

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Ayşegül ALTINOVA**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mustafa TURAN**

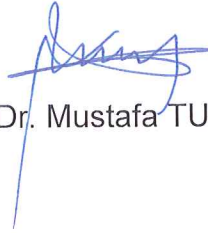
Ankara - 2010

ONAY

Ayşegül Altınova'ya ait "Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri" başlıklı bu çalışma, 08.12.2010 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Başkan)

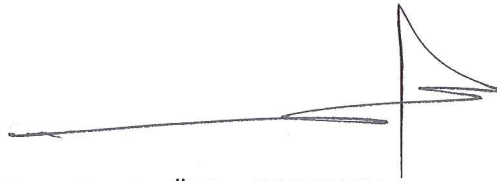
Prof. Dr. Mustafa TURAN (Danışman)

Prof. Dr. Hale ŞIVGIN

Prof. Dr. Necdet HAYTA

Prof. Dr. O. Üçler BULDUK

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda pek çok sahada olduğu gibi eğitim sahasında da önemli reformlar gerçekleştirilmiş, köklü adımlar atılmıştır. Osmanlı ordularının girdiği savaşlarda yenilgiye uğraması devlet erkanını öncelikle ordunun ıslahına yöneltmiştir. Bu itibarla ülke genelinde eğitimin modernleşmesine yönelik ilk teşebbüsler de daha çok askerî alanda meydana gelmiştir. Ancak, Batı'yla askerî, diplomatik ve ekonomik alanda artan ilişkilerde karşılaşılan sorunların çözümünde devlet kurumlarının yetersiz olduğunun görülmesi, askeriyenin dışındaki diğer kurumlarda da bir takım yeni düzenlemeleri gerekli kılmıştır.

Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasının ardından askerî alanda önemli yenilikler gerçekleştirilirken bunun yeterli olmadığı anlaşılmış, geleneksel eğitim kurumlarında yeni yöntemlerle eğitim yapılması anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayış Osmanlı modernleşmesi açısından son derece önemlidir. Zira çağın gereklerine uygun topyekûn bir eğitim yapılamaması durumunda devletin bütün müesseselerindeki bozulmaların önüne geçilemeyecektir. Bu sebeple Tanzimat Dönemi, eğitim sahasında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Ayrıca Tanzimat'la birlikte yapılması planlanan reformlar için, bu reformların gerekliliğine inanmış, bunları benimsemiş insanlara ihtiyaç vardı ve bu da ancak modern bir eğitimle mümkündü.

Geleneksel eğitim kurumlarının yeterli olmaması, yeni eğitim kurumlarının açılmasını zorunlu kılmıştır. Açılan modern mekteplere, sıbyan mekteplerinden mezun olarak gelmiş olan öğrencilerin yeterli donanıma sahip olmamaları, önce bu okulların ıslahını gerekli kılmışsa da beklenen başarı elde edilememiş ve rüşdiye mekteplerinin açılması gerekli ve zorunlu görülmüştür. Bu itibarla rüşdiye mekteplerinin sivil eğitimdeki modernleşmenin öncülüğünü yaptığını söyleyebiliriz.

Sultan II. Mahmud'un rüşdiyeleri açma kararını almasından, bu mekteplerin fonksiyonlarını yitirip tarih sahnesinden çekilmeye başladığı döneme kadar geçen uzun bir dönem içinde ülkenin hemen her tarafında büyük gayretlerle rüşdiyelerin açılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu durum, eğitimin yaygınlaştırılmasını sağlamakla beraber yeni bir zihniyetin ve aydın bir kadronun yetiştirilmesine de zemin hazırlamıştır. Bu itibarla rüşdiye seviyesinde açılan ilk mektep sayılan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûmı Edebîye'den, mülkî ve askerî rüşdiyelere kadar açılan bütün rüşdiyelerin yayılma sahaları Türk Yenileşme Tarihi açısından göz önünde bulundurulmalıdır.

Bu çalışmada, rüşdiye mekteplerinin, eğitim öğretim alanında getirdiği yenilikler; bunların ülke genelinde ne derece uygulanabilir olduğu, öğretmen ve öğrencilerle ilgili yeni uygulamalar, yabancı okullar karşısında bu mekteplerin üstlendiği misyon ve toplumun yeniliklere açık bir hale gelmesinde rüşdiyelerin nasıl bir rol oynadığı gibi konular ele alınmaya çalışılmıştır. Böylece çok yönlü konuları ihtiva eden bu çalışmada, rüşdiye mekteplerinin Osmanlı modernleşmesindeki yerinin daha iyi anlaşılacağı düşünülmüştür.

Çalışmanın her safhasında bana yol gösteren, sabır ve hoşgörüsünü hiç eksik etmeyen, akademik çalışmanın ilmî bir terbiye olduğunu öğreten kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa TURAN'a teşekkürü borç bilirim. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Genelkurmay ATASE Arşivi ve Türk Tarih Kurumu çalışanlarına da ayrıca teşekkür ederim. Bu çalışmanın yeni çalışmalara ilham kaynağı olması ve tarih alanında bir eksiği tamamlamış olması dileğiyle...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	iii
KISALTMALAR	vii
KAYNAKLAR VE YÖNTEM	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MAÂRİF TEŞKİLÂT YAPISINDA MEYDANA GELEN GELİŞMELER VE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

1.1. Tanzimat Fermanı ve Yönetim Anlayışının Değişmesi	19
1.1.1. Meclis-i Umûr-ı Nâfia ve Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti	23
1.1.1.1. Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın Layihası	23
1.1.1.2. Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin Kurulması	27
1.1.2. Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'in Kurulması	28
1.1.3. Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin Kurulması	31
1.1.4. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin Kurulması	33
1.2. Islahat Fermanı ve Eğitim Anlayışı	35
1.2.1. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin Kurulması	39
1.2.2. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve Rüşdiye Mektepleri	43
1.2.3. Meclis-i Kebîr-i Maârif'in Kurulması	51
1.2.4. Vilâyet Maârif Meclisleri ve Maârif Sandıkları.....	54
1.2.5. Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati	57
1.3. Rüşdiye Mekteplerine Öğretmen Yetiştirilmesi	59

1.3.1. Dârümuallimîn	68
1.3.2. Dârümuallimât	88

İKİNCİ BÖLÜM

RÜŞDİYE MEKTEPLERİNİN AÇILMASI VE YAYGINLAŞMASI

2.1. Rüşdiye Seviyesinde Açılan İlk Mektepler	100
2.1.1. Mekteb-i Maârif-i Adliye	100
2.1.2. Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye	115
2.2. Erkek Rüşdiyeleri	119
2.3. Kız Rüşdiyeleri	152
2.4. Nısf-ı (Nîm) Rüşdiyeler	169
2.5. Askerî Rüşdiyeler	173
2.6. Rüşdiyelerin Öğrenci Sayılarındaki Değişiklikler ve Öğretmen İhtiyacı	182
2.6.1. Rüşdiyelerin İdadiye Dönüştürülmesi	194
2.6.2. Rüşdiyelerin İbtidâiye Dönüştürülmesi	198
2.7. Yabancı Okullar Karşısında Rüşdiyeler	201

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RÜŞDİYE MEKTEPLERİNDE EĞİTİM ÖĞRETİM

3.1. Rüşdiyelerin İdari Yapısı	210
3.1.1. Okul Binaları ve Eğitim Düzeni	210
3.1.2. Rüşdiyelerde Görevli Personel (Muallimler-Bevvâblar-Mubassırlar)	227
3.1.3. Tatil Günleri ve İmtihan Zamanları	231
3.1.4. Devam Journalleri/Hulâsa Cetvelleri/İmtihan Cetvelleri	235
3.1.5. Kitap ve Risalelerin Temini	244

3.1.6. Ders Araç ve Gereçleri	250
3.2. Ders Programları ve Ders Kitapları	256
3.2.1. Erkek ve Kız Rüşdiyeleri Ders Programları	256
3.2.2. Askerî Rüşdiye Ders Programları	273
3.2.3. Rüşdiyelerde Fransızca Eğitimi	292
3.2.4. Ders Kitapları	300
3.3. Öğrencilerle ilgili Uygulamalar	307
3.3.1. Mektebe Kayıt ve Kabuller	308
3.3.1.1. Müslüman Çocukların Kabulleri	308
3.3.1.2. Gayr-i Müslim Çocukların Kabulleri.....	312
3.3.2. Öğrencilerin Kıyafetleri	317
3.3.3. Öğrencilerin Ödüllendirilmesi (Nişan-Taltif)	319
3.3.4. Öğrencilere Verilen Cezalar	325
3.3.5. Sosyal Faaliyetler	333
3.3.6. Öğrencilerin Ulaşım Araçlarını Kullanım Kolaylığı	335
3.4. Öğretmenlerle ilgili Uygulamalar	336
3.4.1. İmtihanlar	337
3.4.2. Tayin ve Görevlendirmeler	340
3.4.3. İstifalar	346
3.4.4. Maaşlar	347
3.4.5. Öğretmen Yeterlilikleri ve Nitelikleri	357
3.4.6. Öğretmenlerin Ödüllendirilmesi (Nişan-Taltif)	369
3.4.7. Öğretmenlere Verilen Cezalar	373

3.4.8. Rüşdiye Öğretmenlerinin Sıbyan ve İbtidâi Öğretmenlerinin Eğitilmesindeki Rolü	388
3.5. Rüşdiye Mekteplerinin Teftiş ve Denetimi	392
3.6. Eğitim Öğretimin Aksamasına Sebep Olan Durumlar	399
3.6.1. Salgın Hastalıklar	399
3.6.2. Savaş Zamanlarında Mektep Binalarının Farklı Amaçlar İçin Kullanılması	400
3.7. Rüşdiye Mezunlarının İstihdamı	403
SONUÇ	423
KAYNAKÇA	429
EKLER	461
ÖZET	495
ABSTRACT	497

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.MKT.	: Sadaret Mektûbî Kalemi
A.MKT.MHM.	: Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı
A.MKT.NZD.	: Sadaret Nezâret ve Devâir Evrakı
A.MKT.UM.	: Sadaret Umum Vilâyât Evrakı
B	: Recep
BEO.	: Bâb-ı Âli Evrak Odası
bkz.	: Bakınız
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	: Cemaziyelahir
C.	: Cilt
C.MF.	: Cevdet Maarif
C.ML.	: Cevdet Maliye
Ca	: Cemaziyelevvel
Def.	: Defter
DH.MKT.	: Dâhiliye Mektûbi Kalemi
DH.MUİ.	: Dâhiliye Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi
DH.TMIK.S.	: Dâhiliye Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu
DS.	: Devlet Salnâmesi
Evr. Nu.	: Evrak Numarası
Gös. Yer.	: Gösterilen Yer
Haz.	: Hazırlayan
H.H.	: Hatt-ı Hümayun
İ.HR.	: İrade Hariciye
İ.DH.	: İrade Dâhiliye
İ.MVL.	: İrade Meclis-i Vâlâ
L	: Şevval
M	: Muharrem
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı

MF. MKT.	: Maârif Nezâreti Mektûbi Kalemi
MF.İBT.	: Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi
MF.MKB.	: Maârif Nezâreti Meclis-i Kebîr-i Maârif
MİDM.	: Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı
N	: Ramazan
Nu.	: Numara
R	: Rebiülahir
R.	: Rûmi
Ra	: Rebiülevvel
S	: Safer
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SNMU	: Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye
SV.	: Salnâme-i Vilâyet
Ş	: Şaban
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TFR.I.KV.	: Teşrifât-ı Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı
TŞR.BNM.	: Taşra Evrâkı Bosna Müfettişliği
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Y.EE.	: Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrâkı
Y.PRK.ASK.	: Yıldız Perâkende Evrâkı Askerî Maruzat
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Z	: Zilhicce
Za	: Zilkade
ZB.	: Zabtiye Nezâreti Belgeleri

KAYNAKLAR VE YÖNTEM

1- Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, konumuz açısından birinci öncelikli kaynakları içerdiğinden ilk müracaat ettiğimiz yer olmuştur. Buradaki tasnifli belgelerin yanı sıra dosya usulü taramayla binlerce belge gözden geçirilmiş, konumuzla ilgili olanlar tespit edilmiştir.

Son yıllarda tasnif edilip araştırmacıların kullanımına açılan Maârif Nezâreti evrakından *Maârif Mektûbi Kalemi* (MF.MKT) kataloğu, çalışmamıza önemli ölçüde kaynaklık etmiştir. Bu çalışmanın en orijinal taraflarından biri de bu tasniftir. Zira kataloğun yakın zamana kadar açılmamış olması sebebiyle bundan önceki çalışmaların hiçbirinde (MF.MKT) kataloğundaki belgelere yer verilmemiştir.

Bunun dışında İradeler tasnifinde Maârif, Meclis-i Vâlâ, Dâhiliye, Hariciye, Taltif ve Askerî belgeleri, Sadaret Evrâkı'ndan Mektûbi Kalemi, Mühimme Kalemi, Teşrifât ve Amedi kalemleri incelenmiştir. Hatt-ı Hümayun, Cevdet Tasnifleri, Yıldız Evrâkı, Dâhiliye Nezâreti Evrâkı, Şûrâ-yı Devlet, Taşra Evrakı gibi tasniflerden de yararlanılmıştır.

Tasnifli katalogların dışında, çalışmanın en zorlayıcı kısmı tasnifsiz olan dosya usulü taramalar olmuştur. Tasnifsiz olan ve belgelerin önemli bir kısmını ihtiva eden *Maârif Nezâreti İbtidâiye* (MF.İBT), *Maârif Nezâreti Meclis-i Kebîr-i Maârif* (MF.MKB), *Maârif Nezâreti İstatistik* (MF.İST) dosyaları da mümkün olduğu ölçüde taranarak konuyla ilgili belgelere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Belirtilen belgelerin dışında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki *Bâb-ı Âli Evrak Odası Ayniyât Defterleri* de incelenmiş ve bu defterlerden büyük ölçüde istifade edilmiştir.

Askerî rüşdiyelerle ilgili kaynak temini için Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi'nde çalışmalar yapılmış, *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878)* ve *İstiklâl Harbi* Koleksiyonları taranmış, fakat bu koleksiyonlardan askerî rüşdiyelerle ilgili az sayıda belgeye ulaşılabilmektedir.

Maârif çalışmalarının vazgeçilmez kaynakları olan Maârif Salnâmeleri (1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321)'nden önemli ölçüde istifade edilmiş, bazı yıllara ait Devlet ve Vilâyet Salnâmelerine de yer verilmiştir. Bunların yanı sıra Düstûr Koleksiyonu da incelenerek konumuzla ilgili kısımlardan faydalanılmıştır.

2- Hatıralar

Araştırmamızda istifade ettiğimiz bir diğer kaynak da hatıra ve biyografi türündeki eserlerdir. Her ne kadar, çok sayıda belgeye ulaşılmış olsak da belgelerin resmî dili, olayları etraflıca anlamamızı ve değerlendirmemizi mümkün kılmamaktadır. Bu dönemde yaşamış, askerî veya mülkî rüşdiyeden mezun olmuş çok sayıda kişinin hatıralarında rüşdiyelerden canlı izler bulmak mümkündür. Bu hatıralarda benzer pek çok konunun zikredilmesi, kullandığımız hatıraların güvenilirliklerini artırmaktadır.

Hatıraların hemen hepsinin sonradan önemli mevkiler işgal eden kişilere ait olup, halktan kişilere ait hatıralara pek rastlanmaması ve kız rüşdiyelerine ait bilgileri görebileceğimiz kadın hatıra yazarlarının olmaması ise bu kaynakların eksikliğidir. Söz konusu hatıralar ve biyografiler tek bir bölüm olarak ele alınmamış, ilgili her konu başlığında değerlendirilmiştir. Böylelikle belgelerin dışında, yaşanmışlıklarıyla rüşdiye mekteplerinin durumu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Zira hatıralarda, okutulan derslerden, öğretmen profiline, ödül ve cezalara kadar pek çok konu hakkında bilgiler yer almaktadır.

Hatıra yazarlarının hatırı sayılır bir kısmı askerî rüşdiyelerden mezun kişilerdir. Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde eğitim görmüş olan Tevfik

Sağlam¹, Toptaşı Askerî Rüşdiyesi'nde okuyan Yusuf Kemal Tengirşenk², önce Paşakapısı Askerî Rüşdiyesi'ne, sonra Şam Askerî Rüşdiyesi'ne devam eden Cemil Topuzlu³, Edirne Askerî Rüşdiyesi'nde okuyan Rahmi Apak⁴, Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nden mezun Rıza Nur⁵, Fatih Askerî Rüşdiyesi'nden mezun Ali Ekrem Bolayır⁶ bunlardan bazılarıdır.

Mülkî rüşdiyelerden mezun olan hatıra yazarlarından da bu rüşdiyelerindeki uygulamalar hakkında detaylı bilgiler ediniyoruz. Isparta, Antalya ve Niğde Rüşdiyelerine devam etmiş olan Ebubekir Hâzım Tepeyran⁷ Hisar Rüşdiyesi'nden mezun Abdülhak Hamid⁸, önce Fatih Askerî Rüşdiyesi'nde sonra İzmir'deki rüşdiye mektebinde okuyan Halit Ziya Uşaklıgil⁹, Fatih Rüşdiyesi'nden mezun İ. Hakkı Sunata¹⁰ Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'ye giden Halil İbrahim Aşcıdede'nin kaleme aldığı hatıralar¹¹ bunlardan öne çıkanlarıdır.

Daha çok mahalle mektebi hatıralarına yer veriyor olmakla birlikte, Ali Birinci ve İsmail Kara tarafından hazırlanmış olan Mahalle/Sıbyan Mektepleri¹² adlı kitap, bazı hatıralara ulaşmak noktasında kaynaklık etmiştir.

Hatıraların dışında biyografi türündeki eserlerden de rüşdiyelere dair uygulamaların neler olduğuna dair bilgilerden faydalanılmıştır.

¹ Tevfik Sağlam, **Nasıl Okudum**, Nehir Yay., İstanbul, 1991.

² Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967.

³ Cemil Topuzlu, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, İkinci Baskıyı Yayınlayanlar: Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., İstanbul, 1982.

⁴ Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Yay., Ankara, 1988.

⁵ Dr. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967.

⁶ **Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları**, Haz: Metin Kayahan Özgül, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.

⁷ Ebubekir Hâzım Tepeyran, **Hatıralar 1**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1944.

⁸ **Abdülhâk Hamid'in Hatıraları**, Hazırlayan: İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.

⁹ Halid Ziya Uşaklıgil, **Kırk Yıl**, Düzenleyen, Yeni Basıma Hazırlayan: Şemsettin Kutlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987.

¹⁰ İ. Hakkı Sunata, **İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006.

¹¹ Halil İbrahim Aşcıdede, **Hatıralar**, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1960.

¹² İsmail Kara, Ali Birinci, **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri**, Dergâh Yay., İstanbul, 2005.

3- Araştırmalar

Bu çalışmadaki temel başvuru kaynaklarından biri de Osmanlı Eğitim Tarihi ile ilgili eserler olmuştur. Bunlardan Mahmud Cevad'ın “Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı”¹³ adlı eser, Osmanlı eğitim tarihinin mevzûatlarına yer veriyor olması bakımından önemlidir. Bununla beraber Osman Ergin, Aziz Berker, Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Yahya Akyüz, Necdet Sakaoğlu gibi maarif tarihi yazarlarının eserleri de konunun ana çerçevesinin oluşmasını sağlamıştır¹⁴.

Son dönemde yayımlanmış olan Sina Akşin Somel'in “Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)”¹⁵ adlı eseri de orijinal bilgi ve eğitimin modernleşmesine getirdiği bakış açısı bakımından son derece önemlidir. Konuyla ilgili bir diğer yayın, Uğur Ünal'ın büyük oranda Maarif Salnameleri'ne dayanarak hazırlamış olduğu “II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907) – Programlar, Ders İçerikleri, İstatistikler”¹⁶ adlı eseridir. Muammer Demirel'in “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”¹⁷ adlı makalesi de meseleyi genel hatlarıyla ele alan bir çalışmadır.

Çalışmamızla ilgili olarak yayımlanmamış tezler ise şöyledir: Süleyman Tenger'in Din Eğitimi Anabilim Dalı'nda hazırlamış olduğu “Rüştiye

¹³ Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafî, **Maârif-i Umûmiye ve Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi**, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001.

¹⁴ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, C. I-V; Aziz Berker, **Türkiye'de İlköğretim (1839-1908)**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1945; Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, MEB Yayınları, Ankara, 1964; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem A Yay., Ankara, 2004; Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

¹⁵ Sina Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839- 1908) – İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, İletişim Yay., İstanbul, 2010.

¹⁶ Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907) – Programlar, Ders İçerikleri, İstatistikler**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008.

¹⁷ Muammer Demirel, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, C. XV, s. 44.

Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi”¹⁸ isimli yüksek lisans tezi daha çok rüşdiyelerdeki din eğitimini ele alan bir çalışmadır. M. Arzu Nurdoğan’ın “Osmanlı Modernleşmesi ve İlköğretim”¹⁹ adlı doktora tezi, ibtidâileri ve rüşdiyeleri bütün olarak ele alan ve belgelere dayalı olarak hazırlanmış bir çalışmadır. Esmâ Parmaksız tarafından hazırlanmış “II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler”²⁰ adlı doktora tezi ise mimarlık alanında yapılmış bir çalışma olup mektep binalarını incelemiştir. Bunların dışında Ramazan Türkol’un “Eyüp Askerî Rüştiyesi’nin (1910-1916) Giden Evrak Defteri ve Değerlendirilmesi”²¹ adlı yüksek lisans tezi de mevcuttur.

Çalışmamız Giriş ve üç bölüm halinde planlanmıştır. Giriş bölümünde Tanzimat’tan önce Osmanlı Devleti’ndeki mevcut eğitim kurumlarına ve bu kurumların yeterli görülmemesi sebebiyle eğitimde girilen ilk reform hareketlerine yer verilmiştir.

Birinci bölümde reformların daha iyi anlaşılması için Tanzimat ve Islahat Dönemlerindeki yönetim ve eğitim anlayışına ve bunun sonucu olarak çıkarılan kanunlar ve yönetim mekanizmalarına yer verilmiştir. Bu bölümde ayrıca rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştiren kurumlar da ele alınmıştır.

İkinci bölümde, rüşdiye seviyesinde açılan ilk mektep olma özelliğine sahip Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebîye’ye, ülke genelinde yaygınlaşmaya başlayan rüşdiye ağına, erkek rüşdiyelerinden sonra sisteme dâhil olan kız rüşdiyelerine ve askerî rüşdiyelerle bunların yayılma sahalarına yer verilmiştir.

¹⁸ Süleyman Tenger, **Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi**, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2005).

¹⁹ M. Arzu Nurdoğan, **Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)**, (Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2005).

²⁰ Esmâ Parmaksız, **II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler**, (Yayımlanmamış doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008).

²¹ Ramazan Türkol, **Eyüp Askerî Rüştiyesi’nin(1910-1916) Giden Evrak Defteri ve Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2007).

Üçüncü bölümde rüşdiyeler için uygun bina bulma, ders araç gereçlerinin temini, öğretim programları, öğretmen ve öğrencilerle ilgili uygulamalar, teftiş ve denetim, mezunların istihdam edilmeleri gibi rüşdiyelerin işleyişine dair pek çok konuya yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde ise rüşdiyelerin tarihî süreç içerisindeki rolünün gerek eğitim tarihi açısından gerekse Osmanlı Modernleşmesi açısından genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde halkın gidebileceği eğitim kurumları, mektep ve medrese olmak üzere iki ana müessese üzerine temellendirilmişti. Sarayda eğitim veren Enderun ise sadece yönetici sınıfın eğitimini sağlamaktaydı. Eğitim müesseseleri, diğer sosyal müesseselerde olduğu gibi toplumun ihtiyaçlarına cevap verdikleri sürece varlıklarını devam ettirir, bu görevlerini yerine getirmedikleri zaman ya bir takım değişikliklere uğrar ya da yerlerini yeni ve modern müesseselere bırakırlar ki, Osmanlı Devleti'nde de bu böyle olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıl başlarına kadar eğitim işleri, devlet teşkilâtı içinde en yetkili yüksek merci sayılabilecek meşihat makamına bağlı olmasına rağmen müderrislerin tabii başkanı olan şeyhülislâmın, memleketin her köşesinde bulunan taşra müderrisleri üzerinde fazla idari yetkisi yoktu. Taşra müderrisleri o mahallin reisü'l uleması sayılan müftülerin nezâret ve kontrolü altında bulunuyordu¹. Osmanlı klasik döneminde eğitim ve sağlık hizmetleri ile dinî ve kültürel faaliyetler için devlet bütçesinden herhangi bir kaynak ayrılmamıştı. Bu hizmetler, bağımsız iktisadi birimler şeklinde teşkilâtlanmış olan vakıflar aracılığıyla yürütülüyordu. Bu vakıflar, eğitim kurumları için arsa temini, bina inşası, öğretim elemanları istihdamı, personel ücretleri, öğrencilerin iâşe ve ibate giderleri, binaların bakım ve masrafı gibi tüm ihtiyaçları karşılamakla yükümlüydü². 14 Ekim 1826 tarihinde Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti'nin kurulması ile vakıf okulları ilk defa devlet teşkilâtı içinde yer aldı³.

¹ Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, MEB Yay., Ankara, 1964, s. 1.

² Eğitim hizmetlerinin vakıf sistemiyle finanse edilmesi sayesinde, eğitim faaliyetleri devlete yük olmaktan kurtarılmakla birlikte siyasi olaylardan ve iktisadi krizlerden oluşabilecek doğrudan etki de en aza indirgenmiştir. Osmanlı Devleti'nde eğitim hizmetlerinde vakıfların rolü hakkında bkz. Tahsin Özcan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., C. X, Ankara, 2002, s. 872-877.

³ Mustafa Yazıcı, **Tanzimattan Bu Yana Millî Eğitim Bakanları Başbakanlar ve Atatürk (1839-1973)**, Emel Matbaacılık, Ankara, 1973, s. 38.

Sabi denilen 5-6 yaşındaki kız ve erkek çocuklar için açılmış ilk tahsil müesseseleri olan sıbyan mektepleri, mahalle camilerinin veya mescitlerinin yanında ve bazen de mahalle aralarında müstakil olarak yaptırılan eğitim kurumlarıydı. “Mekteb-i sıbyan”, “darü’s-sıbyan”, “muallimhane”, “mektep”, “mektephane”, “darülilim”, “darüttalim”, “mahalle mektebi” gibi adlar da verilen bu mekteplerin kârgir (taş) ve münferid olanlarına halk arasında “taş mektep” denilmesine rağmen yine de en yaygın olarak sıbyan mektebi ifadesi kullanılıyordu⁴.

Sıbyan mektepleri merkezî bir teşkilâta, ortak bir eğitim, öğretim ve idare sistemine sahip değildi. Bunlar; padişahlar, büyük devlet memurları ve hayırsever kimseler tarafından kurulan vakıfların geliriyle ve vakıfların tespit ettiği özel şartlara göre idare edilen, geleneklere göre eğitim öğretim verilen kurumlardı. Öğretmenlerin çoğu başka bir kaynak olmadığı için medreselerden yetişmiş hocalardan seçilirdi. Bu hocaların “*nefes-i enfes sahibi, rizây-i hak talibi ve bir salih, hafız-ı kelimullah ve namazın erkânın ve şeraitin bilir ve sıbyan talimine münasib ve kaadir kimesne*”⁵ olmasına dikkat edilirdi. Osmanlı fikir, kültür ve düşünce hayatında önemli rol oynayan bu eğitim kurumları vakıflar tarafından tesis ediliyordu. Zira eğitim için gerekli olan mekân ve öğretmen ihtiyacı ancak bu vakıflar sayesinde karşılanıyordu. Devletin kuruluşundan itibaren eğitim kurumlarının bütün giderleri vakıflar tarafından karşılanmaktaydı. Bu sebeple, devlet kendi bütçesinden eğitim için

⁴ Osman Ergin, **Türkiye Maârif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, C. I-II, s. 82, 83; Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 6; Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Ankara, 1997, C. XXXVII, s. 413; Cahid Baltacı, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, **Yeni Türkiye**, Ocak-Şubat 1996, S. 7, s. 468; Sıbyan Mekteplerinde yaşanmış anılarla ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. İsmail Kara-Ali Birinci, **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri**, Dergâh Yay., İstanbul, 2005. Sıbyan mektebi tabiri, resmî iptidai mekteplerinin açılması ve çoğalması ile yerini “Mekâtib-i İbtidâiyye” tabirine bırakmıştır. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C. III, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 201-203.

⁵ Aziz Berker, **Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1945, s. 5.

ayrıca para ayırmıyordu ve en alt seviyeden en yüksek seviyedeki eğitim ve öğretim müessesesine kadar her müessesenin vakıfları vardı⁶.

Sıbyan mekteplerinde çok defa okulun çevresinde bulunduğu cami veya mescidin aynı zamanda imam veya müezzinliği vazifesini gören kişiler bu mekteplerde hocalık yapmaktaydı⁷. Nitekim mektepler de çoğunlukla caminin bağlı olduğu vakfın bir parçasıydı. Dolayısıyla mahalle mektepleri devlet okulları olmayıp ulemanın elinde özerk denilebilecek bir statüdeydiler⁸. Belli bir yönetmeliği, devlet veya başka bir makam tarafından düzenlenmiş bir öğretim programı olmayan sıbyan mektebine⁹ her Müslüman çocuğun eğitim için gitmesi beklenirdi. Buradaki eğitimde başlıca amaç, İslâmın temel ilke ve kurallarının, Kur'an-ı Kerim okumanın, namaz kılma usullerinin ve namazda okunacak surelerin öğretilmesi idi. Kur'an'ın tümünü okuyarak hatim indiren çocuk eğitimini başarıyla tamamlamış sayılırdı. Burada çok az da yazı öğretilirdi ki, bu bir yazı kaleme almak anlamında değil sadece kaligrafi anlamında yazı öğretmektir. Esasen bu mekteplerde Kur'an okunması haricinde çocuklara Türkçe okuma ve yazma, tarih, coğrafya veya aritmetik eğitimi verilmesi söz konusu değildi¹⁰. İslâmî değerlerin gençlere aşılandığı önemli kavşaklardan biri olan sıbyan mektepleri, halife olarak sultanın ve dinî liderlerin en büyüğü olan şeyhülislâm'ın kontrolü ve direktifi ile dini eğitim katmanlarının temellerini atmıştır¹¹.

Sıbyan mekteplerinde yaşa ve bilgi seviyesine göre sınıflar ve farklı eğitim mekânları yoktu. Küçük ve büyük yaştaki öğrenciler bir arada eğitim görmekteydi. Zaten mahalle mektebine girmek veya mezun olmak açısından

⁶ Ziya Kazıcı, "Vakıfların Osmanlı Eğitimindeki Yeri," **Diyanet** (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı), C. XXXV, S. 1, s. 13; Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", s. 468.

⁷ Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 7.

⁸ Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", **Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856) Bildirileri**, (22-23 Mayıs 2006), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007, s. 62.

⁹ Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 7.

¹⁰ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 86; Somel, "... Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s. 62.

¹¹ Andreas M. Kazamias, **Education And The Quest For Modernity In Turkey**, The University of Chicago Press, Printed in the United States of America, 1969, s. 32.

da belirli bir zaman kısıtlaması söz konusu değildi¹². Çocuklar genellikle 4-5 yaşlarında *Amin Alayı* adı verilen bir törenle okula başlatılırdı. Belirli bir öğrenim süresi olmadığı için ergen oluncaya kadar devam edilen bu okuldan en az bir kez Kur'anı hatmetmiş olarak çıkılırdı¹³.

Sıbyan mekteplerinde Arapça olan Kur'an metnini yanlışsız okuyup telaffuz ettirmek asıl amaçlardan biri ise de gerek tecvid gerekse din bilgileri öğretmenler tarafından Türkçe olarak açıklanmakta, kara cümlelerin (matematikte dört işlem) öğretilmesinde doğrudan doğruya ana dil kullanılmaktaydı. Ayrıca çocuklara çeşitli vesilelerle Türkçe dua ve ilahiler ezberletilmekteydi¹⁴. Kız ve erkek çocukların birlikte okuduğu mektepler olduğu gibi yalnız kız ya da yalnız erkek çocukların okuduğu mektepler de vardı. Ama buralarda Kur'an ezberletmekten, İlmihal, Tecvid, Muhammediye, Ahmediye gibi kitaplar okutmaktan başka bir eğitim verildiği söylenemezdi¹⁵.

Görüldüğü gibi sıbyan mekteplerinde dünyevî bilgilerden çok dinî bilgiler veriliyordu. Dünyevî eğitimin gerçek anlamda verildiği yerler ise mahalle mektebinden mezun olanların girdiği meslek çevreleriydi. Zanaat sahibi olacak çocuk dükkânda ustasının veya kalfasının yanında çıraklık yaparak pratik deneyimler edinirdi. Bürokrat olacak çocuk ise Bâb-ı Âli kalemine çırak olarak girer¹⁶, burada aritmetik hesaplamayı öğrenir ve süreç içerisinde Osmanlı divan dilinin girift kullanımını öğrenmeye çalışırdı. İşte bu uygulamalar sayesinde ki formel kurumların sağlayamadığı dünyevî pratik bilgiler çıraklık sürecinde kazanılırdı. Kısacası Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yeniliklere girişilmeden önce kurumsal eğitim dinî esaslara

¹² Somel, "... Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s. 62.

¹³ Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 7; Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 59. Hatta 8 yaşına gelen bir çocuğun Kuran'ı 5-6 kez hatmettiği bile vakidir. Bkz. Esat K. Ertur, **Tamu Yelleri**, (Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları), TTK Yay., Ankara, 1994, s. 9; Okula başlama merasimi "Amin Alayı" hakkında çeşitli hatıralar ve değerlendirmeler için bkz. İsmail Kara, Ali Birinci, **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri**, Dergâh Yay., İstanbul, 2005.

¹⁴ Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 8-9.

¹⁵ Ertur, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁶ Tanzimat öncesinde memur yetiştirme usulü hakkında bkz. Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yay., İstanbul, 2006, s. 25-26, 49.

dayanıyordu ve modern anlamdaki dünyevî ve deneysel bilimlere dayalı bilgilere istisnalar dışında yer verilmiyordu¹⁷.

Tanzimat öncesinde İstanbul'da toplam 360 sıbyan mektebi¹⁸ vardı ve bunların kapasitesi her mektepte 50-60 öğrenci olmak üzere toplam 20.000 civarında idi. Bu mektepler araç ve gereçten yoksundu ve yeterli eğitim almamış hocalar vasıtasıyla yürütülmekteydi. Ancak zengin aileler, çocuklarına Farsça, Arapça, hat, müzik, din bilimleri, edebiyat gibi dersleri özel olarak aldırıyorlardı. Devlet ileri gelenleri de yetişkin çocuklarını, padişahın iltimasıyla Enderun Mektebine gönderiyorlardı¹⁹.

Osmanlı klasik döneminin yüksek öğrenim kurumları olan medreseler ise, Selçuklu Devleti'nden devralınmış²⁰ olup, Osmanlı Devleti'nde de eğitimin en önemli müesseseleri olmuştur. Orhan Bey zamanında kurulan ve Osmanlı Devleti'nde müspet ilimlerin başlangıcı olarak kabul edilen İznik Medresesi, her bakımdan daha önceki Selçuklu medreselerinin bir devamı niteliğindeydi²¹. Medreseler Fatih Sultan Mehmet Han zamanında doruk noktasına çıkmıştır. Onun kurduğu Sahn-ı Semân Medreseleri, Batı'daki çağdaşlarıyla kıyaslanabilecek bir üniversite karakterine bürünmüş, Kanûni'nin kurduğu külliyenin medreseleri de bu yapıyı tamamlamıştır²².

¹⁷ Somel, "... Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s. 53, 63.

¹⁸ İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin adreslerini, mektebin durumunu, binanın ne olarak kullanıldığını, kimin tarafından yıktırıldığı veya satıldığını, arsasının ne olduğunu gösteren orijinal bir vesika için bkz. Turgut Kut, "İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika", **Journal of Turkish Studies**, C. II, 1978, s. 55-84.

¹⁹ Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 59; Enderun hakkında bkz. Arif Köktaş, "Osmanlı Devleti'nde Saray Teşkilâtı: Enderun Mektebi", **Yeni Türkiye**, S. 32, Mart-Nisan 2000, Yıl. 6, s. 717-721; Cahit Yalçın Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1998, s. 12-15.

²⁰ Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 3.

²¹ Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 15-16;

²² Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 3; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 9-15. Yeni bir anlayışla öğretmen yetiştirmek için okul açma fikrinin ortaya çıkması, Tanzimat Dönemine rastlar. Bununla beraber, daha önce de medreselerden "müderris" denen hocalar yetiştirmekteydi. Ayrıca Fatih Sultan Mehmet zamanında sıbyan mekteplerine öğretmen yetiştirmek için özel bir program uygulandığı anlaşılmaktadır. Mesela Ayasofya ve Eyüp Medreseleri'nde "Âdâb-ı Mübahese (Tartışma Kuralları)" ve "Usûl-ı Tedris (Öğretim Yöntemi)" gibi pedagojik formasyon dersleri bulunmaktaydı. Bkz. Ziya Kazıcı, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, Bilge Yay. İstanbul 2004, s.105;

Medreselere, sıbyan mektepleri veya o seviyede özel öğrenim görmüş ve eğitimini ilerletmek isteyen çocuklar girerlerdi. Bu çocuklar özel hocalardan ders alarak en yüksek seviyedeki medreselerden mezun olabiliyorlardı. Buralardan yetişen ilmîye sınıfı; kadı, müderris, müftü, kâtiplik gibi görevlerde istihdam edilerek ulema²³ hiyerarşisine dâhil olmaktaydılar. Mahalle mekteplerine benzer biçimde vakıf müesseseleri olan medreseler de devlet kontrolünden özerktiler²⁴. Osmanlı medreselerinin ana hedefi, Osmanlı kültürünü geliştirmek ve bu kültürü benimseyen insan tipini yetiştirmektir²⁵.

“İslâm’ın bilgili insanlarını üreten eğitim sistemi” zaman içinde bozulmalar göstermeye başlamış ve medresenin niteliği 16. yüzyıldan itibaren ciddi biçimde bozulmuştu. Ulema artık klasik düzeyli liberal eğitimini bile alamıyordu. Osmanlı Devleti’nin yalnızca, yargıç ve hukukçuları değil, aynı zamanda öğretmenleri de olan ulemanın cehaleti, başkalarını da etkiliyordu. Mektepte verdikleri eğitim, 19. yüzyıl dünyasında gerekli olan eğitimi karşılamaktan oldukça uzaktı²⁶. 17. yüzyıldan itibaren devletin

Yahya Akyüz, “Cumhuriyete Ginceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, **Türkiyede İlköğretim (Dünü, Bugünü, Yarını)**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 2003, s. 5. Klasik dönem Osmanlı medreseleri ve buralarda okutulan dersler için bkz. Cahit Baltacı, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 447-449; Medreseler hakkında ayrıca bkz. Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi – Medrese Programları – İcazetnâmeler-İslahat Hareketleri** -, Dergâh Yay., İstanbul, 1983; Ahmet Gül, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru’l-Hadîslerin Yeri**, TTK Yay., Ankara, 1997; Bilim, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 6- 15.

²³ Ulema; adlî işlerde, kamu idaresinde, diplomaside ve politikada dinî işlerin yanı sıra diğer konularda da söz sahibiydi. Bunun için medrese, en az Osmanlı siyasi yapısındaki Endurun kadar önemliydi. Müslüman nüfusun bağlılık gösterdiği ve hukukun bekçileri olarak gördüğü ulemalar Osmanlı Devleti’nin güçlü yapısında önemli bir yere sahipti; bütün toplumu eğiten kişiler olarak halk ile olan kültürel ve dini bağlantının büyük bir kısmını kontrolleri altında tutmaktaydılar ve aynı zamanda da İmparatorluğun istikrarından ve geleneklerinin korunmasından mesuldüler. Bkz. Kazamias, **a.g.e.**, s. 33.

²⁴ Cahit Baltacı, “XV-XVI. Asır Osmanlı Eğitim Faaliyetine Toplu Bir Bakış”, **Diyanet**, 1976, C. XV, S. 1, s. 19; Somel, “... Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, s. 62-63. Osmanlı İlmiye Teşkilâtı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara, 1988.

²⁵ Hüseyin Ağca, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Amaçları”, **Söğüt - IV. ve V. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1989-1990)**, Ertuğrul Gazi’yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yay., Ankara, 1991, s. 129; Medreselerdeki eğitim öğretim metodu hakkında bkz. Kazıcı, **Osmanlı’da Eğitim ve Öğretim**, s. 163-168; Murat Akgündüz, **Osmanlı Medreseleri - XIX. Asır-**, Beyan Yay., İstanbul, 2004, s. 84-89.

²⁶ Roderic Davison, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, Çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 233-234; Medreselerin mekteplerden pek çok açıdan üstün olduğu yönlerini

zayıflaması, sosyal ve ekonomik durumun bozulmaya başlamasıyla önce vakıf müessesesi akabinde de eğitim ve öğretim müessesesi yavaş yavaş çökmeye başladı. Vakıflarda meydana gelen bozulma, ona bağlı olan medreselere de yansdı ve medrese ehliyetsiz insanların müderris olarak tayin edilmesi ile ilim üreten bir yer olmaktan çıkarak, menfaat yuvasına dönüşmeye başladı²⁷. Anlaşılabacağı gibi Osmanlı Devleti'nin yükselme zamanlarında medresenin verdiği nitelikli eğitim, zamanla bu özelliğini kaybetmeye ve devletin çözülmesine paralel olarak gerilemeye başladı²⁸.

Medrese eğitiminde meydana gelen gerilemeyi ilk şikâyet eden Kâtip Çelebi (1609-1657), bu şikâyetinden bir sonuç alamamıştır. III. Selim zamanında Şeyhülislâm Hamdizâde Mustafa (1731-1797) ve Ömer Hulusi (1727-1808) efendiler tarafından medreselerin ıslahı yönünde yapılan teşebbüsler de teşkilâtın direnciyle karşılaşmış ve müteşebbislerin azliyle sonuçlanmıştır²⁹. Parlak devirlerinde önemli bilim müesseseleri olan medreseler, devletin diğer kurumları gibi 17. yüzyıldan itibaren bozulmaya başlamıştır. Bu bozulmanın en önemli sebebi; ulemanın etki sahasındaki medreselerde, ulemanın tepkisi sebebiyle reform yapılamaması ve bu sebeple, gelişen çağa ayak uydurulamamasıydı³⁰. Ayrıca, bir yandan ordunun yenilenmesi ve ıslahı için matematik ve tabii ilimler memlekete girerken, diğer yandan medrese uleması eski ilimlere dair telif ve tercümelere devam ettiği için ilim âleminde ikilik ortaya çıkmıştı³¹.

ortaya koymaya çalışan bir değerlendirme için bkz. Muallim Cevdet, **Mektep ve Medrese**, Hazırlayan: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İstanbul, 1978, s. 22-49.

²⁷ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s. X.

²⁸ Ejder Okumuş, vd., **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, Ark Kitapları, İstanbul, 2006, s. 301-302.

²⁹ Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 6; Medreselerin ilmî ve fikrî açıdan gerilemeleri hakkında bkz. Murat Akgündüz, **a.g.e.**, s. 89-97; Medreselerde meydana gelen bozulma ve ıslahat çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Atay, **a.g.e.**, s. 174-213.

³⁰ Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 5; Yenileşme döneminde medreseler ve burada okutulan dersler hakkında bkz. Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", s. 451-455.

³¹ Adıvar, "halbuki Türk 'ulemây-ı rûsumu, değil müspet ilimlerde, doğruca kendi alanları olan meselelerde bile çok geri kalmışlardı" demektir. Bkz. Adıvar, **a.g.e.**, s. 214; Medreselerdeki bozulmaya işaret eden Meşrutiyet dönemi aydınlarından Ethem Nejat medreselerin programı ve içinde bulunduğu durumun tamamen değiştirilmesi, mevcut programın kökünden kazınması, bu müessesenin mürşitler ve kurtarıcılar ocağı olması gerektiğini savunmakla birlikte, medreselerin

İlk esaslı, şümüllü, nispeten sistemli kültür değişimleri III. Selim Döneminde başlamış, bu dönemde ordu hariç olmak üzere hiçbir sahada halkın yaşayış tarzı, örf ve adetleri, kılık kıyafet ile ilgili hususlarda geniş anlamda bir değişime girilmemiştir³². Onun yetişmesinde, şehzadeliliği sırasında kafeste geçirdiği on beş sene ve tahta çıktığında karşılaştığı vaziyet etkili olmuştur. O, kafeste kaldığı süre boyunca düşündüğü yenilikleri gerçekleştirmek için Fransız sefiri ve onun vasıtasıyla Kral XVI. Louis ile iletişime geçmiş ve kendi adamlarından İshak Efendi'yi Fransa'ya göndermiştir. O, Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakı sebebiyle yaşanan savaşta devletin köhne ve bozuk düzenini tüm yönleriyle görmüş ve Koca Mustafa Paşa'ya gönderdiği bir emirle "*nizamı devlete dair herkesin mütalâatını*" bir layiha halinde kaleme almasını istemiştir. Bunun sonucunda bir kesim eski kanunlara dönerek Osmanlı Devletinin en güçlü ve ihtişamlı çağına geri dönelebileceğini düşünmüş, bir kesim ise ıslahatın ancak Avrupa ordularının tâbi olduğu harp teknikleri ve usulleriyle yapılabileceğine kanaat getirmişti³³. Bazılarına göre III. Selim ile başlayan modernleşme halka hizmeti amaçlamaktan çok, öncelikle politik amaçlar gütmüştür³⁴.

18. yüzyıl başlarında Osmanlı toplumunda kırıltılar halinde görülmeye başlayan Batılı eğitim etkileri, 19. yüzyıl başlarında kendini iyiden iyiye göstermeye başlamıştır. Yine de en iyi eğitilmiş kişiler resmî eğitimleri ne olursa olsun, kendi kendini yetiştirmiş olan – Ahmet Vefik Paşa, Âli Paşa, Münif Paşa, Ziya Gökalp gibi – kişilerdir. Her biri İslâm geçmişiinden ve

ıslah edilemeyecek kadar köhne olduğundan, onu ıslah etmek yerine yeniden kurmak gerektiği fikrini savunmuştur. Bkz. Ethem Nejat, **Türklük Nedir ve Terbiye Yolları**, Yayına Haz.: Faruk Öztürk, Kızılelma Yay., İstanbul, 2001, s. 29, 31; Medreselerin Tanzimat öncesi ve sonrası durumu hakkında kısa bir tahlil için bkz. M. Şerafettin Yalıtıkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler" **Tanzimat 1**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, s. 463-467.

³² Mümtaz Turhan, **Kültür Değişimleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1994, s. 137; Osmanlı modernleşmesinin matbaanın kurulmasıyla mı, Osmanlı kültüründe ve hayat tarzındaki Batılılaşma girişimleriyle mi, II. Mahmud'un reformlarıyla mı, yoksa Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile mi başlatılabileceği hakkındaki farklı olayları ve tarihleri ele alan bir değerlendirme için bkz. İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yay., İstanbul, 2001, s. 28.

³³ Turhan, **a.g.e.**, s. 138-139.

³⁴ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi - Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus** - Çevirenler: Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 78.

Batı'dan entelektüel gereksinimlerini almış olan bu bireyler, Osmanlı eğitiminin Batılılaşmasının ilk gerçek liderleri olarak görülebilirler³⁵.

Osmanlı eğitim sistemindeki ilk yenilik hareketlerinin başlangıcı askerî okullar vasıtasıyla olmuştur. Osmanlı Devleti'nin batılılaşması; farklı zamanlarda, farklı bunalımların hızlandığı, yeniden biçimlendirdiği bir süreçtir. Osmanlı'nın Batı'yla askerî, diplomatik ve ekonomik alanda artan ilişkileri, karşılaşılan sorunların çözülmesinde kendi kurumlarının yetersizliğinin göstergesi olmuştur³⁶. 18. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'ndeki reform girişimlerinin tek sebebi Avrupa, bilhassa da Rusya karşısında muvaffak olmak için orduyu modernleştirmekti³⁷ ki, bu bir devletin kendi varlığını devam ettirme çabasıydı. 1683'ten sonra batı ve kuzey sınırlarındaki düşmanlarıyla eskisi gibi baş edemeyen Osmanlı Devleti, Avusturya ve Rus orduları ve donanmalarının savaş teknolojisine ayak uyduramayınca Batı'yı hakir görme siyasetini değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu durum, ilk kez modern anlamda askerî okulların kurulmasını zorunlu hale getirmiştir³⁸. Tanzimat öncesinde kurulan ve Batı modern biliminin ilk tezahürlerini gördüğümüz bu yeni eğitim kurumlarından devletin beklentisi ise öncelikle ordunun bir nizama sokulması, askerî ıslahat yapılması ve yeni tekniklerle donanmış Batı ordusu karşısında alınan yenilgileri bertaraf etmek için fen tahsili görmüş zabıt yetiştirilmesi gibi daha çok pratik ihtiyaca cevap verecek uygulamaları gerçekleştirmekti. Yani asıl maksat, o devrin tabiri ile *mütefennin zabıt yetiştirmekti*³⁹.

1733'te Humbaracı Ahmed Paşa'nın kurduğu, fakat uzun ömürlü olmayan Hendesehane'den sonra 1776'da Mühendishane-i Bahri-i Hümayun kurulmuştur. Programı, günümüzdeki ilk ve kısmen orta öğretim düzeyinde

³⁵ Davison, *Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)*, s. 234-235.

³⁶ İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 54.

³⁷ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 42.

³⁸ Somel, "... Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s. 63. Modern matematik ve fizik yavaş yavaş da olsa, bu vesileyle yani askerlik sanatının çağa uyması için Osmanlı Türkiye'si'ne girmeye başlamıştır. Bkz. Adivar, *a.g.e.*, s. 221.

³⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, Yay. Haz.: Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara, 1992, s. 347-348.

olan bu okulda önce okuma yazma, Arapça, Farsça, Fransızca, sonra Matematik ve Denizcilik eğitimi verilirdi⁴⁰. Kurumsal anlamda sonraki yüzyıllarda da devamlılık arzeden ilk Osmanlı modern yüksek okulu Mühendishane-i Bahri-i Hümayun olarak kabul edilebilir⁴¹. Bunu 1795'te Mühendishane-i Berri-i Hümayun takip etmiş olup burada Nizam-ı Cedid birlikleri için teknik eğitim almış subaylar yetiştiriliyordu. Bu okullara devrin önemli matematik bilginleri ve diğer teknik dersler için ehliyetli yabancı uzmanlar öğretmen olarak atanmış; kara ve deniz kuvvetleri için topçu, istihkâm, harita, güverte ve inşaiye mühendis ve subaylar yetiştirilmeye başlanmıştır. Fakat okullara öğrenci bulmakta güçlük çekildiği için 13 ile 16 yaş arasındaki çocuklar alınarak ilk iki senede okuma yazma, genel kültür ve Fransızca dersleri gösterilmiş, dört senelik okul devresinde de matematik, kozmoğrafya ve diğer meslekî teknik bilgiler öğretilmişti⁴². Çünkü yeni açılan bu modern okullara sıbyan mektebinden mezun olan fakat yeterli donanımına sahip olmayan öğrenciler gelmekteydi⁴³. Bu yüzden askerî okullarda verilmesi gereken asıl eğitimden önce Türkçe okuma-yazma öğretilmesi zorunlu hale geliyor, böylece boşuna zaman geçirilmiş oluyordu⁴⁴. Öyle ki

⁴⁰ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem A Yay., Ankara, 2004, s. 133.

⁴¹ Bu mektep III. Mustafa zamanında açıldığı için Deniz Harp Okulu'nun kuruluşu olarak da III. Mustafa zamanı kabul edilmektedir. Bkz. Necdet Hayta, Uğur Ünal, **Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2003, s. 50.

⁴² **Cumhuriyetin 50. Yılında Millî Eğitimimiz**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973, s. 11.

⁴³ Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafi, **Maârif-i Umûmiye ve Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi**, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001, s. 9; Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 187; 1850 yılında yayınlandığında Avrupa'da derin yankılar uyandıran Ubicini'nin eserinde bir orta eğitim kurumunun bulunmayışının meydana getirdiği olumsuzluklar şu şekilde yer almaktadır: “İmdi, eski sistemin birinci ve en tehlikeli mahzurlarından biri, açıkça, orta öğretimin bulunmayışı idi. Mecburen çocuklar mektepten çıkar çıkmaz, derhal yüksek tahsile gidiyorlardı. Bu işi sonuna kadar götürmezlerse hiç kârları olmuyor, tahsile devam etseler o zaman da en azından yirmibeş veya otuz senelik bir hazırlık devresinden geçiyordu. Böylece bu öğretim, çoğunluğun yalnız temel bilgilerle yetinmesine ve birkaç senelik bir okumadan sonra bir meslek öğrenip kısa zamanda, öğrendiklerini de unutup yine ilk ve tam bilgisizlik seviyelerine dönmelerine sebep oluyordu...”, Ubicini, M.A., **Türkiye 1850**, Çev.: Cemal Karaağaçlı, C. I, Tercüman 1001 Temel Eser, s.189.

⁴⁴ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 383; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 137; Sadrettin Celâl Antel, “Tanzimat Maârifî”, **Tanzimat 1**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, s. 458-459; Maârif Nâzırı Emrullah Efendi de rüşdiye mekteplerinin açılış amacını yıllar sonra şu sözlerle ifade edecektir. “Rüşdiye Okullarının amacı, ilk eğitim ve öğretim görenlerin, yüksek eğitime (derece-i saniye) geçmelerini kolaylaştırmak, bilgi ve görgülerini artırmak, kısaca mevcudu kabul edilen boşluğu doldurmaktır.” Bkz. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Millî Eğitimimiz – II”, Yay. Haz. Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 34, Aralık 1987, s. 57. (Bu makale aynı dergide,

1830'larda denizcilik akademisinde bulunan 200 öğrenciden sadece 30 kadarı seyr ü sefer eğitimi görecektir kadar ileri durumdaydı⁴⁵. Bu çarpıcı örnekte de görüldüğü üzere sıbyan mekteplerinin eğitim kalitesini artırmaya yönelik yenilikler ve düzenlemeler yapılamamaktaydı. Bunun en önemli sebebi ise medreselilerin tepkisiyle karşılaşılması ihtimali idi. Yine medreselerin reform çerçevesi dışında tutulması da ulema tepkisinden çekinilmesinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü ulema laik bir eğitim öğretim sistemini hoş karşılamıyordu⁴⁶. Bu sebeple reformcular din adamları ve dini kurumlarla açıkça mücadele etmek yerine onların dışında laik bir bürokrasi meydana getirerek bununla modernleşmeye hizmet ettiler. Modernleşmenin toplum hayatındaki etkisi arttıkça ve eğitime daha çok yansidikça medrese çevresi ve ilmiye sınıfı bunun dışında kalmaya ve devlet ve toplum hayatındaki eski egemen rolünü kaybetmeye başladı ki bu durum II. Meşrutiyet'ten sonra iyice belirginleşti⁴⁷.

Bu dönemdeki askerî okullarda öğretilen derslerin niteliğinin laik bir eğitime geçilmesini kolaylaştırmış olması gözden kaçırılmaması gereken önemli bir husustur. Bu çekingен adımlarla yürüyen yenileşme hareketleri, 1807'deki isyan hareketinde Nizamı Cedid'in lağvına ve III. Selim'in katline sebep olmasına rağmen durmamış, mühendishaneler kapatılmak gibi bir akıbete uğramamıştır⁴⁸.

Eğitim alanındaki eksikliği görüp bu konuda harekete geçen ve halkın eğitimi konusunda en ciddi adımı atan Sultan II. Mahmud olmuştur. Osmanlı

Haziran 1997 tarihinde İstanbul Araştırmaları Merkezi (İSTAM)'ın bir araştırması gibi gösterilerek ve önceki makaleye herhangi bir gönderme yapılmadan yeniden ve aynen basılmıştır.)

⁴⁵ Davison, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, s. 240.

⁴⁶ **Cumhuriyetin 50. Yılında Millî Eğitimimiz**, s. 11; 18. yüzyıldaki batılılaşma hareketi ulemayı da ikiye ayırmıştır. Devlet bürokrasisindeki ulema, bu gibi yenilikleri devletin bekası için gerekli bulup, batılılaşmayı onaylarken, daha tutucu olan ulema batılılaşmanın her şekline şiddetle karşı çıkmakta ve bunu küfür saymaktaydı. Bkz. İnalcık, "II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor", **Doğu Batı**, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2008, Yıl: 11, S. 45, 15-16; Musa Çadircı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 285; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, (XIX. yüzyılın başlarından yıkılışa), Yayın Yönetmeni: Robert Mantran, Çev: Server Tanilli, Cem Yay., İstanbul, 1995, s. 52.

⁴⁷ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 26, 186.

⁴⁸ Adivar, **a.g.e.**, s. 214.

yenileşme tarihi bakımından II. Mahmud Dönemi (1808–1839), kendisinden öncekilere göre farklı bir dönemin başlangıcını temsil etmektedir. Onun başlattığı yenilikler Türk tarihinde o zamana kadar yapılmaya çalışılanların en köklüsü olarak nitelendirilmektedir. Bu dönemde meydana gelen gelişmelerin sonraki devirlere etki etmesi ile toplum hayatında pek çok değişim meydana gelmiştir. II. Mahmud Dönemi, mecburî değişimlerin başladığı bir dönem olarak adlandırılmaktadır⁴⁹.

Bu dönemde devletin idarî, siyasi, kültürel ve sosyal hayatında kayda değer değişiklikler olmuş;⁵⁰ Yeniçeri Ocağı kaldırılmış, merkezî idarenin güçlendirilmesi ve en önemlisi devlet ve toplum hayatı ile ilgili pek çok konuda büyük reform hareketleri gerçekleştirilmiştir. Halkın bilinçlendirilmesi ve eğitilmesi gerektiğine inanan II. Mahmud, bunun için ülkenin yönetim ve toplum işlerinin yepyeni bir görüşle, yepyeni bir yolla bir bütün olarak ele alınıp düzenlenmesi kanaatindeydi. Böylesine köklü bir girişimin zorunlu olduğunu gören II. Mahmud, eğitim sahasında da köklü reformlara girişmiştir⁵¹. Sultan III. Selim Döneminde merkezî otoritenin yeniden kurulması ve savunma amaçlı başlayan modernleşme II. Mahmud Döneminde kalıcılaştırmış⁵², devlet kurumlarının Batılılaştırılmasına yönelik reformlar sonucunda ulemanın yetkileri, vakıf sistemi üzerindeki denetim Batı usulü bir bürokrasinin gelişmesiyle zayıflamaya başlamış ve bürokrasideki mevkiler ulemaya yavaş yavaş kapanmaya başlamıştır⁵³.

Sultan II. Mahmud'un, eksikliğini en çok duyduğu ve hızla gidermeye çalıştığı konuların başında da yetişmiş eleman ihtiyacı gelmekteydi⁵⁴. Çünkü

⁴⁹ Turhan, a.g.e., s. 145.

⁵⁰ **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, C. I, Ankara, 1992, s. 495.

⁵¹ Neşet Çağatay, "Tanzimat ve Türk Eğitimi", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri (Ankara 13-14 Mart 1985)**, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 54.

⁵² Carter V. Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 193.

⁵³ François Georgeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006, s. 12; Lewis de aynı kanaattedir ve Sultan II. Mahmud'un ulemayı kamulaştırdığını, daha sonra haleflerinin de ulemayı bir memurluk haline getirdiğini ve bu sayede çok büyük bir sınırlayıcı otorite olan ulemanın bağımsızlığını, gücünü ve etkisini kaybettiğini savunur. Bkz. Bernard Lewis, **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, Çevirenler: Hamdi Aydoğan – Esra Ermert, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2007, s. 43.

⁵⁴ Kemal Beydilli, "Mahmud II", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXVII, s. 355.

Sultan, reformların uygulanmasının, onları anlayabilecek ve yaşama geçirebilecek yeterlikteki görevliler sayesinde olacağının farkındaydı. Oysa o yıllara kadar, idarî görevliler ulemanın yetkisindeydi ve medreselerde ya da saray okullarında verilen eğitimden geliyorlardı. Bu yüzden eski geleneklerden sıyrılmış yeni bir eğitim sahası meydana getirmek gerekiyordu⁵⁵. Bu dönemde Tıphane-i Âmire (1827), Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye (1834) ve Muzıka-i Hümayûn (1834) gibi teknik nitelikli yüksek okullar kurulmuştur. Kısacası Osmanlı Devletinde eğitimin modernleşmesi askerî gerekliliklerin sonucu olarak ortaya çıkmış ve modern eğitim askerî okullarla sınırlı kalmıştır⁵⁶.

Yunan İsyanı sebebiyle Divân-ı Hümayûn'un Rum tercümanlarının yerine memur yetiştirmek için 1821'de Bâb-ı Âli Tercüme Odası'nın kurulması da bir eksikliği tamamlamıştır. Zira zaman içinde Tercüme Odası, batılılaşma yanlısı memur ve yazarların yetiştiği bir fidanlık niteliğine bürünmüş, 19. yüzyılın başında Müslümanlaşan ve Türkleşen bu oda reformcu bürokrasi için iyi bir okul olmuştu⁵⁷. Burası, o dönemin terfi tılsımı olarak görülen Fransızca'nın elde edebileceği ana kaynaktı⁵⁸ ve sadece yetişenlere yabancı dil öğretmekle kalmıyor, yeni bir dünya görüşü ve yeni bir siyasi bakış açısı kazandırıyordu⁵⁹.

⁵⁵ **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II**, s. 51; II. Mahmud zamanında kurulan okul sisteminin asıl amacının hükûmet görevleri için personel eğitmeyi amaçlayan bir girişim olduğu, ne laiklik ne de geniş halk kitlelerini eğitmeyi amaçlayan bir girişim olmadığı yönündeki bir görüş için bkz. Kemal H. Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev.: Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 28.

⁵⁶ Necdet Sakaoğlu, "Tanzimat Okulları", **Tarih ve Toplum**, XII/72, Aralık, 1989, s. 26; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 134-136; Somel, "... Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s. 63-64; Daha geniş olarak, aslında Osmanlı Batılılaşması, Batı'ya olan hayranlıktan değil, zorunluluk nedeniyle meydana gelmiştir. Başka bir ifadeyle, Batılılaşma, bir dış zorlamadan çok, bir iç kararın sonucudur denebilir. Bkz. Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 24.

⁵⁷ Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, s. 195; Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 127; Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 52; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yay., Ankara, 1998, s. 87-90; Yabancı dil bilen kişilere olan ihtiyaç sebebiyle 1864 senesinden itibaren yabancı dil okullarının açılması yönündeki girişimler hakkında bkz. Cavide Işıksal, "Türkiye'de Açılan İlk Yabancı Dil Okulları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Haziran, 1968, s. 29-31.

⁵⁸ Carter V. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform – Bâbîâli (1789-1922)**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 116.

⁵⁹ Okumuş, vd., **a.g.e.**, s. 312.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından yeni kurulan ordunun bütün sınıflarında yetişmiş subay ihtiyacı gündeme gelmişti. Sultan, gerek bu ihtiyacı gerekse sivil hayatta gereken memur ihtiyacını karşılamak için eğitime gittikçe artan bir önem vermeye başladı. Osmanlı padişahları arasında özel bir yeri olan, izlediği siyasetin ve öncülük ettiği yeniliklerin etkileri günümüze kadar gelen II. Mahmud'un⁶⁰ giriştiği reform hareketlerinde dönemin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa'nın büyük tesiri olmuştur. Paris ve Londra elçiliklerinde bulunan⁶¹ ve buralarda inceleme yapma fırsatı bulan Mustafa Reşid Paşa, Batı'nın ilerlemiş kültürünü, tekniğini almak için eğitim ve öğretim kurumlarının modernleştirilmesi gerektiğini anlamıştı. Altı kez sadrazam olan Mustafa Reşid Paşa, ilk göreve atanmasından itibaren eğitimin yaygınlaştırılması yönünde büyük çaba harcamıştı⁶². Mustafa Reşid Paşa, Tanzimat'la başlayan yeni rejimi anlayacak, bu rejimi yürütecek kabiliyetli gençlere ihtiyaç olduğunun farkındaydı. O, bu gençlerin -dönemin şartları gereği-, muhakkak çok iyi derecede Fransızca⁶³ bilmeleri gerektiğine inanıyordu.

Bu yenileşme çabalarında, Mustafa Reşid Paşa'nın yapmak istediği reformları en iyi anlayan ve devletin yüksek kademelerine geldiklerinde bunları tatbik edebilmek için ciddi gayret gösterecek olan Âli ve Fuad

⁶⁰ II. Mahmud, saltanatının son iki yılında öncelikle devlet yapısında sonra da eğitim alanında bir dizi yenilik yapmıştır. Bâb-ı Âli'nin Batı ölçülerinde bir hükümet merkezi olması için yeni meclisler ve Nezâretler kurdu. Bunlar; Meclis-i Vâlâ-i Âmire, Meclis-i Umûr-ı Nâfia, Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti, Meclis-i Şûra, Meclis-i Sıhhiye, Dâr-ı Şûra-yı Askerî, Umûr-ı Hariciye Nezâreti, Umûr-ı Maliye Nezâreti, Umûr-ı Mülkiye Nezâreti vb. merkezî örgütlerdir. Bkz. Necdet Sakaoglu, **Bu Mülkün Sultanları**, Oğlak Yay., İstanbul, 2000, s. 483.

⁶¹ Tanzimat Döneminin önemli yöneticilerinin büyük kısmı, III. Selim'den itibaren Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın büyük başkentlerinde bulunan büyükelçiliklerde görev yapanlar arasından çıkmıştır. M. Emin Âli Paşa, Safvet Paşa, Keçecizade Fuad Paşa, Ahmet Vefik Paşa gibi isimler de dış işlerinde yetişmiş sivil bürokratlardandı. Bkz. Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 126.

⁶² Neşet Çağatay, **a.g.m.**, s. 56. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulması da Reşid Paşa'nın ilk sadrazamlığı dönemindedir. Bkz. Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXI, s. 349.

⁶³ Yenileşme hareketleri çerçevesinde Batı ile kurulan yakınlık; yabancı dili, devlet görevlileri için aranan bir nitelik haline getirmiştir. Bkz. Baykan Sezer, "Osmanlı Eğitim Sisteminden Günümüz Eğitim Birliğine", **İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı II**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1987, s. 149; Tanzimat aydınlarının Batı kültürüne yabancı kalmamak için bir yabancı dil - ki o dönemde bu Fransızca'dır - bilmeleri gerektiği konusunun dönemin edebiyatına yansımaları açısından bir örnek olarak bkz. Orhan Okay, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Dergâh Yay., İstanbul, 2008, s. 355-358.

Paşalar'ı da unutmamak gerek⁶⁴. Elbette yine bu dönemde yenileşme yanlısı başka devlet adamları da vardı⁶⁵. Bunlardan biri de Kaptan-ı Derya Halil Paşa'dır. O, Edirne Antlaşması için Rusya'ya gönderilmiş ve İstanbul'a döndüğünde *"Avrupa taklid edilmediği takdirde Asya'ya dönmekten başka çaremiz yoktur"* diyerek padişahı uyarmıştır. Bununla, Avrupalıların bilim ve tekniğinin alınmaması halinde memleketin korunamayacağını ve Asya'ya dönmek zorunda kalılabileceğini söylemek istemiştir⁶⁶. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin asi valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yaptığı reformların, Sultan II. Mahmud'un hem askerî hem de sivil alandaki öğretimin modern anlamda kurumsallaşması için yaptığı reformlarda etkili olduğu düşünülebilir. Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Osmanlı hükûmetinden önce 1813'te Avrupa'ya öğrenci göndermiş, 1825'te Harbiye ve Erkânı Harbiye, 1826'da Tıbbiye ve Baytar, 1830'da El sine (yabancı diller) mektepleri açmış, 1828'de Mısır'da gazete çıkarmaya başlamıştı. Osmanlı hükûmeti ise kuvvetli muhalefete rağmen Fransa'ya (Paris'e) ilk kez 1827 yılında öğrenci gönderebilmiş⁶⁷, aynı yıl yeni orduya hekim yetiştirmek için bir Tıp Mektebi

⁶⁴ Mustafa Reşid Paşa, Âli Efendi'nin mesleğindeki ilerlemelerini büyük bir dikkatle takip ediyordu. Reşid Paşa, artık onun yalnız hocası ve himayecisi değil, aynı zamanda kendisine son derece itimad eden bir arkadaşı idi. Nitekim 1838'de Londra'ya tayin olduğu zaman Âli Efendi'yi de sefaret müsteşarı olarak tayin ettirmiştir. Bkz. Fuat Andıç ve Süphan Andıç, **Sadrâzam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasî Vasiyetnamesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 23; Âli ve Fuad Paşalar hakkında ayrıca bkz. Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yay., İstanbul, 1994, s. 53-55; Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 240-244.

⁶⁵ Mustafa Reşid Paşa'nın, etrafındaki çoğu kişiyi fikirleriyle etkilediği anlaşıyor. Zira Paşa, 1845 senesinde Paris Büyükelçisi iken Hariciye Nazırlığı görevine getirilip İstanbul'a dönünce Sefaretin Başkâtibi Abdürrezzak Bâhir Efendi bu göreve getirilmişti. Bu kişi de erkenden Mustafa Reşid Paşa'ya intisap etmiş ve onun yakın adamlarından olmuş biriydi ve o da Reşid Paşa gibi İngilizleri takdir etmekte, onların vefalı ve fedakâr olduklarını söylemekteydi. Bkz. Faik Reşit Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Tamamlayıp Yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yay., Ankara, 2008, s. 217-218.

⁶⁶ Çağatay, **a.g.m.**, s. 62, Antel, **a.g.m.**, s. 444.

⁶⁷ Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s. 39. Bu teşebbüs şiddetli muhalefetle karşılaşmış, hatta vakanüvis Esad Efendi bile tarihinde bu işe: "Kangî nâkisin rey ve ifadesi ile." cümlesiyle başlamıştır. Ahmed Rasim, **Osmanlı**, Düzenleyen: Metin Hasırca, 700. Yıl, C. VI, Emir Basın Yayın, İstanbul, Tarihsiz, s. 2143; Necdet Sakaoğlu, II. Mahmud'un eğitim konusundaki hassasiyetine rağmen, 1830'da Avrupa'ya göndermek üzere Enderun'dan ve Tıbbiye'den öğrenci seçtirmek istemesi karşısında, bazı çevrelerin tepkisini görünce kararını değiştirerek Harbiye ve Hendesehane'den üçer beşer öğrenci göndermesini ilginç bulmaktadır. Bkz. Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 59; Buna rağmen Bernard Lewis ise II. Mahmud'un kuvvetli muhalefete rağmen Paris'e dört öğrenci göndermesini devrimci bir adım atmak olarak nitelendirmektedir. Bkz. Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 84; II. Mahmud'un Fransa'ya gönderdiği öğrenciler arasında Saffet isimli kişi daha sonra Maârif Nâzırı olmuş ve büyük hizmetlerde bulunmuştur. Çağatay, **a.g.m.**, s. 62;

açmıştı. Askerî amaçlı iki okul olan Muzika-i Hümayûn Mektebi ve Mekteb-i Ulûm-ı Harbiye 1834'te açılmıştır⁶⁸. Batı tarzında açılan bu okullar çoğunlukla Fransız modeline dayalıydı ve derslerin büyük kısmı Fransızca okutuluyordu⁶⁹. Batıdaki yöntemlerle eğitim yapan, Batı kaynaklı kitapların okutulduğu bu okullarda kimi zaman da Batılı öğretmenler görev yapıyordu. Bu mekteplerde çok sayıda Osmanlı subayı, bürokratı ve diplomatı Fransızca öğreniyor ve bunun sonucu olarak Fransızca'yı iyi konuşanlar devlet yönetiminde yeni bir Batılılaşmış grubu ortaya çıkarmış oluyordu⁷⁰.

Tüm bunların yanı sıra II. Mahmud'un, 1824 tarihli fermanı, eğitim hakkındaki düşünceleri açısından önemli ipuçları taşımaktadır. Fermanın bir bölümünde şunlar ifade edilmektedir:

“Herkes bilmelidir ki Müslümanım diyen herkes evvelâ İslâmın şartlarını ve akidelerini öğrenip bilmesi lazımdır. Bundan sonra para kazanmak ve geçinmek için hangi mesleğe girecek ise ona göre hareket etmelidir. Şu hale göre her şeyden evvel Müslüman olan kimse evvelâ dinî meseleleri öğrenmeli, dinî vecibeleri yerine getirmeli, ondan sonra dünya işlerini öğrenmeğe kalkmalıdır. Dünya bilgileri, dinî bilgiler yanında ikinci derecede gelecektir. Hal böyle iken bir zamandan beri çoğu kimseler analarının ve babalarının kabahati olarak kendileri kaldıkları gibi çocuklarının da cahil kalmasını düşünmeyerek ve herkesin rızkını veren Tanrı'nın büyüklüğünü göz önüne almayarak, tevekkül etmeyerek, hemen para kazanmak ve çocuklarını da bu kazanca iştirak ettirmek istiyorlar. Bu suretle çocukları 5-6 yaşına bastığı vakit onları mektepten alıp san'at öğrenmeğe veriyorlar. Bu gibi çocuklar küçük yaştan itibaren cehalet içinde büyüyor, okuyup yazmağa hiç heves etmiyorlar. Bunların günahları anne ve babalarının

Fransa'ya gönderilen öğrenciler ve burada kurulan Mekteb-i Osmani hakkında geniş bilgi için bkz. Adnan Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, TTK Yay., Ankara, 2004.

⁶⁸ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 135- 136. Böylece Kavalalı Mehmed Ali Paşa, 1830'larda Kahire'deki 16 modern mektep ile Osmanlı'ya eğitim alanında üstünlük sağlamış durumdaydı. Bkz. Sakaoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 58; Bu konu ile ilgili ayrıca bkz. Fatma Müge Göçek, **Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü - Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Çev: İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999, s. 153; Ortaylı, Mehmed Ali Paşa hakkında, tüm yetenek ve başarılarına rağmen Osmanlı Rumelisi'nden bir derebeyinin dünya görüşüne sahip olduğu ve bunun dışına çıkamadığı yorumunu yapmaktadır. Bkz. Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 53.

⁶⁹ Göçek, **a.g.e.**, s. 156.

⁷⁰ Davison, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, s. 52; II. Mahmud'un kurduğu bu okullar daha sonraki devlet okulları sisteminin temelini oluşturacaktı. Bkz. Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, s. 195.

üzerine yazılacak ve kıyamet gününde cezaya çarpıldıkları zaman elbette ki nedamet getireceklerdir. İş bununla kalmayarak ortalığı bu suretle cehalet kaplayacak halkın çoğu dinî bilgiden habersiz olacaktır.”⁷¹

Bir bölümüne yer verdiğimiz bu fermanda görüldüğü gibi; ailelerin çocuklarını 5-6 yaşlarına gelince mektep yerine para kazanmak için usta yanına verdikleri, çocukların bu yüzden bilgisiz yetiştiği, çocuklara, okuma yazmanın dışında, İslâmın şartları ve dinî kaidelerin öğretilmesi gerektiği ifade edilmekte; aksi takdirde ortalığı cehaletin kaplayacağı ve pişmanlığın da bir faydasının olmayacağı uyarısı yapılmaktadır. Fermanda, bundan sonra işyerlerine yeterli tahsil görmemiş çocukların alınmayacağı ve halen çırak olup mektebe gitmeyenlerin de çalıştıkları yerlerden alınıp okullara gitmelerinin sağlanacağı ifade edilmektedir⁷² ki, bu da ilköğretimin kısmen de olsa mecburî olmasının amaçlandığını göstermektedir.

Okuma-yazma ve eğitimin öneminin ilk kez bir padişah tarafından dile getirilmesi açısından ferman ayrı bir önem taşımaktadır⁷³. Fermanda belirtilen ilköğretim mecburiyetinin yalnız İstanbul için geçerli olduğu ve bunu İstanbul’da gerçekleştirmek için dahi gereken şartların henüz oluşmadığı görüşünün⁷⁴ yanısıra fermandaki fikirlerin bir yenilik getirmediği, sadece ulemânın isteklerinin ferman şeklinde halka duyurulduğu; dolayısıyla

⁷¹ Fermanın orijinal metni için bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 3-4; Ayrıca bkz. Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 35-37; Sabahattin Payzın, **Tarihte Dil, Yazı, Bilim ve Toplum**, İzmir, 1992, s. 73.

⁷² Bu zorunluluk taşradaki sıbyan mektepleri için geçerli olmayacağından geneli ifade etmemektedir. Bu bakımdan ilköğretim zorunluluğunun bu tarihte getirildiğini söylemek mümkün değildir. Ama yine de bu fermanı ilköğretim için atılmış önemli bir adım olarak görmek gerekir. Bkz. Sebahattin Arıbaş, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, **Yeni Türkiye**, Mart-Nisan 2000, Yıl. 6, S. 32, s. 712. Ferman hakkında ayrıca bkz. Berker, **a.g.e.**, s. 3-5; Cahit Yalçın Bilim, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1998, s. 4.

⁷³ Sakaoğlu, **Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 59. Sakaoğlu burada ayrıca, II. Mahmud’un yüzyılların ihmali taşıyan sıbyan mekteplerinin olumsuz durumlarını görmeden rüşdiye mekteplerinin açılmasına izin vermesinin bir hesapsızlığı akla getirdiğini ifade etmektedir.

⁷⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri) (1789-1856)**, TTK Yayını, Ankara, 1994, C. V, s. 159; M. Rauf İnan, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Kurumları”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Nisan 1999, S. 27, s. 66; Cahit Yalçın Bilim ise, fermanın uygulanamamış olmasının ilköğretim zorunluluğu koyma özelliği taşımadığı anlamına gelmediğini, fikir olarak var olan hususun sosyal ve ekonomik bir takım nedenlerle yürütülemediğini, ayrı bir konu olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Bilim, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 5.

fermanın ulemâ sınıfını memnun etmekten öteye gitmeyen, kâğıt üzerinde kalan bir emir olduğu yönünde görüşler⁷⁵ de bulunmaktadır. Gerçekten de eğitim araç ve gereçlerinin nasıl karşılanacağı, öğretmen ihtiyacının nasıl giderileceği düşünülmeden verilen bu emir yazık ki sadece kâğıt üzerinde kalacaktır⁷⁶.

II. Mahmud Döneminde memleketin ihtiyacını karşılayacağı düşüncesiyle pek çok mektep açılmış olmasına rağmen hiçbirinin yeterli bir seviyede olmadığını söylemek mümkündür⁷⁷. O zamana kadar eğitim alanında yapılan yenilikler askerî mekteplerin açılmasıyla sınırlı kalmıştı. Oysa Avrupa tarzı bir modernleşmenin gerçekleşebilmesi için bu askerî okullar yeterli değildi ve artık ülkenin sivil okullara ihtiyacı vardı. Nihayet 1838 senesinde bu durum hükûmetin dikkatini çekecek ve konuyla ilgili girişimde bulunulacaktır.

⁷⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 3

⁷⁶ Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 37.

⁷⁷ Turhan, bu okulların hepsinin gelişigüzel, derme çatma vasıtalarla ve kifayetsiz hocalarla, sistemsiz ve plansız bir şekilde açıldığını söyler. Bkz. Turhan, **a.g.e.**, s. 159.

BİRİNCİ BÖLÜM

MAÂRİF TEŞKİLÂT YAPISINDA MEYDANA GELEN GELİŞMELER VE RÜŞDİYE MEKTEPLERİ

1.1. Tanzimat Fermanı ve Yönetim Anlayışının Değişmesi

Sultan II. Mahmud'un oğlu Abdülmecid (1839–1861), babasının ölümü üzerine 1839 yılında henüz 17 yaşındayken tahta geçti. Babasının ıslahat girişimlerinin olduğu dönemde geleneksel eğitimin yanında ciddi anlamda Batılı bir eğitim almış, kafes hayatını tanımamış, iyi derecede Fransızca öğrenmişti. Avrupa'daki neşriyatı da yakından takip eden Sultan Abdülmecid⁷⁸, III. Selim ve II. Mahmud'un başlattıkları reform hareketlerini ve sonuçlarını bilerek işe başlamıştı. 22 yıllık saltanatı boyunca, bilhassa 1826'dan sonra II. Mahmud'un başlattığı yenileşme hareketine devam etmiş ve başta hükûmet örgütü olmak üzere hemen hemen bütün kurumlarda yeni düzenlemeler yapmıştır ki bu düzenlemeler kendisinden sonra yapılan her yeniliğin temelini oluşturacaktır⁷⁹.

II. Mahmud Döneminde ıslahat hareketlerinin gerektirdiği yeni nizamnâmeleri hazırlamak ve devlet işlerini düzenlemek üzere 1837 senesinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adı altında bir meclis kurulmuştu. Tanzimattan sonra işlerin artması sebebiyle “Meclis-i Âli-i Tanzimat” ve “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye” birleştirilerek yine “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye” adını almış ve bu meclis idare, tanzimat, adliye adlarıyla üç kısma ayrılmıştı. İdare kısmı mülkî ve malî işlerle, Tanzimat kısmı kanun ve nizamnâmelerin

⁷⁸ Cevdet Küçük, “Abdülmecid”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, s. 259, Musa Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 175; Abdülmecid, Paris'te yayınlanan, *Debas* gazetesi ile *Illustration* dergisine aboneydi. Bkz. Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları**, s. 485; Padişahların saltanatları dönemindeki belli başlı hadiseler ve eserler ile ilgili kısa bibliyografik bilgi için bkz. Mehmed Süreyya, **Osmanoğulları (Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?)**, Haz. Güntekin Oransay, Küğ Yay., Ankara, 1969.

⁷⁹ Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi**, s. 174.

tetkik ve tanzimiyle, adliye kısmı da bazı davalarla meşgul oluyordu⁸⁰. Bu meclisin kurulmuş olması Osmanlı yönetiminde köklü değişikliklerin gerçekleştirileceğini göstermektedir. Nitekim Tanzimat Fermanı ile ilan edilen reformların uygulaması ve bunlara uygun kanunlar yapılması işi Meclis-i Vâlâ'ya verilerek yetki ve görevleri düzenlenmiştir⁸¹.

Osmanlı yenileşme tarihi açısından dönüm noktalarından biri kabul edilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu Sultan Abdülmecid Döneminde ilan edilmiştir. 3 Kasım 1839'da ilan edilen ve Tanzimat-ı Hayriye olarak adlandırılan bu hat ile başlayan dönem, Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketinde önemli bir aşama⁸² ve Batılılaşmanın başlangıcı kabul edilir⁸³. Özellikle II. Mahmud Döneminden itibaren Batılılaşma, tek kurtuluş yolu olarak algılanmaya başlamış; bozulan yapının düzelmesi için tek çıkış yolunun Batılı bir toplum gibi olmak olduğu düşüncesi hâkim olmuştur⁸⁴.

Kendisinden önceki ıslahatlara nisbetle daha başarılı olan Tanzimat hareketini, yine de köklü ve esaslı bir hareket, bir inkılâp olarak görmek mümkün değildir⁸⁵. Bu zamana kadar askerî sahada yoğunlaşan ıslahatların aksine bu dönemde artık başta padişah olmak üzere, devlet adamları, devletin çöküşünü durdurmanın çaresini siyasi hayatta, esas teşkilâtta ve idare tarzında görmeye başlamış⁸⁶ ve bu yönde ıslahat yapmaya

⁸⁰ Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 430-431; 1867 tarihinde bu meclis tekrar "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" ve "Şûra-yı Devlet" olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

⁸¹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 41.

⁸² Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 222. Gülhane Hattı ve tahlili için bkz. Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu – Toplum ve Ekonomi**, Eren Yay., İst. 1996, s. 350-355; Tanzimat'ı III. Selim'den beri büyük bir dikkat ve gayret sarfedilen modernleşme hareketleri içinde önemli bir adım olarak gören Erol Güngör, bu fermanı, "Türkiye'yi modernleştirmek iddiasıyla batılı devletler tarafından empoze edilen birer anlaşma" (s. 91) olarak niteler. Bu çerçevede, Tanzimat'ın farklı bir değerlendirmesi için bkz. Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, Ötüken Yay., İstanbul, 1996, 91-93.

⁸³ Tanzimat'ın, batılılaşma yolundaki ilk hareket olup olmadığı tarihçiler arasında tartışılmaktadır. Bu konudaki farklı görüşler için bkz. Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718-1839)", **Tanzimat 1**, MEB Yay., İstanbul, 1999, s. 13-30.

⁸⁴ Nazmi Avcı, **Türkiye'de Modernleşme Açısından Din Kültür Siyaset (1839-1960)**, Pınar Yay., İstanbul, 2000, s. 77.

⁸⁵ A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", **Tanzimat 1**, MEB Yay., İstanbul, 1999, s. 8.

⁸⁶ Turhan, **a.g.e.**, s. 153.

girişmişlerdir. Bu dönemde öncelikle, devlet yapısının temel taşları olan kurum ve kuruluşlar çağın gereklerine uygun bir şekilde yeniden düzenlenmiştir. Başta merkez yönetimi olmak üzere, taşra teşkilâtı, güvenlik, ordu, eğitim öğretim, basın yayın, sağlık, dış ilişkiler, maliye ve ekonomi alanlarında daha önceki dönemlerle kıyaslandığında önemli reformlar gerçekleştirilmiştir⁸⁷.

Tanzimat Döneminin en önemli farklarından biri de liderlerin artık sivil bürokrat elit arasından çıkmasıdır. II. Mahmud'un son günlerinin en talihsiz hadiselerinden olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa Meselesi, artık devletin kendi çıkarlarını uluslar arası destek olmadan koruyamayacağını göstermişti. Gerekli desteği sağlamak için müzakereleri yürütebilecek olanlar ise askerler değil, yeni sivil-memur elite mensup Fransızca bilen diplomatlardı⁸⁸. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun ilan edilmesi de Avrupa'da uzun yıllar görev yapmış, etkili ve güçlü bir devlet adamı olan Mustafa Reşid Paşa⁸⁹ sayesinde gerçekleşmiştir ki, hattı bizzat kaleme almış ve Padişaha kabul ettirmiştir⁹⁰.

Mustafa Reşid Paşa tarafından, padişah, bakanlar, ulemâ, devletin ileri gelen asker ve sivil memurları, Rum ve Ermeni patrikleri, Yahudi hahamı, esnaf teşkilâtı temsilcileri ve elçilerin huzurunda, Gülhane'de yüksek bir

⁸⁷ Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi**, s. 58.

⁸⁸ Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, s. 196; İnalcık da, "Osmanlı devletinde tüm radikal reformlara bürokratlar, sivil yahut askerî bürokratlar önyak olmuşlardır. XX. yüzyılda Meşrutiyet'te de böyle olmuştur. Devleti devrime, batılılaşmaya götürenler, bürokratlardır." diyerek bu görüşü desteklemiştir. Bkz. İnalcık, "II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor", S. 45, 15.

⁸⁹ Tuncer Baykara, "Mustafa Reşid Paşa'nın Medeniyet Anlayışı", **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri**, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 49; Mustafa Reşit Paşa uzun süre Paris ve Londra elçiliklerinde bulunmuş, buralarda yaptığı temaslarda Osmanlı Devleti'nde de reformlar yapılması gerektiğine inanmıştır. Reşit Paşa, Sultan II. Mahmud'u da tanzimata dair ıslahatlar konusunda ikna etmeye çalışmış, fakat bunda başarılı olamamıştır. Sultan Abdülmecid zamanında Gülhane Hatt-ı Hümayun'u ilan edildiği vakit Hariciye Nâzırı idi. İlk defa 28 Eylül 1846'da Rauf Paşa'nın yerine sadrazam olmuştur. Cavit Baysun, "Mustafa Reşit Paşa", **Tanzimat 2**, MEB Yay., İstanbul, 1999, s. 723–746. Reşit Paşa hakkında bkz. Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK Yay., Ankara, 1991.

⁹⁰ 1839 Hattı Hümayunu'nun ana hatları, büyük ihtimalle aynı yıllarda Londra'da görev yapan ve ileride pek çok defalar sadrazam ve hariciye nazırı olacak Mustafa Reşid Paşa ve Âli Efendi tarafından çizilmiştir. Bkz. Fuat Andıç ve Süphan Andıç, **a.g.e.**, s. 23. 1839'la başlayan bu dönemde reformlar Mustafa Reşid Paşa ve onun iki takipçisi Âli ve Fuad Paşalar tarafından sürdürülmüştür. Son olarak 1871 senesinde Âli Paşa vefat edene kadar.

kürsüde okunan bu fermana⁹¹, bütün teb'anın ırz, namus, can ve mal güvenliği, vergi ve askerlik ödevi gibi meseleler ele alınmış ve bu konularla ilgili düzenlemeler yapılmışken, eğitimle ilgili hiçbir konuya temas edilmemiştir. Tanzimat Fermanı'nın siyasi bir belge olduğu düşünülürse, burada maârif konusuna yer verilmemesi normal olarak kabul edilse bile, memleketin kötü gidişatının en önemli sebeplerinden birinin cahillik olduğu dikkate alındığında eğitim öğretime dair reformlardan hiç söz edilmemesi garip karşılanabilir⁹². Bu durum, başta Mustafa Reşid Paşa ve Sadık Rifat Paşa⁹³ gibi 1830 ve 1840'ların reformcu devlet adamlarının zihinlerinde eğitim konusunu ciddi anlamda bir problem, çözülmesi gereken bir mesele olarak algılamamalarından kaynaklandığı şeklinde izah edilebilir. Zira 1856 Islahat Fermanı'na kadar askerî mektepler ve meslek okulları hariç, sivil Müslüman tebaya yönelik genel eğitim esas olarak eskiden beri olageldiği gibi ulemânın kültürel ve toplumsal etki sahası olarak görülmekteydi⁹⁴. İlginç olan eğitimden tek kelime dahi bahsetmeyen bu fermana rağmen Tanzimat Dönemi, eğitim sahasında önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Nitekim Tanzimat'la birlikte yapılması planlanan reformlar için bu reformların gerekliliğine inanmış, bunları benimsemiş aydın insanlara ihtiyaç vardı ve bu da ancak eğitimle mümkündü.

Hiç şüphesiz devletin içinde bulunduğu siyasi ortam da reformların gerçekleşmesini etkilemekteydi. Askerî ve siyasi gelişmeler, reformlarla ilgilenilmesini geciktirmekteydi. Nitekim 1840'da Mısır Meselesi'nin, 1841'de Boğazlar Meselesi'nin Londra Antlaşması ile çözümlenmesinin ardından reformlar, Osmanlı hükûmetinin öncelikli konuları arasına girmiştir. Sultan

⁹¹ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 170

⁹² Kodaman, **a.g.e.**, s. 8.

⁹³ Sadık Rifat Paşa, Garpcı grubun en seçkin temsilcisi olup Viyana'da Büyükelçilik Gülhâne Hattı'nın hâkim fikirleri ile onun fikirleri arasında dikkat çekici bir yakınlık söz konusudur. Bkz. İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu – Toplum ve Ekonomi**, s. 353; Modernleşme çabalarında motor görevi, sivil toplum değil, bizzat devlet yüklenmişti. Devlette ise bu görev Mustafa Reşid Paşa, Sadık Rifat Paşa gibi bazı devlet seçkinlerinin elindeydi. Bkz. Nazmi Avcı, **a.g.e.**, s. 81; Sadık Rifat Paşa ile Mustafa Reşit Paşa'nın fikirlerinin irtibat noktalarını tesbite çalışan bir değerlendirme için bkz. Şerif Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset -Makaleler I-**, Derleyenler: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yay., İstanbul, 1990, s. 255-262.

⁹⁴ Somel, **The Modernization of Republic Education in The Ottoman Empire 1839-1908**, Leiden, Boston-Köln-Brill, 2001, s. 1-5.

Abdülmecid eğitim ve öğretimin yaygınlaşması ile yakından ilgilenmiş ve okumayı teşvik etmek için mümkün mertebe okul açılışlarında, sınavlarda ve diploma törenlerinde yer almıştır. Hatta oğlu şehzade V. Murad ile kızı Fatma Sultan'ı bizzat okula götürüp öğretmene teslim etmesi, halka, eğitime verdiği önemi göstermesi ve örnek teşkil etmesi açısından dikkat çekicidir⁹⁵.

1.1.1. Meclis-i Umûr-ı Nâfia ve Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti

1.1.1.1. Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın Layihası

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıla kadar gerek mektep gerekse medrese olsun tüm eğitim kurumları şeyhülislâmlık makamına bağlıydı. II. Mahmud Döneminde ise eğitimle ilgili meseleler Meclis-i Vâlâ'da görüşüldü. 1838'de memleketin ziraat, bayındırlık, sanayi, sanat ve her türlü fenniyle ilgilenmek üzere Meclis-i Umûr-ı Nâfia kuruldu. Maârif de faydalı işlerden sayıldığı için buraya bağlandı⁹⁶. Burada önemli olan medrese dışında yeni bir eğitim ve öğretim sistemi geliştirmenin kaçınılmaz olduğunun anlaşılması ve eğitim işlerinin planlanması vazifesinin ulemâ sınıfına değil, yeni bir kurula verilmiş olmasıdır. Böylelikle eğitimin medresenin tekeline kurtarılarak devlet denetimine geçirilmesine çalışılmıştır⁹⁷. Maârif meselelerinin ciddiyetle ele alınacağı yer bundan sonra bu meclis olacaktı.

Nitekim Sultan II. Mahmud, Nâfia Nezâreti'ne bağlı olarak kurmayı planladığı eğitim kurumları için, Meclis-i Umur-ı Nâfia'ya sıbyan ve mahalle mektebi denilen mekteplerin düzeltilmesi ve onlara bağlı olarak yeni ve

⁹⁵ Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları**, s. 502; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 49. Bunun örneklerine Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye-i Adliye bölümlerinde yer verilmiştir.

⁹⁶ Cahit Yalçın Bilim, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839–1876)**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1984, s. 18; Osmanlı'daki ilmiye sınıfının zaman içerisinde değişen rolü hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Ahmet Cihan, **Reform Çağında Osmanlı İlmiyye Sınıfı**, Birey Yay., İstanbul, 2004.

⁹⁷ Kodaman, **a.g.e.**, s. 3.

onların ikinci sınıfı olacak mekteplerin açılması ile ilgili bir layiha hazırlatmıştır⁹⁸.

Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından 5 Şubat 1839 (21 Zilkade 1254) tarihinde hazırlanan bu layiha teşkilât ve düşünce yönünden yenilikler taşımakta ve bir dönüşümün başlangıcını ifade etmekteydi. Bu layihada⁹⁹ ilk olarak eğitimin önemi vurgulanmış, iyi bir eğitim sonucu ülkenin kalkınacağı, eğitimin ve ilmin övünülecek bir unsur ve zenginlik kaynağı olduğu ifade edilmiştir. Eğitimde reform yapılmasının gerekliliği, hatta memleketin geleceğinin buna bağlı olduğu vurgulanmıştır. Layihada Osmanlı Devleti'nin yükselme devrinde eğitimin ve ilmin çok yüksek olduğu; fakat daha sonra bazı sebeplerden bozulduğu ve bu bozulmanın ardından harbiye, bahriye, hendese ve tıp ilimlerine mahsus çeşitli mekteplerin açıldığı belirtilmiştir. Fakat ilk mektepler bu mekteplerden daha önemlidir ve eğer onlar düzeltilmezse yüksek tahsil veren mektepler de amacına ulaşamayacaktır. Asıl önemlisi ise bu mekteplere alınan öğrencilerin yazı yazmaya ve doğrudan doğruya Türkçe bir kitabı okumaya dahi kudretleri olmadığından¹⁰⁰, birdenbire yabancı lisan olarak Arapça, Farsça veya Fransızca'ya ve bulundukları mektebin fen derslerine ait temel bilgilere muktedir olmadıkları ifade edilmiştir. Bu mekteplerde bir kaide ve düzen olmadığı, öğretmenlerin derslerini bildikleri gibi okuttukları ve bu yüzden öğrencilerin vakitlerini kuru gürültü ile geçirdikleri söylenmektedir. Bir diğer sebep ise; bazı kişilerin çocuklarını 5-6 yaşında okula verdiği halde henüz bir şey öğrenemeden bir ustanın yanına sanata vermesi, bir kısmının da fakirlikten çocuklarını mektebe gönderememeleridir. Bu layiha ile hocaların tayin edilecek

⁹⁸ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, C. XV, s. 44.

⁹⁹ Layihanın tam metni için bkz. **Takvim-i Vekâyi**, (21 Za 1254 / 5 Şubat 1839), No: 176; Layiha hakkında ayrıca bkz. Sakaoğlu, "Tanzimat Okulları", s. 27.

¹⁰⁰ Selim Nüzhet Gerçek, Yedigün Mecmuasının 452. sayısında (3 İkinci teşrin 1941, s. 11-12) yayınlanan "Eski İlkmekepe" adlı makalesinde, asırlar geçmesine rağmen Türk çocuklarına Türk ilk mekteplerinde Türkçe okuyup yazma öğretilmesinin kimsenin aklına gelmediğini söyledikten sonra; "Nihayet 1839'da sıbyan mekteplerinden üstün olmak, sarf ve nahv cümleleri okutulmak, *Tuhfe-i Vehbi* ezberletilmek, Türkçe inşa derslerine bir yer ayrılmak, yazı meşk ettirilmek ve ahlak dersi verdirilmek üzere mektepler küşadı kararlaştı" demektedir. Bkz. Kara, Birinci, **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri**, s. 258.

müfettişler vasıtasıyla teftiş edilmesi, dirayet ve kabiliyetleri görülenlerin istihdam edilmesi ilkesi getirilmiştir. Bir iki adet fukara mektebi açılması ve kimsesiz, yetim ve sokakta gezen çocukların bu mekteplere devam etmesinin sağlanması kararlaştırılmıştır.

Layihanın en önemli konularından biri olan *sınıf-ı sâni* olarak adlandırılan rüşdiye mekteplerine bir iki defa *Kur'an-ı Kerim*'i hatmetmiş ve *İlm-i Hâl* okumuş olan öğrencilerin alınacağı ve bu mekteplerde *Türkî İnşâ*, *Tuhfe* ve *Nuhbe*, *Sübhân-ı Sıbyan*, *Birgivî Risâlesi*, bazı ahlâk kitapları ile *Hat* ve *Kitâbet* dersleri okutulacağı belirtilmiştir. Ayrıca bu mektepleri bitiren öğrencilerin kabiliyet ve başarısına göre istedikleri yüksek mekteplerden birine gitme kolaylığı sağlanacaktır.

Bu layiha daha sonra Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından incelenmiş, Meclis-i Umûr-ı Nâfia ile layiha hakkında yazışmalar yapılmış ve bazı hususlarda değişiklikler yapılarak padişaha sunulmuştur¹⁰¹. Devletin en yüksek iki organı tarafından maârifle ilgili bir layihanın bu derece titizlikle incelenmesi hem Osmanlı maârif tarihi bakımından mühim bir gelişme hem de dönemin yöneticilerinin eğitime verdikleri önemin bir işareti olarak görülmekle beraber, 19. yüzyıl dünyasındaki genel teamülün¹⁰² bir yansımasıdır.

Başta açılacak bu yeni mektepler, *birinci sınıf* ve *ikinci sınıf* olarak nitelendirilmişse de, Sultan II. Mahmud bu isimlendirmeyi beğenmemiş ve

¹⁰¹ Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin layiha hakkında gönderdikleri müzekkire metinleri için bkz. Mahmud Cevad. **a.g.e.**, 11-19; Berker, **a.g.e.**, s. 8-12.

¹⁰² Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında başlayan reformlarla eş zamanlı olarak Rusya, Fransa, Çin ve daha başka pek çok ülkede de bu alanda reformlar yapıldığı görülmektedir ki, bu durum Reinhard Schulze'nin ortak bir "dünya zamanı" kavramıyla açıklanmıştır. Buna göre eğitim sahasındaki değişimde illa Doğu'nun Batı'dan bir şeyler ödünç alması diye bir durum söz konusu değil, eşzamanlı olarak "günün gerekleri"ne uyma endişesi hâkimdir. Bkz. Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümayûn – Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, İletişim Yay., İstanbul, 2005, s. 63-64; Benzer şekilde Japonya'da Meiji Dönemindeki reform çabalarının bir devamı olarak 1872 yılında Eğitim Bakanı Mori, yeni eğitim sistemini ilan etmiştir ki bu örnek de Japonya'daki reform çabalarının Osmanlı Devleti ile eşzamanlı oluşuna bir örnektir. Bkz. Sabahattin Payzın, **a.g.e.**, s. 172; Diğer devletlerle Osmanlı Devleti'nin yine eşzamanlı olarak imparatorluk ideolojilerini yaymak için milliyetçilik akımlarına yönelmeleri ile ilgili bir karşılaştırma için bkz. Selim Deringil, **Simgeden Millete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İletişim Yay., İstanbul, 2007, s. 50.

bunun yerine *ibtidaî* ve *rüşdî* isimlerini vermişti¹⁰³. 29 Ocak 1839 (14 Zilkade 1254) tarihli Hatt-ı Hümayun'da yer alan "...*hazret-i şahanede bu def'a tertib ve tanzim buyurulmuş olan mekâtib-i rüşdiye nizamât-ı müstahsenesine dair nüsha Takvim-i Vekâyi'a derc olunmak üzere Meclis-i Umûr-ı Nafiâ'dan tahrir olunmuş olan ilmuhaber ile diğer iki maddeyi hâvi kaleme aldırılan bir kıt'a müsvedde...*"¹⁰⁴ ifadede *mekâtib-i rüşdiye* tabirinin kullanılmasıyla rüşdiye adı kabul edilmiş oldu. Padişahın, yeni açılacak okullara *rüşdiye* adını vermesi, çocukların *sinn-i rüşde* gelinceye kadar bu mekteplerde okuyacak olmaları ve öğrencilerin eğitimlerinin rüşdlerini ispatlayıncaya kadar devam edecek olması ile ilgilidir¹⁰⁵. Böylelikle Şubat 1839'da sıbyan mektepleri ile askerî okullar arasında yer alan ve adına *rüşdiye* denen yeni bir okul kurulması kararı çıkmış oldu¹⁰⁶. Rüşdiyelerin, sıbyan mektepleri ile meslekî okullar ya da devlet dairelerindeki meslek eğitimi arasında bir köprü kurmak maksadıyla açılması kararlaştırıldı. Ne yazık ki, gerek maddî kaynakların yetersizliği gerekse eğitimi eleman yokluğu sebebiyle rüşdiyeler 19. yüzyılın ilk yarısında sadece birkaç tane açılabilecekti¹⁰⁷. Sıbyan mektepleri ile ilgili herhangi bir ıslahat girişiminde bulunulmadan rüşdiye mekteplerinin açılması dönemin aydınları tarafından eleştiri konusu olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa da bu konuda; "*Mekâtib-i rüşdiyye küşad ile tarıyk-i terakkıyde bir adım ileri atıldı. Lâkin işin ortasından başlanılmış oldu. Zira meclis-i muvakkatin tertibine nazaran ibtida mekâtib-i sıbyan ıslâh olunup da anlardan yetiştirilecek çocuklar için mekâtib-i rüşdiyye küşad olunmak lâzım gelirken mekâtib-i sıbyan hâli üzere kaldı...*"¹⁰⁸ demektedir. Sıbyan mektepleri ile ilgili olarak herhangi bir düzenleme yapılmadan rüşdiye açılması, yani işin ortasından başlanılmış olması her ne kadar ciddi bir sorun ise de bu layiha başta padişah olmak üzere devlet adamlarının artık memleketin maârif

¹⁰³ Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 62.

¹⁰⁴ **BOA. H.H., 494/24232.** (14 Za 1254 / 29 Ocak 1839).

¹⁰⁵ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 384; Tekeli, **a.g.e.**, s. 62.

¹⁰⁶ Akyüz, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁰⁷ Modern eğitimdeki bu yavaş gelişme, orduyu 1855'ten itibaren kendi askerî rüşdiyeler ağını genişletmeye zorlayacaktır. Daha sonra da önemli garnizon kentlerinde idadiler açılacaktır. Bkz. Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yay., Ankara, 2003, s. 96.

¹⁰⁸ Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1991, s. 11.

meselesine el attıklarını ve Osmanlı modernleşmesinin ancak ilimle, maârifle gerçekleşebileceği fikrini benimsediklerini göstermektedir.

1.1.1.2. Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin Kurulması

Meclis-i Umûr-ı Nâfia'nın yayınladığı layihada belirtilen doğrultuda çalışmalarda bulunmak üzere Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kurulmuştur. 5 Şubat 1839 (21 Zilkâde 1254) tarihli Hatt-ı Hümayun ile Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'ne İmamzâde Esad Efendi tayin edilmiştir¹⁰⁹.

Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti, bugünkü anlamda bir bakanlık vasfı taşımayıp, Evkâf Nezâreti'nin bünyesinde kurulmuş bir müdürlüktür¹¹⁰. Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti, geleneksel medrese anlayışından farklı olarak, yeni ihtiyaçlara göre düzenlenmiş modern eğitim kurumları tesis etmek isteyen kişilerin gayretleriyle kurulmuştur. Bu yüzden ilk kurulan müstakil eğitim teşkilâtı olması ve modern eğitim teşkilâtının ilk basamağı olması açısından önemlidir¹¹¹.

Tanzimat'tan önce Osmanlı Devleti'nde Maârif meseleleriyle genel olarak Meclis-i Umûr-ı Nâfia, Darü's-Şûra-yı Bâb-ı Âli ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ilgilenmekte idi. Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti ise sıbyan mektepleri ve rüşdiye mekteplerinin idaresinden sorumlu kurum olarak tesis edilmişti. Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kurulmuş olmasına rağmen, Hatt-ı Hümayûn'da adı geçen rüşdiye mektepleri kurulamamış¹¹² buna karşılık

¹⁰⁹ BOA. H.H., 1320/51545 (29 Za 1254 / 15 Mart 1839); Esad Efendi'ye bundan önce Anadolu payesi verilmişti. Esad Efendi'ye verilen nişan ve payelerle ilgili olarak Bkz. BOA. H.H., 465/22801 (22 Ş 1254 / 10 Kasım 1838); BOA. H.H., 465/22801/A (29 Z 1254 / 15 Mart 1839); Ziya Gökalp: "Tutucu İmamzâde Esat Efendinin Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırlığına getirilmesi şanssızlıktı. Esad Efendi, çocukların yazı, okuma, din öğrenmesini, Kur'an hıfzetmesini yeterli gören zihniyetin temsilcisiydi" demekteydi. Bkz. Sakaoğlu, "Tanzimat Okulları", s. 28.

¹¹⁰ Esad Efendi'ye verilen "nazırlık" ünvanı bugünkü anlamda bakanlık değil, müdürlük anlamı taşımaktadır. Bkz. Ahmed Rasim, **Osmanlı**, s. 2132.

¹¹¹ Kodaman, a.g.e, s. 6; Bilim, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839–1876)**, s. 19.

¹¹² Kodaman, a.g.e., s. 8.

rüşdiye seviyesinde iki mektep tesis olunmuştur. Mahmud Cevad, rüşdiye derecesinde ders gösterilmek üzere Sultan Ahmet Câmî-i Şerîfi dâhilinde “Mekteb-i Maârif-i ‘Adlî” adıyla bir mektebin açıldığını ve daha sonra “Maârif-i Adliye” ve “Ulûm-ı Edebiye” adlarıyla iki şubeye ayrıldığını belirtmekte ve “*Devlet-i Osmaniye’de açılan ilk Mekteb-i Rüşdî işte budur*”¹¹³ demektedir. Genel rüşdiyeler ise, Şubat 1839’da kurulması kararlaştırıldığı halde, sekiz sene sonra ancak açılacaktır.

1.1.2. Meclis-i Muvakkat-ı Maârif’in Kurulması

Gülhane Hattı’nda geçen kanunları hazırlamakla görevli “Meclis-i Ahkâm-ı Adliye” bir süre sarayda çalışmalarını sürdürdükten sonra 8 Mart 1840’da Bâb-ı Âlî’de inşası biten yeni binasına taşındı¹¹⁴. Fermanın ilanında hazır bulunan padişah, alınması gereken tedbirler ve yapılacak kanunlar hakkında emir vermek üzere her sene başında bu meclise geleceğini vaad etmiştir. Bu vaadlere ve Mustafa Reşit Paşa’nın gayretlerine rağmen fiiliyatta fazla bir ilerleme olmamasından müteessir olan padişah, 1845 senesinin başlarında Bâb-ı Âlî’ye ziyarette bulunmuş¹¹⁵ ve bir Hatt-ı Hümayûn yayınlamıştır. Sadrazamın ve diğer devlet erkânının hazır bulunduğu bu ziyarette padişah, bu kişilerin dikkatini reformlar konusuna çekerek gereken tedbirlerin alınmasını emretmiştir. Padişah, reformların önündeki en büyük engelin gerek dinî gerek dünyevî hususlarda cehaletin olduğunu ve bu cehaletin ortadan kaldırılması ve memleketin mamur olması için memleketin münasib mahallerine gereken mekteplerin açılması gerektiğini belirtmiştir¹¹⁶. Padişah, reformların başarısı ile eğitim arasında doğrudan ilişki olduğunu ifade etmekle önemli bir konuya temas etmiş oluyordu. Yeni müesseseler kurulurken önemli olan insanların fikren bu değişikliklere hazırlıklı olması ve

¹¹³ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 23-24

¹¹⁴ Sultan Abdülmecid binanın açılış gününde yapılan törene katılarak parlamenter sistemlerde görülen bir geleneğin Osmanlı Devleti’ndeki ilk örneğini sergilemiştir. Bkz. Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s. 44, 45.

¹¹⁵ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 182; Bilim, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 119.

¹¹⁶ **Lütfî Tarihi**, C. VIII, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 1999, s. 9-10.

değişiklikleri kabul etmesidir. Reformları uygulayacak insanların eğitilerek reformlar için gerekli olan alt yapı oluşturulmadığı sürece, yapılanların amacına ulaşamayacağı ise bu sürede belli olmuştu. Nitekim 1845 senesine kadar reformları uygulamak için gerekli bürokratları yetiştirmek üzere söz konusu iki mektebin dışında köklü bir eğitim reformu uygulanamamıştır. Bu açıdan Sultan Abdülmecid'in bu ikazı son derece önemli olmuştur¹¹⁷.

Padişahın bu Hatt-ı Hümayûn'u üzerine hemen harekete geçilmiş ve 29 Şubat - 1 Mart 1845 (21 Safer 1261) tarihinde memleketin imâr ve ıslahı işlerini yürütmek üzere din, ordu, bürokrasi mensuplarından ve aydınlardan oluşan "Meclis-i Maârif-i Muvakkat" adıyla bir geçici bir meclis kurulmuştur¹¹⁸. Bu meclisin kurulması hakkındaki resmî tebliğde şu ifadeler yer almaktaydı¹¹⁹.

"Padişahın geçende Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye teşrif ettikleri gün söyledikleri ve Takvim-i Vekâyî nüshalarında neşr edilen hatt-ı şerifin bir fıkrasında (dinen ve dünyeviye herkese lazım olduğu üzere izale-i cehl-i tebe'a ile tahsil-i ulûm-ı dinîye ve iktisâb-ı maârif-i nafi'a kazıyye-i mühimmesinin mevkuף bulunduğu vesâilin icrâ-yı iktizasına bakılması irâde-i hayriyyet-ifâdesini muhtevî olmakdan naşi) sözleri Meclis-i Vâlâ'da kemal-i dikkat ve mezîd-i hâhiş ve gayretle mütalaa ve müzâkere kılınmıştır. Her bir şahsın en evvel gerekli olan farzları ve dini meseleleri belleyip kendi işlerinde başkasına muhtaç olmayacak derecede tahsil etmesi insanlığı gereğidir. Sonra da faydalı ilimleri, fenleri öğrenmesi ve mümkün olduğunca malumat, adab ve faziletlerle sahip olmaya çalışmalıdır. Gerek İstanbul'da gerek Memâlik-i Mahrûse-i Şahane'de gerekli olan ve elyevm mevcut olan mekteplerin tanzimiyle melhuz olan faydaları husule getirecek surette sağlam ve daimi nizam tahtında idhal olunmasına mütevakkıf görüldüğüne ve inşa ve tanzim olunması gereken mektepler mahallat mektebi olmasıyla ona göre başlıca bir nizam kaleme alınması bazı ma'lûmat-ı ilmiye ve seyfiye ve kalemiye ashabından mürekkeb olmak üzere bir Meclis-i Muvakkat tertib ve teşkil olmuştur. Bunun için Bâb-ı Âlî'de münasip bir yer tahsis edilecektir."

¹¹⁷ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, İstanbul, 1993, s. 229.

¹¹⁸ Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, s. 229; Necdet Sakaoğlu, Nuri Akbayar, **Avrupalılaşmanın Yol Haritası ve Sultan Abdülmecid**, Denizbank Yay., İstanbul, 2008, s. 298; Mahmud Cevad, bu meclisin açılışı hakkındaki resmî tebliğin tarihini 4 Rebiülahir (12 Nisan 1845) olduğunu söyler. Bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 25.

¹¹⁹ Bu meclisin açılışı hakkında bkz. **Takvim-i Vekâyî**, 3 Rebiülahir 1261 (11 Nisan 1845).

Meclis-i Muvakkat-ı Maârif'in Reisi Melekzâde Paşa Abdülkadir Bey idi¹²⁰. Üyeler ise, Dâr-ı Şûra-yı Askerî azasından Arif Hikmet Efendi, Meclis-i Vâlâ azasından Said Muhib Efendi, Dâr-ı Şûra-yı Askerî azasından Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye Nâzırı Emin Paşa, Divan Birinci Tercümanı Fuat Efendi¹²¹, Divan Kâtibi Recâi Efendi¹²², Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ali Efendi'dir¹²³.

Seçilen üyeler 4/5 Mart 1845 (24 Safer 1261) tarihinde işe başlamışlardır. Dönemin yenilik fikirlerini benimsemiş, batıdaki eğitim sisteminden haberdar, ilmiye sınıfından ve yüksek dereceli bürokratlardan müteşekkil bu meclis, haftada iki gün toplanacak, meseleleri müzakere edecek ve gerekli mazabataları kaleme alacak, sonra da bunları Meclis-i Vâlâ'ya takdim edecekti. Yeni kurulan bu meclisle, zamanın ihtiyacına cevap verecek şekilde maârif meselelerini ele alacak ve onlara çözüm yolları üretecek bir maârif organı ortaya çıkmış oluyordu ki bu, eğitimin modernleşmesi açısından son derece önemli bir gelişmeydi. Bu gibi gelişmelerle Osmanlı eğitim sisteminde baskın olarak rol oynayan ulemânın etkisi her seferinde biraz daha kırılıyor, medresenin ağırlığı, yerini çağdaş ve modern kurumlara bırakıyordu. Söz konusu meclis, kuruluş amacına uygun olarak çalışmalarına başladı. İlk olarak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kayıtlarından mevcut mekteplerin bir dökümünü çıkardı¹²⁴ ve layihalar hazırlamaya başladı.

Bu meclis tarafından takdim edilip Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye tarafından onaylanan layihada öncelikle sıbyan mekteplerinin, sonra rüşdiye mekteplerinin usul-i dinîye dairesinde tüm insanlar için öğrenilmesi zaruri olan ilim ve fenlerin faydalı olacak ve zamanın ihtiyaçlarına cevap verecek

¹²⁰ Mustafa Yazıcı, **a.g.e.**, s. 39

¹²¹ Engelhardt, "Sultan Abdülmecid'in eğitim hakkındaki arzularını yerine getirmek üzere bir genel eğitim ve öğretim programı hazırlamak için özel bir heyet kuruldu ve sonraları hükûmetin yüce meclisinde önemli bir görev alacak olan Fuad Efendi bu fikrin rehberi oldu" diyerek Fuad Efendi'yi ayrı bir önem atfetmektedir. Bkz. Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs Yay., İstanbul, 1999, s. 80, 81.

¹²² Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 26-27.

¹²³ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 182. Bazı kaynaklarda üyeler arasında Esat Efendi'nin de adı geçmektedir. Bkz. Mustafa Yazıcı, **a.g.e.**, s. 42.

¹²⁴ Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, s. 229.

şekilde tesis edilmesi ve düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Üçüncü olarak ise yatılı olarak bir Darülfünûn¹²⁵ tesis edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Sonuç olarak bu üç dereceli eğitim sistemini gerçekleştirmek, bu okulların nizamât ve talimatlarını vücuda getirmek, icraatlarını takip etmek üzere daimi bir “Meclis-i Maârif” teşkil olunması teklif edilmiştir¹²⁶. Cevdet Paşa bu konuda şöyle der: *“Bu lâyihaları okudum. Tahsîl-i ulûmun derecât-ı selâsesine dair pek güzel ve meşrûh ve mufasssal lâyihalardır”*¹²⁷.

Meclis-i Muvakkat-ı Maârif’in bu layihasında rüşdiyeler Darülfünûn’a öğrenci hazırlayan bir kaynak olarak görülmüştür. Böylece 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’ne kadar bu mekteplerin durumları, fonksiyonları ve dereceleri açıkça ortaya konmuştur¹²⁸. Meclis-i Muvakkat, eğitimin ıslahı için yapılacakları genel hatlarıyla ortaya koyduktan sonra yerini Meclis-i Maârif-i Umûmiye’ye bırakacaktır.

1.1.3. Meclis-i Maârif-i Umûmiye’nin Kurulması

Yukarıda yer verilen layihalarda belirtildiği üzere maârif sahasında yapılacak reformları tasarlayıp planlamak için 27 Haziran 1846 (3 Receb 1262) tarihinde Meclis-i Maârif-i Umûmiye kurulmuştur¹²⁹. Bu meclisin başkanlığına, aynı zamanda Dâr-ı Şûra-yı Askerî reisi olan Mehmed Emin Paşa getirilmiştir. Vak’anüvis Esad Efendi, Defter Emmini Said Muhibb Efendi, Hariciye Müsteşarı Âli Bey (Paşa), Divân-ı Hümayûn Tercümanı Fuad Efendi (Paşa), Dâr-ı Şûra-yı Askeri azasından Mehmed Paşa üye olarak tayin

¹²⁵ Darülfünûn’un, birkaç başarısız denemeden sonra, bu layihada bahsinden 54 sene sonra Sultan II. Abdülhamid zamanında 1900 senesinde tam anlamıyla açılacak olması, gelişmelerin ne kadar tedrici olduğunu göstermesi bakımından teessüfe şayandır. Oysa Lûtfî Tarihi’nde 1870 senesinde Darülfünûn’a girebilmek için yapılacak imtihana binden fazla öğrencinin başvurduğu ve bunlardan yeterli görülen 450 neferin kabul edildiği bildirilmekteydi. Bkz. **Vak’a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi**, C. XII, Yay. Haz.: Münir Aktepe, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 80.

¹²⁶ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 27-28; Akyıldız **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, s. 230,

¹²⁷ Cevdet Paşa, **Tezâkir** 40, s. 37.

¹²⁸ Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 42.

¹²⁹ Demirel, **a.g.m.**, s. 50.

edilmişlerdir. Recâî Efendi (şair Ekrem Bey'in babası) meclisin kâtipliğine atanmıştır. Tanzimat'ı ilan eden Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa ile vezirlerden Mehmet Sadık Rifat Paşa'ların da bu meclis ile ilgilenmeleri, çalışmalara nezâret etmelerine karar verilmiştir. Daha sonra ise Hekimbaşı Abdülhak Efendi (şair Abdülhâk Hamid'in dedesi) ve kimyager Derviş Paşa bu mecliste görevlendirilmişlerdir¹³⁰.

Meclis-i Maârif-i Umûmiye, Nâfia Nezâreti bünyesinde kurulmuş olup Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nden farklı olarak, ülkenin tüm eğitim işlerinin görüşülüp karar alınacağı bir meclis olma özelliğine sahipti¹³¹. Bu yeni Meclis, iki reformcu kurumun - Meclis-i Vâlâ ve Hariciye Nezâreti'nin - denetimi altındaydı ki, bu durum şimdiye kadar şeyhülislâmlığın kontrolü altında bulunan eğitim işlerinin laikleştirilmesi yönünde önemli bir adımdı. Böylece eğitim mekanizması tedricen de olsa Tanzimat bürokratlarının eline geçmiş oldu ve bu durum reformları daha rahat bir şekilde yapmanın önünü açtı¹³².

Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin kuruluş amacı ve vazifesi Meclis-i Maârif-i Muvakkat'ın almış olduğu kararları uygulamak ve memlekette maârifle ilgili reformlar yapmaktır. Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu hazırlayıp okuyan Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın bu meclisin işleri ile bizzat ilgilenmesi, eğitimin ulemânın elinden çıkıp yenilik taraftarlarının eline geçmesinin bir işaretidir. Ayrıca "ne kadar münevver adam varsa hepsinden istifade edilmek istendiği"¹³³ görülmektedir. 1846 yılında Mustafa Reşit Paşa gibi reformcu birinin sadrazam olara atanması da maârif alanında yapılacak teşebbüsleri daha da kolaylaştıracaktır.

¹³⁰ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 29, 30; Osman Ergin, üyeler arasında bir de Hekim İsmail Efendi'yi zikreder ki, bu isme başka kaynaktan rastlanmamıştır. Bkz. Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 440, 441.

¹³¹ Maarif-i Umumiye Nezareti'nin teşkilat yapısı hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Teyfur Erdoğan, Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilâtı - I, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 51, S. 1, s. 183-247; Erdoğan, Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilâtı - II, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 52, S. 1, s. 247-285.

¹³² Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 69.

¹³³ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 441; Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemi münevverleri hakkında bazı tespitler için bkz. Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, s. 228-234.

Meclis-i Maârif-i Umûmiye, Osmanlı Devleti'nde maârif işlerinden doğrudan doğruya sorumlu ilk kuruluş olma özelliğini de taşımaktadır.

1.1.4. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nin Kurulması

Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti kurulmasına rağmen dokuz senedir asıl rüşdiyeler tesis ettirilemediğinden, Esad Efendi Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırı olarak sadece rüşdiye seviyesinde açılmış olup Bâb-ı Âli bürokrasisine nitelikli eleman yetiştirmek gayesinde olan Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye-i Adliye'den sorumlu idi¹³⁴. Bu Nezâret, ulemâ ve medresenin tesiri altındaydı. Meclis-i Maârif-i Umûmiye ise bir karar organı niteliği taşımaktaydı ve aldığı kararları uygulayacak ve denetleyecek bir organ mevcut değildi. Bu kararların uygulanması işinin bu Nezârete bırakılması da ulemâ etkisi sebebiyle sakıncalı olabilirdi.

Meclis-i Maârif-i Umûmiye, Evkaf Nezâreti'nin elinde bulunan okulları ayrı ve bağımsız bir yönetime kavuşturmak için Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti adıyla kendine bağlı bir icra organı kurulması talebinde bulunur¹³⁵. Bu doğrultuda Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'nin yerine sıbyan mekteplerinin de idaresini içine alan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti 31 Aralık 1846 (12 Muharrem 1263) tarihinde kurulur ve nazırlığına yine Esad Efendi getirilir. Muavinlik görevine ise Mektubî Sadâret Mümeyyizi ve Fârisî mütercimi Kemal Efendi atanır¹³⁶. Ülke genelinde asıl rüşdiye teşkilâtı, bu Nezâret'in kurulmasının ardından görülmeye başlanacağı için bu tarih rüşdiyeler için dönüm noktası olarak kabul edilmelidir.

Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı Esad Efendi ve muavini Kemal Efendi alınan karar gereği öncelikle mekteplerin vakıf gelirleri, yer ve mevkilerine

¹³⁴ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 31.

¹³⁵ *Lûtfî Tarihi*, C. VIII, s. 132, Kodaman, *a.g.e.*, s. 12; Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi*, s. 122-123.

¹³⁶ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 31; Berker, *a.g.e.*, s. 27.

göre hangilerinin sıbyan, hangilerinin rüşdiye mektebi olacağını tespit etmek, bunları bir düzene sokmak, meydana gelen aksaklıkları ve yapılması gereken işleri Meclise bildirmek görevleri ile işe başlamaya karar verdiler. Okulların süreleri ve alınacak öğrenciler belirlendi. Buna göre 6-10 yaş arasındaki çocukları sıbyan mekteplerine, 10 yaşın üzerindeki çocuklar da rüşdiye mekteplerine devam edeceklerdi. Veliler isterlerse 6 yaşını doldurmamış, 4-5 yaşlarındaki çocuklarını da okula kaydettirebileceklerdi. Fakat 6 yaşını geçmesine rağmen veli çocuğunu okula göndermiyorsa cezalandırılacaktı¹³⁷. Bu gibi durumları araştırmak ve Meclis-i Maârif'e bildirmek üzere memurların görevlendirilmesi ve ekonomik gücü yerinde olanların çocuklarını okula verirken yapılan töreni icra etmeleri gerekiyordu. Öğretim sürelerinin sonunda her iki mektep öğrencilerinin de sınavları yapılacak, başarılı olamayanların bir müddet daha okula devam etmeleri sağlanacaktı. Ayrıca rüşdiye mekteplerinde, sıbyan mekteplerinde okutulan derslerin seviyesinin biraz üzerinde *akaid*den Birgivi Risalesi, *sarf ve nahv* okutulması kararlaştırıldı¹³⁸.

Esad Efendi Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ndeki görevinde bir sene kalmış, Meclis-i Maârif-i Umûmiye Reisi Emin Paşa Rumeli Ordusu Müşirliğine tayin olunca kendi isteği üzerine Esad Efendi bu göreve getirilmiştir. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti ise müdürlüğe dönüştürülmüş ve muavin Kemal Efendi müdürlüğe getirilmiştir. Kemal Efendi'nin yerine ise Hafız Vehbi Efendi¹³⁹ muavin olarak atanmıştır¹⁴⁰. Dünya görüşü ve eğitim anlayışı birbiriyle taban tabana zıt bu iki ismin yan yana gelmesi ise oldukça ilginçtir. Kemal Efendi modern bir eğitim sistemi kurulması gerektiğini düşünüp bu yolda çaba sarfederken Vehbi Efendi geleneksel dünya

¹³⁷ Daha ileri bir tarihte altı yaşını geçmiş olmasına rağmen çocuklarını mektebe vermeyen velilerin uyarılması hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 97-98, (08 Za 1284 / 03 Mart 1868) Evr. Nu: 75.

¹³⁸ Akyıldız, **Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, s. 235-236; Demirel, **a.g.m.**, s. 50-51.

¹³⁹ Cevdet Paşa, mekteb-i sıbyandan başka mektep ve medrese görmemiş cahil biri olarak tanımladığı Vehbi Efendi hakkında çok olumsuz ifadeler yer verir. “Kemal Efendi erbâb-ı ma’ârifden bir zât olup bu işin ehli idi. Vehbi Efendi ise ziyî-i ulemâda bulunan cühelâdan olup ancak Âli Paşa’nın dalkavuklarından olduğu cihetle böyle ehil olmadığı bir işe ta’yîn olunmuş idi.” Bkz. Cevdet Paşa, **Tezâkir 40**, s. 37-38, 41.

¹⁴⁰ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 31; Berker, **a.g.e.**, s. 25; Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 54; Akyıldız, **Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, s. 236.

görüşüne sahip olan kesimi temsil etmekteydi. Esad Efendi ise geleneksel eğitim anlayışını temsil etmekle birlikte Nakibü'leşraflık gibi yüksek bir memuriyette bulunmuş ve devletin resmî tarihçisi olmuş biriydi. Fakat eğitimle ilgili karar alıcılar arasındaki fikrî anlamdaki bu uyumsuzluk eğitim reformları yapılırken tam bir fikir birliğinin olmaması gibi olumsuz sonuçları ortaya çıkaracaktır¹⁴¹.

Mekâtib-i Umûmiye Müdürü olan Kemal Efendi Türk eğitim tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Dil ve edebiyata ait eserleriyle tanınmış Tanzimat'ın yetiştirdiği önemli isimlerden biridir. Özel ders almak suretiyle ve kendi çabalarıyla Arapça, Farsça, Fransızca ve biraz da Almanca bilen Kemal Bey, Sultan Abdülmecid'in de teveccühünü kazanmış bir isimdir¹⁴². Bu göreve getirildikten sonra rüşdiyelerin geliştirilmesi, yaygınlaştırılması ve yeni tarzda bir eğitime geçilmesi konusunda önemli adımlar atmıştır. Kemal Efendi göreve gelince Meclis-i Muvakkat'ta alınan karar gereğince öncelikle sıbyan mekteplerini ıslah etmek istemiş, fakat sıbyan mektepleri Evkaf Nezâreti'ne bağlı bulunduğu için bu nezâret, Kemal Efendi'nin sıbyan mekteplerine müdahalesini engellemiştir. Bu yüzden Kemal Efendi işe tersinden başlayarak sayıca çoğaltılacak olan rüşdiye mekteplerine öğretmen ihtiyacını gidermek üzere bir Dârümuallimîn açmıştı. Bir taraftan da eğitim kademesinin üçüncü ayağı olarak zikredilen Darülfünûn açma çabası içerisindeydi¹⁴³.

1. 2. Islahat Fermanı ve Eğitim Anlayışı

Islahat Fermanı'ndan¹⁴⁴ sonra maârif teşkilâtındaki gelişmeler devam etmiştir. Fransa ile Rusya arasında Kudüs'teki Hristiyanlarca mukaddes sayılan yerlerin hangi devletin himayesi altında olacağı konusundaki

¹⁴¹ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 442, 443; Somel, **The Modernization** s. 40-41.

¹⁴² Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 55,

¹⁴³ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 443; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 55, 56.

¹⁴⁴ Islahat Fermanı'nın tam metni için bkz. Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 258-264.

anlaşmazlık sebebiyle 1853'te başlayan Kırım Savaşı,¹⁴⁵ 1856 Paris Antlaşması ile sona ermişti. Islahat Fermanı ise Paris Antlaşması'nın imzalanmasından 6 hafta önce Bâb-ı Âli'de bütün nazırlar, yüksek memurlar ve şeyhülislâm, patrikler, hahambaşı ve cemaatlerin ileri gelenleri önünde okunarak ilan edilerek Paris Antlaşması'nı hazırlamakta olan devletlere bildirildi. 18 Şubat 1856'da okunan Islahat Fermanı, başlıca 20 maddeden oluşmakta olup, Osmanlı idaresinde yapılması kararlaştırılan yeni bir düzenin prensiplerini ve genel hatlarıyla programını içermektedir¹⁴⁶.

Bu ferman, 1839 Tanzimat Fermanı gibi anayasa benzeri bir nitelik taşımaktan ziyade, o fermanla yapılacağı vaadinde bulunan reformları gerçekleştirmek için gerekli reformları dile getirmektedir¹⁴⁷. Bu tarihten itibaren Hristiyanlar bütün mülkî görevlerde yer almaya başlayacaklardı. Fermanla başta azınlıklara verilen haklar olmak üzere pek çok konu yer almaktadır. 1839 Tanzimat Fermanı'nda maârifle ilgili hiçbir ifade yer almamasına rağmen Islahat Fermanı'nda durum farklıdır ve maârifle ilgili şu ifadeler yer almaktadır:

*“...saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekâtib-i şahanemin nizamât-ı mevzularında gerek since ve gerek imtihanca mukarrer olan şerâiti eyledikleri takdirde cümlesi bilâfark ve temyiz Devlet-i Aliyyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat-ı maârif ve hiref ve sanâiye dair milletçe mektepler yapmağa mezun olup fakat bu makule mekâtib-i umumiyenin usûl-i tedrisi ve muallimlerin intihabı âzası taraf-ı şahanemden mansub muhtelit bir meclisi maârifin Nezâret ve teftiş tahtında olması ...”*¹⁴⁸

¹⁴⁵ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 230–232. Kırım Savaşı, Tanzimat'ın uygulamasında duraklamaya sebep olmuş, ancak savaş sona erdikten sonra yeniden düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Bkz. Çadircı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi**, s. 284.

¹⁴⁶ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 248, 249; Engelhardt, **a.g.e.**, s. 137.

¹⁴⁷ 1839 fermanı, Müslümanlar için çıkarılmış gibi nitelenirse, 1856 Fermanını Hristiyanlar için yayımlanmış bir belge olarak görmek mümkündür. Fakat bu ferman pek çok kesim tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. O dönemde hükûmette olmayan ve Tanzimat Fermanı'nın mimarı olan Mustafa Reşid Paşa'da kapalı bir komisyonda hazırlandığı ve gereğinden fazla detaya yer verildiği için fermanı eleştirenlerin başında gelmektedir. Bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2002, s. 216, 217.

¹⁴⁸ Karal, **a.g.e.**, C. V, s. 258–264; Fermanla ilgili olarak ayrıca bkz. Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, s. 67 ve sonrası; Ahmed Rasim, **Osmanlı**, s. 2261-2263.

Fermanda eğitimle ilgili yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere müslüman teb'anın eğitimi konusunda herhangi bir açıklama bulunmamakta, daha çok gayr-i müslim unsurların Türk okullarına girebilecekleri ve kendilerine ait okullar açabilecekleri yer almaktadır. Bunun dışında zaten II. Mahmud zamanından beri yeni okullar açılmakta olduğundan Islahat Fermanı'nın bu anlamda azınlık ve yabancı okulların sahasını genişletme dışında Türk maârfi açısından bir yenilik taşıdığını söylemek pek de mümkün görünmemektedir. Fakat genel olarak bir değişim başlamıştır ve o devam ettirilmektedir.

Tanzimatın ilk evresinde olduğu gibi Islahat Fermanı'ndan sonra da eğitimle alakalı değişiklikler tüm reform hareketinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edildi. Modern devletin ortaya çıkarılmasında eğitim, “*mutlaka aranan şart*” olarak göz önünde bulundurulacaktı¹⁴⁹. Bu fermanla, eğitim öğretim ve kültür alanlarında kendilerine tanınan hakları fırsat bilen gayr-i müslim unsurlar harekete geçmiş ve çağdaş eğitim konusunda Avrupa'dan geri kalmayan girişimlerde bulunmuşlardır. Avrupalı devletlerin de yardımıyla geniş çaplı eğitim faaliyetlerine başlayarak memleketin pek çok yerinde okullar açmaya başlamışlardır¹⁵⁰. Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Hristiyan Araplar her tarafta okullar açtıkları gibi, Katolikliği ve Protestanlığı yaymak amacıyla Fransa, İngiltere, İtalya, Almanya, Avusturya ve Amerika kilise çevreleri de süratle okullar açmaya başladılar¹⁵¹.

Fermandan 10 yıl sonra Fransa hükûmeti Osmanlı Devleti'ne bir nota verdi. Bu notada 16 maddeden oluşan ıslahat talebi vardı ve hemen başında maârif-i umumiyyeden söz ediyordu¹⁵². Bu notada, Osmanlı hükûmetinin azınlık okullarına kamu bütçesinden yardım ödeneği vermesi, azınlık unsurların eğitimden mahrum kalmaması için belli başlı taşra merkezlerinde orta öğretim kurumlarının açılması, ilköğretimin yayılması için öğretmenler

¹⁴⁹ Kazamias, **a.g.e.**, s. 61.

¹⁵⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s. 16.

¹⁵¹ Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 87.

¹⁵² Ahmed Rasim, **Osmanlı**, C. VII, s. 2381.

yetiştirilmesi, Müslüman ve Hristiyanlar için fen, tarih, idare usulü, hukuk tahsili için bir üniversitenin kurulması, meslek okullarının çoğaltılması ve genel kütüphanelerin kurulması gibi istekler yer almaktaydı¹⁵³.

Âli Paşa'ya göre, kanun karşısında eşitlik, eğitimde ve adalette Avrupalılaşmak reformların en temel unsurlarındandı. O, hükûmet köklü bir reform hareketine girişmedikçe, eğitim sistemi baştanbaşa değiştirilmedikçe ve adlî sistem günün şartlarına uydurulmadıkça, geçici tedbirlerle bir sonuç elde edilemeyeceğine inanıyordu¹⁵⁴. Tanzimat Dönemine Mustafa Reşit Paşa'dan sonra Âli ve Fuad Paşaların, meydana gelen reform hareketlerinde etkili oldukları şüphesizdir. Öyle ki, Fuad Paşa'nın vefatının Osmanlı Devleti için bir vilâyet kaybından daha üzücü olduğunu söyleyenler bile vardır. Birbirini tamamlayan bu iki devlet adamından Âli Paşa, bu kayıpla gücünün yarısını kaybetmiş gibi olur¹⁵⁵. Fransa İmparatoru III. Napolyon'un "*Âli Paşa gibi bir hariciye bakanım olmasını isterdim*" diyerek¹⁵⁶ övgüyle söz ettiği Âli Paşa, 1871'de vefat etmiş ve böylelikle Mustafa Reşid Paşa'nın ekolü bir nevi sona ermiştir. Ondan sonra Mahmut Nedim Paşa sadârete getirilir¹⁵⁷. Âli ve Fuad Paşaların vefatı, başlatılan esaslı reformları kısmen yarıda bıraksa da II. Mahmud'un getirdiği modern eğitim, mülkiye, bayındırlık zihniyeti, hiçbir zaman terk edilmeyecek, bu zihniyet geliştirilmeye çalışılacaktı.

¹⁵³ Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 71, 72; Ahmed Rasim, **Osmanlı**, C. VII, s. 2381.

¹⁵⁴ Âli Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e verilmek üzere 1871 yılında yazdığı vasiyetnamede görüşleri ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Bu vasiyetnamenin gerçekten onun tarafından yazılıp yazılmadığı ve esas nüshasının ne olduğu konusu tam olarak açıklık kazanmamıştır. Kimileri bu vasiyetnamenin Âli Paşa tarafından yazılmış olmasına ihtimal vermezken Cemil Meriç, "Bütün bir çağa ışık serpen bu çok değerli vesîkanın mevsûkiyetinden şüphe etmek için hiçbir ciddî sebep yok." demektedir. Bkz. Cemil Meriç, **Umrandan Uygarlığa**, Ötüken Yay., Ankara, 1974, s. 28-38; Vasiyetname için bkz. Fuat Andıç ve Süphan Andıç, **a.g.e.**, s. 30, 47; **Belgelerle Tanzimat – Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyetnâmeleri-**, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Engin Deniz Akarlı, s. 17-43; Âli Paşa hakkında ayrıca bkz. Kemal Beydilli, "Âli Paşa, Mehmed Emin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, S. 2, s. 425-426.

¹⁵⁵ Ahmed Rasim, **Osmanlı**, C. VII, s. 2388; Yeni Osmanlıların hedefindeki asıl istibdadın Sultan Abdülaziz'e değil Âli Paşa'ya ait olduğu ve Âli Paşa'nın devrinin en büyük hürriyet aleyhtarlarından biri olduğu yönündeki eleştiri için bkz. Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset - Makaleler I-**, s. 230-234, 238.

¹⁵⁶ Mustafa Yazıcı, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁵⁷ Ahmed Rasim, **Osmanlı**, C. VII, s. 2405; Âli Paşa'nın terceme-i hâli için bkz. **Lûtfî Tarihi**, C. XIII, s. 59.

Tanzimat'ın, yönetim, toplum yaşantısı gibi hususlarda ikilik ortaya çıkardığı yönündeki düşünceler doğru olmakla birlikte, dönemin şartları dikkate alındığında başka çare olmadığı anlaşılmaktadır. Bilhassa eğitim öğretimde medrese faktörü önemliydi ve bu kurum devre dışı bırakılamadığından medreseli-mektepli çekişmesi yaşanmaktaydı. Medrese, daha çok öbür dünyaya ilişkin bilgiler verirken, mektep dünyevî meseleleri ön plana çıkarmaktaydı¹⁵⁸. Anlaşılan odur ki, devletin temel felsefesi değişmediği ve batı medeniyeti teknolojik üstünlükleriyle taklide değer görüldüğü sürece medreseli ve mektepli aydın, arada gittikçe artan bir itibar farklılaşmasına rağmen yan yana yaşamaya devam etmişlerdir. Ancak batılılaşma tam bir kültür ve medeniyet değişmesi haline dönüştüğü zaman medreselinin devletten kopması kaçınılmaz olmuştur¹⁵⁹. Bu arada Tanzimat Döneminde mektebin medreseye üstünlük sağlayamadığını, zira mekteplerin hemen hepsinin hocalarının medrese mezunu veya mensubu olduklarını¹⁶⁰ söylemek gerekir.

1.2.1. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin Kurulması

Islahat Fermanı'nın ardından gayr-i Müslim unsurların okul açma girişimleri karşısında Osmanlı hükûmeti de yeni okullar açmaya ve mevcut eğitim sistemini modernleştirme yolunda yeni adımlar atmaya koyulmuştur. Fakat devletin bunları yapabilmesi için kurumsal anlamda bazı düzenlemeler yapması gerekmektedir. O güne kadar devletin eğitimle ilgili en yetkili mercii

¹⁵⁸ Çadırcı, **Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi**, s. 94.

¹⁵⁹ Erol Güngör, **İslâmın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yay., İstanbul, 1993, s. 208. Güngör, Osmanlı ulemâsının büyük ölçüde çağın gerisinde bir eğitim almakla birlikte, modernleşmeye hiçbir zaman karşı çıkmadıklarını, hatta çoğu kez reformların İslâm'a hiç de aykırı olmadığını ilan ederek modernistlerle âdeta yarıştıklarını iddia eder. Bkz. **Aynı eser**, s. 213.

¹⁶⁰ Turhan, **a.g.e.**, s. 164; Gerek yeni açılan mekteplerde okutulan derslerin medreseyle olan benzerliği, gerekse bilhassa rüşdiye mekteplerinde muallimlik yapacak olanların medrese mensuplarından olması gibi bir takım sebeplere dayanarak mekteple medrese arasında bir bütünlük olduğunu ispata çalışan bir değerlendirme için bkz. Murat Akgündüz, **a.g.e.**, s. 113-138; Tanzimat döneminde rüşdiye mekteplerini ve Dârülmuallimin'i müfredat bakımından medreselerin reorganize edilerek geliştirilmiş bir türü olduğu, I. Meşrutiyet'ten sonra ise bilhassa Fransızca'nın müfredata girmesiyle medreseden gittikçe farklılaştığı iddiası için bkz. Ahmet Cihan, **a.g.e.**, s. 218-219.

1846 senesinde açılan Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti idi. Bu kurum ülke genelinde yeni mektepler açmak, bunların idari işlerini yürütmekle görevli idi. Fakat devlet teşkilâtındaki yeri ve yetkisi itibariyle, yapılacak yeni girişimler için uygun bir yapıya sahip değildi.

Eğitimin devlet politikasında yer alması gereğinden hareketle, merkezî bir maârif teşkilâtı kurulması ve eğitim işlerinin bizzat kabinedeki bir nâzır tarafından yürütülmesi için 17 Mart 1857 tarihinde Maârif-i Umûmiye Nezâreti kuruldu¹⁶¹. 29 Nisan 1857 (5 Ramazan 1273) tarihinde Meclis-i Âli-i Tanzimat azasından Abdurrahman Sami Paşa Maârif-i Umûmiye Nâzırı olarak atandı. Müsteşarlığa, Meclis-i Maârif azasından Hayrullah Efendi¹⁶², Nezâret mektupçuluğuna ise Raşid Efendi getirildi¹⁶³. Harbiye, Bahriye ve Tıbbiyenin dışındaki bütün okullar, bu yeni kurulan nezâretin denetimine verildi¹⁶⁴.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti, bakanlık düzeyinde ilk eğitim örgütü olma özelliğine sahiptir. Bu Nezâretin kuruluşu, o güne kadar eğitimin modernleşmesi açısından atılmış en ciddi adım olarak kabul edilmelidir. Nitekim bugünkü Millî Eğitim Bakanlığı'nın temelleri atılarak, ülkede gerçek anlamda bir eğitim bakanlığı böylece tesis edilmiş, böylece maârif işleri, devletin resmî politikası haline dönüşmüş oluyordu.

1856 Islahat Fermanı'yla her milletin kendi mekteplerini açmasına izin verilmesi üzerine bu mekteplerin öğretim yöntemlerini ve hocaların seçimi konularını görüşmek üzere Müslim ve gayrimüslim bütün teba temsilcilerinin katıldığı "Meclis-i Muhtelit-i Maârif" adında bir meclis¹⁶⁵ kurulmuştu. Bu meclisin nizamnâmesine göre eğitimin ilk kademesi olan sıbyan

¹⁶¹ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 174; Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 127.

¹⁶² Temmuz 1859'da Nezâret müsteşarı Hayrullah Efendi Mekteb-i Tıbbiye Nezâreti'ne tayin olunca Maârif-i Umûmiye müsteşarlığına da ser-etibba-ı hazret-i şehriyâri Sâlih Efendi tayin edilmiştir. Bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 61; Hayrullah Efendi, büyük şair Abdülhak Hamid'in babasıdır. Müsteşarlıktan bir sene sonra Nazır vekili olmuş ve vekilliği süresince Rumeli'nin dört yerinde rüşdiye mektepleri açmıştır. Bkz. Mustafa Yazıcı, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁶³ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 59; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 175;

¹⁶⁴ Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 62.

¹⁶⁵ Meclis, bir Müslüman, bir Rum, bir Ermeni, bir Katolik, bir Protestan ve bir Yahudi olmak üzere toplam 6 üyeden oluşmaktaydı. Bkz. Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, s. 249.

mekteplerinde her cemaat kendi dilinde eğitim yapacak ve hükûmet bu okulların programlarına müdahale etmeyecekti. Fakat görülen odur ki, rüşdiye mekteplerinde durum farklı olacaktı. Eğitimin ikinci kademesi olan rüşdiye mekteplerinden mezun olacak öğrenciler devlet dairelerinde hizmet vereceklerinden bu okulların eğitim dilinin Türkçe olmasına karar verilmiştir. Üçüncü kademe ise *sanayi ve hiref mektepleri* diye tabir olunan çeşitli sanat ve fenlerin öğretildiği meslek mekteplerinde ise hükûmetin belirleyeceği dilde eğitim yapılacaktı¹⁶⁶.

Sıbyan mektepleri dışındaki bütün sivil ve askerî mektepler karma hale getirilmiştir. Gayr-i Müslim unsurlar askerlikten muaf oldukları için askerî okullara zaten gitmiyorlardı. Sivil öğretimde ise daha çok kendi cemaatlerinin mekteplerini tercih etmişlerdir¹⁶⁷. Tanzimat aydınları, sıbyan mekteplerinden sonra eğitim öğretimin karma yapılması ve eğitim dilinin Türkçe olması ile Osmanlılık ideolojisi etrafında tüm tebaayı bir araya getirmeyi amaçlamıştır. Rüşdiyeler de bu amaca hizmet edecek eğitim kurumları arasında görülmüştür.

1864'e kadar Meclis-i Maârif-i Umûmiye ve Meclis-i Muhtelit-i Maârif ile eğitim işleri ile uğraşan iki meclis yer almaktaydı. Fakat Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin çalışmaları ihtiyaca cevap verecek nitelikte değildi. Meclis-i Muhtelit-i Maârif de düzenli olarak toplantılarını yapamamış ve eğitimle ilgili kararları alamamıştı. Bu sebeplerle her iki meclis de kaldırılmış, bunların yerine 3 Haziran 1864 (22 Zilkade 1280) te Maârif-i Umûmiye Heyeti kurulmuştur¹⁶⁸. Bu heyet, Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime ve Mekâtib-i Rüşdiye

¹⁶⁶ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 246, 247.

¹⁶⁷ Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi*, s. 128.

¹⁶⁸ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, s. 247, 248; Kodaman, *a.g.e.*, s. 18; Meclis-i Muhtelit'in yetersiz kalması üzerine, yeni bir kurulun oluşturulması için 26 Şubat 1864 (18 Ramazan 1280) tarihinde Maârif Nezâreti'nden bir tezkere yazıldı. Tezkerede: "*Her sınıf teb'a-ı saltanat-ı seniyye etfâlinin talim ve terbiyelerine mahsûs olan mekâtibin tesviye-i mesâlihi vâkı'ası Meclis-i Maârif ile muahharen teşkil olunan Meclis-i Maârif-i Muhtelit'in vezâif-i asliyesinden olacağı hâlde Meclis-i Muhtelit'in şimdiye kadar bir sûret-i muntazamada tecemmü'ü edememesi ve Meclis-i Maârif-i Umûmiye azası dahî emr-i maârifin aksâmından bazı husûsâtın rü'yetiyle iştigâl ederek bununla matlûb hâsıl olmaması cihetiyle Meclis-i Muhtelit-i mezkûr lağv u ta'til olunarak bir Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime ve diğeri Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye nâmiyla iki komisyon üzerine müceddeden bir maârif-i umûmiye hey'eti teşkiline ve teferruatına dair varid olan*

ve İlmiye¹⁶⁹ adı verilen iki komisyondan oluşmaktaydı. Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu haftada bir kez toplanacak ve “*her nev’i kütüb-i mezhebiye ve fıkhiye*” yani İslâm’a ait yazılmış bütün kitapları görüşecekti. Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye Komisyonu da haftada bir gün toplanacaktı. Müslim, gayr-i müslim bütün tebaa çocuklarının eğitim işlerini müzakere edecek, danışma düzeyinde bir eğitim şûrası özelliği taşıyan bu komisyonun¹⁷⁰ ilkinden farkı, üyelerinin sadece Müslümanlardan müteşekkil olmaması, farklı cemaatlerden üyeleri de içinde barındırıyor olmasıydı. Bu mecliste Rum, Ermeni ve Katoliklerden biri cemaat meclisi üyesi ve diğeri hariçten olmak üzere ikişer, Yahudi ve Protestanlardan ise birer üye bulunmaktaydı¹⁷¹.

Bu iki meclisin dışında Maârif Nâzırı’nın başkanlığında bir tür icra niteliğinde olan Maârif Meclisi kurulmuştur. Bu meclis Daire-i Mekâtib-i Mahsusa ve Daire-i Mekâtib-i Umumîye olmak üzere iki daireden oluşmaktaydı. Daire-i Mekâtib-i Mahsusa’nın tüm üyeleri¹⁷² müslümandı ve İslâm’a ait okulların işleri ile ilgileniyordu. Daire-i Mekâtib-i Umûmîye ise bütün okulların işlerine bakacaktı ve bu yüzden diğer cemaatlerden de üyeleri¹⁷³ vardı.

1857 yılında Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nin kurulmasının ardından 1864’te yukarıda söz edilen bu düzenlemeler 1869 senesine kadar devam

tezkiye-i behiyyeleri üzerine ...” denmektedir. Bu tezkere Meclis-i Vâlâ’da görüşülmüş ve kabul edilerek her iki meclis kapatılmıştır. Bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁶⁹ Söz konusu tezkerenin başlarında “Mekâtib-i Rüşdiye ve İlmiye” ismi geçerken, sonlarına doğru Mekâtib-i Rüşdiye-i Muhtelite” ifadesini görüyoruz. Bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁷⁰ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 74, 75; Kodaman, **a.g.e.**, s. 18; Bilim, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 130.

¹⁷¹ Bilim, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 130.

¹⁷² *Dâire-i Mekâtib-i Mahsusa Azâsı*: İmamüddin Efendi, Nazif Efendi, Hâzım Efendi, Hacı Emin Efendi, Bekir Efendi, Abdülkerim Efendi, İshak Efendi, Mehmed Ârif Efendi, Hüseyin Efendi, Mustafa Efendi, Kâtib-i evvel Rüşdî Bey, Kâtib-i sâni Behcet Bey. Bkz. Mahmud Cevad. **a.g.e.**, s. 76, 77.

¹⁷³ *Daire-i Mekâtib-i Umumîye Azâsı*: Maârif ve Nâfia Müsteşarı Derviş Paşa, Divân-ı Zabtiye Reisi Salih Efendi, Maârif ve Nâfia Mektupçusu Râşid Efendi, Bâb-ı Âli Mütercim-i Evveli Münif Efendi, Rum cemaatından İstefan Kara Todori Efendi ve Kostaki Adosidis Efendi, Ermeni milletinden Doktor İstefan Efendi Bey ve Odyan Kırkor Efendi, Katolik milletinden David oğlu Agob Efendi ve Kaspar Efendi, Protestan milletinden Begosyan Hazaros, Yahudi milletinden Yemazkıl Gabay Efendi, Beşiktaş tercüme odası hulefasından Rif’at Efendi, kâtib-i maârif muavinlerinden Artin Efendi. Bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 77, 78.

etmiştir. Yüzyıllardır halkın ve vakıfların kontrolü altındaki eğitim kurumlarının II. Mahmud'un girişimleriyle devletin kontrolü altına alınması çabası Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin kurulması ve yapılan düzenlemelerle en üst düzeyde gerçekleşmiş oluyordu. Artık hükûmette eğitim işlerinden sorumlu bir nazır vardı ve düzensiz durumdaki eğitim kurumları devletin kontrolü altındaydı. Bu gelişmeler rüşdiye mekteplerinin seyri açısından da önem arz etmektedir.

1.2.2. Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ve Rüşdiye Mektepleri

1861 yılında II. Mahmud'un oğlu ve Abdülmecid'in kardeşi olan Sultan Abdülaziz¹⁷⁴ tahta çıkmıştır. Abdülaziz Döneminde de devlet yönetiminde Âli ve Fuad Paşalar¹⁷⁵ söz sahibi idi. Âli Paşa 1869'da Girid'den gönderdiği ünlü layihasında padişaha bazı konular hakkında bilgi verdikten sonra eğitim konusuna da detaylı bir şekilde yer vermiş ve şöyle demişti¹⁷⁶:

“Milletimizin eğitimini ve bilgisini gereken dereceye getirmeye pek çok çaba, emek ve para harcamamız da kesin bir zorunluluktur. Yoksa bu gerçekleştirilmezse dayanamayıp biteriz ve her nasıl etsek ve çevremize Çin Duvarı gibi hisarlar çeksek yine bilgili kavimler bize üstün gelir, giderek her şeyi elimizden alırlar. Fakat biz, milletimizi eğitelim, bu gerçekleşinceye değin şimdiki usullerimizi tutup gidelim ve Hristiyanlara yeniden istihdam ve bereket kapısını büsbütün açmayalım dersek, bu da mümkün olamaz.”

¹⁷⁴ Sultan Abdülaziz, kardeşi Abdülmecid'den daha farklı bir mizaca sahipti. Çok fazla yenilik düşkünü değildi. Mazbut bir hayat sürüyordu. Tahta çıktığında da devletin ciddi malî sıkıntıları vardı. Bkz. Cevdet Küçük, “Abdülaziz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I, s. 179.

¹⁷⁵ Sultan Abdülaziz, Âli Paşa'yı pek sevmese de onun kabiliyetlerinin farkındaydı. Âli Paşa, padişahın her isteğine “olur efendim” diyen bir sadrazam değildi. Bir gün “**Ey Allahım beni bu adamdan kurtar**” dediğinde yanında bulunan nâzır “Efendimiz, azletseniz” dediğinde Padişah, “Be adam, ben onu senin kadar bilmez miyim; azletmesine ederim, ama yerine kimi getireyim?” demiştir. Şeyhülislâm Hayrullah Efendi huzurda Âli Paşa'yı Girit'te asayişini temin etmemesinden dolayı tenkid edince, “Âli Paşa orada olmasaydı kim bilir başımıza ne daha büyük dertler çıkardı” diyen Sultan, Âli Paşa'nın ölüm haberini alınca “Allaha şükür, beni bu heriften kurtardı” diyecek kadar sevmezdi onu. Bkz. Fuat Andıç ve Süphan Andıç, **a.g.e.**, s. 57. Âli Paşa'nın vefatından sonra yeni sadrazam Mahmud Nedim Paşa, göreve başlarken “Efendimiz bir padişah-ı müstebidsiniz. Her emir ve fermanınızı icraya muktedirsiniz!” demesi siyasi tarih açısından Tanzimat'ın fiilen sona ermesi olarak yorumlanmıştır. Bkz. Sakaoğlu, **Bu Mülkün Sultanları**, s. 511; Ahmed Rasim, **Osmanlı**, C. VII, s. 2381.

¹⁷⁶ Layihanın tam metni için bkz. **Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyyetnameleri**, s. 9-16. (Alıntı, s. 15); Bu konuda ayrıca bkz. Kazamias, **a.g.e.**, s. 62-63.

Görüldüğü gibi, dönemin önemli isimleri de eğitim sahasında yapılması gerekenleri çok iyi kavramış durumdaydılar ve bunun için gerek kendileri gerekse getirdikleri yabancı uzmanlarla çözüm yolları arıyorlardı. İşte bunun en önemli sonucu olarak eğitimin kurumsallaşması adına mühim bir adım olan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi yayınlanacak ve eğitimde yeni ve köklü adımlar atılmış olacaktır. Bu dönemde Âli Paşa gibi Avrupa görmüş ve yabancı dil bilen¹⁷⁷ bazı devlet adamları ile münevverler de eğitim alanında reformlara girişilmesi taraftarıydılar. Böylelikle Sultan Abdülaziz, bu dönemde sıbyan mekteplerinin ıslahı yerine rüşdiyelerle ilgilenecek uygun bir ortam bulmuş oldu.

Tanzimat Döneminde yapılan reformların pek çoğunda görülen Fransız etkisi eğitim alanında kendini hissettiriyordu. Âli ve Fuad Paşalar, hocaları Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz taraftarlığının aksine Fransa'ya daha yakındılar ve bazı konularda Fransa'yla işbirliğine gidiyorlardı. Fransa'nın da kendi çıkarları açısından işbirliğine gönüllü olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1869 Nizamnâmesinin hazırlanmasında Fransa önemli bir rol oynayacaktır. Eğitim konusunda fikir vermek ve Osmanlı eğitim kurumlarının sistemleştirilmesi amacıyla Fransız Eğitim Bakanı Jean Victor Duruy, Âli ve Fuad Paşalar tarafından ülkeye davet edilmiştir. Fransa'da eğitimin laikleştirilmesi sürecinde önemli rol oynayan ve bu uğurda Katolik kilisesi ile çatışmaya giren Duruy¹⁷⁸, Osmanlı eğitim reformu hakkında yazılar yazıp, her düzeyde okullar açılmasını, orta ve yüksek öğretime özel önem verilmesini ve devletin bütün tebasının çocuklarının bu okullara gitmesini öneriyordu. Fransız Dışişleri Bakanı da İstanbul'daki elçisi M. Bourre'ye,

¹⁷⁷ Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 198, 200. Âli Paşa, Fuad Paşa, Mithat Paşa, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in eğitim konusundaki görüşleri için bkz. **Aynı eser**, s. 197-198; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 177, 180-184.

¹⁷⁸ Somel, "... Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s. 77, 78.

Fransız görüşünün, reformlarda yansıtılması için gereken her şeyin yapılması yönünde uyarmıştı¹⁷⁹.

Fransa, Bâb-ı Âlî'ye reformların yapılması için 22 Şubat 1867'de bir nota verdi. Bu notanın eğitimle ilgili kısmı Victor Duruy tarafından hazırlanmıştı. Onun hazırladığı projede Osmanlı eğitim sisteminin yeniden örgütlenmesi, dinler ve milliyetler arası ortaöğretim okulları açılması, fen, tarih, hukuk, idare alanlarında eğitim verecek bir üniversitenin kurulması, genel kitaplıklar açılması gibi hususlar yer almaktaydı¹⁸⁰. Fransa'nın maârif düzenine göre düzenlenmiş olan bu nizamnâme taslağı, Şûra-yı Devlet'in Maârif Dairesi'nde düzenlendi. Kemal Paşa'nın başkanlığında Sadullah Paşa, Datyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Ebüzziya Tevfik Bey, Mehmed Mansur ve Drağan Tzankof Efendilerden oluşan bir heyet tarafından düzenlenip son hali verilerek Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi ortaya çıkmıştır¹⁸¹.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ni hazırlayan, Türk maârif tarihinde Kemal Paşa'dan sonra gelen en dikkat çeken ve yenilik taraftarı kişisi kabul edilen¹⁸² dönemin Maârif Nâzırı Safved Paşa'dır¹⁸³. Safved Paşa da dönemin iki önemli ismi Âli ve Fuad Paşalar gibi Fransız yanlısı bir tutum sergiliyordu. O, Darülfünûn açılış konuşmasında, Osmanlı tarihinin ilk iki yüz yılında bilim ve fen adamlarına gösterilen saygı, himaye ve teşviğin iki yüzyıl daha sürdürülmüş olması halinde medeni Avrupa ile ilişki kurulmuş olacağını,

¹⁷⁹ Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi*, s. 134; Berkes, *a.g.e.*, s. 236; Fransız etkisi ve Victor Duruy hakkında ayrıca bkz. İhsan Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten*, C.VII, S. 28, Ankara, 1943, s. 317- 319; Kazamias, *a.g.e.*, s. 62; *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s. 85;

¹⁸⁰ Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi*, s. 135; Berkes, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁸¹ Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 83; Somel, *The Modernization*, s. 86; Mustafa Yazıcı, *a.g.e.*, s. 59.

¹⁸² Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 83.

¹⁸³ II. Mahmud'un Paris'e gönderdiği öğrencilerden biri olan Safved Paşa (1814-1883), eğitimini tamamlayıp yurda döndükten sonra üç kez Maârif Nâzırı, Fuad Paşa'dan sonra Hariciye Nâzırı ve bir süre de sadrazamlık yapmıştır. Arapça, Farsça, Latince, Fransızca ve İngilizce bilen Safved Paşa'nın eğitim sahasında büyük hizmetleri olmuştur. Bütün eğitim kollarını ve basamaklarını düzenlemiş, 1868'de Galatasaray Sultanisi'ni kurmuş, Darüşşafaka'nın temellerini atmış, öğretmen okulları açmış, Mülkiye Mektebi'ni yeniden düzenlemiştir. Bkz. Çağatay, *a.g.m.*, s. 62; Safved Paşa hakkında ayrıca bkz. Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 83-86; Berkes, *a.g.e.*, s. 237, 238.

onlar kadar ilerleme sağlanacağını ve böylelikle bugünkü durumda olunmayacağını ifade etmiş ve başarısızlığın en önemli sebebinin medeni uluslardan ayrı kalmak olduğunu belirtmiştir¹⁸⁴. Bu görüşte olan Maârif Nâzırı'nın yaptığı en önemli iki iş Galatasaray Sultanisi'nin¹⁸⁵ açılması ve Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin yayınlanması olmuştur.

Tanzimat'ın ilanıyla birlikte eğitim sahasında gelişmeler olmakla birlikte 1869'da Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi yayınlanıncaya kadar geçen ilk 30 yıl büyük oranda sistemsizdir¹⁸⁶. Islahat Fermanı'nın eğitim reformunda başlattığı gelişmenin son safhası olan ve Osmanlı eğitim sistemini tamamiyle yeni bir sisteme kavuşturan Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi¹⁸⁷, 1 Eylül 1869 tarihinde Safved Paşa'nın başkanlığını yaptığı bir komisyon tarafından hazırlanarak yayınlanmıştır. 18. yüzyıl sonlarından başlayan ve bölük pörçük gelişen Osmanlı eğitimindeki modernleşmenin ilk kez bu nizamnâme ile birlikte tutarlı ve genel bir mahiyet kazandığı söylenebilir¹⁸⁸.

Nitekim Nizamnâme, II. Meşrutiyet'in sonuna kadar çok az tadilatla yürürlükte kalmıştır¹⁸⁹. Bu nizamnâme eğitim açısından bir dönüm noktasıdır. Nizamnâmeye göre eğitim teşkilâtı aşağıdaki şekilde planlanmıştı¹⁹⁰:

I. Meclis-i Kebîr-i Maârif

¹⁸⁴ Berkes, **a.g.e.**, s. 237; Mardin, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset -Makaleler I-**, s. 167,

¹⁸⁵ Galatasaray Sultanisi hakkında geniş bilgi için bkz. Sungu, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu"; Engelhardt, **a.g.e.**, s. 249-252; Galatasaray Lisesi'ne 1877 senesinde müdür olarak atanan öğretmen, gazeteci ve yazar Ali Suavî, bu okulun eğitimi hakkında çarpıcı iddialarda bulunur. Altı yıldan beri Elif bâ sınıfını geçememiş öğrenci olduğu, Nizamnâme'ye göre 5 yıl eğitim vermesi gereken okulun tedrisin yolsuzluğundan 8 yıla çıkarılmış olduğu, öğrencilerin on yıl makina gibi çalıştırılmış oldukları halde ne Lisân-ı Osmanî'de, ne de Fransızca'da doğruca bir şey yazmaya muktedir olmadıkları ve çoğu öğretmenin şuradan buradan toplanma, usûl-i cedîde üzere ders görmemiş ve şehadetnamesiz oldukları vs. Bu görüşler için bkz. Yahya Akyüz, "Galatasaray Lisesinin Islahına İlişkin Ali Suavi'nin Girişimlerini Gösteren Bir Belge", **Belleten**, C. XLVI, S. 181, Ankara, 1982, s. 121-131; Galatasay Lisesi'nin açılmasının batı taklitçiliğinin başlangıcı olduğu ve millî maârifimize zarar verdiği yönündeki bir görüş için bkz. Nurettin Topçu, **Türkiye'nin Maârif Dâvası**, Dergâh Yay., İstanbul, 2006, 31, 83.

¹⁸⁶ Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 75.

¹⁸⁷ Nizamnâmenin orijinal metni için bkz. **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 184-219; Günümüz Türkçesiyle bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 424-459; Nizamnâme ilgili olarak ayrıca bkz. Kazamias, **a.g.e.**, s. 63-64.

¹⁸⁸ Somel, "... Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s. 77.

¹⁸⁹ Antel, **a.g.m.**, s. 450.

¹⁹⁰ Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 137.

1. İlimiye Dairesi

2. İdare Dairesi

II. Vilâyet Maârif Meclisleri

III. Muhasebe ve Maârif Sandıkları

Maârif Nizamnâmesi eğitim alanında o zamana kadar yapılmış en kapsamlı reform olmasına rağmen, bilhassa ilköğretimin bina, araç gereç ihtiyacı, öğretmen maaşları gibi hususları halkın inisiyatifine bırakması bakımından ve de Müslim ve gayr-i Müslim unsurların okullarının ayrı olması açısından bir takım eksikliklere sahiptir¹⁹¹. Maârif teşkilâtına, okullaşmaya, eğitimin her kademesindeki eğitim öğretime yenilik getiren bu nizamnâme toplam 198 maddeden oluşmaktaydı.

Nizamnâmenin ikinci maddesi tahsil mertebelerini üçe ayırmıştır. Buna göre birincisi *sıbyan*¹⁹² ve *rüşdiye*, ikincisi *idadiye* ve *sultaniye*, üçüncüsü ise *mekâtibi âliye*¹⁹³. Nizamnâmenin 18 – 26. maddeleri erkek rüşdiye mektepleri, 27 – 31. maddeleri ise kız rüşdiye mektepleri ile ilgili hükümleri içermektedir¹⁹⁴.

18. maddede, 500 haneden fazla olan bir kasabada ahalisi sırf İslâm ise yalnız İslâm, sırf Hristiyan ise yalnız Hristiyan rüşdiye mektebi açılacağı, halkı karışık olan yerlerde İslâm için başka, Hristiyan için başka birer rüşdiye mektebi yapılacağı belirtilmiş, halkı karışık olan kasabalarda rüşdiye mektebi

¹⁹¹ a.g.e., s. 140.

¹⁹² Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi sıbyan mekteplerini, Maârif Nezâreti'ne bağlı “*umumi*”, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine bağlı “*hususî*” şeklinde ikiye ayırmıştır. Hepsinin yapım, onarım, öğretmen maaşları gibi giderleri mahalle ya da köy halkı tarafından karşılandığından, bu ayrım sadece yönetim açısındanadır. Nizamnâme “*sıbyan mektebi*” terimini kullanmasına rağmen Maârif Nezâretine bağlı olanlara “*iptidai mektep*”, “*mekteb-i iptidai*”, “*usûl-i cedîde mektebi*”, ya da “*taş mektep*” tabirleri kullanılmaktaydı. Bkz. Akyüz, “Cumhuriyete Gelinceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, s. 8.

¹⁹³ **Düstûr-I. Tertip**, C. I, s. 184.

¹⁹⁴ **Düstûr-I. Tertip**, C. I, s. 187-190; Mahmud Cevad, a.g.e., s. 427-430.

açılabilmesi için azınlık olan halkın 100 haneden fazla olması şartı getirilmiştir.

19. maddede, rüşdiye mekteplerinin inşa masrafları, muallim ve hademesinin maaşları ve diğer tüm masrafların vilâyet maârif idaresi sandığından karşılanacağı ifade edilmiştir.

20. maddede, tesis olunacak rüşdiye mektebi binalarının Meclis-i Kebîr-i Maârif'den verilecek plana uygun olarak inşa edileceği belirtilmiştir.

21. maddede, her rüşdiye mektebi öğrencisinin miktarına göre birer veya ikişer muallim-i evvel ve sânisî olup, bunlar muallim nizamnâmesine uygun olarak seçilecek ve bundan başka her rüşdiye mektebinin bir mubassır¹⁹⁵ ve bir bevvâbı¹⁹⁶ olacağı kararlaştırılmıştır.

22. maddede, rüşdiye muallim-i evvellerine 800, muallim-i sânilerine 500, mubassıra 250 ve bevvâba 150 gurus maaş verileceği belirtilmiştir. Çeşitli masraflar için de yıllık 4.000 gurus tahsis edilecek ve bu hesaba göre her rüşdiye mektebinin yıllık masrafı 40.000 gurus olacaktır.

23. maddede, rüşdiye mekteplerinin tahsil müddeti 4 sene olarak belirlenmiş ve burada tedris edilecek dersler belirtilmiştir¹⁹⁷. Bu derslerden umûr-ı mezhebiye ve fûnûn-ı mezkûreye dair olan dersler her milletin kendi lisanına göre okutulacak ve kendi lisanları da ayrıca okutulacaktır. Gayr-i Müslim çocukların umûr-ı mezhebiye dersleri dinî liderlerinin belirlediği şekilde okutulacaktır.

24. maddede, derslerin günlere bölünerek okutulacağı ve mahallerince programda yer alan derslerin bazılarının değiştirilebileceği ifade edilmektedir. Fakat bu değişikliğin yapılabilmesi için mutlaka Maârif

¹⁹⁵ **Mubassır:** 1. Gözetici, bekleyici, bakıcı. Mekteplerde talebenin durumu ile yakından ilgilenen, düzenliği sağlayan kimse. Muîd. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansikopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 1992, s. 789.

¹⁹⁶ **Bevvâb:** Kapıcı: Çocukları evlerine getirip götüren okul hademesi. Bkz. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 117.

¹⁹⁷ Bu derslerin isimleri, "*Ders Programları ve Kitaplar*" başlığı altında verilmiştir.

Nezâreti'ne danışılması ve Meclis-i Kebîr-i Maârif'in uygun bulması gerekmektedir.

25. maddede, Müslim ve gayr-i Müslim rüşdiye mekteplerinin genel tatil zamanı Ağustos'un başından, 3. haftasına kadar 22 gün olarak belirlenmiştir. Her rüşdiye mektebinde Temmuz'un başında derslere ara verilir, 15 gün müzakereye ve Temmuz'un 15'inden bu ayın sonuna kadar toplam 15 gün imtihana ayrılır. İmtihanların sonunda mektepler tamamen kapanıp Ağustos'un 23. günü tekrar açılacaktır. Ondan sonra Müslüman rüşdiye mekteplerinde Ramazan ayının 3. haftası sonundan Şevval'in 1. haftası sonuna kadar 15 gün ve Kurban Bayramı için bir hafta tatil olur. Bunun dışında normal eğitim zamanlarında Cuma günleri tatildir. Cuma günleri ve diğer özel günler dışında ise tatil caiz değildir. Gayr-i Müslimlerin rüşdiye mekteplerinde de her milletin kendi özel gün ve bayramları tatildir. Ayrıca tüm rüşdiyeler cülûs-ı hümâyuna (padişahın tahta çıkmasına) denk gelen gün tatil edilecektir.

26. maddede, rüşdiye mektebinde tahsil müddetini tamamlayıp imtihan nizamnâmesi gereğince şehadetname alanlar imtihansız olarak idadiyeye kabul edileceklerdir. İmtihanda başarılı olamayanlar isterlerse bir sene daha mektepte kalabileceklerdir.

Maârif Nâzırı Safved Paşa'nın hazırladığı 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesiyle yukarıda görüldüğü üzere bu mekteplerin öğretim sistemi, öğrenci sayısı, müfredatı, imtihanları, ödenekleri ve bir yere rüşdiye açılması için gerekli olan şartlar bir karara bağlanmış oldu¹⁹⁸. Bu nizamnâme eğitimi bir devlet işi, bir genel hizmet olarak ilk kez ele almış, o zamana dek parça parça yapılan eğitim bütün olarak örgütlenmiştir.

Bu nizamnâmeyi dar anlamda değerlendirmek eksik olacağından, onu Islahat Fermanı'nın getirdiklerinin bir sonucu olarak görmek daha yerinde

¹⁹⁸ Cahit Bilim, "Türkiye'de Orta Öğretimde Çağdaşlaşma (1838-1876)", *Türk Kültürü*, Ocak 1977, S. 171, s. 177; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York, 1973, s. 249.

olur¹⁹⁹. Yukarıdaki maddelerden anlaşılacağı üzere diğer mekteplerde olduğu gibi rüşdiye mektepleri ile ilgili hususlar da nizamnâmede ayrıntılı bir şekilde ortaya konmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak 1870'den sonra gerek İstanbul'da gerekse vilâyetlerde rüşdiyelerin açılmasında bir artış görülecektir. Bu yıllara ait diğer bir husus da şudur ki; aileler, çocuklarını mekteplere devam ettirmek mecburiyetindeydiler ve bu konuda muhalefeti görülenler, derecesine ve hareketlerinin tekerrürüne göre 5 kuruştan 100 kuruşa kadar nakdî ceza ile cezalandırılacaktı²⁰⁰. Böylelikle ailelere yaptırım uygulanması ve çocukların mekteplere devamları azami dereceye çıkarılmak istenmişse de, bunun pratikte çok da uygulanabilir olduğunu söylemek mümkün değildir.

Nizamnâmenin, orta seviyeli eğitime yaptığı vurgunun yanı sıra motive edici önemli bir yanı da devletin çeşitli milletlerini Osmanlı siyasi yapısında kaynaştırmış olmasıydı. Farklı ulusların ve etnik grupların çocuklarının bir arada eğitilmesi ile batı kaynaklı ve birleşik bir Osmanlı Devleti ortaya çıkarılabileceğine inanılmaktaydı. Bu sebeple, idadiler ve sultaniler hem Müslüman hem de gayrimüslim halkın çocuklarını bir araya toplamayı hedeflemekteydi. Bu düzenlemeleri yaparken göz önüne alınan temel konulardan bir tanesi de daha öncelerde dini kurumların ellerinde olan geleneksel ve dini sistemden bağımsız olarak hükûmet tarafından kontrol edilen ve laik sisteme uygun bir eğitim sistemi meydana getirmek için Batı kaynaklı Osmanlı politikasını ortaya koymaktı²⁰¹.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi, bütün eksikliklerine rağmen eğitimin kamuya ait bir hale getirilmesi, merkez ve taşra örgütlerinin kurulması, eğitimin ilk, orta ve yüksek kademeler olarak sınıflandırılması açısından önemlidir. Zira Meşrutiyet Dönemindeki hatta Cumhuriyet Dönemindeki eğitime altyapı oluşturması bakımından da önemi haizdir.

¹⁹⁹ Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Sisteminde Dönüşümler”, s. 77.

²⁰⁰ **Lûtfî Tarihi**, C. XII, s. 79.

²⁰¹ Kazamias, **a.g.e.**, s. 64.

1.2.3. Meclis-i Kebîr-i Maârif'in Kurulması

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin teşkilât bakımından getirdiği en önemli yenilik yeni bir meclisin kurulması yönünde olmuştur. Maârifin esas yönetimi yine Maârif Nezâreti'nde olmasına rağmen, nezâret bünyesinde bütün eğitim konularının görüşülüp karara bağlanacağı Meclis-i Kebîr-i Maârif adıyla yeni bir meclis kurulmuştur. Nizamnâme, maârif idaresini, teşkilât yapısını ve vazifelerini kanuni bir hükme bağlamıştır. Meclis-i Kebîr-i Maârif isimli bu meclis, Daire-i İlmîye ve Daire-i İdare olmak üzere iki daire şeklinde teşkilâtlanmıştır. Nizamnâmenin öngördüğü bu meclisin açılış tarihi Sultan Abdülaziz'in iradesinin yayınlandığı 20 Eylül 1869 (13 Cemâziyelâhir 1286) olarak kabul edilebilir. Ayrıca bu meclisin vilâyetlerde şubesi olmak üzere Vilâyet Maârif Meclisi kurulmuştur²⁰².

Meclis-i Kebîr-i Maârif, maârif idaresinin genel merkezi olacaktı. Daire-i İlmîye ve Daire-i İdare müdürleri, Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye üyelerinden ve ilmîye ve askerîye dairelerinin büyüklerinden ikişer kişi ile muhtelif cemaatlerin birer ruhani reisinden oluşan üyeler, Maârif Nâzırı'nın başkanlığında yılda iki defa toplanacak²⁰³ ve bu toplantı lüzumu kadar devam edecekti²⁰⁴.

*Daire-i İlmîye'nin aslî vazifesi*²⁰⁵ bütün mektepler için gerekli olan kitap, mecmua ve Türk dilinde yazılmış olan ilim kitaplarını zamanında ve sırasıyla yazdırtmak ve dilimize çevirmek; ehil ve erbab kişileri bularak veya cemiyetler kurarak telif ve tercüme yaptırmak; Avrupa üniversiteleriyle temasta

²⁰² Nizamnâmenin 131-141. maddeleri Meclis-i Kebîr-i Maârif ile ilgili hükümleri içerir. Bkz. **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 205-207; Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 446-450; Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 137.

²⁰³ Haftada iki gün toplanmakta olan Meclis-i Kebîr-i Maârif, Mayıs 1871'den itibaren hergün toplanmaya başlamıştır. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 112; Antel, **a.g.m.**, s. 456; Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 288.

²⁰⁴ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin bu konuyla ilgili 131 ve 132. maddeleri için bkz. **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 205; Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 446. Meclis-i Kebîr-i Maârif'in görevleri dikkate alındığında bu dairenin günümüzde Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın görev ve yetkilerine sahip olduğunu, başka bir deyişle Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın temellerinin bu kurumla atıldığını söylemek mümkündür.

²⁰⁵ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin Daire-i İlmîye ile ilgili 133 ve 137. maddeleri için bkz. **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 205-206.

bulunmak; Türk dilinin ilerlemesi ve yayılmasını sağlamak; telif ve tercüme olan eserleri inceledikten sonra tasdik etmek, bunları yazan veya tercüme edenlere verilmesi gereken ücreti tayin etmek, rûûs imtihanlarını yapmaktır. Bir başkanın başkanlığında haftada iki kere toplanacak olan bu dairenin dâhili ve harici üyeleri vardır. İki kâtibî olan bu dairenin kâtiplerinden birinin Avrupa üniversiteleri ve mekteplerine muktedir olmak için Fransızca'yı bilmesi gerekmektedir. Dâhili üyelerinin Arapça, Yunanca, Lâtince gibi dilleri veyahut Batı'nın ileri memleketlerinden birinin dilini bilme mecburiyeti vardır. Bu kişilerin bir alanda ihtisasları olması ve Türkçe'yi iyi okuyup yazıp, telif ve tercümeğe kudreti olması gerekmektedir. Dâhili üyeler seçilirken bu kıstaslar dikkate alınacaktır. Harici üyelerin ise daire ile haberleşip ilim ve maârif dair araştırmalarını ve fikirlerini bildirmesi ve dairenin üç ayda bir yapılacak genel toplantılarına katılması gerekmektedir.

*Daire-i İdare*²⁰⁶, 1 başkandan ve yarısı Müslüman, yarısı Müslüman olmayan 6 üye ve 1 başkâtipten oluşmaktaydı. Her gün toplanacak olan bu daire, İstanbul'da ve memleket genelindeki tüm mekteplerin, maârif meclislerinin, kütüphanelerin, müze ve matbaaların işlerine bakacak, muallimlerin derecelerinin yükselmesi veya cezalandırılması gibi konularla ilgilenecekti. Ayrıca maârifle ilgili her tür yönetmelik, talimatnâme ve kararâmelerin taslaklarını hazırlayarak Meclis-i Kebîr-i Maârif'e sunacaktı.

Bu iki dairenin dışında İstanbul'daki Meclis-i Kebîr-i Maârif'in şubesi ve icra vasıtası olması amacıyla her vilâyetin merkezinde Vilâyet Maârif Meclisleri²⁰⁷ kurulmuştur. Bu meclisler, Maârif Müdürü unvanlı bir zâtın başkanlığında biri müslim diğeri gayr-i müslim 2 muavin, ikisi müslim ikisi gayr-i müslim 4 muhakkik (müfettiş), 1 kâtip, 1 muhasip ve 1 sandık eminden oluşan daimi üyeler ve dörtten on kişiye kadar müslim ve gayr-i müslim daimi olmayan üyeden oluşacaktı. Vazifesi Maârif Nezâretinden

²⁰⁶ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin Daire-i İdare ile ilgili 138 ve 142. maddeleri için bkz. **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 206-207.

²⁰⁷ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin Vilâyet Maârif Meclisleri hakkındaki 143 ve 152. maddeleri için bkz. **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 207-210; Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 448-450.

alacağı emir ve talimatların gereklerini yerine getirmek ve Nizamnâme'nin hükümlerini vilâyet genelinde uygulamak, hazine tarafından verilen tahsisat ile ahaliden alınan yardımları muhafaza etmek, bütün mekteplerle kütüphaneler ve matbaalara nezâret etmek, mektepleri teftiş etmek, vilâyetin maârif durumunu ve ıslahı için yapılması gereken işleri Maârif Nezâreti'ne bildirmektir. Ayrıca muallimleri seçmek, mükâfat ve mücazatlarını belirlemek ve yerine getirmek, imtihanları yapmak ve şهادetname vermek de bu meclisin yapması gereken işler arasındadır.

Sözü edilen düzenlemelerden de anlaşıldığı üzere Nizamnâme'nin getirdiği belki de en önemli düzenleme taşra teşkilâtında olmuştur. 1869 senesine kadar yeterince ilgilenilmemiş olan taşra teşkilâtı, bu Nizamnâme ile farklı bir şekle bürünmüş, vilâyetlerdeki eğitim öğretimin işleyişinin daha sistemli bir hale dönüştürülmesine çalışılmıştır.

Meclis-i Kebîr-i Maârif'in, 1922 senesine kadar sürekli değişiklikler yapılan bir teşkilâtlanması olmuştur. 1869'da İdari Dâire'nin başkanlığı Münif Efendi'nin; İlmi Daire'nin başkanlığı ise Tahir Paşa'nın uhdesindeydi. 1870'te ikili daire devam etmiş; fakat her ikisine de Münif Efendi başkanlık etmeye başlamıştır²⁰⁸. Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare'nin her ikisinin birden Münif Efendi'nin idaresinde olmasının bazı mahzurlarının görülmesi ve Daire-i İdare'ye ait konuların Daire-i İlmiye'ye nispetle daha fazla olmasından dolayı değişikliğe gidilmiştir. Alınan kararla Münif Efendi sürekli olarak Daire-i İdare başkanlığında kalıp, haftada bir gün Daire-i İlmiyede bulunacaktır. Daire-i İlmiye başkanlığı vekâletine ise Daire-i İdare azasından Selim Efendi getirilmiştir²⁰⁹.

Zaman içinde değişikliklere uğrayan kurum, 1880 senesinde altı eğitim dairesine ayrılrsa da bu durum uzun sürmemiş, 1883 senesinde tekli yapısına devam etmiştir. 1889'dan 1909'a kadar ciddi bir değişiklik olmamış, fakat üye

²⁰⁸ Meclis-i Kebîr-i Maârif'in kuruluşundan 1922 senesine kadar teşkilât yapısı, başkanları, üyeleri ve üye sayıları hakkında bkz. Uğur Ünal, **Meclis-i Kebîr-i Maârif (1869-1922)**, TTK Yay., Ankara, 2008, s. 12-25.

²⁰⁹ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 53, (12 R 1288 / 30 Haziran 1871) Evr. Nu: 35.

sayısı giderek artmıştır. En köklü değişikliği ise 1912 tarihli “*Maârif-i Umûmiye Nezâreti Teşkilâtı Hakkında Nizâmname*” ile olmuştur. Bu nizamnameyle Meclis, “*Dâimî*” ve “*Senevî*” olarak ikiye ayrılmıştır²¹⁰.

Bu kurum, 1922 senesine kadar gerek teşkilât yapısında gerek üye sayısındaki değişikliklere rağmen varlığını devam ettirmiştir.

1.2.4. Vilâyet Maârif Meclisleri ve Maârif Sandıkları

Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi’nin getirdiği önemli yeniliklerden biri, hiç kuşkusuz vilâyetlerde kuruması öngörülen Vilâyet Maârif Meclisleri ve Maârif sandıkları idi. Tanzimat Döneminde daha çok İstanbul merkezli olup taşraya arzulanan düzeyde yaygınlaştırılamayan eğitim müesseselerinin, Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi’nde Vilâyet Maârif Meclislerinin kurulması kararı ile taşralarda da yayılmasına çalışıldı.

Nizamname’de okul açmak ve giderlerini karşılamak halka bırakılmıştı. Sıbyan mekteplerinin giderlerinin mahalle ve köy cemaati tarafından karşılanması öngörülürken rüşdiye mekteplerinin giderleri kurulacak maârif sandıkları tarafından karşılanacaktı. Öğretmen maaşlarının ise sadece dörtte biri devlet tarafından karşılanacak, gerisini her vilâyetin umûmi meclisleri bütçeden ödeyecekti. Her vilâyetin maârif müdürü başkanlığında bir “Maârif Meclisi” olacak; eğitim giderleri ve bütçe, müdürle birlikte hazırlanacaktı²¹¹.

Nizamname’nin aldığı bu karara rağmen, il merkezlerinde Maârif Meclislerinin açılması hemen gerçekleşmemiştir. 21 Ocak 1871’de Maârif Müdürleri’nin görevlerine dair bir nizamname yayınlandığı halde, Vilâyet

²¹⁰ Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif (1869-1922)*, s. 13, 15, 18.

²¹¹ Antel, *a.g.m.*, s. 452; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 189; Bütçelerde maârife ayrılan miktar hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Hasan Âli Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 231-236.

Maârif Meclisleri'nin sayısı üçü geçmemiştir. Bunlar, 1871'de Girid (Hanya) ve 1872'de kurulan Bağdat ve Tuna Maârif Meclisleridir²¹².

1872 tarihli bir belge, bu meclisler hakkında açıklayıcı bilgi vermektedir. Bu belgede; Maârif Nizamnâmesi gereği vilâyet merkezlerinde birer Maârif Meclisi tesis ve teşkili kararlaştırıldığı, ayrıca bir maârif sandığı teşkil edilmesi ve 5 senede hâsıl olacak sermayeden masrafların karşılanması gerektiği ifade edilmekteydi. Bu sermaye tahsil ve tedarik olununcaya kadar şimdilik bir Cemiyet-i Maârif (Maârif Komisyonu) kurulacak, bu cemiyet vasıtasıyla o ilde bulunan mekteplerin ıslahatına girişilecekti. Bunların perakende hâsılatları toplanarak, mesela birkaç köyden oluşan bir yerde bir mektep yapılacaktır, bu köydeki mektebin hâsılatı ona tahsis edilerek ehliyetli bir hoca görevlendirilecekti. Belgede ayrıca bu cemiyette kimlerin yer alması gerektiği de belirtilmiştir. Söz konusu komisyonda ildeki hâkim, müftü, rüşdiye hocası ve Dersaadet'te bulunan hocalar ile mekâtib-i askerîyeden çıkmış zabıtan, mühendis emeklileri ve başka yollarla ilim tahsil etmiş kişiler yer alacaktı. Bu komisyon, sıbyan ve rüşdiye mekteplerindeki eğitimin kalitesi için de çalışacaktı²¹³. Vilâyet Maârif Meclisleri'nin, Maârif Nezâreti'nden alacağı emirleri ve talimat ahkâmını icra etmek, hazine verileri tahsisat ile ahaliden alınacak iane hâsılatını muhafaza etmek, kullanılmasına dikkat etmek, mekteplerin teftiş ve ıslahı ile meşgul olmak, her sene vilâyetin maârif bakımından durumunu ve yapılması lâzımgelen şeyleri Maârif Nezâreti'ne bildirmek gibi görevleri vardı²¹⁴.

II. Abdülhamid Döneminde eğitim daha da yaygınlaşmış, vilâyetlerde Maârif Meclisleri kurulması hızlanmıştır. 1879 senesinde yani Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nden 10 yıl sonra Hicaz dışında tüm vilâyetlerde Maârif idaresi kurulmuş bulunuyordu. Bu idareler elinde Nizamnâme'nin

²¹² Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin ...*, s. 24; Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi*, s. 141; Kodaman, *a.g.e.*, s. 27.

²¹³ *BOA. MF.MKT.*, 5/45, (18 B 1289 / 21 Eylül 1872).

²¹⁴ Antel, *a.g.m.*, s. 457.

uygulanmasıyla ibtidâiler, rüşdiyeler, idadiler ve sultanilerden mürekkep eğitim tüm ülkede yaygın hale gelmiştir²¹⁵.

İyi niyetli bir çaba olarak kurulan ve vilâyetlerde maârifin yaygınlaşması amacı güden bu idarelerin, kimi yerlerde beklenildiği kadar işe yaramadığı anlaşılmaktadır. II. Meşrutiyet yıllarında Anadolu’yu gezen Tanin muhabiri A. Şerif “*Şarki Karaağaç’ta Maârif Komisyonu denilen cahiller heyetinin ismi var, cismi yoktur. Bunlar senede bir iki defa bile toplanmaz*”²¹⁶ derken, belki de bir gerçeğe işaret etmekteydi. Oysa hükûmet gerek bu maârif meclisleriyle gerekse ticaret, bayındırlık, halk sağlığı gibi konulardaki rolünü genişletmek için kurduğu meclislerle sadece devlet görevlileri değil, dini cemaat liderleri ve yerel eşrafı da bir araya getiriyordu. Merkezîleşme Döneminde âyân politikasının daha küçük çapta da olsa sürmesinde önemli birer unsur olan bu meclisler hem hükûmetin ufkunu genişletiyor, hem de halkın gitgide artan bir kesiminin yönetimde tecrübe kazanmasını sağlıyordu²¹⁷.

Bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla eğitimin daha düzenli yürütülmesi, yaygınlaştırılması ve disiplinin sağlanması amacıyla oluşturulan Vilâyet Maârif Meclisleri oldukça önemli bir görevi yerine getirmiştir. 1910 (1326) Yılı Bütçe Kanunu Tasarısı görüşmelerinde Maârif Nezâreti Bütçesi görüşülürken konuşan dönemin Maârif Nâzırı Emrullah Efendi, Maârif Nezâreti’nin disiplin ve önemli işlerinin “Maârif Meclisi” tarafından yerine getirildiğini, bu mecliste maârif işlerinin çeşitli bölümlerinin incelendiğini, yapılan şikâyetlerin araştırılıp karara bağlandığını söylemekteydi²¹⁸. Vilâyet Maârif Meclislerinin, rüşdiyelerin ülke genelinde yaygınlaştırılması ve mevcut rüşdiyelerle ilgili sorunların çözülmesinde de önemli bir idari görevi üstlendiği söylenebilir.

²¹⁵ Tekeli, **a.g.e.**, s. 75.

²¹⁶ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 189-190.

²¹⁷ Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, s. 199.

²¹⁸ “İkinci Meşrutiyet Döneminde Milli Eğitimimiz-I”, Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 33, Kasım 1987, s. 60.

1.2.5. Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati

II. Meşrutiyet Döneminde Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ni zamanın ihtiyaçlarına uygun hale getirmek için çalışmalar yapılırken, rüşdiye mektepleri de bazı değişikliklere uğramıştır. Emrullah Efendi bu konuda ciddi gayret göstermiş ve “Maârif-i Umûmiye Kanûnu Lâyihası” hazırlamıştır. Tartışma konusu olan bu layiha hükûmet değişiklikleri gibi sebeplerden dolayı uygulamaya konulamayınca Emrullah Efendi kabinedeki nüfuzunu da kullanarak layihanın sadece ilköğretime dair olan kısmını geçici bir kanun olarak 1910 yılında “Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûnu” adı altında Meclis’e sunmuştu²¹⁹.

Birkaç kez üzerinde düzenlemeler yapılmasının ve uzun tartışmaların ardından bu tasarı, üç yıl sonra kanunlaşabilmiş ve 1913 yılında “*Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati*”²²⁰ adı altında Emrullah Efendi’den sonra Şükrü Bey’in nazırlığı zamanında kabul edilmiştir²²¹. Bu layihada rüşdiyeler ilköğretimin en yüksek kısmı olarak nitelendirilmiş ve rüşdiye mektepleri ile ibtidâi mektepleri “*mekâtib-i ibtidâiye-i umûmiye*” adı altında birleştirilerek altı yıllık ibtidâi mektepler açılmaya başlanmıştır²²². Bu kanunla devlet, ilköğretimin bütün sorumluluğunu üstlenmiş, bu hizmet için kaynak oluşturmak üzere vergi koymuştur²²³. İlköğretimin zorunlu ve devlet okullarında parasız olması, bu kanunla hükme bağlanmış, böylelikle parasız eğitim ilk kez bu kanunla kabul edilmiştir.²²⁴

²¹⁹ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin ...*, s. 28; Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 190; İsmet Binark, “Maârif Tarihimize Ait Bir Rapor”, *Yeni Türkiye*, Ocak-Şubat 1996, Yıl. 2, S. 7, (Eğitim Özel Sayısı), s. 489. [1 Rebiülevvel 1333 tarihinde Telif ve Tercüme Dairesi Üyelerinden Mehmet Ziya’nın hazırladığı rapordur]. Kanun hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Ergin, *a.g.e.*, C. III-IV, s. 1302-1316.

²²⁰ “Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati”nin tam metni için bkz. *Düstûr-II. Tertip*, C. V, s. 804-824.

²²¹ Koçer, *a.g.e.*, s. 190.

²²² Tekeli, *a.g.e.*, s. 86; Demirel, *a.g.m.*, s. 58.

²²³ Hüseyin Ağca, “Türk Eğitim Sisteminin Tarihi Gelişimi ve Disiplin Sağlayıcı Müesseselere Genel Bir Bakış”, *Söğüt VI. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1991)*, Ertuğrul Gazi’yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yay., Ankara, 1992, s. 151.

²²⁴ Akyüz, *a.g.e.*, s. 244.

Bu kanun, ilkokulların bina yapım ve onarımı, ders araç gereçlerinin sağlanması, öğretmen, memur ve hizmetlilerin maaşlarının ödenmesi, hatta ilkokul öğretmeni yetiştiren kurumların da tüm bu masraflarını, bulundukları illerin özel idare bütçelerinden ödenmesini hükme bağlamıştır. Bu hükümler ise ilköğretimin istenilen düzeyde gelişmesini engellemiştir. Çünkü birçok ilin özel idare gelirleri çok yetersiz olduğu için oradaki öğretmenler zaten düşük olan maaşlarını bile aylarca alamamışlardır. Aynı sebeple okullara gerekli harcamalar da yapılamadığından eğitim öğretimde aksamalar yaşanmıştır²²⁵.

101 maddeden oluşan “Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati”²²⁶, geçici olarak isimlendirilmiş olmasına rağmen Cumhuriyet Döneminde dahi geçerliliğini korumuş ve Tevhîd-i Tedrisât Kanûnu’na kadar pek çok maddesi yürürlükte kalmıştır. Hazırlanan Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı’nda eğitim öğretim esasları aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

Mekâtib-i ibtidâiye-i umumiyyede tedrisat üç devreye ayrılmıştır.

Devre-i İbtidâiye : 7 ve 8 yaşındaki çocuklara mahsus,

Devre-i Mutavassıta: 9 ve 10 yaşındaki çocuklara mahsus,

Devre-i Âliye : 11 ve 12 yaşındaki çocuklara mahsus.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı’na göre eğitim öğretim, ders süresi, tatil zamanları gibi konular yeniden düzenlenmiştir²²⁷.

Anlaşılabacağı üzere 1913’te çıkarılan Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati ile mevcut okulların dolayısıyla rüşdiyelerin teşkilât yapısında değişiklikler yapılmıştır. O zamana kadar ibtidâi ve rüşdî adlarıyla var olan okullar tek çatı altında birleştirilmiş ve “mekâtib-i ibtidâiye-i umûmiye” adını almıştır. Bu durumda ilköğretim 6 yıl olarak belirlenmiş ve her biri 2 sene

²²⁵ Akyüz, “Cumhuriyete Gelinceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, s. 12-13.

²²⁶ Kanun maddeleri için bkz. **Düstûr-II. Tertip**, C. V, s. 804-824.

²²⁷ Bu düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı**, 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, Matba’a-i Âmire, İstanbul, 1330, s. 123-129.

olmak üzere “Devre-i Ulâ”, “Devre-i Mutavassıta”, ve “Devre-i Âliye” olmak üzere 3 devreye ayrılmıştır²²⁸. Sistemdeki bu değişikliklerle rüşdiyelerin bu tarihten sonra ortadan kalktığı söylene de “*nümune rüşdiyeleri*” adıyla bazıları Cumhuriyete kadar yaşamıştır²²⁹. Nitekim arşiv belgelerinde bu tarihten sonra da rüşdiye ile ilgili çok sayıda evraka rastlanmaktadır ki, bu durum bize, bu yeni sisteme pek çok yerde hemen geçilemediğini göstermektedir.

1.3. Rüşdiye Mekteplerine Öğretmen Yetiştirilmesi

Nurettin Topçu’nun ifadesiyle, “*Farkında olsun olmasın, her ferdin şahsî tarihinde muallimin izleri bulunur. Devleti ve medeniyetleri yapan da, yıkan da muallimlerdir. Muallime değer verildiği, muallimin hörmet gördüğü ülkede insanlar mesut ve faziletlidir. Muallimin alçaltıldığı, mesleğinin hor görüldüğü milletler düşmüştür, alçalmıştır ve şüphe yok ki bedbahttır.*”²³⁰ Bu gerçekten hareketle eğitim öğretimin en önemli unsuru olan öğretmen yetiştirilmesi meselesi başlı başına bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu konu, esas meselemiz olan rüşdiyelerle alâkalı olması hasebiyle o çerçevede ele alınmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat’a kadar öğretmen ihtiyacını karşılayan kurumlar medreselerdi. Hatta biraz okuma-yazma ve dini bilgisi olan kişiler veya imamlar sıbyan mekteplerinde hocalık vazifesi yapmaktaydılar²³¹. Askerî amaçlı açılan yeni eğitim müesseselerinde ise, bilindiği üzere yabancı uzmanlar getirtilerek eğitim öğretim yapılmıştır. Öğretmen meselesi ilk defa

²²⁸ Akyüz, **a.g.e.**, s. 244.

²²⁹ Ergin, **a.g.e.**, C. III-IV, s. 1416; Akyüz, **a.g.e.**, s. 248.

²³⁰ Topçu, **a.g.e.**, s. 63.

²³¹ Tanzimat’tan önce öğretmen ihtiyacının nasıl karşılandığı ve Fatih Sultan Mehmet zamanında programlarda Adâb-ı Mubâhese (Tartışma Kuralları) ve Usûl-i Tedris (Öğretim Yöntemi) derslerinin yer alması, fakat Fatih Sultan Mehmet’ten sonra bu usulün terk edilmesi hakkında bkz. Cemil Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 1-2; Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı...”, **Yeni Türkiye**, S. 7, Ocak-Şubat, 1996, s. 471.

Batılı ya da modern tarzda öğretimin girişiyle ortaya çıkmıştır. Çünkü o zamana kadar devam eden din eğitimi ve öğretimi dışında tahsil ve bu tahsili verecek insanlardan bahsetmek zordur. Bu yüzden öğretmen yetiştirme düşüncesinin başlangıcı Maârifte ıslahat hareketlerinin başladığı zamana²³² yani rüşdiye mekteplerinin açılışına götürülebilir.

Şu çok açıktır ki, rüşdiye mekteplerinin açılması ile öğretmen yetiştirme meselesi ilk kez ciddi bir konu olarak gündeme gelmiştir. Yani, Osmanlı Devleti'nde çağdaş anlamda öğretmenlik mesleğinin, Sultan II. Mahmud tarafından açılan modern sivil eğitime, dolayısıyla rüşdiye mekteplerine yeni bir öğretmen yetiştirme gereğinden doğduğunu söylemek yanlış olmaz. Yetiştirilecek öğretmenler için gerekli olan insan kaynağının, başka bir alternatif olmadığı için geleneksel öğrenci kaynağı olan medreselerden karşılanması ise bu durumda kaçınılmazdı. Tabi bu okulda görev yapacak öğretmenler de doğal olarak medrese hocalarından seçilmek zorundaydı.

Öğretmen yetiştirme meselesi ve nasıl öğretmenlere ihtiyaç duyulduğu, Tanzimat Dönemi aydınları tarafından düşünülmüş, tartışılmış ve bu dönem aydınları öğretmen meselesinin önemine dikkat çekmişlerdi. Öğretmenlerin yetersiz olduğunu düşünen aydınlardan biri olan Namık Kemal, bu konudaki fikirlerini şöyle ifade etmişti:

*“Yetişenlere vatan ve millet sevgisinin aşılacağı tek yer okuldur. Her çocuk, aynı tip temel okullarda okursa Osmanlılık bilinci kökleşir. Öğretmenlerin yetiştirilmesi en önemli iştir. Çoğu ya taşralı ya da medrese kaçkını olan öğretmenlerimizin okuyup yazmaları yetersizdir. Coğrafya, tarih bilmezler; bir sınavdan geçirilseler yüzde beşi başaramaz. Gazete okuyanlarının oranı bundan da azdır”.*²³³

Osmanlı Devleti'nde tarif edilen öğretmen niteliğine baktığımızda, öğretmenlerin belli vasıflara sahip olması gerekiyordu. Bu vasıflar pek çok kaynakta temel olarak, iyi ahlâk sahibi ve bilgili olması gerektiği noktasında

²³² Erol Güngör, **Dünden Bugünden - Tarih-Kültür-Milliyetçilik** -, Ötüken Yay., İstanbul, 1995, s. 57.

²³³ Sakaoğlu, “Tanzimat Okulları”, s. 30.

birleşmekteydi. Biraz daha detaylı olarak ise bir öğretmende bulunması gereken özellikler, “*ehliyet, malûmat, ihtisas, edep ve iffet, vukûf-ı tedris, ilm-i takrir ve tefhim*” şeklinde sıralanmaktaydı²³⁴. Yine iyi bir muallimin; okutacağı konular hakkında esaslı bilgi toplaması, sadece okulda aldığı eğitimle kalmayıp kendini geliştirmesi, işleyeceği konularla ilgili hisleri öğrencilere yaşatmayı başarması, elişlerinde kabiliyeti olması, temiz bir ahlaka sahip olması, mesleğine bağlılığı ve sevgisi olması, öğrencinin ruhunu tanınması, çocukları tanıdığı kadar muhiti de tanınması ve velilerle temasa geçmesi gerekmektedir²³⁵. Fakat her zaman bu özelliklere sahip öğretmenler bulmak mümkün olmamıştır. Ne yazık ki, Dârülmuallimîn mezunu olmasına rağmen yetersiz öğretmenler de bulunmaktaydı. 1886 yılında Selânik Maârif Müdürü, arızasında oradaki ibtidâî mekteplerindeki muallimlerin Dârülmuallimîn mezunu olmasına rağmen öğretmenlik vasıflarından ne kadar yoksun olduklarını dile getirmektedir. Tikveş Rüşdiye Mektebi’ndeki öğrenciler arasında tek kelime Türkçe bilmeyenlerin olduğu²³⁶ da bir vakıadır.

Maârif Nâzırı Emrullah Efendi de, birçok öğretmen okulu açıldığını fakat bunların yatısız olması sebebiyle öğrenci sayılarının artmadığını ve

²³⁴ 1910’da “Maârif” adlı kitapçığın yazarı Namık Ekrem, dönemin Maârif Nâzırı Hâşim Paşa’yı eleştirerek, kayırma yaptığını, ehliyetsiz kişileri sırf birilerinin tanıdığı olduğu için öğretmen olarak atadığını söylemektedir. Bkz. Yahya Akyüz, “Maârif Nâzırı Hâşim Paşa İle İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar”, **Belleten**, C. XLV/2, S. 179, Ankara, Temmuz 1981, s. 205-206; Bunların yanı sıra Ayşe Sıdika Hanım, bir mürebbînin pedagoji alanında uzman olması gerektiğini, çocukların tabiatlarını ve arzularını anlaması gerektiğini de vurgulamaktaydı. Hatta bu konuda *Maârif Gazetesi*’nde 29 Haziran 1311 tarihinden itibaren beş sayı boyunca “Mürebbi Seçiminde Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar” konulu makaleler yazmıştır. Bkz. Kocamanoglu, **a.g.m.**, s. 54-55.

²³⁵ Hıfzırrahman Raşit ve Nihat Âdil, **Umumî Tedris Usulü**, Kanaat Kütüphanesi, 1930, (İkinci Tab’ı), s. 215-221. (Hıfzırrahman Raşit, İstanbul Erkek Mektep Müdür Muavini ve Tedris Usulü Muallimi, Nihat Âdil ise, Konya Erkek Muallim Mektebi Müdürü.). Ziya Gökalp de mesleğini aşk ile yapan öğretmenler olduğu gibi, bu işi bir ticaret gibi yapan öğretmenlerin varlığından bahsederken, talebenin ise ancak ilim aşkına malik olan muallimlerden istifade edebileceğini söyler. Bkz. Ziya Gökalp, **Millî Terbiye ve Maârif Meselesi**, Diyarbakırı Tanıtma ve Turizm Derneği Yay., Ankara, 1964, s. 120.

²³⁶ Somel de, rüşdiye mektebi gibi Osmanlı eğitim sisteminin az çok oturmuş bir kurumun taşradaki örneklerinde okuyan talebelerin tek bir kelime Türkçe bilmeyişleri hakkında “*Bu bilgi şayet doğruysa vilâyet taşrasındaki rüşdiyelerde Maârif Nezâreti tarafından belirlenen müfredatın ne ölçüde geçerli olduğu ve hatta düzenli ders görülüp görülmediğini sorgulamamız gerekecektir.*” demektedir. Bkz. Selçuk Akşin Somel, “Maârif Müdürü Radovişli Mustafa Bey’in Raporları ve Müslim ve Gayrimüslim Eğitimi: II. Abdülhamid Devri Selânik Taşrasında Maârif Meselesi (1885-1886)”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Güz 2005, S. 2, s. 119, 129. (BOA. YMTV 37/56’dan nakil).

düzenli eğitim yapılamadığını; öğretmen okullarının her yerde yatılı olduğunu ve olması gerektiğini söylemiştir. Onları hükûmet beslemeli, yetiştirmeli ve yetiştirdiklerini de ülkenin ihtiyacı olan yerlere göndermelidir. 1910 yılı bütçe görüşmelerinde en azından o yıl 10 tane yatılı öğretmen okulunun ilkökul ödeneğinin bir kısmından ayrılarak açılması gerektiğini ifade etmiştir²³⁷.

Zaten Emrullah Efendi, ortaya attığı *Tûba Ağacı Nazariyesi* ile eğitimde reforma yükseköğretim yani Darülfünûn ile başlanması gerektiğini savunmuş, 1908'den sonraki tartışmaların ana konusu da bu olmuştur. Emrullah Efendi'nin bu fikrinin temelinde, yetişmiş, işinin ehli öğretmen sayısının ve aydınlamayı sağlayacak eğitimli insan sayısının yetersizliği ve memleketin acilen bu elemanlara ihtiyaç duyması idi. Ancak bu eğitilmiş kişiler ve öğretmenler ilköğretimi güçlendirebilirlerdi²³⁸. Sâtı Bey ise, *Tûba Ağacı Nazariyesi*'nin tamamen karşısındaydı ve şöyle diyordu. “*Çürük bir ilköğretime dayanacak bir tahsil hiçbir zaman yükselmez. Hakiki aydın zümre Tûba ağacı gibi değil, hakiki ağaçlar gibi yetişir*”²³⁹. Eğitim alanında gerçekleştirilen çabalara rağmen bu çabaların ve eğitimin genel görüntüsünün, yüzyılın şartlarına uymadığı görüşü de hâkimdi. Bunun da en önemli nedeninin seviyeli öğretmen yetiştiren kurumların çoğaltılamaması ve

²³⁷ Maârif Nâzırı Emrullah Efendi, eğitim meselesinde öğretmenin önemine vurgu yaparak şöyle der: “*Öğretmensiz okul olmaz. Öğretmen okulun asli unsurudur. Ve okullar öğretmen, öğretmenle okul bütünleşmiş bir kurumdur. Fakat nasıl öğretmen?... Öğretmenin bu hizmeti yerine getirmeye gerçekten yetenekli bulunması gerekir. Bu gibi yetenekli öğretmenler doğal olarak öğretmen yetiştiren özel okullarla mümkündür. Öğretmen, öğretmen yetiştiren okuldan çıkar.*” Bkz. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Milli Eğitimimiz - I”, Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 33, Kasım 1987, s. 62. (Bu makale aynı dergide Nisan 1997 tarihinde İstanbul Araştırma Merkezi (İSTAM) araştırması gibi aynen yeniden basılmıştır.)

²³⁸ Buna rağmen Emrullah Efendi, düşünülenin aksine ilk önce ilköğretimi düzenleme yoluna gitmiştir. Emrullah Efendi'nin bu nazariyesi, Ziya Gökalp ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından da desteklenmiştir. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Kemal Bakır, “II. Meşrutiyet Döneminde Milli Seçkincilik ve Eğitim: Emrullah Efendi Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Doğu Batı**, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2008, Yıl: 11, S. 45, s. 197-213; Ergin, **a.g.e.**, C. III-IV, s. 1276-1280; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 275; Ülken, **a.g.e.**, s. 193; Gökalp'ın bu konu hakkındaki görüşleri için ayrıca bkz. Ziya Gökalp, **Millî Terbiye ve Maârif Meselesi**, s. 123; Emrullah Efendi'nin görüşlerine yakın olan Gökalp, onunla elbirliği ederek 1914'te İstanbul Darülfünununda Sosyoloji ve Metafizik Kürsüsünü kurmuştur. Bkz. Erol Güngör, **Dünden Bugünden - Tarih-Kültür-Milliyetçilik -**, s. 34; Ziya Gökalp ile Sâtı Bey arasındaki eğitim tartışmaları için bkz. Cavit Binbaşoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, MEB Yay., İstanbul, 1995, s. 121-129; Ülken, **a.g.e.**, s. 180; Bu konuda yakın zamanda yapılmış bir literatür çalışması için bkz. Meryem Üke, “Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi**, C. VI, S. 12, 2008, s. 653-663.

²³⁹ Ülken, **a.g.e.**, s. 186.

dolayısıyla yeterli sayıda ve nitelikte öğretmen yetiştirilememesi gösterilmekteydi²⁴⁰. Eğitimdeki reform girişimlerine, ilköğretimden mi yükseköğretimden mi başlanması gerektiği yönündeki bu tartışmalardan evvel, Namık Kemal, maârifle ilgili konulara yer verdiği bir makalesinde şöyle diyordu:

*“Eğer cidden maârifin ilerlemesi isteniyorsa, devlet tarafından olsun, halk tarafından olsun öyle darülfünûn, büyük öğretmen okulları yapmak veya her köyde bir okul bulundurmak gibi, güçlüğü insanı ye’s’e düşürecek büyük teşebbüsleri zamana bırakarak şimdilik küçük fedakâlıklarla yalnız İstanbul’da birkaç düzenli ilkokul ve ortaokul (rüşdiye) açmaya çalışmalıdır.”*²⁴¹

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Sâtı Bey’in fikirlerinden çok önce Namık Kemal de benzer bir fikri savunuyordu.

Dârümuallimîn adını alacak olan okulun açılma gerekçelerine bakıldığında, Tanzimat Dönemi aydınlarının düşünceleriyle benzerliği rahatlıkla görülmektedir. Zira 1847 tarihli Meclis-i Maârif tarafından kaleme alınan, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’de görüşüldükten sonra sadâret kanalıyla padişah Abdülmecid’e sunulan mazbatada, Fatih ve Kanûni dönemlerine atıf yapılarak o dönemdeki medreselerde okuyan talebelere “usûl-i tedris” üzere eğitim verildiğinden söz edilmiş, şimdi ise bu usulün terk edildiği, imtihanların layıkıyla yapılmadığı belirtilmişti. Ayrıca, Dârümuallimîn’in açılma sebebi, rüşdiye mekteplerinde bilhassa hesap ve diğer bazı dersleri okutabilecek hocaların mevcut olmaması olarak gösterilmişti. Bu mekteplerde ehliyetli hocaların olmaması öğrencilerin bir şey öğrenemeyip boşa vakit geçirmelerine sebep olacağından, bir an önce usûl-i

²⁴⁰ Kâmil Su, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Bursa Okulları ve Ahmet Rıza Bey - I”, **Eğitim Hareketleri**, Temmuz-Ağustos, 1977, C. XXII, S. 265-266, s. 7; Levend, eserinde, “Mekteb-i Hukuk” ve “Mekteb-i Mülkiye” gibi yüksekokullardan yetişen öğrencilerin öğretmen olmasından sonra rüşdiyeler ve idadilerin biraz kuvvet kazandığını, tarih, yurt bilgisi (malumat-ı medeniye) ve edebiyat derslerinde “takrir” in de yer almaya başladığını, bununla birlikte çoğu öğretmenin bilgisinin yine de yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Agâh Sırrı Levend, **Ahmed Rasim**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1965, s. 23.

²⁴¹ Ülken, **a.g.e.**, s. 102.

ta'limiyyeyi (öğretim yöntemlerini) bir düzene koymak ve öğretmen yetiştiren bir mektep açmak gerekmektedir²⁴².

Rüşdiye mektepleri için öğretmen yetiştirme meselesi, kız rüşdiyelerinin açılmasından sonra da kadın öğretmen ihtiyacını gündeme getirecektir. Zaten Osmanlı toplumunda kızların eğitiminin çok geride kaldığının fark edilmesi üzerine Tanzimat Döneminde kızların eğitimiyle ilgili fikirler ve görüşler tartışılmaya ve kız çocukları için gerekli olan bazı okullar açılmaya başlanmıştır²⁴³. Tanzimat'ın ilanı ile I. Meşrutiyet arasında kızların yetişmesini sağlamak amacıyla açılan Ebe Mektebi, Kız Sanayi Mektepleri²⁴⁴ ve Dârülmua'llimât gibi eğitim kurumlarından çeşitli meslek dallarında çalışabilecek kızlar yetiştirilmiştir. Tanzimat'a kadar belli bir mesleği olmayan Türk kadınının²⁴⁵ sahip olduğu ilk mesleklerden biri öğretmenlik olmuş²⁴⁶, kadın özgür çalışma hayatına sanayiden önce eğitim alanında²⁴⁷ yani Dârülmua'llimât sayesinde girmiştir. Bu kurumun açılma sebebinin doğrudan inas rüşdiye mektepleri olduğu ise unutulmamalıdır.

²⁴² Tayyip Duman, Hüseyin Dilâver, "İstanbul'da Açılan İlk Dârülmua'llimîn", **Erdem**, TTK Basımevi, C. IX, S. 26, Ankara, Eylül 1996, s. 651-652. (BOA. İDH. 8034'ten nakleden); Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s. 4; Buradan sadeleştirerek yapılmış alıntı için bkz. Akyüz, "Osmanlı'da İlk Açılan Öğretmen Okulları", **Toplumsal Tarih**, Eylül 2002, S. 105, s. 62.

²⁴³ Akyüz, "Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetiştirmesi ve Meslek Hayatı", **Millî Eğitim**, S. 143, Ankara, 1999, s. 13.

²⁴⁴ Kız Sanayi Mekteplerinin açılması ile de (1865) kadınların meslek sahibi olmaları yönünde adımlar atılmıştır. Bkz. Sakaoğlu, "Tanzimat Okulları", s. 30; Kız Sanayi Mektebi mezunları, bazen kız rüşdiyelerinde muallim olarak da görev yapmışlardır. Örneğin bu mektepten mezun Hatice Hanım'ın, Konya inas rüşdiyesine muallim-i sâni olarak 500 gurus maaşla atanması Meclis tarafından uygun görülmüştür. Bkz. **BOA. MF.MKB., 80/52**, (10 M 1316 / 30 Mayıs 1898).

²⁴⁵ Kadının toplumsal hayata girmesi genellikle Tanzimat'tan sonraki gelişmelerle açıklanırken, son dönem kent kültürüne dair araştırmaların bunun aksi yönde veriler ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu araştırmalar, Osmanlı kent kadınının Tanzimat'tan önce de toplumsal ve ekonomik hayatta sorumluluk aldığını gösterir. Kanûni Dönemindeki fermanlarda çamaşırhane işleten, köle ticareti yapan, gayr-i menkul alım satımı ve kiralama işleri yapan kadınlar buna örnek gösterilmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. İsmail Doğan, **Osmanlı Ailesi- Sosyolojik Bir Yaklaşım-**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001, s. 69-71; Benzer bilgiler için bkz. Tezer Taşkıran, **Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Başbakanlık Basımevi, 1973, s. 22.

²⁴⁶ Ekrem Işın, "Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat", **Tarih ve Toplum**, IX/51, Mart, 1988, s. 24; Bundan önce Türk kadınının meslekî eğitime yönelik ilk çabasının ebelik olduğu ileri sürülmüş, 1826'da açılan tıbbanede cerrah dersinin yanında ebelik de gösterilmiştir. Fakat başta yalnız erkek ebeler yetiştirilmişse de 1842'den itibaren kadın ebeler de yetiştirilmeye başlanmıştır. Ebe Mektebi hakkında bkz. Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 540-544.

²⁴⁷ Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim – Makaleler I-**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s. 65.

Tanzimat Döneminde devlet adamları, Namık Kemal, Ziya Paşa, Münif Paşa, Safved Paşa gibi aydınlar, toplumun geri kalmasının sebebini kızların ve kadınların yeterince eğitilmemelerinde görmüşler²⁴⁸, hatta bazıları Kur’andan kadın hakları ile ilgili kısımları ele alıp değerlendirerek kadın eğitiminin önemine dikkat çekmişlerdir²⁴⁹. Nitekim Tanzimat Döneminde geleneksel eğitim kurumlarının yanında açılan yeni okullar başta İstanbul’a, sonra taşraya yayılacak ve daha sonra kızların eğitime yönelik girişimlerin bir sonucu olarak kız rüşdiye mektepleri açılacaktır. Fakat şu bir gerçek ki, bu eğitim kurumlarının ülke genelinde yayılması Sultan II. Abdülhamid Döneminde gerçekleşecektir. Çünkü padişah, şehirlerin en ücra köşelerine bile cami ve okul yaptıracaktır²⁵⁰.

Kadının toplum içerisindeki yeri ve eğitimi hakkında Tüccarzade Hilmi, Ahmet Rıza, Ethem Nejat, Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp, Fatma Âliye Hanım²⁵¹, Nigâr Hanım, Halide Edip, Mehmet Âkif, Celâl Nuri, Tevfik Fikret gibi münevverler bazı görüşleri ileri sürmüşlerdir²⁵². Ahmet Rıza, Meşrutiyet’in ilanından hemen önce çıkardığı “Kadın” adlı risalesinde kadının eğitimi meselesine yer vermiş ve kadınların kültürlü olmaları gerektiğini çünkü ancak bu şekilde daha iyi çocuk yetiştirebileceklerini söylemiştir²⁵³. Abdullah Cevdet’in çıkardığı İctihad Dergisi’nde Jön Türkler arasında kadın haklarına

²⁴⁸ Adı geçen kişilerin görüşleri için bkz. Akyüz, “... Faika Ünlüer’in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”, s. 13.

²⁴⁹ Hasan Ali Koçer, **Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler**, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, No: 3, Ankara, 1975, s. 25.

²⁵⁰ Yurdagül Mehmedoğlu, **Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2001, s. 20. Hatta camiden çok okul ve eğitim mekânları inşâ ettiği için “*Maârifperver Sultan*” lakabı kendisine verilmiştir. Bkz. Mustafa Gündüz, “... Eğitim ve Paradoksal Sonuçlar”, **Gelenekten Geleceğe Muhafazakâr Düşünce**, Yıl. 4, S. 16-17, Bahar Yaz 2008, s. 178.

²⁵¹ Hakkında ilk monografi yazılmış kadın olan Fatma Âliye Hanım ve eseri “Nisvân-ı İslâm” hakkında bir değerlendirme için bkz. Doğan, **Osmanlı Ailesi-Sosyolojik Bir Yaklaşım-**, s. 106-110; Fatma Aliye Hanım hakkında kısa bir değerlendirme için bkz. Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 235.

²⁵² Tüccarzade Hilmi ve Ahmet Rıza’nın görüşleri hakkında bkz. Akyüz, “... Faika Ünlüer’in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”, s. 21-22; Jön Türkler arasında kadın haklarına verilen önem ve bilhassa kadının analık vazifesi gibi konulara, Abdullah Cevdet’in çıkardığı İctihad adlı dergide de yer verilmiştir. Bkz. **aynı eser**, s. 228.

²⁵³ Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 217.

verilen önem ile ilgili konular ele alınmıştır²⁵⁴. Ahmed Midhat Efendi de, kızların okumasının gerekliliği, Fransızca öğrenmeleri lüzumu, iyi bir aile kurabilmek için bile iyi bir tahsilin şart olduğu yönündeki görüşleri dile getirmiştir²⁵⁵. Şemseddin Sâmî, yazdığı “Kadınlar” adlı risalede kadının eğitimi meselesi üzerinde durmuş ve özetle;

*“İslâm milletlerinde şimdiki halde kadınların hayli terbiyeye muhtaç oldukları ve belki Müslüman milletlerin hepsinin eğitim ve ilerlemesinin kadınların eğitime bağlı bulunduğu şüphesizdir. İslâm milletleri, layıkıyla gelişmek ve uygarlaşmak için, örf ve adetlerden vazgeçip, İslâm hükümlerinin müsaadesi dâhilinde kadınlara özgürlük vermeli, eğitim ve öğretimlerine fevkalade itina etmelidirler.”*²⁵⁶

diyerek iyi bir toplum oluşturulması ve ailelerin mutlu olabilmeleri için kadınların eğitiminin önemine dikkat çekmiştir.

Bir çocuğu yetiştiren ve onun ilk öğretmeni anne olduğundan çocuk büyümeye başladığında çevresi, olaylar ve varlıklar hakkında soru soracağı ilk kişi de annesi olacaktır. İşte bu soruları cevaplayacak anne eğer bilgili biri değilse çocuğun bu merakını gideremeyecek ve hatalar yapacaktır. İlim ve terbiyesi olmayan bir validenin çocuğa da vereceği ilim ve terbiye olmayacaktır²⁵⁷. Çok az istisna ile kadının, erkeğin yaptığı her işi yapabileceği hatta bazı işlerde erkeklerden daha başarılı olacağını savunan yazar; kadının yine de asli vazifesinin evine, işine ve çocuklarına bakmak ve

²⁵⁴ Mardin, **a.g.e.**, s. 228.

²⁵⁵ Okay, **a.g.e.**, s. 371-377.

²⁵⁶ Şemseddin Sâmî, **Kadınlar**, Hazırlayan: İsmail Doğan, Gündoğan Yay., Ankara, 1996, s. 81; Şemseddin Sâmî’nin bu kitabı hakkında bir inceleme için bkz. **Şemseddin Sâmî ve Osmanlı Kadınları**, Çevrimyazı ve İnceleme: İrfan Karakoç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008; Osmanlı basınında kadın ve aileye yönelik yayınlar hakkında ayrıca bkz. Işın, **a.g.m.**, s. 25-26; Namık Kemal, Abdülhak Hamid, Şemseddin Sami ve Fatma Aliye’nin görüşleri hakkında ayrıca bkz. Tezer Taşkıran, **a.g.e.**, s. 33-37.

²⁵⁷ Şemseddin Sami, **Kadınlar**, s. 40-43. Benzer görüşler 1878 senesinde Osmanlı Mebusan Meclisi’nde Yanya Mebusu Abdül Bey tarafından da dile getirilmektedir. “Bilmiyoruz ki, erkeklerin eğitimi kadının eğitime bağlıdır! Ana bilgisiz olursa, çocuk ne kertede eğitimsiz ve töreleri ne aşamada bozuk olacağı bir düşünülün!” diyen Abdül Bey, kız çocuklarının eğitime önem verilmesi ve taşrada kız çocuklarına yönelik okulların açılması gerektiği fikrini dile getirmektedir. Bkz. M. Rauf İnan, “1920’lerde Türk Millî Eğitimi”, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 60.

onları eğitmek olduğunu da bilhassa belirtir²⁵⁸. Ahmet Cevat da, İslâm'ın kadına tanıdığı hakların en önemlisinin onun eğitimi ve erkek kadar ilim öğrenmesi olduğu²⁵⁹ fikrini savunur.

Ayas İshâki de, başka ülkelerdeki kadınların durumuyla Osmanlı Devleti'ndeki kadınların durumu arasında kıyaslama yapar ve bu ülkelerdeki kadınların muallimlik, mürebbilik, hastabakıcılık gibi meslekleri olduğunu, hatta Rusya'da ibtidâi ve rüşdî muallimlerinin yüzde yetmişini kadınların oluşturduğunu, Finlandiya'da ise bütün hükûmet memurlarının yarısından fazlasının kadın olduğunu belirterek bizde de kadının meslek hayatında daha geniş yer tutması gerektiğini savunur²⁶⁰. Yazar, öğretmenlik mesleği hakkında da şu ifadelerle yer verir:

*“Muallimlere ihtiyacımız, şimdi kız muallim mekteplerimize devam eden talebenin mikdarından pek fazladır. Bu sebebe mebnî yeni esaslara müstenîd kız muallim mekteplerimizin adedini ne kadar çoğaltsak yeri vardır. Zira ibtidâi ta'limi mecbur ettiğimiz zaman, yalnız bu nev' muallimelerimize güvenerek işe şuru' edebilmek mümkün olacağı gibi, memleketimizin en hücre (ücre) köşelerine yalnız bu sayede münevver valideler bahş edebileceğiz ve yalnız onlar sayesinde memleketin hurafat ve tılsımlara gömülmüş anasını ortadan kaldıracabileceğiz.”*²⁶¹

Maârif Nâzırı Şükrü Bey de, Darülfünûn Konferans salonunda yaptığı konuşmada kızların eğitimi hakkındaki fikirlerini şu sözlerle dile getirmiştir: *“Genç kızların ta'lim ve terbiyesi en ziyade ehemmiyetli iştigal ettiğimiz*

²⁵⁸ Mesela ilkokullarda çocuk eğitiminde erkeklerden daha şefkatli ve daha başarılı oldukları için kadın öğretmenler olması gerektiğini söylerken ilkokuldan sonra “fünûn ve ciddi ilimlerin erkek muallimlerden öğrenilmesi gerektiğini savunur. Şemseddin Sami, **Kadınlar**, s. 45-46. Yazarın “kadınların eğitimi, çalışması, toplum hayatına katılarak kamusal alana açılması yönündeki fikirlerinde her şeye rağmen dönemin hâkim bakış açısından uzaklaşmamaya çalıştığı da gözlemlenmektedir. Bu noktada yazarın ‘ahkâm-ı İslâmiye’nin daire-i müsaadesi dâhilinde kadınlara hürriyet vermeli” ifadesi oldukça anlamlıdır. Bkz. **Şemseddin Sâmî ve Osmanlı Kadınları**, s.19.

²⁵⁹ Ahmet Cevat, bu görüşlerini “Bizde Kadın” adlı eserinde ifade eder. Bkz. İsmail Doğan, **Osmanlı Ailesi- Sosyolojik Bir Yaklaşım-**, s. 103.

²⁶⁰ Ayas İshâki, “Türk Kadını”, **Türk Yurdu**, C. III, S. 15, 1925, s. 340.

²⁶¹ İshâki, **a.g.m.**, s. 341.

*mevadd-ı esasiden biridir. Bu talim ve terbiye Avrupa müessesâtında verilenin aynı, hür ve medenî bir talim ve terbiye olacaktır.”*²⁶²

Tanzimat Dönemiyle birlikte başlayan sosyo-kültürel değişim tüm kesimlerde olmasa bile üst ve orta tabaka kadınının toplumsal hayata girişini hazırlayan bir dönem olmuştur²⁶³. Bu dönemde Osmanlı aile yapısında değişimler yaşanmıştır. Bu tarihlerden sonra yavaş yavaş kadının sosyal hayat içerisinde daha etkin bir yere geldiği görülecektir. Bu dönemin getirdiği sosyo-kültürel değişim, en azından üst ve orta tabakada kadının toplumsal hayata girişini hazırlayan bir devir olmuştur²⁶⁴.

Yukarıdaki örneklerden de görüleceği üzere, gerek erkek rüşdiye mektepleri, gerekse kız rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla ortaya çıkan erkek ve kadın muallim ihtiyacı, ülkeye modern eğitim veren öğretmen okullarının açılmasını sağlayacaktı. Kadınların öğretmenlik mesleğine girmeleri de, bir taraftan kadının meslek edinmesinin bir yolu olarak görülürken, diğer taraftan da ülke genelinde kız çocuklarının okullaşmasının artmasına ve toplumun aydınlanmasına vesile olarak görülmekteydi.

1.3.1. Dârümuallimîn

Rüşdiyelerin açılması kararından 10 yıl sonra, Kemal Efendi'nin gayretleriyle 16 Mart 1848 tarihinde, İstanbul Fatih'te ilk öğretmen okulu olan Dârümuallimîn açıldı²⁶⁵. Türkiye'de çağdaş anlamda öğretmenlik mesleğinin ortaya çıkmasındaki en önemli adım böylece atılmış oldu. Bu okulun hocaları

²⁶² Ulviye Mevlan, Maârif Nâzırı'nın bu konuşmasına yer verdiği yazısında, kadınlara Darülfünûn'da serbest ders verilecek olmasının büyük bir memnuniyetle karşılandığını da ifade etmiştir. Bkz. Ulviye Mevlân, “Kadınlık-Maârif Nâzırı”, **Kadınlar Dünyası**, Nu: 131, s. 2.

²⁶³ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 251.

²⁶⁴ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim – Makaleler I -**, s. 65.

²⁶⁵ Dârümuallimîn'in açılışı hakkında geniş bilgi için bkz. Duman, Dilâver, **a.g.m.**, s. 651-657; Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 571; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 56-57; İbtidâilere öğretmen yetiştirmek için ise 1873 yılında Cevdet Paşa'nın Maârif Nazırlığı sırasında Dârümuallimîn'de bir şube açılmıştır. Sakaoğlu, “İptidailer”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. IV, 1994, s. 188; Cevdet Paşa, **Tezâkir** 40, s. 38-39; Öğretmen yetiştiren kurumlar hakkında son yıllarda yapılmış kapsamlı bir literatür çalışması için bkz. Cemil Öztürk, “Türkiye'de Öğretmen Yetiştiren Kurumlar Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi**, C. VI, S. 12, 2008, s. 487-519.

modern eğitim görmüş kişilerin sayısının az olması sebebiyle medreselerden seçilecekti²⁶⁶. Her ne kadar bu okulda ulemanın önemli bir yeri olsa da, eğitimin ilmiye sınıfının elinden çıkmasında, yani eğitimin laikleşmesinin temellerinin atılmasında okulun önemli bir işlevi olacaktır²⁶⁷. Aynı şekilde öğrencilerinin de medreselerden seçileceği bu okulun cazip hale getirilmesi için bir miktar aylık (burs) verilerek öğretmenliğe teşvik ediliyorlardı²⁶⁸. Eğitim öğretimlerini tamamlayanların bursları ise kesiliyordu²⁶⁹.

1862'den sonra sıbyan mektepleri ibtidâi olarak yeniden teşkilâtlandırılınca bu okulların öğretmen ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1868'de iki yıllık bir Dârümuallimîn-i Sıbyan açılmıştır. Bu şubenin açılmasıyla ilk açılmış olan diğer şubeye 1868'de *Dârümuallimîn-i Rüşdî* adı verilmiştir²⁷⁰. Bu okulun açılmasında, medrese dışında bilimsel ve sistematik olarak öğretmen yetiştirmenin yanında *usûl-i cedîde* olarak adlandırılan öğretim yöntemlerinin geliştirilip öğretmenler aracılığıyla yaygınlaştırılması amacı da güdülmüştür²⁷¹. Bu okulun ilk müfredatında Elif bâ, sarf ve nahv ve meani gibi dersler yer alırken daha sonra Arapça, Farsça, hesap, coğrafya, imlâ, rik'a, riyaziye ve resim gibi dersler de müfredata girmiştir²⁷².

Dârümuallimîn'e ilk olarak medrese hocası olan Denizlili Yahya Efendi "Baş Hoca" unvanı ile atanmış ve Ağustos 1850'ye kadar bu görevde

²⁶⁶ Niyazi Berkes, **a.g.e.**, s. 230; Dârümuallimîn'e seçilecek müdür ve hocaların tayin ve maaşları hakkında bkz. Duman, Dilâver, **a.g.m.**, s. 655.

²⁶⁷ Okumuş, vd., **a.g.e.**, s. 310.

²⁶⁸ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 572; Bizzat Nâzır Esad Efendi tarafından seçilecek 30 talebeye, ileri rüşdiye mekteplerinde hocalık görevi verilinceye kadar aylık 30 gurus maaş verilmesi kararlaştırılmıştı. Bkz. Duman, Dilâver, **a.g.m.**, s. 654.

²⁶⁹ Dârümuallimîn-i Rüşdî Müdüriyeti'ne yazılan yazı için bkz. **BOA. MF.MKT.**, 51/6, (16 Ş 1294 / 25 Ağustos 1877).

²⁷⁰ Bilim, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839–1876)**, s. 68; Akyüz, "Osmanlı'da İlk Açılan Öğretmen Okulları", s. 63; Bkz. Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", s. 457.

²⁷¹ Akyüz, "Türkiye'de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı...", s. 472.

²⁷² Bilim, **Tanzimat Devri'nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma(1839–1876)**, s. 68; Resim dersinin ilk kez öğretmen okuluna konmasını sağlayan ve bunun öğretimiyle ilgili yazıları kaleme alan Sâti Bey'dir. Bkz. Binbaşoğlu, **a.g.e.**, s. 85.

kalmıştır. Ondan sonra ise Ahmed Cevdet Efendi (Paşa)²⁷³ “müdür” unvanı ile okulun başına getirilmiştir.

1 Mayıs 1851’de Ahmet Cevdet Paşa²⁷⁴ tarafından kaleme alınan ve Padişah Abdülmecid’in iradesiyle uygulamaya konulan *Dârülmuallimîn Nizamnâmesi*,²⁷⁵ öğretmen yetiştiren kurumlar adına bir dönüm noktası sayılacak hususlar içermektedir. Rüşdiye mektepleri için gerekli olan öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan bu kurumun nizamnâmesinde Ahmet Cevdet Paşa, nitelikli öğretmen yetiştirme işini, sağlam bazı esaslara bağlamaya çalışmıştır. Bu okula alınacak öğrencilerde iyi derecede Arapça, Farsça ve Matematik bilmeleri şartı aranıyordu. Nizamnâme ile Dârülmuallimîn’e ilk kez köklü bir yasal bir düzenleme getirilmiş, medreselerde gelenek haline gelen *cerre çıkma* uygulaması, haklı bazı gerekçelerle²⁷⁶ kaldırılmıştır. Müfredatta *Usûl-i İfâde ve Tâlim* adıyla yer alan *Ders Verme ve Öğretim Yöntemi* dersi konulmuş, Arapça dersine yer verilmemiş, öğrencilerin sayısı 30’dan 20’ye düşürülerek 10 kişinin maaşları da diğerlerine eklenerek maaşlar yükseltilmiş, atamalarda başarı dereceleri

²⁷³ Ahmet Cevdet Paşa, ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına yüksek bir rütbeden (kazaskerlikten) geçiş yapan tek kişidir. Bkz. Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 232; Ahmet Cevdet Paşa, sonradan üç kez Maârif Nazırlığı’nda (1873-1876 yılları arasında) bulunmuş, gerek okul kitapları, gerek hukuk, gerekse tarih alanında önemli eserler vermiş bir devlet adamıdır. Hatta Tezâkir adlı eserinde Dârülmuallimîn müdürü iken yaptığı Nizamnâme’den ve okulu nasıl düzene koyduğundan da bahseder. Bkz. Yahya Akyüz, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı...”, s. 472; Yahya Akyüz, “Dârülmuallimîn’in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”, **Millî Eğitim**, S. 95, Mart 1990, s. 3; İlk açıldığından itibaren Dârülmuallimîn’e ilmiye zümresine mensup kişiler müdür olarak atanmıştı ve bunun yanı sıra öğrencileri de ekseriyetle ilmiye zümresinden kişilerdi. Bkz. Ahmet Cihan, **a.g.e.**, s. 232.

²⁷⁴ Ahmet Cevdet Paşa’nın eğitim ve bilhassa öğretmenlik mesleği hakkındaki görüşleri için bkz. Binbaşioğlu, **Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 26-27.

²⁷⁵ Eğitim tarihçilerimizden Osman Ergin, bu nizamnâmeyi görmemiş, bu sebeple de tahminlerle yetinmiştir. Daha sonra Yahya Akyüz, bu nizamnâmeye ulaşip yayınlayarak bir eksiği tamamlamıştır. Nizamnâme’nin tam metni ve değerlendirmesi için bkz. Akyüz, “Dârülmuallimîn’in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa”. Ayrıca bkz. Akyüz, “Osmanlı’da İlk Açılan Öğretmen Okulları”, s. 63; Akyüz, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı...”, s. 473.

²⁷⁶ Cerre çıkan öğrencilerin taşrada bir kaç ay geçirerek eğitimlerini aksatmasının ve bu esnada ahaliden erzak toplamasının öğretmenlik vakarına yakışmayıp öğretmenin saygınlığını kaybetmesine sebep olacağı gerekçesiyle, dönemine göre cesurca bir girişimde bulunmuştur. Bkz. Akyüz, “Osmanlı’da İlk Açılan Öğretmen Okulları”, s. 63; Akyüz, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı...”, s. 473. Cerre çıkmaya bir örnek olarak bkz. Ertur, **a.g.e.**, s. 18 ve sonrası.

ve sıranın göz önünde tutulması ve boşalan bir rüşdiye öğretmenliğini kabul etmeyen mezunların elinden diplomasının alınması kuralı getirilmiştir²⁷⁷.

1 Mayıs 1851 tarihli Dârümuallimîn Nizamnâmesi'nde öğretmenlerin dışarıdan atanabileceğine dair bir hüküm olmamasına rağmen 1860-1861 yıllarında öğretmen atamaları ile ilgili gelişmeler sebebiyle²⁷⁸ "ihtiyaç kalmayıncaya kadar, yani geçici olarak" bu okul dışından da atama yapılabileceği hükmü getirilmiştir. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne de Dârümuallimîn ve Dârümuallimât için ayrı ayrı düzenlenen maddelere göre (63 ve 76. md.) *"bu okulları bitirenlerin Devlet okullarına öğretmen atanmaları için, bunların dışındakilerden atanmak isteyenlere göre hakk-ı rûçhanı (öncelik hakkı) olacaktır"*²⁷⁹. Bu uygulamaya sonraki yıllarda da devam edildiği anlaşıyor. Zira Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin aldığı kararla, uzun süre boş kalan rüşdiye mektebi muallim-i evveliklerine idadi mektebi mezunları tayin edilebilecektir. Bunlar, Ulûm-ı Dinîye ve Arabî derslerinden sınava girecekler, sınav evrakı ve tercüme-i hal varakaları Nezâret'e gönderilecek ve memuriyetleri tasdik olununcaya kadar işe başlattırılmayacaklardır. İdadi mezunlarına verilen bu hak, Dârümuallimîn mezunlarının hakkı baki kalmak şartıylaydı²⁸⁰. Çünkü öncelik her zaman Dârümuallimîn mezunlarına verilecek, buradan mezun birinin talebi halinde, idadi mezunlarından önce o kişinin başvurusu değerlendirilecekti.

²⁷⁷ Akyüz, "Dârümuallimîn'in İlk Nizamnâmesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa", s. 3-8; Akyüz, "Osmanlı'da İlk Açılan Öğretmen Okulları", s. 63; Akyüz, "Türkiye'de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı...", s. 473-474;

²⁷⁸ 1860'da Dârümuallimîn öğrencilerinin Sadârete, haksız öğretmen ataması hakkındaki şikâyetlerini dile getiren dilekçe ve sonrasındaki yazışmaların orijinal metinleri ve değerlendirmeleri için bkz. Yahya Akyüz, "Öğretmen Okulu Dışından İlk Kez Öğretmen Atanmasına İlişkin Orijinal Belgeler (1860-1861) ve Tarihî Gelişim", **Millî Eğitim**, S. 137, Ocak Şubat Mart 1998, s. 6-16.

²⁷⁹ Akyüz, "... Faika Ünlüer'in Yetiştirmesi ve Meslek Hayatı", s. 20. Oysa Akyüz'e göre bu mesele, Dârümuallimîn öğrencilerinin sayısının artırılması ile giderilebilirdi. Dışarıdan öğretmen atanmasına Dârümuallimîn öğrencilerinin gösterdiği tepki ise, onlarda meslek bilincinin oluştuğunu göstermesi açısından ayrıca takdire değerdir. Bu tür dışardan atamaların gerek eğitim öğretime gerekse öğrencilerin duygusal gelişimlerine yönelik meydana getirdiği olumsuzluklar hakkında bkz. Akyüz, "Öğretmen Okulu Dışından İlk Kez Öğretmen Atanmasına İlişkin Orijinal Belgeler (1860-1861) ve Tarihî Gelişim", s. 15-16.

²⁸⁰ **BOA. MF.MKT.**, 1136/28, (19 C 1327 / 08 Temmuz 1909).

Kimi zaman da okulda müsbet ilimleri okutmak üzere subay öğretmenler görevlendirilmiştir²⁸¹. Açılan sivil okullarda açılışı takibeden ilk yıllarda öğretmenlerin çoğunu subayların teşkil etmesi, askerî teşkilâtın öğreticilik yönünden milletin ilk kaynağı olduğunu gösterir²⁸².

Dârümuallimîn kurulurken birkaç şube şeklinde açılması düşünülmüş, fakat başta sultani ve idadi şubelerine elverişli öğrenci bulunamayacağından öncelikle sadece rüşdiye şubesi açılmıştır. Bu yüzden kararlaştırılan 100 kişinin tamamı rüşdiye şubesine alınacaktır. Bu mektebin karışık olması gerektiği bilinmekle beraber bu durumda derslerin yabancı dillerde öğretimi gerekeceği için çok masraflı ve zor olacağı düşünülmüş ve başlangıçta sadece Müslümanlar için açılmasına karar verilmiştir. Dârümuallimîn-i Rüşdinin usûl-i cedîdeye uygun olarak resmi açılış tarihinden başlanmak üzere 1869 senesi maârif bütçesinin 3. faslının 2. maddesinde yazılı miktardan ödenmesi Maliye Nezâreti'ne havale edilmiştir²⁸³.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde Dârümuallimîn hakkındaki bazı maddeleri şöyleydi²⁸⁴:

52. maddede, çeşitli derecelerdeki mektepler için mükemmel muallimler yetiştirilmek üzere Dersaadet'te bir büyük Dârümuallimîn te'sis olunub üç şubeye ayrıldığı ve her şubenin de birinin edebiyata, diğerinin ulûm ve fûnuna mahsus olmak üzere iki sınıfa ayrıldığı; birinci şubenin rüşdiyeye, ikinci şubenin idadiye ve üçüncü şubenin sultaniye mekteplerine muallim yetiştireceği belirtilmiştir.

²⁸¹ 1859 yılında 1000 gurus maaşla riyaziye öğretmenliğine Miralay Saffet Bey atanmış, okulda okutulmak üzere bir geometri kitabı bile yazmıştır. Bkz. Akyüz, "Osmanlı'da İlk Açılan Öğretmen Okulları", s. 63.

²⁸² Rıza Kardaş, "Sosyal Değişme Yönüyle Tanzimat Öncesinde Eğitim ve Yenileşme Hareketleri," **Türk Kültürü**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Nisan 1972, S. 114, Yıl: X, s. 46 (380).

²⁸³ BOA. İŞD., 9/476, (07 R 1285 / 27 Temmuz 1868). Bu belgede; "*Mazbata-i mezkûrenin hulâsa-i mealî Dârümuallimîn-i Rüşdiyenin Maârif Nizamnâmesi ahkâmına tevfikân tanzimine ibtidar olunarak melfuf cedvelde gösterildiği vechile müdür ve muallimin ve hademesi intihab ve tayin ve bunlar ile talebesine verilecek maaşlar tahsisat-ı kadime-i seneviyesi olan 78.564 gurus üzerine bir yük 5.036 gurus zammıyla mecmu'ı 183.600 gurusu iblağ kılınmış*" olduğu ifade edilmektedir.

²⁸⁴ **Düstûr, I. Tertip**, C. I, s 194-196.

53. maddede, rüşdiye şubesinin iki daireye ayrıldığı, birincisinin İslâm, ikincisinin sınıf-ı gayr-i müslime mekâtib-i rüşdiyesi için yetiştirilecek muallimlere mahsus olduğu ifade edilmiştir.

54. maddede, rüşdiye şubesinin tahsil müddetinin üç sene olduğu ve adı geçen derslerin okutulacağı belirtilmiştir.

Nizamnâmenin 52-66. maddeleri arasında Dârümuallimîn hakkında genel hükümler yer almıştır. Buradaki hükümlerden anlaşılan, bu kurum, İstanbul'da kurulması planlanan büyük Dârümuallimîn'in bir şubesi haline gelecek ve Edebiyat ve Fen olarak iki dala ayrılacaktı. Her iki dalda okutulması planlanan programın eskisinden pek bir farkı yoktu. Fakat Nizamnâme'nin getirdiği en tipik özellik 53. madde belirtildiği üzere gayr-i Müslimler için ayrı sınıflar açılması ve onlara kendi dilleriyle öğretim yapma imkânı verilmesiydi.

1877 yılında Dârümuallimîn-i İbtidâiye, rüşdiye üzerine 2 yıl; Dârümuallimîn-i Rüşdiye ve idadiye, rüşdiye üzerine 3 yıl; Dârümuallimîn-i Âliye, rüşdiye üzerine 4 yıl olmak üzere üç bölüme ayrıldı²⁸⁵.

1880 tarihinde Dârümuallimîn-i neharînin leylîye dönüştürüldüğüne dair nizamnâme layihasında özetle şu bilgiler yer almaktaydı: Mektebe girecek öğrencinin rüşdiyenin birinci derecesinden şهادetname almış olması ya da yapılan imtihanda başarılı olması; aynı zamanda 16 yaşından küçük olmaması gerekiyordu. Dârümuallimîn öğrencileri tıpkı Mekteb-i Tıbbiye öğrencileri gibi askerlikten muaf tutulacaklardı. Fakat Dârümuallimîn'de bir müddet kaldıktan sonra istidadı olmadığı anlaşılanların kaydı silinerek askerlikten muafiyetleri fesh edilecekti. Dâhili talebenin, ancak hasta olduğu zaman mektepten çıkmasına izin verilecekti. Okulu bitirip, yapılan imtihanda başarılı olanlara Maârif Nezâreti tarafından şهادetname verilip mensup oldukları vilâyetler ile civar mahallerin muallimliklerinde

²⁸⁵ Binbaşoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, MEB Yay., İstanbul, 1995, s. 15; Yücel, Dârümuallimîn'in üç şubeye ayrılmasının 1878'de gerçekleştiğini söyler. Bkz. Yücel, **Türkiye'de Orta Öğretim**, s. 205.

görevlendirileceklerdi. Beş yıl hüsn-i hizmet eden muallim-i evvellere rütbe-i sâlise verilecek, muallim-i sânilerden en kıdemli ve ehliyetli olanlar muallim-i evvel olacaktı²⁸⁶.

Dârümuallimîn'e girmek isteyen öğrencilere, kayıt tarihleri gazeteler aracılığıyla duyuruluyordu. Belirlenen süreyi geçirmemeleri için maârif tarafından matbuat idaresi uyarılmakta ve Türkçe gazetelerde kayıt tarihlerinin duyurulması istenmekteydi²⁸⁷.

Dârümuallimîn-i Rüşdiye talebelerine verilen maaşlar kimi zaman devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar sebebiyle kesintiye uğramış ya da eksik ödenmiştir. Bu husustan bahseden 1889 tarihli bir dilekçede; eskiden beri verilen 100 guruş maaşın 80 guruşa indirilmişken, önceki Mart ayının başından itibaren tamamen kesildiği ifade edilmekteydi. Bu durumun mektebe devamlarına mani olacağını söyleyen 53 Dârümuallimîn öğrencisinin mührünün yer aldığı padişah katına çıkacak arzuhalde maaşların eskiden olduğu gibi verilmesi talep ediliyordu²⁸⁸.

Öğretmen ihtiyacını karşılamak için günümüzdeki hizmetiçi eğitim uygulamasına benzer bir yapılanmanın da olduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulamada öğretmenler merkeze çağrılarak öğretmen okullarında belirli sürelerle kurslara alınmaktaydılar. Bunlar öğretmen okulunda yeni usullerle ders vermeyi, ders araç ve gereçleri kullanmayı öğrenmekteydiler. Bu eğitimi alan öğretmenler, gittikleri yerlerde diğer öğretmenlere ve köy hocalarına gördükleri usul ve yöntemleri öğretecekti. Ayrıca müfettişler de eğitim öğretim usullerini öğretmekle görevliydi²⁸⁹.

²⁸⁶ BOA. ŞD., 208/40, (26 Za 1297 / 31 Ekim 1880).

²⁸⁷ 1881 senesinde, bu mektebe girmek isteyenlerin, gelecek olan Zilkâde ayının 15'ine kadar mekâtib-i aliyye idaresine müracaat etmeleri gerektiği, belirlenen süre bittikten sonra geleceklerin kabul olunmayacakları şeklinde gazetelerde duyurulması Matbuat İdaresinden istenmiştir. Bkz. BOA. MF.MKT., 68/48, (10 L 1298 / 04 Eylül 1881).

²⁸⁸ BOA. İDH., 1125/87927, (8 B 1306/10 Mart 1889).

²⁸⁹ Bu uygulamanın yeterli olduğundan söz etmek mümkün değildir. 1910 yılında sadece 50 öğretmenin bu şekilde bir eğitime tabi tutulması da yetersizliği göstermektedir. Bkz. "İkinci Meşrutiyet Döneminde Milli Eğitimimiz-I", Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 62.

Rüşdiye, sıbyan ve idadi mekteplerine muallim yetiştirmek üzere kurulan Dârümuallimîn talebelerinin çoğunun medrese öğrencilerinden seçildiğini yukarıda ifade etmiştik. Bu öğrencilere verilen maaşlar geçinmelerine yetmediği için cami derslerine devam ederek üç aylarda taşralara gitmekteydiler²⁹⁰. *Cerre çıkmak* diye adlandırılan bu uygulama, öğrencilerin Dârümuallimîn'deki derslerini aksatmalarına yol açıyordu. Bu sebeple Dârümuallimîn şubelerinin leyliye dönüştürülmesi ve her sene bu okula 50 kişi alınarak 4 sene zarfında öğrenci sayısının 200'e çıkarılması hedeflenmişti. Selim Sabit Efendi'nin²⁹¹ verdiği bilgiye göre açılması düşünülen bu mektebe her ilden rüşdiye mektebini bitirip şهادetname almış olan öğrenciler alınacak ve bunlar eğitimlerini tamamladıktan sonra vilâyetlerinde istihdam edilmek üzere Tıbbiye öğrencileri gibi askerden muaf tutulacaklardı. Bu konuda bir nizamnâme hazırlanması kararlaştırılmış ve bu öğrencilerin askerden muaf tutulması halinde taşradaki halkın çoğunun evladını bu yola teşvik edeceği için Dârümuallimîn'e alınacak öğrencilerin Mekteb-i Sultanî'de olduğu gibi münasip ücretle kabul edilmesine karar verilmiştir. Açılacak bu mektep için Sultan II. Mahmud Türbesi yakınındaki rüşdiye mektebinin başka bir yere nakledilerek oranın Dârümuallimîn haline getirilmesi Şûra-yı Devlet'e arzedildi²⁹².

Dârümuallimîn-i Rüşdiye'ye 1896 senesinde 20 kişi alınmış, bu sayıdan fazla olan istekler ise geri çevrilmiştir. Mehmed Sadık Efendi isimli kişi imtihanında 22. olduğu için bu mektebe kabul edilmemiş, fakat fakr u zaruretinden dolayı ileride yer açılırsa maaş-ı mahsus verilmek üzere kabul

²⁹⁰ Muallim Cevdet, her sene üç aylarda iki binden fazla medrese öğrencisinin Anadolu'nun, Rumeli'nin, Suriye'nin, Kafkasya'nın, Bulgaristan'ın ve Bosna'nın muhtelif yerlerine dağılmalarından övgüyle söz ederek, mühendishanelerin ve tıbbiyelerin böyle bir görevleri olmadığını, yani medreselilerin halka gitme konusunda daha önemli görevler üstlendiği fikrini savunmaktadır. Bkz. Muallim Cevdet, **a.g.e.**, s. 39.

²⁹¹ Selim Sabit Efendi, Dârümuallimîn'in ilk mezunlarından (1855). 1857 senesinde, döndüklerinde Darülfünun'da çalışmak üzere Hoca Tahsin Efendi ile birlikte Fransa'ya gönderilmiştir. Selim Sabit Efendi hakkında bkz. Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 97-101; İnan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Kurumları", s. 66; Selim Sabit Efendi'nin görüşleri ve Rehnümâyî Muallimin hakkında bkz. Binbaşoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 28-32; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 186-190.

²⁹² BEO. Ayniyât Def., Nu: 985, s. 25-26, (13 L 1296 / 30 Eylül 1879) Evr. Nu: Yok.

edilmesine karar verilmiştir²⁹³. Aynı yıl, Dârümuallimîn-i Rüşdiyye şubesi birinci senesine alınması kararlaştırılan 25 öğrenciden 20'si önceden alınmış, kalan 5 öğrencinin ise Dârümuallimîn-i İbtidâi şubesi ve idadi mektebi mezunlarından seçilmesine karar verilmiştir. Bu öğrencilerin belirlenecek günde Arapça, Türkçe ve hesap derslerinden imtihanlarının yapılarak başarılı olanların kabul edilmesi uygun bulunmuştur²⁹⁴.

Dârümuallimîn'den mezun olan öğrenciler öncelikle, İstanbul'daki rüşdiyye mekteplerine tayinlerini istiyorlardı²⁹⁵. Çoğu Anadolu'dan, bazıları ise Rumeli'den gelen bu öğrencilerden Arabistan, Girit, Irak, Suriye gibi halkı Türkçe bilmeyen yerlere görevlendirilenleri yöresel dil bilmediklerinden, dolayısıyla maksatlarını anlatamadıklarından, görevlerini yapmakta güçlük çekiyor ve bu yüzden şikâyetle bulunuyorlardı. Bu durum bilindiğinden, bu yerlere atananlar görev yerlerine gitmek istemiyorlardı. Bu güçlükleri gidermek amacıyla Dârümuallimîn'e, bütün illerden, bulundukları yerlerin rüşdiyye mekteplerinden diploma almış olanların kabul edilmesi, bu arada ders programlarının yeniden düzenlenerek bilim ve fen ile ilgili yeni derslerin konulması ve yeni öğretim metodları uygulayarak öğrencilerine az zamanda daha çok şey öğretebilecek öğretmenler yetiştirilmesi kararlaştırıldı. Bunu sağlamak için de okulun yatılı olması kabul edildi²⁹⁶.

Rüşdiyye mekteplerinde muallim-i evvelik görevi için Dârümuallimîn-i Rüşdî mezunu olmak şartı aranıyordu. Fakat Dârümuallimîn-i Rüşdî mezunları ifade edildiği üzere, her zaman ihtiyaç olan yerlerde görev yapmak konusunda istekli değillerdi²⁹⁷. Aslında bu durum daha 1868 senesinde fark edilmiş ve Dârümuallimîn'den şهادetname olarak çıkanlardan bazılarının

²⁹³ BOA. MF.MKB., 72/51, (20 M 1314 / 01 Temmuz 1896). Bu konu hakkında ayrıca bkz. BOA. MF.MKB., 72/90, (12 S 1314 / 23 Temmuz 1896).

²⁹⁴ BOA. MF.MKB., 88/7, (30 Za 1316 / 10 Nisan 1899).

²⁹⁵ Dârümuallimîn talebesinden Mustafa Efendi'nin Dersaadet Mekâtib-i Rüşdiyyesi hocalıklarından birine tayin edilmesini isteyen arzuhalı için bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 187, (28 S 1286 / 09 Haziran 1869) Evr. Nu: 325.

²⁹⁶ Su, a.g.m., s. 6

²⁹⁷ Seydişehir Mekteb-i Rüşdîsi muallim-i evvelliği buraca ilan edildiyse de şimdiye kadar Dârümuallimîn-i Rüşdî'den mezun talip çıkmamıştır. Bkz. BOA. MF.MKB., 88/103, (25 Z 1316 / 05 Mayıs 1899).

boş yere bekleyerek tayin edildikleri yere gitmek istememeleri üzerine tedbir alınmaya çalışılmıştır. Bundan böyle Dârümuallimîn'e girecek öğrenciden eğitimi tamamlayıp şهادetname aldıktan sonra memur oldukları yerde kalacaklarına dair taahhüdü içeren senet alınmasına karar verilmiştir. Bu taahhüdün aksi hareket edenlerin Dârümuallimîn'de bulundukları sürece aldıkları maaş ile eğitim için kendilerine yapılan masrafın alınması hususu Şûra-yı Devlet'e havale edilmiştir²⁹⁸.

Aynı durumun sonraki yıllarda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1281 senesinden 1285 senesine kadar Dârümuallimîn'den şهادetname alarak mezun olmuş ve 88 senesinde şهادetname almış olanlardan açıkta bulunan 9 muallim, teklif edilen muallimlikleri kabul etmemişlerdir. Bunların bazıları başka hizmetlere geçince, mektepler için muallim-i evvel bulmakta güçlükler çekilmiş ve bu durumun nasıl önüne geçileceği konusu düşünülmüştür. Bunun için beş sene müddetle muallimlik yapmayıp mesleği terk edenlerden, Maârif Nizamnâmesi hükmünce tahsil müddetince aldıkları maaşın geri alınması Nezâret tarafından istenmişse de maaşın geri alınmasından vazgeçilerek yalnız şهادetnamelerinin alınması bildirilmiş fakat bu da kâfi gelmemiştir. Sonuç olarak Maârif Nizamnâmesi'nin tanzim ve neşri, söz konusu 9 muallimin Dârümuallimîn'e kabulünden sonra olduğu için bunların emsali gibi maaşlarının geri alınmasından vazgeçilerek yalnız şهادetnamelerinin alınmasına karar verilmiştir. Nizamnâme tarihinden sonra Dârümuallimîn'e girmiş olanlar ise teklif olunan hizmete gitmezlerse tahsil müddetinde almış olacakları maaşların reddettirilmesi şart koşularak bunun kabulünü içeren birer senedin kendilerinden alınması uygun görülmüştür²⁹⁹.

Görüldüğü gibi, Nezâret, emek verilerek yetiştirilmiş bir öğretmenin, memlekette öğretmen ihtiyacı çeken onca okul dururken görev yapmamasını

²⁹⁸ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 131, (15 R 1285 / 04 Ağustos 1868) Evr. Nu: 495. Bu belgenin bir yerinde sehven olsa gerek Dârümuallimîn yerine Darülmaârif kelimesi geçmiştir.

²⁹⁹ BOA. İŞD., 25/1097, (19 Ş 1289 / 22 Ekim 1872); BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 146, (24 Ş 1289 / 27 Ekim 1872) Evr. Nu: 674.

kabul etmemiş, çeşitli yaptırımlar uygulayarak onların öğretmenlik mesleğini yerine getirmesini sağlamaya çalışmıştır. Fakat öyle anlaşıyor ki, bu durumun önüne geçmek çok da kolay olmamış ve sonraki yıllarda da açılan pek çok kadroya Dârümuallimîn mezunları müracaat etmemişlerdir. Bu duruma muallimlik maaşının ikiye ayrılması şeklinde bir çözüm bulunmuştur. Örneğin Aydın vilâyetinde yeniden inşa olunan Yenipazar Rüşdiye Mektebi'ne, ilan edilmiş olmasına rağmen Dârümuallimîn mezunu kimse başvurmayınca ve bu mektep 3. sınıf mektep olduğundan benzer durumdaki diğer mekteplerde olduğu gibi muallimlik maaşı ikiye ayrılmıştır. Riyaziye ve Türkçe muallimliğine Kastamonu İdadisi mezunlarından Mustafa Efendi 200 guruş maaşla atanmış, ayrıca hat muallimliği de 80 guruş maaşla kendisine verilmiştir. Ulûm-ı Dinîye, Arabî ve Farisî dersleri için de mahallinden uygun bir muallimin seçilerek tercüme-i hal varakasının Aydın Maârif Müdürlüğü'ne gönderilmesine karar verilmiştir³⁰⁰.

İdadi mektebi mezunlarının muallim-i evvel olma istekleri de aynı sebepten kabul edilmemekteydi. Zira muallim-i evvel olmak için müracaat eden Kudüs İdadi Mektebi mezunlarından Faik Efendi'nin isteği, *"Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi hükmünce mekâtib-i rüşdiye muallim-i evvelikleri Dârümuallimîn-i Rüşdî mezunlarından seçileceği"* için reddedilmiştir. Ancak rüşdiyelerden birine usulen bir muallim-i sâni veya muallim muavini olarak atanabileceği ifade edilmiştir³⁰¹. Hatta Edirne İdadi Mektebi'nden yüksek dereceyle mezun olan Hakkı Efendi de İnöz Rüşdiye Mektebi'ne muallim-i evvel olarak atanmak istemişse de Dârümuallimîn mezunu olmadığı için

³⁰⁰ BOA. MF.MKB., 88/111, (28 Z 1316 / 08 Mayıs 1899); Benzer şekilde; İnöz Rüşdiye Mektebi muallimliğine mahsus 500 guruş maaşın bazı mekteplerde olduğu gibi ikiye ayrılarak yarısı olan 250 guruş maaşla Arabî, ulûm-ı dinîye ve lisanîye ve Farisî derslerini okutmak üzere muallimliğine hüsn-i hal şehadetnamesi takdim kılınan Mahmud Esad Efendi'nin ve söz konusu maaşın diğer yarısı olan 250 guruşla da ulûm-ı riyaziye, coğrafya, ma'lûmat-ı nafia, resim derslerini tedris etmek üzere Hakkı Efendi'nin tayinleri Meclisce uygun bulunmuştur. Bkz. BOA. MF.MKB., 105/6, (21 Za 1319 / 02 Mart 1902).

³⁰¹ BOA. MF.MKB., 93/66, (03 M 1318 / 02 Mayıs 1900). Benzer şekilde; Basra Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli olub terk-i memuriyet eden Osman Efendinin yerine Kerbela Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli Nuri Efendi'nin tayinine dair Basra vilâyetinden gelen telgrafnameler üzerine Nuri Efendi'nin Dârümuallimîn'den mezun olmaması sebebiyle söz konusu muallimliğe buradan mezun başka birinin tayin edilmesi istenmiştir. Bkz. BOA. MF.MKB., 105/4, (21 Za 1319 / 02 Mart 1902).

atanamayacağı ve ancak 3. sınıf rüşdiye mektepleri muallim muavinliklerine tayin edilebileceği bildirilmiştir³⁰². Muallim maaşı ikiye ayrılan rüşdiyelerde Kuran-ı Kerim, tecvid, ulûm-ı dinîye, Arabî, Farisî ve lisan-ı Osmanî muallimliklerine mahallî ulemadan bir kişi imtihan yapılmadan seçilecek ve muallim adı verilecek, diğer derslerde ise leylî idadi mezunlarından isteyenler imtihansız olarak ve muavin adıyla görev yapacaklardı³⁰³. Önceden rüşdiye mektebi muallimliklerinde bulunmuş olan muallimlerden bazıları da Dârümuallimîn mezunlarının başvurmadiğı 3. sınıf rüşdiyelere atanabiliyorlardı³⁰⁴. Mekâtib-i rüşdiye muallim-i evvelikleri Dârümuallimîn-i Rüşdiye mezunlarına mahsus olduğu için, bu şartı yerine getirmeyenlerin istekleri geri çevriliyordu³⁰⁵.

Dârümuallimîn mezunlarının gitmek istemedikleri yerlerde ise bu okuldan mezun olmayan başvuru sahipleri değerlendiriliyordu. Taşra rüşdiye mekteplerinde istihdamını isteyen öğretmene, Dârümuallimîn-i Rüşdî mezunlarından talip olmayan 3. derece rüşdiyelerde istihdam edilmesi için sınava girmesi, yeterli olduğuna dair belge alması ve bunun için Nezâret'e müracaat etmesi gerektiği belirtiliyordu³⁰⁶. Dârümuallimîn'de eğitim görmemiş öğretmenler usûl-i cedid üzere eğitim görmedikleri için öğrencilerin eğitiminde de başarılı olamamışlardır. Bu tür durumlarda, bulunabildiği takdirde Dârümuallimîn'den mezun öğretmenlerin istihdamı sağlanmıştır³⁰⁷.

³⁰² BOA. MF.MKB., 105/6, (21 Za 1319 / 02 Mart 1902).

³⁰³ BOA. MF.MKT., 1004/41, (22 Ca 1325 / 03 Temmuz 1907).

³⁰⁴ Evvelce bazı rüşdiye mekteplerinin muallimliklerinde 13 sene kadar istihdam olunup, tensikat (ıslahat, düzenleme) sırasında açıkta kalmış olan Abdülkadir Efendi'nin 3. sınıf mekteb-i rüşdiyeden olub 5 aya yakın bir süredir açık olan ve Dârümuallimîn-i Rüşdî mezunlarından talibi olmayan Edirne'nin Ferecik Rüşdiye Mektebi'ne 40 gurus maaşla muallim-i evvel olarak atanması hakkında bkz. BOA. MF.MKB., 102/127, (26 B 1319 / 08 Kasım 1901).

³⁰⁵ BOA. MF.İBT., 90/41, (11 Ca 1318 / 06 Eylül 1900).

³⁰⁶ BOA. MF.MKB., 72/80, (10 S 1314 / 21 Temmuz 1896).

³⁰⁷ Edirne Maârif Müdüriyeti'nden gelen yazı: "Edirne İdadi Mektebi 3. ve 4. ve 5. sınıflarında Arabî muallimi Sami Efendi Dârümuallimîn'de tahsil görmemiş olduğuna mebni usûl-i cedide üzere tedrise muvaffak olamamakta idüğünden bu sınıflara mahsus Arabî dersinin Dârümuallimîn'den mahrec 1. ve 2. sene Arabî muallimi Fehmi Efendi'ye tevdi'yle muma ileyh uhdesinde bulunan Ulûm-ı Dinîye dersinin Sami Efendi'ye i'tası muvafık-ı hal ve maslahat görülmektedir. Her iki muallimliğe mahsus maaş müsavi olup bundan dolayı hiç birine mağduriyet tevcih etmeyeceğine nazaran ol vechle ifa-yı muktezasına müsaade ve inayet-i celile-i daveraneler bî-dirîğ buyurulmak babında ve her halde emr u ferman hazret-i menlehü'l emrindir." Bkz. BOA. MF.MKT., 309/14, (21 L 1313 / 04 Nisan 1896).

Taşrada çalışan rüşdiye muallimlerinden kıdemli ve ehliyetli olanlarının idadi mekteplerinde veya Dârümuallimîn muallimliklerinde görev yapmaları da mümkün olmuştur³⁰⁸.

1891 senesinde Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi, ülke genelinde her düzeydeki okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla İstanbul'da bulunan Dârümuallimîn'in zamanın ihtiyacına göre ıslah edilmesi gerektiği düşüncesiyle bazı düzenlemelerin yer aldığı bir mazbata hazırlamıştır. Bu mazbatada, Dârümuallimîn öğrencilerinin bir kısmına maaş verilip bir kısmına verilmemesinin doğru olmadığından hepsinin maaşlı olması gerektiği, her sene ne kadar öğrenciye ihtiyaç varsa belirlenmesi ve muktedir öğretmen yetiştirmek için ne gerekiyorsa yapılması gibi konular yer almaktaydı. Meclis-i Maârif tarafından kaleme alınan mazbata ve nizamnâme layihası, mektebin mevcut tahsisatına yapılması gereken zammı içeren pusula ve Maârif Nezâreti makamından takdim edilen tezkire üzerine mektebin tahsisatına 61.400 gurus zam yapılması Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiştir. Bu mazbatada Maârif Nizamnâmesi hükmünce Dârümuallimîn'in 3 şubesi olması gerekirken yalnız bir rüşdiye şubesi olduğu hatırlatılmaktaydı. Bu şubeyi de çoğunlukla medrese öğrencileri oluşturmaktaydı. Fakat medrese öğrencilerinin büyük kısmı rüşdiye muallimliği için verilen eğitimi yeterli görmediklerinden Dârümuallimîn'e başarılı olanlar girmiyor, bunun sonucu olarak çok başarılı muallim yetiştirilemiyordu.

Ayrıca bir de Dârümuallimîn-i Sıbyan varsa da taşralardaki köy mektepleri bunlardan yararlanamadıklarından bazılarının ıslahı ve vilâyetlerdeki köy mekteplerine yetecek birer Dârümuallimîn açılmak üzere

Okullara öğretmen okulundan mezun olmuş kişilerin atanması meselesi Cumhuriyet Döneminde de önemli bir mesele olmaya devam etmiştir. 1939 tarihinde Maârif Vekili Hasan Âli Yücel, köylere öğretmen okulundan çıkmış öğretmen göndermenin imkânsızlığından dolayı açılan kurslarla yetiştirilmeye çalışılan öğretmenlerin görevlendirildiğini söylemektedir. Bkz. **Maârif Vekili Hasan Âli Yücel'in 1939 Maârif Şûrasını Açış Nutku**, Maârif Matbaası, İstanbul, 1939, s. 5; 1957'de ise yine öğretmen yetiştirme meselesi hakkında inceleme yapmak üzere yabancı uzmanlar getirilmiş ve muhtelif öğretmen okullarımızda incelemeler yaptırılmıştır. Bkz. Tefvik İleri, **Maârifimiz**, (Nafia Vekili ve Maârif Vekâleti Vekili Tefvik İleri'nin 29.11.1959 Tarihinde Yaptığı Radyo Konuşması), Maârif Basımevi, Ankara, 1959, s. 6.

³⁰⁸ **BOA. MF.MKB., 49/171**, (05 Ra 1310 / 26 Eylül 1892).

şimdilik Dârümuallimîn-i Sıbyan'ın ibtidâi şubesine dönüştürülmesi düşünülmüştür. Bu şube hem İstanbul hem de büyük yerlerdeki ibtidâi mekteplerine muallim yetiştirecekti. Bunların dışında şimdiki rüşdiye şubesi için mahrec olmak üzere açılmasına karar verilmiştir. Bunların dışında rüşdiyenin üzerindeki okullara muallim yetiştirmek için de aliye şubesi açılacaktı³⁰⁹.

Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi'nde mütalaa olunan bu mazbataya göre İstanbul Dârümuallimîn'inde ibtidâi, rüşdiye ve aliye olmak üzere çeşitli derecelerdeki mekteplere öğretmen yetiştirecek şubeler açılacak ve buradaki öğrenci sayısı 140 olacaktı. Bu öğrenciler sınıflarının derecesine göre maaş alacaklardı. Bu konuları içeren nizamnâme layihası maksada uygun görülmüş fakat ayrı bir nizam şeklinde yayınlanması uygun olmayacağından Maârif Nizamnâmesi'nin Dârümuallimîn hakkındaki maddelerine uygun olarak tasdikine karar verilerek gereği için Maârif Nezâreti'ne havale edilmiştir³¹⁰.

Bütün idadi ve yüksek mekteplerde olduğu gibi Dârümuallimîn'de de öğretilen ilimlerin her biri için müfredat hazırlanması ve öğretmenlerin bu programa göre eğitim yapmasının mecbur tutulması Meclis tarafından karara bağlanmıştır. Meclis-i Kebîr-i Maârif kararına göre ibtidâi, rüşdiye ve âliye şubelerinin öğretilen her bir ilim için öğretmenine eğitim süresini dikkate alarak müfredatlı ve ne şekilde öğretilceği hakkında izahatlı birer programın düzenlenerek Meclise gönderilmesi istenmiştir³¹¹.

İbtidâiye, rüşdiye ve âliye adıyla üç şubeye ayrılmış olan Dârümuallimîn'de, ibtidâi şubesine girmek için Sarf, Nahiv, Kiraat-i Türkî, Hatt, İmlâ'dan sınavı geçmek, iyi ahlak sahibi olmak, yaşı 20'den az, 30'dan fazla olmamak, sakat ve ma'lûl olmamak gerekmektedir. İleride sınıfına göre açılacak muallimliği kabul etmezse eğitimi sırasında aldığı maaşı geri

³⁰⁹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1613, s. 287-289, (23 Ra 1309 / 27 Ekim 1891) Evr. Nu: 1623.

³¹⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1613, s. 290, (24 Ra 1309 / 28 Ekim 1891) Evr. Nu: Yok.

³¹¹ BOA. MF.MKB., 53/60, (07 Z 1310 / 22 Haziran 1893).

ödemesi gerekiyordu. Sakat ve ma'lul olmamak ve maaşın geri ödenmesi şartları rüşdiye ve aliyye şubelerinde de geçerliydi. Rüşdiye şubesine, ibtidâiye şubesinden veya idadi mekteplerinden şهادetname almış kişiler alınırdı. Eğer şهادetnamesi yoksa ibtidâiye şubesi şهادetnamelileri mertebesinde sözlü ve yazılı imtihanı geçmesi, mazbut ahlaklı olması ve yaşının 20'yi geçmemiş olması gerekmektedir. Dârülmua'llimîn'den çıkanlar genel okullarda öğretmen olmak için diğerlerine göre üstün haklara sahiptiler. Başta muallimlik sınıfı meyanında yükselip, sonra mekâtib-i idadiye ve maârif müdürlüğü gibi maârifçe uygun görülen her çeşit memuriyete tayin olunabilirlerdi. Fakat bir öğretmenin bu şekilde yükselebilmesi için 5 sene güzel bir şekilde hizmet etmiş olması gerekiyordu³¹². 1893 senesinde yapılan düzenlemeyle Dârülmua'llimîn-i Rüşdî'nin Ders Programı şu şekilde olmuştur³¹³.

Mevcut Program

<i>Ders İsimleri</i>	<i>Birinci Sene</i>	<i>İkinci Sene</i>
<i>Akâ'id</i>	1	1
<i>Arabî</i>	2	2
<i>Mantık</i>	1	1
<i>Farisi</i>	1	1
<i>Usûl-i İnşa ve Kava'id</i>	2	1
<i>Usûl-i Tedris ve Terbiye-i Ahlakiyye</i>	1	2
<i>Hesab</i>	2	2
<i>Cebir</i>	2	1
<i>Hendese</i>	1	1
<i>Usul Defteri</i>	1	-
<i>Coğrafya</i>	2	1
<i>Tarih</i>	2	2
<i>Fransızca</i>	2	2
<i>Ulûm-ı Hükmiyye</i>	1	2
<i>Mevalid</i>	-	2
<i>Ziraat</i>	1	1
<i>Hat</i>	1	1
<i>Resim</i>	1	1
	24	24

³¹² SNMU. 1319, s. 123.

³¹³ BOA. Y.PRK.MF., 2/82, (29 Z 1310 / 13 Temmuz 1893).

Muaddel (Değiştirilmiş) Program

<i>Ders İsimleri</i>	<i>Birinci Sene</i>	<i>İkinci Sene</i>
<i>Akâ'id</i>	1	1
<i>Ahlâk</i>	2	2
<i>Arabî</i>	1	1
<i>Mantık</i>	1	1
<i>Farisi</i>	1	1
<i>Usûl-i İnşa ve Kava'id</i>	2	1
<i>Usûl-i Tedrisi</i>	1	2
<i>Hesab</i>	2	1
<i>Cebir</i>	1	1
<i>Hendese</i>	1	1
<i>Usul Defteri</i>	1	-
<i>Coğrafya</i>	2	1
<i>Tarih</i>	2	2
<i>Fransızca</i>	2	2
<i>Fizik</i>	1	2
<i>Mevalid</i>	-	2
<i>Ziraat</i>	1	1
<i>Hat</i>	1	1
<i>Resim</i>	1	1
TOPLAM	24	24

1901 (1319) Maârif Salnâmesine³¹⁴ göre ise Dârümuallimîn'in rüşdiye şubesinin ders programı şöyledir:³¹⁵

<i>Dersin Adı</i>	<i>Birinci Sene (Haftada-Saat)</i>	<i>İkinci Sene (Haftada-Saat)</i>
<i>Kavâ'id ve İmlâ</i>	1	-
<i>Usûl-i Tedris</i>	1	2
<i>İnşâ</i>	1	1
<i>'Arabî</i>	3	3
<i>Farisî</i>	1	1
<i>Fransızca</i>	2	2
<i>Hesab</i>	2	1
<i>Usul Defteri</i>	1	2
<i>Cebir</i>	1	1
<i>Hendese</i>	1	1
<i>Hikmet</i>	1	2
<i>Mevâlid</i>	-	2
<i>Coğrafya</i>	2	1
<i>Tarih</i>	2	2
<i>Hüsn-i Hatt</i>	1	1
<i>Resim</i>	1	1
<i>Ulûm-ı Dinîye</i>	-	2
TOPLAM	21	25

³¹⁴ Osmanlı Devleti'nde yayınlanan salnâmeler şöyledir: Devlet salnâmeleri, Askerî salnâmeler, Bahriye salnâmeleri, Hariciye salnâmesi, İlmiye salnâmesi, Maârif salnâmesi, Rasathane-i âmire salnâmesi, Rûsûmat salnâmesi, Vilâyetler ve bazı eyalet-i mümtaze salnâmeleri; özel kuruluşlar ve kişiler tarafından yayınlanan salnâmeler. Bkz. Cevdet Türkây, "Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilâtından Örnekler", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Eylül 1972, S. 60, s. 17.

³¹⁵ SNMU. 1319, s. 120.

Bir taraftan memleketin pek çok köşesindeki okullarda öğretmen ihtiyacı varken ve atandıkları yere gitmek istemeyen öğretmen adaylarına yaptırımlar uygulanmaya çalışılırken, bir taraftan da bürokratik bir takım aksaklıklardan olsa gerek bazı öğretmenlerin atamalarıyla ilgili sorunlar yaşanıyordu. 1891 tarihinde Mehmed Efendi ve 19 arkadaşı tarafından verilen arzuhalde, Dârülmualimîn'deki eğitimlerini tamamlayıp şهادetname almış olmalarına rağmen öğretmen olarak atanamadıkları ve açıkta kaldıkları anlaşılmaktadır. Bu arzuhal neticesinde ilgili kurumlar tarafından eğitimlerini tamamlamış olmalarına rağmen bu kişilere memuriyet verilmemesi yanlış bulunmuş ve bu öğretmen adaylarının açılacak muallimliklere sırasıyla tayin edilmelerine karar verilmiştir³¹⁶.

Okullardaki öğretmenlerin niteliklerini tespit etmek amacıyla olsa gerek 1900 senesinde, gerek Dârülmualimîn mezunu, gerekse dışarıdan seçilmiş olan rüşdiye mektebinde görevli öğretmenlerin nereden mezun oldukları ve ne kadar süredir görev yaptıklarını içeren muntazam bir defterin hazırlanmasına dair Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından bir karar çıkmıştır. Azadan Abdullatif Beyefendi tarafından kurulan komisyon bu önemli emrin bir an evvel yerine getirilmesi için bütün vilâyetlere haber verilmesini istemiştir³¹⁷.

1905 senesinde ülkede Dârülmualimîn'den mezun öğretmen sayısı yeterli değildi. Maârif Nezâreti Taliye Dairesi'nin Maârif Müdüriyeti'ne yazdığı yazıda Dârülmualimîn-i Rüşdî mezunlarının ihtiyaca nispetle pek sınırlı sayıda olduğu, rüşdiye mekteplerine muallim tedarik edilmesi hususunda güçlükler yaşandığı ifade ediliyordu. Zaten idadi mezunlarından gerekli vasıfları taşıyanlar rüşdiye mekteplerine öğretmen olarak görevlendiriliyorlardı. Fakat İstanbul Dârülmualimîn-i Rüşdî'sinin genişletilerek gerektiği kadar muallim yetiştirilinceye kadar, 1905 senesinden itibaren mekâtib-i tâliye parasız olarak girenlerden hükûmet tarafından

³¹⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1422, s. 647, (23 B 1308 / 04 Mart 1891) Evr. Nu: 3819.

³¹⁷ BOA. MF.MKB., 93/130, (18 M 1318 / 17 Mayıs 1900).

gerek görülürse rüşdiye mektepleri muallimliklerinde beş sene müddetle istihdam edilmelerinde muvafakat edeceklerine dair birer sened alınması konusu Meclis tarafından uygun görülmüş ve maârif müdürlüklerine duyurulmuştur. Bunun üzerine bazı maârif idarelerinden bu konuda gelen görüşler, şimdilik bu talebelere senet alınmayıp, eskisi gibi devam etmelerinin uygun olacağı yönünde olmuştur³¹⁸.

Dârümuallimîn, II. Abdülhamid Döneminde en verimli çağını yaşamıştır. O tarihlerde öğretmen okulları ülkenin en bilgili kimselerinin hoca olarak istihdam edildiği yerler olarak seçkin birer müessese haline gelmişti. Buralardan yetişen genç öğretmenlerse kısa zamanda memleketin kaderinde rol oynayan kişiler arasında yer alacak³¹⁹ ve Osmanlı modernleşmesine büyük katkılarda bulunacaklardı.

Dârümuallimîn'deki eğitim öğretim için önemli adımlar atan Ahmet Cevdet Paşa'dan sonra 1909-1912 yılları arasında Dârümuallimîn müdürü olan Sâtı Bey'in de ciddi çabaları olmuştur. Sâtı Bey, herkesin öğretmen olamayacağı, öğretmen olmak için bir takım yeteneklere ve bilgilere sahip olunması gerektiğini savunmuştur³²⁰. Şu durum açıktır ki, toplumun eğitim seviyesinin yükseltilmesi bütün aydınların öncelikli gündemi olmuştur. Toplumsal değişimin sağlanabilmesi için öncelikle cehaletle başa çıkmak istenmiştir. Bu yüzden de okullara ve öğretmenlere önemli görevler yüklenmiştir³²¹.

Sâtı Bey'in Dârümuallimîn müdürü olduğu dönemde yaptığı en önemli icraatlardan biri de Dârümuallimîn bünyesinde bir "Tatbikat Okulu"

³¹⁸ BOA. MF.İST., 4/49, (23 L 1323 / 20 Aralık 1905).

³¹⁹ Erol Güngör, **Dünden Bugünden- Tarih-Kültür-Milliyetçilik** -, s. 58.

³²⁰ Akyüz, "Türkiye'de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı...", s. 474; Nitekim II. Meşrutiyet Dönemi tiyatro eserlerinde iyi eğitilmemiş, öğrettikleri ile yaptıkları farklı olan ve para kazanmak için eğitim öğretime girmiş olan öğretmenleri konu alan tiyatro eserleri verilmiştir. Bu eserler dönemin bazı öğretim kadrosunun niteliği hakkında ipucu vermektedir. Bu tiyatro eserleri hakkında bkz. Enver Töre, "II. Meşrutiyet Dönemi Türk Tiyatrosu", **Doğu Batı**, S. 45, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2008, s. 227.

³²¹ Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru", **Doğu Batı**, S. 45, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2008, s. 167.

kurmasıdır. Bu okulda Dârümuallimîn'de görev yapan eğitimciler, öğretmen adaylarının gözetiminde örnek dersler yapmışlar, bu ders örnekleri de Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası'nda yayınlanmıştır³²². Dergi vasıtasıyla devletin sınırları içerisindeki öğretmenlerin büyük bir kısmına ulaşılacak hedeflenmiştir ki, bu kayda değer bir çaba olarak görülmelidir.

Sâtı Bey, 25 Temmuz 1910 (12 Temmuz 1326-R.) tarihinde Dârümuallimîn'in diploma töreninde yaptığı konuşmada, kuruluşundan bu zamana gerek programlar gerek eğitim kadrosu bakımından Dârümuallimîn'de köklü değişiklikler yapıldığını ifade etmiş ve öğretmenlik mesleği ile ilgili olarak yeni mezunlara nasihatlerde bulunmuştur. Bu törende 75 öğrenciye rüşdiye muallimliği şهادetnamesi verilmiştir³²³.

Ülke genelinde öğretmen sayısı hiçbir zaman ihtiyacı karşılayamamıştır. Dönemin Maârif Nâzırı Emrullah Efendi de bu eksikliği açık bir dille ifade etmekteydi. 70-80 rüşdiyemizde öğretmen olmadığını ifade eden Emrullah Efendi, bu okullardan yetişenlerin öğretmenliği istemediklerini, 300-400 gurus aylıkla taşra okullarına gitmediklerini, Hukuk Mektebi ya da yüksek okulları tercih ettiklerini ifade etmiştir. Emrullah Efendi, bu önemli meseleyi çözmek için 4 tane öğretmen okulunun çevre ve taşra illerde açılmasını teklif etmiştir. Ayrıca Suriye, Hicaz, Yemen gibi yerlere gönderilecek öğretmenlerin kesinlikle yerel dili bilmeleri gerektiğini savunmuştur³²⁴.

Savaş yıllarında bu okullarda öğrenci sayısı azalmış ve mevcut öğrencilerin işleri konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. I. Dünya Savaşı devam ederken Dârümuallimîn'in çeşitli sınıflarına devam eden bazı öğrencilerin

³²² Bu uygulama okulunda yer alan ders örneklerinden bir kısmına yer veren bir çalışma için bkz. Güray Kırpık, Şahin Oruç, **Tedrisât Mecmuası'ndan – Uygulama Okulu'nda Yapılmış Ders Örnekleri**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006; Sâtı Bey'in eğitim lâyihaları hakkında bkz. Uğur Ünal, Töğay Seçkin Birbudak, **Mustafa Sâtı Bey ve Eğitime Dair Lâyihaları**, Murat Kitabevi, Ankara, 2010.

³²³ Sâtı Bey, "Dârümuallimîn'in Mesleği, **Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası**, Nu: 6, s. 186-195.

³²⁴ "İkinci Meşrutiyet Döneminde Millî Eğitimimiz – II", Yay. Haz. Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, No: 34, Aralık 1987, s. 57.

iaşesi için ordu kumandanlığına yapılan müracaata rağmen ancak ekmek verilebilmiştir. Bu bilgiden mekteplerdeki öğrenci sayısının az olmasına rağmen iktisadi sebeplerden dolayı öğrencilerin iaşesinin mümkün olmadığı, her öğrenciye sadece yevmiye verilebildiği ve nehari olarak devamlarının sağlanabildiği³²⁵ anlaşılmaktadır.

Dârümuallimîn, aynı zamanda devrin önemli isimlerinin de yetiştiği bir eğitim kurumu olmuştur. 1901 senesinde İstanbul Dârümuallimîn'inden birincilikle mezun olan Cevdet Bey, bu okulu bitirdikten sonra Muallim Mehmet Cevdet olarak tanınmış³²⁶ ve daha sonra mezun olduğu bu okulda muallimlik de yapmış; fenn-i terbiye, sarf ve nahv, malûmat-ı medeniye ve içtimâiyye dersleri vermiştir³²⁷. Bunun yanı sıra dönemin önemli eğitimcileri de çeşitli Dârümuallimînlerde görev yapmışlardır. Meşrutiyet Dönemi eğitimcilerinden Ethem Nejat, Manastır Dârümuallimîn'inde müdürlük yapmış isimlerden biridir. Sâtı Bey'in ise İstanbul Dârümuallimîn'indeki müdürlük görevi ve burada yaptığı hizmetler malumdur.

Kırım, Kazan ve Kafkasya halkı da, Osmanlı Devleti'ndeki eğitim öğretimi yakından takip etmiş ve buradaki eğitim kurumlarından istifade etmiştir. Her sene bu bölgelerden gelen öğrenciler, eğitimlerini tamamladıktan sonra memleketlerine dönerek oradaki Müslüman okullarında görev yapmaktaydılar. Bunların kabul edilmesi için ise bazı şartlar getirilmişti. Eğitim için geldikleri memleketlerine döndüklerinde orada ilmi yaymak için çalışacakları, iyi hal sahibi olduklarını evrak-ı mutebere ile isbat etmeleri, yaş bakımından uygun olmaları ve gidecekleri mekteplerin eğitimini takib edecek bilgiye sahip olmaları aranan şartlardandı. Bu kişiler sınıf ve mezuniyet imtihanlarından hariç tutulacak ve bitirenlere yalnız birer tasdikname

³²⁵ BOA. MF. İBT., 636/97, (06 M 1336 / 23 Ekim 1917).

³²⁶ 1907 yılında Çarlık yönetiminin zayıflaması üzerine Azerbaycan'da kurulan “Müslüman Neşr-i Maârif Cemiyeti” okul açma girişiminde bulunmuş ve bunun için Türkiye'ye müracaat ederek bunun üstesinden gelebilecek bir öğretmen istemiştir. Bunun üzerine Muallim Cevdet, Bakü'ye gönderilerek burada hem maârifin ilerlemesi hem de Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri'nin yakınlaşması konusunda hizmetlerde bulunmuştur. Bkz. Muallim Cevdet, **Mektep ve Medrese**, Hazırlayan: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İstanbul, 1978, s. 7-11.

³²⁷ Muallim Cevdet, **a.g.e.**, s. 12.

verilecekti. Bu şartlarla her sene 8 kişinin Dârümuallimîn-i Rüşdî'ye ve 12 kişinin de tahsil derecelerine göre Darülfünûn-ı Şahane Ulûm-ı Aliyye-i Dinîye ve Edebiyat ve Fünûn şubelerine *müstemi*³²⁸ sıfatıyla kabul olunmaları Meclis tarafından mazbata ile ifade edilmiştir³²⁹.

İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyet rejimlerinin ideolojik eğitime önem verdiğini ve bunun için öğretmen zümresinin iktidarın temsilcisi ve imtiyazlı sınıfı haline getirildiğini savunan Erol Güngör, modern tahsilin çok yeni olduğu ülkede, öğretmenlerin rejimle birlikte yeni medeniyeti de temsil eden nüfuzlu, itibarlı kimseler olduğunu ifade etmektedir³³⁰.

Tarihin her döneminde toplumsal değişim öncüleri olan, kendilerinden çok fedakârlık beklenen öğretmenlerin önemi Tanzimat'la anlaşılmış, Tanzimat aydınlarının – ki bunların büyük çoğunluğu medrese mensubudur - bu konuda gösterdikleri çabalar ve eğitimde çağdaşlaşma yanlısı tutumları sayesinde ulema zümresi dışında çağdaş anlamda öğretmenlik mesleğinin temelleri atılmıştır. Bu başlangıcın sebebinin ise rüşdiye mektepleri olduğu unutulmamalıdır. 1913'te Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati'yle rüşdiyeler ibtidâi çatısı altında birleştirilince Dârümuallimîn'in rüşdiye şubesi kapatılmıştır.

1.3.2. Dârümuallimât

1859 senesinde kız rüşdiyelerinin açılması, gerek eğitim tarihi, gerek yenileşme tarihi gerekse kadının toplumsal hayattaki rolü açısından önemli bir gelişmedir. İlk açılan kız rüşdiyelerinde öğrencileri okutacak kadın muallim bulunamadığından nakış dersleri dışındaki dersler erkek muallimler tarafından okutuluyordu. Kız rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla ortaya çıkan

³²⁸ **Müstemi'**: Bir okula yalnızca dinleyici olarak devam eden.

³²⁹ **BOA. MF.MKT., 1037/23, (23 Z 1325 / 27 Ocak 1908).**

³³⁰ Erol Güngör, **Dünden Bugünden-Tarih-Kültür-Milliyetçilik** -, s. 58.

kadın muallim ihtiyacı Osmanlı Devleti'nde eğitimin modernleşmesi açısından önemli bir adımın atılmasına da sebep olmuştur.

Dârülmuallimât'ın açılacağı, 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde ifade edilmiş ve bu okulla ilgili konular hükme bağlanmıştır. Nizamnâme'nin 28. maddesinde kız rüşdiye mektepleri hakkında *“Kız mekteplerinin hâceleri kadın olacak ve kadınlardan derece-i matlûbede ehliyetli muallimler yetiştirilinceye kadar müsin (yaşlı) ve edîb (edepli) adamlardan muallim ta'yini caiz olacaktır”*³³¹ hükmü de yer alıyordu. Bu nizamnâmeden hemen sonra kız sıbyan ve rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla 25 Nisan 1870 (24 Muharrem 1287) tarihinde Dârülmuallimât açılmıştır. Resmî açılışı pek tantanalı yapılan³³² ve başlangıçta karma olması düşünülürken kuruluşunda yalnızca Müslüman öğrencilerin alındığı bu okul³³³ Ayasofya civarındaki bir hanede Maârif-i Umûmiye Nâzırı Safved Paşa tarafından mühim bir makale iradiyle açılmıştır³³⁴. Safved Paşa bu nutkunda, erkeklerin bilgi ve beceri kazanmalarının gerekli olduğu kadar kadınların da kazanmaları gerektiğine, Osmanlı Devleti'nde şimdiye kadar kadınlar için orta düzeyde okullar bulunmadığına, kız çocuklarının 8-10 yaşlarına kadar sıbyan mekteplerine devam ettiğine ve bundan ileri gidemediklerine değinmiştir. Peygamberin *“bilim öğrenmek erkek ve kadın her Müslümana farzdır”* hadisini de hatırlatmış ve bazı sakıncalar görüldüğü için sıbyan mekteplerinde erkek ve kız çocuklarının okullarının ayrıldığı ve Sultan Abdülaziz sayesinde İstanbul'da 7 adet kız rüşdiyesi açıldığını memnuniyetle dile getirmiştir. Fakat bu rüşdiyelere gelen öğrencilerin yaşları 9 ve 10'u geçince öğretmenleri erkek olduğu için örtünmeleri gerektiği ve bu yüzden iki

³³¹ **Düstûr-I. Tertip**, C. I, s. 189.

³³² **Lûtfî Tarihi**, C. XII, s. 108.

³³³ Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si**, Derleyen: Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2004, s. 100-101.

³³⁴ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 104. Açılıştan önce gazetelere öğrenci ve öğretmen sağlamak için ilanlar verildi. Ekim 1869 tarihli bir ilanda, başvuracakların *“Türkçe'de oldukça okuryazar olmaları”* gerektiği belirtilmiştir. Bkz. Akyüz, “Osmanlı'da İlk Açılan Öğretmen Okulları”, s. 65.

yıldan fazla kalamadıkları, oysa bunun yeterli olmadığı ve rüşdiyelerde 4 yıl okuyabilmelerinin tek yolunun kadın öğretmenler olduğunu söylemiştir³³⁵.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde Dârümuallimât'a ait esaslar özetle şöyle tespit edilmiştir³³⁶.

68. maddede, kız sıbyan ve rüşdiyesine muallimler yetiştirmek üzere İstanbul'da bir Dârümuallimât açılıp sıbyan ve rüşdiye namıyla iki şubeye ayrılacağı, her şubenin de biri İslâm, diğeri gayr-i Müslim rüşdiye mektepleri için yetiştirilecek muallimelere mahsus olmak üzere ikişer daireye ayrılacağı belirtiliyordu.

69. maddede, sıbyan şubesinin öğretim süresinin 2 sene olup aşağıda yer alan ders cedvelinde gösterildiği üzere talim edileceği belirtiliyordu. Burada okutulacak dersler ise şunlardı: *Mebâdi-i ulûm-ı dinîye* (Gayr-i Müslim öğrencilerin ulûm-ı dinîye dersleri beyan olunduğu üzere rüesâ-yı ruhaniye marifetiyle bi't tayin tedris olunacaktır) *kavâid-i lisan-ı Osmanî ve kitâbet, usûl-i ta'lim* (Her cemaatin kendi lisanı), *risâle-i ahlâk* (Her cemaatin kendi lisanı üzere tedris kılınacaktır), *hesab ve defter tutmak usulü, tarih-i Osmânî ve coğrafya, ma'lûmat-ı nâfia, musiki, dikiş ve nakış*.

70. maddede, rüşdiye şubesinin öğretim süresinin 3 sene olup şu derslerin okutulacağı belirtiliyordu: *Mebâdi-i ulûm-ı dinîye* (gayr-i Müslim öğrencilerin ulûm-ı dinîye derslerinin tayini 69. maddenin hükmüne uygun olarak cereyan edecektir), *kavâid-i lisan-ı Osmani ve inşâ, Arabî ve Farisî, her cemaatin kendi lisanı, ilm-i ahlâk* (her cemaatin kendi lisanı üzere tedris olunacaktır) *tedbîr-i menzil, tarih ve coğrafya, mebâdi-i ulûm-ı riyaziye, resim, musiki, envâ'i ameliyât-ı hıyatiye*.

71. maddede, Dârümuallimât'ın bir müdiresi ve çeşitli ulûm ve fûnûn için gerektiği kadar muallimesi ve nakış ustası ve iki hizmetçisi bulunacağı,

³³⁵ Safved Paşa'nın nutku için bkz. Akyüz, "... Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı", s. 17; Taşkiran, **a.g.e.**, s. 28.

³³⁶ **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 196-198.

kadınlardan yeteri kadar muallime yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edepli olmak şartıyla erkek muallim tayininin caiz olacağı belirtiliyordu.

72. maddede, müdirenin 1.500, muallime ve ustaların 750 ve hizmetçilerin 150'şer gurus maaşı olacağı belirtiliyordu.

73. maddede, Dârümuallimât'a girmek isteyen kadınlar, sıbyan veya rüşdiye mektebi şهادetnamesini ibraz ettikleri halde imtihansız alınacak ise de şهادetnamesi olmayanlar bir mümeyyiz heyeti huzurunda imtihan edilip sabit olacak derece-i ehliyetlerine göre iki şubeden birine kabul edilecekleri belirtiliyordu.

74. maddede, sıbyan şubesinde öğretim süresini tamamlayıp imtihanla liyakatını isbat edenlerin kız sıbyan mektebi muallimeliğine çıkmak veya rüşdiye şubesine geçmenin kendi ellerinde olduğu belirtiliyordu.

75. maddede, Dârümuallimât'tan imtihanla çıkacak şakirdan tayin olunacakları görevi kabule mecburdurlar.

76. maddede, ellerinde Dârümuallimât şهادetnamesi bulunan muallimlerin kız mekteplerinde istihdamları için diğerlerine göre öncelik hakkı olacağı belirtiliyordu.

77. maddede, kız mekteplerinde en az 5 sene hizmet yapmayarak sağlam bir özü olmadan hizmetten çekilmek isteyen muallimelerin Dârümuallimât'da tahsilleri esnasında almış oldukları maaşın geri alınacağı ve sahip oldukları haklardan mahrum olacakları belirtiliyordu.

78. maddede, Dârümuallimât öğrencilerinin 50 neferden ibaret olup sıbyan şubesindekilere 30'ar ve rüşdiye şubesindekilere 60'ar gurus aylık maaş verileceği belirtiliyordu.

Dârümuallimât'a alınacak öğrencilerin inas rüşdiyesinden mezun olmaları ve 15 yaşından aşağı olmamaları gerekmektedir. Buraya girmek

isteyen öğrencilerin mektep müdüriyetine başvurmaları gerektiği kimi zaman gazetelerde ilan edilmekteydi³³⁷. İbtidâiye ve rüşdiye mekteplerine muallim yetiştirmek için kurulan Dârümuallimât'ın 6 senelik bir de ihtiyat kısmı olup inas rüşdiye mektebine denk kabul edilmekteydi. Diğer inas rüşdiye mekteplerinden şehadetname alanlar gibi ihtiyat kısmından şehadetname alanlar da Dârümuallimât 1. sınıfına sınavla kabul edilirdi. İhtiyat kısmına girmek isteyenlerin bir mümeyyiz³³⁸ heyeti huzurunda imtihanları yapılarak hak ettikleri sınıflara girerlerdi. Dârümuallimât'a girmek isteyen kızlardan biyografilerini, hüsn-i hâlleri olduğuna dair mahallerinden gereken ilmuhaberlerini ve aşı belgesiyle bulaşıcı hastalıkları olmadığına dair doktordan alınmış raporlarını ibraz etmeleri istenmekteydi³³⁹.

Dârümuallimât'tan muallime şehadetnamesi alacak öğrencilerin genel imtihanda aldıkları toplam numaranın ders sayısına bölünmesi halinde ortaya çıkan numaraya göre şehadetname dereceleri belirleniyordu. Vasat dereceden aşağı şehadetname yoktu. 5'ten aşağı not alanlar o dersten kalmış kabul edilirdi. Bir dersten kalanlar ile nihayet derecede 3 dersten kaldığı halde genel derslerden aldığı notların toplamı tam not toplamının yarısını geçenler, eksik not aldığı derslerden tekrar imtihan olmak hakkına sahiptiler. Fakat üçten fazla dersten kalanlar ile ikmal müddetlerinde başarılı olamayanlar kesinlikle sınıfta bırakılırlardı³⁴⁰.

1871 senesinde Dârümuallimât'da 37 kız öğrenci mevcuttu. Burada okuyan öğrencilerin kısa bir süre içerisinde başarılı olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Bu kayıtlardan bazı öğrencilerin mükâfat-ı ûlâ ve saniyeye ve zikr-i cemile³⁴¹ layık görüldüğü anlaşılmaktadır³⁴².

³³⁷ BOA. MF.MKB., 17/48, (08 L 1295 / 06 Ekim 1878).

³³⁸ Mümeyyiz: Şakirdanın imtihanında hazır bulunup muallimle beraber sualler tertib ve irad eden zât. Bkz. Şemseddin Sâmî, Kâmus-ı Türkî, s. 1407.

³³⁹ SNMU. 1319, s. 129.

³⁴⁰ Gös. Yer.

³⁴¹ Zikr-i Cemil: Eskiden derslerinde muvaffakiyet gösteren talebeye verilen kâğıt (vesika) hakkında kullanılır bir tâbirdir. Talebeye çalışkanlıkları ve iyi halleri münasebetiyle "Tahsin" ve "Aferin" de verilirdi. Bkz. Pakalın, a.g.e., C. III, s. 661; Zikr-i cemil varakalarının tezkirelik kâğıtlara divani hatla yazılmış birkaç satırlık takdirname olup, yıldızlı çeçeve içerisinde yıldızla tab ettirilmiş

1873'te sayısı 39 olan öğrencilerden 17'si şehadetname alarak mezun olmuştu³⁴³. Böylece Dârümuallimât ilk mezunlarını vermiş oldu. Bunlardan 6'sı Sultan Ahmed, İbrahim Paşa, At Pazarı ve Altay mekteplerine muallim tayin olmuştu³⁴⁴. Ertesi sene de Eski Âli Paşa İnas Rüşdiyesi'ne Dârümuallimât talebelerinden Aksaraylı Emine Hanım 200 guruşla ikinci muallim olarak tayin olmuştu³⁴⁵.

Darümuallimat'ın ilk programında yer alan derslere 1873-1874'te rika, bir yıl sonra da müzik dersi eklenmiştir. Müzik dersi için Dârümuallimât öğrencilerinden Refika Hanım 1873 senesinde 250 guruş maaşla Dârümuallimât musiki muallimliğine tayin edilmiştir³⁴⁶. 1874-1875'te "alfabe ve okuma yazma öğretimi" anlamında özel öğretim yöntemi dersi konmuştur. Öğretmen yetiştiren bir kurumda asıl olması gereken "Usûl-i Tedris" dersi ise Ayşe Sıdika Hanım'ın gayretleriyle konulacaktır³⁴⁷.

Dârümuallimât'ın açılarak kız rüşdiyeleri için kadın öğretmenler yetişmesiyle, kız rüşdiyelerinin belli başlı büyük şehir ve kasabalarda açılması arasında doğrudan bir ilgi vardır³⁴⁸. Zira Dârümuallimât mezunlarının çoğalması, yani inas rüşdiyelerinde kadın öğretmenlerin ders vermesiyle aileler çocuklarını okula daha rahat göndermeye başlamışlardır.

olması hakkında bkz. Kara, Birinci, **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri**, s. 196.

³⁴² Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 110.

³⁴³ Arapça, Farsça, hesap, coğrafya, tarih, inşa, rik'a, sülüs, nakış, resim derslerinden imtihan olan bu öğrencilerden Üsküdarlı Hafız Fethiye Hanım her dersten tam not alarak birinci olmuş ve fevkalade mükâfat kazanmıştır. İlk mezunların en küçüğü 14, en büyüğü 30 yaşındaydı. Bkz. Akyüz, "... Faika Ünlüer'in Yetiştmesi ve Meslek Hayatı", s. 19.

³⁴⁴ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s.118; Berkes, **a.g.e.**, s. 230. Fahriye, Münire, Fatma, Nigâr, Zehra ve Hatica Hanımlar, kız rüşdiyelerine tayin olunan ilk kadın muallimlerdir. Bkz. Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 458-459; Koçer de, 1875 yılında mezun olan on üç öğrencinin sekizinin rüşdiye, beşinin de sıbyan mektebi öğretmeni olarak şehadetname aldığını ve bu şehadetname ayrımının da mezunların başarı derecelerine göre yapıldığını söyler. Bkz. Hasan Ali Koçer, **Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler**, s. 24.

³⁴⁵ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 212, (16 Z 1290 / 04 Şubat 1874) Evr. Nu: 238

³⁴⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 179, (16 C 1290 / 11 Ağustos 1873) Evr. Nu: 81.

³⁴⁷ Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s. 13; Akyüz, "Osmanlı'da İlk Açılan Öğretmen Okulları", s. 65; Akyüz, "... Faika Ünlüer'in Yetiştmesi ve Meslek Hayatı", s. 17;

³⁴⁸ Hasan Ali Koçer, **Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler**, s. 17-18.

Her ne kadar Dârümuallimât mezun vermeye başlamışsa da öğretmen ihtiyacının hemen giderildiğini söylemek mümkün değildir. Bazı okullarda dersi okutacak hoca bulma konusunda sıkıntılar çekilmiş ve bu sebeple Meclis-i Maârif'ten hoca talep edilmiştir. Görülen o ki, Dârümuallimât mezun verdiği için artık erkek öğretmenlerin derse girmeleri konusuna da daha mesafeli yaklaşıyordu. Mesela Aksaray Rüşdiyesi'nde, açıldığından beri öğrencilere henüz resim dersi verilememiş olması sebebiyle bir resim mualliminin tayin edilmesi istenir. Meclis-i Maârif'ten cevaben gelen yazıda ise inas rüşdiyelerine bundan böyle erkek muallim tayin olunmayacağı gibi dışarıdan da resim öğretmeye muktedir kadın bulunamayacağı; ayrıca bu mektebin birinci hocasının Dârümuallimât'tan şهادetname olarak çıkmış olması sebebiyle zaten mektepte resim dersi aldığından, onun tarafından bu mektebin öğrencilerine resim öğretilmesi gerektiği bildirilmiştir³⁴⁹.

Kadın öğretmen bulmanın her zaman mümkün olmadığı durumlarda ise Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde de belirtildiği üzere güvenilir erkek hocalar kız mekteplerinde ders veriyorlardı. Bu noktada devletin üzerinde hassasiyetle durduğu konunun erkek öğretmenin güvenilirliğinden emin olunması meselesi olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ, Bâb-ı Âli'ye yazılan yazıda Selânik'te daha önce inşa ettirilen inasa mahsus rüşdiye mektebine mahallinden kadın hoca bulunamadığından erkek rüşdiyesi muallim-i sânilğinde *hüsn-i hali denenmiş olan* Mustafa Efendi, 450 guruş maaşla riya ziye muallimliğiyle beraber muallim-i evvelliğe uygun görülmüştür. Gönderdiği numûne hattı uygun görülen Hamdi Efendi 100 guruş maaşla yazı hocalığına tayin edilmiştir. Nakış ustalığına ise istenilen maaş emsalinden fazla olmasına rağmen orada o kişiden başkası bulunamadığından aylık 250 guruş maaşla Hristiyan mekteplerinde sanat tahsil etmiş ve Türkçe konuşabilen Anita kadın tayin edilmiştir. Yine bu mektebe 100 guruş aylıkla

³⁴⁹ BOA. MF. MKT., 22/117, (05 Za 1291 / 15 Aralık 1874).

Fatıma kadın bevvâblığa seçilmiş, yıllık 600 guruş masarifat-ı müteferrika tahsisi kararlaştırılmış ve istenilen kitaplar gönderilmiştir³⁵⁰.

1875 senesinde Isparta'da açılan İnas Rüşdiyesi'ne de kadın öğretmen bulunamadığı için seksenlik bir ihtiyar olan Yesarizade Ali Efendi öğretmen olarak atanmıştır. Birkaç yıllık öğretimden sonra öğretmensiz kalan mektep ancak 1907 yılında bir bayan öğretmenin tayini ile öğretime yeniden başlayabilmiştir³⁵¹.

Dârümuallimât, sadece kız sıbyan ve rüşdiye mekteplerine öğretmen yetiştirmekle kalmayıp, İstanbul'dan başlayarak memleketin her köşesine yayılacak aydın kadınların yetişmesini sağlayan ilk müessese olmuştur³⁵². Bu kurumun Osmanlı toplumunun modernleşmesine katkısı olduğunun, buradan çıkan öğretmenlerin eğitim hayatında ve toplum hayatında üstlendikleri misyonun en güzel örneklerinden biri Amasya'da yaşanmıştır. Dârümuallimât'tan mezun olan Üsküdar Rüşdiyesi muallime-i ûlâsı Hatice Hanım, babasının memuriyeti sebebiyle Üsküdar Rüşdiyesi'ndeki görevinden istifa ederek Amasya'ya yerleşince Amasya Mutasarrıflığı'na bir dilekçe yazmıştır. Amasya gibi şehir ve kasabalarda kızlar için müstakil mektepler açılmasının Maârif Nizamnâmesi gereği olduğu, bölge halkının mevcut durumunun da buna müsaade edecek şekilde olduğunu söylemiş ve burada bir an önce kızlara mahsus bir rüşdiye mektebi açılmasını talep etmiştir. Nezâret, bu mektebe devam edebilecek yeterli sayıda öğrenci ve uygun bir bina bulunması halinde rüşdiye mektebinin açılabilceğini bildirmiştir³⁵³.

Dârümuallimîn'de görüldüğü gibi Dârümuallimât'tan mezun olan öğrencilerin taşra memuriyetlerini istememeleri belgelerde karşımıza çıkmaktadır. Oysa taşradaki öğretmen ihtiyacı devam etmekte ve buradan

³⁵⁰ BOA. MF. MKT., 23/1, (13 Za 1291 / 23 Aralık 1874).

³⁵¹ Mehmet Aldan, *Galiçya ve Sonrası – Hilmi Dilmen'in Öyküsü*, A.Ü. S.B.F. ve Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1984, s. 39.

³⁵² Tezer Taşkiran, "Yükseköğretim ve Türk Kızları", *Cumhuriyetin 50. Yılında Çalışma Alanlarında Türk Kadını*, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul, 1974, s. 16.

³⁵³ BOA. MF. MKT., 63/119, (02 Ş 1296 / 22 Temmuz 1879).

sürekli muallim talep eden dilekçeler gelmekteydi. Bu ihtiyacı giderebilmek ve taşra için muktedir muallim yetiştirmek için gündüzleri Dârümuallimât'ta öğrenim görmek ve Leylî Kız Sanayi Mektebi'nde de yatılı olarak kalmak şartıyla inas rüşdiyelerinden mezun olmuş fakir öğrencilerden her sene 10'ar öğrencinin alınması Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından kararlaştırılmış³⁵⁴, taşranın muallim ihtiyacı bu şekilde karşılanmaya çalışılmıştır.

1880'li yıllardan sonra Dârümuallimât'ın öğretim kadrosu ve idari kadrosunda, kadın eğitimcilerin ağırlığı hissedilir derecede artmıştır. İlk kadın müdür ise 1881-1882 yılında Fatma Zehra Hanım olmuştur³⁵⁵.

1895 senesinde II. Abdülhamid Döneminde yayınlanan Dârümuallimât Talimatnamesi'nde okulun bir erkek ve bir kadın müdürü olması gerektiği belirtilmiş ve kadın müdürün yetkileri sınırlandırılmıştı. Buna göre; kadın müdür okulun dış işleriyle ve yazışmalarla ilgilenmeyecek, okulun iç işlerinde de erkek müdürün onayını alacaktı³⁵⁶.

Dârümuallimât mezunu olmak, hiç şüphesiz o dönem için önemli bir statüydü ve Devlet, kendi yetiştirdiği muallimelere ciddi anlamda güven duyuyordu. Bunun en güzel örneğini Ankara İnas Rüşdiyesi'ndeki hadisede görmek mümkündür. Ankara Maârif Müdürü'nün iddiasına göre, yapılan imtihanlar neticesinde görülmüştür ki, bu mektebin talebeleri, mevcut eğitimden istifade etmemişlerdir. Bu durumun müsebbibi olarak ise mektebin muallime-i ulası Hacer Hanım'ın eksikliği, mektebi layıkıyla idare edecek tecrübeye sahip olmaması gösterilmiştir. Bu yüzden mektepte kalmasının caiz olmayacağı beyan edilerek, Hacer Hanım'ın Çorum sancağı merkezi için vilâyetin istediği muallimeliğe atanarak Ankara'ya da ehliyetli ve iktidar sahibi bir muallimenin tayini istenmiştir. Ankara Maârif Müdürü'nün bu isteği

³⁵⁴ **BOA. MF.MKB., 65/29**, (28 R 1312 / 27 Ekim 1894). Meclis-i Kebîr-i Maârif'e Mahsus Zabıt Varakasıdır: Meclis kararı: Dârümuallimât mezunu genç kızların Anadolu'ya gitmek istememeleri ve bu durumdan kaynaklanan şikâyetleri hakkında bkz. Serpil Çakır, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yay., İstanbul, 1994 s. 248-249.

³⁵⁵ Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s. 14.

³⁵⁶ Akyüz, "Osmanlı'da İlk Açılan Öğretmen Okulları", s. 66; Akyüz, "...Faika Ünlüer'in Yetiştirmesi ve Meslek Hayatı", s. 19.

karşısında Nezâret'ten gelen cevapta Hacer Hanım'ın Dârülmualimât mezunu olması sebebiyle yetersiz olduğu iddiasının doğru olamayacağı, dolayısıyla değiştirilmesini gerektirecek bir durum da görülmediği ve eskisi gibi görevinde devam etmesi gerektiği belirtilmiştir³⁵⁷.

1319 (1901/1902) yılına ait Maârif Salnameleri'ne göre Dârülmualimât'ta okutulan dersler şunlardır³⁵⁸ :

Öğretilen Konular	Her Sınıfta 1 Hafta Zarfında Okunacak Derslerin Adedi		
	Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene
Tecvîd ve Kur'an-ı Kerîm'de Tatbikâtı	2	1	1
Ülûm-ı Diniyye	3	3	3
Arabî	2	2	2
Farisî	1	1	1
Kavâ'id-i Osmaniye ve Müntehebât	1	1	1
Kitâbet ve Tatbikât-ı Kavâ'id	1	1	2
Hüsn-i Hatt	1	1	1
Usûl-i Tedris	1	1	1
Ahlâk	1	2	1
İlm-i Eşya	1	1	1
Hıfzıssihha	-	1	1
İdare-i Beytiyye	1	2	2
Hesab	2	1	1
Hendese	1	1	1
Resim	1	1	1
Coğrafya	2	1	1
Tarih	1	1	1
Musiki	1	1	1
El Hüneleri	3	3	3
TOPLAM	26	26	26

Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere ilk zamanlarda müfredatta yer almayan “Usûl-i Tedris” dersi 1901/1902 (1319) de yer almaktadır. 1879 tarihinde Dârülmualimât ders programında yer alan “Usûl-i Tedris” dersi Aristoklasi Efendi tarafından okutulmuş, fakat bir sene sonra kaldırılmıştı. Batı eğitim öğretim tarzına uygun yazılmış pedagoji kitabıyla dikkat çeken

³⁵⁷ BOA. MF.MKT., 799/24, (13 C 1322 / 25 Ağustos 1904).

³⁵⁸ SNMU. 1319, s. 128. Burada, Dârülmualimât'ın açıldığı günden beri yetiştirdiği öğrencilerin toplam sayısının 381 olduğu belirtilmiştir. Bkz. a.g.e, s. 132.

Ayşe Sıdika Hanım, Dârümuallimât'ta 1890 yılında coğrafya, ahlâk ve el işleri öğretmeni olarak görev yapmış ve daha sonra başöğretmenliğe kadar yükselmişti. Dolayısıyla Ayşe Sıdika Hanım, göreve geldiğinde Darümuâllimat'ta "pedogoji" dersi yoktu ve o bunun büyük bir eksiklik olduğunu fark ederek girişimde bulundu. Nezâret'e bu dersin tekrar konması yönünde taktir yazan Ayşe Sıdika Hanım'ın bu isteğine olumlu cevap verilince 1891 tarihinde "Fenn-i Terbiye ve Usûl-i Tedris" dersi konulmuş³⁵⁹ ve bu dersin öğretmenliğine de Ayşe Sıdika Hanım getirilmiştir³⁶⁰. 1891'den 1909'a kadar 18 yıl boyunca usûl-i tedris dersi her sınıfta haftada 1-2 saat gibi çok az bir yer tutarken, 1909'dan itibaren ders sayısında değişiklik olmuş ve sıbyan kısmında 2, rüşdiye kısmında 3'e çıkarılarak uygulama dersleri de konulmuştur³⁶¹.

Dârümuallimât'ın ilk açıldığında çok da rağbet görmediği, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra daha popüler olduğu anlaşılmaktadır. Öyle ki, 1913 senesinde Dârümuallimât'a kayıt yaptırılması esnasında kayıt yerinin mahşer gününü andıracak kadar kalabalık olduğuna dair bilgiler³⁶² bunu kanıtlar niteliktedir.

Dârümuallimât, 1910-1911 senesi öğretim yılında, birinci sınıftan 65 öğrenci ile yatılı öğretime geçmiştir. Kuruluşundan bu tarihe kadar 38 yılda 731 kadın öğretmen yetiştiren bu kurumun sayısında, Meşrutiyet Döneminde ciddi artışlar görüldü. 1916-1917 öğretim yılında 803'ü yatılı, 276'sı gündüzlü

³⁵⁹ Hasan Âli Yücel bu dersin 1892 tarihinde konulduğunu söylemektedir. Bkz. Yücel, **Türkiye'de Orta Öğretim**, s. 206; Bu dersin pedagojik programlarda yer almasıyla ilgili katkının Münif Paşa'ya ait olduğu iddiası için bkz. İsmail Doğan, **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 169; Usûl-i Tedris dersi hakkında bazı mülâhazalar için ayrıca bkz. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 168.

³⁶⁰ Rumca, Fransızca ve İngilizce bilen Ayşe Sıdika Hanım, devrin tanınmış ilim adamlarından Herbert Spencer, Alexander Bain gibi filozofların terbiye-i etfâl (çocuk eğimi) konulu çalışmalarını da takip etmekteydi. Bkz. Kocamanoğlu, **a.g.m.**, s. 51-52; Ayrıca bkz. Akyüz, "... Faika Ünlüer'in Yetiştirmesi ve Meslek Hayatı", s. 18; Binbaşoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 47-49, 57-59.

³⁶¹ Binbaşoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 48.

³⁶² Çakır, **a.g.e.**, s. 248.

olmak üzere 1079 öğrencisi vardı ki, bu o zamana kadarki en yüksek sayıydı³⁶³.

Dârülmuallimât mezunları, öncelikli olarak kız öğrencilerin eğitimi konusunda önemli bir görev üstlenmekle beraber, halkın kız çocuklarının eğitimine dair bakış açısını bir ölçüde değiştirerek Osmanlı modernleşmesine sağladığı katkı açısından da önemli bir rol oynamışlardır.

³⁶³ Akyüz, “... Faika Ünlüer’in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”, s. 22.

İKİNCİ BÖLÜM

RÜŞDİYE MEKTEPLERİNİN AÇILMASI VE YAYGINLAŞMASI

2.1. Rüşdiye Seviyesinde Açılan İlk Mektepler

2.1.1. Mekteb-i Maârif-i Adliye

Meclis-i Umûr-ı Nâfia tarafından hazırlanan 5 Şubat 1839 (21 Zilkade 1254) tarihinde Takvim-i Vekâyi’de yayınlanan ve rüşdiye mekteplerinin kurulmasını da içeren layihadan sonra, planlanan manada rüşdiye mektebi açılamamıştı. Bunun yerine devletin memur ihtiyacını karşılamak üzere “Mekteb-i Maârif-i Adliye” adında bir okul 1839’da Sultan Ahmet Camiinde açılmıştır. Daha sonra bu okul ikiye ayrılmış ve ikincisine “Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye” adı verilmiştir.

Mekâtib-i Rüşdiye Nazırlığı’na getirilen Esad Efendi, İstanbul ve taşrada açılması planlanan bu mekteplerin ilkinin açılması için hemen harekete geçmiş ve bu ilk mektebin nizamnâmesini hazırlamıştır. 11 Şubat 1839 (27 Zilkade 1254) tarihinde Padişah iradesi ile yayınlanan bu Nizamnâmede mektep hakkında detaylı bilgiler yer almıştır. Buna göre açılacak bu ilk mektebin adı “Mekteb-i Maârif-i Adliye” olmuştur³⁶⁴. Şubat 1839’da sivil bürokratik kademelere getirilecek gençlerin eğitimi için özel olarak kurulan devletin laik sivil okullar ağının ilk örneği kabul edilen³⁶⁵ bu okul, isminden dolayı adaletle, hukukla ilgili görünüyorsa bile bununla bir ilgisi yoktur. II. Mahmud’un mahlası “adlî” olduğu için bu adı alan mektebin³⁶⁶ nizamnâmesinde³⁶⁷ belirtilen hususlar özetle şöyledir:

³⁶⁴ Demirel, **a.g.m.**, s. 46.

³⁶⁵ Findley, **Osmanlı Devleti’nde Bürokratik Reform**, s. 107.

³⁶⁶ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 395, Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 137

³⁶⁷ Mektebin nizamnâmesi için bkz. İhsan Sungu, “Mekteb-i Maârif-i Adliye’nin Tesisi”, **Tarih Vesikaları**, Birinci Teşrin, 1941, C. I, S. 3, s. 212-225; Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 396-406; Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 43-45.; Demirel, **a.g.m.**, s. 46-48.

Mektebin Açılış Gerekçesi

Harp fenni tahsil etmek için şimdiye kadar okullar açılmış olmasına rağmen kalemlere girmek isteyenler için bir okul yoktur. Bunlar, 8-10 yaşlarına kadar mahalle mekteplerinde Kur'an okumayı ve yazı yazmayı (sülüs karalama) öğrenmektedirler. Dâhiliye ve hariciyede istihdam olunacak kâtiplere göre bilinmesi elzem olan ulûm-ı riyaziyye (matematik ilmi) ve fenn-i coğrafyanın (coğrafya ilminin) belki adını bile duymamış olacaklardır. İşte bu yüzden kaleme girenlerin tahsillerini ilerletmek için böyle bir mektebe ihtiyaç vardır. Bu hayırlı iş için de Bâb-ı Âli civarında bir yer tedarik edilecektir.

Mektebin Fizikî Nitelikleri

Nizamnâmede okulun fizikî koşularının da detaylı bir şekilde yer aldığı, gerek öğrencilerin gerekse hoca ve diğer görevlilerin ihtiyaç duyacakları mekânların tafsilatıyla düşünüldüğü görülmektedir.

Mektepte öğrencilerin namaz kılmaları için mescid şeklinde bir yer, Arapça, Farsça ve ileride Fransızca öğretilmesi için 100 kadar öğrenciye yetecek 6 adet dersane, kütüphane, debboy (depo), ve tahminen 100 kadar öğrencinin yatabileceği büyüklükte koğuş şeklinde bir yer, Arapça ve Farsça hocalarına ve Fransızca dili muallimine ve müdür efendiye oturmaları, istirahat edecekleri odalar, sülüs, divanî, rik'a ve siyakat hocalarına yazı öğretebilmeleri için uygun yerler, öğrenciler için teneffüs yapmaya ve kahve içmeye kâfi oda ve mutfak inşa edilecektir. Söz konusu dershanelere, hocalar için döşemeli yüksek birer mahal ve öğrenciler için birbirinden yaklaşık yarımşar metre aralıklı oturaklar ile her oturağın önüne çekmeceli rahleler tedarik edilecektir.

Mektepte Görev Alacak Kişiler ve Maaşları

Mektebe aylık 4.000 gurus maaş ve rütbe-i salise ricalinden (üçüncü rütbeden) bir müdür, ikişer bin gurus maaş ile ulemâdan afif ve mütedeyyin (iffetli ve dindar) ikişer adet Arapça, Farsça hocası ve bir adet sülüs, divani,

rik'a ve siyakat ve bu gibi şeylere muktedir, iyi yazı yazabilen bir hoca tayin edilecektir. Bunların dışında müdüre yardımcı olmak ve yatılı öğrencilerin koşularında geceleme üzere beşer yüz gurus maaşla namuslu bir kişi, 500 gurus maaşla bir kahveci ve 250 gurus maaş ile bir kapıcı ve mektebi silip süpürmek ve hoca ve öğrencilerin dışarıdan alacakları şeyleri getirmek için 100'er gurus maaş ile 7-8 hizmetçi ve 150 gurus maaşla bir aşçı başı ve 100 gurus maaş ile bir kalfa ve 60'ar gurus maaşla 2 çırak olmak üzere 4 kişi görevlendirilecektir.

Mektebin kütüphanesine hocaların uygun gördükleri kitaplar alınacak, bunlar takım takım dolaplara konulacak ve bu dolapların anahtarları hocalarda olacak, bu kitaplar için defter kaydı tutulacak ve senede bir kez kaybolması riskine karşılık yoklanıp eksik olanlar hocaların dikkatine sunularak, zararlar ödetilecektir.

Hocaların mektebe gidiş geliş saatleri de yer almıştır. Cuma günleri dışında her gün sabah güneşin doğmasından bir saat sonra hocalar mektebe gelecek, akşam üzeri saat on buçuktan önce³⁶⁸ ayrılmayacaklardır.

Okul müdürüne, hocalara, öğrencilere, lisan hocasına ve diğer çalışanlara verilecek maaşlar ve geri kalan tüm masrafları karşılamak üzere bazı gelirler (mesela Dimetoka kazasının aylık 2.500 gurus ve altı ayda bir defa alınan 10.000 gurus geliri, Lefkoşa kazasının aylık 2.500 gurus ve altı ayda bir defa alınan 13.500 gurus geliri gibi.) Mansûre Hazine-i Celilesi'ne bağlanmıştır.

³⁶⁸ Hesaplama alaturka saate göre yapılmıştır. Akşam on buçuk, akşam namazından bir buçuk saat önce demektir. Bkz. Demirel, **a.g.m.**, s. 46.

Mektebe Hangi Öğrencilerin Alınacağı, Öğrenci Yeterliliği ve İhtiyaçları

Mektebe alınacak öğrenciler hakkında da şu hususlar yer almaktaydı: Bâb-ı Âli ve Bâb-ı Defteri (Maliye Nezâreti) kalemlerinde bulunan şakirdan ile çalışkan memurların evlatları öğrenci olarak alınacak, burada tahsil gördükten sonra ileride isterlerse Bâb-ı Âli veya Bâb-ı Defteri kalemine memur olarak yerleştirilebileceklerdir. Fakat bunun için de öncelikle kendi hocalarının daha sonra da memur olarak girecekleri dairelerin yetkililerinin huzurunda yapılacak imtihandan başarılı olanlar memur olarak alınacaktır. Bu mektepten mezun olanlar Hariciye Nezâreti'nde ve maliye idarelerinde bulunacakları için mektebe girerken Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti'ne müracaat edip dilekçe verecek ve aslı nesli, hal ve haysiyeti, nasıl biri olduğu anlaşıldıktan sonra mektebe kabul edilecektir. Kalemlerden öğrenci olanların maaşları olduğu gibi kalacaktır. Bâb-ı Âli ve Bâb-ı Defteri kaleminin şu anda mevcut kâtipleri gereğinden fazla olduğundan ve üç beş sene dışarıdan adam alınmadığı zaman da işlerine sekte gelmeyeceğinden bundan sonra sadece bu mektepten mezun olanlar imtihan yapılarak memur olarak alınacaktır.

Bu mektebe 100 yatılı 100 gündüzlü öğrenci alınacak, öğrencilerin yaşları 18'i geçmemiş olacaktır. Mali durumu yerinde olanlar gündüzlü, evleri uzak olup, sabah gidip akşam gelmesi zor olanlar ile fakir aile çocukları yatılı olarak alınacaktır. Yatılı olan öğrencilerin her türlü ihtiyacı (yiyecek, giyecek, kitap, kırtasiye vb.) devlet tarafından karşılanacaktır. Bunların her birinin türüne, miktarına vs. nizamnâmede detaylarıyla yer verilmiştir. Ayrıca öğrencilere Asâkir-i Mansure erlerine verilen maaşa uygun olarak maaş verilecektir.

Dersler ve Kitaplar

Mektepte hangi derslerin ne şekilde okutulacağı da yer almaktadır. Arapça hocaları, *Emsile*'den başlayıp *Kâfiye*'ye, Farisi hocaları *Vehbî*

Tuhfe'sinden Gülistan'a kadar Cuma günleri hariç her gün ders verecek, öğrenciler derslerini öğrendikten sonra da boş durmayarak *divani*, *rik'a*, *siyakat* karalayıp, rakam talim etmek gibi ilimlerle uğraşacaklardır. Kabiliyetli olan öğrencilere *mantık* ve *meâni* ve Farsça'da *Hafız* ve *Şevket divanları* okutulacak. *Mantık* ilminde *Risale-i Esiriye* ve *meâni* ilminde yalnız *Telhis* veyahut *mûlahhas-üt-telhis* gibi birer metin okutturulacaktır. *Arapça'da kafiye'den* sonra kâtiplere çok gerekli olan *Mizan-ül Edeb* adlı kitap okutulacak. Matematik ve coğrafya derslerine ait Arapça ve Fransızca'dan tercüme edilmiş kitaplar varsa onlar kullanılacaktır. Fransızca'dan tercüme yapabilme yeteneğine sahip olmaları için bu mektebin öğrencilerinin Fransızca öğrenmesi gerekmektedir. Fakat Fransızca kaideleri Arapça kaideleriyle benzerlik gösterdiği için öncelikle Arapça sarf ve nahiv çok iyi öğrenilip ardından Fransızca öğretilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Fransızca'da gramer öğretildikten sonra hendese, coğrafya, tarih ve siyasete dair kitaplar okutulacaktır.

Mektebe Devam ve Disiplin

Mektebe devam ve disiplin konusunda da bazı yaptırımlara yer verilmiştir. Müdür her sabah geç gelenleri kontrol etmekle birini görevlendirecek, kendisi de her akşam yoklama alacaktır. Geç gelenlerin mazeretini kendisinden, gelmeyenlerin ise ailesinden soracaktır. Mazereti olmaksızın gelmeyenlere ceza verilecek, bunu yapmaya devam etmeleri halinde de okuldan uzaklaştırılacaklardır. Daha sonra da iltimas ile okula alınmayacaklardır.

İmtihan ve Ödüller

Her sene muharrem ayının başında mektebin öğrencileri imtihana tabi tutulacaklardır. Bu imtihan sırasında vezirler, vekiller, âlimler, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Dâr-ı Şûra-yı Bâb-ı Âli'de görevli kişiler hazır bulunacaklardır. Birinci olan öğrenciye iftihar nişanı gibi istidat nişanı adıyla altın bir madalya ve 500 guruş, ikinci olana daha düşük bir madalya ve 400

guruş, üçüncü olana daha düşük nişan ve 300 guruş verilecektir. Bunların dışında başarılı olan birinci sınıf öğrencisine 150, ikinci sınıf öğrencisine 100 ve üçüncü sınıf öğrencisine 50 guruş verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu imtihanlarda hiçbir şekilde hatır gönül dikkate alınmayacağı, hiçbir öğrencinin hocaları tarafından kayırılmayacağı, hile yoluna sapanların bundan sorumlu tutulacağı vurgulanmıştır. Fransızca sınavlarına sadece o dersin hocası ile dil bilen memurlar ve diğer dil bilen hocalar katılabileceklerdir.

Yukarıda tafsilatıyla izah edildiği üzere, Mekteb-i Maârif-i Adliye, gerek padişahın gerek devlet adamlarının gayretleri sonucu açılmış ve nizamnâmesinde mektep binasından, alınacak öğrenciye, ders verecek hocasından bu hocalara verilecek maaşa, hizmetlisinden öğrencilere verilecek atıyyelere kadar pek çok hususa yer verilmiştir. Bunların hepsi detaylı olarak düşünülmüş ve planlanmış olmasına rağmen ne yazık ki nizamnâmede belirtilen dersler ve programlar tam anlamıyla uygulanamayacaktır.

Bâb-ı DeFTER binasının Topkapı Saray'ına nakledilip bu binanın tamir edilerek Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye bu binanın tahsis edilmesi düşünülmüştür³⁶⁹. Fakat 20 Ocak 1839 (5 Zilkade 1254) tarihinde Bâb-ı Âli yanıp, buradaki memurların bu binaya nakledilmesi gerekince bu düşünce gerçekleşememiş ve mektep Sultan Ahmet Camii hünkâr mahfilinde açılmıştır³⁷⁰. Bundan sonra da hep Sultan Ahmet Camii'nde eğitime devam etmiştir.

Mektebin kesin olarak hangi tarihte açıldığı bilinmemekle birlikte kuruluşuna dair evrâkın deftere kayıt tarihi olan 11 Şubat 1839 (27 Za 1254) tarihinden kısa bir süre önce kurulduğu tahmin edilmektedir³⁷¹. Bu mektep

³⁶⁹ BOA. İ.DH., 2/64, (15 B 1255 / 24 Eylül 1839).

³⁷⁰ Sungu, "Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin Tesisi", s. 215.

³⁷¹ Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, İstanbul, 1993, s. 226; İhsan Sungu, elindeki bazı kayıtlardan yola çıkarak mektebin 13 Nisan 1839 tarihinden evvel açılmış olması gerektiğini ifade etmektedir. Bkz. Sungu, "Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin Tesisi", s. 213. Hicri tarihlerin miladi tarihlere çevrilmesinden kaynaklanan karışıklık sebebiyle farklı kaynaklarda farklı tarihler yer almaktadır. Mesela Osman Ergin mektebin açılış tarihi olarak 1838'i

halk arasında “Mekteb-i İrfaniyye” veya “Mekteb-i İrfan” isimleriyle de anılmaktadır³⁷². Sultan II. Mahmud, mektebi resmen açmış olmasına rağmen fiilen açılıp derslerin başladığını görememiş, 1 Temmuz 1839’da vefat etmesinden kırk gün sonra dersler başlamıştır. Okulun ilk yoklama listesi olduğu tahmin edilen listeler 11 Ağustos 1839 (Gurre-i Cemaziyelahir 1255) tarihli dir. Bu yoklama listelerinden nizamnâmede belirtildiği gibi sadece Cuma gününün değil Cumartesi gününün de tatil olduğu görülmektedir. Yoklama listelerinden, okula ilk başlayan öğrencilerin sayısının 58 olduğu anlaşılrsa da bu mektebin bu kadar öğrenci ile eğitime başladığı konusunda kesin bir bilgi mevcut değildir³⁷³.

Mekteb-i Maârif-i Adliye açıldığı sene buraya girmek isteyenler dilekçelerle başvurmuşlardır. Örneğin İbrahim, İsmail ve Salih isimli üç kişi, bu mektebe kabul olunmak için dilekçe vermiş ve bir kıt’a rûûs-ı hümâyun verilmesini talep etmişlerdir³⁷⁴. Yine aynı şekilde Hasan oğlu Mehmed Rasim isimli kişi, “*müceddiden tertib ve tanzim buyurulmuş olan Mekteb-i Maârif-i Adliye’ye çıraklığa arzu ve iştiyakı*” olduğunu söyleyerek bu mektep şakirdanı zümresine dâhil olmak istediğini ve gerekli olan bir kıt’a rûûs-ı hümâyunun ihсан buyurulmasını istemiştir³⁷⁵. Ertesi yıl da benzer başvurular görülmektedir. Mehmed Tahir Efendi, kendisinin Mekteb-i Maârif-i Adliye şakirdliğine kabul edilmesi isteğinde bulunmuş, kabul edilirse *şâdân ve handân* olacağını ifade etmiştir³⁷⁶ ki, bu ifadeler mektebe girme isteğinin ne kadar yüksek bir seviyede olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir. Sonraki yıllarda da mektebe kaydolmak isteyenlerin arzu hallerine

verirken, (Bkz. Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 395), Hasan Âli Yücel 1840 tarihini vermektedir. (Bkz. Yücel, **Türkiye’de Orta Öğretim**, s. 7). Rüşdiye mektebinin açılmasına dair nizamnâmenin 11 Şubat 1839 tarihinde yayınlandığı göz önüne alınırsa Mekteb-i Maârif-i Adli’nin açılış tarihini 1839 olarak kabul etmek daha doğru görünmektedir.

³⁷² Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 42.

³⁷³ Demirel, **a.g.m.**, s. 48.

³⁷⁴ **BOA. C.MF., 40/1997**, (11 M 1255 / 27 Mart 1839).

³⁷⁵ **BOA. C.MF., 104/5177**, (09 M 1255 / 25 Mart 1839).

³⁷⁶ **BOA. C.MF., 4/ 170**, (04 M 1256 / 8 Mart 1840).

rastlanmaktadır. Bu taleplerin bir kısmının İstanbul dışından olması³⁷⁷ ayrıca dikkat çekicidir.

Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye devam eden öğrencileri teşvik etmek maksadıyla yapılacak imtihanlar neticesinde 15.000 gurus atıyye³⁷⁸ verilmesi kararlaştırılmıştır³⁷⁹. Mektebe devam konusunda dikkatli davranılmış ve şakirdanının yoklamalarını gösteren cedveller/devam jurnalleri düzenli olarak gönderilmiştir³⁸⁰. Bu mektep ilk mezunlarını 1841 senesinde verecektir. Bu seneye ait ders programları ve talebe sayıları aşağıdaki gibidir³⁸¹:

SINIFLAR		Memur Öğrenciler	Öğrenciler	Toplam
Sınıf-ı Evvel (1. Sınıf)	<i>Kâfiyenin başı ve İzharın ortasını geçmiş olanlar</i>	30	93	123
Sınıf-ı Sâni (2. Sınıf)	<i>İzharın ilk kısmında olanlar</i>	8	61	69
Sınıf-ı Sâlis (3. Sınıf)	<i>Avâmil öğrenmekte olanlar</i>	20	-	20
Mülâzım-ı Evvel	<i>İzzî öğrenmekte olanlar</i>	10	19	29
Mülâzım-ı Sâni	<i>Maksud öğrenmekte olanlar</i>	9	17	26
Mülâzım-ı Sâlis	<i>Bina okumakta olanlar</i>	-	-	33
Mülâzım-ı Râbi'	<i>Emsile okumakta olanlar</i>	-	-	25
TOPLAM		77	190	325

Mekteb-i Maârif-i Adliye iki kısımdan oluşmaktaydı. Birincisi layihada “sınıf-ı sâni” olarak ifade edilen fakat Padişahın isteği üzerine adı “rüşdiye” olan yeni açılan kısım, ikincisi ise bunların ilk kısmını oluşturan ve layihada “selâtin mektebi” denilen kısımdı. Birinci kısmın (selâtin mektebi) öğrenim

³⁷⁷ “Midilli ceziresi ahalisinden Neşet Efendi'nin Mekteb-i Maârif şakirdanı silkine idhalini müsted'i i'ta eylediği arzuhal leffen irsal kılınmış olmağla usul ve emsaline tatbiken iktizasının icrası...” Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 2, (23 Ra 1283 / 05 Ağustos 1866) Evr. Nu: 378.

³⁷⁸ **Atıyye-i seniyye:** Padişahların verdikleri hediyeler hakkında kullanılır tâbirdir. Arapça bir kelime olan atıye, hediye, bahşış demektir. Padişahlar muhtelif vesilelerle saray ve hükümet hizmetinde bulunanlara atıye verirdi. Atıyye olarak para verildiği gibi, kılıç, saat, enfiye kutusu da verirdi. Bkz. Pakalın, a.g.e., C. I, s. 110-111.

³⁷⁹ BOA. C.ML., 534/21947, (14 Ra 1255 / 28 Mayıs 1839).

³⁸⁰ BOA. C.MF., 7/327, (01 C 1255 / 12 Ağustos 1839) ve BOA. C.MF., 50/2479, (29 C 1255 / 09 Eylül 1839). 12 Ağustos tarihli belgede 19 şakirdan kaydı görünüyor.

³⁸¹ Ergin, a.g.e., C. I-II, s. 400.

süresi 4 yıl, rüşdiye kısmının ise 3 yıldır. Bu ilk kısımda okuyanlara mülâzim³⁸² denilmekteydi ki, bunların okuma süreleri sıbyan mektepleri ile aynıydı³⁸³.

Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Ulûm-ı Edebiyye-i Adliye öğrencilerini her sene veziriâzâm, ulemâ-i fihâm ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye memur ve zevât-ı kiram huzurunda imtihanları yapılmaktaydı. Bu öğrencilere kabiliyetlerine göre birer miktar atıyye-i seniyye ihsan edilmesine karar verilmişti. Ancak daha sonra bu imtihanda bulunacak kişilerin sayısının azaltılması uygun görülmüştür. Hazırlanan defterde gösterildiği miktarda atıyye-i seniyyenin de Maliye Hazinesi'nden verilmesi kararlaştırılmıştır³⁸⁴. İmtihanların yapılacağı Takvim-i Vekâyi'de duyurulmuştur. Nizamnâmede belirtildiği üzere bu mektepte okuyacak öğrenciler her sene imtihana tabi tutulacaklardır. Bu imtihana verilen önem hem katılan devlet adamlarından hem de verilen ödüllerden anlaşılmaktadır. Bu imtihanların ilki 1 Mayıs 1841 tarihinde Sultan Ahmet Camii'nde yapılmıştır. Padişahın bizzat katıldığı bu imtihan töreninde, şeyhülislâm, sadrazam, diğer vekiller, ulemâ, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye azaları ve İstanbul kadısı da hazır bulunmuşlardır. Burada her iki mektebin hocalarına ve 400'den fazla öğrenciye atıyye verilmiştir³⁸⁵. Ayrıca bu iki mektepteki öğrencilere verilmek üzere bundan önce basılmış olan *Hafız Divanı*'ndan 600 nüsha Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye gönderilmiştir³⁸⁶.

30 Aralık 1842 tarihinde Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırı Esad Efendi marifetiyle, bizzat Sultan Abdülmecid'in katılımıyla, şeyhülislâm efendi ve diğer vekiller de hazır bulunduğu halde Sultanahmet Camii'nde sınıf sınıf imtihanlar yapılmıştır³⁸⁷. Bu imtihanın yapılması için 28 Mart 1842 (15 Safer 1258)'de padişah iradesi çıkmıştır. Bu iradede Mekteb-i Maârif-i Adliye ve

³⁸² **Mülâzim:** Stajyer yerine kullanılır tâbirdir. Tanzimattan evvel bunun yerine “Şakirt” denilirdi. Mülâzim hakkında geniş bilgi için bkz. Pakalın, **a.g.e., C. II**, s. 611-612.

³⁸³ Demirel, **a.g.m.**, s. 48.

³⁸⁴ **BOA. İ.DH.**, 37/1749, (12 S 1257 / 05 Nisan 1841).

³⁸⁵ **Takvim-i Vekâyi**, No: 225, (12 R 1257 / 2 Haziran 1841).

³⁸⁶ **BOA. C.MF.**, 104/5176, (29 S 1258 / 11 Nisan 1842). Bunların her biri yirmişer guruştur. Ulum-ı Edebiye'ye gönderilen 100 adetle birlikte toplam 14.000 guruş tutmuştur

³⁸⁷ **Takvim-i Vekâyi**, No: 241, (27 Za 1258 / 30 Aralık 1842).

Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye’de tahsil etmekte olan öğrencilerin senede bir kere devletin ileri gelenleri (bi’l cümle müşirân-ı izâm, vükelâ-yı fihâm, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye’ye memur sudûr-ı kirâm, ders vekili hazreti şeyhülislâm efendiler vs.) huzurunda imtihanlarının yapılacağı, öğrencilerin şevk ve gayretlerini artırmak için onlara atıyye-i seniyye verileceği³⁸⁸ belirtilmiştir. Bu iradede kime ne kadar atıyye verileceğine dair bilgiler aşağıdaki gibidir:

Mekteb-i Maârif-i Adliye’de Ta’lim Etmekte Olan Şakirdanın Dersleri İtibariyle Sınıfı ve Sâbıkı Misillü ‘Âkib İmtihanda İhsan Buyurulacak Atıyye-i Seniyyenin Mikdarını Hâvi Defterdir

SINIFLAR	Şakirdan	Ketebe	Yekûn	Verilen Atıyye-i Seniyye (Kişi başına)	Yekûn
Kafiyenin başında ve İzharın sonunda olan	66	19	85	80 guruş	6800 guruş
İzharın ilk kısmında olan	49	13	62	60 guruş	3720 guruş
Avamîl öğrenmekte olan	25	5	30	50 guruş	1500 guruş
İzzi öğrenmekte olan	35	2	37	40 guruş	1480 guruş
Maksud öğrenmekte olan	56	17	73	30 guruş	2190 guruş
Bina öğrenmekte olan	36	3	39	25 guruş	975 guruş
Emsile öğrenmekte olan	70	9	79	20 guruş	1580 guruş
TOPLAM	337	68	405	-	18.245 guruş

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Mekteb-i Maârif-i Adliye öğrencilerine toplamda 18.245 guruş verilmiştir. Bunun dışında mektepte görevli 8 hocanın her birine 300 olmak üzere 2400, 10 hademeye ise toplam 1.000 guruş verilmiş, böylece verilen atıyye toplamı 21.645 guruş olmuştur.

Bu uygulama ertesi sene de devam etmiştir. Yine her iki mektebin imtihanlarının, Rebiülevvel ayının başlarında Sultanahmet Camii’nde yapılması kararlaştırılmıştır. Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırı Esad Efendi’nin bir

³⁸⁸ BOA. İ.DH., 55/2721, (15 S 1258 / 28 Mart 1842).

kıt'a takriri ile şakirdana, hocalara ve diğer görevlilere verilecek atiiyenin miktarı 1843 (1259) senesinde toplam 29.450 guruş olarak belirlenmiştir³⁸⁹.

Sâye-i Feyzvâye-i Hazret-i Mülûkânede Mekteb-i Maârif-i Adliye'de Ta'lim Etmekte Olan Şâkirdanın Dersleri İtibariyle Sınıfı ve Sâbık-ı Misillû 'Âkib İmtihanın İhsan Buyurulacak Atiyye-i Seniyyenin Mikdarını Hâvi Defterdir

SINIFLAR	Şakirdan	Ketebe	Yekûn	Verilen Atiyye-i Seniyye (Kişi başına)	Yekûn
Kafiye ve İzharın sonunda olan	76	14	90	80	7200 guruş
İzharın ilk kısmında olan	86	6	92	60	5520 guruş
Avamil öğrenmekte olan	46	7	53	50	2650 guruş
İzzi öğrenmekte olan	38	5	43	40	1720 guruş
Maksud öğrenmekte olan	24	1	25	30	750 guruş
Bina öğrenmekte olan	40	2	42	25	1050 guruş
Emsile öğrenmekte olan	27	3	30	20	600 guruş
TOPLAM	287	38	375	-	19.490 guruş

Öğrencilere verilenlerin dışında müdür, hocalar, jurnal kâtibi gibi diğer görevlilere de belli miktarlarda atiiyeler verilmiştir. Öğrencilere verilen 19.490 guruşla birlikte 1843 senesinde toplam 24.730 guruş atiiye Mekteb-i Maârif-i Adliye mensuplarına verilmiştir.

1842 ve 1843 yıllarına ait iki tablo incelendiğinde bir önceki yıl öğrenci sayısı toplam 405 iken sonraki sene 375'e düşmüş olduğu görülmektedir. Kişi başına verilen atiiye miktarlarında ise bir değişiklik olmamıştır.

Bu arada mektebe kayıtlar da devam etmektedir. 1843 tarihinde Mektep Nâzırı Mehmed Esad Efendi'nin mührü ile *"tahsil-i ilm ve ma'rifet ve*

³⁸⁹ BOA. İ.DH., 73/3623, (12 S 1259 / 14 Mart 1843). Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye mensuplarına verilecek atiiyelerle birlikte bu miktar 29.450 guruş olacaktır ki, bundan aşağıda edilmiştir.

iktisab-ı fenn-i kitâbete arzu ve iştihakları” olduğunu belirten altı kişi Mekteb-i Maârif-i Adliye şakirdanı zümresine kabul edilmek istenmiştir³⁹⁰.

Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye öğrencilerine dair yeni imtihan nizamnâmesinin uygulanması hakkında, Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırı Esad Efendi’ye yazılan tezkirede, şakirdanın imtihanlarının yapılacağı gün belirtilmiştir³⁹¹.

Aklâm-ı Şahane’ye memur olacak öğrencinin Mekteb-i Maârif-i Adliye’de eğitim görmesi gerekmektedir. 1843 senesinde yapılan imtihanlarda kabiliyetli görülen 31 kişi istedikleri kalemlere memur olmayı talep etmişlerdir. Bunun için mektebin müdürüne maruzatlarını bildirmişler ve yazıları güzel ve tertipli bulunmuştur. Yalnız bunların çoğu Mektûbi Senâveri Odası’na memur olmak istediğinden bazı yığılmalar yaşanmıştır. Oysa bu odada zaten memur sayısı gerekenden fazlaydı. Bu sebeple Mektubî Odası, Divan-ı Hümayûn Kalemi Mühimme Odası, Bâb-ı Maliye Aklamı ve Darbhaneye memuriyet isteyen bazı kişiler Dâhiliye Kalemi’ne uygun görülmüştür. Aslında burada okuyan öğrencileri teşvik etmek maksadıyla bir miktar maaş ihsanı düşünülmüş, fakat tasarruf yapılması sebebiyle açıktan maaş ödenememiştir. Uygun görülen yerlere memur olarak girenlere ise derece-i istidad ve kabiliyetlerine göre maaş tahsis olunmuştur³⁹².

Mekteb-i Maârif-i Adliye öğrencilerinden Paris’te eğitim görmek için müracaat edenlere de rastlanmaktadır. Bu öğrencilerden biri Lebib Efendi’dir. *“Fransızca ve fûnûn-ı saire tahsilinde kemal-i arzu ve iştihakım olmağla Paris’de tahsilde bulunan şakirdan zümresine abd u memluklerinin idhaliyle çırağ buyurulmaklığım”* diyerek Fransa’ya tahsil için gitmek istediğine dair dilekçe veren Lebib Efendi’nin isteği kabul edilmiştir. Kendisine emsallerinde

³⁹⁰ BOA. C.MF., 120/5990, (13 R 1259 / 14 Mayıs 1843).

³⁹¹ BOA. A.MKT., 10/94, (20 B 1260 / 05 Ağustos 1844).

³⁹² BOA. İ.DH., 78/3877, (03 B 1259 / 31 Temmuz 1843).

olduğu gibi 7.500 guruş harcırah ve oraya ulaştıktan sonra da aylık 200 frank maaş verilmiştir³⁹³.

Mekteb-i Maârif-i Adliye'den Paris'e öğrenci gönderilirken, diğer taraftan da Paris ve Venedik'teki mektepler için Türkçe hocasına ihtiyaç duyulduğunda, bu ihtiyaç Mekteb-i Maârif-i Adliye hocalarından karşılanmıştır. Venedik manastırı başpiskoposu tarafından sadâret makamına takdim olunan arızanın tercümesinde, daha önce ihtiyaç görüldüğü için Paris'teki mektebe iki Türkçe hocası gönderildiği, Venedik'teki mektep için de hocaya ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Söz konusu talepte, Türkçe'yi iyi öğretecek bir hoca olmazsa, öğrencilerin eğitim ve öğretimlerinin eksik kalacağı ve memlekete faydalı işler yapacak kişiler yetiştirmek için bunun şart olduğu ifade edilmiştir. Bu talep üzerine Mekteb-i Maârif-i Adliye hocalarından Ziya Efendi'nin, Venedik'teki mektebin hocalığına tayin edilmesi, yerine ise maârif muavinlerinden Avni Efendi'nin atanması kararlaştırılmıştır³⁹⁴.

1851 tarihli bir fermanla bu mektepte okuyan öğrencilere, hoca ve memurlara verilen maaşlardan ve ayrıca yeni açılacak rüşdiye mekteplerinden söz edilmektedir. Buna göre her sene Mekteb-i Maârif-i Adliye öğrencileriyle, hoca ve memurlarına imtihanın ardından verilen 29.400 guruş atıyye-i seniyyenin 18.000 guruşu aylık taksim olunacaktır. Aylığa isabet eden 1.500 guruş, Beşiktaş sahilinde boş bulunan Çifte Vavlar Medresesi'nde yeni açılacak rüşdiye mektebi ile ıslahına karar verilmiş olan Kasım Paşa Mekteb-i Rüşdiyesi'ne tahsis edilecektir. Belgede ayrıca Dârülmualimîn talebesinin senenin yarısını taşrada geçirdiği için 8.400 guruş olan maaşına zam yapılarak sürekli çalıştırılması ve fazla kalan 3.000 guruşun hazîne-mânde³⁹⁵ edilmesi hakkında gereğinin yapılması

³⁹³ BOA. İ.HR., 44/2054, (03 Ra 1264 / 9 Şubat 1848).

³⁹⁴ BOA. İ.HR., 159/8497, (29 M 1275 / 8 Eylül 1858).

³⁹⁵ **Hazîne-mânde:** Şahsı üzerinden kaydı silinerek devlete kalan mal ve para. Bkz. Ferit Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 417; Tasarruf karşılığı kullanılır bir tabirdir. "Hazineye kalmış" demektir. Bkz. Ahmed Rasim, **Osmanlı**, C. VII, s. 2438.

istenmiştir³⁹⁶. 1862 senesinde imtihanları yapılan Mekteb-i Maârif-i Adliye öğrencilerinden bazılarının kendi eserleri olan çeşitli yazılar ve resimler ile liyakatlarına göre mümeyyiz efendiler taraflarından verilen notları içeren imtihan cedveli Maârif-i Umûmiye Nâzırı'nın tezkiresi ile beraber arz edilmiştir³⁹⁷.

Bu mektepteki öğretmen ve idarecilerin liyakati yeri geldiğinde sorgulanmış ve uygun görülmeyenler görevlerinden alınmış, başarılı işlere imza atanlar ise çeşitli şekillerde ödüllendirilmişlerdir. Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin müdürü olan Nesim Efendi görevinden ayrılınca yerine Dâhiliye Kalemi'nden Neşet Efendi getirilmiş, ayrıca dördüncü rütbeden rütbe verileceği belirtilmiştir³⁹⁸.

Neşet Efendi'den sonra müdürlük vazifesini yerine getirmek üzere Hacı Mahmud Efendi getirilmiştir. Nesim Efendi'den sonra göreve getirilen Hacı Mahmud Efendi'nin ağır davranması, rehaveti ve olumsuz hareketleri sebebiyle azl edilerek yerine liyakatlı birinin tayin edilmesi gerekmiş ve Mekâtib-i Rüşdiye Başkâtibi Mehmed Latif Efendi bu görev için uygun görülmüştür. Müdürlüğe mahsus 2.500 guruş maaşın 1.000 guruşu hazîne-mânde olacak ve geri kalan 1.500 guruş başkitâbet maaşı olan 1.500 guruşa ilave edilerek toplam 3.000 guruş maaşla kitâbet ve müdürlük hizmetleri birleştirilerek her bakımdan güvenilir bulunan Latif Efendi'ye bu görev verilmiştir³⁹⁹.

1850 tarihinde de Mekteb-i Maârif-i Adliye Müdürü Abdülatif Efendi'nin tayini çıkmış ve müdürlüğe Dîvânî hocası Azari Efendi getirilmiştir. Ali Efendi ve Ahmed Cevdet Efendinin de Meclis-i Maârif azalığına tayin edileceği, böyle kişilerin Maârif azalığında olmasının ilerlemekte olan mektepler nizamâtının faydasına olacağı ifade edilmiştir. Emeklilik isteğinde bulunan

³⁹⁶ BOA. A.MKT.MHM., 31/46, (08 C 1267 / 11 Nisan 1851); Mekteb-i Maârif-i Adliye talebelerinden olan Mustafa, kendi arzusuyla bu mektepten çıkarak Bahriye Mektebi şakirdanı zümresine katılmıştır. Bkz. BOA. A.MKT.NZD., 34/58, (15 B 1267 / 17 Mayıs 1851).

³⁹⁷ BOA. İ.DH., 486/32851, (28 Ş 1278 / 28 Şubat 1862).

³⁹⁸ Takvim-i Vekâyi, No: 229, (15 C 1257 / 03 Ağustos 1841).

³⁹⁹ BOA. İ.DH., 78/3880, (8 B 1259 / 05 Ağustos 1843).

mektepe hocası Hazım Efendi'nin emekliliğinin icra olunması ve boş olan maaşların tahsisi kararlaştırılmıştır⁴⁰⁰.

Bu mektebin Meşk Hocası olan Bursa müderrislerinden hattat Halil Şükrü Efendi'nin hattı olarak *Delâil'ül Hayrat* isimli eseri basılmış ve yaptığı iş şayan-ı iltifat olduğundan rütbesinin terfi' ettirilmesi istenmiştir⁴⁰¹. Meclis-i Maârif-i Umûmiye 1855 tarihinde bu mektebin hocalarından Mehmed Efendi'ye bir kıt'a müderrislik rûusu verilmesini talep etmiştir⁴⁰². Mekteb-i Maârif-i Adliye Hocalarından Hacı Hüseyin Efendi ise Meclis-i Maârif azalığına tayini arzusunda olduğunu Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celilesi'ne bildirmiştir⁴⁰³.

Bu mektep, Tanzimat Döneminin önemli bürokratlarının yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Açılma gayesi olan memur yetiştirme ihtiyacını büyük oranda karşıladığı söylenebilir. 1857'de Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye bir de Mekteb-i Maârif-i Adliye İdadisi eklenmiş, 1862 senesinde yerini, Mahrec-i Aklâm adı altında resmî dairelere memur yetiştiren bir okula bırakarak ortadan kalkmıştır⁴⁰⁴.

⁴⁰⁰ BOA. İ.MVL., 177/5295, (28 N 1266 / 07 Ağustos 1850).

⁴⁰¹ BOA. İ.DH., 91/4564, (26 Ş 1260 / 10 Eylül 1844). Bu eserin beheri 35 guruşa satılacaktır.

⁴⁰² BOA. A.MKT.NZD., 158/ 76, (30 Za 1271/ 14 Ağustos 1855).

⁴⁰³ BOA. A.MKT.NZD., 251/63, (26 C 1274 / 11 Şubat 1858).

⁴⁰⁴ Sungu, "Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin Tesisi", s. 216; Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, s. 45; Sakaoğlu, "Tanzimat Okulları", *Tarih ve Toplum*, XII/72, (Aralık 1989), s. 29; Gülten Sarıyıldız, "Osmanlı Bürokrasisinde Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maârif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm)," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (6), 2000, s. 17-30; Osman Ergin, Mekteb-i Maârif-i Adliye hakkında Darüşşafaka Tarihçesi'ni neşrederken "*Türkiye'de ilk memur mektebi sayılan mahrec-i aklâmın müahharen açılan menşei küttabın hatta mekteb-i mülkiyenin temeli budur.*" demektedir. Ergin, *a.g.e.*, C. I-II, s. 396; Ortaylı bu mektep hakkında "...Medreset-ül nuvvab yahut Medreset-ül kudat naib yahut kadı medresesi dediğimiz bir hukuk mektebi tesis edildi ve şurasını söylemek gerekir ki II. Mahmud'un kurduğu hukuk mektebi Mekteb-i Maârif-i Adliyye'ye göre bunun programı batılı hukuka daha yakındı...." demektedir. Bkz. Ortaylı, *Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek*, Timaş Yay., İstanbul, 2008, s. 132. Bu mektebin bir hukuk mektebi olmaması sebebiyle Ortaylı'nın bu tanımlamasının mektebi tarif etmekten uzak bir tanımlama olduğu kanaatindeyiz.

2.1.2. Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye

Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin açılışından bir süre sonra bu mektepten başka Süleymaniye Camii Külliyesi'ndeki Taş Mektep'te 19 Mart 1839 (3 Muharrem 1255) tarihinde Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye-i Adliye açılmıştır⁴⁰⁵. Bu okul Süleymaniye Camii Külliyesi'nde açılmış olduğundan Süleymaniye Mektebi diye de anılmış ve buraya hocalar tayin edilmiştir. Rüşdiye düzeyinde olan ve gerek halka, gerek memur olacılara yanılsız yazı yazabilme, bir konuyu kaleme alabilme öğretimi yapmak üzere kurulmuş olan bu mektebe sıbyan mektebini bitiren öğrenciler alınacak, bu öğrenciler 18 yaşlarına kadar okulda kalabilecek ve göstedikleri gayrete ve kabiliyetlerine göre evkaftan değişen miktarda aylık alacaklardı⁴⁰⁶.

Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye öğrencilerinin ilk mezunlarını verdiği 1841 senesinde sınıflara göre öğrenci sayısı aşağıdaki gibidir⁴⁰⁷.

SINIFLAR	ÖĞRENCİ SAYILARI
<i>Sınıf-ı Evvel</i>	16
<i>Sınıf-ı Sâni</i>	14
<i>Sınıf-ı Sâlis</i>	11
<i>Mülâzim-i Evvel</i>	10
<i>Mülâzim-i Sâni</i>	10
<i>Mülâzim-i Sâlis</i>	7
<i>Mülâzim-i Rabi'</i>	7
TOPLAM	74

Sultanahamet Mektebi diye söz edilen Mekteb-i Maârif-i Adliye'nin, Yeşil Oda, Sarı Oda, Mavi Oda diye ayrı ayrı dersaneleri bulunurken ve buraya hali vakti yerinde ailelerin, bey ve paşaların çocukları giderlerken, Süleymaniye'deki Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'ye giden öğrenciler derslerini aynı kubbeli salonda yapmaktaydılar⁴⁰⁸.

⁴⁰⁵ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin ...*, s.42.

⁴⁰⁶ Ergin, *a.g.e.*, C. I-II, s. 386-393; Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 138

⁴⁰⁷ Ergin, *a.g.e.*, s. 400.

⁴⁰⁸ Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin ...*, s. 42.

1841 senesinde bu mektebe girmiş olan Halil Aşçidede burada yaşadıklarına hatıralarında yer vermiştir⁴⁰⁹. Bu hatıralarda Aşçidede, Sultanahmet Mektebi'nin maaşının olmadığı, Yeşil, Sarı ve Mavi Oda adlarıyla odaları olduğu, imtihanlarda başarılı olanların odalara kabul edildiğini söylemektedir. Oysa kendi okuduğu Süleymaniye Mektebi'nin büyükçe kubbeli taş mektep olup Sultanahmet gibi çeşitli odalarının olmadığı, sadece birinci hocaya mahsus küçük bir oda bulunduğunu ve öğrencilere derecelerine göre maaş ödendiğini belirtmektedir⁴¹⁰. Bu hatıralardan Mekâtib-i Rüşdiye Nâzırı Esad Efendi'nin her hafta Salı günleri mektebe gittiği ve öğrencileri imtihan ettiğini öğreniyoruz. Sultanahmet ve Süleymaniye öğrencileri arasında bir rekabet olduğunu da bu satırlardan çıkarmak mümkündür. Kimi zaman padişahın da katıldığı imtihanlar sırasında bu rekabet açıkça görülmektedir. Orta sınıftan bir bürokrat ve aynı zamanda bir derviş olan⁴¹¹ Aşçidede, ders bakımından Süleymaniyelilerin, yazı bakımından ise Sultanahmetlilerin birinci olduğunu söyler⁴¹². Bu mektepte yapılan umumi imtihanlardan sonra “kaleme çırağ” olunurdu. Nitekim o da imtihandan sonra kendisine sorulduğunda askerliği tercih etmiş ve Ruznamçe Kalemi'ne gönderilmişti. Diğer arkadaşlarının çoğu - ki Ziya Paşa da bunlardan biridir - Bâbıâli'de göreve başlamışlardır⁴¹³.

Bu yeni açılmış olan mekteplerde gayretli çalışmaları olan hocalar ödüllendirilerek teşvik edilmişlerdir. Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye-i Adliye hocası Trabzonlu Numan Efendi'ye eğitim için gösterdiği gayretleri için emsalleri gibi bir kıt'a nişan ve Mekâtib-i Rüşdiye Başkâtibi Mehmed Latif Efendi'ye hocalık

⁴⁰⁹ Halil İbrahim Aşçidede, **Hatıralar**, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1960, s. 20-23; Halil İbrahim Aşçidede'nin hatıralarına Ergin de eserinde yer vermiştir. Hatıralarda mektebe başlama tarihi 1841 olarak gösterilmesine rağmen Ergin, mektebe başlama tarihini sehven olsa gerek 1844 olarak vermektedir. Bkz Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 387-393.

⁴¹⁰ “Mülâzimlerden lede'l imtihan sınıfı râbia geçse onbeş kuruş maaş alır ve sâlis olsa yirmi kuruş alır ve sâni olsa yirmibeş kuruş alır.” Bkz. Halil İbrahim Aşçidede, **Hatıralar**, s. 20.

⁴¹¹ Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam -Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla-**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2008, s. 312; Aşçidede Halil İbrahim hakkında bazı mütalaalar için bkz. Findley, **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform**, s. 173.

⁴¹² Yazı bakımından Sultanahmetlilerin birinci olmasına rağmen kendilerinin Ziya Bey (Ziya Paşa) gibi hattı güzel bir arkadaşlarının olmasıyla övünür. Bkz. Halil İbrahim Aşçidede, **Hatıralar**, s. 21.

⁴¹³ Halil İbrahim Aşçidede, **Hatıralar**, s. 23.

rütbesiyle dördüncü rütbeden diğer bir kıt'a nişan verilmesi uygun görülmüştür⁴¹⁴.

Mekteb-i Maârif-i Adliye kısmında yer verildiği üzere 1 Mayıs 1841 (9 Rebiülevvel 1257) Cumartesi günü Mekteb-i Maârif-i Adlî ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye'nin her ikisinin toplam 400'den fazla olan öğrencisinin imtihanı, vükelâ ve devletin ulemâsı huzurunda yapılmış ve muallimler ile öğrencilere atıyyeler verilmiştir.⁴¹⁵

Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye öğrencilerine rik'a ve divani hatlarını öğretmek üzere meşk⁴¹⁶ hocası tayini gerekmiş ve Divân-ı Hümayûn kaleminde görevli Cevdet hatla maruf Azari Efendi'nin, memuriyetine hâlel gelmemek üzere meşk hocalığına tayinine karar verilmiştir⁴¹⁷. Ayrıca Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye gönderilen *Hafız Divânı*'ndan 100 cilt de Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'ye gönderilmiştir⁴¹⁸.

Yukarıda Mekteb-i Maârif-i Adliye bahsinde de belirtildiği üzere 21 Nisan 1842 (10 Rebiülevvel 1258) Perşembe günü vükelâ ve devlet ulemâsı hazır bulunduğu halde ve bizzat Sultan Abdülmecid Han'ın teşrif ettikleri özel bir merasimde Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye öğrencilerinin de imtihanları yapılmış ve önceden olduğu gibi hediyeler verilmiştir⁴¹⁹.

Bu imtihanın yapılması için 28 Mart 1842 (15 Safer 1258)'de padişah iradesinde öğrenci sayıları ve verilecek atıyye miktarı aşağıdaki şekilde belirtilmiştir⁴²⁰.

⁴¹⁴ BOA. C.MF., 90/4461, (29 L 1255 / 05 Ocak 1840).

⁴¹⁵ Takvim-i Vekâyi, No: 225, (12 R 1257 / 2 Haziran 1841).

⁴¹⁶ Meşk, güzel yazı çalışmalarında önemli bir yer tutardı. İbtidâilerde Kur'anın ilk hatmi bitip ikinciye başlandığında meşk hocaları tarafından, Sülûs ve Nesih yazılarının öğretilmesine başlanması gerekiyordu. Bkz. Nesimi Yazıcı, "Yüzelli Yıl Öncesi Çocuklarımız Neler Okuyorlardı?", *Diyanet Aylık Dergisi*, S. 129, Eylül 2001, s. 22.

⁴¹⁷ Takvim-i Vekâyi, No: 229, (15 C 1257 / 5 Temmuz 1841).

⁴¹⁸ BOA. C.MF., 104/5176, (29 S 1258 / 11 Nisan 1842). Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye gönderilen 600 adetle birlikte bunların her biri yirmişer guruştan toplam 14.000 guruş tutmuştur.

⁴¹⁹ Takvim-i Vekâyi, No: 241, (27 Za 1258 / 30 Aralık 1842).

⁴²⁰ BOA. İ.DH., 55/2721, (15 S 1258 / 28 Mart 1842).

Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye-i Adliye'de Ta'lim Etmekte Olan Şâkirdanın İsti'dadları Hasebiyle Sınıfı ve Sâbık-ı Misillû 'Âkib İmtihanda İhsan Buyurulacak Atiyye-i Seniyyenin Mikdarını Müş'îr Olduğu

SINIFLAR	Öğrenci Sayısı	Verilen Atiyye-i Seniyye (Kişi başına)	Toplam
<i>Sınıf-ı Evvel (1. Sınıf)</i>	15	80 guruş	1200 guruş
<i>Sınıf-ı Sani (2. Sınıf)</i>	9	60 guruş	540 guruş
<i>Sınıf-ı Sâlis (3. Sınıf)</i>	13	50 guruş	650 guruş
<i>Mülâzimân-ı Evvel</i>	9	40 guruş	360 guruş
<i>Mülâzimân-ı Sâni</i>	11	30 guruş	330 guruş
<i>Mülâzimân-ı Sâlis</i>	13	25 guruş	325 guruş
<i>Mülâzimân-ı Râbi'</i>	14	20 guruş	280 guruş
TOPLAM	84	-	3.685 guruş

Aynı belgeye göre, Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'de görev yapan 2 hoca ve 1 muavine toplam 750 guruş ve öğrencilere verilen toplam 3.685 guruş ile 1842 tarihinde toplam 4.435 guruş atiyye verilmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye verilen 21.645 guruş atiyye ile 1842 senesinde her iki mektebe toplam 26.080 guruş atiyye verildiği anlaşılmaktadır.

Ertesi sene 14 Mart 1843 (12 Safer 1259) tarihinde yapılan imtihan sonucunda verilen ödüller ise şöyledir:⁴²¹

Kezâlik Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye-i Adliye'de Ta'lim Etmekte Olan Şâkirdanın İsti'dadları Hasebiyle Sınıfı ve 'Âkib İmtihanda İhsan Buyurulacak Atiyye-i Seniyyenin Mikdarını Havi Defterdir

SINIFLAR	Öğrenci Sayısı	Verilen Atiyye-i Seniyye (Kişi başına)	Toplam
<i>Sınıf-ı Evvel (1. Sınıf)</i>	15	80 guruş	1200 guruş
<i>Sınıf-ı Sani (2. Sınıf)</i>	10	60 guruş	600 guruş
<i>Sınıf-ı Sâlis (3. Sınıf)</i>	17	50 guruş	850 guruş
<i>Mülâzim-i Evvel</i>	5	40 guruş	200 guruş
<i>Mülâzim-i Sâni</i>	5	30 guruş	150 guruş
<i>Mülâzim-i Sâlis</i>	18	25 guruş	250 guruş
<i>Mülâzim-i Râbi'</i>	15	20 guruş	300 guruş
TOPLAM	85	-	3550 guruş

Aynı defterde yer alan bilgilere göre, mektepte görev yapan Arapça ve Farsça hocalarına 300 guruştan toplam 600, diğer muavin ve memurlarına toplam 330, dâhil-i daire-i imtihan olacak bendegâne ilave için 12 nefere 20

⁴²¹ BOA. İ.DH., 73/3623, (12 S 1259 / 14 Mart 1843).

guruştan toplam 240 guruş atıyye verilmiştir. Tabloda belirtildiği üzere öğrencilere verilen 3550 guruş atıyye ile beraber Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye’de verilen atıyye miktarı toplam 4720 guruş olmuştur. Mekteb-i Maârif-i Adliye bahsinde belirtilen 24.730 ile birlikte, 1843 senesinde bu iki mektebe verilen atıyyelerin toplamı 29.450 guruştur.

Tanzimat Döneminin münevverlerini yetiştiren önemli bir eğitim müessesesi olan Mekteb-i Ulûm-ı Edebiyye, açılışından 23 yıl sonra 1862’de kapatılmıştır⁴²². Her yıl düzenli olarak devlet erkânı ve kimi zaman padişah huzurunda imtihanların yapılması, nispeten yeni bir eğitim anlayışı içinde eğitim yapılması, devlet dairelerine ve yüksek mekteplere biraz daha iyi yetişmiş eleman yetiştirilmesi ve en önemlisi bundan sonra açılacak yeni okullara örnek teşkil etmesi açısından bu iki mektep Türk Maârif Tarihi’nde önemli bir yer işgal eder.

2.2. Erkek Rüşdiyeleri

Sultan Abdülmecid’in 1845 senesinde ülke genelinde mektepler açılması yönünde verdiği emir üzerine⁴²³, Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye’den sonra ilk rüşdiye mektepleri açılmaya başlandı.

Ülke genelinde rüşdiye mektepleri açma yönündeki ilk girişim, Mekâtib-i Umûmiye Müdürü Kemal Efendi’ye aittir. Kemal Efendi, 25 Şubat 1847 tarihinde sadâretten aldığı izin ile Davutpaşa’da eski bir sıbyan mektebini rüşdiye haline dönüştürmüştü ve burada Arapça, Farsça, hesap, coğrafya gibi derslerin usûl-i cedîdeye (yeni usule) göre okutulmasını sağlamıştı⁴²⁴. Aslında iki yıllık olması planlanan bu mektep, sıbyan

⁴²² Sungu, “Mekteb-i Maârif-i Adliye’nin Tesisi”, s. 216.

⁴²³ Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, s. 228-229.

⁴²⁴ Cevdet Paşa, **Tezâkir** 40, s. 38; Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 43; Bilim, **Tanzimat Devri’nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839-1876)**, s. 45; Kemal Efendi’nin gayretleri için bkz. Berker, **a.g.e.**, s. 25.

mektepleri ıslah edilmediği için bir yıllık hazırlık süresi ve Darülfünun'da okunacak derslerin girişi olarak bir yıl daha eklenerek dört yıllık olarak açıldı⁴²⁵.

Davutpaşa Rüşdiyesi'nde okuyan öğrencilerin oldukça başarılı oldukları, kısa sürede bilgi ve becerilerini geliştirdikleri görülmüştür⁴²⁶. Rüşdiye mekteplerinde verilen eğitimin faydası halk tarafından anlaşıncı mektebe kısa sürede büyük bir rağbet olmuş ve talebe mevcudu 100'ü geçmiştir. Hatta bu yüzden mevcut derslane yetersiz kalmış ve bir derslane ilavesine ihtiyaç duyulmuştur⁴²⁷.

Davutpaşa Rüşdiyesi'nden sonra mektep sayısının beşe çıkarılmasına karar verilmiş ve bu mektepler için uygun mahaller tespit edilmiştir. Böylece Davutpaşa Rüşdiyesi'nin ardından, Bayezid, Üsküdar, Tophane ile Bâb-ı Âli civarındaki Ağa Camii'nde yeni rüşdiye mektepleri açılmıştır⁴²⁸. Bu mekteplerde de öğrencilerin yeni usule göre iyi bir eğitim aldıkları anlaşılmış⁴²⁹, özendirici olması için bir defaya mahsus olarak imtihanların Bâb-ı Âli'de padişahın da katılımıyla yapılması istenmiştir⁴³⁰. Nitekim 1848 (1264) senesi şaban ayında Padişahın da hazır bulunduğu bir törenle Bâb-ı Âli'de öğrencilerin imtihanları yapılarak gerek öğrencilere, gerekse muallimlere "atiyye" ve "nişan-ı aferin" verilmiştir⁴³¹. Rüşdiye mekteplerinde

⁴²⁵ Tekeli, **a.g.e.**, s. 64.

⁴²⁶ Padişaha sunulan 10 Haziran 1848 tarihli belgede buradaki çocukların birkaç ay zarfında bir iki senelik "malumat ve meleke" elde ettikleri ifade edilmektedir. Bkz. **BOA. İ.DH.**, 175/9411, (7 B 1264 / 10 Haziran 1848).

⁴²⁷ Bu belgeden, gerek bu dershanenin gerekse tamire ihtiyaç olan bazı yerlerin masrafı için 6.050 gurus gerektiği, bu konuda Meclis-i Maârif-i Umûmiye, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye yazıldığı ve bu paranın ödenmesi yönünde karar çıktığı anlaşılmaktadır. Bkz. **BOA. İ.DH.**, 175/9411, (7 B 1264 / 10 Haziran 1848).

⁴²⁸ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 34; Demirel, **a.g.m.**, s. 51; Yeni açılan bu mektepler için gereken Birgivi Risalesi, Sarf ve Nahivlerden ikişer yüz adet risale Meclis-i Maârif tarafından mazbata ile istenmiştir. Bkz. **BOA. A.AMD.**, 5/91, (15 Za 1264 / 14 Ekim 1848).

⁴²⁹ Padişaha sunulan 5 Temmuz 1848 tarihli belgede, bu rüşdiyelerdeki çocukların 6 ayda 6 senelik ilim tahsil etmiş gibi oldukları ifade edilmektedir. Bkz. **BOA. İ.DH.**, 175/9470, (3 Ş 1264 / 5 Temmuz 1848).

⁴³⁰ Bu belgede, Mekteb-i Tıbbiye ve Harbiye-i Şahane imtihanları öteden beri şaban ayında birbirini müteakib yapıldığından rüşdiye mektebinin imtihanının da Bâb-ı Âli'de yapılabileceği ifade edilmiştir. Bkz. **BOA. İ.DH.**, 175/9470, (3 Ş 1264 / 5 Temmuz 1848).

⁴³¹ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 34; Cevdet Paşa, **Tezâkir** 40, s. 38.

her yıl imtihanların yapılmasına ve öğrencilerin teşvik edilmesine de devam edilmiştir⁴³².

Bu bilgilerden anlaşıldığı gibi ilk açılan rüşdiye mektepleri kısa sürede rağbet gören mektepler haline gelmişlerdir. Kemal Efendi Davupaşa'daki bu mektepte hem bizzat hocalık yapmış hem de mektepte okutulacak ve Farsça'yı kolay yolla öğretmeyi hedefleyen *Talim-i Farisi* adlı kitabı yazmıştır. Yine bu mektepte okutulmak üzere, ilmine güvendiği kimselere de Türkçe bazı kitaplar yazdırmıştır. Kemal Efendi'nin başarıları üzerine kendisine bir kıt'a nişan verilmiş ve müdürlük ünvanı tekrar nezârete dönüştürülmüştür⁴³³.

Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı Kemal Efendi⁴³⁴, kendi uhdesinde olan mekteplerin düzeninin tesis edilmesi ve tamamlanması için ciddi mesai sarfetmiş, gayretle çalışmıştır. Yurt dışını görüp oranın eğitimi hakkında bilgi sahibi olmasının faydalı olacağını düşündüğünden bir müddet Avrupa'ya gitmek için izin istemiş ve 8 aylığına Avrupa'ya gitmesine padişah tarafından izin verilmiştir⁴³⁵. Avrupa'ya gidip çeşitli incelemelerde bulunan Kemal Efendi, eğitimle ilgili konularda birtakım önerilerde bulunduğu bir yazı kaleme almıştır. Kemal Efendi bu yazısında; coğrafya derslerinin daha kolay

⁴³² 1850 senesindeki imtihan yeni açılmış olan Mekteb-i Celîl'de padişahın huzurunda yapılacaktır. Bu yeni mektebin adına da Darülmaârif denmiştir. Bkz. **BOA. İ.DH.**, 224/13324, (23 M 1267 / 28 Kasım 1850); Darülmaârif hakkında bkz. Yücel, **Türkiye'de Orta Öğretim**, s. 8; 1849'da Valide Mektebi adıyla Sultan Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Valide Sultan tarafından açılan mektep 1873'te lise düzeyinde bir mülkiye idadisine dönüştürülerek ilk idadi olmuştur. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ce Darülmaârif adı uygun görülen bu mektep öğretim yönünden diğerlerinden daha üstündür. Nitekim idadi seviyesine yükseltilmesi de bunu göstermektedir. Bkz. Cahit Bilim, "Türkiye'de Orta Öğretimde Çağdaşlaşma (1838-1876)", **Türk Kültürü**, Ocak 1977, S. 171, s. 178; Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 351. Antel, bu mektebin, mevcut rüşdiye mekteplerinin seviyelerinin Darülfünun'a talebe yetiştirmeğe kâfi gelmediği için açıldığını ifade eder. Antel, **a.g.m.**, s. 447. Darülmaârif ve bu mekteple ilgili olarak Vehbî Molla'nın Vâlîde Sultan'ı yanlış yönlendirmesi sebebiyle mektebin seviyesindeki düşüş için bkz. Cevdet Paşa, **Tezâkir 40**, s. 39.

⁴³³ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 34, 35; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s. 60-61; Mustafa Yazıcı, **a.g.e.**, s. 43.

⁴³⁴ Kemal Efendi (Paşa), 1861-1878 tarihleri arasında Maârif Nâzırlığı görevine 8 kez getirilmiştir. Bkz. Sinan Kunalalp, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prospografik Rehber**, İsis, İstanbul, 1999, s. XVIII; Osmanlı Devleti'ndeki tüm Maârif Nâzırları için bkz. **a.g.e.**, s. 6-7.

⁴³⁵ Bu seyahat için 10.000 gurusu geçici maaş ve 25.000 gurusu harcırah verilmesi uygun görülmüştür. Bkz. **BOA. İ.DH.**, 215/12585, (29 B 1266 / 10 Haziran 1850); Berker, **a.g.e.**, s. 36-37; Cevdet Paşa, Kemal Efendi'nin, Vehbî Molla'nın Vâlîde Sultan'ı yönlendirmesiyle güç durumda kalması sonucu mecbur olarak bu seyahate çıktığını iddia eder. Bkz. Cevdet Paşa, **Tezâkir 40**, s. 39.

öğrenilmesi için memleketteki tüm mekteplerde, özellikle rüşdiye mekteplerinde küre, atlas ve harita olması gerektiğini, şimdiye kadar rüşdiye mektepleri için Avrupa'dan bir takım küre ve harita getirildiği, fakat bunların bedelinin diğerinden bir iki kat daha fazla olduğunu söyler. Aynı zamanda bu haritalar yabancı dilde olduğu için yeteri kadar faydalanılamadığını ifade etmiştir. Onun bu görüşleri üzerine Türkçe küreler yapılması gereği ortaya çıkmıştır. Kürelerin üzerindeki meşhur yerlerin isimlerinin Türkçe'ye tercüme edilip 150 adet küre yaptırılmasına karar verilmiş ve tercümeye başlanmıştır. Üzerinde meşhur yerlerin isimleri Türkçe olan 150-200 civarında küre yaptırılmasınavkarar verilip tercümesine başlanmıştır. Kemal Bey, bu seyahatinde İngiltere ve Belçika'yı görmüş, Fransa'nın büyük mekteplerini ise tatil aylarına denk geldiği için görememiştir. Bu yüzden hem bu mektepleri hem de Almanya'daki mektepleri görebilmek için padişah'tan 4 ay daha izin alarak buralarda da incelemelerde bulunmuştur⁴³⁶. Böylelikle bir sene boyunca Avrupa'daki eğitim öğretimi, okulların durumunu inceleyen, haritaların ülkeye getirilmesi konusunda girişimlerde bulunan Kemal Efendi, bilhassa rüşdiye mektepleri için büyük öneme sahip yeniliklerle ülkesine dönmüştür.

Kemal Efendi'nin yanı sıra Mustafa Reşid Paşa gibi yenilik taraftarı kimselerin bu mesele ile bizzat ilgileniyor olmaları da hiç kuşkusuz önemlidir. Devletin üst kademelerinde görev yapan kimselerin bakış açılarının eğitim öğretime nasıl etki ettiğinin en somut örneklerinden biri de 1848 yılında yaşanmıştır. Reşid Paşa sadrazam iken, rakibi olan Said Paşa, onu dinî konulara itina göstermemekle itham ederek azledilmesini ve yerine Sarım Paşa'nın sadrazam olmasını sağlamıştı. Devrin şartlarını kabul etmek istemeyen ve eski zihniyeti devam ettirmek niyetinde olan Said Paşa, *"mekâtib-i rüşdiyyede çocuklara ressamlık öğretiyorlarmış"* şayiasını çıkarınca, harita öğretilmesinin yasaklanması gündeme gelir. Mekâtib-i Umûmiye Muavini olan ve zaten kendisi de yeniliklerden yana olmayan Vehbi Molla, okulların kapatılmasından ve Meclis-i Maârif dairesinin teftiş

⁴³⁶ BOA. İ. MVL., 198/6146, (20 Ra 1267 / 23 Ocak 1851).

geçirmesinden korktuğu için ne kadar harita varsa tuvaletlere attırarak haritaları imha eder. Neticede padişah Said Paşa'nın yerine Mustafa Reşid Paşa tekrar sadrazamlığa getirilir⁴³⁷. Böylelikle Maârif sahasında atılacak adımların önündeki engel kaldırılmış olur. Yine bu mekteplerde öğrencilerin tebeşir ve kara tahtayı kullanacak olmaları bazı kesimleri rahatsız edince *“Frenk icadı nesneye Kur'an harflerinin yazılması caiz değildir!”* düşüncesini bertaraf edebilmek için yönetmeliğe *“Medine ve Mekke'deki mekteplerde istimâl edildiği üzere”* cümlesi eklenmek suretiyle ilginç bir yola başvurulur⁴³⁸.

Burada belki de en dikkat çekici husus, yeniliklerin ancak bu tür yeniliklere inanan ve bu yolda gayret sarfeden insanların eliyle yürütülüyor olmasıdır. Gerek maârif sahasında olsun gerekse başka sahalarda olsun reformlar hâlâ tam anlamıyla devlet eliyle ve bir devlet politikası olarak değil de büyük oranda bu reformlara inanan idarecilerin gayretleriyle yürütülüyordu. Nitekim yenilik yanlısı bu kimselerin yanı sıra bu tür gelişmelerden hiç de hoşlanmayan bir kesim vardı ve bunlar da hâlâ etkilerini sürdürüyordu. Bu gibilerin olmadık gerekçelerle yenilikleri engelleme çabaları her ne kadar şevk kırıcı olsa da reform yanlısı idarecilerin gayretleriyle gelişmeler devam etmiştir. Nitekim Mustafa Reşid Paşa'nın ikinci sadâreti döneminde eğitim ve kültür işlerine daha çok önem verilmiş ve bu dönemde rüşdiyelerin sayısında kayda değer artış sağlanmış⁴³⁹. Birkaç sene önce açılan ve sayısı İstanbul'da 6'ya çıkan bu okullara toplam 870 öğrenci devam ediyordu⁴⁴⁰. Bu okullarda Arapça ve Farsça yerine önce Türkçe öğretilmesi, matematik, coğrafya ve fen öğretilmeye çalışılması, dönemi itibarıyla önemli gelişmeler olarak görülebilir⁴⁴¹. 1852 senesinde İstanbul'da rüşdiyelerin sayısı 10'a ulaşmıştı⁴⁴². 1854 senesine gelindiğinde Beyazıt, Saraçhane,

⁴³⁷ Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, s. 11.

⁴³⁸ Sakaoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 66; Sakaoğlu, “Tanzimat Okulları”, s. 30.

⁴³⁹ Ülken, **a.g.e.**, s. 50.

⁴⁴⁰ Ubicini, **a.g.e.**, s. 195. Ubicini, bir yabancı gözüyle, bu kadar kısa zamanda bu sayıya ulaşılmasını bir başarı olarak görmekte ve sayının ileride 14'e çıkarılacağı bilgisini vermektedir.

⁴⁴¹ **Türkiye Tarihi 3 – Osmanlı Devleti, 1600-1908 -**, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 129.

⁴⁴² Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 43; Kodaman, **a.g.e.**, s. 92.

Laleli, Davutpaşa, Üsküdar, Beşiktaş, Kasımpaşa rüşdiye mekteplerinin açık olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴³.

Tanzimat Döneminde maârif sahasındaki gelişmelerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz mekteplerin İstanbul dışında yaygınlaştırılması oldu. Ülkenin her yanında eğitime muhtaç çocuklar olduğundan başta vilâyet merkezleri olmak üzere taşrada da mekteplere ihtiyaç vardı⁴⁴⁴. Bu dönemde Anadolu şehirlerinde eğitim adına yapılan en büyük yenilik rüşdiyelerin açılması olmuştur⁴⁴⁵.

İstanbul'da açılan rüşdiye mekteplerinin ardından bu mekteplerin önemine binaen taşrada da açılmasına karar verilmiştir. 20 Ekim 1848 (22 Zilkade 1264) tarihinde Edirne ve Bursa'da büyük ve uygun birer mektebin rüşdiye mektebi olmasına karar verildi. Buraya gerektiği kadar ilmi hal ve ahlak risaleleri verilecek, sıbyan mektebinde kitap okumayı öğrenmiş olan çocuklar seçilerek bu mekteplere alınacaktı. Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından hazırlanan mazbataya göre bu mekteplere Dârümuallimîn'den uygun bir hoca tayin edilecek ve müdür o yerdeki ulemadan seçilecekti. Konuyla ilgili mazbatada bu mekteplerde öğretilecek her bir ilmin kısa bir cüz'ü olacağı ve bu ilimlerin çok faydalı görüldüğü de ifade edilmekteydi⁴⁴⁶.

Rüşdiyelerin bu üç şehirden sonraki yayılma sahası ise Rumeli olmuştur. Zira 1850'lerin başında, Bosna eyaletinde rüşdiyeler açılmaya başlamıştır. Rumeli birlikleri kumandanı Ömer Lütfi Paşa ve beraberindeki yerel idareciler Bâb-ı Âli'den, Bosna'daki Banaluka, Bihke, Yenipazar, Travnik ve İzvornik sancaklarında sıbyan mektebi ve medrese kurulması için

⁴⁴³ **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)**, Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Tarihi İstatistikler Dizisi, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, C. VI, s. 17.

⁴⁴⁴ Sakaoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, s. 69.

⁴⁴⁵ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 285. Kent merkezlerinde yeni açılan bu okullar, beraberinde bina yapımı, öğretmen bulma ve benzeri eğitim sorunlarını da getirmiştir. Bkz. **a.g.e.**, s. 287.

⁴⁴⁶ **BOA. İMVL., 127/3324**, (24 Za 1264 / 20 Ekim 1848).

talepte bulunmuşlar, gelen cevapta buralarda sıbyan ve rüşdiye mekteplerinin açılmasının daha uygun olduğu ifade edilmiştir⁴⁴⁷.

1852'de Bosna'da 7, Tekirdağ'da 1 rüşdiye açılmıştı ve bir yıl sonra sayı 13'e yükseldi⁴⁴⁸. Zira Bosna eyaletinde olduğu gibi, Bosnasaray ve Hersek sancağının merkezi olan Mostar'da da birer mekteb-i rüşdiye açılacağı ve bunların masraflarının ve muallim maaşlarının ahali tarafından karşılanacağı belirtiliyordu. Buraya Dârümuallimîn talebesinden iki kişinin tayin edilmesi kararlaştırıldı⁴⁴⁹. Bosna eyaletindeki büyük sancaklarda da rüşdiyeler açılacak ve Dârümuallimîn'den seçilecek beş muallim buralara gönderilecekti. Bu muallim-i evvellere yedişer yüz, muallim-i sânilere dörder yüz ve bevvâblara yüzer gurus maaş verilmesi kararlaştırılmıştı. Ayrıca burada görevlendirilecek bu kişiler için verilecek harırcırah miktarı da belirlenmişti⁴⁵⁰.

İstanbul, Bursa, Edirne ve Bosna'dan sonra Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından, 1853 yılında 25 vilâyette rüşdiye mektebi açılması gündeme geldi. 1 Temmuz 1853 (24 Ramazan 1269) tarihinde padişahın iradesi ile rüşdiye mektebi açılmasına karar verilen yerler şuralardı: İşkodra, Edirne, Yanya, Berat, Prizren, Delvine, Sofya, Şumnu, Yenişehir, Selânik, Filibe, Rusçuk, Vidin, Üsküb, Manastır, Konya, Ankara, Bursa, Trabzon, Erzurum, Kastamonu, İzmir, Lefkoşe, Kandiye ve Midilli adası⁴⁵¹.

Açılmakta olan mektepler hakkında alınan karara göre, bu mektepler için gerekli görülen muallim ve muîdlerin⁴⁵² kendi bölgelerinden seçilerek tayin edilmesi, maaş, mâhiye (aylık) ve masraflarının hazineден ödenmesi, aynı zamanda bu mekteplerin en azından büyük ve küçük 4 odası olması

⁴⁴⁷ M. Arzu Nurdoğan, **Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)**, (Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2005). s. 65. (16 B 1267 / 17.5.1851, İ. Meclis-i Vâlâ, Nr. 4169'dan aktaran).

⁴⁴⁸ Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 158.

⁴⁴⁹ BOA. İ.DH., 250/15342, (08 C 1268 / 30 Mart 1852).

⁴⁵⁰ BOA. İ.DH., 250/15343, (10 C 1268 / 01 Nisan 1852). Harırcırah olarak ise muallim-i evvellere ikişer bin, muallim-i sânilere bin beşer yüz gurus olmaz üzere toplam 11.500 gurus verilecektir.

⁴⁵¹ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 53; Bilim, **Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, s. 158.

⁴⁵² Muîd: İnzibat teminine memur muallim yardımcısı. Bkz. Ferit Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 808.

gerekmekteydi. Meclis-i Maârif-i Umûmiye adı geçen illerin yetkilileri ile iletişime geçmiş, bölgede rüşdiye mektebi olmaya elverişli medrese, eski mektep ve binalar olup olmadığı, tamire ihtiyaç duyulan yerlerin tamir masraflarının ne kadar olacağı, yeniden inşa edilmesi halinde ne kadar masrafı olacağı gibi konularda bilgi almıştır⁴⁵³. Mesela Yenişehir’de bir mekteb-i rüşdiye açılmasına ihtiyaç duyulduğunda bunun için uygun bir yer aranmış, fakat tamir edilerek kullanılabilecek bir medrese veya mektep olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Yenişehir’de saat kulesi civarında emlak-ı hümayuna ait tahminen 5-6 dönümlük arsa üzerine uygun bir rüşdiye mektebinin inşa edilmesine karar verilmiştir ki, bu mektebin inşa masrafının 35.620 gurus olacağı tespit edilmiştir⁴⁵⁴. Bina temin etme konusunda o yerin ahalisinin de bazı girişimleri olmaktaydı. Zira Yenişehir kazasında Mevlevi tarikatından Şeyh Nazif Efendi’nin, kendi mülkü olan 30 dönümden daha büyük bahçesinin aylık 500 gurusla kiralınmasına izin verilmesi halinde tüm masraflarını kendisinin karşılayacak şekilde bir adet rüşdiye mektebi inşa edeceği şeyhin yakınları tarafından ifade edilmiştir⁴⁵⁵.

1853’te padişah emri gereği 25 vilâyette rüşdiye mektebi açılmasına karar verilmesi üzerine mevkilerinin önemine göre ilk olarak Tırhala, İşkodra, Yanya, Delvine ve Manastır’da birer rüşdiye açılması için Haziran 1855’de girişimde bulunulmuştur. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti Muavini Vehbi Efendi’nin oraya gidecek hocalarla beraber bölgeye gitmesi Meclis-i Vâlâ’da görüşülmüştür. Bunlardan Tırhala’da yapılacak mektebin masraflarının mahallinden karşılanması istenmişti. Yanya ve Manastır mekteplerinin tamirinin mevcut vakıflar tarafından, İşkodra ve Delvine’de inşa olunacak mekteplerin masraflarının ise mahallerindeki emval sandığından ödenmesi kararlaştırılmıştı⁴⁵⁶.

⁴⁵³ BOA. İ.MVL., 326/13933, (18 C 1271 / 06 Şubat 1855).

⁴⁵⁴ BOA. İ.MVL., 326/13933, (18 C 1271 / 06 Şubat 1855). Bu belgede ayrıca, emlak-ı hümayûn arsasına yapılacak mektebin krokisi ve Şeyh Nazif Efendi’nin bahçesine yapacağı rüşdiyenin planları bulunmaktadır.

⁴⁵⁵ BOA. İ.MVL., 326/13933, (18 C 1271 / 06 Şubat 1855).

⁴⁵⁶ BOA. İ.MVL., 333/14308, (22 N 1271 / 08 Haziran 1855).

Vehbi Efendi marifetiyle Rumeli’de açılan rüşdiye mektepleri herkesin memnuniyetini kazanmıştır. Ayrıca Vehbi Efendi vasıtasıyla gönderilmiş olan cüzler ve risaleler de gerekli olan köyler ve kasabalardaki rüşdiyelere dağıtılmıştır⁴⁵⁷. Tüm bu gayretlere ve kararlılıkla yürütülen politikalara rağmen açılması kararlaştırılan mekteplerden Mayıs 1856’ya kadar sadece 6 adedinin açılabilirdiği anlaşılmaktadır⁴⁵⁸. Taşralarda 25 mektebin açılması yönündeki kararın 1853 yılında alınmasına rağmen 1856 senesine gelindiğinde bunlardan sadece 6’sının açılabilmiş olmasının dönemin siyasi gelişmeleriyle ilgisi olmalıdır. Zira 1853-1856, Kırım Savaşı’nın yapıldığı tarihlerdir ve bu savaşın yol açtığı masraflar sebebiyle devletin eğitim alanında planladıklarının ancak bir kısmını gerçekleştirebilmiş olması muhtemeldir.

Rüşdiyelerin ülke genelinde yaygınlaştırılması meselesi, Kırım Savaşı sebebiyle yavaş bir seyir izlemiş olsa da savaştan sonraki süreç, kaldığı yerden devam etmiştir. Mesela İzmit’te açılacak mektep için 1857’de girişimlerde bulunulmuş, bu mektep için uygun bir bina arayışına gidilmiş ve burada elverişli durumda bulunan Hacı Mehmet Ağa Mektebi’nin rüşdiye mektebine dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Dârülmualimîn talebesinden Musa Efendi de mektebin muallim-i evveli olarak aylık 600 guruş maaşla tayin edilecektir. 300 guruş maaşla da uygun bir mu’id tayin edilecek ve mektep için gerekli olan kitaplar ve risaleler de Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti’nce gönderilecektir⁴⁵⁹. Vidin’de ilk rüşdiye mektebi de 1857 yılında açılmış, bunu 1858’de Sofya, 1862’de Varna ve sonra da Rusçuk, Silistre,

⁴⁵⁷ Mahmud Cevad’ın eserinde Vehbi Efendi’nin İşkodra, Yenişehir, Yanya, Delvine ve Manastır’da rüşdiye mektebi açtığı ifade ediliyorken, yukarıda bahsi geçen belgede Yenişehir yerine Tırhala adı yer almaktadır. Bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 57.

⁴⁵⁸ **BOA. İ.MVL.**, 355/15492, (21 N 1272 / 26 Mayıs 1856). Açılan bu mekteplerin tahminen yıllık ikişer bin guruşu geçmemek üzere gerekli masrafları mahallerindeki mal sandıklarından karşılanacaktı.

⁴⁵⁹ **BOA. İ.MVL.**, 371/16297, (11 N 1273 / 05 Mayıs 1857). Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından Meclis-i Vâlâ’ya havale edilmiş olan bir yazıda cüz’i bir masrafla bir muallim odası ilavesinin dahi mümkün olduğu belirtilmiştir. Diğerlerinde olduğu gibi çeşitli masrafları içeren 2.000 guruşun da Maârif-i Umûmiye tahsisatından ilave edilerek Hazine-i Celîle’den ödenmesi uygun görülmüştür.

Lofça, Köstendil, Cuma-i Atik, Tırnova, Lom, İslimye, Yanbolu ve diğer rüşdiyeler takip etmiştir⁴⁶⁰.

Bu dönemde devlet, bir taraftan rüşdiye mekteplerini açarken bir taraftan da mektebi olmayan köylerde ve kazalarda sıbyan mektebi açmayı ihmal etmemiştir. 1857 senesinde Girid valisine ve Maârif-i Umûmiye ve Maliye Nazırlarına yazılan yazıda Kandiye’de bir rüşdiye mektebi inşa edilmesi istenmiştir. Bu mektebin muallim-i evveline aylık 600, muallim-i sânisine 300 ve bevvâbına 100 gurus olmak üzere toplam 1.000 gurus maaş verilecektir. Fakat Kandiye’de yapılacak rüşdiye mektebinin şehir içinde olması ve Kandiye’nin köy ve kazalarında sıbyan mektebi bulunmaması, halkın da çocuklarını şehre gönderemeyecek olması sebebiyle birer sıbyan mektebi açtırılması gerektiği ayrıca belirtilmiştir. Kandiye’nin ileri gelenlerinden ve varisi olmadan vefat ettiği için malları Beytü’l Mâl’e kalan Aziz Bey’in malları 57.000 gurus civarında olduğundan mahalli emval sandığından da ilave yapılarak bu miktarın 100.000 gurus’a tamamlanması istenmiştir. Böylece Kandiye’den başka Hanya’da da bir rüşdiye mektebi yapılabileceği düşünülmüştür⁴⁶¹.

Rumeli’de mektepler açan Mekke-i Mükerrreme payelilerinden Mekâtib-i Umûmiye Muavini Vehbi Efendi, buradaki çalışmalarına, uygun görülen başka yerlerde de mektep açarak devam etmiştir. 15 Kasım 1857 (27 Ra 1274) tarihinde⁴⁶² Edirne, Filibe, Sofya, Selânîk, Drama, Gelibolu, Berat ve Pirizren’de mevcut olan mekteplerden şimdilik birinin düzenlenerek rüşdiye mektebi olarak açılması kararlaştırılmıştır. Rumeli’de açılan bu mekteplere dağıtılmak üzere Elif-ba cüzleriyle gerektiği kadar Ahlâk risaleleri de

⁴⁶⁰ Hüseyin Memişoğlu, *Geçmişten Günümüze Bulgaristan’da Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 35.

⁴⁶¹ BOA. A.MKT.MVL., 87/86-1, (08 L 1273 / 01 Haziran 1857). Hanya’da rüşdiye mektebi, diğer bazı karyelerde de sıbyan mektebi açılması hakkında ayrıca bkz. BOA. İ.MVL., 371/16301, (11 N 1273 / 05 Mayıs 1857).

⁴⁶² Bu tarih Demirel’in makalesinde sehven olsa gerek 28 Receb 1274 (13 Şubat 1858) olarak verilmiştir. Bkz. Demirel, *a.g.m.*, s. 52.

gönderilecektir. Vehbi Efendi'ye buradaki çalışmaları için Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nden iki de muavin tayin edilmiştir⁴⁶³.

Bu arada Padişah emri gereği açılmakta olan 25 mektebin dışında, kendi bölgelerinde mektep açılmasını isteyenler de olmuştur. Fakat bu gibi durumlarda, söz konusu mekteplerin masraflarının hazinece karşılanıyor olmasına rağmen bunun dışında kalan yerlerde bunun mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Mesela Karahisar-ı Şarkî Sancağı Meclisi'nin Meclis-i Maârif'e havale ettiği mazbatada burada bir rüşdiye mektebi açılması istenmiştir. Fakat bu bölge, söz konusu 25 mahallin içinde olmadığından, bazı emsalleri gibi inşa masrafları, muallim ve bevvâb maaşları livanın vergisine dâhil edilecekti⁴⁶⁴. Aynı sene padişaha arzedilen tezkirede inşa masrafları Lazistan mutasarrıfı ve diğer mahalli memurları ve servet sahibi bazı kişiler tarafından karşılanmak üzere Batum'da bir rüşdiye mektebi inşa edileceği ifade edilmiştir⁴⁶⁵. 1858 yılında Bursa'da rüşdiye mektebinin açılması ve masraflarının temin edilmesi kararlaştırılmıştır⁴⁶⁶.

Rüşdiye mekteplerini ülke genelinde yaygınlaştırma çabalarının kamuoyunda meydana getirdiği memnuniyet, bazı yerlerde açılacak mekteplerin gazete vasıtasıyla ilan edilmesinden de anlaşılmaktadır. Mesela Drama sancağında mekteb-i rüşdiye açıldığı Ceride-i Havadis'te⁴⁶⁷, Rusçuk'ta bir rüşdiye mektebinin inşasının biterek açıldığı Tasvir-i Efkâr'da⁴⁶⁸ yer almıştır. Sonraki yıllarda da bunun örneklerini görmek mümkündür.

⁴⁶³ BOA. İ.DH., 389/25760, (27 Ra 1274 / 15 Kasım 1857). Bu muavinlere Mekâtib-i Umûmiye tahsisatından olarak bulunacakları eyalet sandıklarından aylık 7.500 gurus verilecektir.

⁴⁶⁴ Nizamına uygun olarak Darulmuallimîn talebesinden imtihanla alınacak bir muallim-i evvele aylık 600, mahallinden tayin olunacak bir bevvâba 100 gurus maaş verilecekti. Mektebin düzenlenmesi, muallim ve bevvâbın tayininin ardından gereken kitaplar Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'nden istenecektir. Bkz. BOA. İ.MVL., 382/ 16730, (29 Ra 1274 / 17 Kasım 1857).

⁴⁶⁵ Bu mektebe Dârulmuallimîn talebesinden bir muallim-i evvel tayin olunacaktır. Mektebin inşası bittikten sonra gerekli olan kitaplar ve risaleler Maârif-i Umûmiye Nezâreti'yle haberleşilerek gönderilecektir. Bu mekteplere yılda ikişer bin gurus masraf yapılacaktır. Bkz. BOA. İ.MVL., 375/16448, (14 Z 1273 / 05 Ağustos 1857).

⁴⁶⁶ BOA. A.MKT.MVL., 94/51, (26 Ca 1274 / 13 Ocak 1858).

⁴⁶⁷ BOA. A.MKT. NZD., 269/33, (14 R 1275 / 21 Kasım 1858).

⁴⁶⁸ Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002, s. 219. (Tasvir-i Efkâr, 26 M 1280 / 13 VII 1863'ten aktaran)

Örneğin Selânik'in Köprülü kasabasında rüşdiye mektebi açıldığı Takvim-i Vekâyî'de ilan edilmiş ve kasaba ahalisinin tahsil-i ilm ve maârif hakkında gösterdikleri gayretin, vatana olan sevgilerinden kaynaklandığı ifade edilmiştir⁴⁶⁹.

Devletin mektep açma girişimi yanında kişisel çabalara da rastlanmaktaydı. Maddi bakımdan yeterliliğe sahip olan, eğitimin önemine ve gerekliliğine inanmış bazı kimselerin mektep açmak yönünde talepleri olmaktaydı. Örneğin Divan-ı Hümayûn kalemi kâtiplerinden Mehmed Said Sermedi Bey, memleketi olan Ohri Sancağı'nda bulunan Tiran kasabasında masrafları kendisi tarafından karşılanmak üzere bir rüşdiye mektebi inşa ettirmek istemiştir. Açılacak mekteplerin muallim maaşları gibi masraflarının devlet hazinesi tarafından karşılanmak üzere bu kişiye mektep açma izni verilmiştir⁴⁷⁰.

Mektep yapımı için gayret gösteren veya yardımda bulunan kimseler de çeşitli şekillerde ödüllendirilmişlerdir. Manastır vilâyetinde bir ıslahhane ile rüşdiye mektebinin inşasına yardımda bulunan kişilerin isimleri gazetelerde ilan edilmiş, Dersaadet gazetelerinde dahi ilan-ı keyfiyet edileceği ifade edilmiştir⁴⁷¹. Hacı Mehmed Efendi de bir rüşdiye mektebi ve bunun masraflarına karşılık olmak üzere iki mağaza inşa ettirmiş, bu gibi hayırlı eserleri sebebiyle 4. rütbeden bir kıt'a nişan-ı âli Osmanî ile taltif edilmesi istenmiştir⁴⁷².

1858 senesinde İstanbul'da 8 rüşdiye mektebi vardı ki, bunlar Darülmaârif, Mekteb-i Maârif-i Adliye, Sultan Bayezid, Fatih, Davutpaşa, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar mektepleri idi. Bu mekteplerde toplam 985 öğrenci öğrenim görüyordu. Aynı sene Rumeli'de 28, Anadolu'da 5 rüşdiye

⁴⁶⁹ BOA. MF. MKT., 9/93, (09 M 1290 / 22 Haziran 1876).

⁴⁷⁰ BOA. İ.MVL., 405/17596, (06 Ra 1275 / 14 Ekim 1858); BOA. A.MKT.MVL., 102/83, (07 R 1275 / 14 Kasım 1858).

⁴⁷¹ BOA. MF.MKT., 33/11, (16 Z 1292 / 13 Ocak 1876). Söz konusu mektep inas rüşdiyesi olarak açılacak ve ayrıca zükûr mekteb-i rüşdiyesi de yapılacaktır

⁴⁷² BOA. İ.DH., 992/78362, (05 C 1303 / 11 Mart 1886).

vardı ve bunların toplamında 2386 öğrenci öğrenim görüyordu⁴⁷³. Devletin eğitim konusundaki kararlı tutumu devam ederken öğrencilerin okullara devamının sağlanması hususunda da bazı tedbirlere başvurulduğunu görüyoruz. Bunlardan biri, yerel söz sahibi kişilerle işbirliği yapmak şeklindeydi. 1858 tarihli Zabtiye Müşirî'ne gönderilen yazıda İstanbul'da ve bilâd-ı selâse⁴⁷⁴ bulunan çocukların boş gezdirilmeyerek sıbyan ve rüşdiye mekteplerine devam ettirilmesinin sağlanmasından söz edilmektedir. Bazı çocukların her nasılsa velileri tarafından mekteplere gönderilmediği, sokaklarda şurada burada serseri vaziyette gezdikleri konusunda uyarı yapıldıktan sonra, esnaf yanına girmek isteyenlerin bile öncelikle bir parça okuma yazma öğrenip, cahillikten biraz kurtulduktan sonra istedikleri sanata gitmeleri gerektiği kesin bir şekilde ifade edilmiştir. Bu konuda mahalle imamlarına ve muhtarlarına tenbih yapılması için Maârif-i Umûmiye Nâzırı vekili bir tezkire hazırlamış ve bu tezkire Meclis-i Vâlâ'da görüşülerek uygun görülmüştür⁴⁷⁵. Aynı durum Selânik için de geçerlidir. Zira Selânik Maârif Müdürü de köylerde çocukların okula sürekli devam etmeleri konusunda köy muhtarı ve ihtiyar meclislerinin görevlerini belirlemek ve bu görevlerini takip etmelerini sağlamak gerektiğini belirtmiş ve bu iş için Maârif Nezâret'inden, iki genç memurun üç ay boyunca kendi emrine verilmesini istemiştir⁴⁷⁶.

Osmanlı coğrafyasının Türkçe konuşulmayan yerleri de hem ilim tahsil etmek hem de Türkçe'yi öğrenmek için kendi bölgelerinde rüşdiye mektebi açılması talebinde bulunmaktaydı. 1859 tarihinde Trablusgarb valisinin Meclis-i Vâlâ'ya gönderdiği tahriratta uygun bir yerin rüşdiye mektebine dönüştürülmesi için gerekli olan masrafların karşılanması istenmekteydi. Öğrencilerin alınmasından sonra buraya Harputî Hacı Salih Efendi 600 gurus maaşla hâce-i evvel ve şehri 300 gurus maaşla Şükrü Efendi yazı hocası ve

⁴⁷³ İstanbul'daki öğrenci sayısına Darülmâârif İdadisi ile Mekteb-i Maârif-i Adliye İdadisi de dâhildir. Bkz. DS. 1275, Def'a 13.

⁴⁷⁴ **Bilâd-ı selâse:** [eskiden] 1. İstanbul'da: Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri. 2. İstanbul, Edirne, Bursa. Bkz. Devellioğlu, a.g.e., s. 130.

⁴⁷⁵ BOA. A.MKT. NZD., 272/64, (19 Ca 1275 / 26 Aralık 1858).

⁴⁷⁶ Somel, "Maârif Müdürü Radovişli Mustafa Bey'in Raporları ...", s. 121. (BOA. YMTV 37/56'dan aktaran)

150 guruşla Abdülhafız Efendi hâce-i sâni ve 50 guruş aylık ile Mehmed Efendi bevvâb olarak tayin olunacaktı. Yıllık masrafları için gerekli olan 13.200 guruş Bingazi sancağında şark ve garb kazaları müdürlükleri maaşlarından yapılacak kesintiden karşılanacaktı. Bu mektebin açılması, padişahın orada da yeni eserini gösterecek hayırlı işlerden olacağından, masrafının karşılığı bulunduğu için valinin bu konudaki mesaisi takdire şayan görülmüştür⁴⁷⁷. 1860 senesinde Şam'daki Emeviye Camii Şerifi civarında bulunan Çakmakiye Medresesi'nin rüşdiye mektebine çevrilmesi ve gereken tamiratın yapılması talebi kabul edilmiş ve buraya muallim gönderilmesine karar verilmişti⁴⁷⁸. Rüşdiye mekteplerinin kısa bir sürede, Osmanlı coğrafyasının uzak yerlerinde dahi ilim tahsil etmek, Türkçe konuşabilmek gibi önemli bir görevi yerine getirmesi üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur.

Yerel idarecilerin bu konudaki gayretleri halkın da onları desteklemesiyle şüphesiz daha etkin bir hâl almaktaydı. Maârif Nezâreti'nin 1860 yılında eyaletlere gönderdiği bir genelge ile livalarda rüşdiye mektepleri açılması emrini vermesinden sonra o sırada Karaman eyâletinin bir livası olan Isparta'da kaymakam Ali Necip Bey, rüşdiye mektebi açılması konusunda samimi çabalar içerisinde bulunmuş ve bu çabaları gören Isparta halkı da ona destek vererek bir okul yapılmasını sağlamıştı⁴⁷⁹.

1860 tarihine gelindiğinde, İstanbul'da 14 rüşdiye mektebi vardı ve bu mekteplerde 1.125 öğrenci öğrenim görüyordu. İstanbul dışında Rumeli'de 28, Anadolu'da 6 olmak üzere 34 rüşdiye mektebi vardı ve bunların

⁴⁷⁷ BOA. İ.MVL., 415/18147, (26 Ş 1275 / 1 Nisan 1859).

⁴⁷⁸ BOA. A.MKT.UM., 408/72, (15 Za 1276 / 05 Haziran 1860); Somel, makalesinde Şam Rüşdiye Mektebi'nin açılması konusundaki iradenin 14 Rebiyülahir 1278/19 Ekim 1861 tarihinde çıktığını söylemektedir. Bkz. Somel, "Şam'da Eğitim Sorunu ve Tanzimat'ın Suriye'de Geçerli Kılınması Meselesi (1861)", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Bahar, 2009, S. 8 (248), s. 101. Bizim yukarıda zikrettiğimiz belgede ise 1860 tarihinde Şam'da Çakmakiye Medresesi'nin rüşdiyeye dönüştürüldüğü ifade edilmektedir.

⁴⁷⁹ Aldan, **a.g.e.**, s. 36-37. (Maârif Nezâreti de Rüşdiye'nin muallim-i evvelliğine Yalvaçlı Mehmet Necati Efendi'yi, saniliğine Bosnalı İbrahim Efendi'yi tayin etmiştir. Binanın açılışı münasebetiyle ebceci hesabıyla düşürülen tarihi beyit şöyledir: 'Çıktı üçler "şerefü'l Isparta" dedi tarihi tam / Bârekallah ne güzel oldu bu âli mektep'.)

tamamında 2.395 öğrenci öğrenim görüyordu. Bu rakamlar dikkate alındığında ülke genelinde 48 rüşdiye mektebi ve 3520 öğrenci olduğu anlaşılmaktadır⁴⁸⁰.

Rüşdiye mekteplerine gidecek öğrencilerin en azından sıbyan mektebinde belli bir eğitim almış olmaları gerekmektedir. Oysa bazı yerlerde henüz sıbyan mektebi dahi mevcut değildi. Ankara mutasarrıfına yazılan yazıda, Rışvan aşiretinin iskânından sonra buraya gerekli olan cami ve mescidlerin yapıldığı, bir de rüşdiye mektebi açılması istenmekteydi. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin verdiği cevapta ise henüz yeni kaza olmuş ve sıbyan mektebi dahi olmayan bu yerde rüşdiye mektebi açılmasının abes olacağı ve öncelikle burada sıbyan mektebi açılıp buralarda rüşdiye mektebine gidebilecek yeterlilikte öğrenci yetiştirdikten sonra rüşdiye mektebi açılabileceği ifade edilmiştir. Mektepler de her yerde olduğu gibi mali durumu yerinde olan iktidar sahibi kimseler tarafından yaptırılacaktı⁴⁸¹. Aynı şekilde Bayezid'da da henüz bir sıbyan mektebi olmadığı için buraya öncelikle sıbyan mektebi açılacak, ilerde gerek sayı bakımından gerekse liyakat bakımından yeterli öğrenci olduğu zaman rüşdiye mektebi açılacaktı⁴⁸².

Devletin mektep açma girişimleri devam ederken bazı bölgelerden rüşdiyeler açılması yönünde talepler de gelmeye devam etmekteydi. Bu anlamda Varna halkının talebi dikkat çekicidir. Silistre valisinin sadârete yazdığı mektupta Varna gibi büyük ve itinaya layık bir memlekette rüşdiye mektebi olmadığını, bir süredir devam etmekte olan mektep inşaatının ise nedense bitirilemediğini ifade etmektedir. Vali, bu mektebin bir an önce bitirilmesi için halkın da desteğinin alınması ve hemen ardından da İstanbul'dan gereken kitap vesairenin gönderilerek muallim tayin edilmesinin Varna Meclisi tarafından kendisine verilen mazbatada istendiğini söylemiştir.

⁴⁸⁰ **DS. 1276**, Def'a 14. Salnamedeki bu rakamlara, İstanbul'daki Darülmaârif, Darülmaârif İdadisi ve Mekteb-i Maârif-i Adliye İdadisi de dâhildir.

⁴⁸¹ **BOA. A.MKT.UM., 410/81**, (27 Za 1276 / 17 Haziran 1860).

⁴⁸² Rüşdiyeye gidecek öğrencinin Kur'an-ı Kerim, İlmihal, Tecvid okumuş ve harekesiz yazı istihracına (netice çıkarma) kudret hâsıl eylemiş olması gerekmektedir. Bkz. **BOA. A.MKT.UM., 550/29**, (25 N 1278 /27 Mart 1862).

Silistre valisi halkın bu gayretlerini takdir etmek için Varna kaymakamlığına bir kıt'a emirname gönderilmesini de mektubunda dile getirmiştir⁴⁸³. Nihayetinde Silistre valisinin ve ahalinin himmet ve gayretleriyle bu mektep inşa edilmiş ve buraya gerekli muallimler atanmıştır⁴⁸⁴. Bingazi'de de rüşdiye mektebi olmadığından ve Müslüman çocukların ulûm-ı Arabiye ve diğer fenlerden habersiz olduklarından orada bir rüşdiye mektebi açılması talep edilmiştir⁴⁸⁵.

Sıbyan mekteplerinde yeterli eğitimi almadan çıkan öğrenciler doğal olarak rüşdiye mekteplerinin de eğitim seviyesini olumsuz yönde etkiliyordu. Sıbyan mekteplerinde bir ıslahat yapılmadıkça da bu durum böyle devam edecekti. Bu maksatla 1862 senesinde yayınlanan nizamnâmeyle klasik sıbyan mekteplerinin alternatifi olmak üzere İstanbul'da Arap alfabesi ile Türkçe okuma yazma öğretimini de içeren ders programlarının uygulandığı okullar açılması kararlaştırılmıştır⁴⁸⁶. Ayrıca mevcut sıbyan mekteplerinin ıslahına çalışılmış ve 360 sıbyan mektebinin bulunduğu İstanbul 12 bölgeye ayrılarak her bir merkezdeki sıbyan mektebinde okuma yazma ağırlıklı bir uygulama başlatılmıştır⁴⁸⁷.

1863 senesinde rüşdiyelerin sayısı artmıştır. Ayrıca kız çocukları için bir de inas rüşdiyesi açılacaktır. 1863 senesinde İstanbul'daki rüşdiye mektepleri şöyleydi⁴⁸⁸.

⁴⁸³ BOA. A.MKT.UM., 465/82, (05 L 1277 / 16 Nisan 1861).

⁴⁸⁴ Bu mektep için Dârülmuallimin talebesi müntehîlerinden Mustafa Efendi'nin emsali misillu aylık 600 gurus maaşla muallim-i evvel ve mahallinden inha olunan ulemadan Halim Efendi 300 gurus mahiye ile muallim-i sâni olarak tayin olunacaktır. Yıllık 2.000 gurus masarif-i müteferrika ve kömür behasının da emsali misillü tahsis olunması ve gereken kütüp ve risalelerin gönderilmesi ve bu mektebe 100 gurus maaşla bevâb istihdam edileceği belirtilmiştir. Bkz. BOA. İ.MVL., 474/21468, (04 R 1279 / 28 Eylül 1862); Mektebin inşasının devam ettiği gazetelerde de yer almıştır. Bkz. Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak ...*, s. 218 (Tasvir-i Efkâr, 25 S 1279 / 22 VIII 1862'den aktaran).

⁴⁸⁵ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 31, (22 N 1283 / 28 Ocak 1867) Evr. Nu: 1229.

⁴⁸⁶ 'Mekâtib-i ibtidâiye', 'usûl-i cedîde mektepleri', 'numune iptidaileri', 'taş mektep' de denilen bu mektepler, ders programı, öğretim yöntemleri, araç gereçleri ve öğretmenleri ile geleneksel mahalle mekteplerinden ayrıydı. Binası kâgır ve daha özenli olanlarına "taş mektep", kapsamlı ders programları ve öğretmen kadroları bulunanlara ise "numune iptidaisi" deniyordu. Bkz. Sakaoğlu, "İptidailer", C. 4, s. 187.

⁴⁸⁷ Ergin, a.g.e., C. I-II, s. 464-466; Somel, "... Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", s. 74-75.

⁴⁸⁸ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)*, s. 17.

1863 Senesinde İstanbul'daki Erkek Rüşdiye Mektepleri, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

Okulun Adı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Darülmaârif		<i>İki okulun toplam</i>
Darülmaârif İdadisi		10
Sultanbeyazıt Rüşdiye Mektebi		7
Şehzadebaşı Rüşdiye Mektebi		5
Fatih Rüşdiye Mektebi		3
Davutpaşa Rüşdiye Mektebi		3
Kasımpaşa Rüşdiye Mektebi		5
Beşiktaş Rüşdiye Mektebi		3
Üsküdar Rüşdiye Mektebi		4
Eyüp Rüşdiye Mektebi		4
Rumelihisarı Rüşdiye Mektebi		1
Beylerbeyi Rüşdiye Mektebi		3
TOPLAM: 14	1125⁴⁸⁹ (Yalnızca toplam verilmiştir)	49

Aynı tarihlerde Rumeli'de 45 adet, Anadolu'da 29 adet rüşdiye mektebi vardı⁴⁹⁰. Bu sayı 1870'de Rumeli'de 77'ye, Anadolu'da 80'e kadar çıkacaktır⁴⁹¹. Eğitim öğretim meselelerinin ciddiyetle ele alındığı yerlerden biri olan Tuna vilâyetinde Mithat Paşa'nın gayretleri son derece önemlidir. Paşa, 1865 tarihli buyrultuda eğitim öğretimin nasıl üzerinde titizlikle durulması gereken bir konu olduğu ve çocukların başıboş sokaklarda dolaşmasına izin verilmemesi gerektiği gibi konulara dikkat çekiyordu⁴⁹². Aynı yıl Tuna Vilâyet İdari Meclisi yaptığı görüşmede bazı mekteplerin açılmasını uygun gördü ve bu talebi merkeze iletti. Bâbıali, sultani ve idadi ile ilgili talepleri değerlendirmezken, her kasabada birer rüşdiye açılması talebini uygun gördü. Bunun üzerine açılmaya devam eden rüşdiyelerden

⁴⁸⁹ Tabloda, okullardaki öğrenci sayısı ayrı ayrı değil, toplam şeklinde verilmiştir. Bu rakama, 1863 senesindeki inas rüşdiyesi öğrencileri de dâhildir.

⁴⁹⁰ DS. 1282, Def'a 20, s. 116-119.

⁴⁹¹ DS. 1287, Def'a 25, s. 123-128.

⁴⁹² Mithat Paşa'nın, Tuna gazetesinde 21 Temmuz 1865 tarihli 21. sayısında yer alan buyrultusu için bkz. Memişoğlu, a.g.e., s. 37.

Hacıoğlupazarcığı kazasındaki mektepteki öğrencilerin daha birinci yılında başarı gösterdikleri gazeteden duyuruldu⁴⁹³.

Ülke genelinde, okulların yapımında bölgenin varlıklı kimselerinin büyük katkısı olmuştur. Zaten Maârif Nizamnâmesi gereği mekteplerin hamiiyetkâr vatandaşlar ve servet sahibi kimseler tarafından yaptırılmaları gerektiği de yer yer ifade ediliyor⁴⁹⁴, bu kişilerin teşvik edilmesi için gazetelerde haberler yapıyordu. Örneğin Erzincan sancağına bağlı Kelkit kazasında hayır sahiplerince yaptırılan rüşdiye mektebinin büyük memnuniyetle karşılandığı gazetede yer almıştır⁴⁹⁵. Beyrut'ta 1868 senesinde varlıklı kimseler tarafından mektep yapımı için 100.000 guruş kaynak sağlanmıştı. Devlet tarafından da 15.000 guruş verilmesi, yardımsever kişiler için teşvik edici olacak ve bu iki kaynaktan gelen paralar birleştirilerek muntazam bir rüşdiye yapılabilecekti⁴⁹⁶.

Açılan mektepler, mektep olmayan yerlerin dikkatini çekmiş, bu yerlerin halkı ve idarecileri kendi bölgelerinde de rüşdiyeler açılmasını istemişlerdir. 1868 senesinde Bağdat vilâyetinin talebi de bu yöndedir. Osmanlı ülkesinin her tarafında rüşdiye mektepleri açılmasına rağmen Bağdat'ta açılmamış olması üzüntüyle karşılanmış ve Maârif Nezâreti'nden burada mektep açılması yönünde talepte bulunulmuştur⁴⁹⁷.

Sadece hayırsever vatandaşların mektep açma girişimleriyle değil aynı zamanda bir takım cemiyetler marifetiyle de mekteplerin açılmasına teşebbüs edildiğini görüyoruz. Sayda Rüşdiye Mektebi mualliminin bir yazısında

⁴⁹³ Memişoğlu, **a.g.e.**, s. 47. (3 Kasım 1865 tarihli Tuna Gazetesi'nden aktaran).

⁴⁹⁴ **BOA. MF. MKT., 2/103**, (05 Ca 1289 / 11 Temmuz 1872).

⁴⁹⁵ Hayta, **Tarih Araştırmalarına Kaynak ...**, s. 222. (Tasvir-i Efkâr, 08 Za 1283 / 14 III 1867'den aktaran). Tuna valisi Mithat Paşa'nın buyrulduşunda da zengin halkın mektep yaptırma konusunda yardımcı olması gerektiği, yoksa dünya ve ahirette sorumlu olacakları ifade edilerek zengin halk uyarılmıştır. Tuna gazetesinde 21 Temmuz 1865 tarihli 21. sayısında yer alan buyrultu için bkz. Memişoğlu, **a.g.e.**, s. 39.

⁴⁹⁶ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 138, (05 Ca 1285 / 24 Ağustos 1868) Evr. Nu: 534; Aynı şekilde Bosna vilâyetine tâbi Belene kazasında da halkın yardımlarıyla bir rüşdiye mektebi inşa olunmuştur. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 140, (28 B 1289 / 01 Ekim 1872) Evr. Nu: 1145.

⁴⁹⁷ Hayta, **Tarih Araştırmalarına Kaynak ...**, s. 223. (Tasvir-i Efkâr, 16 R 1285 / 06 VIII 1868'den aktaran).

“Makâsıd-ı Hayriye” adlı cemiyete bağlı bir mektebin açılması dile getirilmiştir⁴⁹⁸. Bundan yıllar sonra Kerbela sancağında da İran Encümen-i Müsavat Cemiyeti “Hüseynî” namıyla ibtidâî, rüşdî ve idadi derecesinde birer mektep açmak için izin istemiştir. Mektep olacak binanın sağlık kurallarına uygun ve mektep olmaya elverişli olduğu; ayrıca müdiriyeti ile muallimliklerinde bulunacak kişilerin de iyi hâl sahibi oldukları Bağdat vilâyetinden gönderilen tahrirattan anlaşılmıştır. Ancak padişahın izin vermesi için bu mektebe devam edecek çocukların kimlerden olduğu gibi açık olmayan bazı konuların da araştırılması gerektiği bildirilmiştir⁴⁹⁹. Anlaşılan odur ki, bu gibi özel teşebbüslere devlet sıcak bakmakla beraber, gereken kıstaslara uygun olup olmadığı konusunda ciddi tahkikatlar yapmaktadır. Örneğin İhsaniye Mahallesi sakinlerinden Fatımatü’z Zehra isimli kişi Kasımpaşa civarında bir mektep açmak isteğinde bulununca, bu kişinin hâl ve şânının, tavır ve tarzının gerekli kişilerden etraflıca öğrenilmesi ve araştırılması istenmiştir⁵⁰⁰.

Konya vilâyeti Meclis-i Umûmisi’nden Maârif Nezâreti’ne gelen yazıda, Konya vilâyeti dâhilindeki büyük kasabaların çoğunda rüşdiye mekteplerinin açıldığı, bazılarında ise mektep inşasına başlandığı belirtilmekteydi. Karyelerde de gayretli kişilerin yardımlarıyla ikişer sıbyan mektebi açılması kararlaştırılmıştı. Yazıda ayrıca, vilâyet dâhilinde mekteplerin artması yolunda teşebbüslerin de pek yolunda ve münasib olduğu ifade ediliyordu⁵⁰¹. 1894’te Kerkük’te, eski rüşdiye binasının bedeli olan 10.00 gurusu halkın yardımlarıyla 8.561 gurusu 20 paranın ilave edilmesiyle, şehrin mutena ve hükûmet konağına yakın bir yerinde mükemmel bir rüşdiye mektebi inşa edilmiştir. Halkın yardımları ve yerel hükûmetin gayretleriyle açılan bu mektebin resmî açılışının yapılacağı da bildirilmişti⁵⁰².

⁴⁹⁸ BOA. MF.MKT., 62/179, (04 B 1296 / 24 Haziran 1879).

⁴⁹⁹ BOA. DH.MUİ., 124/41, (19 Ş 1328 / 26 Ağustos 1910).

⁵⁰⁰ BOA. MF.İBT., 17/59, (17 Ş 1301 / 9 Ağustos 1884).

⁵⁰¹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069, s. 22, (Gurre B 1286 / 07 Ekim 1869), Evr. Nu: 279.

⁵⁰² BOA. MF.MKB., 63/110, (29 S 1312 / 31 Ağustos 1894).

Mektep inşasını tamamlayan yerler, süratle öğretmen tayini için müracaatlarda bulunmaktaydı ki⁵⁰³, çoğu zaman bu ihtiyaç, mahallinden bulunan öğretmenlerle ancak karşılanabiliyordu⁵⁰⁴.

Açılışları yapılan mektepler, Maârif Nezâreti'ne bildiriliyordu. 1889 senesinde Saruhan sancağına tabi Akhisar kazası mekteb-i rüşdiyesinin resmî açılışının yapıldığı, liva mutasarrıflığı tarafından bildirilmiştir⁵⁰⁵.

İnşası bitip açılan bazı rüşdiye mekteplerinin resmî açılışları gösterişli bir şekilde yapılmaktaydı. Dedeagaç sancağına bağlı Ferecik kasabasında ahalinin yardımı ile inşa edilen rüşdiye mektebinin resmî açılışı yapıldığında padişah için dualar edilmiştir⁵⁰⁶.

Açılan bazı mekteplere padişahın isminin verildiğini de görmekteyiz. Biga kazası merkezinde resmî açılışı yapılan rüşdiye mektebine padişahın isminin verilmesi Biga mutasarrıflığı tarafından istenmiş ve mektebin "Reşadiye" olarak adlandırılmasına izin verilmiştir⁵⁰⁷. Aynı şekilde Lâpseki'de halkın yardımlarıyla inşa edilen mekteb-i ibtidâi ve rüşdiyeye, padişah hazretlerine izafeten "Lapseki Reşâdiye ve Mekteb-i Rüşdi ve İbtidâisi" adının verilmesi için izin istenmiştir⁵⁰⁸. 1913'te Eyüp'te açılan rüşdiye mektebine de padişahın ismi verilerek⁵⁰⁹ padişaha duyulan şükran ve saygı belirtilmek istenmiştir.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ndeki hükümlere göre açılacak okullar için mevcut yerin belli bir nüfusunun olması gerekiyordu. İllerdeki nüfus durumunu belirten bilgilerin merkeze ulaştırılması konusunda aksaklıklar ve

⁵⁰³ Batum'da inşası biten rüşdiye mektebi için gereken muallim ve risalelerin gönderilmesi hakkında Trabzon vilâyetinden gönderilen şukka için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 50, (15 C 1286 / 21 Eylül 1869) Evr. Nu: Yok.

⁵⁰⁴ Mesela, Diyarbakir vilâyeti dâhilindeki mezrada halkın ianesiyle açılan rüşdiye mektebi muallim-i sâniligine mahallince İbrahim Lebîb Efendi, 315 gurus maaşla tayin olunmuştur. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 155, (26 Z 1289 / 24 Şubat 1873) Evr. Nu: 960.

⁵⁰⁵ **BOA. MF.İBT., 23/3**, (26 C 1306 / 27 Şubat 1889).

⁵⁰⁶ **BOA. MF.İBT., 17/135**, (05 S 1302 / 24 Kasım 1884).

⁵⁰⁷ **BOA. DH.MUİ., 4-1/15**, (20 Ş 1327 / 06 Eylül 1909).

⁵⁰⁸ **BOA. DH.MUİ., 103-1/30**, (04 C 1328 / 12 Haziran 1910).

⁵⁰⁹ **BOA. MF.MKT., 1190/43**, (01 Za 1331 / 02 Ekim 1913).

mekteplerin nizamına uygun olarak açılıp açılmadığı konusunda bazı belirsizlikler yaşanmaktaydı. Bu konuda illerden gelecek bilgilerin sağlam olması için hassas davranıldığı görülmektedir. 8 Nisan 1872 tarihli tamimde rüşdiye mektepleri ile ilgili Maârif Nizamnâmesi'ne atıfta bulunularak pek çok husus hakkında bilgi isteniyordu. Nizamnâme'nin 18. maddesine göre 500 haneden fazla olan bir kasabada halkı sadece İslâm ise yalnız İslâm ve sırf Hristiyan ise yalnız Hristiyan, eğer muhtelit (karışık) ise İslâm ve Hristiyan için ayrı ayrı birer rüşdiye mektebinin inşası gerekmektedir. Nizamnâmede muhtelit kasabalarda rüşdiye mektebi açılabilmesi için o beldenin 100 haneden fazla olması açıkça belirtildiği halde beldenin kaç hane ve oturanların hangi sınıf teb'adan olduğunun Nezâret'e bildirilmemesi⁵¹⁰ bazı aksaklıklara yol açıyordu. Bu durumun ortadan kalkması için maârif dairesinde daima bulunup, gerektiği zaman müracaat edilecek eksiksiz hazırlanmış bir defter olması gerektiğine karar verildi. Bu defterde, mektep açılmış açılmamış ne kadar şehir ve kasaba olduğu; bunların hangi sınıf teb'adan ve kaç haneye sahip olduğu; her şehir ve kasabada mektebe gitmeye yaşı müsait olan kaç çocuk olduğu; bunların ne kadarının rüşdiye veya sıbyan mekteplerine devam ettiği yer alacaktı. Söz konusu kazalarda ne kadar büyüklükte köy olduğu ve bunlara yarım saat mesafelik yolda sabah ve akşam gidip gelinebilecek kaç köy olduğu hakkında bir cedvelin de düzenlenerek gönderilmesi bu tamimle isteniyordu⁵¹¹.

Yaklaşık bir ay sonra tüm vilâyetlere gönderilen tamimde Nizamnâme'nin yukarıda sözü edilen 18. maddesine atıf yapılarak ve Maârif Nizamnâmesi gereği 500 İslâm hanesi olan yerlerde birer rüşdiye ve 500

⁵¹⁰ Bir yerde mektep açılıp açılmaması hususunda vilâyetlerden söz konusu mahalde kaç İslâm hanesi olduğunun bildirilmesinin istendiği bazı belgelerde de görülmektedir. Mesela Tuna vilâyeti Pirlepe kasabası için bkz. **BOA. MF.MKB.**, 1/132, (23 M 1289 / 02 Nisan 1872); Bosna vilâyeti Teşne ve Derbend kasabası için bkz. **BOA. MF.MKB.**, 1/137, (23 M 1289 / 02 Nisan 1872).

⁵¹¹ **BEÖ. Ayniyât Def.**, Nu: 1069, s. 29, (29 M 1289 / 08 Nisan 1872) Evr. Nu: 120; **BOA. MF. MKT.**, 1/95. (09 R 1289 / 15 Haziran 1872). Hazırlanacak olan defterin Maârif dairesine gönderilmesi Defterhane-i Amire Nezâret-i Celilesi'nden istenmiştir.

haneden az olan yerlerde de bir sıbyan mektebinin açılmasının teşvik edilmesi ifade edilmiştir⁵¹².

Nizamnâme şartlarını taşıyor olmasına rağmen hâlâ rüşdiye açılmamış yerler varsa maârif bunun peşine düşmüştür. Örneğin Tuna vilâyetine yazılan yazıda Sofya sancağında bulunan Cum'a kazası'nın 1.005 (bin beş) hane olması sebebiyle orada da bir mekteb-i rüşdiye açılması gerektiği ifade edilmekteydi. Meclis-i Maârif kararı üzerine başka yerlerde olduğu gibi burada da ahali tarafından bir bina tedarik edilmesi önceden Meclis-i Maârif tarafından istenmişse de henüz cevabı alınamamış ve durum vilâyete bildirilmiştir⁵¹³.

Nizamnâme'nin hükümlerine aykırı davranıldığı durumlarda merkezden müdahale edilmiştir. Çünkü nüfus itibarıyla rüşdiye mektebi değil sıbyan mektebi açılması gereken yerlerde kimi zaman rüşdiye açılmaya çalışılmıştır. Kastamonu'nun 154 İslâm hanesi olan Gerze kasabasında yaptırdığı rüşdiye mektebi için muallim tayin edilmesi istenince Kastamonu vilâyetine bir yazı yazılarak Nizamnâme hükmünce rüşdiye mektebi açılacak yerlerde 500 İslâm hanesi bulunması gerektiği hatırlatılmıştır. Bu yüzden eğer istenirse ahalinin muallim maaşlarını kendilerinin karşılayacağı bu mektebin mükemmel ve muntazam bir sıbyan mektebine dönüştürülebileceği

⁵¹² **BOA. MF.MKT., 2/115**, (08 Ca 1289 / 14 Temmuz 1872). Tamimde rüşdiye ve sıbyan mekteplerinin açılması teşvik edilen vilâyetler şöyle belirtilmiştir:

Edirne	29	Ankara	20	Trablusgarb	12
Bosna	35	Konya	22	Bingazi	5
Tuna	5	Sivas	22	Kıbrıs	14
Yanya	16	Kastamonu	24	Ma'muretü'l Aziz	6
Selânik	39	Trabzon	20	Karahisar-ı Şarkî	5
İşkodra	14	Erzurum	21	İzmir	4
Pirizren	19	Diyarbakır	23	Hersek	7
Cezayir-i Bahr-i Sefid	19	Haleb	23	Mar'aş	4
Girid	18	Suriye	20	Amasya	4
Hüdavendigâr	43	Bağdad	15	Kudüs-i Şerif	4
Aydın	20	Edirne	17	Siroz	4

⁵¹³ **BOA. MF.İBT., 3/87**, (2 Za 1290 / 23 Aralık 1873). Aynı tarihte 700 İslâm hanesi olan Mucur kasabasında da rüşdiye mektebi yapılmıştır. Bkz. **BOA. MF.İBT., 3/89**, (2 Za 1290 / 23 Aralık 1873); Maârif Nezâreti'nin Tuna vilâyetine gönderdiği 11 Haziran 1873 tarihli genelgede bu vilâyette rüşdiye mekteplerinin ve öğrenci sayısının artırılması istenmişti. 1873 senesinde Tuna vilâyetindeki rüşdiye mektebi sayısı 39 idi. Bkz. Memişoğlu, **a.g.e.**, s. 49.

ve Arabî, Farisî, muhtasar hesap ve coğrafyaya muktedir birinin seçilerek durumun Meclis-i Maârif'e bildirilmesi istenmiştir⁵¹⁴. Sonraki yıllarda da benzer durumlarla karşılaşmış ve aynı gerekçelerle Halep vilâyetinden gelen tahrirata cevaben mektep binasının mükemmel ibtidâî şeklinde açılması istenmiştir⁵¹⁵.

Eğîn kazasına bağlı Ağın nahiyesi merkezinde açılmış olan ibtidâî mektebi muallimi Abdullah Lûtfi Efendi, geçinemediğinden dolayı Diyarbakır'a gitmek isteyince Ağın halkı, bu muallimin usûl-i cedîdeye vakıf, iktidar ve liyakat sahibi biri olduğunu ve bu yüzden mektebin rüşdiyeye dönüştürülerek kendisinin de buranın muallimi olmasını istemişti. Mamuretü'l aziz valisi de, Maârif Nezâreti'ne bu konuyu yazarak, ya bu kişiye emsali derecesinde bir maaş verilmesini veyahut mektebin rüşdiyeye dönüştürülmesini istemiştir. Cevaben yazılan yazıda ise bu mektebin rüşdiyeye çevrilmesi talebinin Ahmet Lûtfi Efendi'nin vazifelendirilmesi ve iktidarı arzusundan kaynaklandığının anlaşıldığı belirtiliyordu. Oysa muallim-i sâni ile açılan rüşdiyelerden yeterince istifade edilemediği, muallim-i evvelin ise Dârümuallimîn mezunlarından seçildiği için yine Ahmet Lûtfi Efendi hakkındaki maksadın hâsıl olamayacağı, bu yüzden de 500 hane halkı nasıl olsa bir muallim ile idare edebileceklerinden mektebin mükemmel bir mekteb-i ibtidâî haline getirilmesi istenmiştir⁵¹⁶.

Açılan okullara öğretmen tayini ise devam etmekteydi. Kepsut nahiyesinde 500'den fazla İslâm hanesi bulunduğu önceki haberleşmelerden anlaşılmış ve bölgeye ulaştığı andan itibaren aylık 600 guruş maaşla Söğüt'lü Hafız Ahmed Efendi'nin atanması istenmiştir. Bu mektebe yıllık 600 guruş da masarif-i müteferrika tahsis edilmesine karar verilmiştir⁵¹⁷.

1870'lerin başında taşrayla birlikte İstanbul'un bazı semtlerinde de rüşdiye mektepleri açılıyordu. Bu dönemde Mirgün (Emirgan) de açılacak

⁵¹⁴ BOA. MF.İBT., 3/117, (5 Za 1290 / 26 Aralık 1873).

⁵¹⁵ BOA. MF.MKB., 46/21, (23 M 1310 / 16 Ağustos 1892).

⁵¹⁶ BOA. MF.İBT., 30/94, (15 S 1310 / 07 Eylül 1892).

⁵¹⁷ BOA. İ.DH., 678/47264, (17 Z 1290 / 5 Şubat 1874).

rüşdiye mektebine biraz daha özenildiği ve buraya karyenin itibarlı kişilerinin çocuklarından 30 kadarının seçilerek onlar için rahleler yaptırıldığı anlaşıyor. Okul için gerekli olan muallimin tayini ve gerekli olan kitap ve risaleler de Emin Muhlis Paşa tarafından istenmiş ve mevcut durum Meclis-i Maârif'e bildirilmişti⁵¹⁸. Diğer taraftan Topkapı, Silivrikapı ve Yenikapı'ya yakın bir rüşdiye mektebi olmaması ve bu yüzden oradaki ahalinin çocuklarının maârif nimetinden istifade edememesinden dolayı Odabaş çarşısında bulunan sıbyan mektebi, ahalinin isteği üzerine rüşdiye mektebine dönüştürülmüştür. Gerekli muallim ile bevvâb gönderildiğinde ise sıbyan mektebinde bulunan çocuklar için başka bir yer bulunacak ve oraya nakledileceklerdi⁵¹⁹.

Sultan Abdülaziz'in iktidarı döneminde, 1868 senesinde 87 olan rüşdiye sayısı, 1874'te 386'ya çıkarılmıştı. Bunlardan 160'ı Rumeli'de, 203'ü Anadolu'da idi. İstanbul'dakilerin 9'u kız rüşdiyesi idi. 1874 senesinde rüşdiyelere devam eden öğrenci sayısı 20.000 civarındaydı⁵²⁰.

1873'te İstanbul'daki erkek rüşdiye mekteplerinin sayısı 18'e çıkmıştı. Buralarda toplam 1614 öğrenci eğitim görmek ve 125 öğretmen görev yapmaktaydı. Erkek rüşdiyelerinin dışında 40 öğretmenin görev yaptığı ve 259 öğrencinin okuduğu toplam 8 adet kız rüşdiyesi de bulunmaktaydı⁵²¹. 1874'te İstanbul'daki 18 rüşdiyede -idadi son sınıflarına talebe nakledilen 78 öğrenci de dâhil edilince - toplam 1937 öğrenci, 166 muallim ve hademe bulunmaktaydı⁵²². Aynı sene 9 kız rüşdiyesinde ise toplam 248 öğrenci⁵²³

⁵¹⁸ BOA. MF.İBT., 1/45, (25 M 1289 / 4 Nisan 1872). Mirgün Rüşdiyesi için Dârülmuallimîn'den muallim-i evvelliğe mahsus şehadetname olarak çıkan Şehzade Rüşdiyesi muallim-i sânisî Ahmet Efendi, mevcut maaşı olan 500 gurusun üzerine 300 gurus daha zamlı muallim-i evvel olarak atanacaktır. Ayrıca yapılacak imtihan sonucunda ehliyetli görülen kişilerden 100 gurus aylık ile sülüs hocası tayin olunacaktır. Şehzade Rüşdiyesi ise bir muallim-i evvel ve bir muallim-i sâni ile idare edebilecek olsa da, Ahmet Efendi buranın aynı zamanda riyaziye hocalığını da üstlendiğinden burada bir riyaziye hocasına ihtiyaç duyulacaktır. Bu sebeple riyaziye hocalığına da Hafız Latif Efendi tayin olunacaktır. Mirgün Rüşdiye Mektebi'ne 150 gurus maaşla bir de bevvâb tayin olunmuştur. Bkz. BOA. MF.İBT., 1/46, (25 M 1289 / 4 Nisan 1872).

⁵¹⁹ BOA. MF.İBT., 3/2, (13 Ra 1290 / 11 Mayıs 1873).

⁵²⁰ Karal, a.g.e., C. VII, s. 200-201.

⁵²¹ Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924), C. VI, s. 22.

⁵²² Ergin, a.g.e., C. I-II, s. 448.

bulunuyordu. İstanbul nüfusunun 540 bin ve bu nüfusun 200 bininin Müslüman olduğu düşünülürse, kızlar için rüşdiye eğitiminin hâlâ o yıllarda ne kadar yetersiz olduğunu⁵²⁴ söylemek mümkündür.

1876 senesinde İstanbul'da 2.099, şehremanetine bağlı bölgelerde 298, Rumeli'de 7.878, Ege adalarında (Cezayir-i Bahr-i Sefid, Girit ve Kıbrıs dâhil) 742, Arap topraklarında 1.340, Anadolu'da 7.033 talebe olmak üzere ülkede bulunan 423 rüşdiye mektebine toplam 19.330 talebenin devam ettiğini ifa etmektedir. Vilâyetlerde bulunan pek çok rüşdiyenin talebe sayısı salnamelerde gösterilmediğinden sayının 20.000 civarında olduğu tahmin edilebilir⁵²⁵. Bu sayıyı yeterli bulmak mümkün değilse bile 30-35 yıllık bir geçmiş olan rüşdiye mekteplerinin bu gelişmesi pek de küçümsenmemelidir⁵²⁶. 1 Ağustos 1884 tarihinde İstanbul'daki rüşdiye mekteplerini bitiren 200 civarında öğrenci için bir diploma töreni yapılmış ve törende bulunan Rüşdiye Mektepleri Müdürü Selim Sabit Efendi, ülkede kız ve erkek olmak üzere toplam 500 rüşdiye mektebi bulunduğunu söylemiştir⁵²⁷.

Sultan II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden kısa bir süre sonra başlayan Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) eğitimdeki gelişmeleri bir süre kesintiye uğratmışsa da daha sonra kalınan yerden devam edilmiştir. Hem II. Abdülhamid Döneminde hem de Meşrutiyet Döneminde sadrazamlık yapan Said Paşa eğitim alanında önemli işlere imza atmıştı. 1878 tarihli lâyihasında rüşdiyelerde Fransızca dersleri konulmasını, kütüphaneler ve müzeler tesis edilmesini önermiş⁵²⁸, vilâyetlerde 119 rüşdiye açıp, Fransızca'nın zorunlu

⁵²³ **a.g.e.**, C. I-II, s. 459. Bu bilgiyi Ergin'den alan bazı kaynaklar, o tarihte 10 kız rüşdiyesinde 294 öğrenci bulunduğunu ifade etmektedir. Oysa Ergin'in verdiği tabloda 46 öğrencisiyle Dârümuallimât da yer almaktadır ki, Dârümuallimât'ın kız rüşdiyeleri içinde zikredilmesi doğru değildir. Bkz. Tekeli, **a.g.e.**, s. 64.

⁵²⁴ Tekeli, **a.g.e.**, s. 64-65.

⁵²⁵ Kodaman, **a.g.e.**, s. 95.

⁵²⁶ Okul sayısı kaynaklarda farklı şekillerde yer almaktadır. Kodaman ülke genelindeki rüşdiye mektebi sayısını 423, öğrenci sayısını 19.330 olarak verirken, Karpat, 1876 senesi için mektep sayısının 362, öğrenci sayısının ise 18.750 civarında olduğunu söyler. Karpat'ın verdiği bilgi için bkz. Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 103.

⁵²⁷ İnan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Kurumları", s. 69.

⁵²⁸ Karal, **a.g.e.**, C. VIII, s. 385.

ders olarak müfedatta yer almasını sağlamıştır⁵²⁹. Savaş sonunda Tuna, Bosna, Hersek, Sofya vilâyetlerinin bir kısmının elden çıkmasıyla burada bulunan 75-80 rüşdiye mektebi de elden çıkmış oldu. Bu yüzden 1878 yılında devletin elinde 300 civarında rüşdiye mektebi kalmış oldu. Rus işgali altında kalan Rumeli ve Kafkas Türklerinin kitleler halinde İstanbul'a ve Anadolu'ya gelmesi ve hükûmetin bunları geçici olarak rüşdiye binalarına yerleştirmesi de Maârifin diğer kurumları gibi rüşdiyeleri bu devrin başında olumsuz yönde etkiledi⁵³⁰. Savaş sırasında pek çok Türk evi, cami ve mescidin yanısıra mektep ve medrese gibi eğitim kurumları da yakılıp yıkılarak Edirne ve Tuna vilâyetlerinden çok sayıda Türk nüfus, yurtlarından sökülüp atıldı⁵³¹.

Bu olayların etkisi Meclisteki tartışmalara da yansır. 14 Ocak 1878 Pazartesi günü 10. oturumda Yanya mebusu Abdül Bey memleketteki eğitim meselelerine dair bir konuşma yapar. Abdül Bey, eğitim ve öğretimsiz hiçbir milletin ilerlemediğini, günden güne gerilediğini, düştüğünü ve sonra türlü türlü yıkımlara uğradığını söyleyerek Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretimimize zerre kadar emek verilmediğini ifade etmiştir. Anadolu'yu çok fazla bilmemekle birlikte, Rumeli'de Arnavutluk'ta hiçbir köyün okulu olmadığını ve bayram namazını kıldırarak, hatta cumadan cumaya ezan okuyacak imamlarının dahi olmadığını söylemiştir⁵³². Abdül Bey medrese ve mekteplerin öğretim yöntem ve kurallarını tamamen ortadan kaldırmak gibi radikal bir öneri getirdikten sonra; kız ve erkekler için, köylere varıncaya kadar ayrı ayrı sıbyan ve rüşdiye mektepleri ve illerde birer idadi mektebi açılması gerektiğini ifade etmiştir⁵³³.

1877-78 yıllarında Kastamonu merkezinde iki rüşdiye mektebi vardı. Fakat toplam 136 öğrencinin okuduğu bu okullarda henüz

⁵²⁹ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 238.

⁵³⁰ Kodaman, **a.g.e.**, s. 96;

⁵³¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Bulgaristan'da eğitim alanında meydana gelen yıkım hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Memişoğlu, **a.g.e.**, s. 55-60.

⁵³² İnan, "1920'lerde Türk Millî Eğitimi", s. 58-59.

⁵³³ **a.g.m.**, s. 60-61.

Dârülmualimîn'den çıkan bir öğretmen görev yapmıyordu. Ayrıca şehir merkezinde bir de kız rüşdiyesi vardı⁵³⁴.

1879 yılına gelindiğinde maârif merkez teşkilâtında yeni düzenlemeler yapıp Maârif Nezâreti beş daireye ayrılınca bu dairelerden biri de “Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi” olmuştur. Rüşdiyelerin yaygınlaştırılması yönündeki kararlılığın ifadesi olarak görülebilecek bu dairenin müdürlüğüne Selim Sabit Efendi getirilir. 29 Ağustos 1883 (25 Şevval 1300) tarihinde İstanbul'daki rüşdiyelerden mezun olan 150 öğrencinin diploma töreninde Selim Sabit Efendi bir nutuk irâd eder. Maârif-i Umûmiye Nâzırı Mustafa Paşa, devletin ileri gelenleri ve rüşdiye öğrencilerinin hazır oldukları bu törende Selim Sabit Efendi, Dersaadet ve vilâyât-ı şahanede yaklaşık 460 rüşdiye mektebi olduğu ve bu mekteplerde 25-30 bine yakın öğrencinin ta'lim ve terbiye edildiği bilgisini verir. Sözlerinin devamında da vilâyet-i şahanede 40-50 kadar rüşdiye mektebinin daha açılmasının kararlaştırıldığını, bunlardan 8-10 kadarının açıldığını, diğerlerinin de açılacağını söyler⁵³⁵.

Namık Kemal'in 1880'lerde Midilli'den Sultan II. Abdülhamid'e yazdığı yazıda buradaki eğitim durumdan bahsetmektedir. Namık Kemal, bu yazısında Midilli'deki mekteplerin hemen hepsinin harap olduğunu, sıbyan mekteplerinde gerekli eğitim verilemediği için rüşdiyedeki öğrencilerin de yeterli olmadığını söylüyordu⁵³⁶.

1883 senesine gelindiğinde İstanbul'da erkek rüşdiyelerinin sayısı 19, öğrenci sayısı 1510'a, öğretmen sayısı ise 169'a ulaşmış ve aynı yıl bu 19 mektep toplam 141 mezun vermiştir⁵³⁷.

⁵³⁴ Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, s. 290. (1877-1878 yılı Kastamonu Vilâyeti Salnamesi'nden aktaran).

⁵³⁵ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 206; Kodaman, **a.g.e.**, s. 96.

⁵³⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Namık Kemal'in Abdülhamid'e Takdim Ettiği Arizalarla Ebuzziya Tevfik Bey'e Yolladığı Bazı Mektuplar”, **Belleten**, C. XI, S. 42, TTK Basımevi, Nisan 1947, s. 246-249.

⁵³⁷ **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)**, C. VI, s. 35.

1885 senesinde İstanbul'daki erkek rüşdiye mektepleri, öğrenci ve öğretmen sayıları şöyleydi⁵³⁸:

Okulun Adı	Öğretmen Sayısı⁵³⁹	Öğrenci Sayısı	Bu Sene Mezun Olanlar
Kapudan İbrahim Paşa	10	97	10
Süleymaniye	10	110	14
Zeyrek	10	85	6
Fatih	12	250	15
Sultan Selim	9	52	6
Davutpaşa	9	73	9
Kadırga	6	33	0
Mahmudiye	12	142	18
Çiçek Pazarı	8	54	4
Eyüp	9	37	0
Sütlüce	5	22	1
Galata	10	44	7
Feyziye	11	118	11
Beşiktaş	10	171	8
Mirgün	6	52	5
Beylerbeyi	9	63	9
Üsküdar'da Atlamataşı	8	46	10
Doğancılar	9	43	5
Tophanelioğlu	4	37	3
TOPLAM	167	1529	141

Bazı bölgelerde mektep açılmasında mahalli idarecilerin ciddi katkıları olduğu bir gerçektir. Daha 1863 senesinde İzmir valisi Aydın ve Tire'de çocukların okulunu yeterli görmeyerek rüşdiye mektebi açmaya karar vermiş ve inşaat için uygun bir yer bulmak, gerekli masrafları tesbit edip haritasını çizmek üzere bir memur görevlendirmişti⁵⁴⁰. 1890'ların sonunda Selânik'e sekiz saat uzaklıktaki Avrethisar'a yargıçlık göreviyle atanan Esat Kâmil Ertur da hatıralarında, kazada hiçbir okul olmadığını; maârif idaresi görevinin de kendisinde olduğu için bazı vakıfların gelirleriyle hemen bir ilkokul ve bir de rüşdiye mektebi açtığını anlatır⁵⁴¹. Bu durum bize yerel idarecilerin de bu

⁵³⁸ DS. 1302, Def'a 40, s. 403-404.

⁵³⁹ Salnâmede bir sütunda muallim-i evvellerin adı verilip, diğer sütunda diğer muallimlerin sayıları verilmiştir. Bizim düzenlediğimiz tabloda toplam muallim sayısı verilmiştir.

⁵⁴⁰ Hayta, **Tarih Araştırmalarına Kaynak ...**, s. 219.

⁵⁴¹ Ertur, böylece çocukların çağın gerektirdiği bilgi ve fen derslerini öğrenmeye başladığını ve o tarihlerde Bulgar, Sırp, Yunan çocukları ve gençlerinin çoktan çağdaş bilgileri kendi okullarında ve yabancı ülkelerde öğrendiklerini söyler. Bkz. Ertur, **a.g.e.**, s. 45, 48.

süreçte büyük payı olduğu ve onlar sayesinde okullaşmanın bir derece olsun arttığını gösterir.

Kimi zaman mekteplere ayrılan tahsisatlarda yer değişikliği olabildiğini görüyoruz. İdadiye ayrılmış bir paranın ihtiyaca binaen rüşdiyeye aktarılması mümkündü. Edirne vilâyeti dâhilindeki bazı livalarda idadi mektebi açılmasından vazgeçilmesiyle yapılacak tasarruftan Dedeagaç kasabasında bir mekteb-i rüşdiye tesis edilecekti. Bu rüşdiye mektebine tayin edilecek muallim ve hademe maaşları için maârif bütçesinin 2. kısmının 1. faslının 11. maddesinde yazılı mekâtib-i idadiye muallimleri karşılığında 6.000 ve 13. maddesinde yazılı hademe tahsisatından 1200 guruşun ayrılması ve aynı faslın 18 ve 19. maddelerine ve 2. faslının 3. maddesinde mekâtib-i idadiye masarif-i müteferrikası tertibine nakledilmesine karar verilmişti⁵⁴².

Osmanlı Devleti'nin Arap coğrafyasında da rüşdiyelerin açılmasına ve bölgeye uygun nitelikte hocaların tayin edilmesine diğer yerlerde olduğu gibi gayret edilmişti. Mekke-i Mükerrerme ahalisinin maârifin nimetlerinden hissedar olmaları ve mektepsizlikten ömürlerinin en kıymetli zamanlarını ziyan etmemeleri için devlete ait binalardan birinin rüşdiye mektebi olarak tahsis edilmesine karar verilmişti. Orada yetişen çocuklar Türkçe'den çok Arapça'ya vakıf olduklarından onları yetiştirecek muallimin de Arapça bilmesi gerekiyordu. Cidde Rüşdiye Mektebi muallimi de birkaç seneden beri memuriyete devam ettiğinden Arapça'ya oldukça vakıf olmuş ve bölge hakkında bilgi sahibi olmuştu. Bu sebeple 640 guruş olan aylığı 1.000 guruşa yükseltilerek Mekke-i Mükerrerme'de açılacak olan rüşdiye mektebine muallim-i evvel olarak atanmasına karar verilmiştir⁵⁴³.

1895 senesinde bazı vilâyetlerde yeniden beş adet rüşdiye ve dört adet ibtidâi mektebi açılmasına karar verilmiştir. Hem bu mektepler için

⁵⁴² BOA. İ.DH., 1133/88497, (28 Ş 1306 / 29 Nisan 1889).

⁵⁴³ Mekke-i Mükerrerme'de açılacak rüşdiye mektebine ayrıca 120 guruş maaşla bir bevvâb atanacak, yıllık 500 guruş da çeşitli masraflar için tahsis edilecekti. Cidde Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evvelliği için de uygun birinin 360 guruş zamlı aylık maaşı 1.000 guruşa çıkarılacaktı. Bkz. BOA. İ.DH., 932/73827, (26 Z 1301 / 16 Ekim 1884); BEO. Ayniyât Def., Nu: 1598, s. 10, (08 M 1302 / 28 Ekim 1884) Evr. Nu: 273;

gerekli olan muallimler hem de Bağdat'taki Süryani mektebine tayin edilecek Lisan-ı Osmanî muallimi ve Hüdavendigâr vilâyetindeki bir karye muallimliğiyle, bazı rüşdiye mekteplerinin muallim ve müstahdem maaşlarının layık olduğu hale getirilmesi için yıllık 82.878 gurusş maârif bütçesinden karşılanacaktı⁵⁴⁴.

Memleketin her köşesinden birçok rüşdiye mektebi açılmış olmasına rağmen, mekteplere yeterli ilginin gösterilmediği bazı yerler de mevcuttu. Mamuretü'l aziz, Diyarbakır, Bitlis ve Van vilâyetleriyle diğer bazı vilâyetlerdeki rüşdiye mekteplerine devam edenlerin sayısı 15-20 ya da en çok 30 öğrenciden ibaretti. Nezâret, bir taraftan programların ıslahıyla uğraşmakta, diğer yandan da talebe sayısı artan mekteplere bir muallim-i sâni ve lüzuma göre muallim-i salis ilave etmekteydi. Bir muallim 40-50 talebeye yeteceği gibi Avrupa'nın en muntazam mekteplerinde bile 50'den fazla talebeye ancak bir muallim düşüyordu. Taşra rüşdiye mektepleri arasında bazılarının 150 talebesi varken yine o kadar nüfusu olan başka bir yerdeki mektepte 20-30 civarında talebe vardı⁵⁴⁵. Bunun aksi durumlar da söz konusuydu. Örneğin 1887 senesinde Kosova vilâyeti Priştine kasabasında rüşdiye mektebine devam eden öğrenci sayısı 127, Vilçitrin'de 65, Gilan'da 36, Senice'de 60, Yenipazar'da 41'di⁵⁴⁶.

Abdülhamid Döneminde idadilerin bir kısmı; üç senesi rüşdiye iki senesi idadiye olmak üzere beş, bir kısmı da üç senesi rüşdiye dört senesi idadiye olmak üzere yedi sınıflıydı. Beş senelik idadiler yatısızdı ve livalarda bulunurdu. Yedi senelik olan yatılılar ise vilâyet merkezlerinde bulunurdu. 1895 senesinde bütün Osmanlı Devleti içinde yatılılar ve İstanbul'daki idadiler dâhil olmak üzere yedi sınıflı 20, beş sınıflı 35 idadi vardı⁵⁴⁷. Bunların ilk üç sınıfı rüşdiye, gerisi idadi sınıflarıydı. Bu döneme ait verilere bakıldığında, gayr-i Müslim unsurların okullarına göre yine de az olduğu anlaşılmaktadır.

⁵⁴⁴ BOA. İ.MF., 1313/B-2, (6 B 1313 / 22 Aralık 1895).

⁵⁴⁵ BOA. MF. İBT., 55/122, (03 C 1314 / 09 Kasım 1896).

⁵⁴⁶ SV. Kosova, 1304, Def'a 4, s. 74, 98, 104, 126, 133.

⁵⁴⁷ Yücel, Türkiye'de Orta Öğretim, s. 13-14.

1895 senesinde Osmanlı rüşdiyelerinde 41.716 öğrenci okurken, azınlık unsurların 82.916 rüşdiye öğrencisi vardı. Gayr-i Müslimlerin, Müslümanlara göre iki kat daha fazla rüşdiye öğrencisi, nüfus oranı da dikkate alınınca neredeyse altı kata kadar çıkıyordu⁵⁴⁸. 1898 tarihinde beş senelik idadilerin üç senesi rüşdiye derecesindeydi⁵⁴⁹.

Rüşdiye mektepleri, Osmanlı Devleti'nin pek çok yerinde yayılırken Osmanlı coğrafyası dışındaki Türk unsurları da bu eğitim kurumlarından ilham almışlardır. Rusya'daki Türklerin okuyabilecekleri sıbyan mekteplerinin üzerinde sadece medreseler varken ve onlar da ihtiyaca cevap veremez durumdayken 1905 senesinde "Kırım Cemiyet-i Hayriyesi"nin gayretleriyle Akmescit'te bir rüşdiye mektebi açılmıştır. Aynı zamanda kız çocuklarının da okuyabileceği bu mektebe İstanbul'dan muallim getirtilmiştir. Bu eğitim kurumuna, muallim Ömer Sami Arbatlı'nın İstanbul'da gördüğü "*Merkez Rüşdiyesi*" adına uygun olarak "*Akmescit Cemiyeti Hayriyesi Erkek ve Kız Rüşdiye Mektebi*" adı verilmiştir⁵⁵⁰.

Yabancı dil olarak Rusça konuşulması dışında İstanbul rüşdiyelerindeki programın tatbik edildiği bu mektebe toplumun farklı kesimlerinden olumsuz tepkiler gelmiş olmakla birlikte⁵⁵¹, bu girişimi destekleyen kesimler de olmuştur. Akmescit'in en saygılı müderrislerinden biri olan Özenbaşı Abdullah Efendi bunlardan biridir ve mektep açılır açılmaz birkaç çocuğunu getirip mektebe kaydettirmiştir. Kerç taraflarından gelen zengin biri de mektebe gelerek buradaki eğitim öğretimi görmüş ve dönünce

⁵⁴⁸ **Türkiye Tarihi 3 – Osmanlı Devleti, 1600-1908 -**, s. 179.

⁵⁴⁹ Yücel, **Türkiye'de Orta Öğretim**, s. 103-104.

⁵⁵⁰ Ömer Sami Arbatlı, "Kırım'da Rüştiye Mekteplerinin Açılması ve Tesirleri", **Emel**, Ocak-Şubat 1965, Yıl. 5, S. 26, s. 19-20.

⁵⁵¹ Bu mektebin açılması gerek Rus kültürüyle yetişmiş ve adeta Ruslaşmış olan Türk münevverleri tarafından gerekse mollalar tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Rus kültürüyle yetişen Türkler, Mektebi yapıyorsunuz ama bakalım programı nasıl olacak? Yine Kur'an ve ilmihalden ibaret kalmıyacak mı? Türkiye ve Türklerde yeni ilim ve fen var mı ki burada yeni fenler okutabilsin? Kitabı, haritayı ve saireyi nereden alacaksınız? Bulsanız bile bunları Türklerden kim okutabilir?... gibi sorular sormaktaydılar. Mollalar ise rüşdiyede okuyacak çocukların Rus mekteplerinde okuyanlar gibi şapka giyip namaz kılmayacağı yani "kâfir" olacakları iddiasındaydılar. Bu eleştiriyi haksız çıkarmak içinse mektepte Kur'an, tecvit, ulûm-ı diniye derslerine ehemmiyet verilmiş ve bu derslerin rüşdiyelerde medreselerden daha iyi öğretildiği isbata çalışılmıştır. Bkz. Arbatlı, **a.g.m.**, s. 21-22.

“Saraymend” köyünde benzer bir okul açarak Kerç Rüşdiyesi’nin temellerini atmıştır. Ertesi yıl da Gözleve’de, Karasubazar’da, Kerç’te, Yalta’da, sonraları da Kefe’de olmak üzere aşağı yukarı aynı programla pek çok rüşdiye mektebi açılmıştır⁵⁵². Bu mektepler, Rusya’da Türk kültürünü temsil etmesi açısından övgüye layık neticeler vermiştir. Türkler arasında bu uyanışın fark edilmesi, mahallî teşkilâtların yanı sıra Çarlık teşkilâtını bile kuşkulandırmış Türkiye’den gelen muallimler uzaklaştırılmış, mektepler kapatılmış, Türk kitaplarının okutulması yasaklanmıştır⁵⁵³. Her şeye rağmen rüşdiye mektepleri Kırım’da derin izler bırakmış, Kırım’daki Türk halkının çocuklarını okutmaya yönelmesine vesile olmuştur.

Erkek rüşdiye mekteplerinin ülkenin genelinde yaygınlaştırılması için büyük gayret sarfedildiği görülmekte ise de İstanbul’daki mevcut erkek rüşdiye mektepleri ile ilgili muhtelif tarihlerde tutulan kayıtlar bu okullarla ilgili gelişmeleri daha açık bir şekilde göstermektedir. 1316, 1317, 1318, 1319, 1321 tarihlerine ait Maârif Salnamelerinde İstanbul’da bulunan rüşdiye mektepleri ve öğrenci sayıları şöyle verilmiştir:

İstanbul’da Erkek Rüşdiye Mekteplerinde Mevcut Talebe Sayısı

Okulun Adı	Öğrenci Sayısı (1316)⁵⁵⁴	Öğrenci Sayısı (1317)⁵⁵⁵	Öğrenci Sayısı (1318)⁵⁵⁶	Öğrenci Sayısı (1319)⁵⁵⁷	Öğrenci Sayısı (1321)⁵⁵⁸
Bayezid Merkez Rüşdiyesi	420 (415 Müslim, 5 gayr-i Müslim)	399	539	539	613
Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi	377 (Tamamı Müslüman)	384	513	351	573

⁵⁵² a.g.m., s. 21-23.

⁵⁵³ a.g.m., s. 25.

⁵⁵⁴ SNMU. 1316, s. 659 - 673’de mevcut bilgilerden istifade edilmiştir. (1316 Maârif Salnamesi 1313-1314 sene-i tedrisiyesi zarfında mevcut talebelerin sayısını göstermektedir.)

⁵⁵⁵ SNMU. 1317, s. 738 - 752’de mevcut bilgilerden istifade edilmiştir. (1317 Maârif Salnamesi 1314-1315 sene-i tedrisiyesi zarfında mevcut talebelerin sayısını göstermektedir.)

⁵⁵⁶ SNMU. 1318, s. 802 - 817 ’de mevcut bilgilerden istifade edilmiştir.

⁵⁵⁷ SNMU. 1319, s. 150 - 159’da mevcut bilgilerden istifade edilmiştir. (1319 Maârif Salnamesi 1316-1317 sene-i tedrisiyesi zarfında mevcut talebelerin sayısını göstermektedir.)

⁵⁵⁸ SNMU. 1321, s. 154 - 163’de mevcut bilgilerden istifade edilmiştir. (1321 Maârif Salnamesi 1318-1319 sene-i tedrisiyesi zarfında mevcut talebelerin sayısını göstermektedir.)

Unkapanı Merkez Rüşdiyesi	233 (232 Müslim, 1 gayr-i Müslim)	201	210	210	222
Fatih Merkez Rüşdiyesi	483 (476 Müslim, 7 gayr-i Müslim)	524	650	728	694
Davud Paşa Merkez Rüşdiyesi	433 (431 Müslim, 2 gayr-i Müslim)	434	515	542	491
Ayasofya Merkez Rüşdiyesi	258 (263 Müslim, 5 gayr-i Müslim)	268	316	316	295
Üsküdar Merkez Rüşdiyesi	266 (265 Müslim, 1 gayr-i Müslim)	253	282	286	195
Beşiktaş Rüşdiyesi	134 (124 Müslim ve 10 gayr-i müslim)	108	130	130	158
Galata Rüşdiyesi	62 (61 Müslim ve 1 gayr-i müslim)	49	65	59	70
Feyziyye Rüşdiyesi	90 (Tamamı Müslüman)	73	103	103	147
Kadıköy Hamidiye Rüşdiyesi ⁵⁵⁹	80 (79 Müslim, 1 gayr-i müslim)	58	95	117	130
Mirgün Rüşdiyesi	62 (Tamamı Müslüman)	102	102	102	63
Beylerbeyi Rüşdiyesi	67 (66 Müslim, 1 gayr-i Müslim)	63	76	76	86
Topkapı Rüşdiyesi	243 (242 Müslim ve 1 gayr-i Müslim)	193	239	239	263
Eğrikapı Rüşdiyesi	-	-	120	292	277
Dilsiz Mektebi	15 (13 Müslim, 2 gayr-i Müslim)	15	16	16	16

⁵⁵⁹ SNMU. 1316'da bu mektebin adı Celal Bey Rüşdiyesi (Kadıköy'nde) şeklinde geçmektedir. Muhtemelen daha sonra adında değişiklik yapılmıştır.

II. Meşrutiyet'ten birkaç yıl önce İstanbul'daki erkek rüşdiyelerindeki öğrenci sayısı tabloda verildiği gibidir. Şüphesiz II. Meşrutiyet'le birlikte bu sayı daha da artacaktır. Bu tabloda görüldüğü üzere bazı rüşdiyeler “Merkez Rüşdiye” olarak adlandırılmaktadır⁵⁶⁰.

Rüşdiyelerde gözlemlerde bulunan Ahmed Ağaoğlu, 1911 senesinde, İstanbul'da, nüfusa oranla mektep sayısının yeterli olduğunu, öğrenci sayısının (ibtidâi ve rüşdiyede toplam) 32.079 olduğunu - ki bu memleketin yüzde seksenidir ve birçok memleketteki öğrenci sayısı bundan daha azdır -, 19 öğrenci başına bir öğretmen düşecek kadar çok öğretmen olduğunu belirtir. Yine Maârif Nezâreti'nce kız ve erkek rüşdiyeleri için sarfedilen miktarın 157.000 olduğunu ifade eder⁵⁶¹.

Askerî rüşdiyelerin kaldırılarak oraya devam eden talebelerin mülkî erkek rüşdiyelerine nakledilmesi ve son olarak 1913 yılında Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati'nin çıkmasından sonra ibtidâi ve rüşdî mektepleri *Mekâtib-i İbtidâiye-i Umûmiye* adı altında birleştirilmiştir⁵⁶².

2.3. Kız Rüşdiyeleri

Sultan II. Mahmud'dan itibaren maârif sahasında yapılan yenilikler ilk olarak sadece erkek çocuklara yönelikti. Ülke genelinde kız çocuklarının eğitimi sadece sıbyan mektepleri ile sınırlıydı. Burada Kur'an-ı Kerim okumayı öğrenmek ve bazı namaz surelerinin ezberlenmesi şeklinde bir eğitim verilmekteydi. Mahalle mektebini bitirdikten sonra herhangi bir mektebe gidemeyen kız çocukları, el becerilerini geliştirmek için komşu çevresinin ehl-i namus olarak tanıdığı bir kadın ustanın yanına çırak olarak verilirlerdi⁵⁶³. Tanzimat Döneminde gerek İstanbul'da gerek taşrada erkek

⁵⁶⁰ Ergin, **a.g.e.**, C. II-III, s. 910-911.

⁵⁶¹ Abdullah Gündoğdu, **Ümmetten Millete**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 174-183.

⁵⁶² Ergin, **a.g.e.**, C. III-IV, s. 1416.

⁵⁶³ Işın, **a.g.m.**, s. 22.

rüşdiyelerinin açılması ve yaygınlaştırılmasını müteakip, kız çocuklarının eğitimi meselesi de gündeme gelmiş ve bu konudaki ilk ve en önemli adım kız rüşdiyelerinin açılmasıyla atılmıştır.

10 Kasım 1858 (3 Rebiülahir 1275) tarihinde Maârif Nezâreti'nin Sadâret'e yazmış olduğu tezkerede, her devlet ve milletin saadeti için halkın cehaletten kurtulması gerektiği, bu sebeple memlekette maârif konusunda adımlar atıldığı belirtilmiştir. Mahalle mekteplerinde kız ve erkek öğrencilerin bir arada olduğu ve bu durumun bazı mahzurları olabileceği vurgulanmıştır. Bu sebeple kızlar için ayrıca bir yer tahsis edilmesi ve emniyetli hocalar tayin edilmesi gerekse de şimdilik fazla masraflı olmaması için Sultanahmet'teki 26 sıbyan mektebinin kız ve erkekler için ayrılması ve burada bulunan Cevri Usta Mektebi'nin de kız rüşdiyesine dönüştürülmesi ve orada kız çocuklarına mahsus sanayinin öğretilmesi padişahın istenmiştir. Sadrazamın bu konuyu olumlu görüşle padişaha sunmasının ardından Sultan Abdülmecid bu girişimin uygun olduğuna dair irade yayınlamıştır⁵⁶⁴. Bu tezkere ile kız çocuklarının eğitimi ile ilgili ilk önemli adım atılmış oldu ve İstanbul'da Sultanahmet'te "Cevri Usta İnas Rüşdiyesi"⁵⁶⁵ açılmasına karar verildi⁵⁶⁶. Böylelikle Osmanlı Devleti'nde kızlar için ilk kez bir orta öğretim müessesesi açılmış oldu⁵⁶⁷.

⁵⁶⁴ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 457-458; Akyüz, "... Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı", s. 14-15.

⁵⁶⁵ Bu okul, 'Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi', 'Sultanahmet (At Meydanı) Kız Rüşdiyesi' diye de anılmaktadır. Burası 6 Ocak 1858'de Sultanahmet'te Cevri Kalfa Vakfı olarak yaptırılmış Taş Mektep binası olup Türkiye'de açılan ilk kız ortaokuludur. Bkz. Bilim, "Türkiye'de Orta Öğretimde Çağdaşlaşma (1838-1876)", s. 177; Akyüz, "... Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı", s. 14.

⁵⁶⁶ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 457. Söz konusu tezkere 1858 tarihli olduğundan kaynakların çoğunda açılış tarihi olarak da bu tarih geçmektedir. Fakat Akyüz mektebin açılış tarihini Ocak 1859 olarak gösterir. Bu, büyük ihtimalle mektebin fiili olarak açılışını ifade etmektedir. Bkz. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 151; Akyüz, "... Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı", s. 14; Berkes ise 1862'den itibaren kız öğrencilerin ortaöğretim gördüklerini söylerken aslında ilk açılan kız rüşdiyesinden sonra açılan mektepten söz etmektedir. Bkz. Berkes, **a.g.e.**, s. 231.

⁵⁶⁷ Bundan önce kızların ilkokuldan sonra okuyabilecekleri hiçbir orta veya yüksek öğretim kurumu yoktu. İlkokuldan sonra kızlar ya hususi konaklarda özel hoca veya sanatkarların yanında ya da bir ebe vs.'nin yanında eğitim görürlerdi. Bkz. Y. Ö., **Türk Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1978, C. 27, s. 477; Büyük Türk mütefekkir Ziya Gökalp, Malta'dan çocuklarına yazdığı mektupta, onların mektebe başlamalarından duyduğu memnuniyeti ifade ederek mektep hakkında şunları söyler: "*İstikbâlde milletin ferdleri arasında müşterek duygular ve fikirler bulunabilmesi için, çocukların mekteplerde berâber duyması ve düşünmesi lâzımdır. İşte yazdığım sebepler*

1858 sonlarında açılmasına karar verilen ve 1859'un başında fiilen açılan mektebe başlarda pek rağbet olmadığı, açılıştan yaklaşık üç sene sonra mektep hakkında çıkan haberden anlaşılmaktadır. 24 Haziran 1862 (26 Zilhicce 1278) tarihli Takvim-i Vekâyi'de yer alan iradede; memleketi ayakta tutacak yegâne unsurun eğitim olduğu, memleketin pek çok yerinde rüşdiye mektepleri açıldığı, açılan bu resmî mekteplerin her ne kadar erkek çocuklara mahsus olsa da ilmin kız ve erkek çocuklara farz ve borç olduğuna sahih kaynaklarda deliller olduğu, bu yüzden nisvan taifesinin de dinlerini ve yaşadıkları dünyayı bilmesi, emre itaat edip yasaklardan kaçınması gerektiği, bütün bunların da eğitimle olacağı ifade edilmiştir. Bunun için daha önce Dersaadet'te At Meydanı civarında kızlara tahsis olunmuş olan mektepte kız çocuklarının eğitimlerine ihtimam gösterilmekte olduğu ve tayin edilen hocaların dikkatle seçildiği; yeniden düzenlenen nizamnâme ve usûl-i cedid tarzında eğitimin bu mektepte uygulandığı ve kız çocukları olanların durumu bilerek çocuklarını bu mektebe gönderip gerekli tahsili yaptırmalarının uygun olduğu ifade edilerek⁵⁶⁸ halk teşvik edilmeye çalışılmıştır.

Kız rüşdiyeleri açıldığında en önemli meselelerden biri öğretmen ihtiyacı idi. Bu mektepler için kadın öğretmen bulunamadığından nakış dersi dışındaki dersler erkek öğretmenler tarafından okutulmaktaydı. Nitekim daha sonra kadın öğretmen ihtiyacını karşılamak için 1870 yılında Dârülmuallimât (Kız Öğretmen Okulu) açılacaktır⁵⁶⁹. Bu durum, kız rüşdiye mekteplerinin İstanbul dışındaki vilâyetlerde ve kasabalarda yayılmasını sağlayacak önemli bir gelişmedir.

Tanzimat Döneminde kız çocuklarının eğitimi meselesinin toplumun farklı kesimlerinde dile getirilmeye başlanmış olması, yaşanan değişimin bir

gösteriyor ki, mektepte okumak, evde çalışmaktan daha çok faydalıdır.” Ziya Gökalp’in mektep ve dersler hakkındaki yorumları için Bkz. **Ziya Gökalp Külliyyâtı – II Limni ve Malta Mektupları**, Haz: Fevziye Abdullah Tansel, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 72-76; Gökalp’in okul ve tahsilin önemine dair görüşleri için ayrıca bkz. Önder Göçgün, **Hususî Mektuplarına Göre: Ziya Gökalp’in Hayat Görüşü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1992, s. 76-78; H. Bayram Kaçmazoğlu, **Türk Sosyoloji Tarihi II, - II. Meşrutiyetten Cumhuriyete -**, Anı Yay., Ankara, 2003, 114-117.

⁵⁶⁸ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 67; Koçer, **a.g.e.**, s. 67; Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 458.

⁵⁶⁹ Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 44.

göstergesiydi. İstanbul'da büyük çarşının esnaf ve çıraklarına serbest dersler vermek için kurulmuş olan *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye* adlı derneğin görüşü de bu noktada önemliydi. Bu cemiyetin 1864 tarihli Tasvir-i Efkâr'daki yazısında yoksul ve yetişkin, kız ve erkek her bilgisize; din görevlerini öğretmek, bunları mektup yazabilecek, okuyabilecek bir düzeye ulaştırmak gerektiği fikri savunuluyordu⁵⁷⁰. Her ne kadar ilk açıldığında çok fazla rağbet olmasa da sıbyan mekteplerinin üzerinde modern anlamda eğitim vermek üzere kız rüşdiye mekteplerinin açılması Tanzimat'ın en büyük başarılarından biri olarak kabul edilmektedir⁵⁷¹. Nitekim bu mekteplere sonraki yıllarda halkın da teveccühü olacak, pek çok yerden kız rüşdiyelerinin açılması yönünde talepler gelecektir.

İstanbul'da, Anadolu ve Rumeli'de yapılması gereken rüşdiye mekteplerinin masraflarına dair Meclis-i Maârif'ten düzenlenip Şûra-yı Devlet'de kaleme alınan mazbatada, erkek çocuklara mahsus mekteplerin çoğaltılması elzem görülürken, kız çocuklarının talim ve terbiyesi için de gereken her türlü fedakârlığın yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Bunun için de Dersaadet'te mesela Unkapanı cami-i şerifinde olduğu gibi camilerin boş dairelerinde ve bazı mahallelerdeki vakıf odaları ve sıbyan mektepleri gibi terk edilmiş binaların değerlendirileceği; böyle boş binaları olmayan yerlerde de cüz'i masrafla kiralanacak yerlerde erkeklere ve kızlara başka başka mektepler ihdas edileceği ifade edilmiştir⁵⁷². 1858 tarihinde açılan bu mekteplerin artırılması, 1869 senesinde Safved Paşa'nın Maârif-i Umûmiye Nâzırlığı Döneminde olmuş ve İstanbul'da 7 tane daha kız rüşdiye mektebi

⁵⁷⁰ Sakaoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi*, s. 82-83; Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin fikir ve faaliyetlerinin özetleri için bkz. Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak ...*, s. 223-226. Kadınların eğitimi ve mesleklaşması yönünde yayınlar yapan Terakki ve Hanımlara Mahsus Gazete ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Taşkıran, *a.g.e.*, s. 30-33.

⁵⁷¹ Alkan, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ...", s. 100; Niyazi Berkes bu konuda; "Eskiden beri mahalle okullarında okuması gelenek olduğu halde, bunun ötesinde eğitim görmeleri düşüncesi gerçekte çok cesaretli bir fikirdi. Tanzimat döneminde kızlar için dikiş evi gibi ev işlerini öğreten sanat okulları ve rüştiyeler açıldığı gibi, kız öğretmen yetiştirecek okullar da açıldı. Ancak bunların bütün imparatorluk bölgelerinde başladığını sanmayalım. En çok İstanbul'da ve bir iki vilâyette ağır bir tempo ile de olsa bu yolun açılması Tanzimat'ın bir başarısıdır." demektedir. Bkz. Berkes, *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁷² *BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068*, s. 159, (07 N 1285 / 22 Aralık 1868) Evr. Nu: 845; Ayrıca bkz. *BOA. ŞD., 205/20*, (20 Za 1286 / 21 Şubat 1870).

açılması kararlaştırılmıştır⁵⁷³. Bu mekteplerde kız çocuklarına gerekli olan Arapça, Farsça ve riyaziye derslerinden başka hat ve nakış da öğretilmektedir⁵⁷⁴.

Kız rüşdiye mektepleri ile ilgili yasal düzenlemeler de diğer mekteplerde olduğu gibi Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'yle yapılmıştır. Bu okulların açılma şartları, eğitim öğretim durumu, öğretmen ihtiyacı gibi konular bu nizamnâme ile bir hükme bağlanmıştır. 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 27-32. maddelerinde⁵⁷⁵ kız rüşdiye mektepleri hakkındaki hükümler şöyledir:

27. maddede, büyük şehirlerde ahalisi sırf İslâm ise yalnız İslâm ve sırf Hristiyan ise yalnız Hristiyan birer kız rüşdiye mektebi açılacağı, ahalisi karışık olursa İslâm için başka Hristiyan için başka birer rüşdiye mektebi yapılacağı belirtilmiştir. Halkı karışık olan şehirlerde azınlık olanların adedinin 500 haneden fazla olması gerekmektedir. Bu mekteplerin tesisi şimdilik İstanbul'a ve sonra re'sen vilâyet olan mahallere mahsustur.

28. maddede, kız mekteplerinin hocalarının kadın olacağı ve kadınlardan liyakatli muallimler yetiştirilinceye kadar yaşlı ve edepli adamların muallim olarak tayin edileceği belirtiliyordu.

29. maddede, kız rüşdiye mekteplerinin tahsil müddetinin 4 sene olacağı ve aşağıda yer alan derslerin okutulacağı ifade ediliyordu:

- Mebâdi-i Ulûm-ı Dinîye (Din dersi)
- Muhtasar Tarih ve Coğrafya
- Lisân-ı Osmanî Kavâ'idî (Osmanlıca Dil Bilgisi)

⁵⁷³ Lütfî Tarihi'nde bu mesele şu şekilde ifade edilmiştir: "... mahallât mekteplerinde erkek ve kız çocuklarının tefrîki ile başka başka ve usûl-i cedîde üzere ta'limleri için münâsib mu'allimler ta'yini ve etfâl-i inâs için evvel-emirde Der-sa'âdet'in mahâll-i münâsibesinde, yedi bâb İnâs Rüşdiye Mektebi küşâdı husûslarına i'tina olunmuştur. İş-bu mekteplerde, etfâl-i inâsa lüzûmu kadar Arabî, Farişî ve Riyazî derslerinden başka, hutût ve nakış ta'lim olmasına karar verilmiştir". Bkz. **Lütfî Tarihi**, C. XII, s. 76; Ayrıca bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 91-92; Koçer, **a.g.e.**, s. 84.

⁵⁷⁴ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 183-184, (03 S 1286 / 15 Mayıs 1869) Evr. Nu: 30.

⁵⁷⁵ **Düstûr-I. Tertip**, C. I, s. 189-190; Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 429-430.

- Hesab ve Defter Tutmak Usûlü
- Mebâdi-i Kavâ'id-i Arabiye ve Farisiye (Arapça ve Farsça'nın Başlangıcı)
- Nakışa Medar Olacak Derece (de) Resim
- İmlâ ve İnşâ (İmlâ ve Yazı)
- Âmeliyat-ı Hıyâtiye (Dikiş İşleri)
- Müntehebât-ı Edebîye
- Tedbîr-i Menzil (Ev İdaresi)
- Mûsiki - (Mecburi değildir)

Bu derslerden *umûr-ı mezhebiye ve fûnûn-ı mezkûreye* dair olan dersler her milletin kendi lisanına göre okutulacak ve kendi lisanları da ayrıca okutulacaktır. Gayr-i Müslim kız rüşdiye mekteplerinde Mebâdi-i Kavâ'id-i Arabîye ve Farisîye yerine kendi lisanları okutulacaktır. Umûr-ı mezhebiye dersleri de dinî liderlerinin belirlediği şekilde okutulacaktır.

30. maddede, kız rüşdiye mekteplerinin ikiden dörde kadar muallimesi olacağı ve bunlardan başka ameliyat-ı hayatiye ve mûsiki için birer hoca ve birer mubassır ile bevvâb bulunacağı belirtilmiştir. Ayrıca bu mekteplerin yıllık tahsisatları 40.000 gurus̄ olub maârif idaresi sandığından karşılanacaktır.

31. maddede, sıbyan mektebinden mezun olduklarını gösteren şehadetnamesi olan kızların imtihansız olarak rüşdiyeye kabul edileceği, şehadetnamesi olmayanların ise imtihan edildikten sonra alınacağı belirtilmiştir.

32. maddede, kız mekteplerinin idare tarzının, tatil günlerinin ve diğer şartlarının erkek rüşdiyeler hakkında konulmuş olan ahkâm-ı nizamiyeye tabi olacağı ifade edilmiştir.

1873 senesinde İstanbul'daki kız rüşdiye mekteplerinin sayısı 8'e çıkmıştır. Bu mektepler ve öğrenci sayıları aşağıdaki gibidir:

1873 Senesi İstanbul'daki Kız Rüşdiye Mektepleri, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları⁵⁷⁶

Mektebin Adı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Sultanahmet İnas Rüşdiye Mektebi	45	4
Atpazarı İnas Rüşdiye Mektebi	50	5
Aksaray İnas Rüşdiye Mektebi	30	6
Şehzade İnas Rüşdiye Mektebi	35	6
İbrahimpasha İnas Rüşdiye Mektebi (Bâb-ı Zaptiye Yakınında)	25	5
Beşiktaş İnas Rüşdiye Mektebi	23	5
Eskialipaşa İnas Rüşdiye Mektebi	29	4
Üsküdar İnas Rüşdiye Mektebi⁵⁷⁷	22	5
TOPLAM: 8	259	40

Kız rüşdiyelerinin ilk kadın müdürünün 1287 tarihli Devlet Salnamesi'ne göre İstanbul Beşiktaş Kız Rüşdiyesi'nin müdürü Fatma Hanım olduğu anlaşılmaktadır. Bu da 3 Nisan 1870'den kısa bir süre önce müdürlüğe atandığını gösterir⁵⁷⁸.

Kızlara yönelik eğitim öğretim meseleleri Meşrutiyet'in ilanından sonra basın yayında da önemli yet tutmuş, pek çok yeni eğitim kurumu açılmış olmasına rağmen kız çocuklarının eğitimi için devletin yaptığı çalışmaların yetersizliğine dikkat çeken yazılar yayınlanmıştır. Kız okullarının sadece İstanbul'da açılması sebebiyle, Anadolu'daki kız çocuklarından eğitim görmek isteyenlerin yatılı okul alternatifi olması gerektiği ve kadınların da maârif

⁵⁷⁶ **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)**, C. VI, s. 22; Mahmud Cevad'ın eserinde 1871 senesinde mektep sayısının 8, öğrenci sayısının ise 207 olduğu ve bunların 29'unun mükâfat-ı ulâ ve sâniye ve 39'unun zikr-i cemîl aldığı ifade edilmiştir. Demek ki 1871'den 1873'e kadar okul sayısı aynı kalmakla birlikte öğrenci sayısında 52 kişilik bir artış görülmüştür. Bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 110.

⁵⁷⁷ Kız rüşdiye mekteplerinde gerektiğinde okul binasının daha uygun yerlere taşınması da söz konusu olmuştur. Bunun bir örneğine Üsküdar Kız Rüşdiyesi hakkındaki bir belgede rastlıyoruz. Evkâf-ı Hümâyun müsteşarlığının tezkiresine cevaben yazılan yazıda, Üsküdar İnas Rüşdiyesi'nin uygun olmayan bir mevkide bulunması, Süleyman Paşa Mektebi'nin ise gerek genişlik gerekse mevkisi bakımından uygun olmasından dolayı inas rüşdiyesinin buraya nakledilmesi uygun görülmüştür. Bkz. **BOA. MF.MKT.**, 2/45, (25 R 1289 / 01 Temmuz 1872).

⁵⁷⁸ Akyüz, "... Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı", s. 16; Şefika Kurnaz, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, MEB Yay., İstanbul, 1996, s. 80; Berkes ise kadınların okul yönetimi işlerine tayinlerinin 1883'te başladığını söylemektedir ki, bu bilginin yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Berkes, **a.g.e.**, s. 231.

vergisi verdiği, dolayısıyla eğitim almanın onların da en doğal hakkı olduğu savunulmuştur⁵⁷⁹. Hatta kadınlar eğitim konusunda sadece talep iletmekle kalmamışlar, siyasetin uygulayıcılarına çözüm önerileri de getirmişlerdir⁵⁸⁰.

1874 senesinde İstanbul dışında, vilâyet merkezlerinde birer inas rüşdiye mektebi açılmasına kararı verilmiş, bu durum vilâyetlere tebliğ edilmiştir⁵⁸¹. Böylelikle taşrada ilk kız rüşdiyeleri açılmaya başlanmıştır. 1875 senesinde Bosna'da, Girit'te, Konya'da ve Trabzon'da da birer kız rüşdiye mektebi olduğu anlaşılmaktadır⁵⁸².

Kız rüşdiyelerine öğretmen yetiştirmek üzere açılan Dârülmuallimât'tan mezun olan kadın öğretmenler, artık kız rüşdiyelerinde görev almaya başlamışlardır. 1874 senesinin başında Üsküdar'da Gülfem Hatun Mektebi, inas rüşdiyesine dönüştürülmüş ve eğitime başlandığı tarihten itibaren 300 guruş maaşla Dârülmuallimât mezunlarından Üsküdarlı Münibe Hanım birinci muallimliğe getirilmiştir. Aynı okula, 300 guruş aylıkla Ayasofyalı Hatice Hanım; Türkçe, rik'a ve nakış muallimliğine ve yine 150 guruş maaşla Yusuf Ağa bevvâblığa atanmıştır⁵⁸³. Her ders için öğretmen bulma imkânı olmadığından birkaç ders tek bir öğretmenin uhdesine verilmekteydi. Şehzade İnas Rüşdiye mektebi birinci muallimeliğine 475 guruş maaşla Nebiye Hanım getirilirken, hem riyaziye hem de yazı derslerini göstermek üzere 300 guruş maaşla ikinci muallimeliğine Cemile Hanım getirilmiştir⁵⁸⁴. 1876 senesindeki ödül verme töreninde Mahrec-i Aklâm, Mekteb-i İdadiye-i Mülkiye ve erkek rüşdiyelerinin yanı sıra inas rüşdiye mekteplerindeki

⁵⁷⁹ Çakır, **a.g.e.**, s. 242.

⁵⁸⁰ Kız okulları için model bir eğitim verilmesi, Avrupa programlarının aynen uygulanması istekleri hakkında bkz. Çakır, **a.g.e.**, s. 244-245.

⁵⁸¹ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 244, (23 Şevval 1291 / 03 Aralık 1874) Evr. Nu: 68; **Lûtfî Tarihi**, C. XV, s. 27-28.

⁵⁸² Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 145. Mahmud Cevad'daki istatistikte yer almasa da arşiv belgelerinde Selânik'te de 1874 senesinde bir kız rüşdiye mektebi olduğunu ve bu mektep için öğretmen talebinde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Bkz. **BOA. MF.MKT., 23/1**, (13 Za 1291 / 23 Aralık 1874). Şefika Kurnaz salnamelere dayandırdığı bilgide 1883-1884 tarihlerinde İstanbul dışında ilk kız rüşdiyelerinin açıldığını söyler ki, yukarıda söz ettiğimiz vesika bu bilginin doğru olmadığını göstermektedir. Bkz. Kurnaz, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, s. 81.

⁵⁸³ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 205-206, (22 Za 1290 / 12 Ocak 1874) Evr. Nu: 581.

⁵⁸⁴ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 266, (Gurre S 1292 / 09 Mart 1875) Evr. Nu: 221.

öğreciler de katılmıştır. Sultan II. Mahmud'un türbesi bitişiğindeki Darülmaârif dairesinde yapılacak olan ödül töreninde⁵⁸⁵ kız rüşdiyelerindeki öğrencilerin erkek öğrencilerden ayrı olarak düşünülmemesi kız çocuklarının artık toplumda varlık göstermeleri, devletin ve toplumun onlara bakış açılarındaki farklılaşma açısından dikkate değerdir. Öyle ki, Beşiktaş Kız Rüşdiyesi'nde 1881 senesinin 17 Eylül Pazartesi günü öğrenciler için düzenlenen ödül töreninde 2 kadın öğretmen ve bir anne ilk kez birer konuşma yapmışlardır⁵⁸⁶.

İnas rüşdiyelerinin kurulmasının ardından kendi bölgelerinde de bu mektebin açılmasını isteyen talepler gelmeye başlamıştır. Fakat yerel idarecilerin basiretsizliğinden veya konuyu ciddiye almamalarından olsa gerek, kimi zaman bu konuda hatırı sayılır gecikmelerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bursa'daki yedi yıllık gecikme bunu göstermektedir. Hüdavendigâr vilâyetinden gelen talep üzerine 1877 Şubatı'nda Bursa'da bir inas rüşdiyesi açılması, muallimleriyle bevvâblarına aylık 560 guruş maaş ve yıllık 1.000 guruş masarifi müteferrika tahsis edilmesine 9 Kasım 1870 (16 Şaban 1287) tarihinde karar verilmiş olmasına rağmen yedi sene boyunca açılammamıştır. Bu gecikme sebebiyle Bursa'daki kız çocuklarının *tahsil-i ilm ve hünerden mahrum* kaldığı, oysa memleketin merkez vilâyetlerindeki bazı mahallerde inas rüşdiyeleri açılarak kız çocuklarının da maârif nimetinden istifadelerinin sağlandığı ifade edilmiştir. Bursa halkının arzusuna ve gerekli harcamaların karşılanacak olmasına rağmen aradan 7 sene geçmiş ve hâlâ bir inas rüşdiyesi açılammamıştı. Böyle bir gecikmeyle ahalinin çocuklarının talimden mahrum edilmeleri *şayan-ı teessür* olarak nitelendirilmiştir. Bu yüzden bu mektebin hemen açılarak muallimlerinin tayin edilmesi ve bir an önce Nezâret'e haber verilmesi vilâyetten istenmiştir⁵⁸⁷. Ertesi sene ise Gemlik'te bulunan erkek ve kız rüşdiyelerinin durumlarının

⁵⁸⁵ BOA. MF.MKT., 43/29, (23 Ş 1293 / 12 Eylül 1876); Erkek ve kız rüşdiye öğrencilerinin imtihanlarında hazır bulunmak üzere 1896 senesinde tayin olunan otuz bir mümeyyiz efendinin her birine 90 guruştan 2.650 buçuk guruş verilmekteydi. Bkz. BOA. MF.MKB., 72/36, (11 M 1314 / 22 Haziran 1896).

⁵⁸⁶ İnan, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim Kurumları", s. 69.

⁵⁸⁷ BOA. MF.MKT., 46/14, (23 M 1294 / 08 Şubat 1877).

ıslah edilmesi için açılan inas rüşdiyesine iki muallim tayin edilmiş ve buradaki maârif komisyonunun yaptığı bu çalışmalar takdire şayan bulunmuştur⁵⁸⁸.

Kız rüşdiyelerini açanlar arasında azınlıklar da bulunuyordu. 1880 senesinde Van'da bulunan Ermeni milletinin erkek ve kız çocuklarına mahsus olmak üzere 3 rüşdiye mektebi açılması ve muallim ve hademe tayin edilmesi Ermeni murahhası tarafından istenmişti⁵⁸⁹.

1885 senesinde İstanbul'daki inas rüşdiyeleri şöyleydi⁵⁹⁰:

<i>Okulun Adı</i>	<i>Öğretmen Sayısı⁵⁹¹</i>	<i>Öğrenci Sayısı</i>	<i>Bu Sene Mezun Olanlar</i>
Şehzade	4	50	1
At Pazarı	4	80	7
Aksaray	4	56	9
Sultan Ahmed	3	76	3
Küçük Mustafa Paşa	4	57	3
Beşiktaş	4	40	5
Mirgün	4	65	0
Fındıklı	2	57	0
Üsküdar'da Doğancılar	3	55	4
Gülfem	3	45	10
Eyüp	3	42	0
TOPLAM	38	623	42

Görüldüğü gibi 1885 senesinde kız rüşdiyelerinin sayısı 11, öğrenci sayısı 623, öğretmen sayısı ise 38 idi. 1873 ve 1885 tarihlerindeki tablolara bakıldığında kız rüşdiye mekteplerinin sayısının on iki yıl içerisinde 8'den

⁵⁸⁸ BOA MF.MKT., 58/144, (17 Z 1295 / 12 Aralık 1878).

⁵⁸⁹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1419, s. 46, (28 Ş 1297 / 05 Ağustos 1880) Evr. Nu: 803.

⁵⁹⁰ DS. 1302, Def'a 40, s. 404.

⁵⁹¹ Salnâmede bir sütunda muallim-i evvellerin adı, diğer sütunda ise diğer muallimlerin sayıları verilmiştir. Yukarıda bizim düzenlediğimiz tabloda toplam muallim sayısı verilmiştir.

11'e öğrenci sayısının ise 259'dan 623'e çıkmış olmasına rağmen, öğretmen sayısında çok az düşüş yaşanmıştır.

1888 tarihli Manastır vilâyetinden gelen mazbatada, bu vilâyetin büyüklüğüne ve ehemmiyetine binaen diğer yerlerde olduğu gibi orada da toplanan yardımlarla bir inas rüşdiyesi tesis edildiği belirtiliyordu. Bu mektep için bir muallime talep olunmuş, vilâyetin bu talebi Maârif Nezâreti tarafından uygun görülmüştür⁵⁹².

Cezâyir-i Bahri Sefîd valisinin telgrafında ise, İstanköy'de bir inas mektebine kuvvetle ihtiyaç duyulduğu ve 500 guruş maaşla bir muallimenin çağırılması için birkaç defa mazbata gönderildiği söylenerek, mümkün olan süratle bir muallimenin gönderilmesine gayret edilmesi talep ediliyordu. Şayet 500 guruş maaşla bir muallim bulunamazsa kız çocuklarının eğitimden mahrum kalacağı, bu sebeple böyle bir duruma fırsat verilmemesi ısrarla belirtiliyordu⁵⁹³.

Açılması düşünülen mektepler konusundaki kaynak yetersizliği, bu konudaki en büyük sıkıntıydı. Bunun için bazı mahallerde bulunan çözümler ise dikkat çekicidir. Yeni bir okul açılması için akla gelen ilk çarelerden biri öğretmen maaşlarında kesintiye gidilmesi olmuştur. Erzurum Maârif Müdürü dilekçesinde, 25-30 bin müslümanın olduğu Erzurum kasabasında kız çocuklarının gidebileceği bir mektep olmadığından *etfal-i inasın talim ve terbiyeden külliye mahrum* kaldığı ve halktan toplanan yardımlarla bir türlü kız rüşdiyesinin açılmadığını belirtmişti. Müsaade edilirse vilâyette bulunan rüşdiye mekteplerinin muallim-i evvellerinin maaşlarının 500 guruşa indirilmesi ve bu şekilde yapılacak tasarrufla şehirde bir inas rüşdiyesi açılmasına izin verilmesini istemiştir. Bunun üzerine Erzurum, Erzincan, Kemah, Bayburd, Bayezid, Eleşkirt rüşdiyelerindeki muallim-i evvellerin maaşları 500 guruşa indirilerek elde edilen 670 guruştan 650 guruşunun yeniden açılacak Erzurum İnas Rüşdiyesi'ne tahsis edilmesi ve 20 guruş da

⁵⁹² BOA. İ.DH., 1084/85067, (26 B 1305/7 Nisan 1888).

⁵⁹³ BOA. MF.İBT., 23/17, (19 B 1306 / 21 Mart 1889).

Pasinler Rüşdiyesi muallim-i evvelinin maaşına ilave edilerek onun maaşının da 500 guruşa çıkarılması uygun görülmüştür⁵⁹⁴. Bu örnekten de görüleceği üzere devlet, maddi imkânsızlıklar sebebiyle hizmet götüremediği yerlerden gelen bu gibi talepleri karşılamaya çalışmıştır.

Bilhassa İstanbul'daki kız rüşdiye mekteplerinin öğrenci mevcudu, halkın ilgisi sayesinde her geçen gün artmış, bu ise beraberinde bina ihtiyacını gündeme getirmişti. 1892 senesinde Beşiktaş İnas Rüşdiyesi'nin öğrenci mevcudu 100'ü aşmış, 4 oda tamamen dolmuş ve hiçbir sırada yer kalmamıştı. Buna rağmen her gün 3-5 kız öğrenci geliyor olmasına rağmen bazıları mecburen kabul edilememiş, bu yüzden başka uygun bir hane araştırılmış, fakat bulunamamıştı. Mektebe bitişik başka bir hane vardı ve bu iki hane, sahibi Ali Bey Efendi tarafından 200 guruşa kiraya verilmekteydi. 500 guruştan aşağı bir kirayla uygun bir yerin bulunması mümkün olmadığından ve bu yerin mevkiinin de oldukça iyi olduğundan, 150 guruş daha ilave edilerek 500 guruş ile her iki hanenin mektep olması uygun görülmüştür⁵⁹⁵.

Her ne kadar kız rüşdiyeleri bazı yerlerde açılmış olsa da, 1894 senesine gelindiğinde İzmir gibi büyük bir şehirde hâlâ kız rüşdiyesi olmadığı görülür. Oysa şehrin büyüklük ve ehemmiyeti hasebiyle bir inas rüşdiyesine şiddetle ihtiyaç duyulmaktaydı. Mahallince 1882 (1300) senesinden 1887 (1305) senesi sonuna kadar olan Hisse-i Maârif hâsılatından karşılanmak üzere İzmir'in Çivici Hamamı civarında bulunan ve mekteb-i ibtidâiye mahsus dört hane, inas mektebine dönüştürülmek istenmiştir⁵⁹⁶. Oysa yakın tarihlerde

⁵⁹⁴ BOA. MF.MKT., 117/108, (09 L 1307 / 28 Mayıs 1890).

⁵⁹⁵ BOA. MF.İBT., 30/100, (27 S 1310 / 19 Eylül 1892).

⁵⁹⁶ Bu hanelere mukabil Hisse-i Maârif'ten mekâtib-i ibtidâiye için başka akar (para getiren mülk) inşa kılındığı halde zaten bu hanelerin bulunduğu mevki şehrin tam ortasında olduğu ve mevki olarak talebelerin gidip gelmelerine müsait ve mahfuz (korunmuş, gözetilmiş) olduğu için daha uygun olacağı anlaşılmış ve bu hanelerin mektep haline dönüştürülmesi için 20.000 guruşa ihtiyaç olduğu belirtilmişti. Bu hanelerin kıymeti ise yapılan keşifte 80.000 guruş olarak tespit edilmişti. Bu durumda 100.000 guruş masrafla maksat hâsıl olacağı tahmin edilmişti. Daha sonra maârif idaresince teşkil olunan komisyon marifetiyle inşaatına başlanınca tamirat esnasında başka bir takım inşaata gerek görülünce tamir masrafı 55.550 guruş yirmi paraya ulaşmış ve bu durumda hane bedeli olarak belirlenen 80.000 guruşla birleştirilerek toplam 135.550 guruş 25 paraya varacağı

Şam, Halep, Bursa gibi şehirlerde kız rüşdiyeleri vardı. 1900 senesinde Şam İnas Rüşdiyesi'nde 140⁵⁹⁷, Halep İnas Rüşdiyesi'nde 88⁵⁹⁸, Hüdavendigâr'da Merkez Vilâyet İnas Rüşdiyesi'nde ise 150⁵⁹⁹ kız öğrenci öğrenim görmekteydi⁶⁰⁰.

Dârülmuallimât artık mezun veriyor olmasına rağmen, bu okulun ülke için gerekli olan kadın öğretmen ihtiyacını karşılamaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır. Zaten bu gibi durumlarda Kız Sanayi Mektebi mezunlarına görev verildiği de bilinmektedir. Bazı vilâyetlerde ise farklı bir takım uygulamalara gidildiğini anlıyoruz. 1896 senesinde Adana İnas Rüşdiyesi öğrencilerinin artması ve 300 guruş maaşla muallime-i sani bulunamamasından dolayı eğitim öğretime halel gelmemesi için mektebin sınıf-ı âliyesi talebelerinden ikisi muavine namıyla istihdam olunmuştu. Fakat hem mektep talebesi ve hem de muallime olmaları caiz olmayan bu kişiler bir de Maârif Nezareti'nin izni olmaksızın ve hiç bir yerden resmî ruhsat almaksızın vazifeyi terk edip pederleriyle birlikte gitmişlerdi. 120 talebenin bir muallime ile idare edilmesi mümkün olmadığından Dârülmuallimât ve Kız Sanayi Mektebi mezunlarından birinin muallime-i saniliğe tayini istenmiştir. Daha sonra söz konusu talebin yerine getirildiği ve bu mektebe Kız Sanayi Mektebi mezunlarından Zeliha Hanım'ın tayin edildiği anlaşılmaktadır⁶⁰¹.

Öğretmen bulunamamasının dışında, maaşların yetersizliği de bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, tek öğretmenle idare edilmeye çalışılan kız rüşdiyelerinde, öğretmenlerin şikâyetleri görülmüyordu. Mirgün İnas Rüşdiye Mektebi muallimlerinden Fitnat Hanım, adı geçen mektep

anlaşılmıştır. Bkz. **BOA. ŞD.**, 213/11 (17 L 1311/24 Nisan 1894). Ayrıca bkz. **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1683, s. 279, (06 S 1312 / 08 Ağustos 1894) Evr. Nu: Yok.

⁵⁹⁷ **SV. Suriye, 1318**, Def'a 32, s. 118.

⁵⁹⁸ **SV. Halep, 1318**, Def'a 28, s. 137.

⁵⁹⁹ **SV. Hüdâvendigâr, 1318**, Def'a 27, s. 327.

⁶⁰⁰ Aynı yıl Adana ili İçel sancağı erkek rüşdiye mektebinde 60, Ermenek kazasında 80 erkek öğrenci, Erzurum Rüşdiye Mektebi'nde 220 erkek öğrenci, 1902 senesinde Selânik Rüşdiye Mektebi'nde ise 46 erkek öğrencinin eğitim gördüğü dikkate alınacak olursa aynı yıllarda kız rüşdiyelerindeki sayının azımsanmayacak derecede olduğunu söylemek mümkündür. Adana ili için bkz. **SV. Adana, 1318**, Def'a 11, s. 206, 217; Erzurum vilâyeti için bkz. **SV. Erzurum, 1318**, Def'a 15, s. 410-411; Selânik vilâyeti için bkz. **SV. Selânik, 1320**, Def'a 17, s. 233.

⁶⁰¹ **BOA. MF.İBT.**, 55/98, (26 Ca 1314 / 02 Kasım 1896).

muallimliğine mahsus olan maaşına 500 guruş zam yapılmasını isterken⁶⁰², Fındıklı muallime-i evveli, Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi'ne yazdığı dilekçede, rüşdiye mekteplerinin altı sınıf olduğu ve kendisinin 6, 5 ve 4. sene derslerini öteden beri okuttuğunu, hatta nakış muallimliğinin dahi kendi uhdesinde olduğunu söyler. Fakat bu durumdan şikâyet eden muallime-i evvel, bazı dersleri yetiştiremediğinden mektebe bir nakış muallimesi ve bir de ders muavinesi tayin edilmesini ister⁶⁰³.

Öğretmenlerin bir diğer şikâyeti ise maaşlarının ödenmesi konusunda yaşanmaktaydı. Filibe İnas Mektebi muallimliğine 700 guruş maaşla atanan Şerife Hanım, vazifeye başladığı günden beri maaş alamadığından ve fevkalade zaruret çekmekte olduğundan bahsederek maaşının ödenmesi talebinde bulunur⁶⁰⁴.

Erzurum İnas Mekteb-i Rüşdiyesi muallimesi Emine Hanım, Erzurum vilâyeti Maârif Müdüriyeti'ne yazdığı dilekçede, bir müddetden beri hüsn-i hat muallimliğini de ifa etmesine ve vazifesini cansiperane bir şekilde yapmasına rağmen maaşını almak konusunda sıkıntılar yaşadığını belirtir ve bu mağduriyetinin giderilmesini ister⁶⁰⁵.

1898 senesinde İstanbul'da Kadıköy civarında çok sayıda kız ibtidâileri mevcut iken Üsküdar'daki inas rüşdiyesinden başka kız rüşdiye olmaması ibtidâiden çıkan öğrencilerin daha yüksek bir eğitim almalarına imkân tanımadığından burada kızlar için bir rüşdiye açılması istenir. Bunun için oradaki bir binanın kız rüşdiyesine dönüştürülmesi talep edilir ki, söz konusu hanenin tamiri için 85.569 guruşa ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır⁶⁰⁶.

Adana vilâyetinden Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne yazılan yazıda Mersin kasabasında önceden inşa edilmiş olan inas ibtidâi mektebinden ciddi

⁶⁰² BOA. İ.DH., 894/71123, (27 Za 1300 / 29 Eylül 1883).

⁶⁰³ BOA. MF.İBT., 55/17, (22 R 1314 / 30 Eylül 1896).

⁶⁰⁴ BOA. MF.İBT., 55/47, (4 Ca 1314 / 11 Ekim 1896).

⁶⁰⁵ BOA. MF.İBT., 90/137, (24 Ca 1318 / 19 Eylül 1900).

⁶⁰⁶ BOA. ŞD., 215/18, (16 Za 1315 / 07 Nisan 1898).

faydalar sağlandığı bildiriliyordu. Fakat artık bu mektep talebelere yetemeyecek hale geldiğinden yardımsever kişilerin de desteğiyle bir rüşdiye mektebi açılmıştı. Fakat bu mektebin öğretmen maaşlarının ödenmesinde güçlükler yaşanıyordu. Öğrencinin fazlalığı sebebiyle bu mektebin bir muallim ile idare edilebilmesi mümkün değildi. Aynı zamanda Mersin’de diğer milletlerin erkek ve kızları için ayrı ayrı muntazam mektepleri olduğu halde İslâm mekteplerinin olmaması dolayısıyla Müslüman çocuklar maâriften faydalanamıyorlardı. Bu yüzden vaktiyle Tarsus kazasının Gülek nahiyesinin bir köyünde açılmış olan rüşdiye mektebinin yerinin uygun olmaması sebebiyle mektepten istifade edilemediği için buranın lağvedilip, maaş ve masraflarının Mersin’de inşa edilen kız rüşdiye mektebine tahsis edilmesi Mersin mutasarrıflığından istenmiş ve Vilâyet Maârif Müdürlüğü’ne havale edilmişti.

Adana valisinin bu talebine hemen bir cevap gelmemiş, hatta yaklaşık iki ay sonra yeni Adana valisi bu konuyu tekrar yazmış ve talebi yinelemiştir. Lağvedilmesi istenen mektebin muallimi Mehmed Efendi’nin de açılacak Hamidiye kazası muallimliğine nakledileceği belirtilmiştir. Daha sonraki yazışmalardan da, açılacak bu mektebe Dârümuallimât mezunu olan Şam Rüşdiye Mektebi muallime-i sanisinin seçildiği⁶⁰⁷ anlaşılmaktadır.

II. Meşrutiyet öncesinde İstanbul’daki kız rüşdiyeleri ve öğrenci sayıları şöyleydi:

İstanbul’da İnas Rüşdiye Mekteplerinde Mevcut Talebe Sayısı

OKULUN ADI	Öğrenci Sayısı (1316)⁶⁰⁸	Öğrenci Sayısı (1317)⁶⁰⁹	Öğrenci Sayısı (1318)⁶¹⁰	Öğrenci Sayısı (1319)⁶¹¹	Öğrenci Sayısı (1321)⁶¹²
Mirgün İnas Rüşdiyesi	81	112	105	88	88

⁶⁰⁷ BOA. MF.MKB., 88/87, (21 Z 1316 / 01 Mayıs 1899).

⁶⁰⁸ SNMU. 1316, s. 677 – 680’de mevcut bilgilerden istifade edilmiştir.

⁶⁰⁹ SNMU. 1317, s. 757 – 761’de mevcut bilgilerden istifade edilmiştir.

⁶¹⁰ SNMU. 1318, s. 822 – 826’da mevcut bilgilerden istifade edilmiştir.

⁶¹¹ SNMU. 1319, s. 165 – 168’de mevcut bilgilerden istifade edilmiştir.

⁶¹² SNMU. 1321, s. 168 – 171’de mevcut bilgilerden istifade edilmiştir.

Beşiktaş İnas Rüşdiyesi	213	199	220	122	118
Fındıklı İnas Rüşdiyesi	120	149	172	172	181
Üsküdar İnas Rüşdiyesi	131	122	122	122	112
Sultan Ahmed İnas Rüşdiyesi	245	316	316	316	316
Eyüp İnas Rüşdiyesi	170	176	223	163	114
Molla Gürani İnas Rüşdiyesi	124	96	105	105	119
Fatih İnas Rüşdiyesi	-	-	216	216	216
Küçük Mustafa Paşa İnas Rüşdiyesi	230	223	300	300	161
Koca Mustafa Paşa İnas Rüşdiyesi	-	-	-	121	115
Kadıköy İnas Rüşdiyesi	-	-	-	-	100
At Pazarı İnas Rüşdiyesi	214	208	-	-	-

İstanbul'da 1905 senesinde kız rüşdiye sayısı 10⁶¹³ iken, 1908'de 12⁶¹⁴ olmuştur.

İnas rüşdiyelerinin ibtidâî kısmını bitirip rüşdiye kısmına devam etmeyenlere, buraya devam etmeleri mecbur tutulmamaktaydı. Manastır müdüriyetinden bu konuda gelen soru üzerine rüşdiye kısmına devam etmeyen öğrencilere ibtidâî şهادetnamesi verilmesi gerektiği söyleniyordu⁶¹⁵.

⁶¹³ DS. 1323, Def'a, 61, s. 392-394.

⁶¹⁴ DS. 1326, Def'a 64, s. 548-550.

⁶¹⁵ BOA. MF.MKT., 1046/68, (10 Ra 1326 / 11 Nisan 1908).

Devletin okul açma girişimlerinin yanı sıra kız rüşdiyeleri açmak için özel teşebbüsler de olduğunu görmekteyiz. 1909 senesinde Beşiktaş Fuadiye'de İbrahim Ağa mahallesinde şimdilik ibtidâî, ileride rüşdiye sınıfı açılmak ve kızlara mahsus ibtidâî ve rüşdî derecesinde bir mektebin açılmasına ruhsat verilmesi için Bâb-ı Âlî'de Haydar Paşa'da Akif Bey sokağında 3 numaralı hanede sakine madam Jerson Rebeka imzasıyla bir arzuhal verilmiştir. İstanbul vilâyetinden gelen cevapta gerekli tahkikatların yapıldığı, adı geçen madam Jerson Rebeka'nın iffet sahibi biri olduğu, söz konusu hanenin hazine-i hassaya ait olup kârgir olduğu ve 80-100 kadar talebeyi karşılayabileceği, aynı zamanda yeterli büyüklükte bahçesi olduğu anlaşılmış ve konu Mekâtib-i Hususiye İdaresi'ne havale edilmiştir⁶¹⁶. Bu örnekte de görüldüğü üzere, özel teşebbüslere devletin karşı olmamasına rağmen, müracaat eden kişi veya kurumlar hakkında tahkikatlar yaptırdığı ve uygun görülenlere bu iznin verildiği anlaşılmaktadır. Mektep açacak kişilerde aranan ilk özelliğin *erbab-ı iffet* olması ise, bir hassasiyeti göstermektedir.

1906-1907 senesinde ülkede 85 kız rüşdiyesi varken, bu sayı 1918'de 116'ya çıkmıştır⁶¹⁷. 1912-1913 yıllarında İstanbul rüşdiyelerinde 4416 kız, 6799 erkek öğrenci okumaktaydı. Bu okullarda 285 muallim ve 186 muallime görevliydi⁶¹⁸.

II. Meşrutiyet'ten sonra kız rüşdiyelerine olan rağbet, bina ve hizmetli ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. 1909 senesinde Beyoğlu'ndaki inas rüşdiyesinin talebelerinin artması üzerine bunların bir kısmının Beyoğlu'nda başka bir haneye nakledilmesi gerekmiş, mektep olmaya uygun olan bu hanenin ruhsatının Rum Patrikliği'nden istenmesinin ardından sadece padişahın iznine ihtiyaç kalmıştı⁶¹⁹.

1913 Tedrisât-ı İbtidâîye Kanûn-ı Muvakkati ile kız rüşdiyeleri de erkek rüşdiyelerinde olduğu gibi ibtidâî mektepleriyle birleştirilmiştir. Böylelikle 6

⁶¹⁶ BOA. MF.MKT., 1140/40, (08 N 1327 / 23 Eylül 1909).

⁶¹⁷ Kurnaz, II. Meşrutiyet Dönemi Kadın Eğitimi, s. 82.

⁶¹⁸ Kurnaz, Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını, MEB Yay., İstanbul, 1997, s. 78.

⁶¹⁹ BOA. ŞD., 224/27, (29 M 1327 / 6 Nisan 1909).

yıllık okullar haline getirilerek kazalara kadar yaygınlaştırılması hedeflenmiştir.

2.4. Nısf-ı (Nîm) Rüşdiyeler

Devlet, eğitim öğretim meselesini planlı bir şekilde ele almaya, yenilikler yapmaya ve ülke genelinde mektepleri yaygınlaştırmaya çalışırken malî sıkıntılarla baş edebilmek için farklı çözümler üretmiştir. Rüşdiye mekteplerinin ahalinin eğitimi konusunda ne kadar önemli olduğunun ve ahalinin pek çok yerde bu mekteplerin açılması konusundaki isteğinin farkında olan Bâb-ı Âli, bu talepleri karşılayabilmek için *nısf-ı rüşdiye* ya da *nîm rüşdiye* adı verilen bir uygulamayı hayata geçirerek daha fazla yerde rüşdiye mektebi açılmasını sağlamayı amaçlamıştır. Zira burada görevlendirilecek muallim-i sâniler daha düşük maaşla, mahallince seçilecek kişiler olacaktı.

Nîm rüşdiye uygulamasının hangi tarihte başlatıldığını kesin olarak bilmemekle birlikte, ulaşabildiğimiz ilk vesika 1862 tarihli. Bu vesikada, bundan önceki örneklerin varlığından söz ettiği dikkate alınacak olursa 1862 tarihinden biraz daha önce bu uygulamaya başlandığını söylemek mümkündür. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne gönderilen bu vesikada Üsküp'ün İpek kazasında mektebin masrafları bölge ahalisi tarafından karşılanmak üzere bir rüşdiye mektebi inşa edilmek istenmesi şu sözlerle ifade edilmiştir:

“Zikr olunan mektebin masârif-i inşaiyesi kaza-i mezkûr ahalisi tarafından tesviye olunacağı mazbata-i mezkûre mealinden anlaşılmış ve mahall-i mezkûrun ehemmiyet-i mevki'asına mebnî orada böyle bir mektebin küşadiyla ahali-i merkûme evladının terbiye-i görgüsü ehem ve elzem bulunmuş olup fakat bu misillû taşra mekâtib-i muallim vesaire masarifi için senevî 14.000 guruş maaş tahsis olunmak lazım geleceğine ve buna ise hazine-i celîlenin hal-i hazırı gayr-i müsaid bulunmasına mebnî zikr olunan mektebin küşadından sarf-ı nazarla bazı emsaline tevfikân şimdilik 250 guruş maaşla ba'de bir muallim

gönderilmek ve yarım rüşdiye itibar olunmak üzere ber muceb-i istid'a iş bu mektebin ahali-i merkume tarafından inşası ⁶²⁰.

Rüşdiye mektebinden ziyade böyle yarım rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla öncelikle çocuklara gereken edeb ve dinî esasların, sonra gereken fenlerin öğretilmesi amaçlanmıştır.

Rüşdiye mektebi olmayan bazı kasabalarda ahali tarafından inşa ettirilen mektepler de tam rüşdiye şeklinde değil de nîm rüşdiye şeklinde açılmıştır⁶²¹. Bazı yerlerde ise sonradan öğrenci sayısının çoğalmasında halinde tam rüşdiyeye dönüştürülmesi düşünülmüş ve nîm rüşdiyeler açılmıştır. Mersin kazasında ahali tarafından 60.000 guruşa yaptırılan rüşdiye mektebinin öğrenci sayısı arttığında tam rüşdiye şekline dönüştürülmek üzere şimdilik nısf-ı rüşdiye mektebi olarak kalacağı belirtilmiştir⁶²².

Zamanla gerek öğrenci sayısındaki artış, gerekse bölgenin büyüklüğü sebebiyle nîm rüşdiyeler tam rüşdiye haline dönüştürülmüşlerdir. Örneğin Sütlüce Rüşdiye Mektebi, öğrenci sayısının artması ve diğer rüşdiyelerin sayısına ulaşmasından sonra⁶²³, Eskişehir Rüşdiye Mektebi ise büyük bir yer olması sebebiyle tam rüşdiyeye dönüştürülmüştür⁶²⁴.

Nîm rüşdiye uygulamasının başlatılmasındaki en önemli sebeplerden biri mali güçlükler olmakla birlikte, söz konusu yerlerdeki nüfus da bu uygulamanın sebeplerinden biridir. Mevcut rüşdiye mektepleri için muallim talebinde bulunan Tuna ve Suriye vilâyetlerine Nezâret tarafından verilen

⁶²⁰ BOA. İ.MVL., 479/21727, (08 B 1279 /29 Aralık 1862).

⁶²¹ Taşlıca kasabası buna örnek gösterilebilir. Burada eğitime başlanacağı günden itibaren şehri 500 guruş maaşla Bosnevî Salih Efendi muallim tayin edilecektir. Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 19, (3 Ca 1283 / 13 Eylül 1866) Evr. Nu: 554.

⁶²² Bu mektebin muallimliğine, vusulü tarihinden itibaren 416 guruş maaşla Tirebolulu Mehmed Efendi'nin tayini ve 83 guruş maaşla mahallince bir nefer bevvâbın istihdamı ve mektep için diğer emsallerine uygun olarak senevî mal sandığından 1.000 guruş masarî-i müteferrika akçesi tahsis ve 85 senesi maârif bûdjesinin 11. faslında gösterilen zuhurat tertibinden olmak üzere hazineden muallime 500 guruş harcırah verilmesi uygun görülmüştür. Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 191, (19 Ra 1286 / 29 Haziran 1869) Evr. Nu: 213.

⁶²³ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 212, (15 B 1286 / 21 Ekim 1869) Evr. Nu: 88.

⁶²⁴ Eskişehir Rüşdiye Mektebi'ne Dârülmuallimîn mezunlarından Muhammed Nazif Efendi 600 guruş maaşla muallim-i evvel olarak atanmıştır. Bkz. BOA. İ.DH., 677/47185, (12 Zilkade 1290 / 02 Ocak 1874).

cevapta Maârif Nizamnâmesi'nin *"bir yerde rüşdiye mektebi açılması için en azından 500 İslâm hanesi olması gerektiği"* hükmü hatırlatılmış ve muallim tayini istenen Baalbek kazasında 270, Pravadi kazasında ise 469 İslâm hanesi olduğu belirtilmiştir. Hem bu durum hem de maârifin 1872 senesi muvazenesinin uygun olmaması sebebiyle bu talebe olumlu cevap verilmemiştir. Fakat bu mektebin engellenmesi doğru olmayacağından mümkün olabilirse muallim maaşıyla diğer masrafları ahali tarafından karşılanmak ve mahallince seçilecek bir muallim ile idare olunmak üzere bu mektebin şimdilik nîm rüşdiyeye dönüştürülmesi tavsiye edilmiştir⁶²⁵. Aynı gerekçelerle Diyarbakır vilâyetindeki Hani ve Çüngüş nahiyeleri de nîm rüşdiyeye dönüştürülmüş ve bu mektepler için gerekli olan kitap ve risaleler posta ile gönderilmiştir⁶²⁶.

Öyle anlaşıyor ki, istenilen her yerde nîm rüşdiyenin açılmasına da müsaade edilmiyor, açılma şartı olarak Müslüman nüfusun belirli bir sayının üzerinde olması gerekiyordu. Bu şartı sağlamayan yerlerde ise sadece sıbyan mektepleri açılabilirdi. Devrek ve Çerkeş kasabasındaki rüşdiye mektepleri için istenen muallimlerle ilgili olarak Meclis-i Maârif'den gelen cevapta, Devrek kasabasında İslâm hanesinin az olması sebebiyle rüşdiye mektebi açılmayacağı, bu sebeple mükemmel surette bir sıbyan mektebi açılması gerektiği belirtilmişti. Çerkeş kasabasında ise İslâm hanesinin 380'den fazla olması sebebiyle nîm rüşdiye açılabilirdi⁶²⁷.

Bu mekteplerin muallim maaşları ahali tarafından ödeniyordu. Fakat İstinye kazası ahalisinin talebinde olduğu gibi, artık nîm rüşdiyenin bulunduğu bölgelerin ahalisi tarafından bu mekteplerin tam rüşdiyeye çevrilmesi ve

⁶²⁵ BOA. MF. MKT., 1/60, (05 R 1289 / 11 Haziran 1872).

⁶²⁶ Bu mekteplere gönderilen kitaplar ve adedleri şöyledir: Her birinden 20'şer adet olmak üzere Emsile, Binâ, Maksud, Avâmîl, Ta'lim-i Farisî, Kavâ'id-i Farisî, Dürr-i Yekta, Vezâif-i Etfâl, Medhâl-i Kavâ'id, Miyarü'l Kelâm, Risale-i Hesab, Mebadi-i Coğrafya, bunların dışında 12 adet büyük jurnal varakası, 12 adet küçük jurnal varakası, 1 adet numunesi, 1 adet Maârif Nizamnâmesi, 1 adet ders cedveli ve 1 adet Mekâtib-i Rüşdiye Nizmanamesi gönderilmiştir. Toplam 268 adet. Bkz. BOA. MF. MKT., 2/130, (11 Ca 1289 / 17 Temmuz 1872).

⁶²⁷ BOA. MF. MKT., 8/94, (23 Za 1289 / 23 Ocak 1873).

muallim maaşlarının da hazineden ödenmesi isteniyordu⁶²⁸. Bazı nîm rüşdiyeler istenilen hâle getirilemeyince ibtidâî haline dönüştürülmüş, bu yerlerde durum değiştiğinde söz konusu ibtidâî mektepleri yeniden rüşdiye haline getirilmişti⁶²⁹.

Ulaşabildiğimiz kayıtlara göre nîm rüşdiye uygulamasının 1900'lerin başına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. 12 Eylül 1901 (28 Ca 1319) tarihli vesikada nîm rüşdiye olan Cenin Rüşdiyesi'ne 250 guruş maaşla muallim bulunamadığı ve 400 guruşa çıkarılması istendiği, fakat bu isteğin önceden buraya fazladan tahsisat verilmesi sebebiyle kabul edilmediği anlaşılmaktadır⁶³⁰.

1905 senesinde Beyrut vilâyeti Maârif Müdüriyeti'ne yazılan bir yazıda ise, Hayfa kazası merkezinde bulunan ve nîm rüşdiye halinde olan mektebin mevkiinin ehemmiyetinden dolayı tam rüşdiyeye dönüştürülmesinin uygun görüldüğü ve muallimliğine 400 guruş maaşla Dârümuallimîn-i Rüşdî mezunlarından Mehmed Efendi'nin tayin olunmasından söz edilmektedir⁶³¹.

Nîm rüşdiye uygulaması sayesinde vilâyetlerde çok sayıda rüşdiye mektebi açılabilirdi anlaşılmaktadır. Fakat devletin gerek nitelikli öğretmen bulma gerek ders araç gereçleri konusundaki finansal zorlukları ülke genelinde modern bir rüşdiye eğitiminin oluşmasını engellemiştir. Maddi sıkıntıların, son yıllarda yapılan savaşlarla daha da artması, eğitim öğretimdeki yenileşme çabalarını bir anlamda sekteye uğratmıştır.

⁶²⁸ “Laşid sancağı mülhekatından İstinye kazasında önceden açılmış olan nîm rüşdiye mektebinin muallim maaşı şimdiye kadar ahali tarafından ödenmiştir. Bu mektebin tam rüşdiyeye çevrilmesi ve muallim maaşının da haziden ödenmesi, şimdilik muallim-i sâni ile idare olunmak üzere intihab olunan Raşid Efendi'nin 91 senesi Ağustos başından itibaren şehri 400 guruş maaşla muallim-i sânilige tayini ve 80 guruş aylıkla bir bevvâb istihdam edilmesi ve masarif-i müteferrika tahsis edildiği Meclis-i Maârif'ten Girid vilâyetine bildirilmiştir.” Bkz. **BOA. MF.MKT.**, 33/8, (15 Z 1292 / 12 Ocak 1876). Benzer şekilde Terabin Rüşdiye Mektebi'nin de öğrenci sayısı arttığı için tam rüşdiyeye dönüştürülmesi hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1073, s. 158 , (28 Ş 1294 / 06 Eylül 1877) Evr. Nu: 83.

⁶²⁹ Yanya vilâyeti dâhilindeki üç mektep bu şekildedir. Bkz. **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1598, s. 106-107, (15 R 1303 / 21 Ocak 1886) Evr. Nu: 2653.

⁶³⁰ **BOA. MF.MKT.**, 578/19, (28 Ca 1319/ 12 Eylül 1901).

⁶³¹ **BOA. MF.MKT.**, 842/5, (20 M 1323 / 27 Mart 1905).

2.5. Askerî Rüşdiyeler

Osmanlı Devleti'nde bilhassa III. Selim'den itibaren askerî eğitim sahasında önemli adımlar atılmış, Bahriye ve Berriye Mühendishaneleri ile Tıbbiye ve Harbiye mektepleri açılmıştır. Bu mektepler kendi ihtiyacı olan talebeyi yetiştirmek için 1845'ten itibaren askerî idadi sınıfları açmışlardı. Bu idadi sınıflarına talebe vermesi için de 1864'te "Mahrec-i Mekâtib-i Askeriye" adında bir mektep açılmıştı⁶³². Fakat bu mektep ihtiyaca cevap verme noktasında yetersizdi. Mülkiye rüşdiyelerinden mezun olan öğrencilerin genellikle hükûmet memuriyetlerine girmelerinden dolayı ordu ve donanmanın nitelikli elemana duyduğu ihtiyaç karşılanamıyordu. Ordunun ve donanmanın ihtiyacını karşılamak ve yüksek askerî mekteplere talebe yetiştirmek üzere 1875 tarihinde başlıca il merkezlerinde askerî rüşdiyeler açılmaya başlandı⁶³³.

Askerî rüşdiyelerin açılması için gerekli tahsisat hemen bulunamamıştır. Paris'te Sultan Abdülmecid'in isteği ile Ekim 1857'de açılmış olan Mekteb-i Osmanî⁶³⁴ beklenen sayıda ve beklenen bilgide adamlar yetiştiremediği gerekçesiyle lağvedildikten⁶³⁵ sonra buradan yapılan 50.000 franklık tasarruf ile ancak açılabilmiştir⁶³⁶. Şipka kahramanı olarak tarihe geçen Süleyman Paşa'nın Mekâtib-i Askeriye Nazırlığı sırasında, İstanbul'da ve başlıca vilâyet merkezleriyle askerî garnizon merkezlerinde açılan bu okullar askerî orta öğretimin ilk basamağını teşkil etmişlerdir⁶³⁷. İlk açılan

⁶³² Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 480; Ayrıca bkz. Mustafa Balcıoğlu, İsmail Kurtcephe, "Tevhid-i Tedrisata Geçiş Döneminde Tokat Askerî Rüşdiyesi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Kasım 1991, S. 59, s. 39.

⁶³³ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 501; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 151; Lewis, **a.g.e.**, s. 180; Karpat, bu konuda "1876 yılından itibaren bölgesel ordunun merkezi olan her şehirde, yani İstanbul, Erzurum, Şam, Bosna, Bağdat ve Manastır'da rüşdiye (ortaokul) ve askeri idadiler (askeri lise) açıldı" derken açılış tarihini bir yıl geç vermektedir. Bkz. Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, s. 63.

⁶³⁴ Şişman, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, s. 25.

⁶³⁵ Mekteb-i Osmanî'nin lağvedilmesi hakkında geniş bilgi için bkz. **a.g.e.**, s. 51-56.

⁶³⁶ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 505-506.

⁶³⁷ Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin ...**, s. 44; Askerî okulların gelişmesinde ve ders kitaplarının yazılmasında eğitimci asker Süleyman Hüsnü Paşa'nın önemli çabaları olmuştur. Bkz. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 151.

askerî rüşdiyeler şunlardı: Gülhane, Soğukçeşme, Kocamustafapaşa, Fatih, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş, Paşakapısı (Üsküdar), Toptaşı (Üsküdar).

Askerî okullar, sivil okullardan farklı olarak ulemanın denetiminden uzak bir eğitim öğretim yapıyorlardı. Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti kurulduğunda askerî mektepler bu nezârete bağlanmamış, seraskerlik bünyesinde kalmıştır⁶³⁸. Daha sonra mülkî rüşdiyeler Maârif Nezâreti'ne bağlı iken askerî rüşdiyeler Mekâtib-i Askeriye Nezâreti'ne bağlanmıştır. Bazı durumlarda bu okullarla ilgili meseleler Maârif Nezâreti'ne sorulduğunda, Nezâret, bu mekteplerin idare-i askerîyeye bağlı olduğunu ve bu mekteplerle ilgili her türlü meselenin oradan sorulması gerektiğini hatırlatıyordu⁶³⁹.

1856 Islahat Fermanı'yla, gerekli şartları taşıyan gayr-i Müslimlerin, askerî okullara gidebilmelerinin yolu açılmış oldu⁶⁴⁰. Bu husus 1876 Kanûn-ı Esasî'de de yer almıştır. Seraskerlik makamına yazılmış 1877 tarihli bir belge, Kanûn-ı Esasî gereğince askerî mekteplerde gayr-i Müslim çocukların da okuması gerektiği, bunun için gerekli şartları taşıdığını imtihanla ispat eden gayr-i Müslim çocukların askerî rüşdiyelere ve askerî idadilere kabul edilmesi gerektiğini ifade ediyordu⁶⁴¹.

Yeterli derecede Türkçe okuyup yazabilmek, askerî rüşdiyelere kabul edilebilmenin temel şartıydı. Üç sınıf olarak planlanmasına rağmen sıbyan mekteplerinden istenen yeterlilikte öğrenci gelmediğinden birinci sınıf “evvel” ve “sânî” olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Ancak bu iki kısım, okulun esas

⁶³⁸ Okumuş, vd., **a.g.e.**, s. 318-319.

⁶³⁹ Örneğin, Bağdad 2. Askerî Rüşdiyesi'nin Musul'a veyahud Bağdad şehrinin münasib bir mahalline nakli ile ilgili konu, Maârif Nezâreti'nden sorulunca, Nezâret bu mektebin kendilerine değil, idare-i askerîyeye bağlı olduğu için oraya bildirilmesi gerektiğini yazmıştır. Bkz. **BOA. MF.MKT., 83/39**, (30 C 1301 / 25 Nisan 1884).

⁶⁴⁰ Gülnihâl Bozkurt, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 158

⁶⁴¹ **ATASE Arşivi, ORH. Kutu No: 2, Defter No: 10, Belge No: 606**, (10 M 1294 / 25 Ocak 1877).

sınıflarından değildi. Nitekim ileride sıbyan mektepleri gelişip bunlara ihtiyaç kalmadığında bu kısımlar kaldırılmıştır⁶⁴².

Bir öğrencinin askerî rüşdiyeye kabul edilebilmesi için ibtidâî şehadetnamesi alması gerekiyordu. Şehadetnamesi olmayanlar bu mektebe kabul edilmiyorlardı. 1884 tarihli bir belgede, bu mekteplerden gelen öğrencilerin askerî rüşdiyelerin hangi sınıfına kabul edileceklerinin belirlenmesinin mümkün olmadığı, dolayısıyla şehadetnamesi olmayan öğrencinin mektebe de sınava da kabul edilmemesi gerektiği ifade ediliyordu⁶⁴³.

Askerî okullara meslek ve kültür derslerini verecek hocalar yetiştirmek için bir öğretmen okulu açılması 1875 senesinde gündeme geldi. Hüsnü Paşa'nın çabasıyla o sene Harbiye'nin içerisinde idadi ve yüksek olmak üzere iki kısımdan oluşan *Menşe-i Muallimîn* adlı bir öğretmen okulu açıldı⁶⁴⁴.

1891 senesinde askerî rüşdiyelerde öğretim süresi 4 yılken, 1892 yılından itibaren kademeli olarak 3 yıllık eğitime geçilmeye başlandı. İstanbul'da başlatılan uygulama taşrada 1898 yılında gerçekleşebildi. Böylelikle askerî rüşdiyeler 3 yıllık orta öğretim veren eğitim kurumları haline geldi⁶⁴⁵. Usule göre iki sene üst üste sınavdan geçemeyen öğrenciler mektepten ihraç edilirdi⁶⁴⁶.

Askerî rüşdiyelerin bir kısmı mevcut binalarda eğitim öğretim yapsa da bir kısmı için yeni binalar inşa edildi ve mekteplerin mevcudu 250 ile 500 kişi

⁶⁴² Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi*, s. 98-99.

⁶⁴³ BOA. MF.İBT., 17/99, (15 Z 1301 / 5 Eylül 1884).

⁶⁴⁴ Menşe-i Muallimîn'in programı için bkz. Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi*, s. 102-103.

⁶⁴⁵ Yusuf Çam, *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar: Rüştiye-İdadi-Harbiye (1892-1902)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991, s. 48.

⁶⁴⁶ Edirne Askerî Rüşdiyesi'nde okuyan ve iki sene üst üste sınıfta kaldığı için mektepten ihraç edilen bir öğrencinin bu başarısızlığının sebebi yakalandığı hastalıktı. Bu hastalık sebebiyle tahsili sekteye uğramış, bu sene on dersin dokuzundan dolgun numara almışken, sadece hesap dersinden 6 numara aldığı için mektepten çıkarılmıştır. Eğitim görmek arzusunda olan bu öğrencinin böyle hafif bir sebepten ötürü maâriften mahrum edilmemesi için Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'nin rüşdiye kısmına kabul edilmesine, 2. Ordu-yı Hümayun 3. Nişancı Taburu Binbaşı Murtaza, müsaade edilmesini istemiştir. Bkz. BOA. MF.MKT., 1023/58, (17 L 1325 / 23 Kasım 1907).

arasında oldu⁶⁴⁷. Kimi zaman bu binaların yapımında bazı kişiler ön ayak olmuştur. Örneğin 1883 senesinde Erzincan'da inşa ettirilen mekteb-i rüşdiye-i askeriyenin inşa emri Rum milletinden Praşko isimli bir kişinin marifet ve taahhüdüyle gerçekleştirilmiştir. Bu kişi mektebin sath-ı zeminine kadar temellerini ücretsiz olarak inşa ettirdiği gibi 3.000 gurus da yardım etmişti. Binanın sağlamlığı için fevkalade itina gösteren bu kişinin eğitim konusunda başka hizmetleri olduğu da anlaşılmaktadır⁶⁴⁸.

1880 senesinde İstanbul'daki askerî rüşdiye mektepleri, öğrenci ve öğretmen sayıları şöyleydi⁶⁴⁹:

<i>Okulun Adı</i>	<i>Öğretmen Sayısı</i>	<i>Öğrenci Sayısı</i>
Soğukçeşme	9	468
Gülhane	9	297
Fatih	8	553
Kocamustafapaşa	8	247
Beşiktaş	9	199
Eyüp	8	164
Üsküdar Toptaşı	8	259
Üsküdar'da Paşakapısı	10	217
Toplam: 8	69	2404

1885 senesinde mektep sayısı aynı kalmakla birlikte öğretmen sayısı 77'ye, öğrenci sayısı ise 2453'e yükselmiştir⁶⁵⁰.

Sultan II. Abdülhamid Döneminde eğitim alanındaki gelişmelerden askerî rüşdiyeler de nasibini almıştır. Diğer mekteplerdeki gelişmelerin yanı sıra ülke genelinde askerî okullar örgüsü genişletilmiştir⁶⁵¹. 20. yüzyılın başında İstanbul dışındaki vilâyetlerde 20 adet askerî rüşdiye mektebi vardı. Bunlar Edirne, Erzurum, Erzincan, İskodra, Bitlis, Bağdat, Beyrut, Halep, Bursa, Diyarbakır, Selânik, Şam, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Üsküp,

⁶⁴⁷ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 506.

⁶⁴⁸ **BOA. İ.DH.**, 901/71630, (06 M 1301 / 06 Kasım 1883).

⁶⁴⁹ **DS. 1297**, Def'a 35, s. 217.

⁶⁵⁰ **DS. 1302**, Def'a 40, s. 319.

⁶⁵¹ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s. 180.

Mamuretülaziz, Manastır, Süleymaniye (Musul) ve Van Askerî Rüşdiyeleri idi⁶⁵². 1901 tarihli bir irade ile de Ta'izz ve Asir (Abha) (Yemen vilâyetine bağlı) sancaklarında mektepli zabitan yetiştirmek amacıyla iki adet leyli-mekteb-i rüşdi-i askerî açılacağı belirtiliyordu⁶⁵³.

Devlet bu mektepleri askerî öneme sahip mevkilerde açmaya çalışmış, bazı illerden gelen istekleri reddetmiştir. Konya vilâyetinden gelen yazıda, fırka (tümen) merkezlerinde de birer askerî rüşdiye açılması talep edilmiş olsa da, bu talep yerine getirilmemiş ve sadece vilâyet merkezlerinde askerî rüşdiye açılacağı ifade edilmiştir⁶⁵⁴. Sonraki yıllarda Konya halkı yeniden askerî rüşdiye mektebi açılması talebinde bulunmuştur. Umûr-ı Erkân-ı Harbiye Dairesi'nden Dâhiliye Nezâret-i Celilesi'ne yazılan yazıda mevcut olan askerî rüşdiye mektebine muallim tedarik etme konusunda bile güçlük çekildiği, bu yüzden Konya'da ayrıca bir askerî rüşdiyenin tesisinin mümkün olamayacağı belirtilmiştir. Zaten mevcut olanların ilerde Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne devredileceği ve bu suretle rüşdî ve idadi tedrisatının birleştirilerek askerî rüşdiyelerde görevli zabitanın hizmet ve vazife-i askeriyelerine iadesi hususu düşünüldüğünden bu talep yerine getirilmemiştir⁶⁵⁵.

Askerî okullardaki eğitim, sivil okullardan daha ileri, muntazam, disiplinli ve daha teknikti. Hayat daha disiplinli ve düzenliydi⁶⁵⁶. Her mektep, kolağası (önyüzbaşı) rütbesinde bir müdürün emir ve komutasındaydı. Okullarda askerî idare ve öğretim subaylar tarafından yerine getiriliyordu. Bunun yanı

⁶⁵² Uğur Ünal, "20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Askerî Mektepleri", *Belleten*, C. LXXIII, Ankara, 2009, s. 593; Bu mekteplerin 1898-1902 yıllarına ait öğrenci ve öğretmen sayıları için bkz. *a.g.e.*, s. 594.

⁶⁵³ *BOA. İ.A.S.*, 38/1319 B-26, (29 B 1319 / 11 Kasım 1901).

⁶⁵⁴ *BOA. DH.TMİK.S.*, 21/1, (01 Ca 1316 / 17 Temmuz 1898).

⁶⁵⁵ *BOA. DH.MUİ.*, 43-1/62, (06 Z 1327 / 19 Aralık 1909) Aynı belgede ayrıca Konya halkının, şehirlerine teşrif eden Dahiliye ve Maliye Nâzırlarına hitaben yazılmış, askerî rüşdiye mektebi istediklerine dair bir dilekçe de yer almaktadır. Dilekçeden, daha önce de halkın defalarca aynı talepte bulundukları, fakat bu taleplerinin akim kaldığı anlaşılmaktadır.

⁶⁵⁶ Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 63.

sıra öğretmen kadrosunda sivil öğretmenler de yer alıyordu. Bunlar çoğunlukla Arapça, Farsça, imlâ ve hüsn-i hatt hocalarıydı⁶⁵⁷.

Askerî rüşdiyelerde verilen sıkı eğitim ve disiplinin izleri hatıralarda da görülür. Şam Askerî Rüşdiyesi'nde okuyan Ahmet İhsan Tokgöz, öğretmenlerinin çoğunun Türk subaylardan oluştuğunu ve yönetimin tamamen askerce olduğunu söylemektedir⁶⁵⁸. Tefik Sağlam da, Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde kolağası rütbesinde bir müdür ve her sınıfın da bir dâhiliye zabiti olduğunu söyler⁶⁵⁹. Askerî rüşdiyede okumuş Celal Esat Arseven bu mektep hakkında şöyle diyordu:

*“Harbiye Mektebi'ne talebe yetiştirmek üzere tesis olunan ve ortaokul mahiyetinde bulunan bu mektepler o zamanın en iyi tedrisat yapan mektepleri idi. Bir iki ders müstesna olmak üzere müdürleri ve hocaları hep Harbiye'den veya Mühendishane'den neş'et etmiş zabitlerdi. Sıkı bir askeri inzibata tâbi olan talebeler mavi şeritli siyah üniformaları giyerlerdi”*⁶⁶⁰.

Bu okullardan biri olan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında “Küçük Zabit İhtiyat Mektebi” adıyla açılan ve sonra İstiklâl Savaşı sırasında Tokat Leylî Rüşdiye-i Askerîyesi adını alan mektepte olduğu gibi, bu okullarda disipline dikkat edilirdi. Hem yatılı (leylî) hem de gündüzlü (nehâri) öğrencinin olduğu bu mektepte okuyan öğrencilerin derslere düzenli bir şekilde gelmeleri, dürüst olmaları, derslerine çalışmaları, âmirlerine ve öğretmenlerine karşı saygılı olmaları beklenirdi⁶⁶¹.

Sivil bir okul olan Fatih Rüşdiyesi'nde okuyan İ. Hakkı Sunata hatıralarında, paydos zili çalınca öğrencilerin sınıfları tek sıra halinde çıktığını

⁶⁵⁷ Balcıoğlu, Kurtcephe, **a.g.m.**, s. 39.

⁶⁵⁸ Ahmed İhsan Tokgöz, **Matbuat Hatıralarım**, Yay. Haz.: Alpay Kabacalı, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 20.

⁶⁵⁹ Tefik Sağlam, **Nasıl Okudum**, Nehir Yay., İstanbul, 1991, s. 36.

⁶⁶⁰ Celâl Esat Arseven, **Sanat ve Siyaset Hatıralarım**, Yay. Haz.: E. Işın, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 35-36.

⁶⁶¹ Mustafa Gül, “Tokat Askerî Rüşdiyesi'nde Eğitim-Öğretim Sistemi (Tokat Askerî Birinci Lisesi), **Askerî Tarih Bülteni**, S. 38, s. 1-3; Öğrencilerinin büyük kısmını Kafkas Cephesi'nde şehit olan asker çocuklarının oluşturduğu bu mektep, Kafkas Cephesi Komutanlığı'nın 13731 numaralı emriyle 13 Aralık 1917'de açılmıştır. Bu mektep hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Balcıoğlu, Kurtcephe, **a.g.m.**, s. 38-47; Gül, **a.g.m.**, s. 1-10.

ve başta baş çavuşun elindeki raporu müdüre takdim ettikten sonra tek sıra halinde merdivenden aşağıya inildiğini ve bahçede herkesin semtine göre postalara ayrıldığını anlatır. Müdür, okul bahçesine iner, o günkü çıkış sırasını okur, postalar da o sıraya göre okul kapısından çıkar ve çıkarken çavuşlar elleriyle, diğer öğrenciler ise başlarıyla müdürü selamlayarak çıkarlar. Yolda çavuşu dinlemeyenlerin isimleri de jurnale yazılarak ertesi gün müdüre verilirdi. Yalnız yazarın ifadesi, bu düzenin diğer sivil okulların hiçbirinde olmadığı, sadece askerî ortaokullarda olduğu yönündedir. Öyle anlaşılıyor ki, mülkî rüşdiyelerde çok rastlanmayan bu düzen ve disiplinin askerî rüşdiyelerde olması normal algılanırken, Fatih Rüşdiyesi gibi istisnai bazı sivil mekteplerde bu, gereğinden fazla bir disiplin uygulaması gibi görülmektedir⁶⁶².

Askerî rüşdiyeye devam eden öğrenciler askerî üniformaya benzer bir kıyafet giyerlerdi. Buradan mezun olanlar askerî idadilere girmek mecburiyetinde olmadıklarından⁶⁶³ bazıları mektebi bitirir bitirmez hayata atılıyor, bazıları mülkî idadilere; bazıları da memuriyete giriyorlardı⁶⁶⁴. Yatılı olanlar hariç isteyenler askerî okulların yanı sıra sivil okullara gidebiliyorlarsa da⁶⁶⁵ büyük bir kısmı askerlik mesleğini seçiyordu⁶⁶⁶.

1899'dan 1901 senesine kadar Umum Mekâtib-i Rüşdiye-i Askerîye Ders Nâzırı (Yunan madalyalı) Mirliva Cemal Bey iken⁶⁶⁷ 1904 senesinde bu görevin (Yunan madalyalı) Mirliva Kâzım Bey'in uhdesinde olduğu

⁶⁶² Sunata, **İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, s. 159-161.

⁶⁶³ Buradan mezun olanların askerî idadiye gitmeye mecbur olmamaları ve askerlik mesleğini yapmaya sağlıkları bakımından uygun olmayanların çıkarılması sebebiyle örneğin 1891 senesinde askerî rüşdiyelerden 1183 öğrenci mezun olduğu halde, 1892'de askerî idadi birinci sınıflarına, sivil kaynaklardan gelenler de dâhil kayıtlı öğrenci sayısı 881'dir. Bkz. Çam, **a.g.e.**, s. 47-48.

⁶⁶⁴ Ergin, **a.g.e.**, C. I-II, s. 506; Trabzon Maârif Müdüriyeti'nin şukkasına verilen cevapta, rüşdiye mekteplerinde tahsilini tamamlayıp şهادetname alanlar nasıl idadi mekteplerinin 4. sınıfına kayıt yaptırabiliyorlarsa, askerî rüşdiyeden çıkanların da imtihanı yeterli görülmeleri halinde idadinin 4. senesine kabul edilecekleri belirtilmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKT.**, 438/29, (06 Za 1316 / 13 Mart 1899).

⁶⁶⁵ Balcıoğlu, Kurtcephe, **a.g.m.**, s. 39.

⁶⁶⁶ Sağlam, **a.g.e.**, s. 36; Bayezid Askerî Rüşdiyesi talebelerinden, Hasan Tahsin Efendi'nin oğlu Yusuf Hayreddin Efendi'nin gönüllü olarak askerlik mesleğine kaydolmak için dilekçe vermesi hakkında bkz. **BOA. DH.EUM.THR.**, 54/22, (05 Za 1328 / 08 Kasım 1910).

⁶⁶⁷ **SNMU. 1316**, s. 729; **SNMU. 1317**, s. 821; **SNMU. 1318**, s. 895.

anlaşılmaktadır⁶⁶⁸. Yine tüm bu yıllarda Umum Mekâtib-i Rüşdiye-i Askerîye Müdür-i Umûmisi, (Rus ve Yunan madalyalı) kaymakam Raif Bey'dir. Öğrenci sayılarına gelince; 1899 ve 1900 tarihlerinde askerî rüşdiyelerdeki öğrenci sayısı 1'i gayr-i Müslim, 544'ü Müslim olmak üzere toplam 545 iken⁶⁶⁹, 1904 tarihinde bu sayı, 1'i gayr-i Müslim, 603'ü Müslim olmak üzere toplam 604'tür⁶⁷⁰.

1900'lerin başında askerî ve mülkî rüşdiyelerin birleştirilmesi gündeme gelmeye başlamıştı. 1904 senesinde Maârif Nâzırı, bilcümle mekteplerin terakki etmiş oldukları için askerî rüşdiyelere ihtiyaç kalmadığı, bu yüzden bunların lağvedilerek mülkî rüşdiyelerine ilhak edileceğini ifade ediyordu⁶⁷¹.

1909 senesinde ise askerî rüşdiyeler ile mülkî idadilerin durumu gündeme gelmiştir. Askerî rüşdiyelerdeki eğitim süresinin 5 seneye çıkarılması ile Beyrut Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîye öğrencileri, tahsillerini tamamladıktan sonra mekteb-i idadi-i mülkiye öğrencileri kadar bilgiye sahip oluyorlardı. Buna rağmen rûsûmat ve diğer devlet dairelerine giremiyorlardı. Mekâtib-i Askerîye Nezâreti de, devlet dairelerine girebilmek için idadi mezunu olma şartı aranmasının halkın askerî mekteplere olan rağbetini azalttığını söylüyordu. Oysa programları incelendiğinde askerî rüşdiye ile idadi tahsili arasında çok büyük bir fark olmadığı anlaşılabileceğinden, askerî rüşdiyeden mezun olan öğrencilerin de hükûmet dairelerinde istihdam edilmelerinin uygun olduğu, sadrazam imzalı bir tezkirede beyan edilmekteydi. Bu konuda sadârete yazılan yazıda, bu iki mektebin programlarının Maârif Nezâreti tarafından incelenmesi ve keyfiyetin Şûra-yı Devlet tarafından görüşülmesi gerektiği belirtiliyordu. Bâb-ı Âli Nezâret-i Umûr-ı Dâhiliye'den çıkan yazıya göre ise programlarda bir takım farklılıklar olduğu, idadi mekteplerinde ulûm-ı tabiye derslerinin fazla olmasının önemli bir fark olduğu belirtiliyordu. Ayrıca, askerî rüşdiye öğrencilerinin zabıt olmak

⁶⁶⁸ SNMU. 1321, s. 233.

⁶⁶⁹ SNMU. 1316, s. 729; SNMU. 1317, s. 821.

⁶⁷⁰ SNMU. 1321, s. 233; 1321 tarihli salnamede ise sayı verilmemiştir.

⁶⁷¹ BOA. Y.PRK.MF., 5/4, (16 M 1322 / 02 Nisan 1904).

fikriyle yetiştiklerini, buradan mezun olanların mülkî idadi mezunlarına muadil tutulması halinde ise idadilere rağbetin azalacağı görüşü ifade edilmiş ve konu Şûra-yı Devlet tarafından müzakere edilmesi için sadârete arz edilmiştir⁶⁷².

1913'te Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati çıkıp ibtidâi ve rüşdiye mektepleri bir çatı altında toplanınca bu mekteplerin durumunu yeniden tayin etmek gerekmiştir. Harbiye Nezâreti, askerî rüşdiyelerde müdür ve muallim olarak görev yapan ümera ve zabitanın bu göreve devam etmek isteyenlerin orduyla alakalarının kesileceği, orduda hizmete devam etmek isteyenlerin de muallimlik görevinden ayrılması gerektiği açıklamasını yapmıştır⁶⁷³. Mekteplerin devredilme meselesi, bazı öğretmenlerin memuriyetlerinin akıbetinden endişe etmesine sebep olmuş ve memuriyette bırakılmaları için illerine müracaat etmişlerdir⁶⁷⁴.

Seferberlik esnasında şehit olan askerlerin çocuklarının yetiştirilmesi amacıyla İstanbul, Edirne, Kayseri, Sivas, Amasya, Tokat, Samsun ve Zile'de *İhtiyat Küçük Zabit Mektepleri* kurulmuş, sonradan bunların *Leylî Rüşdî-i Askerî* haline dönüştürülmesi kararlaştırılmıştır. Bunlardan İstanbul, Edirne, Samsun ve Sivas'taki mekteplerin 5 Mayıs 1919 tarihli emirle *Leylî Zabit Rüşdî-i Askerî* lere dönüştürülmesine, diğerlerinin ise lağvedilmesine karar verilmiştir⁶⁷⁵. İbtidâi tahsilini tamamlamamış olan şehit zabitlerin çocukları öncelikle leyli eytam ibtidâilerine gönderilecek, ancak bu mektebi bitirdikten sonra leyli rüşdiye-i askeriye nakledilebileceklerdi⁶⁷⁶.

⁶⁷² BOA. DH. MKT., 2753/18, (07 S 1327 / 28 Şubat 1909).

⁶⁷³ Ergin, bunun üzerine 1329 (1913) tarihinde bu müessesenin tarihe karıştığını söyler. Bkz. Ergin, a.g.e, C. III-IV, s. 1418; Oysa sonraki yıllarda askerî rüşdiyelerin farklı şekillerde devam ettiğini ATASE arşivindeki vesikalardan anlıyoruz.

⁶⁷⁴ Halep vilâyetine bu konuda yazılmış bir yazı için bkz. BOA. MF.MKT., 1196/50, (10 Ca 1332 / 06 Nisan 1914).

⁶⁷⁵ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 352, Gömlek: 155, Belge: 155-2, (R. 15 Mayıs 1335 / 15 Temmuz 1919).

⁶⁷⁶ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 214, Gömlek: 133, Belge: 133-1, (R. 23 Eylül 1335 / 23 Eylül 1919). İmza: Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyari ve Harbiye Nâzırı Süleyman Şefik.

İhtiyat Küçük Zabit Müdüriyet-i Umûmisi 1 Temmuz 1919 tarihinde lağvedilince emrindeki Leylî İhtiyat Rüşdiye-i Askerî Mektepleri de Piyade Mekâtib-i Müfettişliği'ne bağlanmıştır⁶⁷⁷. 31 Temmuz 1919 tarihli belge de bu bilgiyi teyid etmekte ve Piyade Mekâtib-i Müfettişliği emrindeki ihtiyat rüşdiye-i askeriyelerinin 15 Eylül 1919 tarihinde Mekâtib-i Askeriye Müfettiş-i Umûmiliği emrine verileceği belirtilmekteydi. Aynı belgede bu mekteplerin programları ve talebenin durumu göz önüne alınarak bunlara *Leylî Rüşdiye-i Askerîye* demekten çok *Leylî Eytam İbtidâi Askeriyesi* demenin uygun olacağı, bunun etraflıca düşünülmesi gerektiği belirtiliyordu⁶⁷⁸. Bu mekteplerin ıslah edilmesiyle, şehit çocuklarının cahil kalmalarına meydan verilmemiş olacaktı⁶⁷⁹. 1920 tarihinde Harbiye Nezâreti'nin kararına göre İstanbul, Edirne, Tokat ve Amasya'daki leyli ibtidâi askerî mekteplerinin adı eskiden olduğu gibi leyli rüşdi-i askerî mekâtibine dönüştürülecekti⁶⁸⁰. Bu husus askerî rüşdiyelerin Millî Mücadele Döneminde dahi devam ettiğini göstermektedir.

2.6. Rüşdiyelerin Öğrenci Sayılarındaki Değişiklikler ve Öğretmen İhtiyacı

Ülke genelinde yaygınlaşan rüşdiye mektepleri, konumuna ve öğrenci sayısına göre kimi zaman tek muallimle kimi zaman birden çok muallimle idare edilmekteydi. Fakat bilhassa öğrenci sayısındaki artışlar mekteplerin gerek bina gerek öğretmen ihtiyacını arttırmış ve bu yönde talepler gelmesine sebep olmuştur. Tam tersi durumlarda, yani öğrenci sayısı azaldığında da mekteplerin kapanması ile karşı kaşıya kalınmıştır.

⁶⁷⁷ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 209, Gömlek: 53, Belge: 53-2, (R. 13 Temmuz 1335 / 13 Eylül 1919).

⁶⁷⁸ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 332, Gömlek: 173, Belge: 173-1, (R. 31 Temmuz 1335 / 30 Eylül 1919).

⁶⁷⁹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 449, Gömlek: 43, Belge: 43-1, (R. 13 Eylül 1335 / 13 Kasım 1919).

⁶⁸⁰ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 560, Gömlek: 104, Belge: 104 – 1, (R. 18 Mayıs 1336 / 18 Temmuz 1920).

Mekteplerdeki öğrenci sayısının her geçen gün artış göstermesi, halkın maârife olan ilgisinin bir işaretiydi. Mesela, Üsküdar'da önceden açılmış olan bir rüşdiye mektebinin, öğrenci mevcuduna yetmemesi sebebiyle bir rüşdiye mektebi daha açılması istenmiştir⁶⁸¹. 1863 (1279) tarihli gazetede resmî bir ilanla, Dersaadet ve bilâd-ı selâsedeki rüşdiye mekteplerinin öğrenciyle dolduğu, bu yüzden aynı yılın aralık ayına kadar öğrenci alınmayacağı ve bu tarihten sonra ancak, Kur'an-ı Kerim, İlmihâl, Tecvîd okumuş olanların ve Türkçe yazı okumayı bilenlerin alınacağı duyuruluyordu⁶⁸². Antalya Rüşdiye Mektebi talebelerinin de sayısının artması üzerine Dârümuallimîn'den mezun Şehabeddin Efendi muallim-i evvel olarak tayin edilmiştir⁶⁸³.

Açıldıklarında öğrenci sayısının azlığı sebebiyle bir muallim ile eğitim öğretim yapan mektepler, öğrenci sayısı artınca tek muallim ile idare edilemeyecek duruma gelmiş ve buralara ikinci muallimler atanmıştır. Erzurum vilâyeti,⁶⁸⁴ İçel sancağına bağlı Ermenek kasabası,⁶⁸⁵ Aydın vilâyeti,⁶⁸⁶ Zile,⁶⁸⁷ Resmo,⁶⁸⁸ Süleymaniye,⁶⁸⁹ Bayburd,⁶⁹⁰ Kayseri,⁶⁹¹

⁶⁸¹ Bu mektebe 600 gurus maaşla muallim-i evvel, Dârümuallimîn talebesinden birinin de imtihan sonunda 300 gurus maaşla muallim-i sâni ve 120 gurus mahiye ile bir nefer bevvâb tayin olunması istenmiştir. Bkz. **BOA. İ.MVL.**, 416/18179, (08 N 1275 / 12 Nisan 1859).

⁶⁸² Hayta, **Tarih Araştırmalarına Kaynak ...**, s. 219. (Tasvir-i Efkâr, 27 L 1279 / 17 IV 1863'ten nakleden).

⁶⁸³ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 38, (15 Z 1283/ 20 Nisan 1867) Evr. Nu: 1604.

⁶⁸⁴ Erzurum Rüşdiye Mektebi'ne 400 gurus maaşla Ali Efendi muallim-i sâni olarak atanmıştır. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 13, (08 C 1284 / 06 Ekim 1867) Evr. Nu: 709.

⁶⁸⁵ Ermenek kasabasındaki rüşdiye mektebine 400 gurus maaşla mahalinden İdris Efendi muallim-i sâni olarak atanmıştır. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 14, (2 Receb 1284 / 29 Ekim 1867) Evr. Nu: 804.

⁶⁸⁶ Aydın Rüşdiye Mektebi'ne 400 gurus maaşla Abdullah Efendi muallim-i sâni olarak atanmıştır. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 15, (06 Receb 1284 / 02 Kasım 1867) Evr. Nu: 817.

⁶⁸⁷ Zile Rüşdiye Mektebi'ne 333 gurus maaşla Osman Efendi'nin muallim-i sâni olarak tayini hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 16, (20 Ş 1284 / 16 Aralık 1867) Evr. Nu: 978.

⁶⁸⁸ Resmo Rüşdiye Mektebi şakirdanının artmasından dolayı bir muallim ile idaresi mümkün olamayacağına ve muallim-i sâni İzzet Efendi'nin de istifa etmesi üzerine mahalline ulaştığı tarihten itibaren 625 gurus maaşla mekteb-i mezkûr muallim-i evvelliğine Limni Rüşdiyesi eski muallimi Mehmed Efendi'nin ve muallim-i sânilige 333 gurus maaşla Leskovik Rüşdiyesi eski muallimi İbrahim Efendi'nin tayini ile muallim-i evvel için 215 ve muallim-i sâni için 155 gurus harcırahın hazineden verilmesi hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 151, (16 B 1285 / 01 Kasım 1868) Evr. Nu: 92.

⁶⁸⁹ Süleymaniye'de açılan rüşdiye mektebi şakirdanının artması sebebiyle bir muallim-i sâni atanması hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 280, (14 C 1287 / 10 Eylül 1870) Evr. Nu: 76.

Ayntab,⁶⁹² Mirgün,⁶⁹³ Karahisar,⁶⁹⁴ Yanya,⁶⁹⁵ Basra,⁶⁹⁶ Boyabad,⁶⁹⁷ Zor sancağı Deyr kazası,⁶⁹⁸ Urfa sancağına tabi Birecik⁶⁹⁹ Ayntab⁷⁰⁰ ve Simav⁷⁰¹ rüşdiye mektepleri, öğrenci sayılarının artması sebebiyle tek muallimle idare

⁶⁹⁰ Bayburd Rüşdiye Mektebi şakirdanının artması sebebiyle usulüne uygun olarak mahallince seçilen Ali Efendi'nin şehri 330 gurus maaşla muallim-i sâni olarak tayini hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 264, (12 R 1287 / 11 Temmuz 1870) Evr. Nu: 48.

⁶⁹¹ Şakirdanın artması sebebiyle muallim-i sâni ile idaresi mümkün olmayan Kayseri Rüşdiye Mektebi'ne 625 gurus maaşla muallim-i evvel tayini hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 12, (06 N 1287 / 29 Kasım 1870) Evr. Nu: 110.

⁶⁹² Ayntab Rüşdiye Mektebi şakirdanının sayısı 110'a ulaştığından bir muallimle idare edilememiş ve bir muallim daha istenmiştir. Mahall-i ulemasından olup imtihanla Dersaadet'e gönderilmiş ve Meclis-i Maârif tarafından yapılan imtihanda ehliyet ve kifayeti belli olmuş olan Abdullah Efendi'nin 330 gurus maaşla muallim-i sâni olarak tayini hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 31, (25 Ş 1289 / 28 Ekim 1872) Evr. Nu: 696.

⁶⁹³ Mirgün Rüşdiye Mektebi'nin şakirdanının ve sınıflarının artması sebebiyle mevcut muallimin yetmemesi üzerine imtihan sonucunda ehliyetli bulunan Mehmed Arif Efendi'nin, önceden maârif bütçesine zam edilen 150.000 gurusdan ödenmek üzere 88 senesi Şubatının 15'inden itibaren emsali misillü 475 gurus maaşla mekteb-i mezbûra muallim-i sâni olarak tayini hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 165, (02 S 1290 / 31 Mart 1873) Evr. Nu: 40.

⁶⁹⁴ Karahisar Mekteb-i Rüşdiyesi'nin şakirdanı tekessür ettiği için bir muallim-i sâni ile idare edilemeyeceği ve mahalli ulemasından Hafız Ahmed Efendi'nin şehri 315 gurus maaşla mektebin muallim-i sâniligine tayini hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 36, (07 R 1290 / 03 Haziran 1873) Evr. Nu: 227.

⁶⁹⁵ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 185, (21 Safer 1291 / 08 Nisan 1874) Evr. Nu: 9.

⁶⁹⁶ Basra Rüşdiye Mektebi şakirdanının tekessür etmesinden dolayı bir muallim-i evvelin tayini gerektiğinden 92 senesi maârif bütçesinin 5. faslının 3. maddesinde muharrer tertibinden tesviye olunmak üzere şehri 1.000 gurus maaşla Şehr-i Zor Rüşdiyesi muallim-i evveli Resul Hüsnü? Efendi'nin zikr olunan Basra Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine ve Şehr-i Zor Mektebi için de münasip birinin seçilerek gönderilmesine hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073**, s. 110 , (23 R 1294 / 07 Mayıs 1877) Evr. Nu: 223.

⁶⁹⁷ Boyabad Rüşdiyesi'nin şakirdanının tekessürü sebebiyle bir muallim ile idare olunamaması ve muallim-i evvelliğe 93 senesi bütçesinin 5. faslının 3. maddesinde muharrer tertibinden emsali vechle 600 gurus maaşla Alaşehir Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli sabıkı Abdullah Efendi'nin tayini hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073**, s. 159 , (04 N 1294 / 12 Eylül 1877) Evr. Nu: 89.

⁶⁹⁸ Deyr kazasındaki rüşdiye mektebinde şakirdanın tekessürü sebebiyle bir muallim ile idare olunamaması ve muallim-i evvelliğe 93 senesi bütçesinin 5. faslının 3. maddesinde muharrer tertibinden emsali vechle 800 gurus maaşla Dârülmuallimîn şehadetnamelilerinden Kayserili Abdullah Efendi'nin muallim olarak tayini hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073**, s. 163 , (16 N 1294 / 24 Eylül 1877) Evr. Nu: 95.

⁶⁹⁹ Urfa sancağına tabi Birecik Mekteb-i Rüşdiyesi şakirdanının sayısı çoğaldığı için muallim-i evvel isteğinde bulunmuşlardır. Bu seneki imtihan cedvellerinden 87 kişiye ulaştığı anlaşılan bu mektebe münasip bir muallim-i evvel tayin edilmek üzere maârifin sene-i hâliye bütçesinden aylık 700 gurus tahsisi hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1598**, s. 2, (21 Z 1301 / 11 Ekim 1884) Evr. Nu: 27.

⁷⁰⁰ Haleb Vilâyet-i Celilesine: Ayntab Mekteb-i Rüşdiyesi şakirdanı 100 nefere balığ olarak bir muallim-i sâni istihdamına lüzum görülmüştür. Burada bir süredir muallim-i sânilik hizmetini ifa etmekte olan Abdullah Necib Efendi'nin icra-yı memuriyeti hakkında Ayntab kazası meclisinin tevarüd eden mazbatasına muma ileyh Necib Efendi'nin numune hattıyla beraber Meclis-i Maârif havale edilmiş. Hatt-ı mersul matlube muvafık olmadığı cihetle mahallince hüsn-i hatta malik başka birinin bulunarak gereğinin yapılması istenmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKB., 1/139**, (23 M 1289 / 02 Nisan 1872).

⁷⁰¹ Simav Mekteb-i Rüşdiyesi şakirdanının tekessürü cihetiyle bir muallim-i sâni tayininin uygun olduğu. Bkz. **BOA. MF.MKB., 21/76**, (06 Za 1299 / 19 Eylül 1882).

edilemeyerek ikinci muallim tayin olunan yerlerden sadece bazılarıydı. Ayntap (Antep) Rüşdiye Mektebi'nde de öğrenci sayısı 110'a ulaşmış da, bunların bir muallim-i evvel ile idaresinde zorluk çıkmaya başlayınca, o yerin ulemasından Abdullah Efendi, imtihan için Dersaadet'e gönderilmiş ve burada yapılan imtihanda yeterliliği anlaşıncı mektebe muallim-i sâni olarak tayinine karar verilmiştir⁷⁰².

Fakat her ikinci muallim talebinin Nezâret tarafından yerine getirilmediği anlaşılmaktadır. Zira muallim tayininde öğrenci sayısı esas alınmıştır. Devam jurnallerinden, öğrenci sayısının 40'tan aşağı olduğu anlaşılan mekteplerin ikinci muallim isteği reddedilirken,⁷⁰³ öğrenci sayısının 40'ı geçmesi halinde mekteplere ikinci muallim atanmasının usul gereği olduğu belirtilerek⁷⁰⁴ ikinci muallim ataması yapılmaktaydı.

⁷⁰² Bu muallime, %5 tenziliyle beraber emsali gibi aylık 330 gurus maaş tahsis edilmiş ve 89 senesi Martından itibaren tayinine Meclis-i Maârif tarafından karar verilmiştir. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, **1/108**, (10 N 1289 / 11 Kasım 1872).

⁷⁰³ Florina Rüşdiye Mektebi mualliminin ikinci bir muallim isteğinde bulunduğu şukkasına cevaben, devam jurnallerinden 27 öğrencisi olduğu anlaşılan bu mektebin tek muallim ile idare edilebileceği belirtilmiş ve ikinci bir muallim tayin edilmemiştir. Bkz. **BOA. MF.MKB.**, **17/2**, (06 N 1295 / 04 Eylül 1878). Köstendil Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i sâniligi lağvedilmiş ise de öğrenci sayısının 40'tan fazla olması sebebiyle bir muallim-i sâninin istihdamına gerek görülmüştür. Mahallince seçilen Arif Efendi'nin tayin edilmesi, bu mektebin muallim-i evveli tarafından dilekçe ile bildirilmiş, fakat bu mekteplerden gelen devam jurnallerinden öğrenci sayısının 40'tan aşağı olduğu anlaşılmıştır. Bu kadar şakirdan ise bir muallim tarafından idare edilebilecektir. Bu mektebin şakirdanının gerçek sayısı hakkında Meclis-i Maârif, Salone vilâyetinden bilgi istemektedir. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, **3/16**, (13 Ra 1290 / 11 Mayıs 1873).

⁷⁰⁴ Simav kasabası örneği için bkz. **BEO. Ayniyât Def.**, **Nu: 1598**, s. 11, (10 M 1302 / 30 Ekim 1884) Evr. Nu: 311. (Simav kasabası mekteb-i rüşdiyesi şakirdanının tekessüründen dolayı muallim-i sâniligine Ali Efendi intihab olunmuştu. Mektebin bu sene gelen imtihan cedveline nazaran şakirdanı 4 sınıfta 71 adede baliğ olduğu anlaşılmış ve bir mektebin öğrenci sayısı 40'ı geçtiğinde ve sınıfları çoğaldığında o mektebe iki muallim istihdamı usulden olduğu için, adı geçen muallimin imtihanı yapılarak yeterli bulunursa kendisi ve yeterli bulunmazsa diğer münasip birinin mektebin muallim-i sâniligine tayini.); Karamürsel kazası örneği için bkz. **BOA. MF.İBT.**, **17/108**, (29 Z 1301 / 23 Eylül 1884). (Karamürsel kazası mekteb-i rüşdiyesi şakirdanının 60 adede ulaşacağı ve şubeleriyle beraber beş sınıfa münkasım bulunacağı cihetle gerekli eğitimin yapılamadığı ve bir muallim-i sâninin tayin edilmesiyle şakirdanın usul-i dairesinde tedrisi ve terakkisi Karamürsel kaymakamalığında gelen mazbatada belirtilmiştir. Rüşdiye mektebinde tahsili lazım gelen çeşitli fenlerin talim ve tedrisine yalnız bir muallim yetmeyeceği için bir muallimin tayini daha istenmektedir. Mektebin devam jurnallerinden öğrenci sayısının 40 nefer raddesinde olduğu anlaşılmış ve şakirdan miktarı 40 nefere ulaşmış olan rüşdiyelere birer muallim-i sâni tayini usulü olduğundan buraya sene-i hâliye bütçesinden bir muallim-i sâni 300 gurus maaşla atanmalıdır.) Gilan kazası örneği için bkz. **BOA. MF.İBT.**, **17/128**, (24 M 1302 / 13 Kasım 1884). (Gilan kazası mekteb-i rüşdiyesi şakirdanı 60 nefere ulaşmış bir taraftan da artmaya devam ettiğinden buraya bir muallim-i evvelin tayini gerektiği Kosova vilâyetinden mazbata ile ifade edilmektedir. Durum

Tokat Rüşdiye Mektebi'nin muallim-i sâni isteği ise farklı bir gerekçeyle reddedilmiştir. Belgeden anlaşılan şudur ki; bir mektebin açılış tarihinin üzerinden iki sene geçmedikçe öğrencisi ne kadar çok olursa olsun hepsi bir sınıfta eğitim görecektir. Tokat Rüşdiyesi de öğrenci sayısı 60'a ulaştığı için muallim-i sâni yeterli gelmemiş ve muallim-i evvel tayin edilmesi istenmişse de söz konusu usul gereğince bu reddedilmişti. Fakat iki yıl dolduktan sonra yeniden mektebe bir muallim-i evvel gerekmiş ve bunun için Dârülmuallimîn mezunu İbrahim Efendi'nin tayin edilmesi istenmiştir⁷⁰⁵. Burada ilginç olan muallim-i sâni değil muallim-i evvel talebinde bulunulmasıdır. Oysa Maârif Nizamnâmesi hükmünce bir mektep yeni açıldığında muallim-i evvel tayin edilip, sonra öğrenci sayısı arttığında muallim-i sâni tayin olunması gerekmektedir. Fakat bazı mekteplere önce muallim-i sâni atanmış olduğunu, sonra öğrenci sayısı artınca muallim-i evvel istendiğini görüyoruz. Bunun sebebi ise muallim-i evvel bulmanın zor olmasıydı⁷⁰⁶. Nitekim Konya vilâyeti Teke sancağında ahalinin yardımlarıyla yapılan rüşdiye mektebine muallim-i evvel tayin edilmesi için müracaatta bulunulduğunda, öğrenci sayısı arttığında muallim-i evvel gönderilebileceği, şimdilik oradan seçilecek bir muallim-i sâni ile idare edilmesi gerektiği bildirilmesi⁷⁰⁷ de bunu teyid eder niteliktedir.

Bunların yanında Konya,⁷⁰⁸ Pirizren⁷⁰⁹, Fatih, Davutpaşa, Nur-ı Osmaniye⁷¹⁰ Zağra-i Atik⁷¹¹ ise ikinci muallim-i sâni tayin olunan yerlerdendir.

mekâtib-i rüşdiye idaresine havale edilmiş ve bu seneki imtihan cedvelinden şakirdan adedinin 50 nefer raddesine ulaştığı anlaşılmıştır. Bu miktar şakirdanı olup sadece bir muallim-i sâni ile idare edilen mekteplere muallim-i evvel tayin edilmesi usulü gereği olduğundan münasip birinin tayini ve bu kişiye sene-i hâliye bütçesinden aylık 700 gurus tahsisine müsaade buyurulması istenmektedir).

⁷⁰⁵ BOA. MF.İBT., 1/63, (12 R 1289 / 18 Haziran 1872).

⁷⁰⁶ BOA. MF.MKB., 1/82, (14 S 1289 / 22 Nisan 1872).

⁷⁰⁷ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1422, s. 233, (06 B 1307 / 26 Şubat 1890) Evr. Nu: 610.

⁷⁰⁸ Konya Rüşdiye Mektebi şakirdanının tekessürü sebebiyle bir muallim-i sâninin daha istihdam ve ilavesine lüzum görülmüş. Mevcud muallim-i sânidən başka mahallince intihab olunan Osman Efendi'nin dahi muallim-i sâni olarak şehri 330 gurus maaşla bu mektebe tayini için bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 248, (29 M 1287 / 30 Nisan 1870) Evr. Nu: 18.

⁷⁰⁹ Prizren Rüşdiye Mektebi şakirdanının tekessürü cihetiyle mahallince intihab olunan Prizrenli Âdem Efendi'nin emsali misillü şehri 300 gurusla mekteb-i mezkûrda ikinci muallim-i sâni tayini ve maaş-ı mezkûrun 86 senesi maârif bûdcesinin 13. faslında gösterilen zuhurat tertibinden ödenmesi için bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 4, (13 Ş 1287 / 06 Kasım 1870) Evr. Nu: 92.

İnşası devam eden mekteplerde eğitime hâlel gelmemesi için geçici bir yer mektep olarak kullanılmaktaydı. Muallim maaşlarındaki usul ise, öğrenci sayısı artıncaya ve sınıflar çoğalıncaya kadar muallim-i sânilik maaşıyla hizmet edilmesi, sayı artınca maaşların muallim-i evvelik maaşı seviyesine çıkarılması ve Dârümuallimîn mezunlarından bir muallim tayin edilmesi şeklindeydi⁷¹². Nitekim bu uygulamanın yapıldığını ve “Konya kazasında inşa olunan rüşdiye mektebi şakirdanının tekessür ve sınıfları taahhüd edinceye kadar muallim-i sânilik maaşıyla hizmet etmek üzere muallim-i evvelliğine Dârümuallimîn şehadetnamelilerinin Tiranlı Mustafa Efendi’nin 400 gurusu maaşla tayin⁷¹³ edildiğini görüyoruz.

Öğrenci sayısının artmasıyla muallim ihtiyacı da artmakta ve bazı mektepler üçüncü muallim (muallim-i sâlis) talebinde bulunmaktaydı. Siroz⁷¹⁴, Sivas⁷¹⁵, Aydın,⁷¹⁶ Bor⁷¹⁷ Ankara⁷¹⁸ rüşdiye mektepleri muallim-i salis tayini

⁷¹⁰ “Fatih, Davud Paşa ve Nur-ı Osmaniye mekâtib-i rüşdiyesi şakirdanının tekessürü cihetiyle 87 senesi Nisanının 25’inden itibaren emsalleri misillü 400 gurusu maaşla Hacı Arif Efendi’nin Fatih ve Şerafeddin Efendi’nin Davud Paşa ve Süleyman Efendi’nin dahi Nur-ı Osmaniye rüşdiyelerine ikinci muallim-i sâni tayinleri ...” Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 44, (09 Ra 1288 / 28 Mayıs 1871) Evr. Nu: 26.

⁷¹¹ Zağra-i Atık Mekteb-i Rüşdiyesi şakirdanının 106 neferden ibaret bulunması cihetiyle mevcut olan iki muallim ile idare olunmayıp bir muallim-i sâniye daha ihtiyaç vardır. Mahallince seçilecek Ali Rıza Efendi’nin memuriyete başladığı günden itibaren şehri 300 gurusu maaşla zikr olunan muallim-i sânilğine tayini ve maaşının 89 senesi maârif muvazenesinin 6. faslının 3. maddesinde muharrer meblağın tesviye ve ifası için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 39, (02 C 1290/ 28 Temmuz 1873) Evr. Nu: 342.

⁷¹² **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073**, s. 159 , (04 N 1294 / 12 Eylül 1877) Evr. Nu: 88; **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073**, s. 162 , (11 N 1294 / 19 Eylül 1877) Evr. Nu: 86; Gazze kasabasında inşa olunan rüşdiye mektebi şakirdanının tekessür ve sınıfları taahhüd ettiğinde emsaline tevfiқан maaşı 700 gurusu iblağ olunmak üzere Dârümuallimîn şehadetnamelilerinden Mehmed Efendi’nin 500 gurusu maaşla mektebe muallim-i evvel tayin olunması hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073**, s. 163 , (17 N 1294 / 25 Eylül 1877) Evr. Nu: 90.

⁷¹³ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073**, s. 163 , (16 N 1294 / 24 Eylül 1877) Evr. Nu: 87.

⁷¹⁴ Siroz Rüşdiye Mektebi şakirdanının tekessürü cihetiyle müstahdem olan iki muallim tedrise kâfi olamadığından mahallince 250 gurusu maaşla bir muallim-i sâlisin intihab ve tayini taraf-ı vâlâlarından vuku’bulan iş’ar üzerine tensib olunmuş ve keyfiyet Maliye Nezâret-i Celilesi’ne bildirilmiştir. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 143, (20 Ca 1285 / 08 Eylül 1868) Evr. Nu: 71.

⁷¹⁵ Sivas Mekteb-i Rüşdiyesi şakirdanının 150 nefere ulaşmış olması sebebiyle intihab olunan Hasan Efendi’nin 300 gurusu maaşla emsali misillü muallim-i salis tayini ve maaş-ı mezkûrun 86 senesi maârif bûdcesinin 13. faslının 1. maddesinde muharrer muallimler tahsisatından tesviyesi hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 25, (24 Za 1287 / 14 Şubat 1871) Evr. Nu: 131.

⁷¹⁶ Aydın Mekteb-i Rüşdiyesi’nin talebe sayısı günden güne arttığı ve 100 neferi geçtiği için mektebin muallim-i evveli tarafından 3. bir muallim istenmiştir. İmtihan cedvelleri incelendiğinde sayının 110 nefer raddesinde olduğu anlaşılmış ve bir muallim-i salis şehri 200 gurusu maaşla tayin olunması. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1598**, s. 35, (22 C 1302 / 08 Nisan 1885) Evr. Nu: 3141.

yapılan yerlerden bazılarıdır. Öğrenci sayısı 150'yi geçen mekteplerin masarif-i müteferrikası da belli ölçülerde arttırılmaktaydı⁷¹⁹. Prizren vilâyetine bağlı Debre'deki rüşdiye mektebi de öğrenci sayısının artması sebebiyle aynı talepte bulunmuş, fakat bir yere muallim-i salis ataması yapılması için o mektepteki öğrenci sayısının 110'u geçmesi gerektiği, oysa bu mektebin devam jurnallerinden o kadar öğrenci olmadığı anlaşıldığından bu talep reddedilmiştir⁷²⁰. İki muallimle idare edilen yerlere muallim-i salis atamasından başka, ikinci bir muallim-i sâni ataması uygulaması olduğunu da yine vesikalardan anlıyoruz. Yenişehir Fener Mekteb-i Rüşdiyesi'nde öğrenci sayısı 140'a ulaştığı için mevcut olan iki muallim ile idaresinin kabul edilemeyeceği ve bir muallim-i sâni daha tayin edilmesi gerektiği bildirilmişti. Mahallince ehliyetli ve liyakatli görülen Yahya Ataullah Efendi'nin, ikinci muallim-i sâni olarak tayin edilmesi Yanya vilâyetinden vuku'bulan iş'ar üzerine Meclis-i Maârif'ten mazbata ile ifade edilmiştir⁷²¹.

Rüşdiyelere rağbet bazı okullarda o derece yoğun olmuştu ki, yeni kayıt alınması imkânsız hale gelmişti. Fatih Merkez Rüşdiyesi'nin ibtidâi kısmında 179, rüşdiye kısmında 354 olmak üzere toplam 533'e ulaşan öğrenci sayısı sebebiyle, kayıt için müracaat edenler hakkında nasıl bir yol izlenmesi gerektiğini Mekâtib-i Müfettiş Umumiliği'nden sorulmuştur. Bunun üzerine mahalline gidilip tahkikat yapılır ve yapılan tahkikatta mektebin rüşdiye kısmı dersanelerinin pek kalabalık olduğu, fazla talebe kabul

⁷¹⁷ Bor kazası mekteb-i rüşdiyesi şakirdanı 130 nefere baliğ olduğundan hasbe'l usul bir muallim-i salis tayini lazım gelmiş ve mezkûr muallimliğe mahallince intihab olunan Geylanizade Abdullah Vecdi Efendi'nin tarih-i istihdamından itibaren şehri 250 gurus maaşla tayin olunmuştur. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1598**, s. 126, (14 Ca 1303 / 18 Şubat 1886) Evr. Nu: 3250.

⁷¹⁸ Ankara Mekteb-i Rüşdiyesi şakirdanı 130 neferi geçtiği için emsal-i misillu muallim-i salisliğine mahallince intihab olunan Ahmed Efendi'nin tayin edilmesi vilâyetten mazbata ile bildirilmiş ve şakirdanı bu miktara ulaşan rüşdiye mektebine bir de muallim-i salis tayini ahvali iktizasından bulunmuş olmağla muma ileyh Ahmed Efendi Konya rüşdiyesi mevkufatından şehri 200 gurus maaş tahsisıyla mezbur muallim-i salisliğe tayini nezâret-i çakerice tensib kılınmıştır. İmza. Nazır-ı Maârif Münif. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1598**, s. 214, (25 R 1304 / 19 Ocak 1887) Evr. Nu: 2955.

⁷¹⁹ Bursa Rüşdiyesi'nin öğrenci sayısı 150'yi geçtiği için 1878 senesinde masarif-i müteferrikası 1.000 gurusdan 1.500 gurus çıkarılmıştır. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073**, s. 195, (06 M 1295 / 10 Ocak 1878) Evr. Nu: 141.

⁷²⁰ **BOA. MF.MKT., 13/4**, (01 Ş 1290 / 24 Eylül 1873).

⁷²¹ **BOA. MF.İBT., 3/32**, (17 Ra 1290 / 15 Mayıs 1873).

olunduğu halde hem muallimlerin eğitim yapmasının çok zor olacağı, hem de hıfzıssıhha nokta-i nazarından daha fazla izdihama sebebiyet verilemeyeceğinden rüşdiye kısmına kaydolmak için müracaat edeceklerin kayıtlarının yapılmaması gerektiği belirtilmişti. O kişilerin civarda bulunan Numûne-i Şakirdan-ı Hamidi ve Eğrikapı Merkez Rüşdiyesine gitmeleri gerektiği uyarısında bulunulması, fakat ibtidâiye kısmına kayd olunacakların kabul edilmesine karar verilmişti⁷²².

Yukarıda örneklerini gördüğümüz gibi talebe sayılarındaki artışla nasıl ki muallim ihtiyacı doğmuş ve bu mekteplere yeni muallimler atanmışsa, bazı yerlerde bunun tam aksi durumlar meydana gelmiştir. Öğrenci sayısında azalmalar devam jurnallerinden anlaşılmaktaydı. Bu gibi durumlarda devlet öğrenci sayısındaki düşüşün sebeplerinin araştırılmasını ve öğrencilerin mektebe devamını sağlamak için gerekli teşviklerin yapılmasını sağlamaya çalışmıştır.

Öğrenci sayısındaki azalma sonucu ortaya çıkan uygulamalardan biri muallim-i evvelliğin lağvedilmesidir. Midilli Adası'ndaki rüşdiye mektebinin muallim-i evvelliği, öğrenci sayısı azaldığı için lağvedilmiş; fakat daha sonra yeniden sayı artmaya başlayıp da muallim-i sâni ile idare edilemeyecek duruma gelince Dârülmuallimîn mezunlarından Abdulgaffur Efendi muallim-i evvelliğe tayin olunmuştur⁷²³. Merzifon Rüşdiye Mektebi'nin de öğrenci sayısı azalınca bir muallim-i sâni ile idaresinin mümkün olacağı anlaşılmış ve aynı zamanda kötü hal ve hareketlerde bulunduğu anlaşılan muallim-i evvel Ali Raşid Efendi azledilmiştir⁷²⁴. Lefke'deki öğrenci sayısının azalmasının sebebi ise oldukça ilginçtir. Burada Şeyh Mehmet Efendi'nin adamlarından olup asker firarisi oldukları zannedilen bazı kişiler rüşdiye mektebi aleyhinde faaliyetlerde bulununca bir hayli öğrenci varken, sayı birden bire 7'ye düşmüş, çoğalması da mümkün görünmeyince mektep lağvedilmişti. Fakat öğrenciler tarafından bazı gazetelere gönderilen yazılardan, buna şeyhin

⁷²² BOA. MF.İBT., 217/3, (24 N 1326 / 20 Ekim 1908).

⁷²³ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 22, (21 C 1283 / 30 Ekim 1866) Evr. Nu: 4.

⁷²⁴ BOA. MF.MKB., 1/81, (17 M 1289 / 27 Mart 1872).

sebebi olduğu anlaşılmış ve mektep yeniden açılmış ve şeyh de buradan gönderilmiştir⁷²⁵.

Devlet kabiliyetli olan öğrencilerin rüşdiye mektebine gönderilmesi için velileri teşvik yoluna gitmiştir⁷²⁶. Sıbyan mekteplerinde okuyan çocukların her sene imtihanla rüşdiyelere girmesi gerekirken bazı yerlerde öğrenciler rüşdiye mektebine gitmeyip medreselerin muntazam olmayan odalarında toplanmaktaydılar. Bu ise onları eğitim nimetinden mahrum bırakacağından etkili bir teşvikat yapılarak bu öğrencilerin rüşdiyelere gelmeleri sağlanmaya çalışılmış ve bu duruma sebep olanların şiddetle uyarılması gerektiği Meclis-i Maârif tarafından bildirilmiştir⁷²⁷. Bosna Hersek'te açılan Latin Mektebi'nden mezun olan çocuklar da rüşdiyelere girebiliyorlardı⁷²⁸.

Öğrenci sayısındaki düşüşlerin en önemli sebebi bölge halkının ilme ve maârife ilgisinin yeteri kadar olmamasıydı. Limni Adası halkı, bu zihniyet sebebiyle çocuklarını rüşdiye mekteplerine göndermediklerinden mektep önce lağvedilmiş, sonra ise buradaki çocukların “ulûm-ı dinîye ve mezhebiyeyi talim etmesi” gerektiğinden mektebin lağvı uygun görülmeyle etkili bir teşvikat yapılırsa 60-70 öğrenci toplanabileceği düşünülmüştür. Bunun üzerine mektebin yeniden açılması, hükûmet tarafından çocukların toplanması ve buraya tayin olacak hocanın öğrencileri okutmaya ve ahaliye akâid-i dinîyelerini öğretmeye memur olması hasebiyle eski maaşına istenilen

⁷²⁵ BOA. MF.MKB., 17/4, (06 N 1295 / 04 Eylül 1878).

⁷²⁶ Gelibolu Sıbyan Mektebi öğrencilerinden kabiliyetli görülenlerin rüşdiye mektebine gönderilmesi için velilerin teşvik edilmesi istenmektedir. Bkz. BOA. MF.MKT., 4/3, (17 C 1289 / 21 Ağustos 1872).

⁷²⁷ Denizli Rüşdiyesi'ne öğrenci gelmemesi sebebiyle Aydın vilâyetine yapılan uyarı için bkz. BOA. MF.MKT., 42/87, (09 Ş 1293 / 29 Ağustos 1876).

⁷²⁸ BOA. TŞR.BNM., 12/95, (15 Ş 1280 / 24 Ocak 1864); Latin Mektebi hakkında Tezâkir'de yer alan bilgiye göre; Mostar'daki Latin táfesi Mostar Rüşdiye Mektebi'ne 18 çocuk getirip kaydettirmek ister. Fakat bu çocuklar henüz elif bâ okumamış olduklarından ikinci derecedeki rüşdiye mektebine alınmaları uygun görülmez. Sıbyan mekteplerinde ise Kur'an ve ilm-i hâl okutmak onlar için uygun olmayacağından yıllık 500 gurus kira ile bir hâne bulunup, 150 gurus maaşla bir ehl-i İslâm hocası tedarik edilir. Bunların sayısı 18 iken mektebin küşâdında 30'a çıkar, sonra da 50 kişiye ulaşır ve kısa sürede Türkçe okuma yazmaya başlarlar. Bu mektep devlet mektebidir ve hocası Müslüman olduğundan Latinlere mahsus olmayıp Müslim, Lâtin ve Ortodoks çocuklara açık olarak rüşdiye mektebine mahrec olarak açılmıştır. Fakat açılışına sebep Latinler olduğu için Latin Mektebi olarak anılmıştır. Bkz. Cevdet Paşa, Tezâkir 21-39, s. 18-19.

zammin ilavesine karar verilmiştir⁷²⁹. Benzer şekilde Yenişehir Rüşdiye Mektebi de muallim-i evvelik ile idare edilirken öğrencilerin azalması sonucu muallim-i sâni ile idare edilmeye başlanmış, fakat daha sonra öğrenci sayısı 123'e çıkınca bir muallim ile idaresi mümkün olmadığından ikinci bir muallim-i sâni tayin edilmiştir⁷³⁰.

Köstence Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli tarafından gelen şukkada ise öğrenci sayısının geçen sene 60'a ulaştığı, bu sene ise pek az öğrenci alındığı ve bazılarının da devam etmediğinden söz edilmektedir. Muallim, bölge halkının ilmin kıymetini henüz anlayamadığını, bu yüzden mektebin öğrencilerini teşvikin mümkün olamayacağını, ancak cebri bir muamele ile mektebe devam etmeyenlerin devam ettikleri sırada yapılan masraftan kendilerine düşen miktarın tazmin ettirilmesini söylemiştir. Fakat böyle bir uygulamanın Maârif Nizamnâmesi'ne muhalif olduğu gerekçesiyle bu teklif reddedilmiştir⁷³¹.

Devlet, devam jurnalleri incelendiğinde öğrenci sayıları azalan ya da olması gerekenden az olduğu anlaşılan vilâyetlere, gerekli teşviklerin yapılması konusunda uyarılarda bulunmuştur. Örneğin Bosna vilâyetine yazılan yazıda, Belene Mekteb-i Rüşdiyesi öğrencilerinin önceden 30 nefer olduğu halde şimdi 10 nefere düştüğünün jurnalden anlaşıldığı ve bu halin esef verici bulunduğu ifade edilmiştir. Bu durumun sebebinin bildirilmesi ve gerekli teşvikatın yapılarak sayının çoğaltılmasının sağlanması istenmiştir⁷³².

⁷²⁹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069, s. 16-17, (21 N 1284/ 16 Ocak 1868) Evr. Nu: 1010.

⁷³⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 54, (13 R 1288 / 01 Temmuz 1871) Evr. Nu: 52; Ereğli'de de aynı durum görülmektedir. “Şakirdanın killetinden dolayı muallim-i evvelliği lağv olunan Ereğli Rüşdiye Mektebi şakirdanının tekessürü cihetiyle muallim-i evvelliğine tedrise başlandığı tarihten itibaren 600 guruş maaşla Erzincan Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli olup Dersaadet'de bulunan Mehmed Efendi'nin tayini ve kendisine 300 guruş harcırah itasıyla maaş-ı mezkûrun sene-i haliye maârif bûdcesinin 6. faslının 3. maddesinde muharrer tertibinden ve harcırahın dahi fasl-ı mezkûrun 6. maddesinde gösterilen zuhurat tertibinden tesviyesi hususlarına iş'âr-ı vâlâlarına bi'l istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahî müteallık buyurulmuş ...” Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 190, (12 Ş 1290 / 05 Ekim 1873) Evr. Nu: 139.

⁷³¹ BOA. MF.MKT., 17/55, (09 M 1291 / 26 Şubat 1874).

⁷³² BOA. MF.MKT., 9/47, (04 M 1290 / 03 Mart 1873); Karahisar-ı Sahib, İznik, Aziziye-i zir, İnebolu, Çüngüş, Siverek, Çorlu, Kars teşvikat yapılması uyarısında bulunan illerdendir. Bkz. BOA. MF.MKB., 8/104, (27 M 1290 / 26 Mart 1873).

Benzer şekilde Süleymaniye Mekteb-i Rüşdiyesi'nde⁷³³, Karahisar sancağındaki Aziziye Rüşdiye Mektebi'nde⁷³⁴ Berat Mekteb-i Rüşdiyesi'nde⁷³⁵, Drama Mekteb-i Rüşdiyesi'nde⁷³⁶, öğrenci sayısının azaldığı devam jurnallerinden anlaşılmış ve bunun sebebinin bildirilerek öğrenci sayısını artırmak için gerekenin yapılması istenmiştir. Tuna vilâyetine yazılan yazıdan da, Plevne Mekteb-i Rüşdiyesi'nin toplam 130 neferi olmasına rağmen 40'ının mektebe devam ettiği, gerisinin ötede beride gezerek vakit geçirdiği anlaşılmıştır. Rüşdiye mekteplerindeki öğrencilerin çoğalması ve onların devamlarının sağlanması ise hükûmet memurlarının görevlerinden olup mahalli hükûmetin bu mektebe ehemmiyet vermemesi ise mucib-i teessüf olarak karşılanmış ve bu konuda nasihatle bulunulması istenmiştir⁷³⁷.

Kimi zaman velilerle işbirliği yapılarak⁷³⁸ kimi zaman bu azalmanın sebepleri araştırılıp ahali bu konuda teşvik edilerek⁷³⁹ öğrencinin mektebe devamının sağlanmasına çalışılmıştır. Tokat Mekteb-i Rüşdiyesi talebelerinin çoğunluğunun da tahsil süresini tamamlamadan mektepten çıktıklarının, mektebin muallimi tarafından bildirilmesi üzerine Meclis-i Maârif tarafından konu müzakere edilmiş, gereken tedbirlerin alınması ve bu gibi durumların taşrada da görülmesinden dolayı tüm vilâyetlere ta'mimen bildirilmesine karar verilmiştir⁷⁴⁰.

Ayrıca o bölgedeki sıbyan mektebi öğrencilerinin burayı bitirdikten sonra rüşdiyelere girmeleri teşvik edilerek⁷⁴¹ rüşdiye öğrencilerinin sayısı artırılmaya çalışılmıştır.

⁷³³ BOA. MF.MKT., 2/74, (29 R 1289 / 05 Temmuz 1872).

⁷³⁴ BOA. MF.MKT., 9/31, (04 M 1290 / 03 Mart 1873).

⁷³⁵ BOA. MF.MKT., 9/30, (03 M 1290 / 02 Mart 1873).

⁷³⁶ BOA. MF.MKT., 9/1, (02 M 1290 / 01 Mart 1873).

⁷³⁷ BOA. MF.İBT., 3/95, (2 Za 1290 / 23 Aralık 1873).

⁷³⁸ BOA. MF.MKT., 3/37, (23 Ca 1289 / 29 Temmuz 1872).

⁷³⁹ BOA. MF.MKT., 2/159, (15 Ca 1289 / 21 Temmuz 1872).

⁷⁴⁰ BOA. MF.MKT., 2/125, (10 Ca 1289 / 16 Temmuz 1872).

⁷⁴¹ BOA. MF.MKT., 9/90, (09 M 1290 / 08 Mart 1873); BOA. MF.MKT., 9/91, (09 M 1290 / 08 Mart 1873).

Şehr-i Zor Rüşdiye Mektebi'nde önceden 800 öğrenci bulunduğu halde, sayının günden güne azaldığı işitilince bu durum şayan-ı teessüf olarak görülmüştür. Maârifin ve fûnunun ilerlemesi maksadıyla kurulmuş olan rüşdiye mekteplerindeki öğrencilerin çoğalmas ve mektebe devamlarının sağlanması hükûmet memurlarının görevlerinden biri olarak görüldüğünden, öğrencilerin devamının sağlanması için memurlara tebligat yapılması Meclis-i Maârif'ten istenmiştir⁷⁴². Nitekim öğrenci bulunamadığı için lağvedilen mektepler de olmuştur⁷⁴³.

Gedus (Gediz) Rüşdiyesi muallimi, gönderdiği mektupta mektebin harap olduğunu, ahalinin gayretsizliği sebebiyle sıbyan mektebinden rüşdiyeye yeterlilik kazanarak gelen çocuk bulunamadığını ve mektebin devamı halinde de bir faydasının olmayacağını belirtmiştir. Muallimin bu bilgilendirmesine bakılınca burada rüşdiye mektebine ihtiyaç olmadığı boşuna masraf ve maaş sarfedildiği ve kapatılmasının uygun olduğu Hüdavendigâr vilâyetine bildirilmişti⁷⁴⁴.

1890 senesinde Necid ahalisinin de çocuklarını okula göndermediği, sadece 8-10 memur çocuğunun mektebe devam ettiği anlaşıncı Necid mutasarrıflığı, Nezâret tarafından uyarılmıştır. Uyarıda gerekli teşviklerin yapılarak bölgedeki çocukların rüşdiyeye devamlarının sağlanması ve mektebin her bakımdan geliştirilmesi isteniyordu⁷⁴⁵. Mektebe muallim gönderilmesindeki gecikmelerin de o mektebin talebelerinin günden güne azalmasına sebep olduğu müfettiş raporlarıyla sabittir⁷⁴⁶.

⁷⁴² **BOA. MF.İBT.**, 3/147, (12 Za 1290 / 02 Ocak 1874).

⁷⁴³ Fizan Rüşdiye Mektebi'ne öğrenci toplanamadığı için lağvedilmesi hakkında bkz. **BOA. MF.MKT.**, 61/121, (05 Ca 1296 / 27 Nisan 1879).

⁷⁴⁴ **BOA. MF.MKT.**, 35/46, (23 Ra 1293 / 18 Nisan 1876).

⁷⁴⁵ **BOA. MF.MKT.**, 117/116, (11 L 1307 / 30 Mayıs 1890).

⁷⁴⁶ Edirne ve Selânik vilâyeti mülkiye müfettişliğinden irsal olunan aylık raporların bir fıkrasında bir seneyi mütecaviz müddetten beri Kavala Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli gönderilmemesi sebebiyle öğrenci sayısı günden güne azalmakta, mevcut talebenin 25'e düştüğü bildiriliyordu. Bkz. **BOA. DH.MKT.**, 2440/68, (26 Ş 1318 / 19 Aralık 1900).

2.6.1. Rüşdiyelerin İdadiye Dönüştürülmesi

1873'te temelleri atılan idadi mektepleri ülke genelinde belirli merkezlerde açılmaya başlandı. Bu mekteplerin sayısının artırılması ve daha geniş kitlelere hizmet götürülebilmesi için bazı rüşdiyelerin lağvedilerek idadiye dönüştürülmeleri yoluna gidildi. Bu maksatla 1889/90 senesine kadar vilâyetlerde ve sancaklarda idadi mektepleri olarak inşa edilmiş olan 22 mahalde bulunan rüşdiye mektepleri lağvedilerek, burada görev yapan öğretmen ve diğer görevlilerin idadilere nakledilmesine başlandı⁷⁴⁷.

1890 tarihli bir vesika rüşdiyelerin lağvedilerek idadiye dönüştürülme gerekçesine ve bu işin nasıl yapılacağı konusuna açıklık getirmektedir. Buna göre; aşar ile müsakkafat vergisinin dörtte biri İstanbul'a, dörtte üçü ise vilâyetlere tahsis olunurken, sonradan vilâyete ait kısmın bir payı da İstanbul'a ayrılmıştır. Bu sebeple diğer yerlerde idadi mektebi açılması mümkün olmayacağından idadi mektebi bulunan yerlerdeki rüşdiyelerin lağvedilerek tahsisatının mekâtib-i idadiye tahsisatına eklenmesi ve açılmayan mekâtib-i idadiyenin de açılması gerektiği bildirilmiştir. Bu idadi mekteplerinde rüşdiyeye mahsus olan iki ya da üç sınıf arttırılarak rüşdiye hizmeti de yerine getirilecektir. Lağv olunacak rüşdiye mekteplerinin muallimleri ve hademeleri idadi mekteplerinde istihdam edilerek açıkta kimsenin kalmaması sağlanacaktır. Boş kalan rüşdiye binaları ise mekâtib-i ibtidâi olacaktır⁷⁴⁸. Manastır vilâyetine bağlı Görice'de bulunan mülga rüşdiye mektebi binasının da, idadi haline dönüştürülmesi için gereken inşa

⁷⁴⁷ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 240; Aslında daha 1874 tarihinde, yani idadilerin açılmasının hemen ardından rüşdiyenin idadiye dönüştürülmesi konusunda talepler gelmekteydi. Örneğin Yenişehir'deki rüşdiye mektebinin idadiye tahvili halinde mevcut tahsisata bir miktar daha ilave edilmesi gerektiği ve bu miktarın da mahallince karşılanması gereği ifade edilmişti. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 219, (21 C 1291 / 04 Ağustos 1874) Evr. Nu: 101.

⁷⁴⁸ **BOA. Y.A.RES., 50/21**, (08 C 1307 / 29 Ocak 1890). Belgenin altında Hariciye, Dâhiliye, Bahriye Nazırları, Serasker, Şura-yı Devlet Reisi, Şeyhülislâm, Sadrazam, Emîr-i Divan-ı Hümayun, Sadâret Müsteşarı, Maârif Nâzırı, Ticaret ve Nafia Nâzırı, Evkaf-ı Hümayun Nâzırı, Maliye Nâzırı, Adliye Nâzırı'nın imzaları yer alıyor.

masrafının Manastır vilâyetinin isteği üzerine maârif tahsisatından karşılanması, meblağ uygun bulunduğu için kabul edilmiştir⁷⁴⁹.

Lağvedilen rüşdiyelerdeki öğretmenler bu durumdan kimi zaman olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Şöyle ki; Mehmed Nuri Efendi, on sekiz seneden beri Hama Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evvelliğiyle rik'a muallimliğinde "ifa-yı hüsn-i hizmet" ettiğini ve 620 guruş maaşının idaresine yetmeyecek kadar az olduğundan "dûçar-ı zaruret" olduğunu söyleyerek maaşına uygun bir miktar zam yapılmasını istemiştir. Bu arzuhal, vilâyet maârif müdürlüğü tarafından bu kişinin ehliyeti ve hüsn-i hizmetine nazaran uygun görülmüş ve Maârif Nezâreti'ne yazılmıştır. Fakat bu talep, söz konusu rüşdiye mektebi idadiye çevrileceği için maaş zammına hâcet kalmaması sebebiyle reddedilmiştir⁷⁵⁰.

Muallimlerin rüşdiyelerden sonra idadilerde girdikleri dersler için aldıkları ücretler rüşdiye muallim-i evveliklerinden daha az olduğu için zor durumda kalanlar olmuştur. Aydın Maârif Müdürü, Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne yazdığı dilekçede Muğla Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli olan Hacı Hamdi Efendi'nin düştüğü durumdan bahsetmekte ve meselenin hallini rica etmektedir. Dilekçede anlatılana göre, Hacı Hamdi Efendi, rüşdiye mektebi lağvedilip idadiye dönüştürülünce mekteb-i idadinin ulûm-ı dinîye dersleri için 150 guruş, Türkçe dersleri için de 200 guruş maaşla tayin edilmiştir. Toplam 350 guruş maaş alan bu muallimin ailesi çok kalabalık olduğu için bu miktar kendisine yetmemiş ve yeniden başka bir yerdeki rüşdiye mektebi muallim-i evvelliğine tayinini istirham etmişse de bu isteği yerine getirilmemiştir. Gittikçe daha zor durumda kalan muallim ise mecburen istifa etmiş ve meramını anlatmak üzere İstanbul'a gelmiştir. Aydın Maârif Müdürü de bu muallimin yeniden uygun bir yerde rüşdiye mektebi muallim-i evvelliğine atanmasını Nezâret'ten istemektedir⁷⁵¹.

⁷⁴⁹ BOA. ŞD., 214/72, (19 Ca 1314 / 26 Ekim 1896).

⁷⁵⁰ BOA. MF.İBT., 30/93, (10 S 1310 / 02 Eylül 1892)

⁷⁵¹ BOA. MF.MKB., 65/78, (19 Ca 1312 / 17 Kasım 1894).

İdadiye dönüştürülen rüşdiye mekteplerindeki öğretmenlerden bazıları idari görevler üstlenmek istemişlerdir. Beyrut ahalisinden olan ve 20 seneden uzun bir süredir İslâm mekteplerinde Arapça ve Fransızca hocası olarak görev yapan ve üç senedir de Nablus Rüşdiyesi'nde Fransızca hocalığı yapan Reşid Sıdkı isimli muallim bu rüşdiyenin idadiye dönüştürülmesiyle açıkta kalmıştır. Bu yüzden Beyrut Maârif Müdüriyeti vasıtasıyla Nezâret'ten bir muallimliğe tayinini ister fakat bu mümkün olmaz. 14 kişiden kalabalık olan bir ailenin reisi olduğunu ifade eden muallim, mevcut servetinin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak olduğunu ve sefalet ve zaruret içinde olduğunu söyler. Kendisinin dört lisana vakıf olduğunu, Beyrut vilâyetinin kütüb ve muayene memuriyetinin de önemli bir vazife olduğunu ve yabancı dillerdeki kitapların ve risalelerin tercümesine muktedir olmayıp sadece Fransızca diline vakıf olan Maârif Müdürü Mehmed Celaleddin Bey'in bu memuriyete layık olmadığını ifade eder. Perişan haline merhamet edilerek bu memuriyete tayin edilmesi ya da Beyrut İdadisi'nde bir muallimin ayrılmasıyla boş kalan Fransızca muallimliğinin kendi uhdesine verilmesi talebinde bulunur⁷⁵².

Dârümuallimîn-i Rüşdî mezunlarından olan bir muallim, dilekçesinde; 4,5 seneden beri Hadide ve San'a mülkiye rüşdiyeleri muallim-i evvelliğinde görev yaptığını, güzel hizmetler yapmaya gayret ettiğini, bu süre zarfında hakkında hiçbir şikâyet olmadığını, Arap çocuklarının eğitim öğretimi konusunda gayretleri ve teşvikleri olduğunu söyler. Hatta bu teşvikler sayesinde birçok talebesinin şهادetname alarak mülkî ve askerî dairelerde istihdam edildiğini ve birçoklarının da yeniden mektebe dâhil olduğunu ifade eder. Muallimi bulunduğu Merkez Rüşdiyesi'nin mülkiye idadisine dönüştürüleceği bilgisinin alındığını, beş sene muallimlikte bulunmuş olanların da idadi müdürlüklerine tayinlerinin Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne uygun olduğunu belirtir. Padişah emri gereği Yemen'de hizmet edenlerin 8 aylık hizmetleri bir sene kabul edileceğinden kendisinin hizmetinin de 5 seneden fazla olacağını söyleyerek açılacak San'a Mülkiye

⁷⁵² BOA. MF.MKB., 72/93, (14 S 1314 / 25 Temmuz 1896).

İdadisi Müdürlüğü'ne, o da olmazsa müdür muavinliği görevine getirilmesini talep etmiştir⁷⁵³. Muğla İdadisi muallimi ise, Nezâret'e yazdığı dilekçede Konya vilâyetindeki Hamidabad ve Niğde rüşdiye mekteplerinin idadiye tahvil olması sebebiyle buraya müdür olarak atanmasını ister⁷⁵⁴.

1899 senesinde, Kavala kasabasında Mehmed Ali Paşa tarafından yaptırılan ve aynı vakıf tarafından idare olunan rüşdiye mektebinin, idaresi yine vakfa bağlı olarak taşra mekâtib-i idadiyesi programına uygun olarak 5 senelik idadi derecesine dönüştürülmesi uygun görülmüştür. Niizamname'nin 120. maddesinde şartların uygun olması halinde mekâtib-i âliye şehadetnamelilerinden seçilecek müdür ve muallimler ile diğer görevlilerin memuriyetleri Nezâret tarafından tasdik edilmiştir. Ayrıca mektep dâhilinde ibtidâi ve rüşdî şubeleri de tesis edilmek şartıyla bu okulun derecesinin yükseltilmesine karar verilmiştir⁷⁵⁵.

1902 senesinde Urfa'daki rüşdiye mektebine iki yıl daha ilave edilerek mektep beş seneye çıkarılmış ve idadi derecesine yükseltilmiştir⁷⁵⁶. Aynı sene Isparta'daki erkek rüşdiyesinin de 3 sınıfı rüşdiye, 2 sınıfı idadi olmak üzere 5 sınıflı bir idadi haline getirilmiştir⁷⁵⁷. Mekteplerin idadiye dönüştürülmesi, malî güçlükleri de beraberinde getiriyordu. Erzincan'daki rüşdiye mektebi idadiye dönüştürülmüş olmasına rağmen masraflar için Hisse-i Maârif'ten tahsisat ayrılamamıştır. Bu durumda mektebin tekrar rüşdiyeye dönüştürülmesine cevaz verilemeyeceği, masraflar için başka bir karşılık bulunması talep edilmiştir⁷⁵⁸.

⁷⁵³ BOA. MF.MKB., 93/29, (22 Za 1317 / 22 Nisan 1900).

⁷⁵⁴ BOA. MF.MKB., 105/127, (20 M 1320 / 29 Nisan 1902).

⁷⁵⁵ BOA. ŞD., 216/8, (21 M 1317 / 31 Mayıs 1899). BOA. Y.A.RES., 104/50, (09 Ş 1317 / 12 Aralık 1899). Bu iki belgede de aynı meseleden bahsedilmektedir. Mayıs ayına ait ilk belgede istenen izin, Aralık ayına ait ikinci belge ile verilmiştir. Bu da ruhsat verilmesi için gerekli bürokratik işlemlerin ne kadar uzun vakit aldığını gösterir.

⁷⁵⁶ Böylece Şanlıurfa'da ilk lise 1902 senesinde açılmış ve ilk müdürü de İhsan Şerif Saru olmuştur. Bkz. Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1995, s.145.

⁷⁵⁷ Sonraki yıllarda rüşdiye sınıfları ilkokul ile birleştirilmiş, idadi kısmı 3 sınıflı bir hale getirilmiştir. Bkz. Aldan, *a.g.e.*, s. 40.

⁷⁵⁸ BOA. MF.MKT., 881/65, (12 B 1323 / 12 Eylül 1905).

1904 senesinde Priştine⁷⁵⁹, 1907 senesinde Edirne Marki Köyü'ndeki rüşdiye mektebi de idadiye dönüştürülmüştür⁷⁶⁰.

Rüşdiyelerin idadiye dönüştürülmelerinin bir sebebi de, idadi binalarının artan öğrenci sayısı için yeterli olmamasıydı. Bu sebeple 1907 senesinde İstanbul'da binasının elverişli olduğu anlaşılan Davutpaşa Rüşdiye Mektebi'nin de idadiye dönüştürülmesine karar verilmiştir⁷⁶¹.

1916 senesi başlarında Antalya İnas Rüşdiyesi de idadiye dönüştürülmüş ve buraya aynı zamanda müdire-i sâniyelik vazifesini ifa etmek üzere 1.500 guruş maaşla bir lisan ve piyano muallimesi tayin olunması istenmiştir⁷⁶². Bu değişiklikler göstermektedir ki, rüşdiye mektepleri, her ne kadar 1913 yılında mekâtib-i ibtidâi adı altında birleştirilmiş olsa da varlıklarını bu tarihten sonra da bir süre devam ettirmişlerdir.

2.6.2. Rüşdiyelerin İbtidâiye Dönüştürülmesi

Rüşdiye mektepleri bazı yerlerde beklenen faydayı gösterememiştir. Devlet, bu durumda o bölgedeki rüşdiye mektebini ibtidâi mektebine dönüştürerek masrafları azaltma yolunu seçmiş; bu şekilde tasarruf olunan para, başka yerlere sarfedilmiştir.

Lefke Rüşdiye Mektebi'nin öğrencilerinin sayısı azalınca bir muallim-i sâni ile idaresinin mümkün olmadığı anlaşılmış ve mektebin muallim-i evveli Zeynelabidin'in aynı maaşla Ankara vilâyetindeki Kırşehir Rüşdiyesi'ne

⁷⁵⁹ Priştin Rüşdiye Mektebi'nin idadiye çevrilmesi için iki kıt'a keşifname gereğince, gerekli olan 6.557 guruşun mahalline terk olunan hisse-i i'âne'den ödenmesi Kosova vilâyeti Maârif Müdürü'nden istenmişti. Meclis-i Maârif'e havale edilen bu istek neticesinde hesaplama hatası yapıldığı anlaşılmış ve meclidiye 19 guruş hesabıyla 6383 guruşa indirilmiştir. Bu miktar da hisse-i i'âne-i mahalliyeden ödenmek üzere Nezâret'in sene-i hâliye bütçesinin inşaat tertibine ilavesi istenmiştir. Bkz. **BOA.ŞD.**, 220/2, (20 C 1322 / 1 Eylül 1904). Maârif-i Umûmiye Nâzırı Haşim Paşa imzalı.

⁷⁶⁰ **BOA. MF.MKT.**, 1026/2, (27 L 1325 / 03 Aralık 1907).

⁷⁶¹ **BOA. MF.MKT.**, 1026/2, (27 L 1325 / 03 Aralık 1907).

⁷⁶² **BOA. DH.UMVM.**, 68/54, (08 S 1335 / 02 Aralık 1916).

nakledilmesi, Lefke'ye ise mahallî ulemasından bir muallim-i sâni seçilip isminin gönderilmesi Hüdavendigâr vilâyetinden istenmiştir. Gelen cevapta ise mektebin muallim-i sânilğine imtihan sonucunda ehliyet ve liyakati olduğu anlaşılan mahallî ulemasından Mehmed Ali Efendi seçilmiş, fakat mektebin muallim-i sânilik için maaşı olmaması sebebiyle durum Maliye Nezâreti'ne bildirilmiştir. Sonuç olarak boş yere maaş verilmemesi için mektebin sıbyan mektebine dönüştürülmesine ve Mehmed Ali Efendi'nin o maaşla mektebin muallim-i sânisini olarak tayininden vazgeçilmesi gerektiğine karar verilmiştir⁷⁶³.

İstanköy Rüşdiye Mektebi'nde de benzer bir durum görülmüştür. Bu mektebin öğrencilerinin mevcudu çok az olup, mevcudun artması da pek mümkün görünmüyordu. 15-20 öğrenci için de muallim-i evvel tayin edilip 6-7 yüz gurusu maaş verilemeyeceğinden şartlara uyan bir muallim-i sâni müracaat ederse numune hattıyla imtihan varakasının gönderilmesi, aksi takdirde boş yere maaş verilmemesi için mektebin sıbyan mektebine dönüştürülmesi gerektiği Cezayir-i Bahr-i Sefîd vilâyetine bildirilmiştir⁷⁶⁴.

Perloganda karyesinde ise rüşdiye mektebinden beklenen fayda sağlanamadığından buranın ibtidâi mektebine dönüştürülmesi uygun görülmüştür. Muallim-i evvel ve sâniye mahsus 800 gurusu maaşın ise şu şekilde dağıtılması istenmiştir. Mektep, ibtidâiye dönüştürüldüğünde ikişer yüz gurusu iki muallime, 200 gurusu talebesinin çokluğu sebebiyle Konya Dârümuallimîn şubesi muallim muavinliğine ve 100 gurusu da çoktan beri boş olup maaşının azlığı sebebiyle muallim bulunamayan Bozcaada Rüşdiye Mektebi tahsisatına ilave edilecektir. Perloganda Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine de 500 gurusu maaşla Hulusi Efendi tayin edilecektir. Yalnız Hulusi Efendi'nin görevinde titizlik göstermesi ve hakkında şikâyet olursa da bir daha istihdam edilmeyeceği yönünde uyarılması istenmiştir. Kalan 100 gurusu ise şimdilik mevkuf tutulacaktır⁷⁶⁵. Yine beklenen faydayı sağlamadığı

⁷⁶³ BOA. MF.MKB., 8/65, (19 M 1290 / 18 Mart 1873).

⁷⁶⁴ BOA. MF.MKT., 42/112, (16 Ş 1293 / 5 Eylül 1876).

⁷⁶⁵ BOA. MF.MKB., 88/40, (09 Z 1316 / 19 Nisan 1899).

gerekçesiyle aynı sene Pertek Rüşdiye Mektebi'nin de ibtidâi mektebine dönüştürülmesi ve tahsisatıyla Mamuretü'laziz'de bir Dârümuallimîn açılması gündeme gelmiştir⁷⁶⁶.

Mülkî rüşdiyelerindeki öğrenci sayısının azalmasının bir diğer sebebinin askerî rüşdiyeler olduğu anlaşılmaktadır. Suriye'deki Çakmakkiye Rüşdiye Mektebi'nin öğrencilerinden askerî rüşdiyeye geçenler olmuş, fakat bunlardan bir kısmı daha sonra kendi rızalarıyla geri dönmek istemiş ve bu istekleri kabul edilmişti⁷⁶⁷. Fakat Süleymaniye'de durum biraz daha farklıydı. Burada askerî rüşdiye açılmasının ardından, mülkî rüşdiyelerdeki öğrencilerin büyük bir kısmı buraya geçtiğinden, mektepte sadece 5-10 öğrenci kalmıştı. Bunun üzerine ibtidâi mekteplerinin artırılması yönündeki irâde-i seniyye dikkate alınarak söz konusu rüşdiyenin ibtidâiye dönüştürülmesi ve burada öğretmen yetiştirmek üzere bir Dârümuallimîn kurulması Musul vilâyeti tarafından bildirilmiş ve bu talep uygun bulunmuştur⁷⁶⁸. Bağdat vilâyetinde de talebenin azalmasının sebepleri araştırıldığında öğrencilerin askerî rüşdiyeye rağbet ettikleri anlaşılmıştır⁷⁶⁹.

Kimi zaman ise bazı mekteplerin ibtidâiye dönüştürülmek istenmesine rağmen ihtiyaca binaen rüşdiye olarak devamı uygun görülmüştür. İznik'teki rüşdiye mektebinin istenildiği gibi gelişmemesine rağmen bu mektep lağvedilecek olursa nahiyedeki çocuklar tamamen mektepsiz kalacağından ve rüşdiye tahsisatının ibtidâi mektebine nakli mümkün olmadığından, ayrıca ibtidâi mekteplerinin maaş ve masrafları cemaate ait olduğundan mahallince bir karşılık bulunup ibtidâi mektebi açılincaya kadar rüşdiyenin devam etmesine karar verilmiştir⁷⁷⁰.

⁷⁶⁶ BOA. MF.MKB., 88/94, (21 Z 1316 / 01 Mayıs 1899).

⁷⁶⁷ BOA. MF.MKT., 38/59, (30 Ca 1293 / 22 Haziran 1876).

⁷⁶⁸ BOA. MF.MKT., 456/1, (09 Ra 1317 / 17 Temmuz 1899).

⁷⁶⁹ BOA. MF.İST., 2/55, (26 S 1319 / 13 Haziran 1901).

⁷⁷⁰ BOA. MF.MKB., 30/158, (17 Ra 1304 / 13 Aralık 1886).

2.7. Yabancı Okullar Karşısında Rüşdiyeler

18. yüzyıldan itibaren açılan ve sayıları gittikçe artan modern eğitim kurumlarının yanı sıra Rum, Ermeni ve Yahudilere ait azınlık okulları da faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla bütün tebaa hakkında ilan edilen eşitlik, gayr-i Müslimler lehine önemli sonuçlar doğurmuştur⁷⁷¹. Verilen haklar sayesinde sınırsız mektep açma özgürlüğü elde eden gayr-i Müslimlere ait mekteplerinin sayıları her geçen gün artmıştır.

Azınlıklar Batı ile ticaret yaparak zenginleştikçe, çocuklarını okutmak için Avrupa'ya göndermeye başlamışlar, önceden var olan dinî okullara (haham ve patrik okulları) ek olarak kendi cemaatleri için Batılı okullar kurmuşlardır. Burada 19. yüz yıl boyunca azınlıkların eğitiminde, Avrupalı yabancıların çocuklarını eğitmek amacıyla okullar açan Avrupa devletlerinin önemli bir rol oynadıkları da belirtilmelidir⁷⁷². Tanzimat ve Islahat Fermanları ile azınlıklara tanınan haklardan da yararlanan misyoner okullarının sayısı her geçen gün artmaya başlamıştır⁷⁷³. Yabancı devletlerin, okul⁷⁷⁴, hastane, dispanser, yetimhane gibi kurumlar açmalarının asıl sebebi Osmanlı ülkesindeki Hristiyan azınlıklarla ilgilenerek onların haklarını arama bahanesi⁷⁷⁵ elde etmek istemelerinden başka bir şey değildir.

Osmanlı Devleti her ne kadar kendi mekteplerini açma çabasında olsa da kaza ve köylere yeterince nüfuz edememiş, bu durumda sözü edilen yabancıların ve azınlıkların açtıkları mektepler etkili olmuş, onlar da bilhassa devletin ulaşamadığı yerlerde okullar açmayı tercih etmişlerdir.

⁷⁷¹ Tanzimat ve Islahat Fermanlarının yabancı ve azınlık okulları açısından değerlendirilmesi için bkz. M. Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1990, s. 37-42.

⁷⁷² Göçek, **a.g.e.**, s. 156.

⁷⁷³ Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 5-6.

⁷⁷⁴ Osmanlı Devleti'nde, Fransa, İngiltere, ABD ve Rusya tarafından kurulan yabancı okullardan başka Almanya, Avusturya ve İtalya'da 19. yüzyıl sonlarında okullar açmışlarsa da sayıları çok artmamıştır. Bkz. Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s. 192.

⁷⁷⁵ Fransızlar Katoliklerin, Ruslar Ortodoksların, İngiliz ve Amerikalılar ise Protestanların koruyuculuğunu üstlenerek Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni, Kürt, Arap vb. unsurlarla ilgilenmişlerdir. Bkz. Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, s. 6-9.

Azınlıklar içinde özellikle Ermeniler üzerinde, Amerikalıların bilinen çok ciddi etkileri ve yardımları olmuştur⁷⁷⁶. Ermenilerin 1834 yılında Anadolu'daki okul sayısının 120 civarında olduğu anlaşılmaktadır⁷⁷⁷. 1859'da Ermenilerin yaptığı bir istatistiğe göre İstanbul'da 42 adet Ermeni Okulu ve bu okullarda beş binin üzerinde öğrenci vardı. 1871'de bu sayı 48 okul ve altı bin öğrenciye çıkmıştır. 1897 yılında yabancıların açtığı okulların sayısı ise şöyleydi: Fransa 127, İngiltere 60, Almanya 22, İtalya 22, Avusturya 11, Rusya 7, Amerika Birleşik Devletleri 131⁷⁷⁸. 1895 yılında Gaziantep'te sadece 1 rüşdiye mektebi varken Ermenilerin 2 idadi ve 5 rüşdiye olmak üzere toplam 7 okulları bulunmaktaydı. Müslümanlara ait bu rüşdiye mektebinde okuyan öğrenci sayısı ise gayr-i Müslim okullarındakinden çok daha azdır. Bu durum, 19. yüzyılın ikinci yarısında Antep şehrindeki Müslüman Türk halkının harekete geçmesine sebep oldu ve 1895'te maârif işlerini idare etmek üzere bir Maârif Komisyonu kuruldu. Halk tarafından da büyük bir destekle karşılanan bu kuruluş sayesinde şehrin iyi yerlerinden arsalar alındı, dükkânlar yaptırıldı ve önemli bir gelir kaynağı elde edildi. Bu sayede şehirde pek çok yeni okul açılması sağlanmış oldu⁷⁷⁹.

1899 yılında Maraş'ta 2'si Gregorian, 5'i Protestan olmak üzere toplam 7 adet rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. Katolik olanlar ise Fransız rüşdiyelerine devam etmekteydi. O tarihte Maraş'ta Ermeni rüşdiyelerine devam eden öğrenci sayısı 876 iken Müslümanlara ait tek rüşdiye mektebinde sadece 95 öğrenci öğrenim görmekteydi⁷⁸⁰. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nde pek çok azınlığa okullar açılması yönünde diğer devletlere nazaran geniş haklar verilmişti⁷⁸¹.

⁷⁷⁶ a.g.e., s. 9.

⁷⁷⁷ Ergin, a.g.e., C. I-II, s. 753.

⁷⁷⁸ Remzi Kılıç, "Osmanlı Yönetiminde XIX. Yüzyıl Ermeni Okulları ve Faaliyetleri", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007, s. 85-86.

⁷⁷⁹ Hale Şıvgın, **19. Yüzyılda Gaziantep**, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Ankara, 1997, s. 77-78.

⁷⁸⁰ Nejla Günay, "Maraş Ermenileri'nde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C. III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007, s. 392-393.

⁷⁸¹ Halil Metin, a.g.e., s. 57.

19. yüzyılın başında çoğunlukla tek odalı bir mekânda rahipler tarafından eğitim verilen Hristiyan mektepleri, daha sonra eğitime önem veren zengin tüccar eliti ve kilise mallarının getirdiği gelir sayesinde hızla modern mekteplerin kurulmasıyla farklılaşmıştır. Devlet kontrolü dışında kalan bu mektepler sayesinde Osmanlı Hristiyanlarının eğitim sistemi, Avrupa'daki kadar hizmete yönelik ve pragmatik olmamakla birlikte yine de yüzyılın sonunda Müslümanların mekteplerinden çok daha üstün bir duruma gelmişti⁷⁸². Eğitim sisteminin ekonomik ve sosyal etmenlerin bir sonucu olduğu görüşüne paralel olarak, yerel cemaatler tarafından desteklenen Hristiyan azınlık okullarının Türk okullarından daha üstün olduğu bir gerçektir⁷⁸³.

Ruhsatsız ve denetimsiz olarak açılan bu okullara karşı Osmanlı Devleti'nde bazı düzenlemeler yapılmıştır. İlk olarak 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde⁷⁸⁴ "*Mekâtib-i Hususiye*" olarak nitelendirilen okullar hakkında bazı hükümler yer aldı⁷⁸⁵. Bu okulların ruhsat almaları zorunlu hâle getirilirken⁷⁸⁶, adâba mugayir ders okutulmaması için okutulacak derslerin cedveli ve kitapların tasdik ettirilmesi hükmü getirildi.

⁷⁸² Karpas, **Osmanlı Modernleşmesi**, s. 108-109.

⁷⁸³ Karpas, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, s. 60.; II. Abdülhamid Dönemi Maârif Nâzırlarından Zühdü Paşa'nın gayr-i Müslim ve yabancı okullar hakkında hazırladığı raporda Sivas'ın merkez sancak kazalarında Ermeni okullarının eğitim öğretim bakımından diğer azınlık ve Müslüman okullarına göre mükemmel derecede olduğu belirtiliyordu. Bkz. Adnan Şişman, **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006, s. 18.

⁷⁸⁴ **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 204-205.

⁷⁸⁵ Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde ve sonrasında yabancı okullarla ilgili gelişmeler ve çıkarılan kanunlar hakkında bkz. Gülnihal Bozkurt, **a.g.e.**, s. 161-169; Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 84-94; Haydaroğlu, İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ocak Yay., Ankara, 1993, s. 22-36.

⁷⁸⁶ 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 129. maddesinde belirtilen kurallar gereğince bu okulların ruhsat alarak açılması gerekirken, ileride verecekleri zararların sonuçlarını kavrayamayan İstanbul dışındaki hükümet memurlarının hoş görüleri ve kayıtsızlıkları sebebiyle bazıları ruhsatsız olarak açılmışlardı. 19. yüzyıl sonlarında Ermenilerin ülke genelinde çıkardıkları isyanlar sebebiyle, bu isyanlara kaynaklık eden kilise ve mektepler üzerindeki baskılar artırılmış ve denetim mekanizması geliştirilmeye başlanmıştır. Bu konuda ilk olarak Ermeni mekteplerinde verilen *Ermeni Topuluğunun ve Kilisenin Tarihi* dersi yasaklanmış yerine *Osmanlı Tarihi* dersi konulmuş, Ermeni matbaalarında basılan kitaplara denetimler getirilmiş, ruhsatsız yapılan mekteplerin ruhsat alması zorunluluğu getirilmiştir. Bkz. Şişman, **XX. Yüzyıl Başlarında ...**, s. 17.

Osmanlı Devleti, çok sayıda açılan gayr-i Müslim mekteplerinden ve yabancı mekteplerin olası zararlı etkilerinden Müslüman halkını korumak ihtiyacı duymuş, bu mekteplere Müslüman çocukların gitmemesi için tedbirler almak zorunda kalmıştır. Mesela Batı ve Orta Anadolu’da Ermeni nüfusunun yoğun olarak bulunduğu Aydın ve Ankara gibi büyük illerde Ermeni mekteplerine Müslüman çocukların gönderilmemesi, hâlen devam edenler varsa bir an önce okulla ilişkilerinin kesilmesi istenmiştir. İllerin valileri tarafından bu denetiminin yapılmasının istenmiş olması⁷⁸⁷ bu koruma ihtiyacının bir sonucudur. Bundan çok daha önceleri 1866 tarihinde devletin Rumeli kanadında bölge halkının Rum lisanına aşina olması sebebiyle bölgedeki Müslüman çocukların Hristiyan mekteplerine giderek eğitim gördüklerinden söz edilmektedir. Burada birdenbire rüşdiye mektebi açılması da faydalı olmayacağından öncelikle talep edilen 30 adet sıbyan mektebinin açılması uygun görülmüştür⁷⁸⁸.

Abdülhamid Döneminde ruhsatsız okulların kapatılması yoluna gidilmiş ve 6 Mayıs 1886’da gayr-i Müslim ve yabancı okulların teftişi ve programları ile kitaplarının incelenmesi için, Maârif Nezâreti’nde “Mekâtib-i Ecnebiye” ve “Gayr-i Müslime Müfettişliği Dairesi” oluşturuldu⁷⁸⁹.

1890’lardan sonra yabancı okulların sıkı kontrolü gündeme geldiyse de artık değil taşrada, İstanbul’da bile denetim yapmak son derece zorlaşmıştı. Yalnız bu yabancı, azınlık ve cemaat okullarının sayısının artması yerli ve özel okulların sayısının da artmasını sağlamış ve eğitimde sıkı bir denetleme sisteminin gerekliliği gündeme gelmiştir⁷⁹⁰.

⁷⁸⁷ Aydın ve Ankara valileri, bu istek doğrultusunda merkeze çektikleri telgraflarda kendi bölgelerinde bulunan Ermeni mekteplerine çocukların devam etmediğini, bu konuya dikkat edildiğini bildirerek denetimin devam ettiğini kanıtlamışlardır. Bkz. Mustafa Murat Öntüğ, “Osmanlı Devleti’nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimleri”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C. III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007, s. 324.

⁷⁸⁸ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 13, (11 Ra 1283 / 24 Temmuz 1866) Evr. Nu: 231.

⁷⁸⁹ Ayten Sezer, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, s. 10.

⁷⁹⁰ Gündüz, “... Eğitim ve Paradoksal Sonuçlar”, s. 181.

1899 senesine ait İtalya devleti tarafından açılan mekteplerin idaresi ve işleyişi hakkındaki hükümler dikkat çekicidir. Söz konusu İtalyan mekteplerine gitmek isteyen Müslüman çocukların, rüşdiye mektebinde mebâdi-i ulûm-ı dinîyelerini tahsil ile şehadetname almış olmadıkça kabul edilmemeleri gerektiği belirtiliyordu. Devletin, yabancı mekteplerde çocukların bilhassa dinî meselelerde kafasının karışmaması için rüşdiyede din derslerini almış olma zorunluluğu getirmesi önemliydi. Yine bu vesikaya göre, mekteplere kabul edilecek çocukların Türkçe eğitim öğretim görmesi mecburiydi. Saltanat-ı seniyye ile din-i mübîn-i İslâmın menfaatlerine aykırı kitap okutmak ve muallimler tarafından ders esnasında din ve devlet hakkında olumsuz ifadeler kullanmamak gerekiyordu. Ders cedvelleri ve okutulacak kitaplar mahallî hükûmetlere tasdik ettirilecek ve hükûmet memurları her ne vakit isterlerse bu mekteplere girip teftiş etmek yetkisine sahip olacaklardı⁷⁹¹. Böylelikle devlet bu okulları kontrol altında tutmaya çalışmış, öğrencilerin olumsuz fikirlere kapılmalarını engellemek için de çeşitli önlemler almayı ihmal etmemiştir.

Yerel idareciler de bu okulları bir sorun olarak görüyordu. Selânik Maârif Müdürü Radovişli Mustafa Bey, 1889 tarihinde hazırladığı layihada ülke genelinde açılmış olan yabancı eğitim kurumlarına ve yerli gayr-i Müslim mekteplerine değinmiş ve bu mekteplerde verilen eğitimin zararlarından söz etmiştir. Zararlı etkilerden kurtulmak için bu tür mekteplerin açılmalarının önlenmesi, bu mekteplere ruhsat verilmemesi, yerli okullarda yabancı uyruklu müdür ve öğretmen istihdam edilmesinin engellenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Daha da önemlisi eğitim kalitesi bakımından yabancı mekteplerden geri kalmayacak devlet okullarının açılması gerektiğini belirtmiştir⁷⁹² ki; bu ifade, halkın, yabancı okullara gitmesine mahal vermeyecek kalitede devlet okullarının olması gerektiğinin anlaşılmış olduğunu göstermesi bakımından

⁷⁹¹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1599, s. 92, (23 B 1306 / 25 Mart 1889) Evr. Nu: 5362; BEO. Ayniyât Def., Nu: 1599, s. 106, (27 L 1306 / 26 Haziran 1889) Evr. Nu: 7484.

⁷⁹² Maârif Müdürü'nün azınlık ve yabancı okullar hakkındaki geniş değerlendirmesi için bkz. Selçuk Akşin Somel, "Maârif Müdürü Radovişli Mustafa Bey'in Raporları ...", s. 121-125. (BOA. YMTV 37/56'dan nakleden).

önemliydi. Çünkü Müslüman öğrencilerin bu mektepleri tercih etmelerinin asıl sebebi birçok yerde ihtiyaca cevap verecek Müslüman okullarının olmamasıydı. Örneğin Nasıra kazasında ibtidâi ve rüşdiye mektepleri olmaması sebebiyle Müslüman çocukları ecnebi mekteplerine gidiyorlardı. Bu gibi yerler için devletin ivedilikle harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu bilgi üzerine Nasıra kazasında bir rüşdiye ile bir ibtidâi ve köyünde 3 adet mekteb-i ibtidâi açılması ve bu mektepler için 5 adet muallim tayin edilmesi kararlaştırılmıştı⁷⁹³.

Bazı bölgelerde misyonerlik faaliyeti yapmakta olan Cizvit papazları da, manastır gibi yerlerin yanında rüşdiye mektepleri açmışlardı. Bu mekteplerde telkinlerde bulundukları için Müslüman halkın buralara rağbet etmesinden endişe edilmiştir. Müslüman çocukların bu mekteplere gitmemesi için buralara rüşdiye mektepleri açılması ve açılacak bu mekteplere Müslüman ve Hristiyan çocuklarının istisnasız kabul edilmesi ve Fransızca dersinin okutulması gerektiği ifade edilmiştir⁷⁹⁴.

Bunun gibi, ülkenin pek çok bölgesindeki yabancı mekteplere karşı rüşdiye mektepleri açılması suretiyle Müslüman ahalinin bu mekteplere gitmesi teşvik edilmiştir. Mesela günden güne büyüüp geliştirmekte olan Zonguldak'ta Fransızlar tarafından iki tane mektep açılmış ve gayr-i Müslim çocuklar bu mekteplere gitmeye başlamışlardı. Bunun üzerine Nezârete gönderilen yazıyla gayr-i Müslim çocukların bu mekteplere devam etmeleri hâlinde terbiye-i Osmaniye'den uzaklaşmaları ihtimalinden ve bunun caiz olmadığından; ayrıca Müslüman çocukların sadece ibtidâi tahsili ile yetinmek

⁷⁹³ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1422, s. 77, (18 S 1307 / 13 Ekim 1889) Evr. Nu: 47.

⁷⁹⁴ BOA. MF.MKT., 853/61, (05 Ra 1323 / 10 Mayıs 1905). Suriye Valisi Osman Nuri Paşa'nın 21 Ocak 1892'de İstanbul'a yazdığı dilekçeden, Cizvit ve Protestanların misyonerlik faaliyetlerinin gayr-i Müslim öğrencilerin ailelerine maddi yardım yapacak dereceye ulaştığı anlaşılmaktadır. Vali, Müslüman ahalinin "papazların desise ve fitneleri"nden korunması için Ramazan ayı da yaklaşmışken, hususi olarak tayin edilecek ulemanın söz konusu bölgelere gönderilmesini ve çocuklarını Hristiyan mekteplerine göndermeleri halinde maruz kalacakları fenalıkların Müslüman ahaliye gizlice tebliğ edilmesi gerektiğini belirtmişti. Valinin bu isteği üzerine gerekli irade çıkarılarak bölgeden yedi ulema, 1 Mart 1892'de bahsi geçen sancaklara gönderilmiştir. Bkz. Deringil, a.g.e., s. 117. (BOA İrade Dâhiliye, 99649, Suriye Valisi'nden Bab-ı Âli'ye, No: 32, 21 Cemaziyelahir 1309/21 Ocak 1892'den nakil)

zorunda kalmayarak rüşdiyeden de istifade etmeleri için Zonguldak'ta bir mekteb-i rüşdiye açılmasının faydalı olacağını bildirmiştir⁷⁹⁵. Hatta rüşdiyede görev yapacak Fransızca muallimlerinin, mükemmel olduğu işitilen Latin mekteplerindeki hocalar kadar iktidar sahibi olması gerektiği ve bunun için gerekirse Fransızca hocalarına daha fazla maaş verilebileceği gündeme gelmiştir. Aksi takdirde ahali çocuklarını yine ecnebi mekteplerine gönderecek ve hükûmetin maksadı da hâsıl olamayacaktır⁷⁹⁶.

Rüşdiye mektepleri, yabancı ve azınlık okullarının olumsuz etkilerine fırsat vermemek için ne kadar gerekliyse, toplumun cehaletten kaynaklanan yanlış yollara ve itikadlara yönelmelerinin önüne geçilmesi için de o kadar gerekliydi. 1891 senesinde Mamuretü'l aziz vilâyetinden gelen tahriratta Dersim, Akçadağ ve Kâhta gibi yerlerin ahalisinin cehalet içinde olup bazı itikadlara ve batıl mezheplere girmiş olduklarından söz edilmekteydi. Bu durumun önüne geçilmesi için oralarda toplam 10 aded rüşdiye mektebi açılarak halkın maârif nimetinden faydalanması istenmiştir. Bunun üzerine söz konusu mekteplerin bir an önce açılmasına karar verilmiştir⁷⁹⁷. Görüldüğü gibi rüşdiyeler o dönemde halkın cehaletini giderecek ve bu sebeple yanlış yollara sapmalarını engelleyecek bir vasıta olarak görülüyorlardı.

Birinci Dünya Savaşı, Mütareke ve Millî Mücadele yıllarında Amerikan okulları hariç Anadolu'daki yabancı okulların çoğunun kapatılmasına⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ BOA. MF.MKT., 1115/28, (22 Ra 1327 / 13 Nisan 1909).

⁷⁹⁶ BOA. DH.MKT., 1338/56, (11 Ra 1299 / 28 Kasım 1904).

⁷⁹⁷ BOA. DH.MKT., 1862/23, (19 M 1309 / 25 Ağustos 1891); Sultan II. Abdülhamid zamanında Arap aşiretlerinin çocuklarının okutulması suretiyle hakikatleri öğrenmeleri ve yabancı devletler tarafından kandırılmalarının önüne geçilmesi amacıyla İstanbul'da 1892 (1310) yılında yatılı olarak "Aşiret Mektebi" açılmıştır. Hicrî 1326 tarihinde kapatılacak olan bu okuldan mezun olanlar Harbiye ve Mülkiye Mekteplerine devam etmiş ve devletin önemli görevlerinde bulunmuşlardır. Bkz. İbrahim Sivrikaya, "Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Aralık, 1972, S. 63, s. 17-24; Aşiret mekteplerine öğrenci alımından, müfredatına kadar kapsamlı bir araştırma için bkz. Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School For Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies*, S. 28, February (1996), s. 83-107; Sultan II. Abdülhamid Döneminin politikaları çerçevesinde Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektepleri hakkında bkz. Deringil, *a.g.e.*, s. 93-109.

⁷⁹⁸ Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, Ocak Yay., Ankara, 1997, s. 20.

rağmen örneğin Isparta'da Cumhuriyet'ten önce Rumlara ait 3 ilkokul, 1 kız ve erkek rüşdiyesi ve Ermenilere ait 1 rüşdiye mektebi bulunuyordu⁷⁹⁹.

Yabancı okulların, Müslüman Türkler açısından olumlu tarafının gittikçe Batılı anlamda modern eğitim veren kurumların yerleşmesine zemin hazırlaması olduğu söylenebilir. Fakat bu okullar yanında halkın dinî inançlarını etkilemiş ve azınlık unsurları devlet bünyesinden kopuş sürecinde olumsuz etkilemiştir⁸⁰⁰. Misyonerlik faaliyetleri içinde en önde gelen araç eğitim olmuştur. Bunun farkında olan Osmanlı Devleti, karşı tedbir olarak yine eğitim kurumlarından hareketle yerel yönetimlerin taleplerini de dikkate alarak ihtiyaç görülen yerlere yeni eğitim kurumları açmaya çalışmıştır. Böylelikle, halkın diğer okullara gitmelerinin ve zararlı düşüncelerle karşılaşmalarının önüne geçilmeye çalışmıştır. Burada en önemli rolü, ülke genelinde geniş bir yayılma sahası bulan rüşdiyeler üstlenmiştir.

Meşrutiyet Döneminde sayıları artmışsa da 1913 Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati ile bu kurumların denetim altına alınması yönündeki girişimler devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı çıktıktan hemen sonra alınan bazı kararlarla yabancı okullar sıkı bir denetime tâbi tutuldu⁸⁰¹. 23 Şubat 1330 (1914) tarihinde çıkarılan “Memâlik-i Osmaniyyede Ecnebilerin Hukuk ve Vezâifine Dair Muvakkat Kanûn” ve aynı yıl çıkarılan “İmtiyaz-ı Ecnebiyenin İlgaı Üzerine Ecanib Hakkında İcra Olunacak Muameleye Dair Talimatname” ile yabancı okullar sıkı bir denetim altında tutulmuştur. Savaşın etkisiyle hemen hepsi kapanan yabancı okullar, Osmanlı Devleti'nin savaştan yenilen taraf olarak çıkmasının ardından Mondros Mütarekesi'yle yeniden açılmış ve faaliyetlerine devam etmiştir⁸⁰².

Son olarak da 1915 Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi çıkarılarak bu konudaki en önemli adım atılmış oldu. Bir yandan Ermeni mektepleri, kiliseler gibi genç nesillere Türk düşmanlığı aşılayan yerler olmaya

⁷⁹⁹ Aldan, **a.g.e.**, s. 40.

⁸⁰⁰ Haydaroğlu, **a.g.e.**, s. 209.

⁸⁰¹ Sezer, **a.g.e.**, s. 11.

⁸⁰² **a.g.e.**, s. 11.

başladıkları⁸⁰³ gibi diğer milletlerin mektepleri de Osmanlı Devleti'nin çöküşüne hız kazandıracak faaliyetler içindeydiler. Bu talimatnameyle cemaatler ancak kendi mahalle ya da köylerinde okul açabilecekler, Türkçe dışında bir lisanla eğitim yapan okullarda Türkçe, Türk tarihi ve coğrafya dersleri Türk öğretmenler tarafından Türkçe olarak okutulacak ve devlet denetiminde olacaklardı. Cemaat reisleri ve ilgili memurlar, yetkililerin talebi hâlinde bu okullarla ilgili her türlü resmî bilgiyi vereceklerdi. Devlet, bu talimatname ile ilk kez cemaat okullarında denetim imkânına kavuşmuş oldu. Sevr Antlaşması ile talimatname de yürürlükten kalkacaktır⁸⁰⁴.

⁸⁰³ Öntuğ, **a.g.m.**, s. 321-328. Örneğin, okullarda Osmanlı armaları, padişah tuğrası kaldırılıp, yerine bağımsız Ermenistan, Hınçak ve Taşnak armaları, silahları asılmış, Ermeni okullarında okutulan tarih kitaplarında Türklerin, Ermenilere zulümler yaptığı öğretilmişti. Bkz. Metin, **a.g.e.**, s. 99.

⁸⁰⁴ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 169.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RÜŞDİYE MEKTEPLERİNDE EĞİTİM ÖĞRETİM

3.1. Rüşdiyelerin İdari Yapısı

3.1.1. Okul Binaları ve Eğitim Düzeni

Rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla ortaya çıkan en önemli meselelerden biri, eğitim öğretim için uygun binalar bulabilmektir. Tanzimat Döneminde, bu meseleyi çözmek için bazı yerlerde uygun binalar inşa edilirken, çoğu yerde bina bulmakta güçlükler yaşanıyordu. Öyle ki, pek çok yerde son derece sağlıklı koşullarda ve yetersiz binalarda eğitim devam ettirilmeye çalışılıyordu.

Rüşdiyeler ilk açılmaya başlandığında asıl gaye mektep açmak olduğundan, elverişli olup olmadığına bakılmaksızın boş ev, konak ve benzeri binalar rüşdiye mektebi olarak tahsis edilmişti. İstanbul'da mektep olmaya elverişli bina bulabilmek kolay olsa da vilâyetlerde bu meseleyi çözmek çok daha zordu⁸⁰⁵. Nitekim Tanzimat Döneminde sadece Darüşşafaka ile birkaç rüşdiye binası yapılabildiği⁸⁰⁶.

Rüşdiyeler ülke geneline yaygınlaştırılmaya başladığında, vilâyetlerde rüşdiye mektebi olmaya elverişli bina bulunamıyor, maddi imkânsızlıklar sebebiyle yeni binalar yapılamıyordu. Nezâret, her tarafta uygulanmak üzere bir “rüşdiye binası plânı” hazırlatıp ilgili yerlere göndermiş olmasına rağmen

⁸⁰⁵ Rüshdiyelerin açılmasından Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkışına kadar geçen sürede ülke genelinde açılan okulların bina bakımından ciddi eksiklikleri olduğundan Sultan II. Abdülhamid zamanında, rüşdiye olan pek çok yere yeni rüşdiye binaları yapılmıştır. Bkz. Kodaman, **a.g.e.**, s. 96.

⁸⁰⁶ Sakaoğlu, “Tanzimat Okulları” s. 27. Sonraki yıllarda da uygun görülen binaların mektep hâline dönüştürülmesi meselesini eleştiren Topçu, “*kimi konak bozması, kimi yurt, kimi devlet dairesi, kimi Yunan mektep binası, kimi eski belediye dairesi, bir kısmı da mektep diye yapılmış, lâkin mektep ruhiyle alâkasız üslupta yapılarıdır. Hiçbirisi mektep değildir. Türk mektep bina üslubu diye karakterler taşıyan ve millî ruhumuzun bütün çizgilerinden aşırı bir üslup tanımlıyorum.*” “*Mekânını yapamadığımızdan bellidir ki, işin ruhunu bilmiyoruz. Mektebi ruhta idrâk etseydik mekânda da yerine getirebildik*” der. Bkz. Topçu, **a.g.e.**, s. 98-99.

bu girişim çoğu zaman kâğıt üzerinde kalmaktan öteye geçememişti. Yalnız hükûmet bütçesine bu iş için çok az da olsa ödenek konulabilmişti⁸⁰⁷.

Rüşdiye mektebi olmaya elverişli binalar bulunsa da bunların büyük bir kısmının tamire ihtiyacı vardı. Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin Meclis-i Valâ'ya gönderilen mazbatasında Sultan Bayezid Cami-i Şerifine bitişik olan ve 50'den fazla çocuğu alabilen rüşdiye mektebinin 22.000 guruş civarında bir masrafla tamir edilmesi halinde bu mektepten başka mektebe ihtiyaç kalmayacağı ifade ediliyordu⁸⁰⁸.

Uygun bina bulunması konusunda yöneticiler de gerekli çabayı sarfetmişlerdir. Sinan Paşa Vakfı'nın Beşiktaş'ta bulunan rüşdiye mektebi, Mekâtib-i Umûmiye Muavini Vehbi Efendi vasıtasıyla tamir olunmuştu⁸⁰⁹. 1859 senesinde Vidin'de Hünkâr mahallesinde bulunan Taş Mekteb'in tamir edilerek rüşdiye mektebine dönüştürülmesi de bizzat Vidin valisi tarafından istenmiştir⁸¹⁰. Mekteplerin inşaat işlerinin çabuklaştırılması konusunda yerel idareciler uyarılmışlardı⁸¹¹.

Mektep açılması talebinde bulunan yerler, bölgelerinde uygun bina olduğunu söyleyerek mektep açılmasını kolaylaştırılmaya çalışıyorlardı. Örneğin Trablus Şam'da halkın rüşdiye mektebi açılması yönünde isteklerini bildiren dilekçede, burada mektep olmaya elverişli bir dershanenin mevcut olduğu özellikle belirtilmişti⁸¹².

⁸⁰⁷ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 298.

⁸⁰⁸ BOA. İ.MVL., 127/3298, (10 Za 1264/09 Ekim 1848).

⁸⁰⁹ Fakat mektebin tamir masrafı, taahhüd edildiği 3.500 guruşu geçerek 8.111 guruşa ulaşmıştır. Bunun sebebi ise, mektebin layıkıyla tamir edilmesi ve gerek görülen şeylerin de ilave edilmesindendi. Bu yüzden gereken paranın temin edilmesi için konu, Nezâret'e havale edilmiştir. Bkz. BOA. İ.MVL., 334/14340, (05 L 1271 / 20 Haziran 1855).

⁸¹⁰ BOA. İ.MVL., 417/18239, (14 L 1275 / 17 Mayıs 1859).

⁸¹¹ Trabzon Valisi Cemal Paşa'ya gönderilen yazıda Yavuz Sultan Selim Han'ın annesi Gülbahar Sultan'ın yaptırdığı cami-i şerif arsasında yapılmasına karar verilen rüşdiye mektebinin inşaat işlerinin hızlandırılması ve Trabzon Evkaf Müdürüne konunun bildirilmesi isteniyordu. Bkz. BOA. A.MKT.UM., 507/23, (11 R 1278 / 16 Ekim 1861); Konuyla ilgili olarak Trabzon Evkaf Müdürlüğü ile yapılan yazışmalar için bkz. BOA. A.MKT.UM., 514/28, (04 Ca 1278 /08 Kasım 1861).

⁸¹² BOA. A.MKT.UM., 534/95, (21 B 1278 / 23 Ocak 1862).

İnşa edilen veya tamir edilmesine karar verilen mektepler için gereken tahsisat hususunda sıkıntılar yaşanıyordu. Mekteplerin tamir masrafları için bir üst sınır belirlendiği anlaşılmaktadır. Örneğin Hersek sancağının Mostar kasabasında bulunan rüşdiye mektebinin tamir masrafları için 4.743 guruşa ihtiyaç olmasına rağmen, hadd-i ruhsatı olan 4.000 guruş kabul edilmiştir⁸¹³. İşkodra'da açılan mekteb-i rüşdiye binaları 21.712 buçuk guruşa keşf olunmuş ve bu miktarın harcanmasıyla mektebin yeniden inşa edilebileceği belirtilmişken daha sonra bu binaya bazı lüzumlu şeyler ilave olunacağı söylenerek masraf 49.712 guruş 10 paraya ulaşmıştır. Başta, işin erbabı kişilerce keşfedilen bu rakamın üzerine ruhsat alınmaksızın bir mislinden fazla masraf çıkarmak usule aykırı bir uygulama olduğundan sadece ilk keşifteki miktarın hazinece ödenmesine karar verilmiştir⁸¹⁴. Sivas'ta da çocuklar için bir mekteb-i rüşdiye inşasına lüzum görülmüş ve bazı kişilerin yardımı ile inşasına başlanmış ise de toplanan para yetmeyerek eksik kalmıştır. Tamamlanabilmesi için 60.000 guruşa ihtiyaç duyulmuş ve bu konuda gereğinin yapılması istenmiştir⁸¹⁵.

Ohri kasabasında Ayasofya Cami-i Şerifi'nin tamir edilmesi gündeme gelince kasaba ahalisi 20.000 guruş masrafla bir rüşdiye mektebi yapılmasını istemiş, fakat buna halkının fakir olduğu gerekçesiyle izin verilmemiştir. Yine de bu istek sonuçsuz kalmamış, Ayasofya Camisinin eskiden külliye olan binasının mektep olmaya elverişli olduğu ve caminin tamir masrafı olan 11.000 guruşun içinde ödenebileceği belirtilmiş⁸¹⁶, böylelikle daha az masrafla uygun bir mektep binası yapılması sağlanmıştır.

1861 senesinde Limni adasında bir rüşdiye mektebi açılması kararlaştırıldığında adada rüşdiye mektebi olabilecek bir yer bulunamamıştı. Müteveffa Ahmet Efendi vakfından olup, 40-50 seneden beri harap vaziyette olan sıbyan mektebi binası da rüşdiye mektebi olmaya elverişli değildi ve

⁸¹³ BOA. İ.MVL., 425/18668, (22 Ca 1276 / 18 Aralık 1859).

⁸¹⁴ BOA. İ.MVL., 372/16330, (03 L 1273 / 27 Mayıs 1857).

⁸¹⁵ BOA. A.MKT.UM., 564/80, (14 Za 1278 / 13 Mayıs 1862).

⁸¹⁶ BOA. A.MKT.MHM., 278/55, (14 R 1280 / 28 Eylül 1863).

ancak 10 çocuk alabilecek durumdaydı. Vakıf sahibinin oğlu Abdülkerim Bey'in 100 kûsur zira'⁸¹⁷ araziyi kendi rızasıyla vermesi sonucu buranın yeniden inşa edilerek rüşdiyeye dönüştürülmesi uygun görülmüştür⁸¹⁸.

Rüşdiye mektebi olmaya elverişli olduğu anlaşılan sıbyan mektepleri ise hemen rüşdiye mektebine dönüştürülüyordu⁸¹⁹. Hüdavendigâr vilâyetine bağlı Mihaliç kaymakamlığında bulunan rüşdiye mektebi de önceden sıbyan mektebi olup daha sonra rüşdiyeye dönüştürülenlerdendi⁸²⁰.

Bazı mahallerdeki boş medrese binaları da değerlendirilerek, buralar rüşdiye mektebine dönüştürülürken⁸²¹, Kuruçeşme'de olduğu gibi bazı örneklerde ise karakolhanenin boş olan üst katı bile mektep olarak kullanılmak istenmiştir⁸²².

Elverişli olmayan, bakımsız ve harap durumdaki mekteplerde, eğitime ara verilmemesi için geçici çözümler bulunmuş, bir süreliğine başka yerlerde eğitim öğretim devam ettirilmeye çalışılmıştır. Üsküdar'daki rüşdiye mektebi bunlardan biriydi. Binanın harap bir vaziyette olması sebebiyle öğrenciler geçici olarak Atik Bâb-ı Müşiri dairesine nakledilmişti. Fakat bu dairenin daimî olarak kullanılması mümkün olamayacağından rüşdiye olmaya elverişli görünen kârgir müzik dairesinin bazı yerlerinin keşfedilerek tahminen 20.000 guruş masrafla tamir edilerek buranın rüşdiye hâline getirilmesi konusu Meclis-i Vâlâ'da müzakere edilmiş ve hazinece gereğinin yapılması Maliye

⁸¹⁷ **Zira'**: Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsü. (75-90 santim arasında değişen şekilleri vardır). Bkz. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 1430.

⁸¹⁸ **BOA. İ.MVL.**, 449/20012, (13 Za 1277 / 24 Mayıs 1861).

⁸¹⁹ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 6, (29 M 1283 / 13 Haziran 1866) Evr. Nu: 1752.

⁸²⁰ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 52, (12 R 1288 / 30 Haziran 1871) Evr. Nu: 48. Bu durumda sıbyan mektebi iken muallim-i evvelik görevini yürüten Ahmet Efendi'nin 125 guruş maaş aldığı, rüşdiyeye tahvil olduktan sonra ise eğer ehliyeti var ise muallim-i sânilikte devam ettirilebileceği, eğer ehliyetli değil ise mahallince başka birinin bulunması gerektiği belirtilmiştir.

⁸²¹ Bosna vilâyeti Meclis-i Umûmisi'nden gelen layiha için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 261, (26 Ra 1287 / 25 Haziran 1870) Evr. Nu: 39. Rahova'daki boş medresenin tamir edilerek rüşdiye mektebine dönüştürülmesi hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 56, (17 R 1288 / 05 Temmuz 1871) Evr. Nu: 48. Benzer bir örnek için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 77, (16 B 1287 / 11 Ekim 1870) Evr. Nu: 94.

⁸²² **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 29, (Gurre Z 1287 / 21 Şubat 1871) Evr. Nu: 390.

Nezâreti'ne havale edilmiştir⁸²³. Konuyla ilgili olarak 1868 tarihli belgeden bunun mümkün olmadığı ve bu yüzden yeni bir mektep inşasına başlandığı anlaşılmaktadır⁸²⁴. Kemeredremid (Burhaniye) kazasında ise yeniden rüşdiye mektebi inşa olununcaya kadar oradaki eski mektebin geçici olarak rüşdiye hâline dönüştürülmesi istenmiştir⁸²⁵. Sultan Ahmed İnas⁸²⁶ ve Siverek rüşdiyelerinde⁸²⁷ olduğu gibi tamir edilmekte olan mekteplerdeki eğitim öğretime hâle gelmemesi için bölgede mektep olmaya elverişli bazı yerler geçici olarak kullanılmıştır. Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'nin binası da harap vaziyette olduğundan ve birkaç yüz talebe ile içinde tedrisat yapılması tehlikeli olacağından durum seraskerlik makamına bildirilmiştir. Korkulan bir kaza olmasından endişe edildiğinden mektebin tamirâtı son buluncaya kadar uygun bir binanın tedarik edilmesi istenmiştir⁸²⁸.

Açılmakta olan rüşdiyeler, çoğu zaman bölge halkının topladığı ianelerle karşılanıyordu. Gerek payitahtta gerekse eyaletlerdeki rüşdiye mekteplerinin sayısının artırılması konusunda halk bilinçliydi ve pek çok yerde bu şekilde okullar açılmaktaydı. Hatta basında, maddi durumu iyi kişilerin okul inşasına yardım ettiği belirtilirken, öğretmen maaşları ve diğer masrafların devlet tarafından karşılanacağı halka duyurulursa yardımların daha çok artacağı yönünde teşvik edici haberler çıkmaktaydı⁸²⁹. Batum'da açılacak rüşdiye mektebi de zengin ve hayırsever kişilerin katkılarıyla açılabilmiş, gerekli kitapların ve muallimlerin gönderilmesi istenmiştir⁸³⁰. Hemşin nahiyesinin Mollaveyis karyesinde halkın yardımlarıyla 3 katlı ve 30

⁸²³ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 38, (16 Z 1283 / 21 Nisan 1867) Evr. Nu: 1606.

⁸²⁴ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 127, (29 Ra 1285 / 20 Temmuz 1868) Evr. Nu: 393.

⁸²⁵ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 60, (05 Ca 1288 / 22 Temmuz 1871) Evr. Nu: 61.

⁸²⁶ BOA. MF.MKB., 72/8, (04 M 1314 / 15 Haziran 1896).

⁸²⁷ BOA. MF.MKB., 138/127, (17 M 1325 / 02 Mart 1907).

⁸²⁸ BOA. Y.MTV., 234/57, (06 C 1320 / 09 Eylül 1902).

⁸²⁹ Hayta, Tarih Araştırmalarına Kaynak ..., s. 218.

⁸³⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 45, (14 R 1286 / 24 Temmuz 1869) Evr. Nu: yok; Halkın yardımlarıyla açılan okullarla ilgili ayrıca bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 3, (09 M 1283 / 24 Mayıs 1866) Evr. Nu: 3.

oda ile 2 geniş oda şeklinde rüşdiye mektebi olmak üzere büyük bir bina inşa edilmiştir⁸³¹.

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde rüşdiye mekteplerinin binaları hakkında hükümler yer almıştır. Nizamnâme'nin 19. maddesine göre rüşdiye mekteplerinin inşa masrafları, muallim ve hademesinin maaşları ve diğer tüm masraflar vilâyet Maârif idaresi sandığından karşılanacaktı. 20. maddesinde ise tesis olunacak rüşdiye mektebi binalarının Meclis-i Kebîr-i Maârif'den verilecek plana uygun olarak inşa edileceği belirtilmişti⁸³². Söz konusu plana uygun olarak yapılan bina sayısının çok az olduğunu söylemek mümkündür. 1872 senesindeki bir tamimle, Nizamnâme hükmünce 500 İslâm hanesi olan kasabalarda rüşdiye mektebi olmaya uygun bir yerin bulunmasının bölge halkına bırakılmış⁸³³ olması söz konusu planın her yerde uygulanamadığını göstermektedir.

Tanzimat Döneminin başlarında rüşdiyeler için uygun bina aranırken, dönemin sonlarına doğru öğrenci sayısının artmasıyla mevcut binalar da ihtiyaca cevap veremez hâle gelmiştir. Böyle yerlerde zengin ve yardımsever memur ve ahali tarafından toplanan yardımlarla yeni ve geniş mektep binalarının inşa edilmesine çalışılmıştır⁸³⁴. Eğitim için maddi yardım yapmanın İslâmiyet'in gereklerinden olduğunun Müslüman halka anlatılması hâlinde halkın bağış yapmaktan imtina etmeyeceği, gayrimenkul sahiplerinin de destek vermesiyle meselenin mümkün mertebe ortadan kalkacağı düşünülmüştür⁸³⁵. Nitekim halk bu konuda elinden gelen yapmaya gayret etmiştir. Örneğin tamire ihtiyacı olan Üsküdar İnas Rüşdiyesi'nin tamiri için

⁸³¹ BOA. MF.İBT., 354/34, (03 M 1326 / 06 Şubat 1908); Bu mektep hakkında iki yıl sonra hukuki bir sorunla karşılaşmış ve rüşdiye mektebi olmak üzere inşa edilen ve o şekilde tapusu çıkarılan bu binanın sonradan medrese olduğundan söz edilerek idareleri aleyhine dava açılmıştır. Binanın Maârife verildiğine dair 6 karyenin ihtiyar heyeti tarafından verilen arızanın henüz gönderilmemesinin davanın takibine mani olduğu, bu yüzden davaya esas olmak üzere bir an önce gönderilmesi istenmiştir. Bkz. BOA. MF.İBT., 354/61, (20 Z 1329 / 12 Aralık 1911).

⁸³² Düstûr-I Tertip, C. I, s. 187-190; Mahmud Cevad, a.g.e, s. 427.

⁸³³ BOA. MF.MKT., 1/73, (06 R 1289 / 12 Haziran 1872).

⁸³⁴ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 181, (10 Safer 1291 / 28 Mart 1874) Evr. Nu: 193.

⁸³⁵ Somel, "Maârif Müdürü Radovişli Mustafa Bey'in Raporları ...", s. 127-128. (BOA. YMTV 37/56'dan nakleden).

gerekli olan miktarın tamamının Maârif'ten ödenmesi mümkün olmadığından geri kalan kısmının zengin ahali tarafından yapılacak yardımlarla ödenmesi kararlaştırılmıştır⁸³⁶.

Sultan II. Abdülhamid, önceki padişahlar gibi cami ve saray inşa ettirmekten çok Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde ciddi izler bırakacak belirgin üslûba sahip okullar, hükûmet binaları inşa ettirmişti⁸³⁷. Yine de eğitim öğretim için uygun bina ihtiyacı her zaman devam etmiştir. Tamir edilemeyecek kadar harap durumda olan mekteplerin yeniden inşası yoluna gidilirken⁸³⁸, bazı yerlerde ise artık yeterli gelmeyen mektepler genişletilerek ihtiyaca cevap verecek hâle getirilmeye çalışılmıştır. Sinop Rüşdiye Mektebi bunlardan biriydi. Bu mektebin öğrenci mevcudu 125'e ulaşmıştı. Fakat yerinin dar olması sebebiyle muhacirler tarafından verilmek istenen 25 öğrenci okula kabul edilememiş ve bunun eğitimin ilerlemesini isteyenlerin razı olamayacağı bir durum olduğundan mektebin, verilecek bir emirle genişletilmesi istenmiştir. Bunun yanı sıra mektebin eğitim öğretimine iki muallimle devam edilemediği için bir de muallim-i sâlis tayin edilmesi mektebin muallim-i evveli tarafından istenmiş ve talep uygun bulunmuştur⁸³⁹.

Şam'daki rüşdiye mektebinin öğrenci sayısının artmasından dolayı bina yetersiz duruma gelmiş, bunun üzerine buradaki vakfa ait medrese ve caminin rüşdiye mektebine dönüştürülmesi, masraflarının vakıf varidatından ödenmesi uygun görülmüş ve mevcut medresenin iki rüşdiye mektebine dönüştürülmesine karar verilmiştir⁸⁴⁰. Öğrenci sayısının artması dolayısıyla binanın ihtiyaca cevap verememesi hâlinde yapılan uygulamalardan biri de

⁸³⁶ Mektebin Evkâf-ı Hümâyûn tarafından tamiri, evkafça yapılan keşif haricinde bazı eksikliklerin tamamlanması içindi. Bu yüzden 904 gurusun tamamının Maâriften ödenmesi mümkün olmadığından 600 gurusun masarif-i müteferrikadan, geri kalanı ise zengin ahali tarafından yapılacak yardımlarla ödenecekti. Bkz. **BOA. MF.MKB., 8/35**, (10 M 1290 / 09 Mart 1873).

⁸³⁷ Findley, **Dünya Tarihinde Türkler**, s. 204.

⁸³⁸ Konya'da Gölbaşı adlı mahalledeki inas rüşdiyesi ise tamir olunamayacak kadar harap olduğu için yeniden inşa edilmesi gerekmekteydi. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 985**, s. 7, (18 C 1296 / 08 Haziran 1879) Evr. Nu: 23.

⁸³⁹ **BOA. MF.İBT., 17/17**, (24 S 1299 / 14 Ocak 1882).

⁸⁴⁰ **BOA. MF.MKB., 1/41**, (09 M 1289 / 19 Mart 1872).

mevcut binaya bazı inşaat ilavesi yapılması idi⁸⁴¹. Kız rüşdiye mekteplerinin binalarında da aynı durum söz konusuydu. Kastamonu vilâyetinde kız rüşdiyesi olarak kullanılan bina, mevcut öğrenciyi kaldıramayacak duruma gelince yeni bir okul binası yapılmasına karar verilmişti⁸⁴². Öğrenci sayısı artmakta olan Selânik İnas Rüşdiyesi'nin de genişletilerek tamirden geçirilmesi gerektiği bildiriliyordu⁸⁴³. Merzifon'daki rüşdiye mektebinde ise yangın çıkmış ve yangında mekteple birlikte bazı evler ve dükkânlar yanmıştı. Hepsi için toplam 427.250 guruş gerekli olup mekteb-i rüşdiyenin yeniden inşası için 50.000 guruşun o seneki inşaat tertibinden ödenmesine karar verilmiş, diğer binalar için öyle bir karar çıkmamıştır⁸⁴⁴. Fakat Merzifon'da inşa edilecek bu yeni mektebe civar yerlerden gelen öğrencilerin çokluğu, buranın bahçesinin ve suyunun olmaması ve arsasının yeterince geniş olmaması dikkate alınarak lüzumu kadar bahçe ve öğrencileri alacak genişlikte başka bir mektep inşasına karar verilmişse de yeterli para bulunamadığı için mektebin inşaatı ertelenmiştir. Tamamlanması için 30.000 guruşa daha ihtiyaç olduğu belirtilmiş ve bu paranın o seneki bütçeden karşılanması istenmiştir⁸⁴⁵.

İnşa edilecek mektep binası için toplanan paraların yeterli gelmemesi hâlinde Nezâret'ten, eksik kalan kısmın *Maârif Hisse-i İânesi*'nden karşılanması isteniyordu⁸⁴⁶. Diyarbakır Maârif Müdüriyeti'nin telgrafına binaen çıkan Meclis-i Kebîr-i Maârif kararına göre, taşra erkek ve kız rüşdiyelerinin tamiri, inşası ve diğer masrafları yerel halka ait olduğu gibi bu mektepler için gerekli olan rahle ve masa gibi şeylerin de ahali tarafından karşılanması gerekiyordu. Bunun için Maârif Müdürlüğü tarafından gerekli teşviklerin yapılması isteniyordu⁸⁴⁷. Önceki sene inşasına başlanan Pirizren Rüşdiye

⁸⁴¹ BOA. MF.MKB., 102/103, (21 B 1319 / 03 Kasım 1901). Bu durumda gerekli inşaatı yaptıracak olan hane sahibine, normal kira bedeli üzerinden 50 guruş zam yapılacaktı.

⁸⁴² BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 271, (29 Safer 1292 / 06 Nisan 1875) Evr. Nu: 13.

⁸⁴³ BOA. MF.MKB., 80/79, (17 M 1316 / 06 Haziran 1898).

⁸⁴⁴ BOA. Y.EE., 134/4, (23 M 1316 / 12 Haziran 1898).

⁸⁴⁵ BOA. İ.MF., 1318 Ş-4, (18 Ş 1318/11 Aralık 1900).

⁸⁴⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1422, s. 79, (19 S 1307 / 14 Ekim 1889) Evr. Nu: 47.

⁸⁴⁷ BOA. MF.MKB., 53/113, (27 Z 1310 / 11 Temmuz 1893).

Mektebi için 5.000 guruş harcanmasına rağmen binanın pencere, çerçeve, kapı ve rahleleri tamamlanamamış, bunun için yeniden bütçe istenmiştir⁸⁴⁸.

Rüşdiye mektebi olmaya elverişli olmayan binalar satılırken, eğer o mektep ahali tarafından yaptırılmışsa, bedeli o yerin maârif komisyonuna iade ediliyordu. Dar olup, sıhhî şartlara haiz olmayan İnebolu Rüşdiye Mektebi binası satın alınarak buranın hapishane yapılmasına karar verildiğinde, bina ahalinin yardımlarıyla yapıldığından bedelin mahallî maârif komisyonuna verilmesi gerektiği belirtiliyordu⁸⁴⁹. Kimi zaman yerel idareler sıhhî şartları daha elverişli ve daha fazla öğrenciyi alabilecek durumda olan mektep binalarını değiştirme yoluna gitmiştir⁸⁵⁰. Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı Vekili tarafından padişaha sunulan yazıda da Beylerbeyi'ndeki rüşdiye mektebinin mevcut talebeye yetmediği ve sıhhî kaidelere uymadığından söz edilmiş ve bu yüzden evvelce Kabataş'da yapıldığı gibi burada da idadi sınıfının ilavesiyle orada bir mektep tesis edilmesi istenmiştir⁸⁵¹.

Halkın genel olarak okul yapımı için masraf yapmaktan kaçınmadığı, devlete bu yönde ciddi destek verdiği ve bu yardımlarla çok sayıda okul açıldığı görülmekle birlikte mektepleri tamir ettirmek veya gerekli masrafları karşılamak konusunda bazı bölgelerde halkın pek istekli olmadığını da söylememiz gerekmektedir. Aziziye Mekteb-i Rüşdiyesi mualliminin tahriratında, bilcümle rüşdiye mekteplerinin tamiratının ahaliye ait olmasına rağmen bu bölgedeki halkın bu usule uymadığı yönünde bir şikâyet gelmiştir. Mektebin bir sene zarfında 750 guruş masrafı olmuş ve bu da hükûmetten birkaç kez istenmişse de gönderilmemişti. Bu konuda gelen cevabî yazıda söz konusu miktar mefruşattan ibaret ise ahali tarafından karşılanması gerektiği, bu miktarın araştırılması ve eğer “masârif-i sahihaden” ise ödenmesi gerektiği bildirilmiştir⁸⁵².

⁸⁴⁸ BOA. ŞD., 215/24, (19 S 1316/8 Temmuz 1898).

⁸⁴⁹ BOA. DH.MB.HPS., 49/11, (07 B 1332 / 01 Haziran 1914).

⁸⁵⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1599, s. 91, (20 B 1306 / 22 Mart 1889) Evr. Nu: 5267.

⁸⁵¹ BOA. Y.A.HUS., 526/47, (18 Z 1326 / 11 Ocak 1909).

⁸⁵² BOA. MF.MKB., 8/133, (05 S 1290 / 03 Nisan 1873).

Toplanan paralarla ilgili bazı suistimaller, halkın yardım etmesini engellemiştir. Bafra'da yaşanan durum bunun bir örneğidir. Burada mektep açmak için halkın yardımlarıyla toplanan 200 liradan fazla meblağın Belediye Reisi Tefvik Efendi'nin şahsî menfaati için kullanması sebebiyle ahali tekrar iane vermek istemeyerek durumun incelenmesini talep etmiştir⁸⁵³.

Rüşdiye mektebi yapılması için uygun yer aranırken, o binada kız öğrenciler için ayrı bir yer teşkil edilemeyeceğine de dikkat edilmiştir. İşkodra'da bulunan rüşdiye mektebinin yeri öğrencilerin okula devam etmesine mani idi. Bu yüzden belediye tarafından 60.000 gurus masrafla bir bina inşasına başlanıp 43.000 gurusla bir kısmı yapılmıştı. Bu bina rüşdiye mektebi olmaya uygun olduğu gibi aynı zamanda kızlara mahsus bir daireyi de kaldırabilecek durumdaydı. Daha önce yardımsever kişiler tarafından kız mektebi açmak için toplanan 10.000 gurusun bu binanın eksiğinin tamamlanması için kullanılması düşünülmüş⁸⁵⁴ ve bu uygun bulunmuştur⁸⁵⁵.

Eğitim öğretimin bazı bölgelerde son derece sağlıklı şartlarda devam ettiği anlaşıyordu. Harap bir vaziyette bulunan Sivas Rüşdiye Mektebi'nin üst tarafında değirmen hariki bulunması sebebiyle rutubet meydana geliyor, bu da öğrencilerin bazı günler hastalanmalarına sebep oluyordu. Öğrencilerin böyle sıhhi olmayan bir yerde eğitim görmelerinin caiz olmadığına ve bu mektep yerine başka bir mektebin yapılması gerektiğine karar verilmiştir⁸⁵⁶. Gerze'de ise sıbyan ve rüşdiye mektebi öğrencileri aynı binada ders yapıyorlardı. İki mektebin öğrencilerinin aynı binada ders yapmaları gürültü ve izdihama sebep oluyor, bu durum doğru düzgün bir eğitim yapılmasını güçleştiriyordu. Bu sebeple rüşdiye mektebi muallim-i evveli olan Hasan Efendi yazdığı dilekçede, ya rüşdiye ve sıbyan mektepleri için ayrı ayrı binalar yapılmasını ya da rüşdiye için yeni bir yer bulunarak mektebin oraya

⁸⁵³ **BOA. MF.MKT.**, 773/33, (17 M 1322 / 03 Nisan 1904). Konuyla ilgili dilekçenin altında ahalinin imzaları bulunmaktadır. Halk, sadece mektep binası için değil, mektepte ihtiyaç duyulan sıra, yemek masası ve mefruşat gibi şeylerin temini için de gayret gösteriyordu. Bkz. **BOA. MF.MKB.**, 153/28, (19 Z 1325 / 23 Ocak 1908).

⁸⁵⁴ **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1070, s. 92, (11 Muharrem 1289 / 21 Mart 1872) Evr. Nu: Yok.

⁸⁵⁵ **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1070, s. 98, (10 Şaban 1289 / 13 Ekim 1872) Evr. Nu: Yok.

⁸⁵⁶ **BOA. MF.MKT.**, 65/163, (12 L 1297 / 18 Eylül 1880).

nakledilmesini; ayrıca rüşdiyeye geçmek isteyen öğrencilerin eğitim görevinin de bir sene müddetle kendisine verilmesini Kastamonu vilâyeti mutasarrıflığından istemiştir⁸⁵⁷. İki okulun aynı binada ders yapması elbette doğru değildi. Nitekim Trabzon'daki idadi mektebi binası çok geniş olduğu için mekteb-i rüşdiye-i askeriye öğrencilerinin orada öğrenimlerine devam etmeleri istenmiş, fakat bu talep idadi mektebinin ileride leylîye dönüştürüleceği ve bu yüzden ikisinin aynı yerde olmasının uygun olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir⁸⁵⁸.

1877 senesinde Kudüs-i Şerif'de bir ahırın rüşdiye mektebine çevrildiğini görüyoruz ki⁸⁵⁹, bu durum bize bir taraftan devletin mektep binası temininde ne kadar yetersiz kaldığını gösterirken diğer taraftan eğitim öğretim için halkın ve yerel yönetimlerin şartları ne kadar zorladığını göstermektedir. Tüm güçlüklerle rağmen eğitim yapılacak bir yerlerin bulunmaya çalışılması, insanların, eğitimi artık daha ciddiye aldıklarını, çocuklarının cahil kalmaması çeşitli çözüm yollarına başvurdıklarını göstermektedir.

1876 senesinde İstanbul ve bilâd-ı selâse bulunan rüşdiyelerin ve idadilerin on bir ay içinde tamir edilmesi ve gerekli mefruşatlar için ödenek istenmiştir⁸⁶⁰. Rüşdiye mekteplerinin, maârif dairesinin ve kalem odalarının tamiri için toplam 20.216 guruş 10 para harcanmıştır⁸⁶¹.

Devletin bütçesi, mekteplerin inşa ve tamir işleri için yeterli olmadığından bu konuda gelen taleplere her zaman olumlu cevap verememiştir. Mamûretü'l aziz'in Akçadağ kazası merkezinde ahalinin yardımıyla yapılan rüşdiye mektebine Maârif Nezâreti'nden defalarca tahsisat istenmesine rağmen, bütçenin yeterli olmadığı gerekçesiyle tahsisat

⁸⁵⁷ BOA. MF.MKB., 17/13, (20 N 1295 / 18 Eylül 1878).

⁸⁵⁸ BOA. MF.MKB., 30/83, (20 S 1304 / 16 Kasım 1886).

⁸⁵⁹ BOA. MF.MKT., 46/102, (05 Ra 1294 / 20 Mart 1877).

⁸⁶⁰ BOA. İ.DH., 723/50477, (13 Ca 1293/05 Haziran 1876).

⁸⁶¹ İlgili cedvelde Yusuf Paşa İnas, Üsküdar Atik, Üsküdar Gülfem, Bayezid Rüşdiyesi, Üsküdar Atik İnas, Şehzade İnas gibi mekteplerin isimleri ve yanlarında da hangi kalemlerde harcama yapıldığına dair bilgiler yer almaktadır. Bkz. BOA. İ.ŞD., 35/1767, (13 B 1294 / 24 Temmuz 1877).

verilememiş ve mektep kapanmıştır⁸⁶². Fındıklı İnas Rüşdiyesi'nde de benzer bir durum yaşanmıştır. Mektebin muallim-i evveli, Mekâtib-i Müfettiş Umumiliğine yazdığı dilekçede mektebin son derece tamire muhtaç bir hâlde olduğunu defalarca Nezâret'e bildirmesine rağmen hâlâ bir cevap gelmediğini, şayet bir tehlike ile karşılaşılırsa ileride mesul olmamak için tekrar haber verdiğini ifade ediyordu. Bunun üzerine acele olarak keşfin yapılması ve diğer mektepler hakkında istenilen raporların bir an evvel düzenlenmesi istenmiştir⁸⁶³.

Liva merkezlerinde birer idadi açılması emri üzerine yeni bir idadi mektebi bulunmaya çalışılırken, onunla beraber bölgedeki rüşdiye mektebinin tamir masrafları da Nezâret'e bildirilmiş ve her iki okul için de gerekli olan masraflar dile getirilmiştir⁸⁶⁴. İdadilerin ülke genelinde açılmasının hızlandığı dönemlerde maârif tahsisatının büyük kısmı idadi binaları için harcanmış, rüşdiyelerin ihtiyaçları için farklı kaynaklar bulunmaya çalışılmıştır. İzmir Karşıyaka'da bölge halkı, inas rüşdiye mektebi için gerekli olan 365 liranın 165 lirasını vermeyi taahhüt etmişti. Geri kalan 200 liranın da maârif bütçesinden karşılanmasını istemişti. Bu konudaki dilekçeye verilen cevapta Nezâret, bütçesinin zaten darlık içinde olduğu, 1902 (1320) senesi başından itibaren hazineye ayrılmış olan maârif tahsisatının kesilmesinden dolayı vilâyetin talep edilen masrafı ödemesinin zor olduğu ifade edilmiştir. Oysa o senenin bütçesinde inşaat ve tamirat için 500.000 guruş ayrılmıştı. Fakat bu miktar tamamıyla Görice, Musul ve Diyarbakır idadilerinin inşaat ve tamiratına sarf edilmiş ve bu yüzden diğer tamiratlar için bütçede karşılık kalmamıştı. Fakat çeşitli mektep binalarının tamiri veya yeniden inşası için yapılan müracaatların reddedilmesi de mümkün olmadığından her sene nöbetleşe birkaçının tamirinin yapılması düşünüldü. Fakat bu sefer de zaman aşımından dolayı binanın büsbütün harap olması gibi bir durumla

⁸⁶² Bkz. BOA. İ.DH., 1229/96202, (16 L 1308 / 24 Mayıs 1891).

⁸⁶³ BOA. MF.İBT., 217/72, (10 Za 1326 / 04 Aralık 1908).

⁸⁶⁴ Yanya vilâyetinde açılmak istenen idadi ile tamir edilmek istenen rüşdiye mektebi için 63.859 guruş masraf gerektiği, bu meblağın inşaat tertibinden ve mahallî hissesinden karşılanması istenmektedir. Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1423, s. 30, (15 Ş 1308 / 26 Mart 1891) Evr. Nu: 24.

karşılaşılabileceğinden bu gibi inşaat ve acil tamirlara çözüm olarak taşralarca mekâtib-i ibtidâiye için uygun akar⁸⁶⁵ tedarik edilmesi düşünülmüştür⁸⁶⁶.

Açılan rüşdiye mekteplerinin merkezî bir yerde olması önem arz ediyordu. Aksi takdirde öğrenciler okula ulaşabilmek için çok uzun yollar katediyorlar, bu durum da eğitim öğretimi olumsuz yönde etkiliyordu. Örneğin Bolu sancağında uzak bir kasabada bulunan rüşdiye mektebine öğrenciler ancak bir iki saatlik mesafeden sonra varabiliyordu. Çerkez muhacirlerinden Mehmed Bey, bu mesele hakkında bir arzuhal yazmış ve öğrencilerin gece kalabilecekleri uygun bir yer tahsis edilmesini istemiştir⁸⁶⁷. Aslında mekteplerin uzak yerlerde olması sadece öğrenci açısından değil öğretmen açısından da sorun teşkil ediyordu. Bir muallim yazdığı dilekçede, mektebin şehir dışında harap ve evine uzak olduğunu, mektebin yerinin iskâna uygun olmaması sebebiyle orada ikamet edemediğini, kendisi etse dahi muallim-i sâni ve öğrencilerin buraya devam edemeyeceğini belirtiyordu. Birçok fedakârlıkla oldukça yoluna koyabildikleri tedrisin bu yüzden yeniden “dûçar-ı perişan” olacağını ve ileride bir mektep yapılanı kadar tahsil ve tedrise uygun bir haneye mektebin nakledilmesini istirham ediyordu⁸⁶⁸.

Ülkedeki iklim farklılıklarından dolayı yaz mevsimlerinde mektepleri yaylaya taşımak gibi çözümler üretilmişti. Tarsus Rüşdiyesi yaz mevsiminde yaylaya taşınıyor ve orada eğitim öğretime devam ediliyordu. Bunun için çardaklara ihtiyaç vardı ve bunların kirası olan 250 guruşun masarif-i müteferrikadan karşılanması için mektebin muallimi Meclis-i Maârif'e bir tahrirat göndermişti. Gelen cevapta ise, bu şekilde meydana gelen “masârif-i fevkaladenin” mahallî servet sahibi kimseler tarafından karşılanması gerektiği belirtilmiştir⁸⁶⁹.

⁸⁶⁵ **Akar:** Para getiren mülk (ev, dükkân, tarla, bağ, bostan vb.). Bkz. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 27.

⁸⁶⁶ **BOA. İ.MF., 12/1324 M-6,** (02 M 1324/26 Şubat 1906).

⁸⁶⁷ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1072,** s. 51, (23 Ca 1293 / 15 Haziran 1876) Evr. Nu: 3258.

⁸⁶⁸ **BOA. MF.İBT., 17/140,** (06 Z 1301 / 26 Eylül 1884).

⁸⁶⁹ **BOA. MF.MKB., 1/145,** (27 M 1289 / 06 Nisan 1872).

Meydana gelen doğal felaketler sonrasında zarar gören mektep binaları ya yeniden inşa edilmiş ya da mektep başka bir yere taşınmıştır. Örneğin Midilli ceziresinde meydana gelen hareket-i arzda yıkılan rüşdiye mektebinin yeniden inşa edilmesi için gerekli miktar keşfedilmiştir⁸⁷⁰. Sivas'ta halkın ianesiyle açılmış olan askerî rüşdiye mektebi deprem sebebiyle harap olunca Sanayi Mektebi binası askerî rüşdiyeye bırakılmıştır⁸⁷¹.

1905 senesinde maârifte ait olup erkek çocuklar için rüşdiye mektebi hâline getirilen hanenin, meydana gelen şiddetli fırtına ve yağmur sebebiyle bütün tavanları akmaya başlayınca bina kontrol edilmiş ve zaten eski olan tavanların direk ve tahtalarının çürüdüğü, aşırı yağışa dayanamayacak durumda olduğu görülmüştür. Bir kazaya mahal vermemek için bir hanenin kiralanarak mektebin oraya nakline ve diğer hanenin de tamiratının yapılmasına karar verilmiştir. Belediye mühendisleri tarafından yapılan keşif sonucunda tespit edilen 6.000 gurus civarındaki masrafın o seneki maârif bütçesinden karşılanması istenmiş⁸⁷² ve söz konusu meblağ uygun görülerek bu konuda gerekenin yapılmasına karar verilmiştir⁸⁷³.

Mülkî rüşdiyelerle askerî rüşdiyeler arasında eğitim öğretim, disiplin vs. gibi konuların yanı sıra mektep binasının kullanışlılığı ve sıhhiyeti açısından da mühim farklar olduğu açıktır. Askerî mektepler için genellikle sağlam ve kullanışlı taş binalar yapılmıştır ki, bu mektepler verimliliklerini biraz da bu uygun fizikî ortama borçludurlar⁸⁷⁴. Yukarıda pek çok örnekte görüldüğü gibi, mülkî rüşdiyelerde çoğu zaman günü kurtaracak çareler aranmış ve az çok uygun bulunan bir bina rüşdiye mektebi olarak kullanılmıştır.

Mülkiye rüşdiyelerinin askerî rüşdiyelere ve azınlık unsurların okullarına oranla daha sade, basit ve gösterişsiz olduğu hatıralardaki

⁸⁷⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 73, (10 C 1284 / 08 Ekim 1867) Evr. Nu: 686.

⁸⁷¹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1683, s. 489, (25 Ca 1312 / 23 Kasım 1894) Evr. Nu: Yok.

⁸⁷² BOA. ŞD., 220/35, (20 Ra 1323 / 25 Mayıs 1905).

⁸⁷³ BOA. İMF., 11/1323 R-13 (28 R 1323 / 2 Temmuz 1905).

⁸⁷⁴ Akyüz, a.g.e., s. 198; Askerî rüşdiyelerin mimari özellikleri hakkında bir çalışma için bkz. Esma Parmaksız, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler, (Yayımlanmamış doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008).

tasvirlerden anlaşılmaktadır. Askerî rüşdiyelerin büyük bir kısmının aynı plan üzerine yapılmış, iki katlı, güzel binalar olduğunu söyleyen Tevfik Sağlam'ın tasviriyle Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi'nin dört dershanesi, iki teneffüs yeri, bir resimhanesi, bir camisi, müdür, dâhiliye zabiti ve hoca odaları, önde ve arkada birer bahçesi bulunuyordu. Dershaneleri, koridorları geniş ve aydınlıktı. Hatta içinde bakkalı, şerbetçisi, kâğıtçısı ve bir de macuncusu vardı⁸⁷⁵. Ahmed İhsan Tokgöz de okuduğu Şam Askerî Rüşdiyesi hakkında; *“çok büyük bir caminin çok geniş avlusu, bu taş döşeli avlunun çok büyük havuzu ve üstündeki katlı fışkiyesi... Sonra avluya bakan taş odalar... İşte benim okuduğum Şam Askeri Rüşdiyesi böyleydi.”* demektedir⁸⁷⁶.

İzmir'de gittiği rüşdiye mektebinin fizikî durumunu büyük bir ustalıkla tasvir eden Halit Ziya Uşaklıgil, daha önce İstanbul'da gittiği Fatih Askerî Rüşdiyesi'ne göre burayı daha basit ve gösterişsiz bulmuş, fakat buna rağmen yine de mektebin yeni ve temiz⁸⁷⁷ olduğunu söylemeden edememiştir. O yıllarda İzmir'de, çok sayıda Rum, Ermeni, Musevi okulları, Katolik ve Protestan okulları yer aldığından yazar pek çok bakımdan kendi okulunu bu okullarla kıyaslamıştır. Bu okullardan en çok dikkatini çeken Musevi okuludur ve kıyaslamasını en çok onun üzerinden yapar. Tuhaf bir rastlantı olarak tam da rüşdiye mektebinin karşısında yer aldığını söylediği yüksek ve büyük *Alliance İsrailite* okulunun karşısındaki kendi okulunun, bodrum katı yarı bırakılmış, tek kat, alçakgönüllü ve utanmış gibi görüldüğünü söyler. O okuldan paydos saatinde yüzlerce Musevi çocuğu dalgaları taşıdığı hâlde, ötekinden toplamı çok çok 100'e zor varan Türk çocuklarının seyrek yığınlarının yana yöreye yayıldığını ve bu görüntünün oluşturduğu karşıtlığın da pek acı olduğunu dile getirir⁸⁷⁸. Benzer bir

⁸⁷⁵ Sağlam, **a.g.e.**, s. 36.

⁸⁷⁶ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 20.

⁸⁷⁷ Halid Ziya Uşaklıgil, **Kırk Yıl**, Düzenleyen, Yeni Basıma Hazırlayan: Şemsettin Kutlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 99.

⁸⁷⁸ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 102. Atatürk'ün gittiği Selânik Askerî Rüşdiyesi de Mithat Paşa Caddesi'nde, yeni ve oldukça güzel bir binası olan, düzenli ve disiplinli bir okul olarak tasvir edilmektedir. Bkz. Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 6; Unat, “Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştigi Devrin Millî Eğitim Sistemi”, **Atatürk Konferansları I**,

kıyaslamayı Ahmet Bedevî Kuran'da da görüyoruz. Hatıralarında Kula'da gittiği rüşdiye mektebini “basit bir ev” olarak niteleyen Kuran, şehir kenarında yer aldığını söylediği Rum Mektebi'ni ise “muhteşem” olarak tanımlar⁸⁷⁹.

Okul binalarının yeterli ve sağlıklı olmadığı 1910 yılında Maârif Nâzırı Emrullah Efendi tarafından da açıklıkla dile getirilmiştir. Hatta Emrullah Efendi öğrencilerin çoğunluğunun yakalandığı göz ve göğüs hastalıklarının ve birtakım büyüme ve gelişme bozukluklarının da binaların sağlıklı olmayışından kaynaklandığını söylemiştir. Fakat problemi ortaya koymuş olmasına rağmen, “Okul binası ihtiyacımız var. Ancak, o okul binasını yapacak kim? Kim inşa edecek. Bugün mesele budur.” diyerek çözümün güçlüğüne dikkat çekmiştir. Çünkü bütün ülkenin ihtiyacı olan köy okul binalarını hükûmetin kendi bütçesinden karşılayamayacağı, bunun çok büyük bir harcama gerektirdiği açıktır. Nihai olarak şimdilik okul inşaatı yine maârif memurlarının gayretlerine ve halkın himmet ve yardımseverliğine bırakılmıştır⁸⁸⁰.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı'nda dersanelerle ilgili bazı standartlar getirilmiştir. Buna göre; her sene okulun badana edilmesi, senede en azından bir kez küllü su ile yıkanması, daima temiz ve sıhhi bir hâlde bulundurulması için her gün döşemenin sulanarak süpürülmesi, ardından sıraların tozunun alınması, teneffüste pencere ve kapıların açık tutularak

TTK Basımevi, Ankara, 1964, s. 83; E. Semih Yalçın, **Mustafa Kemal Atatürk Hayatı ve Eseri**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006, s. 41.

⁸⁷⁹ Ahmet Bedevî Kuran, **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 7-8; Gelibolu kazasındaki Atik-i Rum Rüşdiye Mektebi de harap durumda olduğu için buranın yıkılarak Ayayorgi kilisesi vakfından olan arsa üzerine yeniden bir rüşdiye mektebi yapılmasına ilişkin ruhsat verilmesi için Gelibolu Rum Piskoposu tarafından dilekçe verilmiştir. Bu mektepte dört dersane olması planlanmıştır. Bu kasabadaki Rum cemaati 716 hane ve 1746 nüfus olup, mektebin 30 bin gurus masrafla yapılacak olup bu miktarın bir kısmı Rum cemaati tarafından, bir kısmı kilise sandığına sadaka olarak bırakılan akçeden karşılanacaktır. Bu mektebin İslâm mahallesinde olmaması, inşa masraflarının da yardım parasından ve tamamen sandıkta bulunan akçeden ödenecek ve binanın belirlenen yüksekliği geçmeyecek olması sebebiyle inşasına mani olunmamasına karar verilmiştir. Fakat cemaatten cebren para toplanması yasaklanmıştır. Bkz. **BOA. İ.DH., 973/76860**, (28 M 1302 / 17 Kasım 1884). Bu belgede ayrıca mektebin resmi de mevcuttur.

⁸⁸⁰ Sonraki yıllarda ise vilâyet bütçelerinde belirli bir yardım düşünülmüş, vergilerde % yarım, yahut bir veya on para gibi bir zam ile bunun okul yapımına ayrılmasının düşünülebileceğini söylemiştir. Bkz. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Milli Eğitimimiz - I”, Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 33, Kasım 1987, s. 63.

dershanelerin havalandırılması, sınıfın havasını bozacak yemek, kundura gibi şeylerin dershanelere getirilmemesi gerektiği ifade edilmişti⁸⁸¹.

Getirilen bu standartlara nerelerde ve ne kadar uyulduğu ise tartışmalıdır. Meşrutiyet Döneminde de mektep binalarının durumunun çok iç açıcı olmadığını 1911 senesinde bizzat İstanbul'daki mektepleri dolaşarak gözlemleyen Ahmet Akayef'ten öğreniyoruz. Yazar, kız ve erkek rüşdiyelerinin, rutubetli harap ve güneş yüzü görmeyen binalar içinde her türlü ısıtma sisteminden ve nezâfetten yoksun yerlerde soğuk ve kuru tahtalar üzerinde olduğunu söyler ve bunların mektep olmaktan ziyade bir hapishaneyi andırdığını ifade eder. Oysa çocukların, sıhhî binalarda ve usûl-i cedîde üzere okumaları gerektiğini de ekler⁸⁸².

Mekteplerin harap vaziyetine dikkat çekenlerden biri olan Tanin gazetesi yazarı Hüseyin Cahit, heyet-i tıbbiye'den birinin söylediğine göre hıfzıssıhha kaidelerine uyulacak olursa İstanbul'daki resmî ve özel mekteplerin yüzde doksanınının kapatılması gerektiğini söylüyordu. Mekteplerin öğrenciye yetmediğini, oysa halkın çocuklarını okutmak için büyük istek gösterdiğini söyleyen Yalçın, hiç değilse İstanbul'da 10 tane tam anlamıyla donanımlı bir rüşdiye mektebi yapılırsa, bunun çok parlak bir icraat olmasa bile kemal-i takdir ve şükranla alkışlanacağını ifade etmiştir⁸⁸³.

Söz konusu binaların ısınma işleri de başlı başına bir meseleydi. Nezaret bunun için belli bir miktar ödenek ayırıyordu. Artan odun kömür masrafları için, belirlenen miktara bir miktar zam yapılıyor, geri kalanın ise zengin ahali tarafından karşılanması isteniyordu⁸⁸⁴. 1914 senesinde İstanbul Maârif Müdürü'nün Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne yazdığı dilekçeden rüşdiye

⁸⁸¹ **MİDM.** 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 131.

⁸⁸² Gündoğdu, **a.g.e.**, s. 178, 182.

⁸⁸³ Ergin, **a.g.e.**, C. III-IV, s. 1323.

⁸⁸⁴ Kastamonu Rüşdiye Mektebi örneği için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 71, (29 M 1294 / 13 Şubat 1877) Evr. Nu: 727.

mektepleri için mahrûkat (odun kömür gibi yakacak şeyler) havalesi olarak 38.000 guruş gönderildiği anlaşılmaktadır⁸⁸⁵.

3.1.2. Rüşdiyelerde Görevli Personel (Muallimler - Bevvâblar - Mubassırlar)

Rüşdiye mekteplerinde muallim-i evvel, muallim-i sâni ve diğer derslerin muallimlerinin yanı sıra okulun asayiş, düzen ve temizlik gibi işlerinden sorumlu bevvâb ve mubassır adlı görevliler vardı.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 21. maddesinde, her rüşdiye mektebi öğrencisinin miktarına göre birer veya ikişer muallim-i evvel ve sâniisi olup, bunların muallim nizamnâmesine uygun olarak seçileceği ve bundan başka her rüşdiye mektebinde bir mubassır ve bir bevvâb olacağı hükmü yer alıyordu. *Bevvâb*, Arapça bir kelime olup lûgatte kapıcı, kapı bekçisi gibi anlamlara geliyor ve maârifte mektep kapıcısı olarak kullanılıyordu⁸⁸⁶. Çocukları evlerine getirip götürmek işi de bevvâba aitti⁸⁸⁷. Görüp gözetici manasındaki *mubassır* ise mekteplerde talebenin inzibat işleriyle meşgul olan memur hakkında kullanılırdı ki, bu görev Meşrutiyet'in ilanından sonra müdür muavinlerine verilmiş ve bu tabir ortadan kalkmıştır⁸⁸⁸. Mubassır talebenin durumu ile yakından ilgilenir ve düzeni sağlardı⁸⁸⁹.

22 Eylül 1870 (25 Cemaziyelahir 1287) tarihli *Rüşdiye Mektepleri Dâhili Nizamnâmesi* bevvâb ve mubassırların görevlerini açık bir şekilde belirlemiştir. Buna göre mubassır, öğrencilerin mektebe gelmelerinden, mektep dağılıncaya kadar hazır bulunup, gerek ders esnasında gerekse

⁸⁸⁵ Bu miktarın 8.000 guruşu Terkos suyu bedeli olup kalan 30.000 guruşdan 33 mektebin her birine verilen biner guruşdan 19.470 guruş kömür ve 10.530 guruş da odun bedeli olarak kalmıştır. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, 354/64, (25 Z 1329 / 17 Aralık 1914).

⁸⁸⁶ Pakalın, **a.g.e.**, C. I, s. 212.

⁸⁸⁷ **Bevvâb**: Kapıcı. Çocukları evlerine getirip götüren okul hademesi. Bkz. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 117.

⁸⁸⁸ Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 560.

⁸⁸⁹ **Mubassır**: 1. Gözetici, bekleyici, bakıcı. Mekteplerde talebenin durumu ile yakından ilgilenen, düzeni sağlayan kimse. Muîd. Bkz. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 789.

teneffüs zamanlarında öğrencilerin hâl ve hareketlerine dikkat edecektir. Mubassır, adâba mugayir bir hâl ve hareket fark ettiğinde muallim-i evvele bunu bildirir ve dershanelerde ve mütalaahanelerde gezinip dikkatini öğrencinin üzerinden eksik etmez. Mubassırlar, öğrencinin abdest alması ve namaz kılması esnasında da sürekli onları kontrol edeceklerdir. Bevvâblar da mubassırlar gibi öğrenci dağılıncaya kadar mektepte hazır bulunacak, sonra mektebi süpürüp dershaneleri temizleyeceklerdir. Bevvâblar, mektep kapısını vaktinden önce açacak ama vakit gelmedikçe öğrenciyi içeriye almayacaktır. Daima kapı önünde duran bevvâblar muallim-i evvel tarafından izin verilmedikçe hiçbir öğrencinin mektepten dışarıya çıkmasına izin vermeyecektir. Öğrencilerin ayakkabıları ile diğer eşyalarına marka vererek bunu ezberleyecek ve bu eşyalara bir zarar gelmesi hâlinde mesul olacaktır. Görevini vaktinde yerine getirmeyen görevlilere muallim-i evvel tarafından gerekli ikazlar yapılacaktır. Özürsüz olarak görevini yerine getirmeyen görevli önce muallim-i evvel tarafından ihtar edilecek, bundan bir fayda sağlanamazsa durum, Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne bildirilecektir⁸⁹⁰.

Bir mektebe bevvâb atanırken o mektepteki öğrenci sayısı esas alınıyordu. 1872 tarihli belgeden bu sayının 150'yi geçmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim öğrenci sayısı 60 olan Tokat Rüşdiyesi'ne, bu gerekçeyle bevvâb tayin edilmemiştir⁸⁹¹. Gönderilen devam jurnallerinden, tahsisatında bevvâb maaşı bulunduğu halde hâlâ bevvâb atamasının yapılmadığı anlaşılan yerler ise uyarılıyordu⁸⁹².

Rüşdiyelerdeki öğrenci sayısının artması ikinci bevvâb talebini de gündeme getirmiştir. Lâkin bütçenin yeterli olmaması bu gibi taleplerin karşılanmasına engel teşkil etmişti. 1911 senesinde Halep İnas Rüşdiyesi muallimi Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne yazdığı dilekçede, mektebin öğrencilerinin her geçen gün arttığını, bu yüzden bir bevvâba daha ihtiyaç

⁸⁹⁰ “Umûm Mekâtib-i Rüşdiyenin Nizamnâme-i Dâhilisi” nde yer alan mubassır ve bevvâbların vazifeleri için bkz. **Düstûr – I. Tertip**, C. II, s. 255-257.

⁸⁹¹ **BOA. MF.İBT.**, 1/63, (12 R 1289 / 18 Haziran 1872).

⁸⁹² Beyrut'ta Aka sancağı dâhilinde yer alan Safed kazası örneği için bkz. **BOA. MF.İBT.**, 30/116, (29 S 1310 / 21 Eylül 1892). (Bu belgede bevvâb maaşının 100 gurusu olduğu anlaşıyor).

olduğunu ifade etmişti. Bu istek Nezâret tarafından uygun görülmüş olmasına rağmen bevvâb maaşının bütçede karşılığı olmadığı, yapılmakta olan Maârif-i Umûmiye Kanûnu'nun yürürlüğe girmesinden sonra gerekenin yapılabileceği belirtilmişti⁸⁹³.

1878 tarihinde “umum vilayât ve müstakilen idare olunan mutasarrıflıklara” gönderilen yazıda bundan böyle rüşdiye mekteplerinde görev yapan bevvâbların değiştirilmesi gerektiğinde, bunun Nezârete bildirilmesine gerek olmadığı, o mektebin mualliminin münasip bir bevvâb bulması gerektiği ifade edilmiştir. Yeni bir bevvâb gelinceye kadarki sürede tahsis edilen maaşın hazineye kalmasına karar verilmiştir⁸⁹⁴.

Başka bir iş yaparken aynı zamanda bevvâblık görevini de yerine getirmeye çalışanlar vardı. Sözgelimi Hanya'da cami müezzinliği yapan bir kişi aynı zamanda Hanya Mekteb-i Rüşdiyesi'nde bevvâblık vazifesini de yürütüyordu. Bu durum hizmetini gerektiği kadar iyi yapamamasına sebep olmuş ve yerine daha ehliyetli birinin istihdamı arayışına gidilmişti⁸⁹⁵. Askerlik vazifesini yerine getirdikten sonra geri gelenler ise bevvâblık görevine geri dönebiliyorlardı⁸⁹⁶.

Hatırlanacağı üzere inas rüşdiyelerindeki muallimlerin kadın olması, kadın öğretmen bulunamaması durumunda yaşlı ve edepli kişilerin buralarda görev yapmaları Nizamnâme hükümlerinde yer alıyordu. Erkek görevli konusundaki hassasiyetin bevvâb seçimlerinde de kendini gösterdiği anlaşılmaktadır. Herhangi bir kız mektebinde hasbe'l kader erkek bevvâb bulundurulduğu anlaşıldığında derhal ihracı isteniyordu. Bölgenin imam ve muhtarları bu konuda etkiliydiler ve bu tür talepleri dile getiriyorlardı. Ahalinin

⁸⁹³ BOA. MF. İBT., 354/16, (19 Z 1329 / 11 Aralık 1911).

⁸⁹⁴ BOA. MF.MKT., 57/18, (10 C 1295 / 11 Haziran 1878). Vesikanın başında şu yerlerin adları yer almaktadır: Bağdad, Selânik, Haleb, Tuna, Kosova, Bosna, Yanya, Girid, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hüdavendigâr, Ankara, Diyarbekir, Aydın, Hicaz, Konya, Kastamonu vilâyeti mutasarrıflığına / Canik mutasarrıflığına, Sivas, Trabzon, Van, Trablusgarb, Mamuretü'l aziz mutasarrıflığına, Kudüs-i Şerif mutasarrıflığına.

⁸⁹⁵ BOA. MF.İBT., 1/2, (1 M 1289 / 11 Mart 1872).

⁸⁹⁶ Erenköy Merkez Rüşdiyesi Kemal Efendi bunlardan biridir. Bkz. BOA. MF.İBT., 217/87, (15 Za 1326 / 09 Aralık 1908).

görevlendirmek için önerdiği kişilerin ise bu iş için uygun olup olmadıkları inceleniyordu⁸⁹⁷. Örneğin Selânik'teki kız rüşdiye mektebine 100 guruş aylıkla Fatıma kadın bevvâblığa seçilmişti⁸⁹⁸.

Kız rüşdiyeleri ile erkek rüşdiyelerinde görev yapan muallimlerin maaşlarındaki farklılıklar bevvâb maaşlarında da görölüyordu. 1874 yılı sonunda erkek rüşdiyesindeki bir bevvâbın maaşı 140 guruş iken, kız rüşdiyesindeki bevvâbın maaşı 95 guruştı. Bu durumda maaş zammı talebinde bulunuluyordu⁸⁹⁹. Maaş zammı talebinde bulunanlar yalnız kız mekteplerindeki bevvâblar değildi. Aydın vilâyeti dâhilindeki Güzelhisar Rüşdiyesi bevvâbı Mehmed Haşim Efendi de 80 guruş olan maaşın idaresine yetmediği gerekçesiyle 120 guruşa çıkarılmasını talep etmişti⁹⁰⁰.

Mubassırlar hakkında da kötü hal ve hareketleri olduğu yönünde ihbar alındığında, gerekli tahkikatlar yaptırılıyor⁹⁰¹, görevlerini hakkıyla yerine getirmeyenler olduğunda, görev yeri değişikliğinden azledilmeye kadar uzanan yaptırımlar uygulanıyordu. Saraybosna Mekteb-i Rüşdiyesi bevvâbı Muhammed Ağa da, tembellik ve rehavetinden dolayı azledilmiş, yerine Bekir Ağa'nın tayinine karar verilmiştir⁹⁰². Benzer bir şekilde Kayseri Mekteb-i Rüşdiyesi bevvâbı Mehmed'in kötü hal ve hareketten dolayı azledilerek yerine Seyyid Efendi'nin tayinine karar verilmiştir⁹⁰³.

Muallimlerle müfettişlere karşı serkeşane hareketlerde bulunan Sultan Ahmed İnas Rüşdiye Mektebi bevvâbı İsmail Ağa da ileride yine böyle hareketi görüldüğü takdirde azl edilmek üzere Fındıklı İnas Rüşdiyesi

⁸⁹⁷ BOA. MF.MKB., 21/61, (16 L 1299 / 30 Ağustos 1882).

⁸⁹⁸ BOA. MF.MKT., 23/1, (13 Za 1291 / 23 Aralık 1874).

⁸⁹⁹ BOA. MF.MKT., 22/102, (05 Za 1291 / 15 Aralık 1874).

⁹⁰⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 10, (Selh/30 Ş 1287 / 22 Kasım 1870) Evr. Nu: 105.

⁹⁰¹ BOA. MF.MKB., 102/83, (12 B 1319 / 25 Ekim 1901).

⁹⁰² BOA. MF.İBT., 1/52, (27 M 1289 / 06 Nisan 1872).

⁹⁰³ BOA. MF.İBT., 3/20, (17 Ra 1290 / 15 Mayıs 1873)

mektebi bevvâblığına getirilmiştir. Onun yerine de Fındıklı mektebi bevvâbı Abdullah Efendi getirilmiştir⁹⁰⁴.

Hasan Âli Yücel, mubassırı şöyle tarif etmişti: *“Elinde düdük, döğüşen, kavga eden olursa düdüğü çalıyor; tevkif, izinsiz cezaları veriyor; kusur hafifse avcunu açtırıp bir veya iki defa elindeki değnekle vuruyordu.”*⁹⁰⁵ Bu tasvirdeki gibi, mektebin inzibat işlerinden mesul olan bu mubassırların görevlendirilmelerinde, mektepteki öğrenci sayısı dikkate alınıyordu. Halep Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli, gönderdiği takrirde, mektepteki öğrencilerin artması sebebiyle bir mubassırın istihdam edilmesini istemekteydi⁹⁰⁶. Usule göre bir mektebe mubassır atanması için öğrenci sayısının 80’den fazla olması gerekiyordu. Beylerbeyi Rüşdiyesi şakirdanı da 80’i geçtiği için 250 guruş maaşla bir mubassır istihdam edilmesi istenmiştir⁹⁰⁷.

3.1.3. Tatil Günleri ve İmtihan Zamanları

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nin 25. maddesi⁹⁰⁸ Müslim ve gayr-i Müslim rüşdiye mekteplerinin tatil zamanlarını belirlemişti. Buna göre, ağustos başından üçüncü hafta sonuna kadar tatil süresi toplam 22 gündü. Temmuz başında dersler bitirilecek ve 15 gün süre tanınacaktı. Temmuz’un 15’inden sonuna kadar da imtihanlar yapılacak, imtihanlar bitince de mektep tamamen kapanacak ve Ağustos’un 22’sinde yeniden açılacaktı. Bu genel tatilin dışında Müslüman rüşdiye mektepleri için Ramazan’ın 3. haftası sonundan Şevval’in 1. haftası sonuna kadar 15 gün, Kurban bayramı için de bir hafta tatil vardı. Bu günler ve Cuma günleri dışında herhangi bir günün tatil yapılması yasaktı. Gayr-i Müslim mektepler de kendi bayram ve özel

⁹⁰⁴ BOA. MF.MKB., 88/120, (29 Z 1316 / 09 Mayıs 1899).

⁹⁰⁵ Hasan Âli Yücel, *Geçtiğim Günlerden*, İletişim Yay., İstanbul, 2007, s. 108.

⁹⁰⁶ BOA. MF.MKB., 1/35, (09 M 1289 / 19 Mart 1872).

⁹⁰⁷ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1598, s. 92, (17 Ra 1303 / 24 Aralık 1885) Evr. Nu: 1747.

⁹⁰⁸ Düstûr-I. Tertip, C. I, s. 188-189.

aylarında tatil yapacaklardı. Ayrıca tüm rüşdiye mektepleri cülûs-ı hümayûna denk gelen gün tatil olacaklardı.

Nizamnâme'nin tatil günleri ile ilgili hükmü çok açıktı. Fakat Nizamnâme'nin bazı maddelerinde gerekli görüldüğü zamanlar tadilatlar yapılabiliyordu. Osmanlı Devleti'nin geniş bir coğrafyaya sahip olması ve farklı bölgelerinde farklı iklimler görülmesi sebebiyle eğitim öğretim ve tatil günleri konusunda farklı uygulamalar görülmüştür. Bazı yerlerde temmuz ayında her zamandan daha şiddetli sıcak olduğu için imtihanların bu ayda yapılması ve tatilin ağustosa denk getirilmesi uygun görülmediği için tatil zamanlarında değişikliğe gidilmiştir. Bundan böyle Haziran'ın 15'inden sonuna kadar imtihanların yapılması ve temmuzun başından sonuna kadar tatil edilmesi Şûra-yı Devlet'te kabul edilerek Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da uygun bulunmuştur⁹⁰⁹.

Tatil zamanlarındaki değişiklikler bilhassa Arap coğrafyasında görülmüyordu. Örneğin Basra'da kış mevsiminde bile hava sıcaklığı 40 dereceye çıktığından halk haziran başında havası mutedil olan yerlere gidip Eylül sonunda geri dönüyordu. Bu sebeple Basra Rüşdiyesi muallim-i evveli, imtihanların haziran başlarında yapılması ve tatil süresinin eylül sonuna kadar ertelenmesi için istekte bulunmuştu. Konu Meclis-i Maârif'te görüşülmüş, muallimin haklı olduğu anlaşılmış ve yaz ortasında halkın bölgede olmaması sebebiyle öğrencilerin imtihanlarının haziran başında yapılması ve tatilin eylül sonuna kadar ertelenmesi uygun görülmüştü⁹¹⁰.

İmtihan zamanlarında değişiklik yapılmak istenmesinin bir diğer sebebi de halkın tarımla uğraşması ve imtihanların hasat zamanına denk gelmesi idi. Aydın valisinin Maârif Nezâreti'ne yazdığı yazıda bu yönde bir talep yer alıyordu. Denizli sancağının Tavas kasabası ahalisinin rençberlikle uğraşması ve hasat vaktinin Haziran'a denk gelmesi sebebiyle imtihan

⁹⁰⁹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 116, (03 Ca 1289 / 09 Temmuz 1872) Evr. Nu: 408.

⁹¹⁰ BOA. MF.MKT., 53/65, (10 S 1295 / 13 Şubat 1878). Bu mealdeki yazı hem Basra vilâyetine hem de Basra Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveline yazılmıştır.

zamanının değiştirilmesi, buradaki muallimler tarafından talep edilmiştir. Rüşdiyelerin genel imtihanları olan Temmuz ayı, yaz mevsiminin en çok hüküm sürdüğü bir zamandı. Bu mevsimde, hem öğrencilerin büyük kısmının yazlıklara gitmesi hem de şiddetli sıcak sebebiyle imtihanlarda zorluklar yaşanıyordu. Ayrıca imtihandan sonra mekâtib-i aliyyeye kaydolmak için müracaat eden öğrenciler süre geçtiği için kabul edilemiyorlardı. Bu sebeplerle imtihan mevsiminin değiştirilmesi İzmir Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveliği tarafından isteniyordu.⁹¹¹ Travnik’de de köy ahalisi temmuz ve ağustos aylarında hasatla meşgul olduklarından bu aylarda köy mekteplerinin genellikle tatil olması kararlaştırıldığı gibi vilâyetin hal ve mevkisi ve şehir ahalisinin çoğunun o mevsimlerde çiftliklere çıkmaya mecbur olması sebebiyle rüşdiye mekteplerinin tatil günlerinin değiştirilmesi isteniyordu⁹¹².

İmtihan vakitlerinin değiştirilmesi konusunda Plevne’de ilginç bir örnek yaşanmıştır. Plevne Rüşdiye Mektebi öğrencilerinin sayısı 120’den fazla olup bunların eğitim ve öğretimlerinden muallim-i sâni Raci Efendi sorumluydu. Fakat Raci Efendi “silk-i redife” dâhil olduğundan her sene talim yapmak için bir ay kadar mektepte bulunamayacağı için kendisinin talimden muaf tutulmasını istemişti. Fakat cevaben gelen yazıda, bu gibi bir kanun hükmünden kendisinin istisna tutulamayacağı, tatil vaktinin talim zamanına denk gelecek şekilde düzenleme yapılması gerektiği ve imtihanların da ona göre düzenlenmesi gerektiği⁹¹³ ifade edilmişti. Bu tür istisnai durumlarda da tatil ve imtihan vakitlerinde değişiklikler yapılabildiği görülmektedir.

Cuma gününden ve “eyyâm-ı mahsusdan” başka vakitlerde mektebin tatil edilmesi halinde rüşdiye mektebinden beklenen fayda sağlanamayacağından bunun aksi uygulamalar yapıldığında o mektebin bağlı olduğu vilâyet ve mektebin muallimleri uyarılıyordu. Örneğin belirlenen vakitler dışında tatil yapıldığı anlaşılan Ezine Rüşdiyesi’yle ilgili olarak,

⁹¹¹ BOA. MF.MKT., 107/90, (27 B 1306 / 29 Mart 1889).

⁹¹² BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 261, (26 Ra 1287 / 25 Haziran 1870) Evr. Nu: 39.

⁹¹³ BOA. MF.İBT., 3/15, (17 Ra 1290 / 15 Mayıs 1873).

mektebin lağvına mecbur kalınabileceği uyarısı yapılmıştı⁹¹⁴. Benzer şekilde, Ohri rüşdiyesi'nde de Pazar günleri mektebe gelinmediği ve ders cetveline uyulmadığı anlaşılnca, Cuma'dan başka günlerde öğrencilerin mektebe devam etmeleri için anne babalarına nasihat edilmesi ve bu durumdan muallim mesul tutulacağı için kendisinin uyarılması Selânik vilâyetine bildirilmişti⁹¹⁵.

Görüldüğü gibi, devletin geniş coğrafyası imtihan zamanlarında farklı uygulamaları zorunlu kılmıştı. Devlet de bu konuda esnek davranmış ve eğitim öğretimin aksamaması şartıyla bölgelerin ihtiyaçlarına cevap verecek uygulamalara izin vermiştir.

Meşrutiyet'ten sonra tatil günleri yeniden belirlenmişti. Buna göre okulların tatil günleri şöyleydi: Bayramlar, kandil günleri, temmuz millî bayramı, cülûs ve padişahın doğum günleri⁹¹⁶. Burada, kandil günleri, Meşrutiyet'in ilan tarihi olan 23 Temmuz ve padişahın doğum günlerinin de tatil günlerine eklendiğini görüyoruz. Ders yılı tatili bu yeni düzenlemeyle 10 haftaya çıkarılmış, yukarıda örneklerini verdiğimiz gibi farklı bölgelerde aynı tatil vakitleri olmasıyla yaşanan sıkıntıları gidermek için tatil aylarının Vilâyet-i Tedrisât-ı İbtidâiye Meclisi'nin kararı üzerine belirlenmesi hükmü getirilmişti.

Askerî Rüşdiye'de okumuş olan Tefvik Sağlam da, derslerin bayram ertesinden itibaren, dokuz ay sürdüğünü, recep ayı başında derslerin kesildiğini ve bir ay evde imtihana hazırlandıklarını, Şaban ayının imtihanlarla geçtiğini söyler. Ramazan'dan bayram ertesine kadar, tam tatil yaptıklarını, yıl boyunca Ramazan ve Kurban bayramlarından, üç kandil ve Padişahın doğum ve tahta çıkma günlerinden başka tatilleri olmadığını ifade eder⁹¹⁷.

⁹¹⁴ BOA. MF.MKB., 17/1, (06 N 1295 / 04 Eylül 1878).

⁹¹⁵ Bundan sonra öğrencilerin Cuma'dan başka günlerde mektebe devam etmeleri için anne babalarına gereken nasihatlerin yapılması ve ders cetveline uygun eğitim yapılarak buna aykırı hareket edilirse bundan mesul tutulacağının mektebin muallimine tenbih edilmesi gerektiği Selânik vilâyetine bildirilmiştir. Bkz. BOA. MF.MKT., 60/21, (03 Ra 1296 / 24 Şubat 1879).

⁹¹⁶ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 130.

⁹¹⁷ Sağlam, a.g.e., s. 37.

3.1.4. Devam Journalleri / Hulâsa Cetvelleri / İmtihan Cetvelleri

Rüşdiye mektebine giden öğrencilerin devamı, devletin titizlikle üzerinde durduğu konulardan biri olmuştur. Maârif Nezâreti, okullardaki denetimi elden bırakmamak için devam journalleri, hulâsa cetvelleri ve imtihan cetvelleri gönderilmesini istemiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde devam journallerine ait çok sayıda vesika mevcuttur. Bu journaller sayesinde okullardaki devam ve devamsızlıklar ortaya çıkıyor ve devamsızlık olduğu anlaşılan yerlerde durumun araştırılması ve gereken tedbirlerin alınması sağlanabiliyordu. Söz konusu devam journallerinin belirlenen formatta hazırlanması gerekiyordu. Bu journaller, devam devamsızlığın dışında, mekteplerin genel durumu hakkında da bilgilerin yer aldığı önemli vesikalardı. Örneğin söz konusu okulda hangi derslerin okutulduğu devam journallerinde görülüyor, müfredatta olmayan derslerin okutulduğu anlaşıldığında bu duruma müdahale ediliyordu. İmtihanlardaki başarı ve başarısızlık durumu da yine bu cetveller sayesinde öğreniliyordu.

Her sene sonunda gönderilen cetveller sayesinde mektebin ilerleme veya gerileme derecesinin anlaşılması ve ona göre ıslahatlara girişilmesi hedefleniyordu⁹¹⁸.

Vilâyetlerden merkeze gönderilen devam journallerinde eksik ve yanlış gelen bilgiler karşısında vilâyetler uyarılıyor, bilgilerin eksiksiz bir şekilde gönderilmesi isteniyordu. 1872 tarihinde Kilis Rüşdiye Mektebi'nin üç aylık devam journalleri ile gerekli olan kitap ve risalelerin neler olduğuna dair tahrirat, Meclis-i Maârif'e gönderilmişti. Fakat bu journaller incelendiğinde öğrencilerin sınıflarının belirtilmesi gerekirken belirtilmediği ve bazı öğrencilerin okula bir aydan fazla devam etmediği anlaşılmıştı. Bu durumda Nezâret, gönderilecek journallerde öğrencilerin okumakta oldukları derslere göre sınıflarının yazılması ve mütemadiyen özürsüz olarak mektebe devam etmeyenler hakkında Mekâtib-i Rüşdiye Nizam-ı Dâhilîsi'ne göre muamele

⁹¹⁸ BOA. MF.İST., 1/91, (07 C 1313 / 24 Kasım 1895).

edilmesi gerektiğini bildirmişti⁹¹⁹. Yenice-i Vardar Mekteb-i Rüşdiyesi mualliminin gönderdiği imtihan cetvelindeki yanlışlık da tespit edilerek kendisine bildirilmişti. Cetvelde her ders için tam not 45 olarak gösterilmiş, oysa her ders için en çok 10 numara verilmesi gerektiği konusunda muallim uyarılmıştır⁹²⁰. Trablusgarp⁹²¹ ve Aydın⁹²² vilâyetine ait istatistik cetvellerinde de eksiklikler olduğundan yeniden istenmesine meydan verilmeden gönderilmesi talep edilmişti. Konya vilâyetinin bazı kazalarından gelmesi gereken istatistik cetvelleri ise gecikmişti⁹²³. Sivas vilâyetinin gönderdiği istatistik cetveli de yanlış olduğu için yeniden düzenlenmiş ve rakamlar konusundaki karışıklık giderilmeye çalışılmıştır⁹²⁴.

Maârif Nezâreti'ne vilâyetlerden gönderilen bu cetvellerin belli usullere göre doldurulması, kararlaştırılan kıstaslara uyması gerekiyordu. Nitekim gerek uygunluğu konusunda gerekse zamanında gelmesi konusunda sıkıntılar yaşanmaktaydı. 1892 senesinde “*Tedrisat-ı İbtidâiyye İhsaiyat (İstatistik) cedvellerinin suret-i imlâsı hakkında telgrafname*” başlıklı telgrafta bu cetvellerin nasıl tutulacağı ile ilgili detaylar belirtilmişti. Bu telgrafta, cetvellerden birinin mektebe, diğerinin heyet-i idare ve talimiyeye ve bir diğerinin de öğrenciye ait olmak ve her üçü bir cetvel kabul edilmek üzere üç kısma ayrıldığı, her kaza için ayrı cetvel tahsis edildiği gibi konular yer alıyor, vilâyetlerin kurallara uyması isteniyordu⁹²⁵.

Mektepteki öğrenci sayıları ve mektebin genel durumu hakkında bilgi veren hulâsa cetvelleri, vilâyetlerdeki rüşdiye manzaralarını da gözler önüne seriyordu. Biga sancağındaki Ezine Mekteb-i Rüşdiyesi'nin hulâsa cetvelinden öğrenci sayısının 41 olduğu anlaşılırken⁹²⁶ Akseki kazasının merkezindeki Marulya'da önceki sene meydana gelen yangın dolayısıyla

⁹¹⁹ BOA. MF.İBT., 1/4, (1 Muharrem 1289/11 Mart 1872).

⁹²⁰ BOA. MF.MKT., 14/108, (07 L 1290 / 28 Kasım 1873).

⁹²¹ BOA. MF.İST., 1/72, (13 B 1312 / 09 Ocak 1895).

⁹²² BOA. MF.İST., 1/73, (13 B 1312 / 09 Ocak 1895).

⁹²³ BOA. MF.İST., 1/75, (13 B 1312 / 09 Ocak 1895).

⁹²⁴ BOA. MF.İST., 2/57, (24 Ra 1319 / 11 Temmuz 1901).

⁹²⁵ BOA. MF.İST., 1/22, (1310 / 1892).

⁹²⁶ BOA. MF.İST., 1/50, (14 M 1312 / 17 Temmuz 1894).

ahalinin perişan olduğu, bu yüzden mektep öğrencilerinin bazılarının devam etmemesi sebebiyle toplam sayının 38 olduğu görülüyordu⁹²⁷.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin 1898 tarihli yazısında taşra rüşdiye mekteplerinden her üç ayda bir defa gönderilmesi gereken hulâsa devam cetvellerinin bazı yerlerden vaktinde gelmediği, bazılarında ise hiç gelmediği anlaşıyordu. Gönderilenlerde ise hem maârif müdürlerinin mektep hakkındaki mütalaalarını yazmaları gereken hane, hem de mektebin hâlihazırdaki durumu, esbâb-ı terakkisi ve tedrisiyesine ve ihtiyaçlarına dair muallim-i evveller tarafından yazılması gereken hanenin boş bırakıldığı ifade edilmekteydi. Bu konuda yazılan müzekkire üzerine umum maârif müdüriyetlerine gerekli tebligatlar yapıldığı hâlde bundan bir sonuç alınamamış ve bu yüzden hulâsa cetvellerinin tam zamanında ve söylenen hususlara dikkat edilerek gönderilmesi için maârif müdürlüklerine yeniden tebliğ edilmesine karar verilmişti⁹²⁸.

Bu cetveller her ilde kaç rüşdiye mektebi varsa hepsinden ayrı ayrı isteniyordu. Aydın vilâyeti Maârif Müdürü'nün ifadesine göre, 1317 senesi Kânun-ı evvelinden Şubat'ına kadar olan hulâsa devam cetvellerini ilde bulunan 46 rüşdiyenin muallimleri, 46 kıt'a olarak ayrı ayrı göndermiştir⁹²⁹. Gürün kazasından⁹³⁰, Manastır vilâyetine⁹³¹, Yemen'in Haraz kazasından⁹³², Erzurum'a⁹³³, Musul'a⁹³⁴ kadar ülkenin her yerinden üç aylık devam cetvelleri gelmekteydi.

Burdur sancağındaki Tefenni Mekteb-i Rüşdiyesi'nden gönderilen hulâsa cetvelinde, üç ay zarfında 3 talebenin mektebi terk ettiği, 4 talebenin

⁹²⁷ BOA. MF.İST., 1/94, (06 L 1313 / 20 Mart 1896).

⁹²⁸ BOA. MF.MKT., 421/57, (22 C 1316 / 07 Kasım 1898).

⁹²⁹ BOA. MF.İBT., 117/143, (04 M 1320 / 13 Nisan 1902).

⁹³⁰ BOA. MF.İST., 1/37, (14 N 1311 / 22 Mart 1894).

⁹³¹ BOA. MF.İST., 1/54, (10 S 1312 / 12 Ağustos 1894).

⁹³² BOA. MF.İBT., 117/33, (04 M 1320 / 13 Nisan 1902).

⁹³³ BOA. MF.İBT., 217/116, (22 Za 1326 / 16 Aralık 1908).

⁹³⁴ Musul'un Kerkük kazasından gönderilen 1909 senesine ait üç aylık hulâsa cedvelinden toplam öğrenci sayısının 45 olduğu, yine Musul vilâyetinde bulunan Salahiye Rüşdiye Mektebi'nde ise bu sene öğrenci sayısının 28 olduğu anlaşıyordu. Bkz. BOA. MF.İST., 7/7, (18 M 1327 / 10 Şubat 1909).

de mektebe kaydının yapıldığı, memâlik-i mahrusse haritalarıyla bir kıt'a küreye kesin lüzum olduğu, başka da bir vukuat olmadığı belirtiliyordu⁹³⁵.

1909 tarihli Aydın vilâyetindeki İzmir sancağından gönderilen hulâsa cetvelinde her sene eylül ayı başlarında tedrisata başlanırken bu sene yeni program teşkili beklendiğinden Teşrin-i sâninin başlarına kadar beklendiği ifade ediliyordu. Eylül'de 16, Teşrin-i evvelde 7, Teşrin-i sânde de 1 talebe mektebe kaydolmuş, Teşrin-i sânde 9 talebe mazeretlerine binaen mektepten ayrılmış ve mevcut 132 olmuştur. Üç ay zarfında başka da bir şey olmadığı ve mektebin terakkisine mümkün olduğu kadar çalışıldığı cetvelde ifade ediliyordu⁹³⁶. İzmid sancağı dâhilinde Adapazarı kazasına bağlı Sapanca Rüşdiye Mektebi'nin 1320 senesi Eylül, Teşrin-i evvel, Teşrin-i sâni aylarının hulâsa cetveli gönderilmiş, bu cetvelde mektebin muallimlerinin talimatlara uygun şekilde devam etmekte oldukları, eğitimin günbegün ilerlediği ve 3 ay zarfında bir vukuat olmadığı belirtilmiş, mektebin şimdilik bir ihtiyacının olmadığı da ifade edilmişti. Cetveldен mektepte eylül ayında 56 talebe varken daha sonra mektebe 6 talebe daha yazıldığı ve mevcudun 62'ye ulaştığı anlaşıyordu⁹³⁷.

Vilâyetlerde yapılan imtihanlar merkeze rapor edilmekte, bu istatistikler sayesinde okullardaki dersler ve öğrencilerin başarısı hakkında genel bir fikir edinilmekteydi. Horasan⁹³⁸, Mucur kasabası⁹³⁹, Keskin⁹⁴⁰, Talas⁹⁴¹, Ankara'nın Kalecik ilçesi⁹⁴², Ankara vilâyeti Siverek kazası⁹⁴³, Beypazarı⁹⁴⁴ Halep vilâyetine bağlı Maraş kasabası⁹⁴⁵, Sinop⁹⁴⁶, Erzurum sancağı dâhilinde bulunan Kiğı (Temran) Mekteb-i Rüşdiyesi ile Erzincan Merkez

⁹³⁵ BOA. MF.İBT., 217/105, (20 Za 1326 / 14 Aralık 1908).

⁹³⁶ BOA. MF.İST., 7/41, (05 Ra 1327 / 27 Mart 1909).

⁹³⁷ BOA. MF.İST., 7/59, (08 C 1327 / 27 Haziran 1909).

⁹³⁸ BOA. MF.İBT., 55/ 80, (20 Ca 1314 / 27 Ekim 1896).

⁹³⁹ BOA. MF.İST., 1/114, (11 S 1315 / 11 Temmuz 1897).

⁹⁴⁰ BOA. MF.İST., 1/115, (11 S 1315 / 11 Temmuz 1897).

⁹⁴¹ BOA. MF.İST., 1/117, (12 S 1315 / 12 Temmuz 1897).

⁹⁴² BOA. MF.İST., 1/116, (12 S 1315 / 12 Temmuz 1897).

⁹⁴³ BOA. MF.İST., 1/120, (07 Ra 1315 / 06 Ağustos 1897).

⁹⁴⁴ BOA. MF.İST., 1/121, (11 Ra 1315 / 10 Ağustos 1897).

⁹⁴⁵ BOA. MF.İBT., 90/86, (16 Ca 1318 / 11 Eylül 1900).

⁹⁴⁶ BOA. MF.İBT., 90/88, (16 Ca 1318 / 11 Eylül 1900).

Rüşdiyyesi⁹⁴⁷, Yemen vilâyetine bağlı Hudeyde sancağına tabi Zebid kazası⁹⁴⁸ Kerkük ve Erbil kazası⁹⁴⁹, Yanya vilâyetindeki Loros⁹⁵⁰, Van vilâyetindeki Çölemerik⁹⁵¹ Rüşdiye Mektebi gibi ülkenin pek çok farklı coğrafyasından ve sadece şehir merkezleri değil, kazalara kadar imtihanların nasıl yapıldığına ve bu imtihanlarda öğrencilerin hangi notları aldıklarına dair imtihan cetvelleri gönderiliyordu.

1900 senesinde Giresun kasabası rüşdiye mektebi öğrencilerinin yapılan imtihanlarına dair cetvelde gördükleri derslerden (Arabî, Farisî, coğrafya, hendese, tarih, inşa, resim ve hat) aldıkları notlar cetvelde gösterilmişti⁹⁵². Akhisar kazası rüşdiye mektebi şakirdanının 1903 senesine ait imtihan cetvelinde, öğrencilerin okuduğu derslerin şunlar olduğu anlaşılıyordu: Kur'an-ı Kerim ma'tecvid, ulûm-ı dinîye, Arabî, ilm-i eşya, hendese, hesap, coğrafya, nahv-i Osmanî, tarih, hıfzıssıhha, resim, hüsn-i hat. Bu cetvelden son sınıf öğrencilerinin tüm ders notları toplandığında en yüksek notun 127, en düşük notun 89 olduğu görülmektedir. Birinci sene öğrencilerinde ise tüm ders notları toplamında en yüksek not 87, en düşük not 61'dir. İkinci sınıf öğrencilerinin en yüksek notu 110, en düşük notu 68 olarak görülmektedir⁹⁵³.

Seydişehir kazasının rüşdiye mektebi öğrencilerinin imtihan notları da 10 tam puan üzerinden değerlendirilerek gönderilmiştir. Bu okulda birinci sınıf dersleri: “*Kur'an-ı Kerim ma' tecvid, ulûm-ı dinîye, sarf-ı Osmanî, kıraat, coğrafya, hesap, Arabî, Farisî, hüsn-i hat, ahlâk*”; ikinci sınıf dersleri: “*Kur'an-ı Kerim ma' tecvid, ulûm-ı dinîye, sarf-ı Osmanî, kıraat, coğrafya, tarih-i İslâm, hesap, Arabî, Farisî, vezaif-i etfal, resim, hüsn-i hat, ahlâk*”; üçüncü sınıf dersleri: “*Kur'an-ı Kerim ma'tecvid, ulûm-ı dinîye, nahv-ı Osmanî, hendese,*

⁹⁴⁷ BOA. MF.İBT., 117/43, (22 Zilhicce Z 1319 / 01 Nisan 1902).

⁹⁴⁸ BOA. MF.İST., 5/62, (12 C 1325 / 23 Temmuz 1907).

⁹⁴⁹ BOA. MF.İST., 5/70, (08 B 1325 / 17 Ağustos 1907).

⁹⁵⁰ BOA. MF.İST., 5/77, (03 Ş 1325 / 11 Eylül 1907).

⁹⁵¹ BOA. MF.İST., 5/94, (26 L 1325 / 2 Aralık 1907).

⁹⁵² BOA. MF.İBT., 90/119, (20 Ca 1318 / 15 Eylül 1900).

⁹⁵³ BOA. MF.İST., 2/97, (06 R 1321 / 02 Temmuz 1903).

*kıraat, coğrafya, hesap, tarih-i Osmanî, Arabî, Farisî, ma'lûmat-ı ziraat, resim, hüsn-i hat, ahlâk*⁹⁵⁴.

Bu jurnallerden bazı okullarda kimi zaman müfredat dışı dersler okutulduğu anlaşılmaktadır. Bu durum nizama uygun olmadığından bundan böyle öğrencilere ders cetvelinin dışında ders okutulmaması gerektiği ilgili yerlere bildirilmiştir⁹⁵⁵. Benzer bir uyarı Muğla Rüşdiyesi muallim-i evveline de yapılmış ve müfredata uygun bir şekilde hareket etmesi istenmiştir⁹⁵⁶. Rüşdiyelerde okutulması gereken ve “Mekâtibe kabul olunmuştur” ibaresi olan kitapların dışında kitap okuttuğu anlaşılan muallimler de uyarılmış, buna devam etmesi hâlinde muallimin azledileceği ifade edilmiştir⁹⁵⁷.

Bazı illerin bu cetvelleri geciktirmesi hâlinde illere uyarı yazısı gönderilmişti. Kırkkilise (Kırklareli) Rüşdiyesi muallimi, Edirne vilâyetinin, rüşdiye mektebi öğrencilerinin imtihanlarının ne şekilde yapıldığına dair imtihan cetvelini istemesine rağmen göndermemişti. Bu yüzden muallim, söz konusu cetvelleri bir an önce göndermesi konusunda uyarılmıştı⁹⁵⁸.

Sadece erkek rüşdiyeleri değil kız rüşdiyeleri de bu cetvelleri Maârif Nezâreti'ne gönderiyorlardı. Diyarbakır kasabasında hem inas hem de vilâyet dâhilinde bulunan Siverek, Silvan, Mardin, Palu, Çermik, Çüngüş gibi kasabalardaki mekâtib-i rüşdiye talebesinin imtihan cetvelleri de muallimleri tarafından Nezârete takdim edilmişti⁹⁵⁹. Ankara İnas Mekteb-i Rüşdiyesi de 1312-1313 senesine ait imtihan cetvelini göndermişti⁹⁶⁰.

Aydın vilâyetine bağlı bir inas rüşdiye mektebinin hûlasa cetvelinde de, hâli hazırda mektebin usûl-i idaresi yolunda gerilemesini gerektirecek bir

⁹⁵⁴ BOA. MF.İST., 4/86, (06 C 1324 / 28 Temmuz 1906).

⁹⁵⁵ BOA. MF.MKT., 2/48, (25 R 1289 / 01 Temmuz 1872); BOA. MF.İBT., 1/68, (24 R 1289 / 30 Haziran 1872).

⁹⁵⁶ BOA. MF.MKT., 61/105, (05 Ca 1296 / 27 Nisan 1879).

⁹⁵⁷ BOA. MF.MKT., 997/52, (24 R 1325 / 06 Haziran 1907). Marmaris Mekteb-i Rüşdiyesi muallim vekâletinde bulunan Faik Efendi, ulûm-ı dinîyeden “Dürr-i Yekta” yerine kendi tertib ettiği kitabı, ahlâktan da ruhsatsız kitapları okuttuğu için bu uyarıyı almıştır.

⁹⁵⁸ BOA. MF.İBT., 3/120, (9 Za 1290 / 30 Aralık 1873).

⁹⁵⁹ BOA. MF. İBT., 55/ 74, (14 Ca 1314 / 21 Ekim 1896).

⁹⁶⁰ BOA. MF.İST., 1/109, (25 M 1315 / 25 Haziran 1897).

durum olmadığı gibi 3 aydan beri parlak bir şekilde olduğu ve zikredilmeye değer bir vukuat olmadığı ifade edilmektedir. Maârif müdürü, notunda; *“mekteb-i mezkûr talibatının kesreti hasebiyle bir muallimenin dahi ilaveten istihdamı derece-i vücubdedir”* diyerek muallime yetersizliğine dikkat çekmiştir. Mektepte bir muallime-i evvel, bir muallime-i sâni, bir de nakış muallimesi olduğu imzalardan anlaşılmaktadır. Bunlardan başka bu mektepte iki de bevvâb görev yapmaktaydı⁹⁶¹.

Trabzon’un Vakf-ı Kebir kazasından gelen imtihan cetvelinde, burada mektep yeni teşkil edildiği hâlde öğrencilerin ilk sene imtihanlarında ibraz ettikleri “asâr-ı liyakat ve dirayet”in takdire şayan olduğu ve 24 öğrencinin ikinci sınıfa geçmeyi başardıkları⁹⁶² belirtiliyordu. Aydın vilâyetinden Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nin istatistik müdüriyetine yazılan yazıda ise imtihan-i umumi cetvellerinin düzenlenerek mekteplere gönderildiği fakat sınıf sınıf öğrencilerinin imtihanda aldıkları notların bildirilmesi istendiği için öğrencilerin isimlerinin cetvellere yetmediği ve 40-50 adet cetvelin süratle gönderilmesi istenmiştir⁹⁶³. Vilâyetlerin yanı sıra İstanbul’daki mektepler de istatistik cetvelleri gönderiyorlardı⁹⁶⁴.

Söz konusu imtihan cetvelleri, bize o mektebin başarı oranı hakkında bilgi vermenin yanı sıra mektepteki öğretmenlerin ehliyeti konusunda da ipuçları vermektedir. Rodos İnas Mekteb-i Rüşdiyesi’nin birinci sene öğrencilerinin imtihanlarının yapıldığı, az zaman zarfındaki *müktesebât-ı ilmiye ve ba husus el hünerleri* iftihar edilecek mertebede olduğu belirtilmiştir. Bu okulun muallime-i evvelinin ehliyet ve mesaisi ise şâyân-ı takdir ve şükran görülmüştür⁹⁶⁵.

⁹⁶¹ BOA. MF.İBT., 117/4, (3 M 1320 / 12 Nisan 1902).

⁹⁶² BOA. MF.İST., 7/17, (14 S 1327 / 07 Mart 1909).

⁹⁶³ BOA. MF.İST., 7/20, (18 S 1327 / 11 Mart 1909).

⁹⁶⁴ BOA. MF. İBT., 217/80, (13 Za 1326 / 14 Mart 1901). Eyüp, Koca Mustafa Paşa, Fatih inas rüşdiyeleri istatistik cedvellerini merkez idaresi müdüriyetine göndermişlerdi.

⁹⁶⁵ Bu izahatın altına imza atan heyet arasında muallime-i evvel, medrese-i Süleymaniye müderrisi, mekteb-i idadi muallimlerinden 3 kişi, mekteb-i idadi müdürü, Topçu binbaşısı ile jandarma binbaşısı ve nakibü’l eşraf kaymakamı bulunmaktadır. Bkz. BOA. MF.İST., 4/26, (03 Ca 1323 / 06 Temmuz 1905).

İstatistik cetvellerinde yer alan diğer hususlardan biri ise söz konusu bölgelerde kaç tane okul olduğuydu. Bu istatistik cetvellerinden 1896 senesinde Kudüs-i şerif sancağında, bazı kasabalar da dâhil toplamda 4 adet rüşdiye mektebi olduğu, bunlarda toplam 228 erkek öğrenci olduğu anlaşılmaktaydı. Fakat bu mektepler kasaba merkezlerindeydi ve köylerde ibtidâî mektebi olmasına rağmen rüşdiye mektebi yoktu ve daha da kötüsü burada hiç inas mektebi bulunmuyordu⁹⁶⁶.

1893 tarihli Trabzon'dan gelen ve “*Şimdiye kadar vürud eden istatistik cetvellerinden mekâtib-i gayr-i Müslime ve ecnebiye hakkında istihsal olunan ma'lumatı havi cetveldir*” başlıklı bu cetvelde Trabzon ili ve bu ilin bazı liva ve sancaklarında yer alan mektepler ve bu mekteplerin hangi cemaatlara bağlı oldukları belirtilmişti⁹⁶⁷.

Aydın'ın Saruhan sancağına bağlı Alaşehir Rüşdiyesi'nden gönderilen cetvelden muallimlerden, bevvâblardan ve öğrencilerden mektebi terk eden olmadığı görülmektedir. Cetvelin altında yer alan “*Mektebin durumu hakkında muallimlerin maruzat ve mütalaatı*” bölümünde bu aylarda mevcut şakirdanın talim ve terbiyeleri hususunda sa'y ve gayret gösterildiği ve bu müddet zarfında bir vukuat olmadığı ifade edilmiştir. “*Gerek muallimin maruzat ve mutala'atı üzerine ve gerek bizzat Maârif müdürlerinin mekteb hakkındaki*

⁹⁶⁶ BOA. MF.İST., 1/102, (08 Z 1313 / 21 Mayıs 1896).

⁹⁶⁷ BOA. MF.İST., 1/24, (16 M 1311 / 30 Temmuz 1893). Tabloda ibtidâî ve idadi mektepleri de yer almaktadır. Biz burada sadece rüşdiye mekteplerine ait istatistikî bilgilere yer verdik.

Vilâyeti	Liva	Kaza	Mektebin Derecesi	Adedi	Mensup olduğu cemaat	Tabiiyeti	Ruhsat-ı resmiyesi olup olmadığı
Trabzon	-	-	Rüşdiye	2	Ermeni Katolik	Devlet-i Aliyye	Birinin ruhsatnamesi vardır.
“	-	-	Rüşdiye	1	Ermeni Gregoryen	“	Bulunmadığı
“	-	-	Rüşdiye	1	Frereleler	Fransa	“
“	-	-	Rüşdiye	1	Fransız Sörler(?)	Fransa	“

maruzat ve mutala'atı" bölümünde ise "mekteb-i mezkûrun umûr-ı idare ve tedrisiyesi derece-i matlubede cereyan eylemektedir." ifadesi yer alıyor ve mektep hakkında olumlu bir tablo çiziliyordu⁹⁶⁸.

Nezâret'in her mektebin durumu hakkında üç ayda bir bu tür bilgileri alıyor oluşu, sıkı bir denetim mekanizması olduğunun da işaretiydi. Nitekim mekteplerde yapılan tamirat işleri de merkez tarafından bu cetveller vasıtasıyla öğreniliyordu. Aydın vilâyetindeki Akhisar Mekteb-i Rüşdiyyesi'nden gelen hûlasa cetvelinde devamsızlık olmadığı anlaşıyordu. Cetvelin sonunda, muallimlerin mektebin durumu hakkında yorumlarını yazdıkları kısımda, mektebin muallim-i evveli, bu sene mektebin mükemmel surette tamir edilip eksiklerinin tamamlanarak mevcut talebenin devam ettiğini ifade etmişti. Muallim-i evvel ayrıca, öğrencilerin derslerine sa'y ve gayret ettiği, her öğrencinin elinde programda yer alan tüm kitap ve risalelerin mevcut olduğu, öğrencilerin hepsinin eğitim öğretime gayret edildiği bilgisini veriyordu. Bunun yanı sıra muallim, yalnız bir muallimin yetmediği ve bir muallim-i sâniye ihtiyaç duyulduğunu belirtmişti. Maârif müdürlerinin fikirlerini yazdıkları kısımda ise "*mekteb-i mezkûr hakkında şâyân-ı iş'ar bir şey yoktur*" ibaresi yer almaktaydı⁹⁶⁹.

Okullarda ihtiyaç duyulan mefşurat ve diğer ihtiyaçlar da bu cetvellerde belirtiliyordu. Öğrencilerin artmasından dolayı mevcut sıraların yetmediği ve sıra istendiği de bu cetvellerden öğrenilmekteydi⁹⁷⁰. 1909 senesinde Beşiktaş İnas Rüşdiyyesi'nden gönderilen "iş bu cetvelin her perşembe günü imlâ ve tasdik olunduktan sonra mekâtib-i rüşdiye idare-i behiyyesine gönderilmesi elzemdir" başlıklı cetvelden "*masarif-i müteferrika namıyla mahsus mebaliğden bir hafta zarfında vuku'bulan sarfiyat*" başlığı altındaki bölümde bir hafta içinde yapılan masraf belirtilmişti. Buna göre; öğrencilere iyi su için gerekli olan küpe 25, küpün musluğu için 5, üzerine tenekeden kapak için 5, musluğunun taktırılması için 1, suyun süzülmesine mahsus iki değirmi

⁹⁶⁸ BOA. MF.İBT., 117/2, (3 M 1320 / 12 Nisan 1902).

⁹⁶⁹ BOA. MF.İBT., 117/3, (3 M 1320 / 12 Nisan 1902).

⁹⁷⁰ BOA. MF.İBT., 55/ 81, (20 Ca 1314 / 27 Ekim 1896).

tülbend için 3, küpün kapağına kilit için 1 guruş olmak üzere bir haftada 40 guruş harcanmıştı⁹⁷¹.

3.1.5. Kitap ve Risalelerin Temini

Devlet, vilâyetlerin ihtiyacını göz önünde bulundurarak ve gelen talepleri değerlendirerek rüşdiye mektepleri için gerekli olan kitap, risale, devam jurnalleri, Maârif Nizamnâmesi nüshaları gibi kırtasiye ürünlerini vilâyetlere gönderiyordu.

Ülke geneli düşünülecek olursa, bu kadar geniş bir alanda gönderilecek malzemelerin ulaşımı konusunda güçlükler yaşanması kaçınılmazdı. Meclis-i Maârif-i Umûmiye'nin Meclis-i Vâlâ'ya 1855 senesinde gönderdiği mazbataya göre bir defaya mahsus olmak üzere taşralarda bulunan rüşdiye mekteplerindeki “memalik-i mahruse etfaline” verilmek üzere Elif bâ cüzü gönderilecekti. Bunların doğrudan postahane aracılığıyla gönderilmesi fazla masraflı olacağından nakliye ücreti hazine-i celîleden ve bazen de taşralara gönderilen defterler ve diğer evrakların ücretine eklenerek ödenekten karşılanacaktı. Söz konusu kitaplar Meclis mührüyle mühürlenerek maliye kâtibi kişiye gönderilip oradan postahaneye gönderilecekti⁹⁷².

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 1869'da yayımlanmasının ardından buradaki hükümlerin öğrenilmesi ve ona göre muamele edilmesi için nizamnâme nüshalarının 150 adedinin dağıtılmasına da ekim ayında başlanmıştı⁹⁷³.

Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere yazılan kitap ve risalelerin uygun olup olmadığını tespit etmek için kitaplar bir inceleme sürecinden

⁹⁷¹ BOA. MF.İST., 7/5, (13 M 1327 / 05 Şubat 1909).

⁹⁷² BOA. İMVL., 330/14121, (05 Ş 1271 / 22 Nisan 1855). Gereğinin yapılması için Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti'ne havale edilmesi ve keyfiyetin Maliye Nezâreti'ne bildirilmesi Meclis-i Vâlâ'dan tezekkür kılınmıştır.

⁹⁷³ BOA. ŞD., 205/16, (29 Ca 1286 / 6 Ekim 1869).

geçiriliyorlardı. Yapılan inceleme sonucunda uygun görülmeyen eserlerin neşrine ise müsaade edilmiyordu. Manastırlı Rifat Efendi'nin telif ettiği eserin içeriği kısa bulunduğu için rüşdiye mekteplerinde okutulamayacağına karar verilmiş⁹⁷⁴, Sofya Rüşdiyesi mualliminin rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere telif ederek Meclis-i Maârif'e havale ettiği kitap da yapılan müzakerenin ardından bir fayda görülmediği gerekçesiyle reddedilmiş ve risale kendisine iade edilmiştir⁹⁷⁵.

Yazılan kitap ve risalelerde eksik görülmesi hâlinde, yazardan bu eksiği tamamlaması isteniyordu. Örneğin Beylerbeyi Rüşdiye Mektebi Farsça muallimi Abdurrahman Efendi'nin Arapçadan Türkçeye tercüme ettiği Tarih-i Umumi kitabı eksik bulunmuş, Roma tarihi kısmının da eklenmesiyle kitabın rüşdiye mekteplerinde okutulmasına karar verilmiştir. Abdurrahman Efendi'ye hizmeti karşılığında, kitap müelliflerine mahsus meblağdan 5.000 guruş da mükâfat verilecektir⁹⁷⁶. Bu örnekler, söz konusu kitap ve risalelerin denetimi konusundaki ciddiyeti göstermesi açısından önemlidir.

Rüşdiye mekteplerinde okutulacak kitaplar Matbaa-i Âmire'de bastırılarak maârif dairesine gönderiliyordu⁹⁷⁷. Rüşdiye ve sıbyan mektepleri için yazılacak kitaplara Maârif Nizamnâmesi'nde mükâfat tahsis edilmişti. Bu tahsisat 1872 senesinde tamamen kaldırılmış ve bunun yerine yazara atıyye-i seniyye ya da münasip miktarlarda mükâfat verilmesi uygulaması başlatılmıştı⁹⁷⁸.

Rüşdiyelerde okutulacak kitapları yazan kişiler için rütbelerinin terfisi yoluna da gidiliyordu. 1885 senesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallimi Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye azasından doktor kaymakam

⁹⁷⁴ BOA. MF.MKT., 3/98, (06 C 1289 / 11 Ağustos 1872).

⁹⁷⁵ BOA. MF.İBT., 1/57, (29 S 1289 / 7 Mayıs 1872). Piyade dairesi muavinlerinden Mirliya İsmail Hakkı Paşa İngilizce'den tercüme ederek tab' ve neşr ettiği *Bağcıvanlık* risalesinin taşra rüşdiye mekteplerinde tedris olunmak üzere vilâyetlere gönderilmesini isteyen bir arzuhal sunmuştur. Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1418, s. 92, (21 Ra 1297 / 03 Mart 1880) Evr. Nu: 6233.

⁹⁷⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 240, (05 Z 1286 / 08 Mart 1870) Evr. Nu: 132.

⁹⁷⁷ 1872 senesinde, mantık kitabından 5.000 adet basılması istenmiştir. Bkz. BOA. MF.MKT., 1/82, (07 R 1289 / 13 Haziran 1872).

⁹⁷⁸ BOA. MF.MKT., 2/59, (26 R 1289 / 02 Temmuz 1872).

Hüseyin Remzi Bey, “Hıfzıssıhha-i Şübban” adlı umumun ve bilhassa rüşdiye mektebi öğrencilerinin anlayabileceği tarzda bir kitap telif etmişti. Bu kitap Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiyece de takdir edilmiş ve bu hizmetinden dolayı Hüseyin Remzi Bey’in 3. rütbe Osmanî ve Mecidi nişanlarıyla taltifi ve 12 seneden beri kaymakamlık rütbesine haiz olduğu anlaşılarak rütbesinin miralaylığa terfisi istenmiştir⁹⁷⁹.

Musul Mekteb-i Rüşdiyesi’nden tahsilini tamamlayarak mezun olan Nuri Efendi, bir coğrafya risalesi yazmış ve Meclis-i Maârif’e havale edilmişti. Bu gibi faydalı teliflerle ehliyetini isbat edenlere, başkalarının şevk ve gayretine de vesile olacağından saat hediye edilmişti. Eğer bu kişi, kitabı neşretmek isterse basılmasına da ruhsat verileceği Musul Mutasarrıflığı’na yazılmıştı⁹⁸⁰.

Maârif Kütüphanesi’nde⁹⁸¹ mevcudu kalmayan kitapların tekrar satın alınması yoluna gidilmiş, vilâyetlerden gelen talepler doğrultusunda ihtiyaç olan yerlere mümkün olduğu kadar bu kitaplar gönderilmiştir. Diyarbakır Vilâyeti’ne yazılan dilekçede Siirt Rüşdiye Mektebi için istenen kitaplar ve risalelerden Maârif Kütüphanesi’nde mevcudu olanların postaya verildiği anlaşılmaktadır⁹⁸². Selânik Rüşdiye Mektebi için önceden gönderilen Hikmet-i Tabiye ve Tarih-i Tabii kitapları ise öğrenci sayısının fazla olması sebebiyle yeterli olmadığından 30 adet daha gönderilmesi istenmiştir. Bunların yanı sıra bir atlas, Afrika ve Amerika kıtaları ile 40 adet de Tuhfe-i Vehbi ve Lütfiyye⁹⁸³ risalelerinin gönderilmesi istenmiştir. Aslında Hikmet-i

⁹⁷⁹ BOA. DH.MKT., 1512/115, (06 L 1302 / 19 Temmuz 1885).

⁹⁸⁰ BOA. MF.MKT., 21/31, (08 L 1291 / 18 Kasım 1874).

⁹⁸¹ Maârif Kütüphanesi’nin rüşdiyeler için lojistik hizmet veren bir kurum olması hakkında bkz. Bahri Ata, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Tarihin Peşinde*, Yıl. 2009, S. 1, s. 27-36.

⁹⁸² BOA. MF.İBT., 1/103 (08 N 1289 / 09 Kasım 1872).

⁹⁸³ *Lütfiyye-i Vehbî*, 1720 Kahramanmaraş doğumlu Sümbülzade Vehbi’nin çocuk eğitimine yönelik yazdığı eserlerinden biridir. 18. yüzyılda 4-12 yaş dönemi için öngörülen bilgi, beceri ve davranışlarla yasakları ve zararlı bilgileri ayrıntılı bir şekilde anlatan ve esasen oğlu Lütfullah’a tavsiye niteliğinde olan bu eser, çocuk eğitimi tarihimiz için önemi bir kaynaktır. Farsça başlıklı 92 bölümden ve toplam 1174 beyitten oluşan Osmanlıca Türkçesiyle yazılmış bir mesnevidir. Bu eser, yazıldığı çağın çocuklarını mutlu edecek birçok etkinliği günah, suç, ayı ve gereksiz olarak görmekte, çocukları edilgen, suskun, korkak, kaderci olmaya yönlendirmeyi amaçlamış

Tabiiyye ve Tarih-i Tabii kitapları ders cetvelinin dışındaydı. Fakat öğrencilerin Türkçe okumaya alışmaları için bu kitaplar gönderiliyordu ve bunlar daimî olarak mektebin malı oluyor ve öğrencilere nöbetleşe okutuluyordu. Aynı zamanda istenen Tuhfe-i Vehbi ve Lütfiyye manzumeleri de cetvelin dışındaydı. Bu sebeple bunların yerine 40 adet Talim-i Farisî ile birer adet yeni atlas ve Afrika ve Amerika haritaları gönderilmesi Meclis-i Maârif'ten istenmişti⁹⁸⁴. Yine rüşdiye mekteplerinde okutulmakta olan Gülistan kitabından 1873 senesinde 500 nüsha satın alınmasına karar verilmişti⁹⁸⁵.

İllerden gelen taleplerde her kitaptan kaçar tane istendiğine dair detaylı cetveller yer almaktaydı. Nitekim talepler de bu doğrultuda karşılanıyordu. Erzurum vilâyeti Ovacık kazasında açılan rüşdiye mektebi öğrencileri için istenilen kitaplardan Maksud-30, Avamil-30, Kava'id-i Farisi-30, Nasihatü'l Hükema-30, Coğrafya Risalesi-30, Muhtasar Münşeât-30 olmak üzere toplam 180 adet kitap ve risale de gönderilmişti⁹⁸⁶.

Kitap ve risaleler illere sandıklara konularak ve bazı vilâyetlere aktarmalı olarak gönderilebiliyordu. Örneğin 1872 senesinde Van ve Erzurum rüşdiye mektepleri için gerekli olan kitaplar ve Türkçe mantık risaleleri iki sandık içine konularak vapura verilmiş ve Trabzon'a gönderilmiş; buradan da adı geçen vilâyetlere gönderilmesi istenmiştir⁹⁸⁷. Sandıkların üzeri Maârif Nezâreti'nin mührüyle mühürlenmekteydi. 1876 yılına ait vesikada bu kuralın

gözükmektedir. Döneminin, yaşamı büsbütün zindan eden mutaassıp zümresinden olmadığı da bilinmelidir. Bkz. Necdet Sakaoğlu, "Lütfiye-i Vehbî'de (18. yy) Çocuk Eğitimiyle İlgili Görüşler", **Çocuk Kültürü-1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri** – Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., (Yay. Haz.: Prof. Dr. Bekir Onur), Ankara, 1997, s. 71-95.

⁹⁸⁴ **BOA. MF.İBT., 1/116** (17 N 1289 / 18 Kasım 1872).

⁹⁸⁵ **BOA. İ. DH., 661/46061**, (25 Za 1289 / 25 Ocak 1873).

⁹⁸⁶ **BOA. MF.İBT., 3/42**, (21 Ra 1290 / 19 Mayıs 1873). Vilâyetlere gönderilen kitaplar ve sayıları hakkında benzer çok sayıda örnek vardır. Konya vilâyeti Elmalık kazası için bkz. **BOA. MF.İBT., 3/33** (17 Ra 1290 / 15 Mayıs 1873); Tuna vilâyeti Köstence Rüşdiye Mektebi için bkz. **BOA. MF.İBT., 3/40**, (19 Ra 1290 / 17 Mayıs 1873); Halep Rüşdiye Mektebi için bkz. **BOA. MF.İBT., 3/75**, (24 Ra 1290 / 22 Mayıs 1873); Sayda Rüşdiye Mektebi için bkz. **BOA. MF.İBT., 3/81**, (29 Ra 1290 / 27 Mayıs 1873); Konya vilâyeti için bkz. **BOA. MF.İBT., 3/94**, (2 Za 1290 / 23 Aralık 1873); Ankara vilâyeti için bkz. **BOA. MF.İBT., 3/99**, (2 Za 1290 / 23 Aralık 1873); Hüdavendigâr vilâyeti Kudüs kazası için bkz. **BOA. MF.İBT., 3/101**, (2 Za 1290 / 23 Aralık 1873).

⁹⁸⁷ **BOA. MF.İBT., 1/99**, (08 N 1289 / 09 Kasım 1872).

değiştirildiği anlaşılmaktadır. Maârif Nezâreti'nin Rûsûmat Emanet-i Celilesine yazdığı yazıdan, bundan sonra kitap dolu sandıkların üzerlerine kurşun dökülerek ve bunun da üzerinin Maârif muhasebesi adına yaptırılmış olan damga ile damgalanarak gönderileceği bildiriliyordu⁹⁸⁸.

1874'te rüşdiye mekteplerinin ders cetvelinde olan *Usul Defteri* risalesinin tedrisi gerekmesine rağmen bu risalenin kütüphanede mevcudu kalmadığı anlaşılnca Meclis-i Maârif azasından Faridis Efendi'nin bu konuya dair tercümesi olan kitap uygun görülmüş ve bu kitaptan 1.800 adet satın alınmasına karar verilmiştir⁹⁸⁹. Talep olunacak kitap ve risalelerin her sene mayıs ayı civarında istenmesi gerekiyordu. Bunlardan yıpranmış durumda olan kitapların tamiri ve parasız olarak verilenlerin muhafaza edilmesine muallimleri tarafından mütemadiyen itina gösterilmesi istenmekteydi⁹⁹⁰.

Maârif Nezâreti'nden sandıklar içinde gönderdiği bu malzemeler, kimi zaman ilin beklentisini karşılayamayabiliyor, bu gibi durumlarda eksik gönderilmiş olanlar yeniden gönderiliyordu⁹⁹¹. Gönderilen kitapların zamanında ulaşması konusunda sıkıntılar yaşandığı açıktır. Yaşanan gecikmeler, muallimleri tekrar kitap istemek zorunda bırakıyordu. Hacıoğlu Pazarcıoğlu muallimi de ikinci sınıf öğrencilerinin şu an okuduğu Ta'lim-i Farisî risalesinin bu günlerde tamamlanacağını, bundan sonra okutulacak kitap ve risalelerin ise mevcut olmadığını belirterek öğrenciler için gerekli bu kitapların gönderilmesi için bir tahrirat göndermiştir. Cevaben gelen yazıda ise bir süre önce Tuna vilâyetine gönderilen kitaplar arasında o mektep için de kitaplar olduğu ve yakında ulaşabileceği ifade edilmiştir⁹⁹².

⁹⁸⁸ BOA.MF.MKT., 42/113, (16 Ş 1293 / 05 Eylül 1876).

⁹⁸⁹ Kitabın her biri kendisine beşer buçuk guruşa mal olmuştur. 1800 aded mevcudu olduğundan toplam 9. 900 guruşun maârif bütçesinin 6. faslının birinci maddesinde muharrer mebalighden tesviye ve i'tası istenmektedir. Bkz. BOA. MF.MKT., 16/156, (26 Za 1290 / 16 Ocak 1874). Ayrıca bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 221, (20 S 1291 / 07 Nisan 1874) Evr. Nu: 48.

⁹⁹⁰ BOA. MF.MKT., 27/166, (25 Ra 1292 / 01 Mayıs 1875).

⁹⁹¹ Malkara Rüşdiyesi'ne sandık içinde kitap ve dergiler gönderilmiş, fakat içinden jurnal varakası ile Maârif ve Mekâtib-i Rüşdiye Nizamnâmesi ve ders cetveli çıkmayınca gerekli olan jurnal varakası, Nizamnâmeler ve ders cedveli yeniden postaya verilmişti. Bkz. BOA. MF.İBT., 1/7, (1 M 1289 / 11 Mart 1872).

⁹⁹² BOA. MF.MKB., 1/40, (09 M 1289 / 19 Mart 1872); BOA. MF.MKB., 1/42, (09 M 1289 / 19 Mart 1872).

Rüşdiye mekteplerinde okutulan kitaplara dair önemli bir husus da bu mekteplerde okuyan fakir çocuklara kitapların parasız verilmesi idi. 1873 tarihli “*Bî’l cümle rüşdiye muallimlerine*” gönderilmek üzere yazılan yazıda muallimlerden, gönderilen kitap ve risalelerin zengin çocuklara fiyatıyla satılması isteniyordu. Fukara çocuklara ise fiyatı 100 paradan fazla olanların mektebin demirbaş defterine kaydının yapılması ve bunlar okutulduktan sonra diğer çocuklara verilmesi; değeri 3 guruştan aşağı olanların ise ücretsiz olarak verilmesi isteniyordu⁹⁹³. 1876 tarihli Maliye Nezâreti’nden yazılan bir yazıda ise kitabın fiyatıyla ilgili bir detay belirtilmeksizin bilcümle rüşdiye mekteplerinde verilen kitap ve risalelerin muallim tarafından fakir çocuklara parasız, diğerlerine ise belirlenen fiyattan satılması bildirilmişti. Bu paralar mal sandıklarına teslim edilecekti⁹⁹⁴. Bazı kitaplar Dersaadet ve taşrada bulunan rüşdiye mekteplerindeki öğrencilerden zengin olanlarına satılırken kaza çocuklarına parasız veriliyordu⁹⁹⁵. Yine mevcudu kalmayan *Hesab Risalesi* ve *Mirat-ı Tarih-i Osmanî* zenginlere parasıyla, fukara çocuklara ise parasız verilecekti⁹⁹⁶. Maârif müdürlükleri de fukara çocukları gözetmekteydi. Lüleburgaz Rüşdiye Mektebi talebesinin fukarasına verilmek üzere Maârif Müdüriyeti tarafından Mushaf-ı şerifler gönderilmişti⁹⁹⁷.

Fukara çocuklara parasız olarak verilen bu kitap ve risalelerin mektebi terk eden öğrencilerden geri alınabileceği fikrini beyan eden Muğla Rüşdiye Mektebi muallim-i evveline Nezâret tarafından gelen cevapta, kitapların geri alınmasının “*neşr-i maârif hakkındaki maksada menafi’ olduğundan bu misillü ehemmiyetsiz şeylerler iştilal olunmaması*” uyarısı yapılmıştır⁹⁹⁸.

⁹⁹³ BOA. MF.İBT., 3/123, (9 Za 1290 / 30 Aralık 1873).

⁹⁹⁴ BOA. MF.MKT., 27/166, (25 Ra 1292 / 01 Mayıs 1875).

⁹⁹⁵ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073, s. 75, (06 Ca 1293 / 29 Mayıs 1876) Evr. Nu: 126. Bu kitaplardan biri olan Emsile-i Cedide(?) Risalesi’nin, her biri 25 paraya tab’ ettirilen 12 bin nüshasının toplamı olan 6 bin guruş rayiç akçenin 92 senesi maârif bütçesinin 5. faslının 1. maddesinde muharrer kitap tahsisatından ödenmesine karar verilmişti.

⁹⁹⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073, s. 83, (28 M 1294 / 12 Şubat 1877) Evr. Nu: 109. Tab’ına lüzum görülen Hesap Risalesi’nin 2.500 nüshanın bedeli olan 15.000 guruş ile 3.000 nüsha *Mirat-ı Tarih-i Osmanî*’nin tutarı olan toplam 31.500 guruşun mukavele ile kaime akçe olarak maârif bütçesinin 5. faslının 1. maddesinde muharrer tertib-i mahsusundan ödenecektir.

⁹⁹⁷ BOA. MF.İBT., 117/129, (12 M 1320 / 21 Nisan 1902).

⁹⁹⁸ BOA. MF.MKT., 61/112, (05 Ca 1296 / 27 Nisan 1879).

Ücretsiz kitap dağıtımının sadece Türk ve Müslüman okullarında değil gayr-i Müslim okullarında da olduğunu görüyoruz. 1872 tarihli Edirne vilâyetine gönderilen vesikada, Edirne’de bulunan Yahudi milleti mektebi öğrencileri için talep edilen kitap ve risalelerden Maârif Kütüphanesi’nde mevcut olanların öğrencilere bedava verilmek üzere gereğinin yapılması istenmekteydi⁹⁹⁹.

3.1.6. Ders Araç ve Gereçleri

Rüşdiye mekteplerindeki ders araç ve gereçleri ile ilgili olarak arşiv kayıtlarında bilhassa coğrafya dersi için gerekli olan haritaların ve kürelerin temini konusunda girişimler olduğunu görmekteyiz. Bunun dışında örneğin laboratuvarda kullanılabilecek herhangi bir araç gerece rastlanmamıştır¹⁰⁰⁰.

Haritalar, ilk olarak askerî okullarda coğrafya derslerinde kullanılmaya başlanmıştır. Haritaların sivil okullara girmesi ise 1840’ların sonunda rüşdiyelerde, 1870’lerden itibaren de sıbyan mekteplerinde olmuştur¹⁰⁰¹. Coğrafya dersinde kullanılacak haritalar ve kürelerle ilgili olarak dönemin isimlerinden Kemal Bey ilk adımı atanlardan biridir. Zira Mekâtib-i Umûmiye Nâzırı olarak Avrupa mekteplerindeki usul ve nizamâtı görmek üzere gittiği Avrupa ülkelerinde¹⁰⁰², eğitim öğretim sırasında kullanılan ders araç gereçleri konusundaki yenilikleri ve gelişmeleri de gözlemlemiş ve bunu ülkesine getirmek yönünde somut adımlar atmıştır. Kemal Efendi daha Avrupa’da bulunduğu sırada rüşdiye mektebi talebelerinin eğitimlerinde kolaylık sağlamak için coğrafya derslerinde gerekli olan haritaların Avrupa’dan tedarik edileceğini içeren bir yazı¹⁰⁰³ göndermişti. Bu yazıda; coğrafya derslerinin

⁹⁹⁹ BOA. MF.İBT., 1/122, (17 N 1289 / 18 Kasım 1872).

¹⁰⁰⁰ Mahmut Karakaş’ın eserinde, medreselerde deneyden söz etmek mümkün değilken, fenle ilgili bilgilerin rüşdiye ve idadi denilen ortaokul ve liselerde görüldüğü, bu okullarda mikroskop gibi aletlerin bilindiği ve deneylerde kullanıldığı bilgisi yer almaktadır. Bkz. Karakaş, **a.g.e.**, s. 149; Oysa bizim araştırmalarımızda rüşdiye mekteplerinde mikroskop vb. laboratuvar araçları kullanıldığına dair herhangi bir belgeye rastlanmamıştır.

¹⁰⁰¹ Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 200.

¹⁰⁰² BOA. İ.DH., 215/12585, (29 B 1266 / 10 Haziran 1850).

¹⁰⁰³ BOA. A.AMD., 32/78, (29 Z 1267 / 25 Ekim 1851).

daha kolay öğrenilmesi için memleketteki tüm mekteplerde, özellikle rüşdiye mekteplerinde sahih küre, atlas ve harita olması gerektiği ve daha önce Avrupa'dan getirtilen küre ve haritaların bedelinin fazla ve yabancı dilde olması sebebiyle fazla faydalanılamadığı ve bu yüzden Türkçe küreler yapıp İstanbul'da satılacağı ifade edilmişti. Bunun üzerine daha 1851 senesinde üzerinde meşhur yerlerin isimleri Türkçe olan 150-200 civarında küre-i arz yaptırılmasına karar verilip tercümesine başlanmıştır¹⁰⁰⁴.

Devlet, rüşdiyeler için gerekli olan haritaların masraflarının Maârif tahsisatından ödenmesini sağlamıştır¹⁰⁰⁵. Bir taraftan açılan yeni mektepler ise harita ihtiyacını artırıyordu. Haritalar, Maârif Kütüphanesi'nde mevcudu kalmadığında yeniden yaptırılması için masrafları maârif bütçesinin 13. faslında gösterilen zuhurat tertibinden karşılanmak üzere yeniden harita siparişi veriliyordu¹⁰⁰⁶. Haritalardan başka, 1872 senesinde küre-i arz ve küre-i sema¹⁰⁰⁷ da Mekteb-i Sanayi'de yaptırılacak ve masrafları maârif bütçesinden ödenecekti¹⁰⁰⁸.

Rüşdiye mekteplerinde kullanılacak haritaların mevcut haritalar arasında en iyi olmasına dikkat edilmiştir. Bu haritalar arasında günümüzde "dilsiz harita" olarak isimlendirilen haritaya benzer haritaların varlığı da dikkat çekicidir. Mösyö Kuypers (Kiper)'in hazırladığı Osmanlı haritası mevcut haritalar arasında en mükemmel ve muteber olduğundan rüşdiye

¹⁰⁰⁴ BOA. İ.MVL., 198/6146, (20 Ra 1267 / 23 Ocak 1851).

¹⁰⁰⁵ Coğrafya derslerinden beklenen faydanın sağlanması için gerekli olan mukayeseli kıt'at-ı hamseyi içeren 150 takım mükemmel haritaların yapılması için gerekli olan 37.500 gurusun 1869 senesinde maârif tahsisatından ödenmesine karar verilmiştir. Bkz. BOA. İ.DH., 591/41122, (22 M 1286 / 04 Mayıs 1869); BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 182, (29 M 1286 / 11 Mayıs 1869) Evr. Nu: 3.

¹⁰⁰⁶ "Mekatib-i rüşdiye için hasbe'l lüzum gönderilmekte olan Avrupa haritalarının Maârif Kütüphanesi'nde mevcudu kalmadığından Maârif Muhasebe Kâtibi izzetli Naşid Bey marifetiyle i'mal ettirilmiş olan ve astarları başkaca yaptırılmak üzere beheri 20'şer gurusu iştirâ olunan 200 kıt'a haritanın esmanı olan 4.000 gurusun 86 senesi maârif bütçesinin 13. faslında gösterilen zuhurat tertibinden tesviye ve i'tası iş'ar-ı vâlâları üzerine tensib olunarak ol bab da maliye nezâret-i celilesine tasdir ettirilen buyuruldu leffen isbal kılınmış olmağla iktizasının icrasına himmet buyurulmak siyakında tezkire." Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 255, (25 S 1287 / 26 Mayıs 1870) Evr. Nu: 34.

¹⁰⁰⁷ **Küre-i semâ:** Gökteki, gök cisimlerinin vaziyetini gösteren küre; merkezi Arz'ın merkezi olmak üzere yarıçapı sonsuz olarak tasavvur olunan ve sathında bütün yıldızların mürtesemleri bulunan muhayyel küre. Devellioğlu, a.g.e., s. 640.

¹⁰⁰⁸ BOA. MF.MKT., 7/74 (17 N 1289 / 18 Kasım 1872).

mekteplerinde kullanılmaya layık görülmüştür. Nezâret'in muhasebe memuru Naşid Bey, yarısı yazılı, diğer yarısı ise yazısız olan bu haritaların bir tarafına Halic-i Dersaadet haritasının da ilave edilerek rüşdiyeler için tercüme ve tanzim edileceğini taahhüd etmiştir¹⁰⁰⁹.

Vilâyetlerden eksik olan kitap, risale ve haritalarla ilgili talepler gelmekteydi. Fakat her zaman bu taleplerin yerine getirilmesi mümkün olmuyordu. Mesela Edirne vilâyetine yazılan resmî yazıda, Kırkkilise öğrencileri için talep edilen kitap ve haritalardan söz edilmiş, Asya haritasıyla Felemenk haritasının Maârif Kütüphanesi'nde olmaması sebebiyle gönderilemediği, 25 adet Gülistan kitabı ile birer adet Avrupa, Afrika ve Amerika haritası gönderildiği belirtilmiştir¹⁰¹⁰. Aynı şekilde Hüdavendigâr vilâyetine gönderilen resmi yazıdan Karahisar-ı Sâhib (Afyonkarahisar) Rüşdiye Mektebi şakirdanı için talep edilen kitap ve haritalardan Tarih-i Enbiya ile Asya haritası Maârif Kütüphanesi'nde mevcut olmadığı için gönderilemediği; 30 adet tarih-i Osmanî, 20 adet coğrafya risalesi, 10 adet Risale-i Sülüse ile birer adet Avrupa ve Afrika haritaları gönderildiği anlaşılmaktadır¹⁰¹¹.

İlk olarak rüşdiye mekteplerinin açılmasının ardından Kemal Efendi'nin de gayretleriyle Maârif sistemine dâhil edilen ve bir eğitim öğretim aracı olarak kullanılmaya başlanan haritalar, zamanla sıbyan mekteplerine doğru yaygınlaştırmaya başlamıştır. 1873 senesinde rüşdiye ve sıbyan mektepleri için harita imal eden Boyacıyan Agob Efendi ile bir mukavele imzalanmıştır. Ayrıca küre-i musattaha¹⁰¹² yapılması için de kolağası Ali Efendi ile mukavele

¹⁰⁰⁹ Bu haritaların yazılısının her biri 33,5 ve yazısızları ise 26'şar buçuk guruh olarak 600 adet haritanın satın alınmasıyla tutarı olan 8.000 guruhun 87 senesi maârif bütçesinin 8. faslının 1. maddesinde muharrer kitap tercümesi için tahsis olunan mebaliğden tesviyesine karar verilmiştir. Bkz. **BOA. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 37, (Selh M 1288 / 20 Nisan 1871) Evr. Nu: 6.

¹⁰¹⁰ **BOA. MF.İBT.,1/99** (08 N 1289/ 09 Kasım 1872).

¹⁰¹¹ **BOA. MF.İBT.,1/96** (08 N 1289/ 09 Kasım 1872).

¹⁰¹² **Küre-i musattaha**: Düzlemküre. Bkz. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 821.

yapılmıştır¹⁰¹³. Yine aynı sene Marif Nezâreti, iki çeşit küreden (küre-i arz ve sema) temin edilmesi amacıyla Mösyö Faber'le anlaşma yapmıştır¹⁰¹⁴.

Haritaların coğrafya öğrenimi için ne kadar elzem olduğunun ve bunların teminine verilen önemin göstergelerinden biri de Asâkir-i Şahane Kolağası Şevket Bey'in telif ettiği risale ile ilgili olarak yapılan uygulamadır. Kolağası Şevket Bey, rüşdiye mektepleri için *Muhtasar Coğrafya* isimli güzel bir risale telif ve tertip etmişti. Bu risalenin rüşdiyelerde okutulmaya layık bir eser olduğu anlaşılmıştır. Ancak Nezâret, bu kitabı satın almak için kitaba uygun birtakım haritalar ile Osmanlı haritasını resmederek tab ettirilmesi şartını getirmiş, ancak bu şartla kitabın satın alınmasına ruhsat verilmiştir. Bu yüzden Şevket Bey de adı geçen haritalardan oluşan atlası resmederek tab ettirmiş ve yapılan kontrolde risaleye uygun olarak yapıldığı anlaşılmış ve bu kitap ve haritalardan tüm rüşdiye mekteplerindeki öğrencilere maârifte verdiği fiyatla satması şartıyla taşra rüşdiyeleri için 1.500 adet satın alınmasına karar verilmiştir¹⁰¹⁵.

Bu atlas ve coğrafya risalelerinden aynı yıl içinde mekâtib-i rüşdiyede okutulmak üzere 2.000 adet satın alınmış, fakat bu sayı yeterli gelmemiş, 1873¹⁰¹⁶ ve 1874¹⁰¹⁷ senelerinde tekrar satın alınmıştır. İhtiyaç duyulduğu zamanlarda da harita ve küre alımı devam etmişti¹⁰¹⁸.

¹⁰¹³ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 173, (20 R 1290 / 16 Haziran 1873) Evr. Nu: 255. 1.500 adet küre-i musattahanın bedeli 150 Osmanlı altını tutmuştur. Bunların her ikisi de 89 senesi Maârif bütçesinin 6. faslının 1. maddesinde muharrer tertib-i mahsusdan karşılanacaktır.

¹⁰¹⁴ Bu iki çeşit küreden üçer yüz adet olmak üzere toplam 600 adedinin satın alınması istenmiş, bunların her biri 45'er franka imal edilmek üzere Mösyö Faber ile fiyatı kararlaştırılmış ve akdi yapılmıştır. Toplam 27.000 frankın ödenmesi konusunda keyfiyet Meclis-i Maârif'ten mazbata ile ifade edilmiş ve padişaha sunulmuştur. Bkz. **BOA. İ.DH., 675/47001**, (10 B 1290 / 3 Eylül 1873)

¹⁰¹⁵ Söz konusu atlas ile coğrafya risalesinin rüşdiye mektepleri için şiddetli lüzumunun aşikâr olduğu yazının sonunda bir kez daha ifade edilerek vurgulanmıştır. **BOA. İ.DH. 672/46781** (26 Ca 1290 / 22 Temmuz 1873). Bu konu hakkında ayrıca bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 182, (07 B 1290 / 31 Ağustos 1873) Evr. Nu: 85. Aynı yılın eylül ayında bu risalelerden ve haritalardan 1.000 adet daha satın alınmıştır. Tanesi 16'şar buçuktan olmak üzere toplam 16.500 guruş tutmuştur. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 188, (07 Ş 1290 / 30 Eylül 1873) Evr. Nu: 146.

¹⁰¹⁶ Bunun için gereken toplam 16.500 guruş da maârif bütçesinden karşılanacaktır. Bkz. **BOA. MF.İBT., 3/122**, (9 Za 1290 / 30 Aralık 1873).

¹⁰¹⁷ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 206, (22 Za 1290 / 12 Ocak 1874) Evr. Nu: 223.

¹⁰¹⁸ Satın almalar için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 223, (27 S 1291 / 14 Nisan 1874) Evr. Nu: 60; **BOA. MF.İBT., 3/129**, (9 Za 1290 / 30 Aralık 1873); **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s.

1870'lerde harita alımı söz konusuysen 1880'li yıllarda artık yıpranan haritaların değiştirilmesine sıra gelmişti. Yıllarca kullanılan ve bu sebeple fersudeleşen haritaların yerine yenilerine ihtiyaç duyulmaktaydı. 1884 senesinde maârif müfettişi Ali Bey İzmir'de tahkikat yaptığı sırada burada bulunan rüşdiye mekteplerinin çoğunda haritaların istifade edilemeyecek kadar yıpranmış, bunun yanı sıra okutulan kitapların ise birçoğunun eksik olduğunu görmüştür. Bunlar Maârif Nezâreti'nden talep edilmişse de gelinceye kadar çok zaman geçeceğinden ve çocukların eğitime hâlele geleceğinden usul-i dairesinde verilmek üzere büyük haritalardan 10 takım harita ile Maârif Kütüphanesi'nde mevcut olup rüşdiye mektebinde tedris olunmakta olan kitaplardan yeterli miktarının İzmir Maârif Meclisi'ne gönderilmesi istenmiştir¹⁰¹⁹.

Mektepler arttıkça ders araçlarına duyulan ihtiyaç da bununla doğru orantılı olarak artmaktaydı. Bu sebeple 1895'te taşra idadi ve rüşdiye mekteplerine coğrafya dersi için yeniden Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika haritaları tab ettirilmesine karar verilmişti¹⁰²⁰.

Münif Paşa'nın Maârif Nazırlığı zamanında ve daha sonra tam bir takım hâlinde olmasa da perakende olarak ders araçları alındığını söyleyen Hasan Âli Yücel, muallimlerin çoğunun bu aletleri kullanmayı dahi bilmediğini, en çok tebeşir ve kara tahtanın kullanıldığını söyleyerek dönemi eleştirir ve şunları söyler: *"Bazı mekteplerin en görünür yerlerine konmuş olan camekânların içerisindeki ders aletleri talebe için ne olduğu bilinmeden*

209, (25 Za 1290 / 15 Ocak 1874) Evr. Nu:226; **BOA. A.MKT.MHM.**, 472/71, (25 Za 1290 / 15 Ocak 1874); **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1071, s. 194, (08 N 1290 / 30 Ekim 1873) Evr. Nu: 123.

¹⁰¹⁹ **BOA. MF.İBT.**, 17/112, (24 Ağustos 1300 (R.) / 4 Ağustos 1884); Trabzon Maârif Müdüriyeti'nden gelen tahriratda Fatsa Rüşdiyesi'nde mevcut Avrupa ve Asya haritalarının fersudeleştiği için mezkûr haritalardan birer adet ve bir adet de küre-i masnu' istenmişse de küre-i masnu'anın mevcudu olmadığından sadece haritalar gönderilmiştir. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, 55/ 118, (02 C 1314 / 08 Kasım 1896).

¹⁰²⁰ Bunların tab'ı için gerekli olan 75.000 gurus 1311 senesi maârif bütçesinden karşılanacaktır. Bkz. **BOA. İ.MF.**, 2/1312/Z-3 (13 Za 1312 / 08 Mayıs 1895).

*seyredilen birtakım oyuncaklar ve mektep için de kâğıttan yapılmış çiçekler gibi birer zinetti.*¹⁰²¹

1898 senesinde Yanya vilâyeti Maârif Müdürlüğü'ne yazılan yazıda, Leskovik Mekteb-i Rüşdiyesi için talep olunan bir kıt'a memalik-i Osmaniye haritasının postaya teslim edildiği söyleniyordu¹⁰²². Fakat kimi zaman da talep edilen yere önceden gönderilmiş olan haritanın hesabının sorulduğuna şahit oluyoruz. Halep vilâyeti, idadi ve rüşdiye mektepleri için harita talep edince, 5-6 sene önce buraya harita gönderildiği kayıtlardan anlaşılmıştı. Bu haritaların bu süre zarfında bozulmaması, güzel bir şekilde korunup muhafaza edilerek seleften halefe devredilmesi gerektiği, nasıl olup da çabucak bozulduklarının Halep vilâyeti Maârif idaresine sorulmasına¹⁰²³ karar verildiğini görüyoruz. Haklı olarak devlet, kısıtlı imkânlarla sağlamaya çalıştığı bu hizmete vilâyetlerin de haritaları güzel bir şekilde muhafaza ederek katkı sağlamasını bekliyordu.

Rüşdiye mektepleri için gerekli olan bazı araç ve gereçler Avrupa'dan getirtiliyordu. Mesela, Maârif Nezâreti'ne yazılan yazıda, Davutpaşa merkez rüşdiyesi için Paris'ten kitapçı Mösyö Royal vasıtasıyla getirilen 3 sandık ve bir denk ders araç ve gereçleri getirilmişti¹⁰²⁴. Tabi bunların Avrupa'dan geliyor olması fiyatlarının da yüksek olmasına sebep oluyordu. Hem sadece rüşdiye mektepleri için değil, âli ve idadi mektepleri için de bu durum söz konusuydu. Bunun gibi çeşitli alet ve edevatın Avrupa'dan ithal edilip, burada yüksek fiyatlarla satılmasının önüne geçmek için bu tür edevatların Darülaceze sanayisinde imal edilmesine karar verildi. Böylelikle bu araç gereçler hem çok daha ucuza satılacak, tüm mekteplerin ihtiyaçlarının

¹⁰²¹ Yücel, Meşrutiyet Döneminde bir iki postada epey ders aleti satın alındığını, fakat arzulanan istifadeyi temin etmediğini söyler. Bkz. Yücel, **Türkiye'de Orta Öğretim**, s. 259; Hasan Âli Yücel, idadiden önce gittiği ve 3 yılı ibtidâî, 3 yılı rüşdiye olan Mekteb-i Osmanî adlı mektepte, ilk kez kara tahta gördüğünü, duvarlarda harita olduğunu, yerde değil sırada oturduklarını, sıralarda defter, kitap konacak gözler olduğunu söylemektedir. Bkz. Yücel, **Geçtiğim Günlerden**, s. 107.

¹⁰²² **BOA. MF.MKT., 409/5**, (09 Ra 1316 / 28 Temmuz 1898).

¹⁰²³ **BOA. MF.MKT., 793/15**, (15 Ca 1322 / 29 Temmuz 1904).

¹⁰²⁴ Daha önce İzmir Mekteb-i İdadisi leyli talebesi için getirilen çuhalarda olduğu gibi mektepler için getirilecek eşyalarda da gümrük resmi alınmasına gerektiği belirtilmekteydi. Bkz. **BOA. MF.İBT., 55/72**, (10 Ca 1314 / 17 Ekim 1896).

sağlanması mümkün olacaktı hem de Darülaceze için yeni bir gelir sağlanmış olacaktı¹⁰²⁵.

1871 tarihli bir vesikada harita ve kürenin dışında levhadan söz ediliyordu. Usûl-i cedîdeye uygun resimleri içeren Paris'ten gelmiş olan levhada resimlerin isimleri Türkçe olacak şekilde yazılıp litoğrafya (taş basması) ile bastırılarak tüm rüşdiye mekteplerine ve diğer gereken mahallere gönderilecekti¹⁰²⁶.

3.2. Ders Programları ve Ders Kitapları

3.2.1. Erkek ve Kız Rüşdiyeleri Ders Programları

Rüşdiyeler ilk açıldığında tahsil süresi 4 yıl olmasına rağmen 1850'de Darülmârif açıldıktan sonra 6 yıla çıkarılmış, daha sonra 1863'te 5¹⁰²⁷, 1869'da 4¹⁰²⁸, 1892 yılında ise 3 yıla indirilmiştir¹⁰²⁹.

¹⁰²⁵ BOA. Y.MTV., 273/8, (03 S 1323 / 08 Nisan 1905).

¹⁰²⁶ Bu 500 adet resim için 7.500 gurusu gerekliydi ve Maliye Nezâreti'yle yapılan görüşmeler neticesinde hazineye ödenmesine karar verilmiştir. Bkz. BOA. İ.DH., 628/43667, (05 Z 1287 / 25 Şubat 1871).

¹⁰²⁷ Kodaman, a.g.e., s. 92.

¹⁰²⁸ Cahit Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", s. 455; Bazı bölgelerden tahsil müddetinin uzatılması yönünde talepler gelmiştir. 1875 senesinde Girit adası ahalisinin lisanının Rumca olduğu, rüşdiye mektebine gelen çocukların bir müddet Türkçe okumakla meşgul olduğu, bu yüzden de Arapça ve Farsça gibi derslerden geri kaldıkları, bunun önüne geçmek için tahsil süresinin uzatılarak 6 seneye çıkmasına dair bir tahrirat gelmişti. Bu tahrirat incelendikten sonra, Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde tahsil süresinin uzatılması veya kısaltılmasına dair açık bir hüküm yer almadığını, bu yüzden ahalinin yeteri derecede Türkçe tahsil etmeleri için rüşdiyeden başka, daha sonra üç sınıfa çıkarılmak üzere iki senelik bir idadi mektebi teşkil edileceği bildirilerek, rüşdiyenin tahsil süresinde bir değişiklik yapılmamıştır. Bkz. BOA. MF. MKT., 24/112, (29 Z 1291 / 06 Şubat 1875).

¹⁰²⁹ Faik Reşit Unat, 13 Haziran 1892 tarihinde bütün okul programları yeniden düzenlenirken rüşdiye mekteplerinin 3 yıla indirildiğini söylemektedir. Fakat bunun ülkenin her yerinde uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Zira idadilerle birleştirilmiş rüşdiyelerle müstakil rüşdiyeler arasında bu anlamda farklılıklar vardır. Nitekim 1896 senesinde idadilerle birleştirilmemiş olan rüşdiyelerden hâlâ 4 yıllık eğitime devam edenler mevcuttur. Sivas Rüşdiye Mektebi örneği için bkz. BOA. Y.EE., 131/24, (17 M 1314 / 28 Haziran 1896). 1898 tarihinde, hâlâ tahsil süresinin ne kadar olduğuna dair sualler sorulmaktaydı. Şile kaymakamının suali hakkında bkz. BOA. MF.MKT., 380/54, (11 Ş 1315 / 04 Ocak 1898).

1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 23. maddesiyle¹⁰³⁰ tahsil müddeti 4 sene olarak belirlenen rüşdiye mekteplerinde aşağıda belirtilen derslerin okutulmasına karar verilmişti:

- Mebâdi-i Ulûm-ı Dinîye (Din dersi)
- Lisân-ı Osmanî Kavâ'id-i (Osmanlıca Dil Bilgisi)
- İmlâ ve İnşâ (İmlâ ve Yazı)
- Tertîb-i Cedîd Üzere Kavâ'id-i Arabiye ve Farisiye (Yeni Usul Üzere Arapça ve Farsça)
- İlmi Hesâb (Matematik)
- Defter Tutmak Usûlü
- Tersim-i Hutût
- Mebâdi-i Hendese (Geometrinin Başlangıcı)
- Tarih-i Umûmi ve Tarih-i Osmânî (Genel Tarih ve Osmanlı Tarihi)
- Coğrafya
- Cîmnastik
- Mektebin bulunduğu mahalde (galiben) daha çok kullanılan dil
- Ticaretin yoğun olarak yapıldığı yerlerde zeki talebeden istekli olanların dördüncü sene Fransızca dersine başlamaları uygundur.

1893 tarihinde programlarda esaslı değişiklikler yapılmış ve Türkçe öğrenimine daha fazla önem verilmiştir. Bu değişikliklerin yer aldığı defter şeklinde düzenlenmiş vesikada ibtidâi ve rüşdiye mekteplerinin önemine vurgu yapılmıştır. Buna göre İstanbul'da ve taşralarda bulunan ibtidâi ve rüşdî mekteplerinden hem doğrudan Maârif Nezâreti'nin idaresi altında olan hem de özel olan tüm mekteplerin ders programları aynı olacaktır. İbtidâi mekteplerinde Türkçe okuma ile Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Dinîye okutulup rüşdiye mekteplerinde öncelikle ana dil, sonra da devletin resmi dili olan Türkçe'nin sarf ve nahvi layığıyla öğretilcektir. İki sene bu öğretildikten sonra da iki sene Arapça öğretilcektir. Dört senelik dil eğitimi sırasında mukaddemat-ı ulûm (ilimlerin başlangıcı) ile Fransızca okuma ve yalnız sarfı

¹⁰³⁰ **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 188.

ve Farsça'nın esas kaideleri gösterilmelidir. Bir çocuk kendi dilini öğrenmeden diğer dilleri öğrenemeyeceğinden Türk çocuklarının diğer dillerin hepsinden önce Türkçe öğrenmeleri şart koşulmuştur. Bu program değişikliğine göre erkek ve kız rüşdiye mekteplerinin eski ve yeni ders programları aşağıdaki gibidir¹⁰³¹:

Erkek Mekteb-i Rüşdiyesi

Mevcut Program

<i>Ders İsimleri</i>	<i>Birinci Sene</i>	<i>İkinci Sene</i>	<i>Üçüncü Sene</i>
<i>Ma' Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniyye</i>	2	2	2
<i>Türkçe</i>	6	5	2
<i>Ahlak</i>	1	1	-
<i>Arabi</i>	2	2	2
<i>Farisi</i>	-	2	2
<i>Hesab</i>	2	2	2
<i>Hendese</i>	-	-	1
<i>Coğrafya</i>	2	2	2
<i>Tarih</i>	-	2	2
<i>İlm-i Eşya</i>	1	1	1
<i>Hüsn-i Hatt</i>	-	-	1
<i>Resim</i>	1	1	1
	19	22	21

Muaddel (Değiştirilmiş) Program

<i>Ders İsimleri</i>	<i>Birinci Sene</i>	<i>İkinci Sene</i>	<i>Üçüncü Sene</i>
<i>Ma' Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniyye</i>	3	3	3
<i>Türkçe</i>	6	5	3
<i>Ahlak</i>	2	2	1
<i>Arabi</i>	2	2	2
<i>Farisi</i>	-	2	2
<i>Hesab</i>	2	2	2
<i>Hendese</i>	-	-	1
<i>Coğrafya</i>	2	2	2
<i>Tarih</i>	-	2	2
<i>Ziraat ve Ticaret ve Sanayi'a Dair Ma'lûmat</i>	1	1	1
<i>Hıfzıssıhha</i>	-	-	1
<i>Hüsn-i Hatt</i>	1	1	1
<i>Resim</i>	1	1	1
	20	23	22

¹⁰³¹ BOA. Y.PRK.MF., 2/82, (29 Z 1310 / 13 Temmuz 1893).

Kız Rüşdiye Mektepleri

Mevcut Program

<i>Ders İsimleri</i>	<i>1. Sene Haftada (İbtidâi 1. sene)</i>	<i>2. Sene Haftada (İbtidâi 2. sene)</i>	<i>3. Sene Haftada (İbtidâi 3. sene)</i>	<i>4. Sene Haftada (Rüşdiye 1. sene)</i>	<i>5. Sene Haftada (Rüşdiye 2. sene)</i>	<i>6. Sene Haftada (Rüşdiye 3. sene)</i>
<i>Elif bâ ve Şifahi Malumat</i>	18	-	-	-	-	-
<i>Kur'an-ı Kerim Ma' Tecvid</i>	4	6	5	3	2	1
<i>Ulûm-ı Diniyye</i>	-	2	2	2	2	2
<i>Kıraat</i>	4	4	4	2	1	1
<i>İmla</i>	4	4	3	2	1	1
<i>Kitabet</i>	-	-	-	-	1	1
<i>Kava'id-i Lisan-ı Osmani</i>	-	-	2	2	1	2
<i>Arabi</i>	-	-	-	-	2	2
<i>Farisi</i>	-	-	-	-	1	1
<i>Hüsn-i Hatt</i>	-	2	2	1	1	1
<i>Dürus-ı Eşya ve Ma'lumat-ı Nafi'a</i>	2	2	2	1	1	1
<i>İdare-i Beytiyye</i>	-	-	-	2	2	2
<i>Ahlak</i>	-	-	-	1	1	2
<i>Hıfzıssıhha</i>	-	-	-	-	1	1
<i>Hesab</i>	2	2	2	2	1	1
<i>Coğrafya</i>	-	-	-	2	2	2
<i>Tarih</i>	-	-	-	2	2	1
<i>El Hünerleri</i>	2	2	2	2	2	2
	18	24	24	24	24	24

Muaddel (Değiştirilmiş) Program

<i>Ders İsimleri</i>	<i>1. Sene Haftada (İbtidâi 1. sene)</i>	<i>2. Sene Haftada (İbtidâi 2. sene)</i>	<i>3. Sene Haftada (İbtidâi 3. sene)</i>	<i>4. Sene Haftada (Rüşdiye 1. sene)</i>	<i>5. Sene Haftada (Rüşdiye 2. sene)</i>	<i>6. Sene Haftada (Rüşdiye 3. sene)</i>
<i>Elif bâ ve Şifahi Malumat</i>	18	-	-	-	-	-
<i>Kur'an-ı Kerim Ma' Tecvid</i>	4	6	5	3	2	1
<i>Ulûm-ı Diniyye</i>	-	2	2	2	2	2

<i>Kıraat</i>	4	4	4	2	1	1
<i>İmla</i>	4	4	3	2	1	1
<i>Kitabet</i>	-	-	-	-	1	1
<i>Kava'id-i Lisan-ı Osmani</i>	-	-	2	2	1	2
<i>Arabi</i>	-	-	-	-	2	2
<i>Farisi</i>	-	-	-	-	1	1
<i>Hüsn-i Hatt</i>	-	1	1	1	1	1
<i>Ma'lûmat-ı Nafi'a</i>	-	-	1	1	1	1
<i>İdare-i Beytiyye</i>	-	-	-	2	2	2
<i>Ahlak</i>	2	2	1	1	1	2
<i>Hıfzıssıhha</i>	-	-	-	-	1	1
<i>Hesab</i>	2	2	2	2	1	1
<i>Coğrafya</i>	-	-	-	2	2	2
<i>Tarih</i>	-	-	-	1	1	1
<i>El Hünnerleri</i>	2	2	2	2	2	2
	18	23	23	23	23	24

Rüşdiyelerin tahsil süresinin 1892'de üç seneye indirilmiş olmasına rağmen taşradaki bazı rüşdiyelerde halen 4 yıllık eğitimin verildiği görülmektedir. 1896 tarihli müfredata göre Sivas'taki erkek ve kız rüşdiyelerinde ders programından da eğitimin 4 yıl olarak yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Sivas Erkek Rüşdiyesi'nin Ders Programıdır¹⁰³²

<i>Ders isimleri</i>	<i>1. Sene Haftada</i>	<i>2. Sene Haftada</i>	<i>3. Sene Haftada</i>	<i>4. Sene Haftada</i>	<i>Mülâhazât</i>
<i>Ulûm-ı Dinîye</i>	2	2	2	2	İlmihal ve Derikta gösterilir.
<i>Arabi</i>	4	3	3	3	Sarf ve Nahv kava'id-i gösterilir.
<i>Fârisi</i>	2	2	2	2	Kava'id-i Farisi Nasihatü'l-Hükema gösterilir.
<i>Hesab</i>	2	2	2	2	Tenasüb bahsine kadar gösterilir.

¹⁰³² BOA. Y.EE., 131/24, (17 M 1314 / 28 Haziran 1896).

Coğrafya	2	2	2	2	Kıt'at-ı hamse gösterilir.
Hendese	0	0	0	2	Mebâdî (başlangıçlar) gösterilir.
Türkçe	4	2	2	2	Kava'id-i lisan gösterilir ve bazı muharrerat tesvîd ettirilir.
Tarih	1	1	2	2	Tarih-i enbiya ve tarih-i İslâm gösterilir.
Hat	1	1	1	1	Sülûs ve Rik'a ve Nesih talim edilir.
Usul Defteri	0	0	0	1	Muhtasaran defter tutmak usulü gösterilir.

Sivas İnas Rüşdiyesi'nin Ders Programıdır¹⁰³³

Ders İsimleri	4. Sene Haftada (Rüşdiye 1. sene)	5. Sene Haftada (Rüşdiye 2. sene)	6. Sene Haftada (Rüşdiye 3. sene)	Mülâhazât
Elif bâ-yı Osmânî	0	0	0	Usûl-i cedîde üzre tedris olunur.
Ecza-i Şerife	0	0	0	Usûl-i cedîde üzre tedris olunur.
Kıraat-ı Türkî	2	2	4	Münasip bir kitaptan gösterilir.
Hesap	0	2	3	Kûsurât-ı a'sariyenin nihayetine kadar gösterilir.
Kur'an-ı Kerim	4	4	0	Yukarıki sınıflarda tecvide tatbikat da edilir.
Ulûm-ı Dinîye	2	3	3	İlm-i hal ile beraber nisaya dair mesail-i şer'iyeye ayrıca gösterilir.
Hatt-ı Sülûs	1	1	1	Nüshasız sülûs talim edilir.
Tecvid	0	0	0	Tatbikatla beraber kava'id-i lazime gösterilir.
El hünerleri	2	2	2	Usul-i mahsusa ile muhtelif hünerler öğretilir.
Arabî	2	2	3	Muhtasaran sarf ve nahv kava'id-i gösterilir.

¹⁰³³ Kız rüşdiyesinin ilk üç senesi ibtidâî mektebine, 4, 5 ve 6. seneleri rüşdiye mektebine tekabül etmektedir.

Farîsî	2	2	3	Ma'lûmat-ı mücmele i'ta olunur.
Türkçe	2	2	2	Kava'id-i Osmanîye ile sade yolda müteallim-i kitap edilir.
Coğrafya	2	2	2	Muhtasar surette kıt'at-ı hamse gösterilir.
Hüsn-ü Hat	1	1	1	Rik'a talim edilir.
Tarih	0	2	2	Enbiya-i İslâm ve Osmanî tarihleri gösterilir.
Resm-i Taklidi	0	1	1	Usûl-i mahsusa ile talim edilir.

Yukarıdaki her iki programdan da anlaşılmaktadır ki, kız rüşdiyelerinin programlarında, kız çocuklarına mahsus bazı dersler yer aldığı için, gerek ders sayısı gerekse ders saati erkek rüşdiyelerinden daha fazladır.

1893 tarihli programda tüm rüşdiye mekteplerinde aynı programın okutulması gerektiği ifade edilmiş olsa da buna uyulmadığı, bölgenin hususiyetlerine göre müfredatta değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır. 1902'de, o zamana kadar rüşdiye mekteplerinde okutulan İlm-i Eşya¹⁰³⁴ dersinden yeterince istifade edilemediği düşünüldüğünden talebenin bununla meşgul olmaması için bu dersin yerine Dersaadet mekteplerinde yalnız ticaret ve sanayi' dersinin, taşralarda ise o mahallin özelliğine göre ticaret ve sanayi' veya ziraiye dersinin konulması daha faydalı görülmüş ve erkek rüşdiye mektepleri ders programı bu şekilde yeniden düzenlenmiştir¹⁰³⁵. 1904¹⁰³⁶ ve 1909¹⁰³⁷ tarihlerinde rüşdiye mekteplerinde müfredat değişikliğine gidilmiştir.

Rüşdiye mekteplerinde okutulan derslerin içeriklerine dair bilgileri temel olarak iki kaynaktan öğreniyoruz. Bu kaynakların ilki *Maârif*

¹⁰³⁴ *İlm-i eşya*, yağmur, kar vs. gibi atmosfer olayları, kaldiraç, çıkırık vs. gibi fizik konuları, toprak, kayalar, kireç, canlılar vs.'ye ait çeşitli konuların yer aldığı bir derstir. Bu ders, Batıdaki okullarda da ders programlarında yer almaktaydı. Ayşe Sıdika Hanım da bu dersin çocuğun görerek yaparak öğrenmesine, ezberciliğin terk edilmesine çok uygun bir ders olduğunu düşünmektedir. Oysa Maârif Nâzırı Haşim Paşa, 1906 tarihinde tüm okulların değiştirildiğini ve "lüzumsuz" olarak nitelendirilen ilm-i eşya dersinin kaldırılarak din ve ahlâk dersinin artırıldığını söyler. Bkz. Yahya Akyüz, Maârif Nâzırı Haşim Paşa İle İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar", s. 208-210.

¹⁰³⁵ BOA. Y.PRK.MF., 4/54, (26 S 1320 / 03 Haziran 1902).

¹⁰³⁶ BOA. MF.MKT., 787/3, (07 R 1322 / 21 Haziran 1904).

¹⁰³⁷ BOA. Y.EE., 37/85, (06 R 1327 / 27 Nisan 1909).

*Salnameleri*¹⁰³⁸, diğeri ise, Meşrutiyet'ten sonra yayınlanan *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı*'dır. 1913 yılında çıkarılan *Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati*'yle okul sistemi *Devre-i Ülâ*, *Devre-i Mutavassıta* ve *Devre-i Âliye* şekline dönüştürülmüştür. "Mekâtib-i ibtidâiye" adını alan ve her biri iki senelik üç devreden oluşan bu sistem dikkate alınarak üç kademeli ibtidâilerin programı hazırlanmıştır.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati ile rüşdiye mekteplerinin kaldırıldığına dair yaygın görüşe rağmen, bunun tam anlamıyla gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildir. Rüşdiyelerin resmiyette kaldırılmış olmasına rağmen, bu tarihten sonraki pek çok arşiv vesikasında hâlâ rüşdiyelerden söz ediliyor oluşu, pek çok ilde yeni sisteme geçilemediğinin ve rüşdiyelerin eski varlıklarını devam ettirdiklerinin bir delilidir. Bunun yanı sıra kimi yerlerde idadi mekteplerinin içinde ilk sınıfları rüşdiye şeklinde varlığını devam ettiren rüşdiyeler de vardır. Son olarak yeni sisteme göre 3, 4, 5 ve 6 dershaneli ibtidâi mektepleri kurularak rüşdiyeler bu mekteplerin bünyesine dâhil olmuştur. Eğitim öğretim kademesi bakımından bu yeni sistemdeki ilk iki devre ibtidâilere denk gelirken, *Devre-i Âliye* kısmı rüşdiyelere denk gelmiştir. Biz de *Devre-i Âliye* kısmını rüşdiye seviyesindeki mektepler kabul ederek bu yaştaki çocukların eğitim öğretiminde Meşrutiyet öncesi ve sonrasında ne gibi değişiklikler yapıldığını ortaya koymaya çalışacağız. Yeni sisteme göre dershane sayıları esas alınarak iki farklı müfredat hazırlanmıştır. İlki, 1 ve 2 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, diğeri ise 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatlarıdır*¹⁰³⁹. Aşağıda *Maârif Salnamelerinden* ve 6, 5, 4 ve 3 Muallimli Mekteplere Mahsus *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı*'ndan, rüşdiye yaşındaki çocukların öncesi ve sonrasına ait dersler ve ders içerikleri karşılaştırmalı ve özet bir şekilde verilmeye çalışılacaktır.

¹⁰³⁸ Maârif Salnamelerinde yer alan gerek rüşdiye gerek idadi ders içeriklerinin transkripsiyonu için bkz. Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 369-423; II. Meşrutiyet'ten önce erkek ve kız rüşdiyelerinde okutulan ders içeriklerinin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesine çevirisi için bkz. Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008.

¹⁰³⁹ *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı*'ndaki derslerin günümüz Türkçesi'ne sadeleştirilerek yapılmış çevirisi için bkz. Nurdoğan, **a.g.e.**, s. 359-393.

(1897/1898) Erkek Rüşdiye Mektepleri Ders Programı¹⁰⁴⁰

<i>Ders İsimleri</i>	<i>1. Sene</i>	<i>2. Sene</i>	<i>3. Sene</i>
<i>Ma' Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Dinîye</i>	3	3	3
<i>Türkçe</i>	6	5	3
<i>Ahlâk</i>	1	1	0
<i>Arapça</i>	2	2	2
<i>Farsça</i>	0	2	2
<i>Fransızca</i>	0	0	3
<i>Hesap</i>	2	2	2
<i>Hendese</i>	0	0	1
<i>Coğrafya</i>	2	2	2
<i>Tarih</i>	0	2	2
<i>İlm-i Eşyâ</i>	1	1	1
<i>Hıfzıssıhha</i>	0	0	1
<i>Hüsn-i Hatt</i>	2	1	1
<i>Resim</i>	1	1	1
YEKÛN	20	22	24

Maârif Salnamelerinde, ibtidâi ve rüşdî sınıflarından oluşan ve tahsil süresi altı yıl olan inas rüşdiyelerine ait ders programı da yer almaktadır. Bu programdaki 1, 2 ve 3. seneler ibtidâi sınıflarına, 4, 5 ve 6. seneler rüşdiye sınıflarına tekabül etmekteydi. Böylelikle 4. sınıf rüşdiye 1. sınıfına, 5. sınıf, rüşdiye 2. sınıfına ve 6. sınıf da rüşdiye 3. sınıfına karşılık geliyordu. Aşağıdaki tabloda sadece rüşdiye sınıflarına karşılık gelen 4, 5 ve 6. senelere yer verilmiştir.

(1897/1898) Kız Rüşdiye Mektepleri Ders Programı¹⁰⁴¹

<i>Ders İsimleri</i>	<i>Her sınıfta bir hafta zarfında okutacak derslerin adedi</i>		
	<i>4. Sene (Rüşdiye 1. Sene)</i>	<i>5. Sene (Rüşdiye 2. Sene)</i>	<i>6. Sene (Rüşdiye 3. Sene)</i>
<i>Kur'an-ı Kerim Ma' Tecvid</i>	3	2	1

¹⁰⁴⁰ SNMU. 1317, s. 230.¹⁰⁴¹ SNMU. 1317, s. 433.

<i>Ulûm-ı Dinîye</i>	2	2	2
<i>Kıraat</i>	2	1	1
<i>İmlâ</i>	2	1	1
<i>Kitâbet</i>	-	1	1
<i>Kavâ'id-i Lisân-ı Osmanî</i>	2	1	2
<i>Arapça</i>	-	2	2
<i>Fasça</i>	-	1	1
<i>Hüsn-i Hatt</i>	1	1	1
<i>Dürûs-ı Eşya ve Ma'lûmat-ı Nafia</i>	1	1	1
<i>İdare-i Beytiyye</i>	2	2	2
<i>Ahlâk</i>	1	1	2
<i>Hıfzıssihha</i>	-	1	1
<i>Hesap</i>	2	1	1
<i>Coğrafya</i>	2	2	2
<i>Tarih</i>	2	2	1
<i>El Hünerleri</i>	2	2	2
YEKÛN	24	24	24

Yukarıdaki erkek rüşdiye mektebine ait müfredatta yer alan derslerin özetle içerikleri şu şekildedir:

Meşrutiyet'ten önce rüşdiyelerde okutulan **Ma' Tecvid (Tevcidli) Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Dinîye**¹⁰⁴² dersinde öğrencilere iman ve ibadetle ilgili konular öğretilir, tecvidle Kur'an-ı Kerim okutturulur, namaz sureleri ezberletilir ve öğrencilerin ahlak eğitimi ile terbiyelerine özen gösterilirdi. *Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı*'nda bu ders, *Kur'an-ı Kerim ve Ma'lûmat-ı Dinîyye* adını almıştır. Bu ders, rüşdiye sınıflarına tekabül eden Devre-i Âliye kısmında birinci ve ikinci sene haftada 3'er saat okutulmuş, abdest, namaz, oruç, zekât, hac gibi konulara yer verilmiştir¹⁰⁴³.

¹⁰⁴² SNMU. 1316, s. 192-193; SNMU. 1317, s. 231; Rüşdiye Mekteplerinde verilen din eğitimi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Tenger, **Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005).

¹⁰⁴³ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 3-4.

Türkçe¹⁰⁴⁴, ders saati bakımından en yoğun olan derslerden biriydi. 1. sınıfta haftada 7, 2. sınıfta 6, 3. sınıfta 4 saat gösterilen bu derste Türkçe'nin kuralları, isim, fiil, sıfat, zarf, edat gibi konular teferruatlı bir şekilde işleniyordu. Sonraki düzenlemede dersin adı değişmiş ve içeriğine *1- Lisan-ı Osmanî-Elif-Bâ ve Kıraat*¹⁰⁴⁵, *2- İmlâ*¹⁰⁴⁶, *3- Sarf ve Nahv*¹⁰⁴⁷ derslerinin içeriğine yer verilerek genişletilmiştir.

Ahlâk¹⁰⁴⁸ dersi haftada bir saat okutulacaktır. Ahlâk ilminin tanımı, hayır ve şer, ahlaki görevler, vicdan azabı, uhrevî mükâfat gibi konulara yer verilecektir. 1902 tarihinde rüşdiye mekteplerinde ahlak dersinden yeteri kadar istifade edilebilmesi için bu ders haftada bir saatten iki saate çıkarılmış ve 3. seneye yeniden bir saat Ahlâk dersi ilave edilmiştir¹⁰⁴⁹.

Arapça¹⁰⁵⁰ ve **Farsça**¹⁰⁵¹ derslerinde bu lisanların dilbilgisi ve gramer kurallarına yer verilmiş, dersin örneklerle işlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu derslerin isimleri Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı'nda yer almamasına rağmen içerik olarak *Sarf ve Nahv* dersinde daha kısa bir şekilde yer verilmiştir.

Hesap¹⁰⁵² dersinde dört işlem, oran orantı, faiz hesaplamaları gibi konularına yer verilmiş, bunların alıştırmalar çözülerek öğrenciye öğretilmesi gerektiği belirtilmiştir. **Hendese**¹⁰⁵³ dersinde de açılar, çizgiler, dörtgenler, pramitler, yüzölçümü hesaplamaları gibi konulara ağırlık verilmiştir. Mekâtib-i İbtidâiyye Ders Müfredatı'nda, daha önce ayrı iki ders olan hesap ve hendese dersleri, *Hesap ve Hendese*¹⁰⁵⁴ dersi adıyla birleştirilmiş, fakat yine kendi içinde ayrı iki ders gibi okutulmuştur.

¹⁰⁴⁴ SNMU. 1316, s. 193-198; SNMU. 1317, s. 232-237.

¹⁰⁴⁵ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 13.

¹⁰⁴⁶ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 14.

¹⁰⁴⁷ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 21-25.

¹⁰⁴⁸ SNMU. 1316, s. 204-205; SNMU. 1317, s. 242.

¹⁰⁴⁹ BOA. Y.PRK.MF., 4/54, (26 S 1320 / 03 Haziran 1902).

¹⁰⁵⁰ SNMU. 1316, s. 204-207; SNMU. 1317, s. 243, 245.

¹⁰⁵¹ SNMU. 1316, s. 209-213; SNMU. 1317, s. 247-251.

¹⁰⁵² SNMU. 1316, s. 219-221; SNMU. 1317, s. 256-258.

¹⁰⁵³ SNMU. 1316, s. 229-231; SNMU. 1317, s. 266-268.

¹⁰⁵⁴ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 45-48.

Coğrafya¹⁰⁵⁵ dersinde dünyanın şekli, ada, yarımada, körfez, liman gibi kavramların açıklaması, matematik coğrafya, gök cisimleri, dört kıta hakkında tafsilatlı bilgilere yer verilmiştir. Sonraki düzenlemede bu ders aynı ad ve benzer içerikle okutulmaya devam etmiştir¹⁰⁵⁶.

Tarih¹⁰⁵⁷ dersi ilk sene olmayıp ikinci sene İslâm tarihi ağırlıklıdır. Peygamberlerin hayatı, İslâmiyet'in doğuşu, Dört Halife Dönemi, Emeviler, Abbasiler, Eyyûbiler, Fatımiler, Selçuklular gibi konulara yer verilmiştir. Üçüncü sene Osmanlı tarihi ağırlıklı olan dersin içeriğinde kuruluş, III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i kurmasına kadar vuku bulan olaylara yer verilmiştir. Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı'nda bu ders aynı adla devam etmiştir. Osmanlı Tarihi ve müessese ile ilgili konular ilk iki devrede verilirken Devre-i Âliye kısmının birinci senesinde "Muhtasar Tarih-i Medeniyet" adı altında Mısırlılar, Fenikeliler, Asurlar, Hititler, Yunanlılar, Romalılar, İslâm Medeniyeti konularına yer verilmişti. Devre-i Âliye'nin ikinci senesinde ise yeni keşifler, seyahatler, mezhep savaşları, Osmanlı Devleti'nin idare tarzı, yeniciler, devşirme usulü gibi konulardan sonra Dağılma Devrinden Balkan Savaşlarına kadar uzun bir sürece tafsilatlı bir şekilde yer verilmiştir¹⁰⁵⁸.

Ma'lûmât-ı Nafi'a ve Hıfzıssıhhat¹⁰⁵⁹ dersi, içeriğinde sadece faydalı bilgilerin yer aldığı bir dersti. Yerküre, yıldızlar, hava, su, ateş gibi konuların yanı sıra insan vücudu, beş duyu organı, ağaçlar, madenler gibi konulara yer verilmişti. Bu ders, benzer içerikle **İlm-i Eşya** adı altında yer almıştır.

Hüsn-i Hatt¹⁰⁶⁰ dersinde rik'a hattı öğretilecek, öğretmen, öğrencilerin yazacağı yazıyı tebeşirle ve kalın bir şekilde tahtaya yazacak, öğrenciler de bunu defterlerine geçireceklerdir. Daha sonra bu ders **Yazı** dersi adını almış

¹⁰⁵⁵ SNMU. 1316, s. 252-256; SNMU. 1317, s. 285-288.

¹⁰⁵⁶ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 38-39.

¹⁰⁵⁷ SNMU. 1316, s. 262-265; SNMU. 1317, s. 294-296.

¹⁰⁵⁸ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 30-35.

¹⁰⁵⁹ SNMU. 1316, s. 278-280; 1317 senesi Maârif Salnamesinde bu ders benzer içerikle İlm-i Eşya adı altında yer almıştır. SNMU. 1317, s. 308-311.

¹⁰⁶⁰ SNMU. 1316, s. 284-285; SNMU. 1317, s. 314.

ve güzel yazı yazılması öğretilmeye devam edilmiştir¹⁰⁶¹.

Resim¹⁰⁶² dersinde çizgiler, açılar, üçgenler, kareler, dikdörtgen ve eğri çizgiler, geometrik süslemeler gibi konulara yer verilmiştir. Aynı adla Meşrutiyet'ten sonra da devam eden bu dersin içeriğinde öğretmen tarafından verilecek masal, hikâye ve olay tasvirleri, tabiat resimleri, geometrik ve sınaî resimler de yer almıştır¹⁰⁶³.

Yukarıda erkek ve kız rüşdiye mekteplerine dair tablolar incelendiğinde görüleceği üzere, erkek ve kız rüşdiyelerinde okutulan dersler arasında bazı farklılıklar vardır. Erkek Rüşdiyelerinde yer alan *Fransızca*, *Resim* ve *Hendese* dersleri kız rüşdiyelerinde yer almazken, kız rüşdiyelerindeki *Kıraat*, *İmlâ*, *Kitâbet*, *Kavâ'id-i Lisân-ı Osmâni*, *İdare-i Beytiyye* ve *El Hünerleri* dersleri de erkek rüşdiyelerinde yer almamaktaydı.

Erkek ve kız rüşdiyelerinde ortak olan derslerin içeriği az çok benzerlik göstermekle birlikte kız rüşdiyelerindeki derslerin içeriğinin erkek rüşdiyelerine oranla biraz daha hafif olduğu söylenebilir. Burada ortak derslerin içeriklerine tekrar yer vermeyip, erkek rüşdiyelerinde olmayıp sadece kız rüşdiyelerinde olan derslerin içeriklerine yer verilecektir¹⁰⁶⁴.

Kıraat¹⁰⁶⁵ dersinin amacı, kız öğrencilere din, ahlak, tarih, matematik gibi önemli bilgiler ve faydalı hikâyeler okutarak güzel okumaya alıştırmaktır.

¹⁰⁶¹ Bu dersin ne şekilde gösterileceği özel bir talimatla belirlenecektir. Bkz. **MİDM.** 6, 5, 4 ve 3 *Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 15.

¹⁰⁶² **SNMU.** 1316, s. 285-290; **SNMU.** 1317, s. 315-319.

¹⁰⁶³ Bu ders hakkında bir de uyarıda bulunulmuştur. Bu uyarıya göre; “Tabiattan resim” derslerinde insan, hayvan, bitki konularının genel kuruldan ayrıca el, kol, baş, kulak, ayak, gibi organlar yaptırılması, Tezyîn-i resim derslerinde de Yunan, Gotik, Rönesans, Arap, Acem, Osmanlı sanatlarına ait süslemeler gösterilecektir. Bkz. **MİDM.** 6, 5, 4 ve 3 *Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 70-71; 1911 tarihinde rüşdiye ve idadî öğrencileri için öngörülen resim dersinin tarifi ise şöyleydi: “gayet ibtidâî ve sade şeylerden ibaret olması ve kara kalem olarak gösterilmesi”, **BOA. MF.MKT.**, 1175/4, (18 N 1329 / 12 Eylül 1911). Meclis- Kebîr-i Maârif mührünün yer aldığı bu vesikada resim dersleri için münasib program tertib edilmesi de ifade edilmekteydi.

¹⁰⁶⁴ Kız rüşdiyelerinde okutulan derslerin tamamının içerikleri hakkında bkz. **SNMU.** 1317, s. 435-471; Bu derslerin transkripsiyonu ve günümüz Türkçesi'ne çevirisi için, bkz. Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri**, s. 58-88.

¹⁰⁶⁵ **SNMU.** 1317, s. 442-443.

Derste öğretmeninin yavaş yavaş ve yüksek bir ses tonuyla metni okuması, okuma bittikten sonra öğrencilerin seviyesine göre metnin anlamını anlatması istenmektedir. Erkek rüşdiyelerinde olmayan bu ders, Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı'nda aynı isimle yer almıştır¹⁰⁶⁶.

İmlâ¹⁰⁶⁷ dersinde ders içerikleri her sene içerik yavaş yavaş artırılarak işlenecektir. Son sınıfa gelen öğrenci en zor imlâları bile hatasız bir şekilde yazmaya muktedir olması gerekmektedir. Siyah tahta veya kâğıt üzerine yazdırılarak ders işlenecektir. Bu ders Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı'nda da yer almıştır¹⁰⁶⁸.

Kitâbet¹⁰⁶⁹ dersinin içeriğinde bir şeyi tarif ve tasvir etmek, nesneleri karşılaştırmak, anlatılan bir şeyi kaleme almak, mektuplar, mektup çeşitleri, dilekçeler gibi konulara yer verilmiştir.

Kavâ'id-i Lisân-ı Osmânî¹⁰⁷⁰ dersinde isim, ismin halleri, çeşitleri, sıfat, zamir, fiil, edat, tamlamalar gibi konulara yer verilmiştir. Bu ders ile erkek rüşdiyelerinde yer alan Türkçe dersinin içeriğinin birbiriyle örtüştüğü görülmektedir. Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı'nda bu derse ait konular, *Sarf ve Nahv*¹⁰⁷¹ dersinin içeriğinde yer almıştır.

İdare-i Beytiyye¹⁰⁷² dersi de sadece kız rüşdiyelerinde olan derslerden biriydi. Bu derste ev, evin seçimi, eşyanın yerleştirilmesi, odaların iyi korunması, ısıtma ve aydınlatma yöntemleri, elbise, elbiselerin temizlenmesi, leke çıkarma, dikişçilik, hububatın saklanması, ekmek pişirme, reçel hazırlama gibi bir kadına lazım olacağı düşünülen konulara yer verilmiştir.

¹⁰⁶⁶ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 13.

¹⁰⁶⁷ SNMU. 1317, s. 444-445.

¹⁰⁶⁸ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 14.

¹⁰⁶⁹ SNMU. 1317, s. 445.

¹⁰⁷⁰ SNMU. 1317, s. 446-448.

¹⁰⁷¹ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 21-25.

¹⁰⁷² SNMU. 1317, 456-459.

El Hünelerî¹⁰⁷³ dersinde örgü, örgü çeşitleri, kanaviçe, fisto, makine ile dikiş dikme, oya yapma gibi el işlerine dair konular yer almaktadır. Müfredatta yapılan düzenlemelerin ardından bu ders *El İşleri* adı altında yer almıştır. Kız ve erkek mekteplerinde müfredat farkı ortadan kalkmış olmasına rağmen bu dersin içeriğinde erkeklere öğretilecek el işleri ile kızlara öğretilecek el işleri ayrı ayrı izah edilmiştir. Buna göre; erkeklere ciltçilik, tahta işleri, alçı işleri, teneke işleri, demir ileri gibi konular öğretilirken kız çocuklarına daha önce de olduğu gibi örme, dikiş, iğne işleri gibi konular öğretilmiştir¹⁰⁷⁴.

Müfredatta görülmemesine rağmen kız rüşdiye mekteplerinde halıcılık dersi konusunda da teşebbüsler olduğu anlaşılmaktadır. Sivas İnas Rüşdiye Mektebi'nde teşkil edilen halı şubesinde her gün olan halı dokuma derslerinin diğer derslere sekte vurduğu düşüncesiyle sonraki sene haftada iki gün gösterilmesinin uygun olacağı ve böylece bazı masraflardan da tasarruf edileceği Sivas Maârif Müdürü tarafından önerilmişti¹⁰⁷⁵. Halıcılık dersinin konmasından umulan fayda tam olarak sağlanamamıştır. Zira Konya Maârif Müdürü, Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne yazdığı yazıda Avrupa'da rağbet edildiğini söylediği halıcılığın buradaki inas rüşdiye mektebi programlarına dâhil edilmesi gerektiğini tavsiye ediyordu. Maârif Müdürüne verilen cevapta şimdiye kadar bu gibi teşebbüslerden bir semere hâsıl olmadığı gibi, bu sanatın inas ders programlarına dâhil edilmesiyle mali anlamda çok fazla fedakârlık edilmesi gerektiği ve bunun da hal-i hazırda mümkün olmadığı ifade edilmekteydi. Heves edenler olursa da, vilâyetteki tezgâhlara gidebilecekleri önerisinde bulunuluyordu¹⁰⁷⁶.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı'nda kız ve erkeklere ayrı müfredat hazırlanmamış¹⁰⁷⁷, sadece sınıf sayısı gözetilerek, 1 ve 2 dersshaneli okullara

¹⁰⁷³ SNMU. 1317, 470-471.

¹⁰⁷⁴ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 117-118.

¹⁰⁷⁵ BOA. MF.MKT., 952/66, (05 B 1324 / 25 Ağustos 1906).

¹⁰⁷⁶ BOA. MF.MKT., 1135/9, (13 C 1327 / 02 Temmuz 1909).

¹⁰⁷⁷ Her ne kadar erkek ve kız mektepleri için tek bir müfredat hazırlanmışsa da "*Ders Müfredatının İnas Mekâtib-i İbtidâiyesine Sûret-i Tatbikine Dair İzahat*" başlığı altında, inas mekteplerinde bazı

ayrı, 3, 4, 5 ve 6 dersaneli okullara ayrı müfredat hazırlanmıştır. Bu müfredattaki dersler şunlardı¹⁰⁷⁸:

Kur'an-ı Kerim ve ma'lûmat-ı dinîye, musahabât-ı ahlâkîye, elif bâ, kıraat, imlâ, ezber, yazı, sarf ve nahv, tahrir, tarih, coğrafya, hesap ve hendese, eşya dersleri, ziraat, resim, el işleri, terbiye-i bedenîye.

Yukarıda Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredatı'nda önce hangi derslerin okutulduğu göz önüne alındığında, bu müfredatla arada bazı farklar olduğu anlaşılmaktadır. Bir kısım derslerin içerikleri aynı olup, sadece isimlerinde küçük farklılıklar yapılmışken, müfredata giren yeni dersler de vardır. Bunlar *Ezber, Tahrir, Musahabât-ı Ahlâkîye, Ziraat ve Terbiye-i Bedeniye* dersleridir. Bu müfredatta ezber ve tahrir derslerinin içeriklerine yer verilmeyip, derslerin içeriklerinin hususi talimatnameleriyle belirleneceği ifade edilmiştir¹⁰⁷⁹.

Bu müfredatta dikkat çeken derslerden biri, çocuklara vatandaşlık konuları hakkında bilgi veren **Musahabât-ı Ahlâkîye**¹⁰⁸⁰ dersidir. Bu dersin içeriğinde yer alan vicdan, insanlık vazifeleri gibi konular daha önceki Ahlâk dersinin içeriğiyle biraz olsun benzerlik göstermektedir. Fakat Kanûn-ı Esasi, vatandaşlık hakkı, vatandaşlık vazifeleri, seçimler, milletvekilleri, hükûmet ve belediye teşkilâtı, muhtarlar gibi konulara yer vermesi bakımından bu ders, ilk kez vatandaşlık ve onunla ilgili kavramların ilköğretim seviyesindeki okullara girmesini sağlamıştır.

Müfredatta yeni olan derslerden biri de **Ziraat**¹⁰⁸¹ dersidir. Bu derste taş ve toprak çeşitleri, buğday ziraati, arpa ziraati, pirinç ziraati, patates ziraati, haşhaş ziraati, kavun karpuz ziraati, bağcılık, ormancılık gibi konular öğretilecekti. Uygulamaya önem verilen bu derste çiftlik, nişasta evi gibi

derslerin kadınların hususi durumları dikkate alınarak düzenlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Meselâ Musahabât-ı Ahlâkîye ve Medeniye dersinde muhabbet ve şefkat duygusu aşılması, tarih dersinde Hazreti Âmine, Hazreti Aişe gibi meşhur İslâm ve Osmanlı kadınlarından bahsedilmesi tavsiye edilmiştir. Bkz. **MİDM.** 6, 5, 4 ve 3 *Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 62-68.

¹⁰⁷⁸ **MİDM.** 6, 5, 4 ve 3 *Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*.

¹⁰⁷⁹ **MİDM.** 6, 5, 4 ve 3 *Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 26.

¹⁰⁸⁰ **MİDM.** 6, 5, 4 ve 3 *Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 9-11.

¹⁰⁸¹ **MİDM.** 6, 5, 4 ve 3 *Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 62-68.

kuruluşlar ziyaret edilecek, bu derste elde edilen mahsuller okulda, “müze” tabir olunan camekânlı bölmelerde sergilenecekti.

Terbiye-i Bedeniyye¹⁰⁸² dersinin müfredata girmiş olması da dikkat çekicidir. Bu derste öğretmenler beden terbiyesi ve okul oyunları öğreteceklerdi. Derslerde takip edilecek esaslar şunlardır: Esas duruş, teneffüs hareketleri, baş, kol, bacak hareketleri, gövde hareketleri, teneffüs hareketleri, karın hareketleri, dengeler, oyun, yürüyüş ve koşmak, teneffüs hareketleri, yükselme hareketleri, teneffüs hareketleri, atlamalar, oturma ve teneffüs hareketleri.

Terbiye-i Bedeniyye dersinin okutulması ile ilgili muhtelif görüşler ileri sürülmüştür¹⁰⁸³. Esasen Maârif Nizamnâmesi gereğince rüşdiyelerde jimnastik dersinin olması gerekiyordu. Bu ders Keçecizade Fuad Paşa zamanında okullara konmuş olmasına rağmen¹⁰⁸⁴ bu dersin yapılabilmesi için gereken şartlar İstanbul ve bilâd-ı selâsedeki rüşdiyelerde bile mevcut değildi. 1873 tarihinde Darülmaârif'in mevkisi ve binası bu ders için müsait olduğundan şimdilik sadece orada bu dersin verilmesine karar verilmiş ve bu ders için Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de jimnastik muallimi mülazım Sadık Efendi görevlendirilmiştir.¹⁰⁸⁵

Pek çok mektepte jimnastik için uygun bir alan bulmak mümkün olmazken, olanlar da yeterli donanıma sahip değildi. Örneğin Tokat Askerî Rüşdiyesi'ndeki bir alan jimnastikhane olarak kullanılıyordu. Fakat burada demir atlama sehpaları ve salıncak olsa da modern bir jimnastik salonunda bulunması gereken aletler yer almıyordu¹⁰⁸⁶. Tokat Askerî Rüşdiyesi'nde yapılan düzenlemeler esnasında gençleri atışa teşvik etmek maksadıyla hava

¹⁰⁸² Bu derslerin dışında oynanacak oyunlar da açıklamalarıyla birlikte müfredat programında yer almıştır. Bkz. **MİDM**, 6, 5, 4 ve 3 *Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 93- 108.

¹⁰⁸³ Bu görüşler için bkz. Ethem Nejat, **a.g.e.**, s. 44-45; Kazım Karabekir'in bu konudaki görüşleri için bkz. Nuri Köstüklü, **Kâzım Karabekir ve Eğitim**, Çizgi Kitabevi Yay., Konya, 2009, s. 53.

¹⁰⁸⁴ Mustafa Yazıcı, **a.g.e.**, s. 55.

¹⁰⁸⁵ **BEÖ. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 43, (26 L 1290/ 17 Aralık 1873), Evr. Nu: 557.

¹⁰⁸⁶ Balcıoğlu, Kurtcephe, **a.g.m.**, s. 43.

tüfeğiyle atış yaptırmak için bütün teferruatıyla bir atış poligonu yaptırılmıştır¹⁰⁸⁷.

3.2.2. Askerî Rüşdiye Ders Programları

Askerî rüşdiyelerde Arapça ve Farsçanın yanı sıra yabancı dil olarak Fransızca da okutulur, resim dersine oldukça önem verilirdi¹⁰⁸⁸. Bu mekteplerden sadece Kasımpaşa'daki askerî rüşdiyede İngilizce okutulur, diğerlerinde Fransızca okutulurdu¹⁰⁸⁹.

Askerî rüşdiyelerde bilhassa okuma yazma ve dil eğitime ağırlık verilmiştir. İlk dönemlerdeki bu durum, üç yıllık eğitime geçildiğinde matematik, tarih, jimnastik derslerinin artırılması ile dengelenmeye çalışılmıştır¹⁰⁹⁰.

Mülkî ve askerî rüşdiyelerde birbirinden farklı ders programları uygulanıyordu. Bu durum 1880'lerin başından 1890'lara kadar tartışma konusu olmuş, her iki mektebin programlarının birleştirilmesi düşünülmüştür. Çünkü Maârif Nezâreti'ne bağlı mülkiye rüşdiyelerinde eğitimi tamamlayan öğrenciler daha önce sınavsız olarak askerî mekteplere girebiliyorken, askerî rüşdiyelerin açılmasından sonra irade-i seniyyeye uyulmamaya ve askerî mekteplere girmek isteyenlerin şهادetnamelerine itibar edilmeyerek imtihana tabi tutulmaya başlanmıştı. Bu uygulama, mülkiye rüşdiyelerinin halkın nazarında itibarının düşmesine sebep olmuştu. 1881 senesinde Maârif Nezâreti tarafından Harbiye Nezâreti'ne gönderilen yazıda, bu durumun

¹⁰⁸⁷ **a.g.m.**, s. 45.

¹⁰⁸⁸ **a.g.m.**, s. 39; Celâl Esat Arseven de, askerî rüşdiyeler için, “o zamanın resim tedrisine ehemmiyet veren yegâne mekteplerdi.” der ve bu mekteplere Mühendishâne’de ve Harbiye Mektebi’nde resim öğrenmiş zabıtlardan resim hocaları tayin edildiğini, üst sınıflarda Avrupa’dan gelen taş basması modellerden çiçek, hayvan, insan ve manzara resmi yaptıklarını anlatır. Bkz. Arseven, **a.g.e.**, s. 36.

¹⁰⁸⁹ Ergin, **a.g.e.**, C. III-IV, s. 915.

¹⁰⁹⁰ Askerî rüşdiyelerin 1310-1319 yılları arasındaki ders çizelgeleri için bkz. Çam, **a.g.e.**, s. 75-81; Eyüp Askerî Rüşdiyesi hakkında bir çalışma için bkz. Ramazan Türkol, **Eyüp Askerî Rüştiyesi’nin (1910-1916) Giden Evrak Defteri ve Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2007).

sebebinin her iki rüşdiyenin ders cetvellerinin birbirinden farklı olmasından kaynaklandığı, mülkiye rüşdiyelerinin itibarının iade edilebilmesi için ders cetvellerinin yeniden düzenlenmesi ve her iki taraftan memurların görevlendirilerek bir komisyon kurulması teklif edilmişti¹⁰⁹¹.

Bu mesele, o tarihlerde gündeme gelmiş olmasına rağmen hemen çözüme kavuşturulamamış, sonraki yıllarda tekrar gündeme gelmiştir. Çünkü idadi mekteplerine girme konusunda da birtakım sorunlar yaşanıyordu. Mesela, önceden rüşdiye mekteplerinden şهادetname alarak mezun olan öğrencilerin idadilere girmesi konusunda herhangi bir sorun yaşanmazken, birkaç senedir Şam Mekteb-i İdadisi'ne girmek isteyen rüşdiye mezunu öğrencileri, Fransızca bilmedikleri gerekçesiyle kabul edilmemeye başlanmıştı. Bu durumdaki öğrencisinin durumunu bir öğretmenin bildirmesi üzerine yazışmalar yapılmış ve gelen cevapta, idadi mektebi ders cetveline göre 1. sene öğrencisi gramer okuyacağından, elif bâ göremeyenlerin mektebe kabul edilmeleri hâlinde ileride dersten dönecekleri (dersten sınıfta kalacakları) ve mektepten yeterince yararlanamayacakları belirtiliyordu. Bunun çaresi olarak da mülkî ve askerî rüşdiyelerin ders cetvellerinin birleştirilmesi gerektiği belirtiliyordu. Fransızca dersinin okutulmasına her ne kadar Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 23. maddesinde cevaz verilmiş olsa da taşralarda hem bu dersi okutacak öğretmen bulunamıyor, bulunsa da maaşını ödemek için kaynak bulunamıyordu. Bu yüzden askerî idadilerde birinci sınıfta okutulacak gramerin ikinci sınıfa ertelenmesi, birinci sınıfta ise dersin elif bâsının öğretilmesi o günün şartlarında daha makul bir çözüm gibi görünmüştür¹⁰⁹².

Bu iki mektebin programlarının birleştirilmesi yönünde görüşler ileri sürülmüşse de Meclis-i Kebîr-i Maârif bunun uygun olmadığı görüşündeydi.

¹⁰⁹¹ **BOA. MF.MKT., 71/18**, (12 Za 1298 / 06 Ekim 1881); Benzer bir görüşün Namık Kemal tarafından da dile getirildiğini görüyoruz: “... Maârif Nizamnâmesi'nin tayin eylediği tahsil-i cebri kaidesi tamamiyle fi'ile getirilmek ve saniyen kasabalardaki rüşdiyelerin usul-i tahsili Dersaâdet askerî rüşdiyelerine tevfiğ olunmak ve sâlisen kur'a etfalinin eshab-ı heves ve istidadını mekâtib-i ibtidâiyye tahsiline inhisardan kurtarmak için rüşdiyelerde bir de leylî sınıf küşad eylemek ...” Bkz. Uzunçarşılı, **a.g.m.**, s. 248.

¹⁰⁹² **BOA. MF.MKT., 85/109**, (19 R 1302 / 05 Şubat 1885).

Zira mekteplerin her birinin konuları ve amaçları farklı olduğundan, programların birleştirilmesi tarafların maksadına uygun olmayacaktı¹⁰⁹³. Oysa ertesini sene Erzurum vilâyetine yazılan yazı bazı yerlerde iki mektebin programlarının birleştirilmeye başlandığını gösteriyordu. Bu belgede Erzurum'daki mülkî ve askerî rüşdiyelerin programlarının düzenlenip birleştirilmesiyle Erzurum, Bayburt ve Erzincan rüşdiyelerinde Fransızca ve Riyaziye dersleri için hoca tayininden söz ediliyordu¹⁰⁹⁴.

1889 senesinde Serasker imzalı bir belgede, Maârif Nezâreti idaresinde bulunan rüşdiye mekteplerinin şu sıralarda tanzim ve ıslah edileceği ve öteden beri istenildiği gibi mülkiye rüşdiyelerinden mezun olan öğrencilerin askerî mekteplere kabul edilebilmesi için ders cetvellerinin uygun hâle getirilmesi gerektiği belirtiliyordu. Bu mesele için kurulan komisyonda hazır bulunması için Mekâtib-i Askerîye-i Şahane Nezâreti'nden iki kişi Maârif Nezâreti'nce istenmiş ve bu iş için Mekâtib-i Askerîye-i Şahane ders nazırı Miralay Şükrü Bey ile aynı mektebin hocalarından Hasan Fuad Bey'in bulunmaları uygun görülmüştür¹⁰⁹⁵.

Fakat öyle anlaşılıyor ki, bu komisyon ya söylenmesine rağmen kurulamamış ya da kurulsa bile bu meseleyi bir sonuca kavuşturamamıştır.

Aslına bakılırsa mülkî rüşdiyeler ile askerî rüşdiyelerin programları arasında çok fazla fark yoktu. Fakat mülkiye rüşdiyesinden çıkanların Mekâtib-i Aliyye-i Askerîye'ye kabulünde birtakım şartlar aranıyordu. 1891 senesinde bir düzenleme yapılmasına karar verilmiş ve Nezâret-i Maârif-i Umûmiye Mektûbi Kalemî'nden çıkan yazı ile programların birleştirilmesine karar verilmiştir. Programların birleştirilmesini görüşmek üzere de Mekâtib-i

¹⁰⁹³ BOA. MF.MKB., 30/43, (07 S 1304 / 03 Kasım 1886).

¹⁰⁹⁴ BOA. MF.MKT., 92/122, (27 R 1304 / 21 Ocak 1887).

¹⁰⁹⁵ BOA. Y.MTV., 39/67, (11 Za 1306 / 09 Temmuz 1889).

Askerîye Nezâreti'nden bir iki kişinin maârif dairesine gönderilmesi istenmiştir¹⁰⁹⁶.

Tüm bu talepler doğrultusunda mülkî ve askerî rüşdiyelerin programlarını birleştirme maddesini görüşmek üzere nihayet bir komisyon kurulmuş ve Mekâtib-i Askerîye Nezâreti'nden görevlendirilen iki kişi ile yine bu nezâretin bazı memurları bu komisyonda görev almıştır.

Yapılan müzâkereler sonucunda okutulacak dersler ve ders programı kabul edilmiştir. Fakat hâlihazırda, okullar eski programa göre eğitim öğretime devam ettikleri ve programda da epeyce ilerlenildiği için, yeni program bir sonraki sene uygulamaya geçirilmek üzere kabul edilmiştir. Kabul edilen program şu şekildeydi:

Bâ İrade-i Seniyye-i Hazret-i Padişahî Teşkil Eden Komisyonunda Mekâtib-i Rüşdiye-i Askerîye ve Mülkiyeye Şâmil Olmak Üzere Tertib Olunan Ders Cedvelidir¹⁰⁹⁷

<i>Birinci Sene</i>			<i>İkinci Sene</i>		
<i>Dersler</i>	<i>Haftada</i>		<i>Dersler</i>	<i>Haftada</i>	
<i>Ulûm-ı Diniyye</i>	2	A'mal ve ibadat ile bazı ma'lûmat-ı şer'iyye talim ve ma' tecvid Kuran-ı Kerim tilavet ve tatbik ettirilecektir.	<i>Ulûm-ı Diniyye</i>	2	Birinci seneki tedrisat icra edilecektir.
<i>Arabî</i>	4	Usûl-i cedîde üzere bir Sarf kitabı okutturulacaktır. (Metni Türkçe)	<i>Arabî</i>	3	Birinci senede okunan kitap tatbikatıyla ikmâl edilecektir.
<i>Kıraat-ı Türkiyye</i>	2	Tehzib-i ahlâk ve nafi' malumatı ve bazı münasib ve müfid hikâyâtı havi bir kitap yüzünden okutturulacaktır.	<i>Farisî</i>	2	Lisan-ı Farisî'nin kavâ'id okutturulacaktır.

¹⁰⁹⁶ Bu konuyla ilgili olarak bkz. **BOA. Y.A.HUS., 252/106**, (28 Ra 1309 / 01 Kasım 1891); **BOA. Y.A.HUS., 1309/ 3.28**, (28 Ra 1309 / 01 Kasım 1891); **BOA. İ.DH., 1249/97958**, (29 Ra 1309 / 02 Kasım 1891); **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1428**, s. 210, (Selh Ra 1309 / 03 Kasım 1891) Evr. Nu: 1336.

¹⁰⁹⁷ **BOA. Y.A.RES., 56/51**, (16 R 1309 / 18 Kasım 1891); **BOA. Y.A.RES., 57/8**, (13 Ca 1309 / 15 Aralık 1891); Komisyon tarafından kabul edilen usul ve evrakın gönderildiğine dair bkz. **BEO., NGG. Def., Nu. 390 / 113**, (5 Ca 309 / 07 Aralık 1891).

Hesap	2	Usule tevfikân a'mâl-i rabia (dört işlem) talim olunacaktır.	Kava'id-i Osmani	2	İntihab olunacak bir risaleden okutturulacaktır.
Coğrafya	2	Gayet muhtasar surette kıt'ât-ı hamse (5 kıta) gösterilecektir.	Kıraat-ı Türkiyye	2	Birinci senede okunacak kitap tarzında ve onun fevkinde bazı mesâil-i ahlakîye ve fevâidi camî' asâr okunacaktır.
Lugat ve İmlâ	3	Lugat ezber olunacak ve imlâ kaidesi vechle icra edilecektir.	Hesap	2	Küsûrat-ı âdiye ve a'şariye ve mikyaslar ta'lim olunacaktır.
Hüsn-i Hatt	2	Yalnız rik'a gösterilecektir.	Coğrafya	2	Mukaddime (?) ile Avrupa Kıt'ası okutturulacaktır.
Resim	1	Usul-i vechle tersîm-i hutut ettirilecektir.	Lugat ve İmlâ	2	Birinci sene gibidir.
	18		Hüsn-i Hat	1	Birinci sene gibidir.
			Resim	1	Birinci seneye nazaran ve tedricen usûl-i tersim ileri götürülecektir.
				19	

Üçüncü Sene			Dördüncü Sene		
Dersler	Haftada		Dersler	Haftada	
Ulûm-ı Dinîyye	2	Birinci ve ikinci seneler gibi icra ve ta'lim ve fezâil-i ahlakiye ve hüsn-i terbiyeye dair dersler tedris ve ta'lim olunacaktır.	Ulûm-ı Dinîyye	2	Hulâsa vechle akâ'id-i ehl-i sünnet tercümesiyle üçüncü sene gibi fazâil-i ahlâka dair kitap okutturulacaktır.
Arabî	2	Yeni usulde muhtasar ve müfid Nahv kitabı okunacaktır. (Metni Türkçe)	Arabî	2	Üçüncü senede okunacak Nahv kitabının itmamıyla tatbikatı icra kılınacaktır.
Farisî	2	Gülistan müntehebâtı okutturulacaktır.	Farisî	2	Gülistan müntehebâtı ikmal edilecektir.
Kavâ'id-i Osmani	2	İkinci seneden kalan dersler ikmal edilecektir.	Lugat ve Kitâbet-i İnşa	2	Lugat evvelki seneler gibi ezber olub kitabet ve inşa gayetle basit surette talim ve icra olunacaktır.

Hesap	2	Baki kalan dersler itmam edilecektir.	Hesab ve Usul Defteri	2	Mesâil-i hesabiye tatbikatı ve muhtasar usul defteri tedris olunacaktır.
Coğrafya	2	Kıt'ât-ı râbî'a-i saire gösterilecektir.	Coğrafya	2	Memâlik-i mahrûse-i şahane coğrafyası başkaca gösterilecektir.
Tarih	2	Tarih-i enbiya ile zuhur-ı Devlet-i Osmanîye'ye kadar hulefa ve selâtin-i İslâmiye'nin vekâyî'i hulâsa-i takrir ve tedris olunacaktır.	Tarih	2	Tarih-i Osmanî okutturulacaktır.
Lugat ve İmlâ	2	Birinci sene gibi olacaktır.	Mebâdi-i Hendese	1	Muhtasar ve basit eşkâl-i hendese'yi havi bir kitap okutturulacaktır.
Fransızca	3	Alfabe ve kıraat tedris olunacaktır.	Fransızca	3	Kıraat ve ef'âl-i kıyasiyye tasrif olunacaktır.
Hüsn-i Hatt	1	Sene-i sâbıka gibidir.	Ma'lumt-ı Fenniye	2	Münasip bir kitaptan okutturulacaktır.
Resim	1	İkinci seneye nisbetle mümkün mertebe ileriye götürülecektir.	Hüsn-i Hatt	1	Rik'a ve divani gösterilecektir.
	21		Resim	1	Üçüncü seneye nisbetle ileriye götürülecektir.
				22	

Bu müfredattaki yıllık ders saatlerinin dağılımı ise şu şekildeydi¹⁰⁹⁸:

Birinci Sene		İkinci Sene	
Senevî ders adedi		Senevî ders adedi	
Akâ'id-i Diniye	32	Akâ'id-i Diniye	32
Kıraat-i Türkî	32	Kıraat-i Türkî	32
İmlâ-yı Türkî	96	Arabî	64
Hesab	64	Farisî	64
Muhtasar Coğrafya	32	Hesap	64
Arabî	96	Coğrafya-yı Umûmî	64
Fransızca	64	İmlâ-yı Türkî	64

¹⁰⁹⁸ BOA. Y. MTV., 51/86, (25 Za 1308 / 02 Temmuz 1891).

<i>Hüsn-i Hat-ı Türkçe</i>	64	<i>Fransızca</i>	96
<i>Hüsn-i Hatt-ı Fransevî</i>	32	<i>Hüsn-i Hatt-ı Türkî</i>	62
<i>Resim</i>	32	<i>Hüsn-i Hatt-ı Fransevî</i>	62
		<i>Resim</i>	62
	544		576
Üçüncü Sene		Dördüncü Sene	
Senevî ders adedi		Senevî ders adedi	
<i>Akâ'id-i Diniye</i>	32	<i>Akâ'id-i Diniye</i>	32
<i>Arapça</i>	64	<i>Tatbikat-ı Arabiye</i>	32
<i>Hesap</i>	64	<i>Hesap ve Usul Defteri</i>	64
<i>Coğrafya-yı Umûmi</i>	64	<i>Coğrafya-yı Osmanî</i>	96
<i>Kavâ'id-i Osmanîye</i>	64	<i>Tarih-i Osmanî</i>	64
<i>İmlâ-yı Türkî</i>	64	<i>Fransızca</i>	96
<i>Tarih-i İslâm</i>	32	<i>Kitabet-i Türkîyye</i>	64
<i>Fransızca</i>	64	<i>Tarih-i Tabî'i (mevâlid-i sülûse)</i>	64
<i>Farisi</i>	32	<i>Muhtasar Hendese</i>	62
<i>Hüsn-i Hatt-ı Türkî</i>	32	<i>Resim</i>	62
<i>Hüsn-i Hatt-ı Fransevî</i>	32		
<i>Resim</i>	32		
	576		576

Uzun görüşmelerin ardından mülkî ve askerî rüşdiyelerin programları yukarıdaki tabloda verildiği üzere birleştirilmiş olmasına rağmen bunun hayata geçirilemediği anlaşılmaktadır. Zira bu girişimden sonraki yıllarda mülkî ve askerî rüşdiyelerin farklı farklı programlarını tespit etmiş bulunmaktayız.

1898 senesinde Atina sefaretiden gelen bir yazıyla ortaya çıkan durum devletin askerî okullarda verilen din derslerini sorgulamasına ve yeni bir müfredat hazırlamasına sebep olmuştur. Söz konusu yazıda sefaretin bildirdiğine göre, Ref'et Kadri adında bir zabıt, firar ederek Yunan askerî hizmetine girmek istemiştir. Bu haber, askerî mektepte yetişen talebenin akâ'id-i dinîyyesini (dinî esaslar) sağlamlaştırmak gerektiği konusunu gündeme getirmiştir. Dinî itikadları kuvvetli olmayanlar için askerlik, mukaddes bir vazife değil sıradan bir görev hükmünde olacağından, böyleleri nazarında "hilâfet-i mukaddese-i İslâmiye"nin hizmetinde olmakla Yunan askerliği arasında bir fark olmayacaktır. Bu yüzden talebenin dinine ve

mukaddeslerine bağılıklarını artırmak için 25 Şubat 1898 (13 Şubat 1313) tarihinde padişah iradesi çıkmış ve Mekâtib-i Askerîye-i Şahane Nezâreti'ne tebliğ edilmiştir. Bu irade üzerine hazırlanan askerî rüşdiye mektebi programında tahsil süresinin 4 seneden 3 seneye indiği de göze çarpmaktadır¹⁰⁹⁹.

**1315 (1898) Sene-i Hicriyesinden İtibaren Mevki'i Tedrisiye Vaz' Olunacaktır.
Rüşdiye-i Askerîye Ders Cedveli**

Rüşdiye Birinci Senesinin Ders Cedveli			Rüşdiye İkinci Senesinin Ders Cedveli			Rüşdiye Üçüncü Senesinin Ders Cedveli		
Derslerin İsimleri	Bir Senede Okuna cak Derslerin Adedi	Müla hazat	Derslerin İsimleri	Bir Senede Okuna cak Derslerin Adedi	Müla hazat	Derslerin İsimleri	Bir Senede Okuna cak Derslerin Adedi	Müla hazat
<i>Sarf-ı Türkî</i>	72		<i>Sarf-ı Arabî</i>	108		<i>Fransızca</i>	108	
<i>İlm-i Hesap</i>	108	[*]	<i>Hesap</i>	108	[*]	<i>Nahv-i Arabî ve Tatbikat</i>	72	
<i>Kıyas-ı Enbiya</i>	36		<i>Coğrafya</i>	72		<i>İlm-i Hesap ve Usul Defteri</i>	72	[*]
<i>Fransızca</i>	108		<i>Kavâ'id-i Farsî</i>	36		<i>Gülüstan ve Tatbikât-ı Farsîye</i>	36	
<i>İmlâ-yı Türkî</i>	108	[*][*]	<i>Tarih-i İslâm</i>	36		<i>Hendese</i>	36	
<i>Hüsn-i Hatt-ı Fransevî</i>	36		<i>Fransızca</i>	108		<i>Mufasssal Coğrafya</i>	72	
<i>Resim Hattı</i>	72		<i>İmlâ-yı Türkî</i>	72	[*][*]	<i>Tarih-i İslâm</i>	36	
<i>İlm-i Hâl</i>	72	Nimet-i İslâm	<i>Hüsn-i Hatt-ı Türkî</i>	36		<i>Kavâ'id-i Osmaniye [Nahv-i Osmaniye]</i>	72	
<i>Hüsn-i Hatt-ı Türkî</i>	36		<i>Hüsn-i Hatt-ı Fransevî ve Resm-i Âdi</i>	36		<i>İmlâ-yı Türkî</i>	72	
			<i>İlm-i Hal</i>	36		<i>Resm-i Mücessem ve Hüsn-i Hatt-ı</i>	36	

¹⁰⁹⁹ BOA. Y.MTV., 175/215, (13 Za 1315/04 Nisan 1898). Yeni açılan mekteplerde yeterli din eğitimi verilmediği ve bu şekilde yetişenlerin askerlik vazifesinden kaçtıkları yönünde bir görüş için bkz. Ahmet Akgündüz, "Muhammed Abdüh'un Gözüyle Osmanlı Devleti ve Eğitim Sistemi", *Sur*, S. 141, Aralık 1987, s. 34-41; Askerî Rüşdiyelerin 1309-1319 (1891-1901) senelerinde öğrenci mevcutlarının yer aldığı tablolar için bkz. Çam, a.g.e., s. 49-71.

						Fransevî		
						Akâ'id-i Dinîye	36	[*][*]
YEKÛN	648		YEKÛN	648		YEKÛN	648	
[*] Ta'dad ve terkim, hesab-ı zihni, a'dad-ı sahiha ve kesr-i a'şarının i'mal-i erba'ası, gayet muhtasar kesr-i adi. [*][*] İmlâ-yı Türkî'nin tedricen ta'lim ve terakkisine hizmet edecek bir risale-i muhtasaradan yazdırılacaktır. Kısas-ı Enbiya ve Tarih-i İslâm Hüsn-i Hatt hâceleri marifetiyle tedris edilecektir. Sarf-ı Türkî, Nahv-i Osmanî birinci senedeki akâ'id, kavâ'id hâceleri tarafından tedris olunacaktır.			[*] Yeniden kesr-i adi ve a'şariden bed ile faizler muhtasar olmak üzere gösterilecektir. [*][*] Birinci sene okutturulduğu gibi. Mûlahazât: 4 sınıf üzere müretteb olan rüşdiye-i askerîyelerde iş bu cedvel ahkâmı 2. ve 3. ve 4. senelere şâmilidir. O halde mezkûr 4 sınıflı rüşdiyelerin 1. senelerinde Esmâ-i Türkîyye, Hikâyât-ı Müntehibe, İmlâ-yı Türkî, Hüsn-i Hatt-ı Türkî, Karalama dersleri senevî 108 defa olarak tedris edilecektir. İkinci sınıftaki İlm-i Hal, Farisî hâceleri marifetiyle tedris edilecektir.			[*] 2. senede ikmâl olunan hesabın tatbikatı ve altı dersde usul defterinin ikmâli. [*][*] 3. sınıfın Akâ'id-i dinîyyesi Nahvi Arabî muallimleri tarafından tedris edilecektir.		

Yukarıdaki iki programa bakılınca, 1891 senesindeki programda Akâid-i Dinîye dersi ayda 32 saat iken, 1898 tarihli yeni programda bu dersin 36 saate çıkarılmış olduğunu, birinci sınıfa Kısas-ı Enbiya adlı bir ders eklendiğini görüyoruz ki, programın yapılış amacı ile uyumlu görünmektedir.

Bundan sadece 3 sene sonra askerî rüşdiyeler için yeni bir ders programı yapılmıştır. 1901 tarihinde askerî rüşdiye mekteplerindeki ders programı şöyledir¹¹⁰⁰:

¹¹⁰⁰ BOA. İMF., 1319 B-3, (10 C 1319 / 24 Eylül 1901). Bu programın yer aldığı defterde askerî rüşdiyelerden başka, Erkân-ı Harbiye Namzedi Piyade ve Süvari ve Baytar ve Aşiret Sınıfları ve Mekâtib-i İdadiye ve İbtidâiye-i Askerîye-i Şahane, Mühendishane-i Berri-i Hümayûn ve Hendese-i Mülkiye ve Tıbbiye-i Mülkiye ve Tıbbiye-i Mülûkâne Programları da bulunmaktadır.

Mekâtib-i Rüşdiye-i Askeriye Ders Programı

1.Sene	Dersin Adı		2.Sene	Dersin Adı		3. Sene	Dersin Adı
Haftada			Haftada			Haftada	
1	İlm-i Hâl-i Sağır		1	İlm-i Hâl-i Kebîr (Vesiletü'n Necat)		1	İlm-i Hâl-i Kebîr (Vesiletü'n Necat)
2	Sarf-ı Türkî		3	Sarf-ı Arabî		2	Kava'id-i Osmaniye
2	Zübde-i Tarih-i Enbiya		1	Nahv-i Türkî		1	Muhtasar Hükûmat-ı İslâmiye Tarihi
3	İlm-i Hesap		1	Kavâ'id-i Farisî		2	İlm-i Hesab
3	İmlâ-i Türkî		3	İlm-i Hesab		2	Nahv-i Arabî
1	Hüsn-ü Hatt-ı Türkî		2	Coğrafya-yı Umumi		1	Hendese ve Fen Defteri
3	Fransızca		2	İmlâ-i Türkî		2	Coğrafya-yı Umumi
2	Resim Hattı		3	Fransızca		2	İmlâ-yı Türkî
1	Hüsn-i Hatt-ı Fransevî		1	Hatt-ı Türkî		3	Fransızca
18	YEKÛN		1	Hatt-ı Fransevî ve Resm-i âdi		1	Gülîstan
			18	YEKÛN		1	Resm-i Mücessem (?)
						18	YEKÛN

Programlarında zamanla değişikliğe gidilen bu mektepler, TBMM kurulduğu sırada hâlâ varlıklarını devam ettiriyorlardı. TBMM kurulduktan sonra askerî okullar hakkında bilgi alınma ihtiyacı hissedilmiş ve TBMM Hukûmeti, Erkân-ı Harbiye Umûmiye Riyaseti, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Müdüriyeti'nden, İstanbul'da bulunan Mekteb-i Harbiye, askerî idadi, leyli rüşdiye ve ibtidâi mekteplerinin sınıflarının herbirinde hangi derslerin okutulduğu ve bu mekteplerin kadrolarının birer suretinin gönderilmesini istemiştir¹¹⁰¹.

Rüşdiyelerde okutulan dersler ve eğitim öğretimin nasıl olduğu hakkında hatıralarda da dikkat çekici bilgiler yer almaktadır. Gerek askerî

¹¹⁰¹ ATASE Arşivi, İSH, Kutu: 653, Gömlek: 83, Belge: 83-1 (R. 10.04.1337 / 10 Haziran 1921).

rüşdiye gerekse mülkî erkek rüşdiyelerden mezun kişilere ait hatıralardan bu dersler hakkında bilgiler edinmek mümkün olmakla birlikte rüşdiye mezunu olup hatırat kaleme almış bir kadının dersler hakkındaki izlenimlerine ulaşmak mümkün olmamıştır.

Bu dönemdeki hatıralara baktığımızda, derslerden Arapça, Farsça ve Osmanlı dilinin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Bunu askerî rüşdiyeler için de söylemek mümkündür.

Tepeyran, rüşdiyelerdeki derslerle ilgili olarak en fazla Arapçaya önem verildiğini, onun sarf ve nahvinin itinalı olarak öğretilildiğini ve ilk sene Farisî'nin kısa bir grameri gösterildikten sonra *Pendi Attâr* adlı küçük bir risale ve bazı rüşdiyelerde ise bunun yerine Türkçe, Farsça, Arapça manzum bir lûgat olan Tuhfe-i Vehbî ezberletildiğini söyler. 3 ve 4. senelerde Sâdi'nin Gülistan'ında dört bâb okutulurdu. Burada dikkat çeken en önemli husus, Türk dilinin durumudur. Yazar, bu konuda şöyle der: *"Zavallı Türk dili, dün denilecek kadar yakın zamanlara değin olduğu veçhile Türk paralarıyla Türk toprakları üstünde yapılan, Türk vakıflarıyla yaşıyan medreselere hiç giremediği gibi rüşdiyelerde de Arapça ve Acemce derecesinde bir itinaya mazhar olamazdı."*¹¹⁰²

Girit'in Resmo şehrinde rüşdiye mektebinde okuyan Ahmet Cevat Emre, bu okulun üç sınıflı olduğunu, fakat kimi zaman başöğretmenin inisiyatifli doğrultusunda derslerin bir yıl uzatılabildiğini ve sınıfların bütün derslerinin ilkokullarda olduğu gibi tek hoca tarafından verildiğini söyler. Yazar, Nahv, İzhar ve Kâfiye derslerinde oldukça başarılıdır. Farsçadan – Gülistan'la ruhumda estetik çiçekler açar dediği - Şirazlı Şeyh Sadi'nin Gülistan'ını, aşk üzerine olan beşinci babıyla beraber baştanbaşa okurlar¹¹⁰³. Yine Siyer-i Veysi'den ve benzeri eserlerden manasını çok anlamamakla

¹¹⁰² Ebubekir Hâzım Tepeyran, **Hatıralar 1**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1944, s. 22-23.

¹¹⁰³ Emre, **a.g.e.**, s. 22-23. Uygulamadaki farklardan biri de burada göze çarpar. Zira Resmo'da Gülistan'ın tüm bölümleri okutulurken, Tepayran, Niğde'deki rüşdiye mektebinde son fasla gelince hoca efendinin gülümseyerek *"buradan aşağısının okutulması yasaktır"* diye 5. bölümü okutmadığını söylemektedir. Bu durum da, öğrencilerin daha fazla merakla bu bölümü okumasına sebep olmaktadır. Bkz. Tepeyran, **a.g.e.**, s. 22.

birlikte imlâ yazdırıldığını, Osmanlı edebiyatı öğretilmeye çalışıldığını, bu hatıradan öğreniyoruz. Matematikten hendese (geometri) okutulmadığı, tahta başına çağrılan dörder beşer öğrenciye orantı meseleleri çözdürüldüğü, Rumca gramer hocasının anlatımının ise çok iyi olmadığı yine bu hatıradan bahsedilen hususlardır¹¹⁰⁴.

1852’de Bebek’te doğan Abdülhak Hamid de, mahalle mektebine gittikten sonra Hisar Rüşdiyesi’ne devam etmiştir. Bu mektepte gördüğü eğitim konusunda pek de iç açıcı bilgiler vermeyen yazar, hatıralarında bu mektepte ne tahsil ettiğini bilmediğini, yazmayı değilse de biraz okumayı öğrendiğini söyler. “*O mektepte başlar yahut beyinler için nisab u nasîb mefkûd idi.*” diyerek bu mektebin eğitiminden duyduğu memnuniyetsizliğini dile getirmektedir¹¹⁰⁵. Baytar Rüşdiyesi’nde okuyan Ahmet Bedevî Kuran ise, Kısas-ı Enbiya (Peygamberler Tarihi)’nin İslâmiyet’in geçmişi hakkında kendisini aydınlattığını, Ahmet Midhat Efendi’nin Umumi Tarihi’nin de görüş ve bilgisini artırdığını¹¹⁰⁶ böylelikle, dönemin hadiselerine karşı duyarlılık kazandığını ve memleket meselelerine karşı yeni bilgiler edinerek ufkunun genişlediğini söyler. Zira bu mektepten çıktıktan sonra Kuleli Askerî İdadisi’ne oradan da Harbiye Mektebi’ne giderek hürriyet mücadelesinde yer alacaktır.

İ. Hakkı Sunata da Fatih Rüşdiyesi’nde birinci sınıfta okurken derslerinin tarih, din dersi, kıraat (okuma), ma’lûmât-ı fennîye (fen bilgisi), coğrafya, Türkçe, hesap, Arapça, Farsça, yazı ve resim olduğunu söyler. Tüm bu dersler beş ayrı öğretmen tarafından verilmektedir. Kur’an okuya okuya kitap okumaya alıştığını söyleyen yazar, dersleri arasında sarf-ı Osmanî (Osmanlıca Gramer) olduğunu da söyler. Coğrafya dersinde “Asya-yı Osmanî” yi okumaya başlamışlardır. Din dersinde abdest almanın usûlü,

¹¹⁰⁴ Emre, **a.g.e.**, s. 23-24. Fransızca dersinin olması biraz da şans eseridir. Şöyle ki; Resmo’nun Rum Maârifî, jimnazın kız öğrencilerine Fransızca dersi vermek için Atina’dan bir öğretmen ister. Fakat gönüllü olarak gelen öğretmen, yakışıklı, şık ve yirmi beş yaşlarında genç biri olunca bu hoca kızların iffeti için tehlikeli bulunur. Resmo erkek rüşdiyesinin müdürünün uyanıklığı sayesinde öğretmen bu mektebe alınır ve dört ay Fransızca dersi verir.

¹¹⁰⁵ **Abdülhâk Hamid’in Hatıraları**, Hazırlayan: İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994, s. 21.

¹¹⁰⁶ Kuran, **a.g.e.**, s. 13.

namazın nasıl kılınacağı, farzları, sünnetleri, sünnetin kısımları öğretilmekteydi. Böylelikle dininin, itikadının ve imanının kafasında ve gönlünde gittikçe yerleştiğini söyleyen yazar kitaplarında hiç resim olmadığını da ayrıca belirtir. İlkokul son sınıfta gördükleri taksim (bölme) denen hesabı bu sene yine okumaktadırlar¹¹⁰⁷. Sunata, ikinci sınıfa geçtiğinde içinde daha fazla okuma şevki uyanmıştır ve bu sebeple amcasının kitaplığını sık sık karıştırmaktadır. Okulda öğretilen Arapça ve Farsça derslerinin yetersizliğinden şikâyet ederken, “Okulda Arapça okuyoruz ama ‘Nasara, yansuru’ diye fiilleri tasriften (fil çekimi) başka bir şey yapmıyoruz. Farsça da okuyoruz. Bunlar, amcamın kitaplarını anlamaya yetmiyor.”¹¹⁰⁸ demektedir.

İstanbul’da sıbyan mektebini bitirdikten sonra Fatih Askerî Rüşdiyesi’ne kaydolan Halit Ziya Uşaklıgil, burada bir süre okuduktan sonra ailesiyle birlikte İzmir’e taşınmıştır. Fatih Askerî Rüşdiyesi’nde kendi deyimiyle “sivrilen” yazar 7-12 yaşları arasında bu okulda eğitim görmesine rağmen¹¹⁰⁹ bu okul hakkında pek fazla bilgi vermemektedir. Oysa İzmir’de devam ettiği rüşdiye mektebi hakkında oldukça teferruatlı bilgi verir. O tarihlerde İstanbul’dan sonra memleketin en mühim şehri olan İzmir’de en yüksek bilim ve kültür kuruluşunun rüşdiye olduğunu söyler¹¹¹⁰. Bu ifadeler esasen o dönemde rüşdiyelerin ülke için arzettiği önemi açık bir şekilde göstermektedir. Uşaklıgil’in burada okutulan dersler hakkında söyledikleri dikkat çekicidir:

“Şeyh Sadi’nin «Gülistan» adlı Farsça kitabından üç bölümle bir küçük Farsça dilbilgisi. Türkçe biraz dilbilgisi ile imlâ (yazım) ve okuma

¹¹⁰⁷ Resim, bilhassa da insan resminin puta tapmakla bir görüldüğünü, hatta babasının kibrit kutusunun üstüne “alamet-i farika” olarak konan ve köpeğe benzeyen tuhaf ve uydurma bir resmi kazıdıktan sonra üzerinde taşıdığını söylemektedir. Bkz. Sunata, **a.g.e.**, s. 162, 172, 174.

¹¹⁰⁸ Sunata, **a.g.e.**, s. 180. İkinci sınıf derslerinin haftada üç ders din bilgisi, ikişer ders de Kur’an, tarih, coğrafya, eşya bilgisi, resim, yazı, Arapça, Farsça olduğunu belirtir. Bkz. Sunata, **a.g.e.**, s. 186.

¹¹⁰⁹ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 33-37.

¹¹¹⁰ Yazarın ailesiyle İstanbul’dan İzmir’e taşınması 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi yıllarına rastlamaktadır. Buradan anlaşılıyor ki, açılmasının üzerinden yaklaşık 40 yıl geçmişken İzmir’de rüşdiye hâlâ şehrin en önemli eğitim kurumu durumundaydı. Bkz. Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 99. Benzer şekilde Ertur, 1874-1875 yıllarından söz ederken, İzmir’in Tire ilçesinde, rüşdiyeden yüksek, medreseler dışında bir eğitim kurumu olmadığını, bu sebeple öğrenimine devam etmek isteyen öğrencinin İstanbul’a gitmekten başka çaresi kalmadığını söylüyordu. Bkz. Ertur, **a.g.e.**, s. 15.

kitabı yerine de kullanılan, ancak 200 sayfalık bir Osmanlı Tarihi. Aritmetikten bayağı kesir ve ondalık kesirle oranlama, coğrafyadan harita üstünde parmakla gösterilerek kentler, dağlar, denizler, ırmaklar ve son olarak okulun en önemli dersi Arapça... Emsile, bina ve avâmil'le başlayarak, İzhâr'dan geçerek «Rebâil-i Erbaa = Dört Risale» diye tanıdığımız mantık taslağında son bulan, dört yıl günde ikişer satırla izlenen bir yol.

*En sonunda bu kültür ve eğitim yüküyle okuldan çıkan genç ne İran asıllı çaycıya dört sözcüklük Farsça bir cümle söyleyebilir, ne Arapça bir Mısır gazetesinin on satırlık bir parkasını anlayabilirdi. Coğrafya'dan Paris'le Berlin'i az çok açıklıkla yerlerine koyabilse bile New York'la Chicago'yu hayalinde bütünüyle bulamaz; hele Türkiye'nin yönetim bölümlerini kesinlikle bilmezdi.*¹¹¹¹

Mektepte verilen aritmetik ve yazı dersini de keskin bir üslûpla eleştiren Uşaklıgil, en özenilen dersin Arapça olduğunu, sınıfın yetenekli çocuğunun da sınıfın başına geçerek birazdan öğretmenin karşısında söylenecek dersin çalıştırmacılığını yaptığını, böylelikle de günde en azından 4-5 satır öğrenmemenin mümkün olmadığını söyler. Yazarın en büyük şikâyeti ise eve ödev verilmemesidir. Burada yine diğer okullarla kendi okulunu kıyaslar ve yabancı okullara giden öğrencilerin hergün defterler dolusu ödev hazırlamalarına rağmen kendilerine hiç ödev verilmediğini ve Şeyh Sadi'den yarım öykü ile 5-10 dize *İzhâr*'dan beş satır öğrenmekle bilgi ve düşünce açlıklarını doyurarak evlerine gittiklerini söyler¹¹¹².

Fatih Askerî Rüşdiyesi'nde eğitim görenlerden biri olan Ali Ekrem Bolayır'ın, sekiz yaşını bitirdikten kısa bir süre sonra başladığı bu mektep hakkında olumlu izlenimler taşıdığını görürüz. Zira bu okulda keyifle okuduğu anlaşılan esmâr-ı Türkiyye (Türkçe masallar), hesap ve imlâ gibi derslerden sonra kedisini annesinden, dadısından ve daha pek çok kişiden daha âlim hissettiğini söylemektedir¹¹¹³.

¹¹¹¹ Uşaklıgil, *a.g.e.*, s. 103.

¹¹¹² *a.g.e.*, s. 104-105.

¹¹¹³ Hatta daha sonra babasına mektup yazdığında, "Mektepteki tahsîlimin bana bu kâğıdı karalayacak kudreti vermiş olmasından dolayı mektebime bütün canımla minnettar olmuştum" der ki zaten bu mektebe sadece bir yıl devam edebilmiştir. Bkz. **Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları**, Haz: Metin Kayahan Özgül, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991, s. 40, 59.

Rüşdiyelerdeki eğitimin yetersizliği konusundaki görüşlerden biri de Ahmed Midhat Efendi'ye aittir. O, bizdeki tahsili Batı'yla kıyaslamaktadır. Bir kongre için gittiği İsviçre'deki mekteplerde bilhassa fen derslerinin tatbikî öğretimine hayran kalmış ve Tanzimat Maârifî'nin büyük bir hamlesi olarak telakki edilen rüşdiye mezunlarının, bilhassa askerî rüşdiye mezunlarının dahi oradaki ilkokul seviyesinden aşağı olduğunu düşünmüştür. Cenevre'deki yetimler okulunu gezerken düşündüklerini ise şöyle ifade eder: “...*Fünûn-ı mezkûrenin kâffesi modeller üzerinde bir suret-i acîbede tedris olunarak şâkirdana o kadar suhûleti mucip oluyor ki orada gördüğümüz on yaşındaki şakirdanı bizim askerî rüşdiyelerinden bâ-şehâdetnâme çıkan şakirdana kıyas edebilmek ziyadesiyle müşkülleşiyor.*”¹¹¹⁴

1876'da Diyarbakır'da doğan fikir adamı Ziya Gökalp mahalle mektebinin ardından 1886 senesinde Diyarbakır Askerî Rüşdiyesi'ne gider. “*Fikir ve hissimin ilk mehd-i terbiyesi (terbiye beşiği) ‘Rüşdî-i Askerî’ olduğundan, sulh-i müebbedin yegâne vâsıta-i te'mini olan askerliğe büyük bir hürmet, samimi bir meftûniyetle mütahassısım.*”¹¹¹⁵ diyerek bu okulun onda askerlik mesleğine karşı büyük bir hürmet duymasına sebep olduğunu söylemektedir. Gökalp, askerî rüşdiyenin en tembel talebelerinden biri olduğunu, fakat matematik dersine karşı fikrî bir istidadı olduğu gibi şiir ve edebiyata da ihtiraslı bir incizâbı olduğunu söyler ve şöyle devam eder:

“*Riyaziyat dersleri tembelliğime mani değildi. Çünkü meseleleri yorulmadan hal, davaları yorulmadan isbat edebiliyordum. Şiire ve edebiyata dair kitaplardan büyük bir zevk aldığım için, bunları okumaktan hiç bıkmaz, usanmazdım. Diğer derslere gelince, bunlar o*

¹¹¹⁴ Ahmed Midhat Efendi, Tanzimat Maârifî'ni eski ile yeni arasında kalmış, eski terk edilmiş ama yeniye de hezûn tam olarak intibak edilememiş bir hâl olarak tasvir eder. Onun gerek bu konudaki, gerek ders kitapları ve öğretmenlerin öğrenciye tutumları hakkındaki görüşleri hakkında değerlendirmeler için bkz. Okay, **a.g.e.**, s. 363-370; Ahmed Midhat Efendi'nin Türk eğitim tarihindeki yeri için ayrıca bkz. Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s. 239-240.

¹¹¹⁵ Ziya Gökalp, **Makaleler I**, Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yay., Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 8. Ziya Gökalp hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Alâaddin Korkmaz, **Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutîyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri**, MEB Yay., İstanbul, 1994.

*zamanın pedagojisine göre, ezberciliğe istinat ettiğinden, bunlardan da mümkün olduğu kadar sıkılır, tiksindir, kaçardım.*¹¹¹⁶

der. Bu sözlerinden ders işlenişlerinde klasik öğretim yöntemlerinin kullanıldığı ve daha çok ezberciliğe yönelik olduğu anlaşıyor.

Gökalp, okulun tembel bir öğrencisi olarak görülmesine rağmen¹¹¹⁷ matematik dersinde hocasını şaşırtacak derecede başarılı olduğunu söyler. Verilen problemleri sınıfta en çabuk o çözdüğü için şaşıran muallim, onun cevapları bir kitaptan aldığını veya başka birinin ona yardım ettiğini düşünür. Böylelikle muallimin bütün meseleleri bir matbu' kitaptan iktibas ettiğini anlayan Gökalp, kendisinde böyle bir kitabın olmadığını söyler. Onun bu kabiliyeti diğer arkadaşlarının da dikkatini çekmektedir ve ondan hesap kitabındaki bazı ibareleri anlatmasını istemektedirler. Bu arada Gökalp'in ders kitaplarına ait düşüncelerini öğrenmekteyiz. O, hikâye, tiyatro, şiir, roman gibi eserleri sırf bir oyun bir eğlence olarak okuduğunu, ders kitaplarının ise ruhuna vecd veren canlı hayalleri, müşahhas fikirleri içermediği için ruhunu sıkıldığını ve mücerred tariflerden oluşmuş ilim lisanının medresevî mantığını hiç anlamadığını söyler. Fakat arkadaşlarının talebi üzerine onlara anlatmak mecburiyetinde kalınca bu durumun kendisini uğraştıra uğraştıra, mücerredâtı anlamaya alıştırdığını ve artık riyaziyata ait kitapların da kendisi için edebî kitaplar gibi eğlence zemini olduğunu; bu cebrî okumalar neticesinde, ilim lisanının mantığını öğrenmeğe muvaffak olduğunu ifade eder. Fakat yazar mektebin son sınıfında iken o güne kadar binlerce edebî kitap okumasına, lisanın bünyesine vâkıf olmuş, lisanı, vezni, kafiyesi düzgün şiirler yazabiliyor olmasına; arkadaşlarının da lisan ve edebiyatta kendisini takdir etmesine rağmen kavâ'id muallimi nazarında lisan dersinin en büyük cahili olarak görüldüğünü ve kavâ'id-i Osmaniye dersinin en az

¹¹¹⁶ Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, Hazırlayan: M. Abdülhalûk Çay, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1982, s. 95.

¹¹¹⁷ Bir öğrencinin çalışkan olup olmadığının göreceli olduğunu, kendi öğrencilik hayatından örnekler vererek anlattığı bir değerlendirme için bkz. Gökalp, **Millî Terbiye ve Maârif Meselesi**, s. 102-107.

numara alan öğrencisi olduğunu söyler. Bunu da şu sebebe bağlar: Cevdet Paşa'nın *Kavâ'id-i Osmaniye* adlı kitabını harfiyen ezberleyememek¹¹¹⁸.

Mustafa Kemal Atatürk, Selânik'te mülkiye rüşdiyesinde yaşadığı dayak hadisesinin ardından kuvvetle muhtemel 1894 Temmuz-Ağustos aylarında¹¹¹⁹, gösterdiği başarı sebebiyle dört yıllık okulun üçüncü sınıfından Selânik Askerî Rüşdiyesi'ne¹¹²⁰ kaydolur. Mustafa Kemal bu okulda, mantık, hesap, usul defteri, hendese, coğrafya, tarih-i İslâm, kavâ'id-i Osmaniyye, Fransızca, imlâ-yı Türkî, hatt-ı Fransevî, resim derslerini görmüştür. Mustafa Kemal bu derslerin toplam numarası olan 445'ten iki numara eksik olan 443 numara ile 1895 yılı sonu veya 1896 yılı Ocak ayında 15 yaşında askerî rüşdiyenin son sınıfından dördüncüsü olarak mezun olmuştur¹¹²¹.

Enver Paşa da askerî rüşdiye mezunlarındandır. Babasının tayini sebebiyle İstanbul'dan Manastır'a gelen Enver Paşa, ibtidâî tahsilini burada tamamladıktan sonra yaşı küçük olmasına rağmen aşırı isteği sebebiyle Manastır Rüşdiye-i Askeriye'sine girmiştir. Mektep hakkında fazla bilgi vermese de kendisinin buradaki başarı durumundan söz eder. Arkadaşlarının arasında en küçük olmasına rağmen yaramaz olmadığını, hepsinin muhabbetini kazandığını söyler. Derslerindeki başarısından dolayı muallimlerin teveccühünü kazandığını söyleyen Enver Paşa, ilk hususi imtihanda 75 kişilik sınıfta yedinci olduğunu, genel imtihanda ise hac bahsine cevap veremediği için sınıfın altmışıncısı olduğunu belirtir. Hem durumundaki

¹¹¹⁸ Ziya Gökalp, **Makaleler V**, Haz.: Rıza Kardaş, Ankara, 1981, 141-146. Ziya Gökalp, askerî rüşdiyedeki bu tezatlı hayatın kendisine resmî makamların, müteazzi reislerin takdir veya takbihine kıymet vermemek gibi bir duyguyu kazandırdığını söyler. Bkz. Ziya Gökalp, **Millî Terbiye ve Maârif Meselesi**, s. 102-104.

¹¹¹⁹ Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştği Devrin Millî Eğitim Sistemi", **Atatürk Konferansları I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1964, s. 83. Unat, çeşitli belgelere ve tarihlere müracaatla bu mektebe giriş tarihini 1894 olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

¹¹²⁰ Mustafa Kemal'in Askerî Rüşdiye'ye girmesi ile ilgili olarak annesinin ve kız kardeşinin söyledikleri için bkz. Enver Benhan Şapolyo, **Atatürk'ün Hayatı**, Güneş Matbaası, Ankara, 1954, s. 17-19. Bu dönemde askerî rüşdiyelere rağbetin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Askerî rüşdiyeler Türkçe'ye daha fazla önem verir ve yabancı dil eğitimine daha erken başlardı. Mülkiye rüşdiyelerinde ise Kur'an'ın usulüne göre okunmasına ve Arapça derslerine daha fazla yer verilmekteydi. Ayrıca askerî rüşdiyedeki öğrenciler, yeteneklerine göre yükselebiliyorlardı. Bkz. Sönmez, a.g.e., s. 54.

¹¹²¹ Ali Güler, **Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2001, s. 10-11; Sönmez, a.g.e., s. 77-80; Yalçın, a.g.e., s. 40.

bu düşüş hem de muallimlerin ehemmiyet vermemesi sebebiyle gayretinin azaldığını, 4. senede son bir gayretle sınıfın otuzuncusu olurken mektepten çıkarken sınıfın on yedincisi olduğunu anlatır¹¹²².

1879'da Sinop'ta doğan Dr. Rıza Nur, on yaşında rüşdiye mektebine başlamış, burada emsile, avâmil, izhar, maksud, kâfiye ve isagoloji gördüklerini, ayrıca Şeyh Sadi'nin Gülistan'ını ezberlediklerini söyler. Bu mektepte iken Muhammediye, Ahmediye, Seyyid Battal Gazi, Kan Kalesi, Hayber Kalesi gibi kitapları seve seve ve heyecanla okumakta, bunları okudukça kendisine kahramanlık hevesi geldiğini söylemektedir. Bu kitapların etkisiyle kuvvetli bir pehlivan, bir asker ve kumandan olmak hevesine kapılır. Bu dönemde sevabı çok diye namazları camide kıldığını ve çok da bahtiyar olduğunu söyler¹¹²³. 14 yaşında bu mektepten mezun olduktan sonra İstanbul'a halasının yanına giden Nur, Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'ne kaydolur. Buradaki sınıfta 200 kadar öğrenci vardır ve ilk hususi imtihanda çavuş olur. Çavuşlar rahlelerin başında otururlar. Yanına da bir paşanın çocuğunu ders öğretmek için verirler¹¹²⁴. 16 yaşında mezun olduğu bu mektep hakkında fazla bilgi vermemektedir.

Taşköprü Rüşdiyesi'ni bitiren Yusuf Kemal Tengirşenk, o sıralarda hanımların kendi evlerinde toplandığını ve onlara Kan Kalesi, Âşık Kerem hikâyeleri okuduğunu ve onlara iyi vakitler geçirttiğini söyler. Boyabat'ta okuyacağı mektep olmadığından İstanbul'a giden Tengirşenk orada özel mektep statüsündeki Numune-i Terakki Mektebi'nin rüşdiye kısmına gider. Üç ayda bir, bir altın ücreti olan bu özel okul, üçü ihtiyat yani rüşdiye, ikisi de idadi sınıflarından meydana geliyordu. Hatıralardan tarih derslerinde Murat Bey'in tarih kitabının okunduğunu anlıyoruz. Yine öğrenciler arasında bu dönemde Namık Kemal'in eserlerinin okunduğunu¹¹²⁵ ve bu kitapların öğrencilerin gönüllerinde vatan ve memleket aşkının yer almaya başlamasını

¹¹²² **Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908)**, Hazırlayan: Halil Erdoğan Cengiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2007, s. 3, 7.

¹¹²³ Dr. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 70-73.

¹¹²⁴ **a.g.e.**, s. 78-79.

¹¹²⁵ Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967, s. 28.

sağladığını görüyoruz. Bu gibi kitaplar sayesinde Vatan ve Silistre’de olduğu gibi kendini vatan için feda etmeye hazır bir kişi olarak yetişir. Tengirşenk, bu duygularla askerî okula gitme kararı alır ve önce Toptaşı Askerî Rüşdiyesi’ne gider. Kısa bir süre sonra evlerine uzak olması sebebiyle buradan ayrılır ve Fatih Askerî Rüşdiyesi’ne devam etmeye başlar. Boyabat’tan gelirken yetiştiği dindar muhitin etkisiyle din yolunda şehit olmak arzusunda iken dine karşı duyduğu bu duygunun yerini vatan aşkı almıştır. Vatan yolunda ölmenin erişilebilecek en yüksek merteye olduğunu düşünmektedir¹¹²⁶. Bu örnek bize sıbyan mekteplerinde verilen ruhla rüşdiye mekteplerinde – bilhassa askerî rüşdiyelerde – verilen ruh arasındaki farkı da göstermektedir.

1317 (1899) senesinde Şemsü’l Mekâtib adlı özel okuldan aliyyü’l-a’lâ derecede şهادetname alarak rüşdiye mektebinden mezun olan ve aldığı aferinler, tahsinler, imtiyazlar desteler dolusu olan A. Muhtar Nasuhoğlu, mektepte gördüğü derslerin şunlar olduğunu söyler: İmlâ, kıraat, Kur’an, ilm-i eşya, kitabet, edebiyat, tarih, coğrafya, cebre kadar hesap, hendese, usul defteri; Arabî, Fârisî, Fransızca, Türkçe-sarf, nahiv, tercüme ve mantık¹¹²⁷.

Tüm bu hatıralardan anlaşılan o ki, rüşdiye mekteplerinde her ne kadar yeni usullere göre eğitim yapılmaya çalışılmış olsa da derslerden yeterince fayda sağlanamıyordu. En çok ağırlık Arapça ve Farsça derslerine veriliyordu ama okuyup anlamaya yetecek bir bilgiye sahip olunamıyordu. Bu okullarda öğrencinin ruhuna hitap edecek, Gülistan, Muhammediye, Ahmediye, Seyyid Battal Gazi, Kan Kalesi, Hayber Kalesi gibi kitaplarla çocukların ruhunda kahramanlık duyguları uyandırılmaya çalışılıyordu.

¹¹²⁶ a.g.e., s. 29.

¹¹²⁷ Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, **Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi – Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Bir Hukukçunun Hatıraları**, Haz.: Ömer Hakan Özalp, Ayşe Raziye Özalp, Dergâh Yay., İstanbul, 2007, s. 109.

3.2.3. Rüşdiyelerde Fransızca Eğitimi

Okullarda yabancı dil öğretilmesi konusu, Avrupa ile olan yakınlaşmayla birlikte 19. yüzyılda devletin gündemine girmiştir. Bu ihtiyaç düşünülerek İstanbul'da bir Lisan Mektebi açılmış ve bu mektep bir hayli gelişme göstermiş, burada okuyan öğrencilerin çoğu devlet kademelerinde istihdam edilmek üzere yetiştirilmişlerdi. Rüşdiye mekteplerinde Fransızca okutulması fikri de 1860'ların sonuna doğru ortaya atılmıştı.

1868 senesinde İzmir gibi 11 büyük mahalde Fransızca dersi okutulması yönündeki Meclis-i Maârif kararı Şûra-yı Devlet'te müzakere edildi. Yapılan görüşmeler sonucunda bu ders için yapılacak masraf yerine, Türkçeye çevrilmemiş olan faydalı Fransızca kitapların ehil kişilere tercüme ettirilerek bastırılması ve neşredilmesinin daha faydalı olacağı fikri ortaya çıktı¹¹²⁸. Yine de bu görüşmelerin ertesi sene sonuç verdiği anlaşıyor. Zira 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 23. maddesinde¹¹²⁹ rüşdiyelerde okutulan dersler sıralandıktan sonra, ticaretin yoğun olarak yapıldığı yerlerde zeki talebeden istekli olanların dördüncü sene Fransızca dersine başlamalarının caiz olduğu hükmü yer almıştır. Nitekim bu hükmün hemen akabinde bazı mekteplerin müfredatlarında Fransızca dersi yer almaya başlamıştır.

1870'lerde ihtiyaç görülen yerlerde Fransızca dersi okutulmaya başlanmıştır. İzmir, Kudüs gibi şehirlerin bu konuda başı çektiği anlaşılmaktadır. Başta rüşdiye mekteplerinde Fransızca öğretimi için gereken masrafın, yabancı dilde yazılan faydalı kitapların tercüme edilmesine sarf edilmesine karar verilmişken, ticaretin fazla olduğu bazı yerlerde Fransızcaya karşı halkın yoğun rağbeti görülmeye başlamıştı. Hatta bazı yerlerde halk çocuklarını lisan öğrenmeleri için yabancı mekteplere veriyordu. Bir ticaret merkezi olmamasına rağmen Kudüs'te yabancıların fazla olması sebebiyle

¹¹²⁸ BOA. İ.ŞD., 9/446, (13 R 1285 / 02 Ağustos 1868); BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 140, (08 Ca 1285 / 27 Ağustos 1868) Evr. Nu: 397.

¹¹²⁹ Düstûr-I. Tertip, C. I, s. 188.

buradaki rüşdiye mektebinde Fransızca dersine ihtiyaç duyulmaktaydı ve buraya bir muallimin tayin edilmesine karar verilmişti. Bu hizmeti hem Fransızcaya hem de Türkçe ve Arapçaya hâkim olan Yusuf Feriker Efendi'nin vermesinin uygun olacağı Suriye vilâyetinden bildirilmişti. Bu kişi her ne kadar millet-i Yahudiye'den ve Avusturya teb'asından ise de bu göreve getirilmesi hâlinde Devlet-i Aliyye teb'alığını kabul edeceği belirtiliyordu. Bu şartla ve aylık 600 gurus maaşla bu kişi, Kudüs Mekteb-i Rüşdiyesi'nin Fransızca muallimliğine tayin edilecekti¹¹³⁰. Anlaşılan o ki, bu muallim uzun süre görev yapmamıştır. Çünkü 1873 tarihli vesikada, bu okulda görev yapan Fransızca hocası Ahmed Efendi'nin olduğu, onun da istifa etmesi sebebiyle bu göreve, hükûmet tercümanı Lütfullah Efendi'nin ek bir görevle getirildiğini görüyoruz¹¹³¹.

Fransızca derslerinin bazı yerlerde okutulmaya başlanması - bilhassa ticaret yapılan - diğer bölgelerden de bu dersin okutulması talebini doğurmuştur. 1876 senesinde Tırhala Sancağı Mahkeme-i Ticaret Reisi, burada ticaret yapıldığı için Fransızca dersine ihtiyaç olduğu yönündeki talebini iletmişti. Bu talep üzerine rüşdiye mektebi 4. sınıf öğrencilerine Fransızca okutulmasına hükûmetçe müsadde edilmiş ve mahkeme reisi de bu durumdan memnuniyetini bildirilmişti¹¹³².

1880'lere gelindiğinde Fransızca dersinin gitgide yaygınlaştığını görüyoruz. Ülke genelinde İstanbul'da Beşiktaş, Şehzade, Mahmudiye ve Zeyrek rüşdiyeleri de¹¹³³ dâhil altı rüşdiyede, taşrada ise İzmir, Selânik, Edirne, Bursa, Şam¹¹³⁴, Beyrut, Trabzon ve Manastır rüşdiye mekteplerinde

¹¹³⁰ BOA. İ.DH., 606/42205, (23 L 1286 / 25 Ocak 1870); BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 229, (Gurre Za 1286 / 02 Şubat 1870) Evr. Nu: 49.

¹¹³¹ BOA. MF.MKB., 8/67, (19 M 1290 / 18 Mart 1873).

¹¹³² BOA. MF.MKT., 35/78, (25 Ra 1293 / 20 Nisan 1876) .

¹¹³³ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1418, s. 100, (22 Ra 1297 / 04 Mart 1880) Evr. Nu: 134.

¹¹³⁴ Şam Askerî Rüşdiyesi'nde okuyan Ahmed İhsan Tokgöz hatıralarında, mektepte verilen Fransızca dersi sayesinde Fransızca'yı epeyce öğrendiğini, sonra da özel ders alarak daha da ilerlettiğini söylemektedir. Burada aldığı eğitim sayesinde Arapçayı da bir Şamlı gibi konuştuğunu söyleyen Tokgöz, burada dil bilgisi, sözdizimi ve isagoci okuduğunu, matematik ve coğrafyasının da kuvvetli olduğunu ekler. Bkz. Tokgöz, a.g.e., s. 19, 21; Mantık dersi isagoci hakkında ayrıca bkz. Sağlam, a.g.e., s. 41.

Fransızca dersi okutuluyordu. Bu mektepler için 1880 senesinde 500 guruş maaşla 14 Fransızca muallim tayin edilecek ve maaşlar maârif tahsisatından karşılanacaktı¹¹³⁵. Bu 14 muallimden başka lüzumuna binaen iki rüşdiye mektebinde daha Fransızca hocasına lüzum görülmüş ve onlara da diğerleri gibi 560 guruş verilerek tayin edilecekleri belirtilmişti¹¹³⁶.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde bu dersin 4. sınıflarda okutulması gerektiği ifade edilmesine rağmen, bunun aksi uygulamalar da görülmüyordu. Zira 1881 senesinde Dersaadet'e ve vilayât-ı umûmiyeye gönderilen müzekkirede, rüşdiye mekteplerinin birinci sene öğrencilerinden Fransızca dersinin ilga edilmesi isteniyordu. Bu senenin başından itibaren öğrencilere Fransızca dersi gösterilmeyecek, öğrencilerin Türkçe derslerinin ilerlemesine gayret edilecekti. Fransızcanın ise 2, 3 ve 4. senelerde okutulması Meclis-i Maârif tarafından uygun bulunmuş ve bu karara tüm mekteplerin uyması istenmişti¹¹³⁷.

Fransızca dersi 1880'lerde sadece vilâyet merkezlerindeki rüşdiyelerin müfredatında yer alabiliyor, kazalara bu dersin konulmasına izin verilmiyordu. Rüşdiyelerin 2, 3 ve 4. sınıflarında Fransızca okutulması yönündeki kararın çıkmasının ardından bazı kaza ve livalardan kendi mekteplerine Fransızca muallim gönderilmesini istemişlerdir. Edirne vilâyetine bağlı Cisir-i Ergene¹¹³⁸ (Uzunköprü) kazasından, Tekfurdağı'ndan¹¹³⁹ bu yönde gelen taleplere cevaben, Fransızca dersinin şimdilik sadece vilâyet merkezlerindeki rüşdiyelerde yer alacağı belirtiliyordu. Liva ve kazalara henüz sıra gelmediği ve sıra gelinceye değin Fransızca tedrisinden sarf-ı nazar edilerek asıl vazife ile meşgul olunması gerektiği, bu yüzden Fransızca öğretmenine gerek

¹¹³⁵ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1418, s. 136, (Selh R 1297 / 10 Nisan 1880) Evr. Nu: 74.

¹¹³⁶ BOA. MF.MKT., 65/29, (20 B 1297 / 28 Haziran 1880). Önceki 14 muallimin maaşı 500 guruş olarak gösterilmesine rağmen burada emsalleri gibi 560 guruş verileceğinin söylenmesi, iki ay içinde bu muallimliğe 60 guruş zam yapılmış olabileceği ihtimalini hatırlatıyor.

¹¹³⁷ BOA. MF.MKT., 68/15, (06 L 1298 / 31 Ağustos 1881).

¹¹³⁸ BOA. MF.MKT., 71/87, (24 Za 1298 / 18 Ekim 1881).

¹¹³⁹ BOA. MF.MKT., 71/115, (28 Za 1298 / 22 Ekim 1881).

olmadığı belirtilmiş¹¹⁴⁰, ihtiyaç görülen yerlere ise Fransızca muallimi tayin edilmiştir¹¹⁴¹.

Rüşdiyelerde Fransızca dersinin yer almasını isteyen bazı yerel yönetimlerin, bu talepleri yerine getirilsin diye öğrencilerinin başarısından söz etmeleri dikkat çekicidir. Rüşdiye öğrencilerinin fevkalade zeki ve istidada sahip olduklarını, zekâlarının Fransızca'yı öğrenmeye müsait olduğunu ve öğrencilerin bundan istifade etmeleri gerektiğini vurgulayan ve muallim talebinde bulunan livalardan gelmiş dilekçeler mevcuttur. Fakat Nezâret, bunlara olumlu cevap vermemiştir. Zira liva merkezlerinde idadiler açılması ve bu idadilerde de Fransızca dersi olması kararlaştırılmıştır. Bu yüzden bu gibi yerlerdeki rüşdiyelerde Fransızca okutulması istisna olacağından bu talepler reddedilmiştir¹¹⁴².

Fransızca eğitimi görmemelerinin öğrencilerini ne şekilde mağdur ettiği yolundaki ilginç bir dilekçe ise Tekfurdağı'ndan gelmiştir. Buranın mutasarrıfı, gönderdiği dilekçede rüşdiyede imtihana giderek şehadetname alan öğrencilerinin askerî mekteplere devam etmek istemelerine rağmen Fransızca bilmedikleri için bu mekteplere kabul edilmedikleri ve mahzun olduklarını bildiriyordu. Oysa Tekfurdağı Rüşdiyesi muallim-i evveli Osman Efendi Fransızca bilmekteydi. Fakat öğrencilere Fransızca öğretmek ders programında mevcut olmadığı için öğretmen de bu dersi göstermemekte ve öğrenciler mağdur olmaktaydılar. Öğrenci velilerinin de Fransızca dersini istediklerini belirten mutasarrıf, bu dersin okullarında okutulmasını talep etmektedir. Mutasarrıfın bu dilekçesine cevaben, muallim-i evvelin bu dersi okutmaya yetmeyeceği, evkaf-ı munderiseden ya da başka bir şekilde karşılık bulunmazsa öğrencilerden belli bir miktar ücret alınarak uygun bir Fransızca mualliminin atanması ve durumun Nezâret'e bildirilmesi

¹¹⁴⁰ İzmir Rüşdiye Mektebi muallimine tenbihat için bkz. **BOA. MF.MKT., 71/123**, (29 Za 1298 / 23 Ekim 1881).

¹¹⁴¹ Mamûretü'l aziz Rüşdiye Mektebi'ne Fransızca ve resim hocası tayini hakkında bkz. **BOA. MF.İBT., 17/109**, (? N 1301 / Haziran-Temmuz 1884).

¹¹⁴² **BOA. MF.İBT., 17/134**, (1 S 1302 / 20 Kasım 1884); **BOA. MF.MKT., 85/37**, (01 S 1302 / 20 Kasım 1884).

istenmiştir¹¹⁴³. İşkodra vilâyetinin 1892 tarihli dilekçesi ise rüşdiyelerde Fransızca ve İtalyanca dersinin okutulması için izin istenmişse de bu dillerin son bir sene öğretilmesinin bir faydası olmayacağı için bu isteğin vilâyet tarafından başka şekilde çaresine bakılması istenmiştir¹¹⁴⁴.

Fransızca dersinin okutulması, 1894 senesinde Bitlis'e kadar yayılmıştı. Buradaki rüşdiye mektebi idadiye dönüştürülünceye kadar 250 guruş maaşla Vartan Efendi Fransızca muallimliğine tayin edilmiş, imtihan ve tercüme-i hâl varakası gönderilmişti¹¹⁴⁵.

İstanbul ve taşralarda bulunan bütün rüşdiye mektepleri ders programlarının birleştirilmesinden sonra illere gönderilen programda Fransızca dersi yer almaktaydı. Fakat bu noktada önemli bir sorunla karşı karşıya kalınmıştı. O da dil bilen bir hoca bulunması idi. Nitekim Aydın'dan bu yönde gelen tahriratta, bu dersi verecek muallimlerin taşrada bulunmadığı, muallim-i evvellerin de Fransızca lisanına aşina olmadıkları belirtilmiş ve bu konunun diğer yerlerden de doğrulanacağını kesin olduğu belirtilmişti¹¹⁴⁶. Antalya kasabasının da büyüklük ve önemine binaen rüşdiye mektebi için bir Fransızca muallime ihtiyaç duyulmuş önceden vekâleten mektepte bulunan, imtihan ve tercüme-i hâl evrakı gönderilip imtihan komisyonu tarafından liyakati tasdik edilen Guzme(?) Efendi tayin edilmişti¹¹⁴⁷.

Birinci derecede bulunan rüşdiyelerde muallim-i evvellerin meşgalelerini azaltmaya yönelik bir girişim olarak Fransızca ve riyaziye derslerinin birleştirildiğini görüyoruz. Fakat her muallim bu iki dersi verme kudretine sahip olamayabiliyordu. Malatya Rüşdiye Mektebi'nde bu iki ders birleştirilip 150 guruşa Simon Efendi getirilmiş olmasına rağmen, bu kişi riyaziye dersini veremeyip sadece Fransızca dersi okutmuştur. Bu durumda her iki dersi birden verebilecek bir muallim bulunması, bulunamaz ise maaşın

¹¹⁴³ BOA. MF.MKT., 120/50, (19 M 1308 / 04 Ekim 1890).

¹¹⁴⁴ BOA. MF.MKT., 142/45, (05 Za 1309 / 31 Mayıs 1892).

¹¹⁴⁵ BOA. MF.MKB., 63/64, (18 S 1312 / 20 Ağustos 1894).

¹¹⁴⁶ BOA. MF. İBT., 55/42, (03 Ca 1314 / 10 Ekim 1896).

¹¹⁴⁷ Adı geçen Fransızca muallimine, rüşdiye muallimleri mevkufatından aylık 200 guruş olmak üzere 2.400 guruş ödenecekti. Bkz. BOA. MF.MKB., 80/76, (17 M 1316 / 06 Haziran 1898).

bölünerek yarısıyla riyaziye muallimliğinin muallim-i evvel uhdesine verilmesi çözümü bulunmuştur¹¹⁴⁸.

1902 tarihli vesika, Basra vilâyetinden gelen bir yazıya cevaben yazılmıştı ve Fransızca dersinin rüşdiyelerden kaldırıldığını ve her yerde aynı programın uygulamasına geçildiğini söylüyordu. Hatta bu vesikada küçük yaştaki çocukların yabancı dil öğrenmekle meşgul edilmesinin caiz olmadığı ve diğer yerlerde olduğu gibi Basra vilâyeti merkezinde de bir idadi mektebinin açılmasının kararlaştırıldığı ve orada Fransızca öğretileceği bildiriliyordu¹¹⁴⁹. Fakat bu kararın uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Zira bu tarihten çok sonra da bazı illerde Fransızca dersine ihtiyaç görüldüğü için buralara muallim tayin edildiği¹¹⁵⁰ bazılarında ise şimdilik idare edilerek yeni bütçe onaylanınca Fransızca muallimleri tayin edileceği anlaşılmaktadır¹¹⁵¹. 1909 senesinde rüşdiye mekteplerinde okutulan dersler arasında 3 ve 4. sınıflarda biraz gösterilmek üzere Fransızca dersi de yer alıyordu¹¹⁵². Ayrıca 1910 senesinde rüşdiye ve idadi mekteplerinde Fransızca dersinin nasıl öğretildiğini teftiş etmek üzere müfettiş görevlendirilmişti¹¹⁵³.

Maârif-i Umûmiye Salnâmelerine göre bu dersin içeriğinde öğrencilere alfabe harflerini ve kelime hecelerinin öğrenip yazılması alıştırılacak, sonra seçilen kıraat kitabından mana verdirilmeyerek sadece ibare okumaya çalıştırılacaktı. Tahtada öğrencilerin defterlerine basit cümleler ve kolay ibareler yazdırılıp kitaptan verilen ödevler düzeltilcektir¹¹⁵⁴. Ülke genelinde idadilerin yaygınlaşmasıyla beraber bu dersin rüşdiyelerde okutulması yerine idadilerde okutulması uygun bulunarak rüşdiyelerden bu ders kaldırılmıştır.

¹¹⁴⁸ BOA. MF.MKT., 428/54, (06 Ş 1316 / 20 Aralık 1898).

¹¹⁴⁹ BOA. MF.MKT., 622/55, (14 M 1320 / 23 Nisan 1902).

¹¹⁵⁰ Adan ili örneği için bkz. BOA. MF.MKB., 138/92, (10 M 1325 / 23 Şubat 1907).

¹¹⁵¹ Trabzon ili örneği için bkz. BOA. MF.MKT., 1091/44, (17 Z 1326 / 10 Ocak 1909).

¹¹⁵² BOA. Y.EE., 37/85, (06 R 1327 / 27 Nisan 1909).

¹¹⁵³ Rüşdiye ve idadi mekteplerinde Fransızca dersinin nasıl tedris edildiğini Dârümuallimîn Fransızca muallimi Fresko Efendi teftiş etmiş ve bu hizmetini ücretsiz olarak yerine getirmiş, görevi bitmesine rağmen bu işe devam etmek isteğinde bulunmuş ve isteğinde bir beis görülmemiştir. İstanbul Maârif Müdürü imzalı bu yazı için bkz. BOA. MF.MKT., 1150/34, (17 Ra 1328 / 29 Mart 1910).

¹¹⁵⁴ SNMU. 1316, s. 213-214; SNMU. 1317, s. 251-252.

Rüşdiyelerde verilen Fransızca eğitimin derecesi sorgulanabilir olmakla birlikte hatıralarda bu konuda olumlu izlenimler de yer almıştır. Cemil Topuzlu'nun Şam Askerî Rüşdiyesi'nden diploma alacağı gün sınıf birincisi olması sebebiyle yapılacak merasimde bir nutuk vermesi gerekmiş, o da biraz Fransızcası olduğu için okuduğu Fransızca kitaplardan vatan sevgisi ve hürriyet hakkında ezberlediği bir manzumeyi okumuştur. Törende hazır bulunan Mithat Paşa bundan çok memnun olarak yanına çağırarak ve bu söylediklerini hiçbir zaman aklından çıkarmamasını tenbih etmiştir¹¹⁵⁵. Buradan herkeste olmasa bile bazı öğrencilerde okuduğunu anlayacak kadar bir Fransızca eğitimi verildiğini söylemek mümkündür. Ahmet Cevat Emre de Girit Resmo'da okuduğu rüşdiye mektebinde dört aylık bir sürede aldığı Fransızca eğitimi sayesinde Kuleli Askerî İdadisi'nde Fransızca bakımından arkadaşlarından iki yıllık bir üstünlük kazanmasını sağladığını ifade ediyordu¹¹⁵⁶.

Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde gördüğü Fransızca dersinden tafsilatlı bir şekilde bahseden Tefik Sağlam, burada iyi hocalar tarafından üç yıl esaslı bir Fransızca okutulduğunu söyler. Süvari Kolağası Cemil Bey isimli hocanın girdiği derste Fransızca grameri “Larive et Fleury” nin küçük gramer kitabından okumanın yanı sıra yedek kitapları da vardı.¹¹⁵⁷ Rüşdiye mektebinde gördüğü Fransızca dersi hakkında Hasan Âli Yücel'in şu sözleri ise öğrencilerin bu derse olan ilgisini göstermektedir:

“Rüşdiye sınıflarına geçtikten sonra okumaya başladığımız Fransızca dersi pek zevkime gidiyordu; yalnız benim değil, bütün çocukların... Öğretmenimiz bir kolağası subaydı. Gayet şık giyinir,

¹¹⁵⁵ Cemil Topuzlu, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, İkinci Baskıyı Yayınlayanlar: Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrhapaşa Tıp Fakültesi Yay., İstanbul, 1982, s. 4; Mithat Paşa'nın karşısında “huzur imtihanı”nda coğrafya dersinden imtihan edilen Tokgöz de, Paşa'nın hediye ettiği altın kurşun kalemle ödüllendirilmiştir. Bkz. Tokgöz, **a.g.e.**, s. 21, 22.

¹¹⁵⁶ Fransızca dersinin olması biraz da şans eseridir. Şöyle ki; Resmo'nun Rum Maârifî, jimnazın kız öğrencilerine Fransızca dersi vermek için Atina'dan bir öğretmen ister. Fakat gönüllü olarak gelen öğretmen, yakışıklı, şık ve yirmi beş yaşlarında genç biri olunca bu hoca kızların iffeti için tehlikeli bulunur. Resmo erkek rüşdiyesinin müdürünün uyanıklığı sayesinde öğretmen bu mektebe alınır ve dört ay Fransızca dersi verir. Bkz. Ahmet Cevat Emre, **İki Neslin Tarihi – Mustafa Kemal Neler Yaptı** -, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960, s. 23-24.

¹¹⁵⁷ Sağlam, **a.g.e.**, s. 41-42.

kılığıyla derse gelir ve o devir için çok yeni olan Berlitz metodunu kullanırdı. İlk Fransızca cümleyi ondan duydum, ilk Fransızca cümleyi ona söyledim”¹¹⁵⁸

Uşaklıgil ise Mithat Paşa'nın İzmir valiliği sırasında okullarını ziyaret ettiğini, burada derslerin ne kadar yetersiz olduğunu fark ettiğini ve bu yüzden bir Fransızca dersi ekleterek bir parça olsun derde çare bulmak istediğini anlatır. Böylece okulun son iki yılında haftada iki saat Fransızca dersi görmeye başladıklarını belirten yazar, bu ders hakkında şunları söyler:

“Okulun son iki yılına haftada ikişer saat konmak istenen bu dersle, belki iki yıl sonra Avoir ve etre fiilleri şöyle bir ezber edilecek ve böylelikle Fransızca öğrenilmiş olacaktı.

Dolu bir sofraya çağrılmaksızın sonradan gelen bir konuğa iki iskemle arasında daracık bir yeri, istemeyerek, açanlar gibi haftada iki saatlik şu Fransızca dersine de, ancak sokulabileceği bir süre bırakıldı.

Bu olay bende Fransızca'yı ilerletmek gereksinimini kamçılamış oldu... Ondan başka çok iyi biliyordum ki «Gülistan»la Dört Risale'den hayat için çok daha önemli şeyler vardır.”¹¹⁵⁹

İyi niyetli bir çaba olan Fransızca dersi, o yıllarda iyi bir Fransızca öğrenimini sağlayamasa bile en azından bir öğrencide bu dili ilerletmek için merak uyandırması bakımından önemli bir gelişme olarak görülmelidir. Fakat ne yazık ki gerek Fransızca, gerekse diğer derslerdeki yetersizlikleri dile getiren başka örneklerin varlığı, eğitimin niteliğini göstermesi bakımından önemlidir¹¹⁶⁰.

¹¹⁵⁸ Daha sonraki hocaları ise ezberletici metod kullanmışlardır. Bkz. Yücel, **Geçtiğim Günlerden**, s. 110.

¹¹⁵⁹ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 110.

¹¹⁶⁰ “Rüştiye” adlı hikayenin/metnin yazarı M.Ş.E., bu mektepte okutulan derslerden bahsederken coğrafya dersinde harita kullanıldığını, hesap dersinin karacümlesinin tahta başında okunduğunu, diğer derslerin ise yerlerinde işlendiğini söyler. Fransızca dersi görmüş olmalarına rağmen iki yılda Fransızcanın iki yardımcı eyleminin dahi öğretilmediğini ifade eden yazar, hocaların çoğunun okuma yazma bilmediği şeklinde bir ifade de kullanmış ve rüşdiyede sadece “Karacümle”yi öğrendiğini, rüşdiyeye geldiğinde okuma yazmayı bildiğini ve ezberlettikleri derslerin bir işe yaramadığını söyler. Bkz. M.Ş.E., “Rüştiye”, **Türk Dili**, Ekim 1951, C.I, S.1, s. 9-16.

3.2.4. Ders Kitapları

Rüşdiye mekteplerinde okutulan kitaplar arasında dönemin önemli isimlerinin eserleri de yer almaktaydı. Örneğin Cevdet Paşa faydalı bilgileri içeren *Malûmat-ı Nafia*¹¹⁶¹, askerî rüşdiyelerde Osmanlıca gramer kitabı olarak okutulan *Kavâid-i Lisanı Osmanî* kitaplarını yazmıştır. Bu kitapta sadece Türkçe değil, Arapça ve Farsça sözlere ait kurallar da yer alıyordu¹¹⁶².

Avrupa'da tahsil görmüş olan devrin önemli isimlerinden Selim Sabit Efendi de rüşdiyeler için çeşitli kitaplar yazmıştır¹¹⁶³, Rüşdiyelerin teşkilinden kısa bir süre sonra 1850'de Şemsi Efendi'nin *Esmarû't-Tevarih* adlı risalesinin rüşdiye mekteplerindeki çocuklara kitap gibi okutturulması istenmiştir¹¹⁶⁴.

Mirliva Sami Paşa'nın rüşdiye öğrencilerine okutulmak üzere telif ettiği *Vezâifü'l Etfal* adlı risaleden¹¹⁶⁵, ahlâkla alakalı meselelerden öğrencilerin istifade edebileceği düşünülerek Matbuat Müdürü Nüzhet Efendi'nin *Muğni'l-Küttâb* adlı eserinden satın alınmasına¹¹⁶⁶, ayrıca Adliye 1. Hukuk Dairesi Mümeyyizi Şevki Efendi'nin mekâtib-i rüşdiye için tertip ettiği *Tarih-i Osmanî* tamamlanınca basımına ve satın alınmasına karar verilmiştir¹¹⁶⁷.

Gürün Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisî Ali Saib Efendi tarafından yazılan *Hadika-i Hümayun* isimli eser de padişahın şanlı silsilesinin

¹¹⁶¹ Ergin, a.g.e., C. I-II, s. 445, 446.

¹¹⁶² Sağlam, a.g.e., s. 41.

¹¹⁶³ Ergin, a.g.e., C. I-II, s. 445, 446.

¹¹⁶⁴ BOA. A.AMD., 21/1, (02 Z 1266 / 9 Ekim 1850).

¹¹⁶⁵ 1870 tarihi itibarıyla bu kitabın 1.000 nüshasına lüzum görülmüş ve her nüshasına 4'er gurus ve imtiyazı için de ayrıca 1.000 gurus verilmesi kararlaştırılmıştır. 1.000 adet kitabın imtiyazla satın alınması için gereken 5.000 gurusun 86 senesi Maârif bûdcesinden tesviyesine karar verilmiştir. Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 1, (02 Ş 1287 / 26 Ekim 1870) Evr. Nu: 90. Sami Paşa'nın bu kitabı Eylül 1873'te metalik akçe hesabıyla her biri 105'er paradan olmak üzere toplam 5.250 gurus 2.000 nüsha daha satın alınmıştır. Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 188, (03 Ş 1290 / 26 Eylül 1873) Evr. Nu: 145.

¹¹⁶⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 167, (24 S 1290 / 22 Nisan 1873) Evr. Nu: 14.

¹¹⁶⁷ BOA. MF.MKT., 33/57, (22 Z 1292 / 19 Ocak 1876).

bulunduğu anlaşıldığından basımına izin verilmiştir¹¹⁶⁸. 1905 senesinde rüşdiye mektepleri için kabul edilip *Heyet-i Teftiş ve Muayene ve Program Komisyonu*’nca gerekli işlemler yapılarak Mehmed Fuad Efendi tarafından *Hanımlara Mahsus Usûl-i Kitabet ve İnşa* isimli risalenin ruhsatnamesinin hazırlanıp dersler başlayıncaya kadar tab ettirilerek yetiştirilmesi istenmiştir¹¹⁶⁹. Dersaadet’te ve bilâd-ı selâsede bulunan rüşdiye mekteplerindeki rik’a dersi için Maârif Kütüphanesi’nde mevcudu bulunan *Mebde-i Kitabet* isimli risalenin tüm rüşdiye öğrencileri tarafından bir tane satın alınması tüm rüşdiye muallimlerine bildirilmiş,¹¹⁷⁰ her rüşdiyeye beşer nüsha gönderilmiştir¹¹⁷¹. Bundan birkaç gün sonra da rüşdiye mektebi öğrencilerine bir siyakda yazı öğretilmesi konusunda seçilen iki çeşit sülüs mecmuasından birer, yani toplam iki adedinin demirbaş olarak tüm rüşdiye mekteplerinde bulundurulmasına Meclis-i Maârif tarafından karar verilmişti¹¹⁷².

Mekteb-i Hukuk muallimlerinden Hakkı Beyefendi ile Mekteb-i Mülkiye-i Şahane ve idadisi ve Dârümuallimîn-i Rüşdiye tarih muallimi Azmi Bey’in birlikte neşrettikleri *Muhtasar Tarih-i İslâm adlı* eser de okutulmaya layık görülen kitaplar arasındaydı¹¹⁷³.

Kimi zaman istenen kitabı bulmak konusunda güçlükler yaşanıyordu. Manastır rüşdiyelerinde okutulması istendiği hâlde *Nişancı Tarihi* olmadığı için onun yerine Murad Bey’in *Muhtasar Tarih-i Umumi*’si okutulacaktı¹¹⁷⁴.

Rüşdiye muallimlerinin rüşdiyelere ait ders cetvelinin dışında ders vermeleri yasaktı. Buna rağmen bunun aksi uygulamalarla karşılaşıldığı için 1881 tarihinde Mekâtib-i Rüşdiye Dairesi, Dersaadet ve bilâd-ı selâsedeki rüşdiye muallimlerine bir müzekkire göndermiştir. Yapılan imtihanlarda ders cetveli dışında ders gösterilmesi sebebiyle gereken faydayı öğrencilerin

¹¹⁶⁸ BOA. Y. MTV., 259/24, (04 S 1322 / 20 Nisan 1904).

¹¹⁶⁹ BOA. MF.MKT., 892/3, (02 N 1323 / 30 Ekim 1905).

¹¹⁷⁰ BOA. MF.MKT., 52/67, (19 Z 1294 / 25 Aralık 1877).

¹¹⁷¹ BOA. MF.MKT., 52/68, (19 Z 1294 / 25 Aralık 1877).

¹¹⁷² BOA. MF.MKT., 52/101, (25 Z 1294 / 31 Aralık 1877).

¹¹⁷³ BOA. MF.MKT., 111/68, (24 Z 1306 / 21 Ağustos 1889).

¹¹⁷⁴ BOA. MF.MKT., 114/1, (24 Ra 1307 / 18 Kasım 1889).

sağlamadığının görüldüğü anlaşılmış ve bu konuda herhangi bir bahane öne sürülmeyle, ders cetvelindeki derslerin okutulması konusuna dikkat edilmesi gerektiği uyarısı yapılmıştır¹¹⁷⁵.

Maârif Nezâreti her ne kadar ders cetvellerinde belirtilen dersler dışına çıkılmasına müsaade etmemiş ise de zaman zaman ders ve program değişiklikleri yapıldığında Nezâret'çe kabul edilen yeni program bastırılıp gönderilinceye kadar eski programa uyulması¹¹⁷⁶, program yenileninceye kadar da belirtilen kitapların okutulması istenmiştir¹¹⁷⁷. Bilhassa merkeze uzak bazı yerlerde programlara uygun ders kitabı bulmakta güçlükler yaşanıyor. Van Maârif Müdürü'nün dilekçesinde ve bazı kütüphaneler tarafından satılmak üzere getirilen kitapların program dışı olduğu, bu yüzden fayda sağlanamayacağı belirtiyor ve programa uygun kitap isteniyordu¹¹⁷⁸. Erzurum Kiğı Mekteb-i Rüşdiyesi muallimi de gönderdiği dilekçede program dâhili kitap ve risalelerin gönderilmesinde güçlük çekildiğini, isimleri gönderilse bile kitapçıların kitaplarını satmak için program dışı kitaplar sattıklarını, program dâhilindeki kitapların da pahalı olarak satıldığını, bu yüzden rüşdiye mekteplerinde bir kütüphane olması gerektiği ve Maârif idaresinden rüşdiye ve ibtidâi yerler için yeterli sayıda kitap ve risalelerin gönderilmesi gerektiğine dikkat çekiyordu¹¹⁷⁹.

1909 senesinde de Kıbrıs Lefkoşa'da idadi ve rüşdî mektepleri için o sene kitap seçilmediği ve önceki sene kitaplarının okutulması gerektiği bildiriliyordu¹¹⁸⁰.

Rüşdiyelerde okutulan *Ulûm-ı Dinîye* dersi için yazılmış ve erkek rüşdiye mekteplerinin ikinci senesinde okutulacak olan *Ni'met-i İslâm*¹¹⁸¹ adlı

¹¹⁷⁵ BOA. MF.MKT., 70/122, (10 Za 1298 / 04 Ekim 1881).

¹¹⁷⁶ BOA. MF.MKT., 98/27, (10 Ş 1305 / 21 Nisan 1888).

¹¹⁷⁷ Ödemiş Rüşdiyesi'ne cevaben yazılan yazıda programların yapılmakta olduğu, bu sırada mektepte Murat Bey'in Muhtasar Tarih-i Umumi Risalesi'nin ve Zübdetü'l Muhaddarat yerine Arapça'dan bazı uygun örnekler gösterilerek eğitim yapılması gerektiği bildirilmiştir. Bkz. BOA. MF.MKT., 113/38, (19 S 1307 / 14 Ekim 1889).

¹¹⁷⁸ BOA. MF.MKT., 893/38, (12 N 1323 / 09 Kasım 1905).

¹¹⁷⁹ BOA. MF. İBT., 217/110, (21 Za 1326 / 15 Aralık 1908).

¹¹⁸⁰ BOA. MF.MKT., 1091/3, (14 Z 1326 / 07 Ocak 1909).

kitapta Akâ'id-i İslâmiye, Erkân-ı İman¹¹⁸², Allah'a İman, Meleklerle İman, Kitaplara İman, Peygamberlere İman, Ahirete İman, Namaz Kılmak, Gusül, Teyemmüm, Oruç Tutmak¹¹⁸³ gibi konular yer alıyordu. Bu kitap esasen beş ciltten oluşmuş 1600 sayfalık bir kitaptır ve Osman Ergin'in yorumuyla öğrenciye gereksiz pek çok teferruatı öğretmektedir. Fakat bizim yukarıda zikrettiğimiz, bu kitabın 30 sayfalık özeti olarak verilmiş basit bir hâli olsa gerektir¹¹⁸⁴.

Bu ders için hazırlanan kitaplardan bir diğeri ise, erkek rüşdiye mekteplerinin birinci senesinde okutulacak olan *İlm-i Hal*¹¹⁸⁵ kitabıdır. Allah'a hamd ve sena ve Hazreti Peygambere salât ve selam ile başlanan kitabın başında her müslümanın ilmiyal bilmesi gerektiği ifade edilmiştir. 31 sayfalık bu kitapta Allah'ın sıfatları, İslâm ve iman bahisleri, İslâmın şartları gibi temel İslâmî meseleler yer almaktadır¹¹⁸⁶. Bunlardan başka, Tüccarzade İbrahim Hilmi'nin *Malûmât-ı Dinîye* adlı kitabının da Meşrutiyet'ten sonra, Devre-i Âliyenin ikinci senesinde okutulmak üzere hazırlanan bir nüshası mevcuttur¹¹⁸⁷.

Din derslerinde okutulan bir diğerk kitap da İmamzâde Esat Efendi'nin *Dürr-i Yekta* isimli eseridir. Kız ve erkek rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere hazırlanan 60 sayfalık bu kitapta ilk olarak imanın şartlarına geniş bir şekilde yer verilmiş ve diğerk bahisler de rüşdiye seviyesinde bir ders kitabı olma özelliğinin dışında ağır bir üslupla ele alınmıştır¹¹⁸⁸.

¹¹⁸¹ Mehmed Zihni, *Ni'met-i İslâm*, Matbaa-i Âmire, 1316.

¹¹⁸² Örneğın bu kitabın "Erkân-ı İman" başlığı altındaki bilgiler şu şekildeydi: "*Erkân-ı İman*: 'Hazret-i Peygamber beyan buyurmuşlardır ki: 'İman, Allah'a ve meleklerle ve kitaplara ve peygamberlere ve ahirete ve kadere inanmaktır.' Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri imanı böyle tarif buyurmuş olduğundan bunlar (Erkân-ı İman) dır. İman ve İslâm bunlarsız olmaz." Aynı eser, s. 3.

¹¹⁸³ Mehmed Zihni, *Ni'met-i İslâm*, s. 2-30.

¹¹⁸⁴ Bu kitap hakkında bir değerkendirme için bkz. Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 60-61.

¹¹⁸⁵ *İlm-i Hâl*, Matbaa-i Âmire, 1318, İkinci baskı.

¹¹⁸⁶ *a.g.e.*, s. 2-31.

¹¹⁸⁷ Bu kitap hakkında bir değerkendirme için bkz. Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 57-58.

¹¹⁸⁸ İmam Zâde (Merhum) Esad Efendi, *Dürr-i Yektâ*, 1328, (Zükûr ve İnas Mekâtib-i Rüşdiyesi'nde Tedris Olunmak Üzere Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesince Kabul Olunmuştur); Kitap hakkında eleştirel bir yorum için ayrıca bkz. Mehmedoğlu, *a.g.e.*, s. 58-59.

Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere kıraat dersine dair yazılan kitaplardan biri, Reşat isimli bir yazar tarafından, rüşdiye kısmı birinci seneye mahsus Maârif Nezâret-i Celilesi'nin 1310 (1894) tarihli sene-i hicrisi ders programına göre yazılmış olan üçüncü baskısı 1313 (1897) tarihli **Kıraat** adlı kitaptır. 112 sayfalık bu kitapta “Zeki Çocuk”, “Define”, “Terbiyeli Çocuk”, “Midyeler, İstiridyeler” gibi okuma parçaları yer almaktadır. Aynı yazar tarafından rüşdiye kısmı ikinci seneye mahsus olarak sekizinci baskısı 1328 (1912) tarihli olan “**Kıraat**” adlı 120 sayfalık kitapta yer alan “Edeb-i Peygamberi”, “Edeb-i Sıhhat”, “Tarlakuşu”, “Fedakâr Valide” gibi okuma parçaları, öğrencilere kazandırılmaya çalışılan iyi ve güzel ahlaka yönelik olarak seçilmişti.

İlm-i Hesab'dan Ta'lim-i Hesab¹¹⁸⁹ isimli kitap, **İlm-i Hesab**¹¹⁹⁰ kitabından kısaltılmış bir kitaptır. Nitekim hemen kitabın ilk sayfasında besmelenin ardından şu bilgi mevcuttur: “Mekâtib-i rüşdiyede ta'lim olunmak üzere 'İlm-i Hesab'dan pek lüzumlu olan cem' ve tefrik ve darb ve taksim kaidelerine dair ta'limü'l hesab risalesidir.” 36 sayfadan oluşan bu kitapta sadece temel bilgilerden olan toplama, çıkarma, çarpma ve bölme işlemlerine yer verilmiştir.

Mehmed Arif isimli yazarın 1318 tarihli **Muhtasar Avrupa Coğrafyası**¹¹⁹¹ adlı kitap, rüşdiye ve idadi mekteplerinin üçüncü senelerinde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Bu kitapta öncelikle Avrupa kıtasının genel özellikleri ve coğrafyası ile ilgili olarak Sevâhil, Mizâc-ı Âb ve Hava, Mahsulât-ı Ma'deniye, Mahsulât-ı Zirâ'iyye, Hayvanat, Ecnâs-ı Sekene, Edyan (Dinler), Ahvâl-i Tabi'iyye¹¹⁹² gibi başlıklar altında bilgiler verilmiştir.

¹¹⁸⁹ **İlm-i Hesab'dan Ta'lim-i Hesab**, Matba'a-i Âmire, 1280.

¹¹⁹⁰ Çatalcalı Hasan Efendi, **İlm-i Hesab**, Mekâtib-i Rüşdiyede Okutturulmak Üzere İntihab Edilmiştir, (İş bu İlm-i Hesab, Çatalcalı Hasan Efendi Marifetiyle Gayet Musahhah Suretde Matba'a-i Âmire'de Tab' Olunmuştur), 1306.

¹¹⁹¹ Mehmed Arif, **Muhtasar Avrupa Coğrafyası**, Matbaa-i Âmire, 1318. “Nezâret-i Müşarün İleyhanın 22 Kânun-ı Evvel Sene 314 tarih ve 718 numrolu ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur.” Fiyatı 20 paradır.

¹¹⁹² “Ahvâl-i Tabi'iyye” başlığı altında; okyanuslar, denizler, körfezler, boğazlar, şibh-i cezireler (yarımadalar), adalar, yanardağlar, nehirler, göller, dağlar, burunlar, gibi konular kısaca ele alınmıştır. Mehmed Arif, **a.g.e.**, s. 5-8.

Bu genel bilgilerin ardından pek çok Avrupa devletleri ele alınmıştır¹¹⁹³. Ders kitabının tamamının 31 sayfa olmasına rağmen kitapta çok sayıda devlete yer veriliyor olması, kitabın öğrencilere Avrupa coğrafyası hakkında çok temel bazı bilgileri vermek ve özet bir şekilde Avrupa'daki devletleri ve prenslikleri tanıtmak için yazılmış olduğunu göstermektedir.

Mahmud Esad bin Emin adlı kişi tarafından yazılmış olan **Tarih-i İslâm**¹¹⁹⁴ adlı kitapta Hazret-i Âdem'den İsa Aleyhisselam'a kadar pek çok peygamberin hayat hikâyesinin yer aldığı Peygamberler Tarihi bölümü, Hazret-i Peygamber'in gönderilmesi ve İslâmiyet'in doğuşunu anlatan Zuhûr-ı İslâm bölümü, dört halife, Emevi, Abbasi, Endülüs Emevilerinin anlatıldığı Tarih-i Hulefâ bölümü, Eyyubiler, Selçuklular gibi devletlerin yer aldığı Tavâif-i Mülûk bölümü ve son olarak Haçlı Seferlerin ortaya çıkışı, seferler ve seferlerin sonuçlarının yer aldığı Haçlı Savaşları bölümü olmak üzere beş bölüm vardır. Sonuç olarak da İslâmın Hâl-i Hazırı başlığıyla güncel duruma değinilmiştir.

Rüşdiyelerde okutulan bir diğer tarih kitabı ise Genel Tarih ile ilgilidir. Hüseyin Hıfzı isimli yazarın 1324 tarihli **Hulasâ-i Tarih-i Umûmi** adlı 1324 baskılı kitabında “*Yeni Program Mucibince Umum Mekâtib-i Rüşdiye ve İdadiyelerde Tedris Edilmek Üzere Tertib Olunmuştur*” ibaresi yer almaktadır. Bu kitabın kapağında yer alan “Devr-i hâzıra göre birtakım tashihat icrasıyla yeniden tab’ olunmuştur” ibaresinden daha önce de baskısı olan bir kitap olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁹⁵. Tarih-i Mukaddes, İsrailiye Hükûmeti, Yehuda Hükûmeti, Mısırîler, Üçüncü Bâb'da; Sâmiler, Fenikeliler, İraniler, Eski Yunaniler, Isparta, Atina, Makedonya Romalılar işlenmiştir. Roma Hükûmeti, Garbî Roma Kayserliği, Hristiyanlığın Zuhuru konuları yer almaktadır¹¹⁹⁶.

¹¹⁹³ a.g.e., s. 2-31.

¹¹⁹⁴ Kitabın iç kapağından yazarın “*Hazine-i Celile-i Maliye Hukuk Müşaviri, Mekteb-i Hukuk ve Mülkiye-i Şahane Muallimlerinden*” olduğu yazmaktadır. Baskı tarihi dış kapakta 1317 olarak, iç kapakta ise 1315 olarak gösterilmiştir. Bkz. Mahmud Esad bin Emin, **Tarih-i İslâm**, 1315, Matbaa-i Âmire, 1315.

¹¹⁹⁵ Hüseyin Hıfzı, **Hulâsa-i Tarih-i Umûmi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1324, s. 3.

¹¹⁹⁶ a.g.e., s. 5-64.

İnas rüşdiyeleri için yazılan kitaplardan biri **Kıraat-ı Beytiyye** adlı kitaptır. Bunlardan birinci ve ikinci sene okutulmak üzere yazılan aynı adlı iki kitabın yazarı da Cemiyet-i Terbiye-i İslâmiye azasından Darüşşafaka'da lisan muallimi olan Nazım'dır. İki kitap da 1330 (1914) tarihlidir. Birinci seneye mahsus olan kitap toplam 238 sayfa olup içinde İbadet, Bir Evin Hüsn-ü Tertip ve Muhafazası, Makber'den Bir Parça, Nasıl Kimselerle Dost Olmalı gibi konular, okuma parçaları ve şiirler yer almaktaydı. İkinci seneye mahsus olan 288 sayfalı kitapta ise Bir Validenin Kızına Nasihatleri, Aile ve Mesken, Hiss-i Merhametin Terbiyesi, Kolera Esnasında Tedbir gibi içerikler vardı. Kızlar için hazırlanmış bu kitaplarda resimler de bulunmaktaydı.¹¹⁹⁷ Bu, ders kitaplarının yavaş yavaş daha cazip hâle getirilmeye başlandığının işaretidir. İçerik bakımından kız rüşdiyelerinde okutulan kitapların konularının erkek rüşdiyelerindeki kitaplara göre daha kapsamlı olduğu ve evle ilgili meselelere çok fazla yer verildiği görülmektedir.

Ulaşabildiğimiz bu ders kitaplarının dışında Tahrir dersinin nasıl okutulacağı hakkında Mehmed Asım'ın bir kitabı mevcuttur. **Mekâtib-i İbtidâiyede Tahrir Dersi Nasıl Tedris Edilmeli** isimli 1332 tarihli kitapta, ibtidâi mekteplerin her üç devresinde de bu dersin nasıl okutulacağına dair bilgiler yer alır. Devre-i Üla ve Devre-i Mutavassıta'da bu dersin nasıl verilmesi gerektiği tafsilatlı bir şekilde anlatıldıktan sonra rüşdiyelere denk gelen Devre-i Âliyye de esastan uzaklaşılması gerektiği fakat bu devrede artık çocukların biraz hür bırakılmaları, yazacakları bir konuya dair fikirleri ararken kendilerine bir dereceye kadar hürriyet verilmesi gerektiği ifade ediliyordu. Bunun için de “plan vermek usulü” tavsiye edilir. Öğretmen plan vermekle beraber, ilk zamanlarda öğrenci meleke kazanıncaya kadar yardım etmelidir. Yine bu devredeki öğrencilerin yeterince olgunlaştıkları düşünülerek yazıdaki şekil hatalarından bahsedilmeli, gereksiz Arapça ve

¹¹⁹⁷ Subutay Hikmet Karahasanoğlu, “Mekâtib-i Rüşdiye’de Okutulan Dört Kıraat Kitabı”, **Müteferrika**, 1995, S. 6, s. 143 – 147.

Farsça kelimeleri kullanmak merakının iyi bir şey olmadığı izah edilmelidir¹¹⁹⁸.

3.3. Öğrencilerle ilgili Uygulamalar

Rüşdiye mekteplerine giden öğrencilerin görevleri, “Rüşdiye Mektepleri Dâhili Nizamnâmesi”nde belirlenmiştir. Buna göre; isimleri deftere kaydolduktan sonra, tüm öğrenciler bu nizamnmaye tabi olacaktır. Öğrenciler okul içinde ve dışında birbirleriyle iyi geçineceklerdir. Tüm öğrenciler mektepte eşit kabul olunurlar ve tatil zamanları dışında her gün okulda bulunmak zorundadırlar. Rüşdiye mektepleri, genellikle yaz günleri sabah saat iki buçukta açılıp, üçte derse başlanacak ve dokuzda bırakılacaklardır. Kış günlerinde üç buçukta açılıp dörtte derslere başlanacak ve onda dersler bitecektir¹¹⁹⁹.

Okulun açılmasından, derslerin başlamasına kadar geçen yarım saat sürede öğrenciler derslerine çalışacaklardır. Öğretmenler derse girdiğinde öğrenciler ayağa kalkacaklardır. Mektebe bir özür sebebiyle gelmeyecek öğrenci, babası veya annesi tarafından bir tezkire getirecektir. Getirmeyen öğrenci cezalandırılacaktır. Bir haftadan uzun süre mektebe gelmeyen öğrencinin durumu velisinden sorulacak ve devamsızlığı sebepsiz ise belirlenen edilen bir ceza verilecektir. Bir ay içinde beş altı kere derse devam etmeyen öğrenci muallim tarafından uyarılacak, aynı hâl ikinci defa olursa anne babasına haber verilecektir. Bir fayda sağlanamazsa cezalandırılacaktır. Derslerden yapılan imtihanlarda başarılı olan öğrenciler üst sınıfa geçerken, başarısız olanlar geçemeyecektir. İki sene aynı sınıfta kalan öğrenci okuldan ihraç edilecektir. Tahsilini tamamlayan öğrenciye şehadetname verilecektir. Ders esnasında öğrencinin dışarıya çıkması

¹¹⁹⁸ Mehmed Âsım, *Mekâtib-i İbtidâiyede Tahrir Dersi Nasıl Tedris Edilmeli*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332, s. 55-56. 75 sayfadan oluşan bu kitap tahrir dersi hakkında geniş bilgiye yer vermektedir. Ders kitabından ziyade bir öğretmen kılavuz kitabı mahiyetindedir.

¹¹⁹⁹ Bu saatler alaturka saate göre verilmiştir.

kesinlikle yasaklanmıştır. Bir özü olduğuunda o günkü ders bitmeden gitmek isteyen öğrenci, muallim-i evvelden izin almaksızın okuldan ayrılamayacaktır. Hatta öğrencinin çıkmasına müsaade eden kapıcı da bundan mesul tutulacaktır. Öğrencilerin mektepte sigara içmeleri, ders kitabı ve ders araç gereçleri dışında yanlarında bir şey getirmeleri yasaktır. Öğrenciler derste edebli bir şekilde oturacak ve dersi takip edeceklerdir. Kendilerine soru sorulmadıkça konuşmayacaklardır. Dersle ilgili bir müşkülü olan öğrenci ders sonunda öğretmenine müracaat edebilecektir. Öğrencilerin kendi dersini bırakıp başka bir derse gitmesi yasaktır. Bir öğrenci mektep binası veya edevat ve müştemilâta zarar verirse bu zarar kendisi ya da ailesi tarafından karşılanacaktır. Öğrencilerden biri diğeri hakkında kötü bir davranışta bulunduğunda, diğeri taraf durumu muallime bildirerek hakkını arayacaktır. Henüz çıkarmamış olan veya ellerinde aşı tasdiknâmesi bulunmayan çocuklar mektebe alınmayacaklardır¹²⁰⁰.

3.3.1. Mektebe Kayıt ve Kabuller

3.3.1.1. Müslüman Çocukların Kabulleri

Rüşdiye mekteplerine kayıt yaptırmak isteyen öğrencilerin 5–6 yaşında sıbyan mektebine gidip 3 sene boyunca Elif bâ cüzü, ecza-i Kur’aniye ve Mushaf-ı şerif hatmedip muhtasar ilm-i hâl risalesi okumuş olmaları; sıbyan mektebinin 4. sınıfında Kur’an-ı Kerim’i ikinci kez hatim edip Karabaş tecvidi ve ahlak risalesi okumuş olmaları; 5. sene ise Kur’an-ı Kerim’i üçüncü kez hatmedip Birgivi risalesi ve muhtasar hesap risalesi okumuş olmaları gerekiyordu. Beş sene sonunda liyakatı belli olanlar, 11 yaşında rüşdiye mektebine alınacak, yetersiz görülenler ise mektep talebeliğinden çıkarılacaktı. Nizamına uygun olarak sınıflar tertip edilecek ve bu 5 sene

¹²⁰⁰ “Umûm Mekâtib-i Rüşdiyenin Nizamnâme-i Dâhilisi” nde yer alan şâkirdanın vazifeleri için bkz. **Düstûr – I. Tertip**, C. II, s. 252-255.

süresince ara imtihanlar yapıldığında kabiliyetli olduğu anlaşılan çocuklar vaktinden önce üst sınıfa geçirilecekti¹²⁰¹.

Her ne kadar rüşdiye mektebine girecek çocuklarda Kur'an-ı Kerim, tecvid ve ilm-i hâl okumuş olma şartı aransa ve bu şartlara sahip olmayanların kabul edilmesi nizama aykırı olsa da¹²⁰² söylenen nitelikte öğrenci bulmak her zaman mümkün olamamıştır. İnebolu örneği, hem bu açıdan hem de öğretmen niteliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Gelen bilgiye göre İnebolu'daki köylerde sıbyan mekteplerindeki hocaların çoğu ilm-i hâl ve tecvid bilmediklerinden çocuklara da okutamamışlardı. Dolayısıyla bu mektebi bitiren öğrenciler yeterli bilgiye sahip değillerdi. Bu durumda rüşdiye mektebine nasıl kayıt yapılabileceği sorulduğunda, Meclisi Maârif'ten İnebolu Rüşdiye Mektebi muallimine gönderilen cevapta, yaş ve Kuran okuma bakımından rüşdiye mektebine elverişli olan çocukların yalnız ilm-i hâl ve tecvid bilmediklerinden dolayı kabul olunmayıp eğitimden mahrum bırakılmalarının uygun olmadığı söyleniyordu. O durumdaki çocukların mülazım suretiyle rüşdiyelere alınıp ilm-i hâl, tecvid ve Türkçe okutturulması gerektiği bildirilmişti¹²⁰³.

Mekteplere kayıt zamanı geldiğinde yani eğitim öğretimin başlamasına kısa bir süre kala, Vatan, Tercüman-ı Hakikat, Ceride-i Havadis gibi gazetelere ilan verilerek, belirlenen süre zarfında çocuklarını rüşdiye mekteplerine kaydettirmeleri gerektiği duyuruluyordu. Belirlenen tarihten sonra müracaat edilmesi hâlinde, eğitim öğretim başlamış olacağı için, geç gelen öğrencinin önceki derslerden istifade edemeyeceği hatırlatılarak uyarıda bulunuluyordu¹²⁰⁴.

¹²⁰¹ BOA. İ.MVL., 455/20388, (14 R 1278 / 18 Eylül 1861).

¹²⁰² Ezine rüşdiyesi örneği için bkz. BOA. MF.MKB., 17/1, (06 N 1295 / 04 Eylül 1878).

¹²⁰³ Bu cevapta ayrıca taşralarda bulunan sıbyan mekteplerinden bazılarının eğitim öğretim bakımından eksik olduğu, bazı yerlerde ise mekteb dahi bulunmadığı ifade edildikten sonra eskiden olanların ıslahı ve olmayan yerlerde de yeni mektepler açılması gerektiğinden söz edilmiştir. Bkz. BOA. MF.MKB., 1/44, (11 M 1289 / 21 Mart 1872).

¹²⁰⁴ BOA. MF.MKT., 68/64, (10 L 1298 / 04 Eylül 1881).

İstanbul'da rüşdiye mektebine girecek öğrenciler için imtihanlar yapılıyordu ve bunun için her yıl eğitim öğretimin başlamasından 15 gün önce Mahmudiye, Bayezid, Üsküdar ve Beşiktaş mekteplerinde birer komisyon kuruluyordu. Burada yapılan imtihan sonucunda kabul edilecek öğrenciler bu konudaki talimatın 34 ve 35. maddeleri gereği ikamet yerlerine göre okullara yerleştiriliyordu¹²⁰⁵.

Rüşdiye mekteplerine kabul yaşı, umumiyetle 11'di. Bazı durumlarda bu yaş biraz daha yukarı çekilebiliyordu. Tirebolu Rüşdiyesi mualliminin, mektebe kaç yaşında çocukların alınacağını soran dilekçesine cevaben, erkek çocukların 7 yaşından 11 yaşına kadar sıbyan mekteplerine devama mecbur olduğu, rüşdiye mektebinin tahsil müddetinin 4 sene olduğu, rüşdiyelerin son sınıflarında bulunacak öğrencilerin 15, en çok 16 yaşına kadar olmaları gerektiği belirtilmişti¹²⁰⁶. Fakat mektebin ibtidâi olarak açılması sebebiyle talep olursa bu seneye mahsus olmak üzere bir iki yaş büyüklerin alınmasının da uygun olacağı ifade edilmişti¹²⁰⁷. Rüşdiye mekteplerine girecek olan öğrencilerin 15-16 yaşından büyük olmamasına dair uygulama, sırf Osmanlı dilini öğrenmek için müracaat eden Hristiyan çocukları için de geçerliydi¹²⁰⁸.

İbtidâi ve rüşdiye mekteplerinin talimatlarında bu mekteplere kabul edilecek öğrencilerin yaşları hakkında bir kayıt yer almıyordu. Aynı zamanda ders esnasında talebenin devamını sağlayacak bir madde de bulunmuyordu. Bu sebeple mektebe kaç yaşında öğrenci kabul edileceği ve ne kadar süre devam edenlerin imtihana kabul edileceklerinin bir karara bağlanması lüzumu hissedildi. Bunun için ibtidâi, rüşdî ve aliyye mekteplerinin müdüriyetlerinin

¹²⁰⁵ Bu uygulamada bazı mahzurlar olması ve 1894 senesinde meydana gelen deprem sebebiyle komisyonlar belirtilen vakitte kurulamamıştır. Bkz. **BOA. MF.MKB.**, 63/43, (11 S 1312 / 13 Ağustos 1894).

¹²⁰⁶ **BOA. A.MKT.NZD.**, 302/11, (25 C 1276 / 20 Ocak 1860).

¹²⁰⁷ **BOA. MF.MKT.**, 45/122, (18 Z 1293 / 04 Ocak 1877).

¹²⁰⁸ Pirlepe Rüşdiyesi'ne biri 18, diğeri 24 yaşında olan iki Hristiyan çocuk müracaat etmiştir. Bunun üzerine Manastır Maârif Müdürü sadece Osmanlı dilini öğrenmek için gelen Hristiyan çocuklarından yaşı 20'den aşağı olanların kaydedilmesi yönünde bir arıza yollamışsa da, talimatın gereği neyse onun yapılması gerektiği, başka bir karara ihtiyaç olmadığı kendisine bildirilmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKT.**, 898/47, (14 L 1323 / 11 Aralık 1905).

görüşleri alınarak sonradan karar verilmesi düşünüldü ve durum müdürlüklere havale edildi¹²⁰⁹.

Bazı yerlerde mektebe kayıt yapılırken kesinlikle yasaklanmış olmasına rağmen velilerden para isteniyordu. Bu durum ise şikâyetlere yol açıyordu. 74 ilin imzasının yer aldığı bir dilekçede rüşdiye mektebine kayıt için akçe alınmasının pek çirkin bir durum olduğundan söz edilerek şikâyetle bulunulmuştu¹²¹⁰. Bir mektepten başka bir mektebe öğrenci kaydettirmek için yetkili makamlardan kolaylık sağlanması bekleniyordu. Örneğin Nimet isimli bir kadın, oğlu Nizameddin'in Mirgün Rüşdiye Mektebine gittiğini fakat İstanbul'a nakil sebebiyle buraya devamının mümkün olmadığını; semtlerine yakınlığı sebebiyle Aksaray Valide Rüşdiyesi'ne devam etmesini istediğini belirten bir mektup yazmıştır. Oğlunun nakledilmesi için dışarıdan öğrenci kabul edilmeyen Aksaray Valide Rüşdiyesi'ne verilmek üzere Paşa'nın bir pusula yazmasını istemiştir¹²¹¹.

Mektebe alınacak çocukların sağlık kontrolleri de dikkat edilen hususlardan biriydi. Rüşdiye mekteplerine alınacak çocukların aşıli olup olmadıklarının kontrol edilmesi için gereği kadar doktor ve aşıcılar tayin ediliyordu. Dersaadet ve bilâd-ı selasedeki rüşdiye mekteplerinin muallimlerine Mekteb-i Tıbbiye memurlarıyla aşıcılara, okula geldiklerinde öğrencilerin muayene ettirilmesi ve görevlilere yardımcı olunması tebliğ edildi. Bu uygulama faydalı görüldüğünden taşra mekteplerinde de uygulanması için vilâyet ve mutasarrıflıklara ta'mimen bildirilmesine karar verildi¹²¹². Aşı uygulaması inas rüşdiyeleri için de geçerliydi¹²¹³ ve sadece mektebe alınırken değil, mektepte okurken de devam eden bir uygulamaydı. 1908 senesinde Dersaadet ve mülhekatındaki tüm mektepler ile bu

¹²⁰⁹ BOA. MF.MKT., 878/34, (28 C 1323 / 30 Ağustos 1905).

¹²¹⁰ BOA. A.MKT.UM., 511/53, (25 R 1278/ 30 Ekim 1861).

¹²¹¹ BOA. Y.EE., 142/205, (21 Ş 1289 / 24 Ekim 1872).

¹²¹² BOA. MF.MKT., 6/148, (21 Ş 1289 / 24 Ekim 1872); BOA. MF. MKT., 6/113, (18 Ş 1289 / 21 Ekim 1872); BOA. MF.MKT., 6/53, (11 Ş 1289 / 14 Ekim 1872); BOA. MF.MKT., 4/1, (17 C 1289 / 21 Ağustos 1872).

¹²¹³ Üsküdar İnas Rüşdiyesi ve Valide-i Cedid Mektebi öğrencilerine de çiçek aşısı yapılmıştır. Bkz. BOA. MF.MKT., 240/54, (24 C 1312 / 22 Aralık 1894).

mekteplere devam eden öğrencilerin sağlık durumlarını kontrol etmek için devamlı olarak teftişte bulunmak ve bu mekteplere yeni kayıt yaptıracak öğrencilerin muayenelerini yapmak üzere Nezâret tarafından, doktor Kofolatos Efendi'nin başkanlığında, toplam altı doktordan oluşan bir heyet kurulması istendi¹²¹⁴. İstanbul dışındaki şehirlerde de bu uygulamanın yapıldığı anlaşılıyor. Örneğin Tokat Askerî Rüşdiyesi'nde her 4 ayda bir öğrenciler okul doktorunun genel kontrolünden geçmekte, sağlık durumları ve gelişimleri takip edilmekte, düzelmeyecek kadar kötü durumda olanlar ebeveynlerine teslim edilmekteydi¹²¹⁵.

1913 Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati'nden sonra rüşdiyeler mekâtib-i ibtidâiye çatısı altında toplanınca, mektebe kayıt ve kabuller bazı esaslara bağlanmıştı. Buna göre; 1- mekâtib-i ibtidâiyeye 7 yaşından 13 yaşına kadar olan çocuklar kabul edilecek, 7 yaşından küçük çocuklar ancak sıbyan sınıfı veya çocuk bahçesi olan mekteplere kabul edilecekti. 2- mektebe kabul edilecek çocukların bulaşıcı hastalık sahibi olmamaları ve aşıları olmaları gerekiyordu. Muallim bu şartları taşıyan çocuklardan nüfus tezkerelerini, aşı şهادetnamelerini ve mümkün olan yerlerde sıhhatlerinin tam olduğuna dair birer tabib şهادetnamesini alacak, bu evrâkları çocuklar mektepte bulunduğu müddetçe dolapta saklayacaktı. 10 yaşındaki çocukların 2. defa aşılانmalarını veyahud aşılانmış olmalarını talep etmek muallimin vazifesiydi¹²¹⁶.

3.3.1.2. Gayr-i Müslim Çocukların Kabulleri

Bazı kaynaklarda 1867'ye kadar rüşdiyelere yalnız Müslüman talebeler alınırken, bu tarihten sonra gayr-i Müslim çocukların da alınmaya

¹²¹⁴ BOA. MF.İBT., 217/16, (16 L 1326 / 11 Kasım 1908). Her birine altışar yüz gurus maaş verilecekti.

¹²¹⁵ Balcioğlu, Kurtcephe, a.g.m., s. 46; Sağlık kontrolünün 3 ayda bir olduğuna dair bkz. Gül, a.g.m., s. 6.

¹²¹⁶ MİDM. 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, s. 123.

başlandığı¹²¹⁷ ifade edilse de elimizdeki belgeler bunun aksini iddia etmektedir. 1866 senesi Mayıs ayına ait bir belgede bu mekteplere gayr-i Müslim tebanın çocuklarının alınmasında bir sakınca görülmediği anlaşılmaktadır¹²¹⁸.

Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin 18. maddesinde 500 haneden fazla olan bir kasabada ahali sırf İslâm ise yalnız İslâm, sırf Hristiyan ise yalnız Hristiyan rüşdiye mektebi açılacağı, halkı karışık olan yerlerde İslâm için başka, Hristiyan için başka birer rüşdiye mektebi yapılacağı belirtilmiş, halkı karışık olan kasabalarda rüşdiye mektebi olacak sınıf-ı ahalinin adedinin 100 haneden fazla olması gerektiği hükmü getirilmişti¹²¹⁹.

Diğer sınıf-ı gayr-i Müslime hakkında da bu kaide geçerli kılınmıştı. Nizamnâmenin bu hükmü, Müslim ve gayr-i Müslim çocukların bir arada okumalarına imkân vermemektedir. Fakat rüşdiye mektepleri, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki gayr-i Müslim unsurların da rağbet ettiği eğitim kurumları arasında olup, gayr-i Müslim ahaliden çocuklarını bu mekteplere göndermek isteyen veliler olmuştur. Bu konuda tam bir netlik olmadığı anlaşıyor. Zira gayr-i Müslimlerden gelen bu tür talepler karşısında söz konusu mekteplerin muallimleri, Nezârete nasıl bir yol izlemeleri gerektiğini sormak ihtiyacı duymuşlardır.

1872 senesinde gayr-i Müslim teb'adan bazı kimseler çocuklarını Edremit Rüşdiyesi'ne kaydetmek isteyince, ne yapılması gerektiği Nezâret'e sorulmuş ve cevaben gelen yazıda bu çocuklardan en müstaid (istidadi,

¹²¹⁷ Karal, **a.g.e.**, C. VII, s. 201; Baltacı, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", s. 455; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Ansiklopedisi**, Konya, 1994, C. XI s. 467; Cahit Yalçın Bilim, rüşdiyelere birkaç gayr-i Müslimin devam etmiş olabileceğini, fakat kaynaklarda bununla ilgili herhangi bir bilgi olmadığını ifade etmiştir. Bkz. Bilim, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi**, s. 129.

¹²¹⁸ 1866 senesinde Tırnova kasabesindeki rüşdiye mektebine girmek isteyen gayr-i Müslim çocuklarının alınıp alınmaması sorulduğunda bu çocukların mektebe alınmalarının faydalı olduğu söylenerek izin verilmiştir. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 2, (04 M 1283 / 19 Mayıs 1866) Evr. Nu: 1662. Aynı zamanda Lûtfî Tarihi'nde, 1866-67 yıllarına ait vakalardan söz ederken "Mekâtib-i Rüşdiyye'de etfal-i gayr-i Müslimenin dahi kabûlü usûl ittihaz kılındı" ifadesi yer almaktadır ki tam tarih verilmediği dikkate alınacak olursa bu tarihin 1866 yılına tekabül etmesi kuvvetle muhtemeldir. Bkz. **Lûtfî Tarihi**, C. XI, s. 33.

¹²¹⁹ **Düstûr-I Tertip**, C. I, s. 187; Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 427.

kabiliyeti olan) ve edib olanlarından şimdilik 10 öğrencinin kabul edilmesinin uygun olduğu ifade edilmişti¹²²⁰. Bu konudaki uygulamada farklılıklar olduğu açıktır. Zira aynı tarihte Ermeni çocuklarının Malkara Rüşdiyesi'ne girmek istemeleri üzerine ne yapması gerektiğini soran mektebin muallim-i evveline cevaben Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nin İslâm ve Hristiyan rüşdiye mekteplerinin ayrı ayrı olması gerektiği hükmü hatırlatılarak Hristiyan çocukların alınmasının caiz olmayacağı ve ona göre hareket etmesi gerektiği uyarısında bulunulmuştu¹²²¹. Ertesi sene, Emin Paşa'ya yazılan bir yazıda da, Mirgün Rüşdiye Mektebi şakirdanı gayr-i Müslim milletin çocuklarıyla karışık olsun diye bir gayr-i Müslim çocuk alındığı, oysa bu durumun Nizamnâme'ye aykırı olduğu Meclis-i Maârif'ten müzekkire ile beyan edilmişti. Nizamnâmeye hâlel getirilmemesi hususunda uyarılmasından da söz ediliyordu¹²²².

Gayr-i Müslim çocukların rüşdiyelere kabulü sırasında o bölgedeki ahalinin tutumu da etkili olmaktadır. 1876 senesinde Turgutlu kasabasında ahalinin izni alınmaksızın “*ettâl-i gayr-i layıka ashabından*” bir Yahudi çocuğu mektebe alınmıştı. Mektebin muallim-i evveli, bu durumun ibtidâi mektebinden öğrenci alınamamasına ve mektepteki mevcut öğrencilerin de mektepten ayrılmasına sebep olacağına, bu yüzden gerekenin yapılmasına dair bir şukka göndermişti. Bu şukkaya cevap olarak Aydın vilâyetine yazılan yazıda, durumun Meclis-i Maârif'e havale edildiği ve söz konusu Yahudi çocuğun kötü bir hâli yoksa ve Müslüman ahali de o çocuğun mektepte olmasından dolayı hoşnutsuzluk göstermiyorsa çocuğun mektepte kalması, aksi takdirde mektepten güzel bir şekilde uzaklaştırılması gerektiği belirtilmiştir¹²²³. Görülüyor ki, Nizamnâmenin ilgili hükmünün uygulanmasında

¹²²⁰ BOA. MF.MKT., 2/62, (26 R 1289 / 02 Temmuz 1872).

¹²²¹ BOA. MF.MKT., 50/125, (05 Ş 1294 / 14 Ağustos 1872).

¹²²² BOA. MF.MKT., 7/171, (07 Za 1289 / 07 Ocak 1873).

¹²²³ BOA. MF.MKT., 39/95, (19 C 1293 / 11 Temmuz 1876). Nitekim ertesi yıl Musevi milletinden Yakup adlı kişinin oğlu Şemun babasının arzuhâline rağmen Eyüp Rüşdiyesi'ne kabul edilmemiş, sınavdan geçebilirse idadiye kabul edilebileceği belirtilmiştir. Bkz. BOA. MF.MKT., 51/151, (16 Ş 1294 / 25 Ağustos 1877).

esneklik gösteriliyor ve bu konuda alınacak karar o yerin ahalisine bırakılıyordu.

Gayr-i Müslim çocukların rüşdiye mekteplerine alınıp alınmaması ya da gayr-i Müslim tebanın çocuklarını bu mekteplere vermek istemeleri konusunda farklı uygulamalar hâkimdi. Bazı yerlerde gayr-i Müslüman halk, çocuklarını rüşdiye mektebine vermek konusunda çekince gösterirken, bazı yerlerde Müslüman ahali kendi çocuklarının gayr-i Müslim çocuklarla karışık olarak okumasından memnuniyet duymaktaydı. Mesela Bosna ve Midilli gibi yerlerde gayr-i Müslim çocuklar rüşdiyelere kabul edilmişti¹²²⁴. 1876 tarihli bu vesika bu konuda Maârif Nizamnâmesi'nde yer alan hükmü ortadan kaldırarak yeni bir uygulama başlatıyordu. Sisam'ın Karalova kasabasında bulunan gayr-i Müslim tebanın çocuklarını rüşdiye mektebine göndermek isteyenlerin kabulünde mahzur olup olmadığının sorulması üzerine Bâb-ı Âli'ye gönderilen yazıda Nizamnâme'nin ilgili hükmüyle Müslim ve gayr-i Müslim çocukların karışık olarak okumalarının açık bir şekilde yasaklandığı hatırlatıldıktan sonra, Nizamnâme'nin yavaş yavaş uygulamaya geçirildiği ve bazı maddelerin henüz uygulamaya konulmadığı için önceki kararın feshedilerek bundan sonra rüşdiye mektebine gitmeye heves eden gayr-i Müslim çocuklarının o bölgenin hususiyetine göre bir mahzur yoksa mektebe devam edebilecekleri, bu konu uygun görülürse vilâyetlere ve müstakilen idare edilen mutasarrıflıklara bildirileceği¹²²⁵ belirtilmişti. Bu önemli gelişme gayr-i Müslim çocuklara ahalinin onay vermesi hâlinde rüşdiye mekteplerinin kapısını aralamış oluyordu.

Bu yönde karar çıktığı daha sonraki yıllara ait vesikalardan anlaşılıyordu. 1879 tarihinde Mezra'a Rüşdiye Mektebi mualliminin yazısına cevap olarak hem muallime hem de Mamuretü'l aziz mutasarrıflığına yazılan yazıda, peder ve validelerinin rızası olduğu takdirde gayr-i Müslimlerin mektebe kabul edilmesi gerektiği belirtiliyordu. Bu öğrencilerin Müslüman

¹²²⁴ BOA. MF.MKT., 39/107, (19 C 1293 / 11 Temmuz 1876).

¹²²⁵ BOA. MF.MKT., 39/107, (19 C 1293 / 11 Temmuz 1876).

çocuklardan ayrılmayıp bir dershanede ve bir derste bulundurulması isteniyordu. Gayr-i Müslim öğrenciler İslâm dininin akaidleri ile ilgili derslerden muaf tutulacak, bu derslere girmeyeceklerdi¹²²⁶.

1879 Mayıs'ında bütün rüşdiye mektebi muallimlerine gönderilen yazıda bu konudaki uygulamanın ne şekilde olması gerektiği daha net bir şekilde ortaya konuluyordu. Buna göre taşradaki rüşdiye mekteplerine anne ve babalarının rızasıyla girmek isteyen çocukların taleplerinin kabul olunması gerektiği Maârif Nezâreti tarafından uygun görülüyordu. Fakat bu çocuklar tüm derslerde Müslüman çocuklarla birlikte eğitim görecekları hâlde akaid-i İslâmiye ile ilgili derslerden müstesna tutulacaklardı. Devlet, gayr-i Müslim çocuklara karşı kötü muamele ve hakaret edilmemesi için de ayrıca muallimleri uyarıyordu¹²²⁷. Bu konu bu şekilde karar bağlanmış olmasına rağmen yine de zaman zaman Nezâret'e bu yöndeki uygulamanın ne şekilde olacağına dair sorular geliyor olması¹²²⁸, bu konuda hâlâ bir kafa karışıklığı olduğu hissini uyandırıyor. Sorulan bir soru üzerine, rüşdiyelere öteden beri gayr-i Müslim çocuklar kabul edilmekte olduğundan bu durumun Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi'ni de kapsayacağı ifade ediliyordu.

Mektebe devam etmek dışında sadece lisan-ı Osmanî öğrenmek amacıyla gayr-i Müslim çocukların rüşdiyelere müracaat ettiğinin örneklerine de rastlamaktaydı¹²²⁹.

¹²²⁶ BOA. MF.MKT., 61/11, (22 Ra 1296 / 15 Mart 1879).

¹²²⁷ BOA. MF.MKT., 62/125, (27 Ca 1296 / 19 Mayıs 1879).

¹²²⁸ Erzurum Maârif Müdürlüğü'nün bu yöndeki suali Meclis-i Maârif'e havale edilmiş ve gayr-i Müslim çocuklarından isteyenlerin ulûm-i dinîye derslerinde hazır bulundurmamak üzere rüşdiye mekteplerine kabul olunmalarının padişahın iradesi gereği olduğu belirtilmiştir. Bkz. BOA. Y.EE., 131/25, (11 C 1309 / 11 Ocak 1892); Aynı şekilde 1903 tarihinde Hüdavendigâr Maârif Müdüriyeti'ne yazılan yazıda, nasıl ki Dersaadet rüşdiye mekteplerine devam etmek isteyen gayr-i Müslim tebaa-i şahane etfali kabul olunarak ulûm-ı dinîye dersleri dışında diğer derslere devam ettirilmekteyse, Simav kasabasında da mahzur görülmediği takdirde aynı uygulamanın yapılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir. Bkz. BOA. MF.MKT., 709/51, (03 Ra 1321 / 30 Mayıs 1903); Mahmudiye Rüşdiyesi'ne gayr-i Müslim öğrenci kabulü hakkında bkz. BOA. MF.MKB., 177/176, (29 S 1327 / 22 Mart 1909).

¹²²⁹ Mesela Pırlepe Rüşdiye Mektebi'ne lisan-ı Osmanî ta'limi için için 18 ve 24 yaşlarında iki kişi müracaat etmiş, fakat rüşdiyeye kabul yaşının 20'den aşağı olması gerektiği uyarısı yapılmıştır. Bkz. BOA. MF.MKT., 898/47, (14 L 1323 / 11 Aralık 1905).

Maârif Nizamnâmesi'nin ilgili hükmünde Müslim ve gayr-i Müslim çocukların birlikte okumaları men edilmiş olmasına rağmen, sonraki yıllarda nizamnâmenin bu konudaki uygulaması değiştirilmiş ve gayr-i Müslim ahalinin talepleri de dikkate alınarak, onların çocuklarının rüşdiyelere kabulü sağlanmıştır. Fakat yine de örneklerden anlaşıldığı üzere gayr-i Müslim çocukların mekteplere kabulü kararı bir bakıma, bölge halkının kararına bırakılmıştı. Bu durum devletin her iki kesim arasında denge unsuru olmaya çalıştığı izlenimi vermektedir. Nitekim gayr-i Müslim çocukların din derslerine girmek zorunda bırakılmaması, onlara okullarda güzel bir şekilde davranılması ve kötü söz söylenilmemesi konusunda muallimlerin uyarılması da izlediği bu politikadan kaynaklanıyordu. Müslim ve gayr-i Müslim çocukların aynı sınıflarda ders görmeleri, Osmanlı toplumundaki farklı unsurların bir arada yaşayabildiğinin ve bunun bir zenginlik olarak algılandığının da işareti olarak görülmelidir.

3.3.2. Öğrencilerin Kıyafetleri

Öğrencilerin kıyafetiyle ilgili arşiv belgelerinde sınırlı da olsa bazı belgelere ulaşabildik. Bu belgelerden anlaşıldığı kadarıyla şiddetli geçim sıkıntısı çeken rüşdiye mektebi öğrencilerinin elbise ve ayakkabı ihtiyacı maârif bütçesinden karşılanabiliyordu¹²³⁰. Tüm rüşdiye mektebi öğrencilerinin kıyafetlerinin aynı olması yönünde önceden karar alınmış olmasına rağmen buna tam olarak uyulmadığı anlaşılınca, devlet bu öğrencilerin tek tip giyinmelerini sağlamak için birtakım girişimlerde bulunmuştu. İstanbul'daki rüşdiyelerde bu uygulama tedricen de olsa hayata geçirilirken diğer taraftan taşra rüşdiyelerinde de bunun uygulanması isteniyordu.

¹²³⁰ Bâb-ı Âli'ye gönderilmiş mazbatada, peder ve validelerinin şiddetli fakr u zaruretlerinden dolayı tevzi'-i mükâfat resminde inzar-ı hüzzara görünmeğe şayan elbise tedarikinden aciz olan rüşdiye mektebi şakirdanından isimleri ekteki pusulada yazılı olan 15 çocuğa istihsal olunan irade-i aliyye-i cenab-ı vekaletpenahileri üzerine her bir takımı 210 guruştan satın alınan elbise ve 15'er guruştan 3 çift kunduranın maârif bütçesinden karşılanması gerektiği belirtilmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKT., 19/106**, (14 B 1291 / 26 Ağustos 1874).

1888 senesinde Maârif Nezâreti tarafından şehremanetine yazılan yazıda, şehremanetine bağlı rüşdiye öğrencilerine, anne babaları tarafından yeni elbise yaptırımları istenmiştir. Hatta bu elbisede olmasını istedikleri bazı özellikler de belirtilmiştir. Buna göre; elbisenin kollarında mavi şerit ve yakalarında da “mekteb-i rüşdiye” yazısı bulunması gerekiyordu. Bu konuda fakir ailelerin çocukları da düşünülmüş ve hükûmet tarafından gereken teşvikatlar yapılarak ahalinin yardımıyla veya başka bir karşılık bulunarak fakir çocuklara elbise yaptırılacağı belirtilmiş ve elbisenin resmi örnek olsun diye kaza kaymakamlarına gönderilmiştir¹²³¹.

Bu resmî tebliğ üzerine Trablusgarp Valisi'nin Maârif Nezâreti'ne yazdığı yazı oldukça dikkat çekicidir. Vali, tüm rüşdiye mektebi öğrencilerinin elbiselerinin yeknesak olması için gönderilen resme göre, peder ve valideler tarafından ve fukara çocuklar için de gerekli teşvikatların yapılarak ahali ianesi veya başka bir karşılıkla resimdeki gibi yeni bir elbise yaptırılması gerektiğine dair resmi yazının gereken yerlere iletilildiğini söyler. Ancak Türk öğrenciler o resimdeki gibi bir elbise yaptıracak olsalar bile Arap çocuklarının “*kisve-i kadimleri*” olan ihramdan başka elbise giymeye alışık olmadıkları için böyle bir elbiseyi yaptırmayacaklarını belirtir. Vali, aşırı sıcakların da bu kıyafeti giymeye mani olacağından bu usulün burada uygulanmasının zorunlu olmaması gerektiğini ifade eder¹²³². Bu durum, devletin farklı iklim özelliklerine ve farklı kültürlere sahip coğrafyasında tek tip elbise uygulamasını gerçekleştirmesinin sanıldığı kadar kolay olmadığını göstermektedir.

Görüldüğü üzere devletin belli bir nizama sokmak istediği rüşdiyeler için tek tip elbise uygulamasında, gerek fakir halkın buna gücün yetmemesi sebebiyle, gerekse Osmanlı Devleti sınırları içindeki aşırı sıcak memleketlerde ve kültürel yapısından kaynaklı belli bir giyinme şekli olan yerlerde bunu uygulamak çok kolay olmamıştır.

¹²³¹ BOA. MF.MKT., 102/39, (07 S 1306 / 13 Ekim 1888).

¹²³² BOA. MF.MKT., 102/103, (26 S 1306 / 01 Kasım 1888).

Askerî rüşdiyelerde okuyan öğrencilerin ise meslek gereği üniformaya benzer kıyafetler giymek zorunda olmaları sebebiyle, tek tip kıyafet uygulaması askerî mekteplerde daha net bir şekilde uygulanabiliyordu.

3.3.3. Öğrencilerin Ödüllendirilmesi (Nişan-Taltif)

Çocukların terbiyesinde ödül ve cezanın gerekli olduğuna dair büyük mütefekkir Ziya Gökalp'in aşağıdaki ifadeleri bu bahsin ana felsefesini ortaya koymaktadır:

“Cemiyet bir taraftan fertlerini içtimaileştirmeye çalışmakla beraber, diğer taraftan fertlerinin iyi yahut fena bir surette içtimaileşmesi karşısında da tahsin yahut takbih vaziyetini alır. Cemiyetin bu vaziyetinden de “mükâfat ve mücazat” namlarını verdiğimiz iki ameliye doğar. Binaenaleyh gerek terbiye, gerek mükâfat ve mücazat ameliyeleri “içtimaileştirme” üfulesinin tecellileri olduğu için, bu iki müessese arasında gayet sıkı bir irtibat vardır. Hiçbir terbiye mükâfatsız ve mücazatsız olamaz. Her mükâfat ve mücazat manzumesi mutlaka bir terbiye mahiyetini haizdir.”¹²³³

Gökalp'in işaret ettiği üzere, bir yerde terbiyenin olması ancak ödüllendirme ve cezalandırma ile mümkündür. Bu, Osmanlı eğitim sisteminin de bir parçası olmuş, dolayısıyla rüşdiye mekteplerinde de ödül ve ceza çeşitli şekillerde uygulanmıştır. Öğrenciler, olumsuz davranışları sebebiyle cezalandırılırken olumlu davranışları ve derslerde gösterdikleri başarılar sebebiyle mükâfatlandırılmışlardır.

Ünlü eğitimci Selim Sabit Efendi öğrencilere verilecek mükâfatlar konusunda düşüncelerini *Rehnüma-yı Muallimin* adlı eserinde ortaya koymuştur. O, verilecek mükâfatları önem derecelerine göre şöyle sıralamıştır: 1- Nişane-i Aferin (Kırmızı renkli) 2- Nişane-i Tahsin (Yeşil renkli) 3- Nişane-i İmtiyaz (Sarı renkli). Bu renklere göre ayrılmış belgelerden

¹²³³ Ziya Gökalp, *Millî Terbiye ve Maârif Meselesi*, s. 67. Gökalp'in mükâfat ve mücazat ile ilgili yerli ve yabancı eğitimci ve düşünürlerin görüşleriyle karşılaştırmalar yaptığı tafsilatlı değerlendirmeleri için bkz. *a.g.e.*, s. 67- 107.

başka ödüllendirme için ayrıca, ödüllendirilecek öğrencinin bulunduğu şubede “baş yere” oturtulması, tüm öğrencilerin bulunduğu bir esnada övülmesi, adının duyurulması, isminin “şeref levhası”na yazılması gibi hususları dile getirmiştir. O, gerek ders gerekse tutum ve davranışlarıyla hafta boyunca başarılı olan öğrencilere “aferin”, bir ay boyunca başarılı olan öğrencilere “tahsin” (on aferin değerinde), altı ay boyunca başarılarını sürdüren öğrencilere ise “imtiyaz” belgesi (on tahsin değerinde) verilmesi gerektiğini savunuyordu. Bir öğrenci eğer bir öğretim yılı boyunca bu başarısını sürdürürse kendisine “imtiyaz” belgesi ile birlikte uygun bir hediye de verilecekti. Selim Sabit Efendi, çalışkan olup davranışlarıyla arkadaşlarına örnek olan ve okuluna hizmet eden öğrencilerin, öğretmenleri tarafından mevlid-i şerif, kıraat gibi toplantılara götürülerek ödüllendirilmeleri gerektiğini de ayrıca ifade etmiştir¹²³⁴. Başarılı olup da ödül kazanan öğrencinin ödül belgeleri, çalışmadığı veya hata yaptığı zaman hatanın derecesine göre elinden alınırdı.¹²³⁵

Sadece Selim Sabit Efendi değil, dönemin pek çok eğitimcisi de ödül ve ceza konusunda fikirlerini beyan etmişlerdir. Süleyman Paşazade Sami Bey de övme, şeref levhalarına adını yazma, kitap armağan etme gibi öneriler sunmuştur. Bedensel cezalara karşı olan Sami Bey, seyrek de olsa ihtar ve tevbih verilebileceğini, aferinin geri alınabileceğini, adının şeref levhasından silinebileceğini ya da bir metnin defalarca yazdırılabileceğini belirtmiştir¹²³⁶.

Rüşdiye Mektepleri Dâhili Nizamnâmesi'nde öğrencilere verilecek mükâfatlar konusu ele alınmıştır. Buna göre; Öğrencilerden biri bir ay mütemadiyen dersini layık olduğu gibi yaptığı ve hüsn-i harekette bulunduğu halde liyakat derecesine göre birinci mevkilerde bulunur. Üç ay sürekli birinci

¹²³⁴ Selim Sabit Efendi'nin görüşleri için bkz. Mustafa Şanal, “Selim Efendi'nin Öğretim Yöntemleri ile Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **Millî Eğitim**, MEB Yay., S. 158, Bahar 2003, Ankara, s. 205-220; Cavit Binbaşoğlu, **Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi**, MEB Yay., İstanbul, 1995, s. 28-32.

¹²³⁵ Akyüz, “Cumhuriyete Gelinceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, s. 15.

¹²³⁶ Sami Bey'in görüşleri için bkz. Binbaşoğlu, **Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi**, s. 51-53.

mevkilerde bulunan öğrenciye muallim-i evvel tarafından tahsinname verilecektir. Altı ay boyunca sürekli derslerde başarı gösteren ve edepli olan çocuğa tahsinname verilmesinden başka sınıfın en birinci mevkisine oturtularak başarısı, muallim tarafından tüm sınıfa duyurulur. Ayrıca dersanelerde bulunan özel bir levhaya adı celî yazı ile yazılacaktır¹²³⁷.

Yukarıda bahsi geçen nizamnâmeden de anlaşılacağı üzere, mekteplerde en basit ödüllendirme yöntemi, öğretmenin başarılı ve terbiyeli öğrenciyi bulunduğu yerden kaldırıp kendi yanına oturtması, onu sözlü olarak takdir etmesi şeklinde olurdu¹²³⁸. Diğer öğrencileri teşvik etmesi bakımından basit ama etkili olan bu yöntemden başka, daha kurumsal uygulamalar da mevcuttu. Rüşdiye mekteplerinde, imtihanları yapılan öğrencilerden “isbat-ı iktidar” edenlere şevk ve gayretlerini artırmak için “alâmet-i imtizâiye” olarak kitap ve risaleler verilirdi¹²³⁹. Bu kitaplar çoğu zaman Nezâret tarafından verilmekle birlikte kimi zaman bölge ahalisi tarafından da temin edilebiliyordu. Örneğin Midilli Rüşdiyesi öğrencilerinin imtihanları yapıldığında, ahaliden Hekim Kantarcı, öğrencilere teşvik amaçlı kitaplar hediye etmiş ve öğrencilerin jimnastik talimleri için gereken edevat için de para yardımında bulunmuştu¹²⁴⁰. Yine Mamuretü’l aziz Mekteb-i Rüşdiyesi öğrencilerinin yapılan imtihanda başarılı olanları, uygun birtakım hediyelerle taltif edilmişlerdi¹²⁴¹.

Ödüllendirmenin, eğitimin ana politikalarından biri olduğunu, aksi durumlarda uyarıda bulunulduğunu 1873’te Tuna örneğinde görüyoruz. Öyle ki, Meclis-i Maârif, Tuna vilâyetinden gelen imtihan cetvellerinde, rüşdiye mektebi öğrencilerinin hiçbirine mükâfat ve zikr-i cemil verilmemiş olduğunu fark edince bundan sonra öğrencilerin onda birine mükâfat ve onda ikisine de

¹²³⁷ “Umûm Mekâtib-i Rüşdiyenin Nizamnâme-i Dâhilisi”nde öğrencilere verilecek mükâfatlar için bkz. **Düstûr – I. Tertip**, C. II, s. 256.

¹²³⁸ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 22.

¹²³⁹ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 72, (25 Ca 1287 / 22 Ağustos 1870) Evr. Nu: yok.

¹²⁴⁰ **BOA. MF. MKT., 30/127**, (23 C 1292 / 26 Temmuz 1875).

¹²⁴¹ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1072**, s. 61, (23 B 1293 / 13 Ağustos 1876) Evr. Nu: 48.

zıkr-i cemil verilmesi konusunda muallime uyarı tebligatı göndermişti¹²⁴². Devlet, öğrencileri bu şekilde teşvik etmeyi amaçlıyordu. Bunun için 1877 senesinde öğretmenlere yapılan tebligatta, imtihanlar neticesinde başarılı olan öğrencilere güzel sözler söylenmesi, başarısız öğrencilere ise gayret göstermeleri için nasihatte bulunulması gerektiği bildiriliyordu¹²⁴³.

Bilinçli bazı yerel yöneticiler de öğrencileri ödüllendirme konusunda çaba sarf etmişlerdir. 1866 senesinde ülkenin pek çok yerindeki rüşdiye mekteplerinde imtihanların yapıldığına dair bir haberde; Şâm-ı Şerîf, Sivas, Kastamonu, Prizren, Gelibolu ve Bursa rüşdiyelerindeki öğrencilere vali, mutasarrıf paşalar ve mahallî memurlar tarafından uygun hediyeler ve hatta mükemmel bir ziyafet verildiği bilgisi yer almaktaydı¹²⁴⁴. Bu tür haberlere gazetelerde yer vermekle diğer idarecilere örnek olma amacı güdülmüş olsa gerektir.

Ülke genelinde pek çok yerde rüşdiye mekteplerinin imtihanları büyük bir gösterişle ve bölgenin ileri gelenlerinin katıldığı törenlerle yapılmış, padişaha dualar edilmiş ve başarılı öğrencilere çeşitli hediyeler verilmiştir. İşkodra Rüşdiye Mektebi öğrencilerinin resmî imtihanları yapıldığında, öğrencilerin çoğu sorulara doğru cevap vererek aferine nail olmuş ve içlerinden 4. sene öğrencilerinden olup derslerini bitiren 22 öğrenciye şehadetname verilmiştir. Ayrıca her sınıfın birinci, ikinci ve üçüncülerine saat, yazı takımı ve kitap ile boya takımları hediye olarak verilmiştir. Bunun ardından bütün öğrenciler adına bir nutuk okunmuş, asâkir-i şahane ile bir

¹²⁴² BOA. MF.MKT., 14/110, (07 L 1290 / 28 Kasım 1873).

¹²⁴³ BOA. MF.MKT., 50/129, (05 Ş 1294 / 14 Ağustos 1877).

¹²⁴⁴ Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak ...*, s. 221 (Tasvir-i Efkâr, 22 N 1282 / 8 II 1866'dan aktaran); Tuna Gazetesi'nin 29 Aralık 1865 tarihli sayısında Köstendil Rüşdiye Mektebi'nin yapılan imtihanda başarılı olan öğrencilerine Dergah-ı Âli kapıcıbaşlarından Mahmud Ağa Akif tarafından çeşitli atıyyeler verildiğini görüyoruz ki, gazete bu davranışı şayan-ı takdir bulmuştur. Mithat Paşa'nın, Tuna Gazetesi'nde 21 Temmuz 1865 tarihli 21. sayısında yer alan buyruktusu için bkz. Memişoğlu, *a.g.e.*, s. 48-49.

bando ve muzika ve orada hazır bulunanlarla tüm öğrenciler tarafından üç defa “Padişahım Çok Yaşa” duası söylenmişti¹²⁴⁵.

1908 senesinde devlet, rüşdiye ve ibtidâi öğrencilerine mükâfat olarak verilecek toplam 7.000 adet kitap ve risalenin ciltlenmesi için münakasa yoluna gitmişti¹²⁴⁶. Bunların dışında rüşdiye ve ibtidâiye mektepleri için takdir varakaları verilmiştir. Öyle ki, Meclis-i Kebîr-i Maârif, 1909 senesinde aldığı kararla 120.000 “varaka-i takdiriye” hazırlatmıştır¹²⁴⁷.

Rüşdiye mekteplerinde verilen ödül belgelerinden biri de tahsinnamedir. Yapılan imtihanlarda “*isbat-ı sa’y ve zekâ*” eden öğrencileri teşvik etmesi için “tahsinname” adlı belgeler veriliyordu. Tahsinname verilmesi Nizamnâme’de yer almasına rağmen, bu gibi şeylerin tedarikinin merkezden değil mahallinden gerçekleştirilmesi bekleniyordu¹²⁴⁸. Tepeyran hatıralarında; Isparta Rüşdiyesi’nde imtihanlardan sonra her yıl farklı renkte, kırmızı, sarı, yeşil kâğıtlara basılı olarak tahsinname verildiğini anlatır. Birkaç ay sonra Antalya’ya giden Tepeyran, kendisine verilen bu tahsinname sayesinde dördüncü sınıftan (yani birinci sınıftan) mektebe kaydolmuştur¹²⁴⁹.

Öğrencileri çalışmaya teşvik için yapılan uygulamalardan biri olan aferin varakası, askerî rüşdiyelerde de veriliyordu. Ziya Gökalp’in askerî rüşdiyenin ikinci senesinden bahsederken hesap mualliminin derste çözülmek üzere birtakım hesap meseleleri verdiğini ve halledene mükâfat

¹²⁴⁵ İşkodra Maârif Müdürü’nün Maârif-i Umûmiye Nezâreti Celilesi’ne yazdığı bu yazı için bkz. **BOA. MF.İBT.**, 30/80, (11 M 1310 / 04 Ağustos 1892); Özel bir okul olan Şemsü’l Mekâtîp’te tevzi-i mükâfat merasiminde yaldızlı kitaplar, nadir olarak da saat, yazı takımı verilmekteydi. Törelerden önce de, mükâfat alacak öğrencilerin isimlerini, sınıflarını ve derslerini gösterir bir fihrist davetlilere dağıtılır, bu şekilde halkın mektebe rağbet etmesi sağlanırdı. Bkz. Nasuhoğlu, **a.g.e.**, s. 109-110; Tevzi-i mükâfat töreni hakkında ayrıca bkz. Yücel, **Geçtiğim Günlerden**, s. 120.

¹²⁴⁶ **BOA. MF.MKB.**, 153/94, (1325 / 1907/1908).

¹²⁴⁷ “...120 bin varaka-i takdriyenin masârif-i tabiiyesi olan 1.620 guruşun akçe farkı bi’t tenzil mütebaki 1.539 guruşun ber mucib-i derkenar 324 senesi kütüp ve harita tabiiyesi tertibine zam olunan mebaligden icra-yı mahsubiyle evrak-ı mezkûrenin Matbaa-i Amire’ye tab’ ettirilmesi hususunun muhasebeye emr u havale buyurulması babında.” Bkz. **BOA. MF.MKB.**, 177/160, (29 S 1327 / 22 Mart 1909).

¹²⁴⁸ Aydın Maârif Müdürlüğü’nün 1.000 adet tahsinname isteği de, bunların mahallinden karşılanması gerektiği belirtilerek reddedilmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKT.**, 179/119, (20 S 1311 / 01 Eylül 1893).

¹²⁴⁹ Tepeyran, **a.g.e.**, s. 14-21.

olarak “aferin varakası”¹²⁵⁰ vereceğini vaadettiğini söyler. Ali Ekrem Bolayır da Fatih Askerî Rüşdiyesi’nde iki aferin varakası almıştır¹²⁵¹. Dr. Rıza Nur, rüşdiyenin son sınıfına geçerken sınav olduklarını ve bu sınavda başarılı olduğu için kreple sarılı kurdele ile bağlı on kitap mükâfat kazandığını ve 14 yaşında birçok mükâfat kazanmış olarak rüşdiyeden şهادetname aldığını¹²⁵² söyler. Sene sonunda yapılan imtihanında sınıfı geçip 10 numara alanlara da yıldızlı kitap hediye edilmekteydi. Hasan Âli Yücel hatıralarında, “Ahlâk-ı Hamîde”, “Coğrafyayı Tabii” gibi 10 -15 kitap kazandığını anlatır¹²⁵³. ki tüm bu örnekler, rüşdiyelerde ödüllendirme mekanizmasının işlediğini gösterir.

Özel okullarda da ödüllendirmeler benzer şekillerdeydi. Şemsü’l Mekâtib’e giden Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, burada aferin verildiğini, beş aferin varakası alana bir tahsinname, beş tahsinname alana bir imtiyaz, beş imtiyaz alana yıldızlı, kıymettar bir kitap verildiğini anlatır. Hele hele hüsn-i ahlâktan verilen aferinler, derste verilenlerden daha da üstün tutulurdu¹²⁵⁴. Hasan Âli Yücel ise bir tahsinin dört aferin, bir imtiyazın dört tahsin yerine geçtiğini, müdürün imzasını taşıyan yıldızlı kâğıtlar olduğunu ve para gibi kıymetleri olduğunu söyler. Zira öğrenci tevkif alırsa ve önceden bir aferini varsa, bu, onun cezadan kurtulmasını sağlıyordu¹²⁵⁵.

Özel okul konumundaki Numune-i Terakki Mektebi’nin rüşdiye 3. sınıfına başlayan Tengirşenk, üç ay sonra yapılan özel imtihanında sınıfın

¹²⁵⁰ Sivil bir mektep olan Fatih Rüşdiyesi’nde okuyan İ. Hakkı Sunata da kitabında çalışan öğrencilerine verilen “Aferin” belgesinden söz etmektedir. Kitapta yer alan “Aferin” belgelerinin resimleri ekte verilmiştir. Bkz. Sunata, **a.g.e.**, s. 160, 187. “Aferin” belgesinden söz eden Akyüz, bunların üzerindeki hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet, kelimelerine dikkat çeker ve küçük bir öğrenci belgesinde dahi siyasal rejimin kendi ilkelerini hatırlatarak öğrencinin zihninde yer etmeyi amaçladığı yorumunu yapar. Bkz. Akyüz, “Cumhuriyete Ginceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, s. 15.

¹²⁵¹ **Ali Ekrem Bolayır’ın Hâtıraları**, s. 42.

¹²⁵² Yazar, mükâfat olarak verilen kitapların ise uygun olmadığını ve bu kitapları verenlerin düşüncesiz adamlar olduğunu söyler. Bkz. Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, s. 77.

¹²⁵³ Yücel, **Geçtiğim Günlerden**, s. 121.

¹²⁵⁴ Nasuhoğlu, **a.g.e.**, s. 105.

¹²⁵⁵ Hem o dönemdeki uygulama hakkında hem de Hasan Âli Yücel’in Cumhuriyet Döneminde bakan olarak görev yaptığı sırada bu teşvik edici unsurlar hakkındaki teklifleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel, **Geçtiğim Günlerden**, s. 119-120.

birincisi olduğundan okul idaresinin ikinci üç aylık ücreti almayıp kendisini mükâfatlandırdığını anlatır. Sonra da başarısından dolayı hep şeref öğrencisi olarak parasız okumuştur. Yazar, genel imtihanlar bittiğinde mükâfat dağıtma töreni yapıldığını, bu törende velilerin hazır bulunduğunu, törende mükâfat almak için ismi söylenen öğrencinin yerinden kalkıp yüksek mermer yere çıkıp mükâfatını aldığını ve diğer taraftan indiğini anlatır. Mükâfat üçü aştıktan sonra mızıka ile hafif hafif alkışlanmakta, mükâfat fazlalaşırsa herkesle birlikte mızıka da coşmakta ve alkış tufanı olmaktadır. Tengirşenk, on üç dersin on birinden birinci olup mükâfat aldığını, yalnız Kur'an-ı Kerim ve yazıdan numarası kırık olduğunu ama yine de Numune-i Terakki gibi bir mektebin birincisi olduğunu hatıralarında anlatır¹²⁵⁶. Özel okul statüsünde olan bu okuldaki uygulamanın genel rüşdiyelerde de aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat yukarıdaki diğer örneklerle bakıldığında genel rüşdiyelerde, askerî rüşdiyelerde ve özel rüşdiyelerde benzer ödüllendirme şekillerinin ve ödül belgelerinin olduğu görülmektedir.

3.3.4. Öğrencilere Verilen Cezalar

Dönemin ünlü pedagogu Selim Sabit Efendi öğrencilere verilecek cezalar hakkındaki görüşlerini *Rehnüma-yı Muallimin* adlı kitabında, "Mücâzata Dair" başlığı altında ele almıştır. Öğrencilere nasihat etme, uygun bir dille takdir etme, bulunduğu şubede en aşağı yere oturtma, şubesinden ayırıp derse çalıştırma, kitaplarını elinden alıp ayakta tutma, teneffüs ve yemek saatlerinde sınıfta alıkoyma, velisi ile görüşüp belirli bir süre okuldan uzaklaştırma gibi cezaların verilebileceğini söylemiştir. Fakat bunları söylerken tenbih, nasihat, takdir yoluyla düzeltilebilecekse diğerlerine başvurulmaması gerektiğini de eklemiştir¹²⁵⁷.

¹²⁵⁶ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 23, 25; 1880'lerde yirmi-otuz odalı konaklar kiralanarak açılan ve her birinin kendine özgü nitelikleri olan özel okullardan bazıları şunlardır: Şemsü'l Maârif, Numune-i Terakki, Rehber-i Marifet, Darü'l Talim, Darü'l Tedris. Bkz. Tekeli, **a.g.e.**, s. 76.

¹²⁵⁷ Şanal, **a.g.m.**, s. 205-220.

1877-1891 yılları arasında muhtelif tarihlerde toplamda 9 yılı aşkın bir süre Maârif Bakanlığı yapmış olan Münif Paşa¹²⁵⁸, çocuğun “dayak ile terbiye edilmesi”nin yanlışlığına dikkat çekmiş ve henüz nazik vücuda sahip olan çocuklara, böyle bir cezanın reva görülmemesi gerektiğini savunmuştur. Cezalandırılmasını gerektiren davranış sergileyen çocuğun öncelikle uygun bir dille uyarılabileceğini – ki, kimi zaman bu dil pek çok değnekten daha tesirlidir - daha sonra oturduğu yerin değiştirilebileceğini veya *“kabahatine göre yirmi-otuz ve daha ziyade def’a yazmağa mecbur etmek”* gibi cezalar verilebileceğini söylemiştir. Münif Paşa, dayağa maruz kalan çocuğun izzet-i nefsinin koruyamayacağını söyler ve dayak hakkında şu ifadelerle yer verir: *“Bunun vücudca iras edebileceği mazarrat şöyle dursun, su-i tesirât-ı maneviyesi dahi derkârdır”*¹²⁵⁹. Böylelikle dayağın, çocuğun bedenlen değil de ruhen gördüğü zarar sebebiyle kabul edilemez bir cezalandırma şekli olduğunu görüşünü savunmuştur.

Rüşdiye Mektepleri Dâhili Nizamnâmesi’nde de öğrencilere verilecek cezaların neler olduğuna dair bilgilere yer verilmiştir. Buna göre, tokat, şamar ve falaka gibi cismani cezalar mekteplerde kesinlikle yasaktır. Öğrencilerden biri ödevini gerektiği gibi yapmadığı veya haftada bir defa mektebi terk ettiği durumda, kendisine muallimi tarafından tenbih ve nasihat edilecek ve teneffüs saatinde ders çalıştırılacaktır. Öğrenci bir hafta dersine çalışmazsa sınıfın mücazât mevkiine oturtulacak ve bir hafta boyunca teneffüslerde mücâzat dersine çalıştırılacaktır. Bir ay boyunca dersine çalışmayan veya haftada iki üç kez mektebe gelmeyen öğrenci için muallim-i evvel, velisine haber verip öğrencinin bir özrü olup olmadığını soracak ve ciddi bir özrü olmadığı anlaşıldığında kaç gün gelmediyse o kadar gün teneffüslerde ders çalıştırılacak ve devamsız olduğu, ceza tahtasına yazılarak bir hafta mektepten uzaklaştırılacaktır. Üç ay özürsüz devamsızlık yapan öğrenci mektepten ihraç edilecektir. Bir öğrenci arkadaşlarına sözlü veya fiilî olarak zarar verdiği veya bir diğerinin eşyasına hasar verdiği zaman elinde

¹²⁵⁸ Münif Paşa’nın eğitim hakkındaki görüşleri ile ilgili olarak bkz. M. Kayahan Özgül, **Münif Paşa**, Elips Yay., İstanbul, 2005, s. 195-206.

¹²⁵⁹ Münif Paşa, “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan”, **Mecmua-i Fünûn**, 1279, C. 1, S. 5, s. 184-185.

tahsinname varsa alınacak, yoksa muallim tarafından açıkça azarlanacak ve zarar verdiği eşya tazmin ettirilecektir. Bir çocuk büyük bir kabahat ya da cinayet işlerse İstanbul'da ise Maârif Nezâreti'ne, eyaletlerde ise mahallî hükûmete danışılacaktır¹²⁶⁰.

En hafif cezalar olan yaramaz öğrencinin yerinin değiştirilmesi¹²⁶¹ veya sözlü ikazda bulunulmasının¹²⁶² yanı sıra yasak olmasına rağmen en çok falaka cezasının uygulandığı anlaşılmaktadır. Gerek sıbyan¹²⁶³ gerekse rüşdiye mekteplerinde öne çıkan bu cezalandırmayla ilgili en somut örnekleri hatıralarda görürüz. Falaka hakkında hatıralarına yer veren Ahmet Rasim, dayanın sıbyan mekteplerinde uygulanandan başka, rüşdiye, idadi ve aliyye mekteplerinde farklı türlerinin olduğunu söyler. Bunlardan en meşhuru ise “divan dayacı”dır¹²⁶⁴. Kendisi de mahalle mektebinde falaka cezasına maruz kalan Ahmet Rasim, bu olaydan o kadar etkilenmiştir ki, altmış yaşını geçmiş olmasına rağmen elli dört sene evvel yani altı yaşında iken kendisini falakaya yatıran Hâfızpaşa Mektebi Hocası Hâfız İsmail Efendi'ye Fatiha okumanın hatırına dahi gelmediğini söyler¹²⁶⁵. Mustafa Kemal Atatürk de, Selânik Mülkiye Rüşdiyesi'nde iken matematik öğretmeni “Kaymak Hafız” diye anılan

¹²⁶⁰ “Umûm Mekâtib-i Rüşdiyenin Nizamnâme-i Dâhilisi”nde öğrencilere verilecek cezalarla ilgili maddeler için bkz. **Düstûr – I. Tertip**, C. II, s. 256-257.

¹²⁶¹ Nesimi Yazıcı, **a.g.m.**, s. 22.

¹²⁶² Denizli Rüşdiyesi örneği için bkz. **BOA. MF.MKT., 42/1**, (01 Ş 1293 / 21 Ağustos 1876).

¹²⁶³ Sıbyan mekteplerindeki falaka cezası ve bu cezadan duyulan korkuya bir örnek olarak bkz. Muallim Naci, **Ömer'in Çocukluğu-Muallim Naci'nin Çocukluk Hatıraları**, Yay. Haz.: Selim Gündüzalp, Zafer Yay., İstanbul, 2008, s. 44 ve sonrası; Ömer Seyfettin, Halide Edip Adıvar gibi bazı kişilerin hatıraları için ayrıca bkz. Kara, Birinci, **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri**; Esasen daha 1847/1848 (1263) senesinde sıbyan mektepleri için düzenlenen “*Etfalin Talim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Vechile Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hâceleri Efendilere İta Olunacak Talimat*”ta da dayak men edilmişti. Fakat anlaşılan o ki, bu sadece kâğıt üzerinde kalmıştır. Talimatnamenin tamamı için bkz. Berker, **a.g.e.**, s. 28-35.

¹²⁶⁴ Herkesin huzurunda gerçekleşen bu dayığa sebep olan suç ve bu suçu işleyen öğrencinin kaç adet dayak yiyeceği “Emirler Defteri” denen ceza ve mükâfatların yazıldığı bir deftere kaydedilirdi Ahmed Rasim'in bu dayak hakkındaki tasvirleri için bkz. Ahmed Rasim, **Falaka**, Haz.: Sedit Yüksel, MEB Basımevi, Ankara, 1969, s. 121-124. Böyle bir cezalandırmayı insanlık şerefiyle bağdaştıramayan Ahmed Rasim, “*Bütün mektep talebesi önünde böylesine bir haysiyet kırıcı bir muameleye uğramış olan bir çocuk, bir genç, acaba o mektep ve meydana hakkında bu dayaktan sonra ne düşünür, orasını da siz düşünün*” diyerek cezalandırma şeklinin psikolojik boyutlarına dikkat çeker. Bkz. **a.g.e.**, s. 122.

¹²⁶⁵ Muzaffer Gökman, **İstanbul'u Yaşayan ve Yaşatan Adam Ahmet Rasim**, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., C. I, İstanbul, 1989, s. 13-14.

Hüseyin Efendi tarafından kavga edip gürültü çıkardığı ve disiplinsizliğe sebep olduğu için cezalandırılmıştır. Hocası tarafından bile olsa bu durumu insanlık haysiyet ve vekarına yedirememiş, büyükannesi Ayşe Hanım tarafından çok geçmeden bu okuldan alınmıştır¹²⁶⁶. Münif Paşa'nın görüşünü destekler mahiyetteki bu son iki örnek, çocuklar üzerinde dayağın ne kadar derin izler bırakabileceğini göstermektedir.

1860'lı yıllarda Hisar Rüşdiyesi'ne devam eden ünlü yazar Abdülhak Hamid, burada öğrencilere verilen cezalardan bahsederken aslında derslere de eleştirel bir bakış sunar. *“Yalnız bazı çocukların ayaklarına falaka dersi verildiğini görüyordum. Ne öğreneceklerdi? Neyi öğrenmemişlerdi? Niçin dayak yiyorlardı? Derslerini yapmamışlar, bellememişler de onun için. Fakat hangi ders? Her halde hoca efendinin verdiği ders, bana pek ters görünmüştü.”* diyen Abdülhak Hamid, bu cezalandırma şekline karşı şaşkınlığını dile getirirken ve *“ben şükür öyle bir tersliğe maruz olmadım”*¹²⁶⁷ diyerek de sevinir.

Rüşdiye mekteplerinde sadece okul içindeki davranışlar sebebiyle değil, okul dışındaki uygunsuz davranışlar sebebiyle de öğrencilerin cezalandırıldığına rastlıyoruz. İ. Hakkı Sunata, bir gün taburu erkenden dağıtıp arkadaşlarıyla gezmeye gittiğini, bunu müdürün görmesi üzerine ertesi gün teneffüste müdür tarafından çağrılarak postayı vakitsiz dağıttığı için ceza aldığını, o gün teneffüslere inemediğini, hatta öğle yemeğinden bile mahrum kaldığını anlatır. Başka bir gün de müdürün kendisini Fatih Camii içinde kovalamaca oynarken gördüğünü ve ertesi gün yine ceza aldığını

¹²⁶⁶ Şapolyo, *Atatürk'ün Hayatı*, s. 17; Cebesoy, *a.g.e.*, s. 6; Unat, *a.g.m.* s. 82-83; Özkaya vd., *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 2003, s. 12. Mustafa Kemal, Harp Okulu'nda öğrenci iken, “Kaymak Hafız” diye anılan Hüseyin Efendi'yi çoktan affettiğini, mülkiye rüşdiyesinden ayrılmasında bu hocanın kaba ve insafsız hareketinin başlıca rol oynadığını söyleyecektir. Bkz. Akyüz, *Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri*, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. IV, S. 10, Kasım 1987, s. 72; Sönmez, *a.g.e.*, s. 49.

¹²⁶⁷ Hamid, Hisar Mektebi'nde geçirdiği kısa müddetin kendisine uzun geldiğini söylemektedir. Bkz. *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, s. 21-23; Sıbyan mekteplerindeki cezalandırma şekilleri ve falaka cezası için ayrıca bkz. Ertur, *a.g.e.*, s. 7; Falaka sadece erkek öğrenciler için uygulanmaktaydı. Kız çocukları için falaka, ar ve hayâ ile ilgili olarak yasaklanmış, kızların belki çubukla ellerine ve ayaklarına vurulması söz konusu olmuştur. Bkz. Sakaoğlu, “Tanzimat Okulları”, s. 27.

söyler¹²⁶⁸. Burada sözü edilen uygulamaların tüm rüşdiyelerde uygulandığını söylemek mümkün değil ama disipline yönelik bu tür uygulamaların olduğu da anlaşılmaktadır.

Falaka hakkında pek çok olumsuz hatıradan söz etmek mümkünse de, böyle bir cezanın okullarında uygulanmadığını iddia eden hatıralar da mevcuttur. Urfa Rüşdiyesi'nde okuyan M. Rauf İnan, sözü çok edilen falakanın kendi okullarında olmadığını belirtir¹²⁶⁹.

Askerî rüşdiyelerde de dayanın en sık kullanılan cezalandırma şekli olduğunu yine hatıralarda görmek mümkündür. Ali Ekrem Bolayır, Fatih Askerî Rüşdiyesi'nin disiplinli oluşundan söz ederken, burada hem dayak hem de hapis cezası¹²⁷⁰ olduğunu söyler. Ziya Gökalp de askerî rüşdiyede ceza olarak avuçlarına değnekle on on beş darbe vurulduğunu söyler. Burada ilginç olan öğrencilerin ruh hâlidir. Çünkü o yaştaki askerî rüşdiye öğrencilerinin dayak yemenin şerefe mugayir olduğunu hiç düşünmedikleri, bilakis acıya tahammül göstermeyi yiğitlik saydıkları anlaşılmaktadır¹²⁷¹.

¹²⁶⁸ Sunata, **a.g.e.**, s. 182, 183.

¹²⁶⁹ Karakaş, **a.g.e.**, s. 150.

¹²⁷⁰ Burada *söz edilen hapis cezası*, “müdür beyin odasına giden yolda sıra ile dizilmiş, tabut gibi dar dolaplar” diye tarif edilen dolaplarda uygulanırdı. Ali Ekrem Bolayır, kendisinin de bir gün bu dolaplarda hapis edildiğini anlatır. Bkz. **Ali Ekrem Bolayır'ın Hâtıraları**, s. 42. Bu uygulamadan Beşiktaş Askerî Rüşdiyesi'nde okumuş olan Celal Esat Arseven de söz eder. Bu cezadan “*dolap hapsi*” diye bahseden Arseven, cezaların ağır oluşuyla ilgili olarak da şu ifadelerle yer verir: “Cezalar çok ağırdı Falaka, meydan dayığı, dolap hapsi, üniformanın düğmeleri sökülerek mektepten tarda kadar, kabahatin cinsine göre, cezaların bütün dereceleri tatbik olunurdu.” Bkz. Arseven, **a.g.e.**, s. 36; Tefik Sağlam ise Soğukçeşme Rüşdiyesi'nde hapis cezasının olmadığını, bu maksatla yapılmış dolaplar olduğu halde, burada kimsenin hapis olarak kaldığını görmediğini söyler. Bkz. Sağlam, **a.g.e.**, s. 37; Ahmet Muhtar Nasuhoğlu, özel bir okul olan Şemsü'l Mekâtib'de “Daru'l mücazât” denilen karanlık bir oda olduğunu, cezalandırılacak öğrencinin burada yarım ya da bir saat kadar tek ayak üstünde tutulduğunu anlatır. Fakat böyle bir ceza çok az görülürdü ve genellikle ahlâki konularla ilgili terbiye etmek için öğrenciler buraya konulurlardı. Yoksa asıl en ağır ceza tüm öğrencilerin tahkirine maruz bırakılmaktı. Bkz. Nasuhoğlu, **a.g.e.**, s. 107.

¹²⁷¹ Ziya Gökalp, **Makaleler V**, s. 141-146. Gökalp bu konuda şunları söyler: “Hangimiz, elimizin değnek darbeleri altında kızarmasına rağmen, yüzümüzü ekşitmez, lâkayt bir vaziyet gösterirsek, içimizde o, kahraman tanınırdı. Böyle bir kahraman tanınmak için hepimizde büyük bir zevk vardı. Bu hâlin bir neticesi olarak, içimizde yalan söylemek de azalıyordu; çünkü çocuğu yalana sevk eden başlıca korku, cezâ korkusudur. Meselâ ben, dâhiliye zâbitleri arasında ‘hiç yalan söylemez’ diye tanınmışım. Filhakika, cezâyı dâvet eden hiçbir kabahatimi saklamaz. Elimi değneğe karşı metanetle açar, bu ıstıraplı spora mukavemet gösterdikçe daha çok metin olduğuna kanaat getirirdim.” Oysa Gökalp, iki sene sonra gittiği mülkiye idadisinde bambaşka bir ruh hâline bürünecektir. Millet, vatan mefkûreleri, hürriyet, müsâvât aşkları uyanmış, insanların dayak yemek

Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi'nde de başlıca cezalandırma aracının dayak olduğunu söyleyen Tevfik Sağlam, dâhiliye zabitlerinin ellerinde değneklerle gezdiğini, kabahat yapan çocukları hemen cezalandırdıklarını anlatır. Burada kulak çekmek, tokat atmak, sırta değnekle vurmak gibi hafif cezaların yanı sıra dâhiliye zabitanın odasına çağrılıp dayak atıldığının da olduğunu söyler¹²⁷². Aynı mektepte okumuş olan Dr. Rıza Nur da Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde falaka cezasının olduğundan söz etmektedir. Bir gün başmuallimin, sınıfa kızdığı için 20 kişinin hepsini falakaya takıp dövmek istediği anlatır. Başmuallim, öğrencileri sırtüstü yatırıp ayaklarını kaldırtıp falakaya geçirir. Rıza Nur, falakanın kalın bir sopa olduğunu, iki ucuna bir ip bağlandığını, sırtüstü yatırılıp ayakların bu ipe geçirildiğini ve değneğin bükülerek ayakların sabitlendirildiğini anlatır. O, sıra kendisine geldiğinde *“ben hayvan değilim ki dayak yiyeyim”* diyerek kitaplarını atıp mektepten çıkmış ve birkaç gün okula gitmemiştir¹²⁷³.

Falaka, gayr-i Müslim mekteplerinde de kullanılan bir cezalandırma şekliydi¹²⁷⁴.

Edirne'de askerî rüşdiyede okuyan Rahmi Apak da, dâhiliye zabiti denilen idarecilerin ellerinin sopalı olduğunu, oynama ve koşmanın bile suç sayıldığını ve bu yüzden kızılıcak ağacının dallarından kesilmiş sopalarla kendilerine vurduklarını söyler¹²⁷⁵. Askerî rüşdiyelerin yatılı olmayan öğrencilerinin takibi de sıkı bir şekilde yapılıyor, yapılan yoklamalarda evde

gibi bir zilletten münezzeh olması gerektiğine kanat getirmiştir. Nitekim bir gün bir mubassırın dershanede değnekle bir arkadaşlarına vurması üzerine hep birlikte gidip tüm mubassırların ve muavinlerin değneklerini kırmış, bir daha mektep idare heyetinden kimsenin değnek taşımayacağını idare heyetine tebliğ etmişler, bundan sonra mektep idaresi de değnek kullanmaya cesaret edememiştir.

¹²⁷² Sağlam, **a.g.e.**, s. 37-38.

¹²⁷³ Dr. Rıza Nur, **a.g.e.**, s. 70.

¹²⁷⁴ Ermeni mekteplerinde falakanın yanında öğrencileri disipline etmek için pazartesi mahkemeleri de uygulanmaktaydı. Öğrenciler, işledikleri suçtan dolayı buralarda yargılanırlardı. Bkz. Esma İğüs Parmaksız, “Ermeni Tarihçisi Arşak Alboyacıyan’ın Kayseri Ermenileri Tarihi Adlı Eserine Göre Kayseri’de XIX. Yüzyıl ile XX. Yüzyıl Başlarında Faaliyet Gösteren Ermeni Okulları”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C. II, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007, s. 142-143.

¹²⁷⁵ Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Yay., Ankara, 1988, s. 2.

olmamaları veya izin almaksızın sokağa çıkmaları hâlinde cezalandırıyorlardı¹²⁷⁶.

Yukarıda örnekleri görülmesine rağmen, aslında mekteplerde dayak atılması yasaktı. Bu bilindiğinden, okulda bulunan falaka ve değnek gibi ceza aletlerinin muallimler tarafından kullanıldığı anlaşılan bazı mektepler hakkında halk, şikâyetle bulunuyordu¹²⁷⁷.

Okullardaki cezalandırma şekillerinden biri de mektepten ihraçtı. Talebe arasında uygunsuz davranışlarda bulunanlar, nizama aykırı hâl ve hareketleri olanlar mektepten uzaklaştırılarak cezalandırılıyorlardı¹²⁷⁸. Bilhassa okullarda şiddet içerikli hareketlerde bulunan öğrenciler mektepten uzaklaştırıldıktan sonra bir daha mektebe kabul edilmiyorlardı. Şumnu Rüşdiye Mektebi'nin 4. sınıf öğrencilerinden olan Ali Efendizade Remzi, öğrenci İsmail'i kama ile yaraladığı için mektepten kovulmuştu. Bu kişinin yeniden mektebe alınması için pederinin uğraştığı anlaşılnca bu durum Meclis-i Maârif'e sorulmuş, fakat öğrenciler arasında bu gibilerin bulunması sakıncalı olacağından bu öğrencinin mektebe kabul edilemeyeceği Şumnu Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveline bildirilmiştir¹²⁷⁹. Mektepten ihraç cezası verilen öğrencilerin mektebe tekrar alınması, genellikle uygun görülmezken sonradan "ıslah-ı hâl" ettiğine dair şehadetname ile müracaat eden talebenin mektebe tekrar kabul edilmesine Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından izin verilmiştir¹²⁸⁰. Öğrencilerin devamsızlık yapmaları da mektepten ihraçlarını gerektiren durumlardan biriydi. Devamsızlık sebebiyle ihraç edilen öğrenciler,

¹²⁷⁶ Askerî rüşdiyelerde hangi durumlarda öğrencilere ceza verildiğini hakkında bkz. Gül, **a.g.m.**, s. 5-6.

¹²⁷⁷ Mahmudiye Rüşdiye Mektebi örneği için bkz. **BOA. MF.MKT.**, 72/42, (09 M 1299 / 01 Aralık 1881); Bu ve benzeri belgeler, 1847 yılında çıkarılan Sıbyan Mektebi Talimatnamesi ile falakanın yasaklandığını ve günlük hayatta uygulansa da resmî belgelerde "falaka" sözcüğüne rastlanmadığı iddiasını çürütmektedir. Bu iddia için bkz. Binbaşoğlu, **Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi**, MEB Yay., İstanbul, 1995, s. 9.

¹²⁷⁸ **BOA. MF.MKT.**, 27/211, (30 Ra 1292 / 06 Mayıs 1875); **BOA. MF.MKT.**, 29/47, (18 Ca 1292 / 22 Haziran 1875).

¹²⁷⁹ **BOA. MF.MKT.**, 35/43, (22 Ra 1293 / 17 Nisan 1876).

¹²⁸⁰ **BOA. MF.MKB.**, 105/20, (26 Za 1319 / 07 Mart 1902).

daha sonra pişman olup yeniden mektebe dönmek istediklerinde onların bu istekleri kabul görmüş ve liyakatlerine uygun bir sınıfa yerleştirilmişlerdir¹²⁸¹.

Mekteplerin yatılı bölümlerinde okuyan öğrenciler için uygulanan, öğrenciyi hafta tatilinden yoksun bırakan “izinsizlik” cezası da etkili cezalardan biriydi¹²⁸².

İki sene aynı sınıfta tekrar edip sınıfını geçemeyen öğrencilerin ise mektepten kaydı siliniyordu. Bunlardan askerî rüşdiye öğrencileri 18 yaşından küçük olmaları hâlinde askerliğe de elverişli olmadığından velilerine teslim ediliyorlardı¹²⁸³. Rüşdiye öğrencilerinden başka Dârümuallimîn-i Rüşdî öğrencileri hakkında da gerekli cezai işlemler yapılıyordu. Örneğin Mustafa Nuri Efendi, Dârümuallimîn-i Rüşdî şubesi müntehi sınıfı öğrencisi iken memleketine sürgün edilenlerden biriydi¹²⁸⁴.

Meşrutiyet’ten sonra yapılan düzenlemeye göre öğretmenler öğrencilerine izzet-i nefsi ikaz, münferiden ihtar ve tevbih, tenefüsten alıkoyma, geçici olarak uzaklaştırma (bu uzaklaştırma 3 günü geçemez, 3 günden fazla uzaklaştırma cezası ancak vilâyet tedrisât-ı ibtidâiye müfettişi tarafından verilebilir) gibi cezalar verebiliyorlardı. Cismâni cezalardan, saatlerce ayakta durdurmak, tokat atmak ve dövmek gibi cezalar kesin bir şekilde yasaklanmıştı. Nasihatle veya okul tarafından uygulanabilecek cezalarla durumunu düzeltmeyen çocukların ailelerine gerekli uyarılar yapılacaktı¹²⁸⁵.

¹²⁸¹ Urla Rüşdiye Mektebi muallimine yazılan yazı için bkz. **BOA. MF.MKT.**, 60/66, (08 Ra 1296/ 01 Mart 1879).

¹²⁸² Levend, **a.g.e.**, s. 23.

¹²⁸³ **BOA. ZB.**, 426/101, (09 Te 1322).

¹²⁸⁴ Bu kişi daha sonra yeniden İstanbul’a gelmiş, mahrec sınıfı adı verilen sınıfa kaydolmuş, fakat fakirlikten dolayı okuyamayacağı ve tam şهادetname alacağı bir sırada uzaklaştırılmasından dolayı mağdur olduğunu belirterek bir muallimliğe tayin edilmek isteğinde bulunmuştur. Bkz. **BOA. ZB.**, 340/96, (09 Ca 1327 / 29 Mayıs 1909).

¹²⁸⁵ **MİDM.** 6, 5, 4 ve 3 *Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus*, s. 129-130.

3.3.5. Sosyal Faaliyetler

Rüşdiye seviyesinde açılan iki mektepten biri olan Mekteb-i Maârif-i Adliye’de öğrencilerin gezip dolaşmaları için kimi zaman geziler düzenlenmekteydi. İstanbul’da mahalle mekteplerinde bulunan çocukların mesire ve bağlara gitmelerine ve gezip dolaşmalarına izin verilmiş, onlar da bunun tekrarlanmasını istemişlerdir. Mekteb-i Maârif-i Adliye’de ilim tahsil etmek için çabalayan 600’den fazla öğrenci de sıbyan hükmünde olduğundan geziyi onların istemesi de doğal görülmüştür. Bu yüzden Mekteb-i Maârif-i Adliye öğrencilerinin ferahlamaları için bir gün Küçük Su mesiresine gidecekleri ve yiyecekleri birkaç yiyeceğin ve üzüm, kavun ve karpuz gibi mevsim meyvelerinin temin edileceği ifade edilmiştir¹²⁸⁶. Böyle bir uygulamaya sonraki yıllarda rüşdiye mekteplerinde rastlanmamıştır.

İstanbul’daki rüşdiyeler de dâhil diğer mekteplerin öğrenci ve öğretmenleri, şehzadelerin sünnet düğünlerinde bulunuyorlardı. 1857 senesinde Sûr-ı Hümayûn-ı Şahane’nin birinci gününden on birinci gününe kadar tüm rüşdiye, sıbyan ve diğer milletlerin mekteplerinin öğrencilerinin Sûr-ı Hümayûn’a gelecekleri günleri, bu mekteplerin muallim, halife, sıbyan ve diğer hizmetlilerinin miktar ve adedlerini içeren defterlerin teşrifata bidirilmesi istenmiştir¹²⁸⁷.

Rüşdiye mekteplerindeki öğrencilerin gerek okumalarını ilerletmeleri gerekse düşünüp yorumlama yeteneklerini geliştirmeleri için bu mekteplere mümkün olduğu kadar gazete girmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Buna, ilk olarak Takvim-i Vekâyi nüshalarının rüşdiyelere gönderilmesiyle başlanmıştır.

¹²⁸⁶ BOA. İDH., 2/6, (28 C 1255 / 8 Eylül 1839); Bu belgeden anlaşılacağı üzere öğrenci sayısı Nizamname’de yer aldığı gibi 100 yatılı 100 gündüzlü değildir. Bu da, mektebe talebin yoğun olduğu ve öğrenci sayısının bu yüzden artmış olabileceği ihtimalini akla getiriyor. Yalnız buradaki 600 rakamının mektebin ilk kısmı olan sıbyan mektebi ile birlikte toplam rakamı belirttiği gözden kaçırılmamalıdır.

¹²⁸⁷ BOA. A. TŞF., 26/95, (27 L 1273 / 20 Haziran 1857) ve BOA. A. TŞF., 26/98, (03 Za 1273 / 25 Haziran 1857).

1874 tarihli Matbaa-i Âmire müdüriyetine yazılan yazıda, öğrencilerin Türkçe kıraate alışması için Takvim-i Vekâyi nüshasından rüşdiye mekteplerine birkaç nüsha gönderilmesi kararlaştırılmış olmasına rağmen bazı mekteplere gönderilmediğinin haber alındığı belirtiliyor, bu konuda hata yapılmaması için de takdim müvezzi'lerine (dağıtıcılarına) tenbihat yapılması isteniyordu¹²⁸⁸.

Daha sonraları bu uygulamanın vilâyetlerde devam ettirilmesi hususunda valiliklerden yardım alındığını görüyoruz. Vilâyetlere gönderilen yazılarla buralarda çıkarılan yerel gazetelerin rüşdiye mekteplerine gönderilerek öğrenciler tarafından mütalaa edilmesinin sağlanması isteniyordu¹²⁸⁹.

Rüşdiyelere gazete gönderilmesinin yanı sıra sıbyan ve rüşdiye öğrencileri için ayrıca gazeteler çıkarılıyordu. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye son sınıf öğrencilerinden Mehmet Memduh Efendi, sıbyan ve rüşdiye öğrencilerine ait bazı ilim ve ahlak konularına yer verileceği, kesinlikle politikaya dair haberlerin yer almayacağı, resimli bir gazete çıkarmak için Maârif Nezâreti ile görüşmeler yapmıştı. Haftada bir çıkarılacak “*Etfal*” adlı bu gazetenin öğrencilerin faydasına olacağı düşünülerek çıkarılmasına izin verilmiştir¹²⁹⁰.

Çocuklara yönelik bu tür dergilere¹²⁹¹ rüşdiye öğrencilerinin ilgisi olduğu anlaşıyor. Ahmet Mithat Efendi tarafından Selânik'te 1897 yılında çıkarılmaya başlanan, dönemin Avrupa çocuk dergiciliği standartlarından birçoğunu yakalamayı başarmış olan “*Çocuklara Rehber*” adlı dergiyi¹²⁹², Selânik Askerî Rüşdiyesi'nde öğrenci olan Mustafa Kemal de takip etmişti.

¹²⁸⁸ BOA. MF. MKT., 22/142, (08 Za 1291 / 17 Aralık 1874).

¹²⁸⁹ Nezâret'in Konya vilâyetine bu yönde gönderdiği yazı için bkz. BOA MF.MKT., 58/94, (03 Z 1295 / 28 Kasım 1878).

¹²⁹⁰ BOA. İ.DH., 967/76414, (21 M 1303 / 30 Ekim 1885).

¹²⁹¹ Çocuklara yönelik yayınlar hakkında bir inceleme için bkz. Hüseyin Şimşek, “XIX. Yüzyıl Çocuk Dergiciliği ve Eğitsel İşlevleri Üzerine”, *Millî Eğitim*, Temmuz Ağustos Eylül 2001, S. 151, s. 113-122.

¹²⁹² Lewis, Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan haftalığın rüşdiye öğrencileri arasında dağıtıldığını söyler. Bkz. Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 188.

Bu dergide öğrencilere sorular soruluyor, bir sonraki hafta doğru cevaplayanlar okullarının adlarıyla birlikte dergide yayımlanıyordu. Mustafa Kemal'in adına da, matematik ağırlıklı soruları doğru çözenler arasında sıkça rastlanıyordu¹²⁹³.

Rüşdiye öğrencileri ile ilgili bir diğer faaliyet alanı da resim sergisi idi. Bu tür faaliyetlerin taşrada örnekleri olduğunu söylemek ise pek mümkün görünmüyor. 1876 senesinde İstanbul ve bilâd-ı selâsedeki erkek rüşdiye mektepleri muallim-i evvellerine gönderilen bir yazıda, Amerika'da yapılacak bir sergiye gönderilmek üzere yetenekli öğrencilere yazı yazdırılıp resim yaptırılarak 15 gün içerisinde Meclis-i Maârif'e göndermeleri isteniyordu. Gönderilecek resimlerin mümkün olduğu kadar İstanbul, bilâd-ı selâse ve Boğaziçi'nde bulunan binaların ve meşhur yerlerin resmi olmasına gayret edilmesi de ayrıca belirtiliyordu¹²⁹⁴.

1910 senesinde de İsviçre resim muallimleri Dârülmuallimîn civarındaki tatbikat mektebinde bazı resimler teşhir etmişlerdi. İdadi ve rüşdiye mekteplerindeki resim muallimlerinin bu sergiyi ziyaret etmeleri tavsiye edilmişti¹²⁹⁵.

3.3.6. Öğrencilerin Ulaşım Araçlarını Kullanım Kolaylığı

İstanbul'daki öğrencilerin bir kısmı okullarına gitmek için toplu taşıma araçlarını kullanıyorlardı. Bu durum öğrencilerin velileri için ayrı bir masraf kalemi olduğundan Mirgün Rüşdiyesi'ne devam eden çocuklardan vapur

¹²⁹³ Sönmez, **a.g.e.**, s. 69-75; Hasan Âli Yücel de çocukken, Balkan Savaşları ile ilgili gözlemlerini yazdığı, "*İntikam olsun!*" adlı yazısını, "*Mektepli*" adlı bir çocuk dergisine göndermiş ve basılmış ilk yazısı bu olmuştur. Bkz. Yücel, **Geçtiğim Günlerden**, s. 101.

¹²⁹⁴ **BOA. MF. MKT., 32/151**, (07 Z 1292 / 04 Ocak 1876).

¹²⁹⁵ **BOA. MF. MKT., 1152/2**, (24 R 1328 / 04 Mayıs 1910).

ücretinin alınmaması için Mirgün yukarı sevahil ahalisi bir dilekçe vermiştir¹²⁹⁶.

Sonraki yıllarda rüşdiye mektebi öğrencilerine tramvayda kullanmak üzere paso verildiğini görüyoruz. 1904 senesinde rüşdiye mektebi öğrencileri Şirket-i Hayriye ve tramvay şirketlerince verilen pasolara sahiptiler¹²⁹⁷. İbtidâî, rüşdi ve idadi mektepleri öğrencilerinin vapur, şimendifer ve tramvay ile gelip gidenlere şirketler tarafından paso verilmesi usuldendi ve tüm şirketler buna uyuyordu. Fakat Rumeli Demiryolu Şirketi, yaşı 15'i geçmiş olan öğrencilere paso vermiyordu. Oysa yaşı ne olursa olsun öğrencinin böylesi bir kolaylıktan mahrum bırakılmaması gerekiyordu. İstanbul'daki ibtidâî, rüşdi, idadi, Mekteb-i Sultani ve Numune-i Terakki talebelerinin, yaşlarına bakılmaksızın paso verilmesi konusunda Rumeli Demiryolu Şirketi'nin, Ticaret ve Nafia Nezâreti tarafından uyarılması istenmişti¹²⁹⁸.

3.4. Öğretmenlerle ilgili Uygulamalar

Rüşdiye Mekteplerinin Dâhili Nizamnâmesi'nde, muallimlerin görev ve sorumlulukları açıkça belirtilmiş, mektebin idaresi muallim-i evvellere bırakılmıştı. Buna göre; mektebin muallim-i evveli öğrenciyi zapt u rabt altında tutacak, her türlü kanun ve nizamın güzel bir şekilde uygulanmasını sağlayacaktı. Muallim-i evveller belirlenen gün ve aylarda mektepte bulunmak zorundaydı ve Maârif Nezâreti'nden ruhsat almadıkça bir tarafa gitmeleri yasaktı. Olumsuz davranışlarda bulunan çocukları tekdir etmek, muallim-i evvelin hak ve selâhiyetleri arasındaydı. Bu gibi durumlarda dahi talebe *lisan-ı münasip* ile uyarılacak ve hiçbir halde şiddet kullanılmayacaktı. Teneffüs zamanlarında zararlı bir durum meydana gelmemesini sağlayacaktı. Derslerin nasıl işlendiğini ve öğrencilerin ders esnasındaki tavır ve hareketlerini görmek için haftada bir defa derslere gireceklerdir. Muallim-i

¹²⁹⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1420, s. 11, (23 M 1298 / 25 Aralık 1880) Evr. Nu: 2755.

¹²⁹⁷ BOA. MF.MKT., 779/50, (27 S 1322 / 13 Mayıs 1904).

¹²⁹⁸ BOA. MF.MKT., 990/45, (30 S 1325 / 13 Nisan 1907).

evveller, diğer muallimlerin kusurunu gördüğünde uyarma yetkisine sahipti. Bu uyarıların bir tesiri olmazsa, durumu Maârif Nezâreti'ne bildirecekti. Okuldaki demirbaşların kayıtlı olduğu defter, öğrencilerin ve velilerin isim ve adreslerinin yer aldığı defter, devam defterleri ve masraf defterleri de muallim-i evveller tarafından doldurulacaktı. Her rüşdiye mektebinin masarif-i müteferrikası da muallim-i evvelin sorumluluğundaydı. İstanbul ve bilâd-ı selâsedeki rüşdiye mektepleri muallim-i evvelleri ayda bir, taşra mekteplerindekiler ise üç ayda bir devam jurnalleri göndereceklerdi. Muallim-i evvel, sâni ve sâlisler mekteplerin açılmasından kapanmasına kadar mektepte bulunacaklardı. Muallim muavinleri de gelemeyecekleri durumlarda özürlerini muallim-i evvele bildirmek zorundaydılar. Muallimler derse başlamadan önce gelmeyen öğrencileri tespit etmek için yoklama yapacak, derse başlamadan önce, bir önceki dersle ilgili sorular öğrencilere yöneltilecekti. Muallimler sadece ders cetvellerindeki dersleri ve belirlenmiş kitapları okutmakla yükümlüydüler. Dersler hakkında değişikliğe gitme yetkisine sahip değillerdi. Muallim-i evvellerin özrü olduğu zaman muallim-i sâniler vekâlet edeceklerdi. Muallimlerin uzun bir süre mektebe gelemeyecek olmaları halinde durumu Nezâret'e bildirmeleri gerekmektedir. Öğrencinin mektebe kaydı veya mektepten ayrılması esnasında mektebin memurları hiçbir şekilde kendileri için bir şey talep etmeyecek, mektepleri için gerekli şeyler Nezâret'ten isteyeceklerdi¹²⁹⁹.

3.4.1. İmtihanlar

Bir kişinin rüşdiye mekteplerinde muallim-i evvel olabilmesi için ya Dârümuallimîn-i Rüşdî mezunu olması ya da Maârif Nizamnâmesi gereği ders cetvelinde yer alan derslerden imtihan vermesi gerekiyordu.

¹²⁹⁹ “Umûm Mekâtib-i Rüşdiyenin Nizamnâme-i Dâhilisi”nde yer alan muallimlerin vazifeleri için bkz. **Düstûr, I. Tertip**, C. II, s. 249-252.

Bir muallim-i sâninin muallim-i evvel olabilmesi için ise, İstanbul'a giderek burada imtihana girmesi gerekiyordu. Vodina Rüşdiye Mektebi'ndeki öğrencilerde görülen gelişme sebebiyle buraya bir muallim-i evvel atanması gündeme gelince, burada görevli muallim-i sâni Ahmed Efendi'nin liyakatli olduğu ve onun muallim-i evvel olabileceği düşünülmüştü. Fakat bu kişi Dârülmualimîn mezunu olmadığından, eğer muallim-i evvel olmak istiyorsa söz konusu dersleri vermesi gerektiği, bunun için de tatil zamanlarında Dersaadet'e gelerek imtihana girmesi gerektiği bildirilmişti¹³⁰⁰.

Taşra rüşdiye mekteplerindeki muallim-i sânilerin muallim-i evvel olabilmeleri için 6 sene hizmet etmiş olmaları gerektiği anlaşıyor. Bundan az hizmet etmiş olanlar ise sınava dahi alınmayacaklardı. İmtihan başvurularında hizmeti 6 seneden az olduğu görülenlerin boş yere zahmet edip müracaat etmemeleri gerektiği, Maârif Nezâreti idarelerine bildirilmesi için mektubi kalemine havale edilmiştir¹³⁰¹.

Dârülmualimîn mezunlarının çoğu zaman tercih etmediği taşra memuriyetlerine imtihan sonucunda başarılı olan muallim-i sânilerin ataması yapılıyordu. Bunlardan biri olan ve on sene rüşdiye mektebi muallimliğinde bulunan Bağdat Rüşdiye Mektebi muallim-i sâni Arif Hikmet Efendi, mümeyyizler huzurundaki imtihanda başarılı olmuş ve Meclis-i Kebîr-i Maârif kararıyla taşra rüşdiye mektebi muallim-i evvelliğine seçilmek üzere, aldığı notların yazıldığı bir ehliyetnamenin kendisine verilmesi istenmiştir¹³⁰².

Muallim-i sâni olmak isteyenler de sınava tabi tutuluyordu. Muallim-i sânilere mahsus bir imtihan cetveli vardı. Bu imtihanlarda belirli derslerden çok sayıda soru soruluyordu¹³⁰³. 1907 senesinde bu sınavda yer alacak dersler şöyleydi: *"Mekâtib-i rüşdiye muallim-i sânilerinin imtihanlarına mahsus ders cetveline göre; Kur'an-ı Kerim, tecvid, ulûm-ı dinîye, Arabî, Farisî, kavâ'id-i Osmanî, tarih-i Osmanî, coğrafya-yı umûmi, hesaptan kesr-i adî ve*

¹³⁰⁰ BOA. MF.MKT., 31/80, (13 Ş 1292 / 13 Eylül 1875).

¹³⁰¹ BOA. MF.MKT., 880/1, (06 B 1323 / 06 Eylül 1905).

¹³⁰² BOA. MF.MKB., 138/17, (01 M 1325 / 14 Şubat 1907).

¹³⁰³ BOA. MF.İST., 1/3, (26 S 1310 / 18 Eylül 1892).

‘aşari, hendese, ahlâk, hüsn-i hatt”. Dersler bu şekilde gösterilmiş olmasına rağmen Sivas iliyle yapılan yazışmalardan muallim-i sânilik imtihanında bazı eksilimler olduğu anlaşılmış, Kur’an-ı Kerim, tecvid, ahlâk, hendese derslerinin yapılmadığı, bunların imtihanının da yapılması ve imtihan evraklarının süratle gönderilmesi istenmiştir¹³⁰⁴.

Halk, bölge ahalisinin güvenini kazanmış başarılı öğretmenlere desteğini esirgemiyordu. Öyle ki, Sur Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisî Şeyh Halil Efendi, liyakatli görüldüğünden Sur ahalisi tarafından bu kişinin muallim-i evvelliğe tayin olunması gerektiği yönünde dilekçe verilmiştir. Oysa muallim-i sâni ne kadar başarılı olsa da, muallim-i evvel olmak için ya Dârümuallimîn mezunu olması ya da yapılacak imtihana girmesi gerekiyordu. Bu sebeple, Halil Efendi’nin de tatil zamanında liyakatini ispat etmek için sınava girmesi gerektiği belirtilmişti¹³⁰⁵.

Taşra rüşdiye mekteplerinde açılan muallim-i sâniliklere seçilen ve imtihanları yapılan kişilerin Maârif Nezâreti’ne gönderilen imtihan varakalarında bazen ayet-i kerimlere ve hadis-i şeriflere tesadüf edilmekteydi. Elden ele geçen bu gibi evraklarda ne kadar dikkat edilse de şerait-i edeb ve hürmetin layıkıyla yerine getirilmesi mümkün olmayacağından bu önemli noktaya dikkat edilmesi istenmiştir. İmtihan evraklarına ayet ve hadis yazdırmak gibi uygulamalardan uzak durulması gerektiğinin tüm maârif idarelerine bildirilmesi, Meclis-i Maârif’le, Teftiş ve Muayene Heyeti’nden ifade olunmuş ve 1906 Ağustosunda bizzat Maârif-i Umûmiye Nâzırı imzasıyla Mektubi Kalemî’nden çıkmıştır¹³⁰⁶. Bu uygulama, kutsala duyulan saygıyı göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

¹³⁰⁴ BOA. MF.MKB., 138/57, (06 M 1325 / 19 Şubat 1907).

¹³⁰⁵ BOA. MF.İBT., 23/80, (19 Za 1306 / 17 Temmuz 1889).

¹³⁰⁶ BOA. MF.MKT., 946/75, (18 C 1324 / 09 Ağustos 1906).

3.4.2. Tayin ve Görevlendirmeler

Rüşdiye mekteplerinin açılmasından sonra ortaya çıkan öğretmen ihtiyacı ülkeye Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât gibi iki önemli kurum kazandırdıysa da bunlar öğretmen ihtiyacını tam olarak karşılayamamıştır. Bu durumlarda devlet, farklı çözüm arayışlarına gitmiş, farklı kaynaklardan öğretmen atamaları gerçekleştirmiş, kimi zaman okullar arasında görevlendirmeler yaparak, kimi zaman mahallinden öğretmen ataması yaparak bu ihtiyacı asgari düzeye indirmeye çalışmıştır.

Taşrada açılan rüşdiye mekteplerinin birinde muallim-i evvel olarak veya Dersaadet rüşdiye mekteplerine muallim-i sâni olarak istihdam edilmek isteyenler arzuhal ile müracaat ederek tayinlerini istiyorlardı¹³⁰⁷. Öğretmenlerin mahallinden seçilmesi de, yaygın uygulamalardan biriydi. Ülkenin pek çok yerinde yeni açılan rüşdiye mekteplerine mahallinden hocalar bulunuyordu. Kandiye Rüşdiye Mektebi için gerekli olan rik'a hocalığına da ahaliden Rahmi Efendi getirilmişti¹³⁰⁸. Rodos'taki iki köyün bir hoca ile idare edilemeyeceği, bu yüzden her iki köye müstakil birer hoca tayininin elzem olduğu ifade edilerek buralara hoca tayin edilmesi istenmişti¹³⁰⁹.

İhtiyaç duyulan öğretmenlerin bir kısmı, civardaki başka okullardaki öğretmenlerin görevlendirilmesiyle de karşılanabiliyordu. Örneğin Manastır Rüşdiye Mektebi'nin riyaziye ve rik'a hocaları olmadığı için İdadi Mektebi riyaziye ve rik'a muallimlerinin haftada bir gün bu mektebe gelerek ders vermeleri kararlaştırılmıştı¹³¹⁰. Askerî rüşdiyelerde görev yapmış öğretmenlerden mülkiye rüşdiyelerinde idareci olarak atanmak isteyenler de olmuştur. Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahane'den çıkarak Edirne, Sivas

¹³⁰⁷ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 212, (18 B 1286 / 24 Ekim 1869) Evr. Nu: 584.

¹³⁰⁸ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 14, (23 Ra 1283 / 05 Ağustos 1866) Evr. Nu: 329. Ataması

Yozgat Rüşdiye Mektebi'ne yapılan İsa Ruhi isimli muallim, bu durumdan duyduğu memnuniyeti dile getiren bir teşekkür mektubu yazmıştır. Bkz. BOA. A.MKT.UM., 404/8, (15 L 1276 / 07 Mayıs 1860).

¹³⁰⁹ BOA. MF.İBT., 17/41, (12 B 1301/ 07 Mayıs 1884).

¹³¹⁰ BOA. A.MKT.MHM., 270/96, (07 S 1280 / 24 Temmuz 1863).

mekâtib-i askerîleriyle Edirne rüşdiye ve sanayi mekteplerinde Fransızca, hesap, hendese, coğrafya muallimliklerinde bulunduğunu söyleyen bir hoca boş olan Biga Numune Rüşdiye Mektebi Müdüriyeti'ne tayinini istemiştir¹³¹¹.

İhtiyaca binaen iller arasında muallimlerin görev yerlerinde değişiklikler yapılmaktaydı. Mesela, Siverek kazasında yeniden inşa olunan rüşdiye mektebine muallim tayini istenmişti. Diğer Sivas vilâyetinde bulunan Merzifon kazası rüşdiye mektebi öğrencilerinin azlığı sebebiyle orası bir muallim-i sâni ile idare edilebileceğinden, muallim-i evvelin ileride başka bir yerin muallim-i evvelliğinde istihdam edilmek üzere bu mektepten ihraç edilmesine ve Siverek Rüşdiyesi'ne nakledilmesine karar verilmişti¹³¹². Tayin edilen öğretmenler, daha o mahalle ulaşmadan, bölgenin yerel yöneticisine bu muallimin gideceği bilgisi ulaşıyor ve öğretmene kolaylık sağlanması yönünde telkinlerde bulunuluyordu. Şam valisi Emin Paşa'ya gönderilen 1862 tarihli dilekçede, Şam'da açılması kararlaştırılan mekteb-i rüşdiye muallimliğine seçilerek tayin edilen Abdurrahman Efendi'nin şehre ulaştığında gereken kolaylığın sağlanması ve yardım edilmesi isteniyordu¹³¹³. Bu uyarı, devletin öğretmenine verdiği değer, onu koruma ve kollama ihtiyacını göstermesi açısından önemlidir.

Bazı dersler için öğretmen tayin edilebilmesi için öğrenci sayısı dikkate alınıyordu. Örneğin resim öğretmeni talebinde bulunan mekteplerin öğrenci sayısının az olduğu ve burada resim öğretmenine ihtiyaç olmayacağı için öğretmen tayin edilmemiştir¹³¹⁴.

Konumu itibariyle önem arzeden yerlerdeki muallimlerin daha nitelikli olması yönündeki talepler de dikkat çekicidir. Yanya Rüşdiye Mektebi'nin hal

¹³¹¹ BOA. MF.İBT., 636/18, (29 Z 1335 / 16 Ekim 1917).

¹³¹² BOA. MF.İBT.,1/34, (17 M 1289 / 27 Mart 1872).

¹³¹³ BOA. A.MKT.UM., 529/81, (02 B 1278 / 04 Ocak 1862); Çaycuma'daki rüşdiye mektebinin eski muallimi Hasan Efendi'nin damadı Ahmed Efendi'nin kazayla yanan evinin inşası için gerekli olan 150 adet kerestenin fakir hali sebebiyle orman resminden afvı Bolu mutasarrıflığından gönderilen tahriratla istenmiştir. Bkz. BOA. DH.MUL., 92-2/7, (16 Ca 1328 / 26 Mayıs 1910). Huzur-ı sâmi-i sadâretpenahiye yazılan bu yazıda ilginç olan husus, böyle bir talepte bulunulurken eskiden rüşdiye mektebi muallimi olan kayınpederden söz edilmesidir ki, öğretmene bakış açısının bir göstergesidir.

¹³¹⁴ BOA. MF.MKB., 17/77, (17 L 1295 / 15 Ekim 1878).

ve mevkisinin önemine göre muktedir bir muallim-i evvele ihtiyacı olduğu, buranın muallimi Hasan Saib Efendi'nin ilminin ve idaresinin bu mektebe eskisi gibi yetmediği, bu kişinin daha hafif bir kaza muallimliğine atanması ve yerine muktedir ve münasip bir kişinin tayini istenmiştir¹³¹⁵. Evinin görev yaptığı mektebe uzaklığı sebebiyle tayinini isteyen muallimler de olmuştur. Örneğin Galata Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Rüstem Efendi, evine uzak olduğunu, her sabah ve akşam gidip gelmekte zorluk yaşadığını belirterek Zeyrek'te yeni açılmış olan rüşdiye mektebine tayinini istemiştir¹³¹⁶. Bu gibi görev değişikliği isteklerinde, talep edilen mektepte boş yer varsa tayinler gerçekleştiriliyordu. Sis Rüşdiyesi muallimi Yusuf Efendi, buranın havasıyla uyum sağlayamadığından boş bulunan Adana Rüşdiyesi'ne tayinini istemiş ve bu tayin gerçekleşmiştir. Fakat Sis Rüşdiyesi'nin imtihan cetvellerinden buranın öğrenci sayısının 30 civarında olduğu görülünce buranın muallim-i sâni ile idare edilebileceği ve buraya sarfedilecek muallim-i evvelik maaşının ise başka yerlere sarf edilebileceği¹³¹⁷ anlaşılmıştır. Bayezid sancağı muallimi Ali Rıza Efendi de, oranın havasıyla ve suyuyla uyum sağlayamadığı gerekçesiyle müracaatta bulunmuş ve boş olan Fatsa Rüşdiyesi'ne nakledilmişti¹³¹⁸.

Hastalanan ve doktorlar tarafından hava değişimi tavsiye edilen muallimlerin yerine ise eğitim öğretimin aksamaması için “iade-i afiyetine” kadar vekâleten başkası atanıyordu¹³¹⁹. Kudüs-i Şerif Mekteb-i Rüşdiyesi Fransızca mualliminin şuuruna hâlel gelmesinden dolayı, yerine Corci Efendi'nin tayin edilmesi kararlaştırılmıştı¹³²⁰. Mirgün Rüşdiyesi muallim-i evveli Ömer Efendi de “nâ-mizacılığı” hasebiyle mektebe devam edemeyeceğinden tedrisata hâlel gelmemesi için “kesb-i afiyetine” değin

¹³¹⁵ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1598, s. 2, (17 C 1301 / 13 Nisan 1884) Evr. Nu: 20.

¹³¹⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 41, (21 S 1286 / 02 Haziran 1869) Evr.Nu: Yok.

¹³¹⁷ BOA. MF.İBT., 17/20, (22 Ra 1301 / 20 Ocak 1884).

¹³¹⁸ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1598, s. 1, (17 C 1301 / 13 Nisan 1884) Evr. Nu: 12.

¹³¹⁹ Beşiktaş Rüşdiye Mektebi örneği için bkz. BOA. MF.MKB., 105/75, (26 Z 1319 / 07 Mart 1902).

¹³²⁰ BOA. MF.MKT., 26/35, (27 M 1292 / 05 Mart 1875).

yerine Karamürsel ibtidâi muallimlerinden Zühdü Efendi'nin vekâleten tayini istenmişti¹³²¹.

Hali hazırda rüşdiye mekteplerinde görev yapmakta olan muallimler, Maârifin idari kadrolarındaki bazı görevlere talip oluyorlardı. Şehzade ve Beşiktaş rüşdiye mekteplerinin riyaziye muallimi Hafız Abdullatif Efendi, maârif müfettişliği veyahud Meclis-i Maârif azalığına istihdamı talebinde bulunmuştu¹³²². Trabzonlu Abdülkadir isimli bir zat da, Maârif Nezâreti'ne yazdığı dilekçede Dârülmuallimîn'den şهادetname alarak Musul'a rüşdiye muallimi olarak geldiğini; Türkçe, Arapça, Farsça ve Kürtçe'ye vakıf olduğunu; vilâyetin hâlini ve "usûl-i maârif"i bildiğini; vilâyette maârifin ağılanacak bir halde bulunduğunu belirtmiş ve maârif müdüriyetine tayinini istemiştir¹³²³. Bu gibi tayin ve görevlendirmelerin gerçekleşmesinde muallimin yeterliliği ve güvenilirliği önem arz ediyordu. Erzurum Dârülmuallimîn Müdürü'nün Amasya İdadisi Müdüriyeti'ne atanmasıyla bu müdüriyete, 20 seneden beri Erzurum'da rüşdiye muallim-i evvelliğinde ve rüşdiyenin lağvından sonra da idadi muallimliğinde bulunarak herkesin hürmet ve takdirini kazanmış olan Ahmed Efendi atanmıştır¹³²⁴.

Atamalar yapılırken, bazı karışıklıkların yaşandığına şahit olmaktadır. Mesela bir yere ataması yapılan kişinin daha sonra başka bir yere de ataması yapılabiliyordu. Çüngüş Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine başta, Mamuretü'l aziz Sultanisi mezunlarından Mehmed Efendi tayin edilmiş, fakat bu kişi önceden Çarsancak Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin edildiğinden burası yine açık kalmıştı. Açık kalan Çüngüş Rüşdiye Mektebi'ne ise muallim-i evvelliğine gereken şartları ve vasıfları taşıdığı bildirilen Şam İdadisi mezunlarından İbrahim Hakkı Efendi'nin tayin edilmesi istenmiştir¹³²⁵.

¹³²¹ BOA. MF.İBT., 55/ 117, (2 C 1314 / 8 Kasım 1896).

¹³²² BEO. Ayniyât Def., Nu: 1418, s. 26, (18 M 1297 / 01 Ocak 1880) Evr. Nu: 318.

¹³²³ BOA. MF.İBT., 30/119, (22 Ra 1310 / 13 Ekim 1892).

¹³²⁴ BOA. MF.İBT., 354/41, (03 M 1330 / 25 Aralık 1911).

¹³²⁵ BOA. MF.İBT., 354/20, (29 Z 1329 / 21 Aralık 1911).

Öğretmen atamalarının gecikmesi veya birtakım sebeplerle okulların bir süre muallimsiz kalması, öğrencilerin dağılması gibi bir duruma yol açıyordu. Babakale'deki rüşdiye mektebi mualliminin başka bir mektebe gönderilmesi sebebiyle bu mektebin muallimsiz kaldığı ve mevcut öğrencilerin dağılma tehlikesi olduğu haberi gelmişti¹³²⁶. Nitekim Umurbey Köyü Rüşdiye Mektebi muallimi hizmetini terk edince mektep kapanmış ve çocuklar şurada burada gezmeye başlamışlardı. Bu yüzden bu mektebe hemen bir muallim tayini gerekiyordu¹³²⁷.

Öğretmen atamaları ile ilgili bir diğer uygulama ise karşılıklı olarak iki yerin muallimlerinin istekleri sonucu yapılan becayiştir. Kırşehir Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli dilekçesinde, kendisinin bu mektepte az vakitte çok ilerlemeler kaydettiğini, bunu herkesin de bildiğini, ahalinin kendisine müteşekkir olduğu gibi kendisinin de onlardan hoşnut olduğunu söylemiş, fakat ailesinin buranın havasına uyum sağlayamadığı gerekçesiyle Yozgat muallimi Ali Rıza Efendi ile görev yerlerinin becayiş edilmesini istemiştir¹³²⁸.

Becayış, kız rüşdiyelerindeki muallimler tarafından da talep edilmiştir. 1902 senesinde Ankara İnas Rüşdiyesi muallime-i evveli Remziye Hanım, Mekâtib-i Rüşdiye Müdüriyeti'ne şifahen ifade olunan sebeplerden dolayı, orada memuriyete devam etmesinin mektebin gelişmesine ve intizamına mani olduğundan, münasip bir yere becayişinin yapılmasını istemiştir¹³²⁹.

¹³²⁶ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1072**, s. 59, (22 B 1293 / 12 Ağustos 1876) Evr. Nu: 5627. Abdülaziz Efendi tarafından verilen bu arzuhalde iki sene sonraki başka bir vesikada aynı durumdan söz edilmesi, atamanın hâlâ gerçekleştirilmediğini göstermektedir. Şayet bu bilgi doğruysa ortada son derece olumsuz bir durum ve çok yavaş bir işleyiş olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 984**, (28 Ra 1295 / 01 Nisan 1878) Evr. Nu: 408.

¹³²⁷ **BOA. MF.MKB., 1/82**, (14 S 1289 / 22 Nisan 1872). Buraya uygun muallim-i evvel bulunamadığı için ilk başta muallim-i sâni ataması yapılmış olduğu anlaşıyor.

¹³²⁸ **BOA. MF.İBT., 23/16**, (18 B 1306 / 20 Mart 1889). Mitroviçe ve Kalkandelen mekteb-i rüşdiye muallimleri olan İbrahim ve Mehmed Efendilerin görev yerlerini becayiş etmeleri hakkında bkz. **BOA. MF.İBT., 30/97**, (21 S 1310 / 13 Eylül 1892). Dârülmuallimîn mezunlarından İsmail Hakkı Efendi'nin becayiş talebi için bkz. **BOA. MF.MKB., 63/87**, (26 S 1312 / 28 Ağustos 1894).

¹³²⁹ **BOA. MF.İBT., 117/39**, (17 L 1319 / 27 Ocak 1902). Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne Ankara Maârif Müdürü tarafından yazılmış.

Aynı sene, Konya İnas Rüşdiyesi muallime-i sânisî ile Adana İnas Rüşdiyesi muallime-i sânisî, yerlerinin becayişlerini istemişlerdi¹³³⁰. Fakat onların becayişi yapılırken Zeliha Hanım'ın muallimelikte istihdamına mani bazı durumlar olduğu anlaşılmış, bunun üzerine Adana İnas Rüşdiyesi ikinci muallimeliğine nakl edilen Hatice Hanım'ın yerine Meclis-i Maârif kararı ile Dârümuallimât mezunlarından Saim Hanım tayin edilmiştir¹³³¹.

Usule göre taşra rüşdiye mekteplerinde istihdam edilecek memurlar ve muallimlerin azledilmeleri, yer değiştirimleri ve becayişlerinin Nezâret'e bildirilmesi gerekiyordu. Buna rağmen bazı maârif idarelerinin buna uymadıkları ve Nezâret'in bilgisi dışında muallim istihdam ettikleri, bir yerden başka bir yere becayiş yaptıkları anlaşıyordu. 1905 tarihli Maârif Nâzırı imzalı vesikada; erkek ve kız rüşdiye mektepleri muallim-i evveliklerine tayin edilecek kişilerin tayininin doğrudan Nezâret tarafından yapılacağı ifade ediliyordu. Buna göre ihtiyaç olan yerlerin, İstanbul'dan muallim ve muallime gönderilinceye kadar vekâleten idare ettirilmesi¹³³²; istihdam edilen muallim ve muallimelerin hangi memuriyete atandıkları, isimleri, göreve başlama tarihleri, hangi numaralı ve tarihli tahrirat ile tasdik edilmiş olduğu ve maaş miktarları muntazam bir cetvele kaydedilecekti. Bu bilgi Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi'nden tüm müdürlüklere bildirilmiş ve rüşdiyelerde görevli muallimler hakkında bu şekilde hazırlanacak ayrıntılı bir listenin Maârif Nezâreti'ne gönderilmesi istenmiştir¹³³³.

Gayr-i Müslim tebaya ait mekteplerdeki lisan-ı Osmanî dersi için ise hükûmetten Türkçe muallimi istenmişti. 1872 senesinde İzmir'deki Ermeni Mektebi'ne bir Türkçe muallimi tayin edilmişti¹³³⁴. 1878 Berlin Antlaşması ile Bulgaristan'da kalan Varna'da, diğer memuriyetlerle beraber rüşdiye mektebi

¹³³⁰ BOA. MF.İBT., 117/30, (3 M 1320 / 12 Nisan 1902).

¹³³¹ BOA. MF.İBT., 117/44, (05 M 1320 / 14 Nisan 1902).

¹³³² 1902 yılına ait vesikada fahri olarak derse girmenin yasak olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu belgede, mekteplerde fahri olarak ders vermenin faydası olacağı düşünülse bile kesin olarak yasaklandığı; Dimetoka Rüşdiye Mektebi'nde okutulan ziraat derslerine girebilmek için müracaat eden Karabet Revehyan Efendi'nin bu isteğinin fahri olarak muallim istihdamı yasak olduğu için reddedildiği ifade ediliyordu. Bkz. BOA. MF.MKT., 623/12, (19 M 1320 / 28 Nisan 1902).

¹³³³ BOA. MF.MKT., 891/42, (26 Ş 1323 / 25 Ekim 1905).

¹³³⁴ BOA. MF.İBT., 1/43, (23 M 1289 / 2 Nisan 1872).

muallimi de tahliye edilecekti. Maârif Nezâret-i Celilesi'ne yazılan yazıda buraya yeniden muallim gönderilmesi istenmişti¹³³⁵. Buraya bir muallim tayin olduğu halde Bulgaristan dâhilinde kalan 20-30 mektep için de muallim talep olunacağı ve buranın da nazar-ı mütalaaya alınması gerekiyordu¹³³⁶.

Bulgaristan'da bulunan rüşdiye mektepleri için talep edilen muallimlerin gönderilmesinde politikaca mahzur olup olmadığı sorulduğunda Hariciye Nezâreti, rüşdiye muallimlerinin siyasi memuriyette olmadıkları için gerektikçe tayin edilip gönderilmelerinde mahzur görmemiştir. Varna Rüşdiyesi'ne 600 gurus maaşla muktedir bir muallim tedarik olunarak hemen gönderilmesi ve diğer mahallerden dahi talep olduğunda derhal muktedir muallimler tayini ile bunlar için tahsis edilmesi gereken maaşlara sene-i hâliye muvazenesinden şimdiden karşılık tedariki istenmiştir¹³³⁷.

3.4.3. İstifalar

Rüşdiye mekteplerinde görev yapan muallimlerin istifa etmeleri durumunda eğitim öğretime hâle gelmemesi için çeşitli tedbirler alınmıştır. Buna göre; taşralardaki rüşdiye mektebi öğretmenlerinden istifa edeceklerin öncelikle istifanamelerini bulundukları yerlerin vali, mutasarrıf veya kaymakamlarına vermeleri gerekiyordu. Bu konuda Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne gönderilen bir mazbatada, ancak tayin edilen kişi oraya geldikten sonra istifa eden muallimin oradan ayrılması gerektiği belirtiliyordu. Usul bu olduğu halde rüşdiye mektebi muallimlerinden bazılarının bu usule riayet etmedikleri anlaşılmış, gereğinin yapılması ve bu hususa dikkat edilmesi istenmişti¹³³⁸.

¹³³⁵ BEO. Ayniyât Def., Nu: 984, s. 112, (20 L 1295 / 18 Ekim 1878) Evr. Nu: 318.

¹³³⁶ BOA. MF.MKT., 65/68, (08 Ş 1297 / 16 Temmuz 1880).

¹³³⁷ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1420, s. 1, (2 M 1298 / 04 Aralık 1880) Evr. Nu: 1263.

¹³³⁸ BOA. A.MKT.UM., 426/19, (24 S 1277 / 11 Eylül 1860).

İstifa eden muallimlerin yerine en kısa zamanda ehliyetli birinin atanmasına çalışılmıştır. Niğde Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisî Muhammed Efendi istifa edince önceden olduğu gibi sülüs hocalığının Hacı Yakub Efendi idaresine verilmesi yerine imtihan sonucu ehliyetli olduğu görülen Firakizade Hüseyin Efendi¹³³⁹; İdib (Halep vilâyetine bağlı kaza) Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisî İsmail Efendi'nin istifa etmesi üzerine de yerine Ebussuud Efendi tayin edilmiştir¹³⁴⁰. Ankara İnas Rüşdiyesi muallime-i sâniyesi istifa edince de yerine 400 gurus maaşla muktedire bir muallimin tayinine karar verilmiştir¹³⁴¹.

İstifa eden bir muallimin yerine yenisinin atanması bazı hallerde çok uzun zaman alabiliyordu. Bunun sebeplerinden biri de yukarıda söz ettiğimiz gibi, yerine başka bir muallim gelmedikçe istifa eden muallimin görev yerinden ayrılamaması idi. 1909 Nisanında Adakale Rüşdiye Mektebi muallimi Mehmed Naci Efendi'nin istifası kabul edilmesine rağmen birinin bu göreve talip olması beklenmişti¹³⁴². Fakat muallimin bu talebinin üzerinden 8 ay geçmiş olmasına rağmen yerine kimse atanmayınca muallim, istifasından vazgeçmişti. Bu arada muallimlik vazifesi devam ettiği gibi, mektep müdürünün Dersaadet'e gitmesi sebebiyle müdürlüğe de Mehmed Naci Efendi vekâlet etmişti¹³⁴³.

3.4.4. Maaşlar

Öğretmen maaşları, her dönem eğitim öğretimin niteliğini etkileyen bir unsur olarak görülmüştür. Dönemin aydınlarından Gökalp, *"Muallimler maaş*

¹³³⁹ BOA. MF.İBT., 3/31, (17 Ra 1290 / 15 Mayıs 1873).

¹³⁴⁰ BOA. MF.İBT., 3/93, (2 Za 1290 / 23 Aralık 1873).

¹³⁴¹ BOA. MF. İBT., 354/54, (29 Z 1329 / 21 Aralık 1911).

¹³⁴² BOA. DH.MUİ., 11-1/21, (16 Ra 1327 / 07 Nisan 1909).

¹³⁴³ BOA. DH.MUİ., 25-2/23, (08 M 1328 / 20 Ocak 1910).

*ve mevki itibariyle ne kadar yükselirse memlekette ilim kıymeti de o kadar tezayüd eder*¹³⁴⁴ diyerek meselenin önemine dikkat çekmiştir.

Rüşdiye mekteplerinin yaygınlaştırılmaya başlandığı ilk yıllardan itibaren, öğretmen maaşlarının yetersizliği ya da ödenme güçlüğü gündemi meşgul etmiştir. 1849 senesinde Dersaadet ile Üsküdar'da numune olarak açılmış olan beş adet rüşdiye mektebinin her biri için hocalarıyla hizmetçilerine tahsis olunan aylık 525 gurus maaş, emsalinden aşağı bulunmuş ve öğrencilerin artmasıyla meşguliyetleri de artan öğretmenlerin maaşlarına zam yapılması istenmişti. Maaşlara birer misli zam mümkün olmadığından her bir mektebe, verilmekte olan meblağa 225 gurus daha zamlı maaş-ı mahsuslarının yedişer yüz ellişer gurus çıkarılmasına karar verilmişti¹³⁴⁵.

Yeni açılan bir mektebe tayin olunan öğretmen, atamasının yapıldığı tarihten, görev yerine ulaşınca kadar maaşının yarısını, ulaştıktan sonra ise tamamını alabiliyordu¹³⁴⁶. Usule göre, bir mahalde mektep inşası bittikten sonra muallim istenir ve ondan sonra oraya muallim tayin edilirdi. Manastır vilâyetinde bunun zıddı bir durum ortaya çıkınca devlet bu yanlışlıktan sorumlu olanlara bir nevi ceza vermeyi ihmal etmemişti. İpek Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Abdullah Efendi bu şekilde daha mektep inşası bitmeden atandığı yere gelmişti. Nizama göre de atandığı yere ulaşmasından itibaren maaşının verilmesi gerekiyordu. Bu yüzden, mektebin inşası bitti diyerek muallim isteğinde bulunan kişilerce bu maaşın tahsis edilmesi gerektiği, mektebin inşası bitmemişse de boşa zaman geçirilmeyip uygun bir

¹³⁴⁴ Ziya Gökalp, *Millî Terbiye ve Maârif Meselesi*, s. 122.

¹³⁴⁵ BOA. İ.MVL., 136/3693, (11 R 1265 / 07 Mart 1849)

¹³⁴⁶ Uşak kasabası rüşdiye mektebi için bkz. BOA. MF.İBT., 1/109, (10 N 1289 / 11 Kasım 1872); Kudüs Rüşdiye Mektebi için bkz. BOA. MF.İBT., 1/115, (12 N 1289 / 13 Kasım 1872); Prizren'in Priştine kasabasındaki rüşdiye mektebi için bkz. BOA. MF.İBT., 1/126, (22 N 1289 / 23 Kasım 1872). Bosna vilâyetine bağlı Teşne kasabası rüşdiye mektebi için bkz. BOA. MF.İBT., 3/49, (22 Ra 1290 / 20 Mayıs 1873); Kastamonu vilâyeti Çerkeş kazası rüşdiye mektebi için bkz. BOA. MF.İBT., 3/74, (24 Ra 1290 / 22 Mayıs 1873).

yer bularak eğitime başlanması gerektiği Nezâret'çe Manastır vilâyetine bildirilmiştir¹³⁴⁷.

Muallim maaşları kendi içinde farklılık arz ediyordu. Bir muallim-i evvelle muallim-i sâninin ya da bir rik'a hocasının maaşı birbirinden farklıydı. Her zaman en yüksek maaşı muallim-i evveller alıyordu. 1866 senesinde Ohri sancağının Tiran kasabasında inşa edilmiş olan rüşdiye mektebine atanan Kandiye Mektebi eski muallimi Said Efendi 750 guruş maaşla muallim-i evvel olarak atanırken, Isparta Mektebi muallim-i sânisî İbrahim Efendi bu mektebe, 400 guruşla muallim-i sânilîğe atanmıştı¹³⁴⁸.

Askerî rüşdiyelerdeki muallimlerin maaşları da mülkî rüşdiyelerin maaşlarından fazlaydı. Bu durum, bazı muallimlerin maârif idaresinde bulunan mektepleri terk ederek askerî rüşdiyelere gitmelerine sebep oluyordu ki, belki de bir süre sonra bu mekteplere muallim bulmak mümkün olmayacaktı. Bu kadar masraf yapılarak çoğaltılmaya çalışılan bu mekteplerin bu hale gelmemesi, devamının sağlanması için taşralarda bulunan rüşdiye mektebi muallimlerinin istidat ve istihkaklarına göre maaşlarının artırılması düşünülmüş, fakat mevcut bütçe ile bu mümkün olmayacağı için sonraki sene bütçesinde bu konunun ele alınmasına karar verilmiştir¹³⁴⁹.

Maaşların yetersizliğinden şikâyet eden öğretmenler maaşlarının artırılması yönünde münferîden müracaatlarda da bulunmuşlardır. Bu konuda çok sayıda müracaat olduğunu, belgelerin yoğunluğundan anlamak mümkündür. Rüşdiyelerin açıldığı ilk yıllarda olduğu gibi çok daha sonraları da devam eden bu talepler kimi zaman uygun bulunurken kimi zaman reddediliyordu. 1867 senesinde inas rüşdiye mektebi hesap muallimi Ahmed Hazım Efendi ile mektebin muallim-i sânisî Abdurrahman Efendi'nin maaşları yeterli derecede olmadığından, bunlardan Ahmed Hazım Efendi'nin maaşı olan 150 guruşa 50 ve Abdurrahman Efendi'nin maaşı olan 125 guruşa 75

¹³⁴⁷ BOA. MF.MKT., 38/75, (04 C 1293 / 26 Haziran 1876).

¹³⁴⁸ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 20, (15 Ca 1283 / 25 Eylül 1866) Evr. Nu: 615.

¹³⁴⁹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1073, s. 146, (29 B 1294 / 09 Ağustos 1877) Evr. Nu: Yok.

guruş zam yapılması istenmiş, bu istek Meclis-i Vâlâ'da uygun bulunmuştu¹³⁵⁰.

Diyarbakır Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmud Hamdi Efendi de maaşının kendisine yetmediği, bunun için ya maaşına zam yapılmasını ya da vilâyetlerde teşkili kararlaştırılan Maârif Meclisi başkanlığına, bu da olmazsa azalığın, memuriyetine ilave edilmesini isteyen bir tahrirat yazmıştı. Meclis-i Maârif'e havale edilen bu tahrirata cevaben, vilâyetlerde oluşturulacak maârif meclislerinin riyaset ve azalığına şimdilik bir maaş tahsis edilmediği, bunların maaşsız olarak ashâb-ı hamîyyet ve maâriften seçileceği belirtilmiştir. Cevapta ayrıca, rüşdiye muallimlerinin bu meclislerde bulunmasının asli vazifelerini aksatmalarına sebep olacağı belirtilerek böyle bir duruma sıcak bakılmadığı ifade ediliyordu. Muallim açısından daha da kötüsü, mektepteki öğrenci sayısının önceden 120 iken şimdi 70'e düştüğü, bunun da çalışma ve gayret eksikliğinden olduğu, hatta uzun zamandır devam jurnallerinin dahi gönderilmediği ve bundan sonra zamanında gönderilmesi konusunda uyarılması olmuştur¹³⁵¹. Bu uyarıdan da anlaşılıyor ki, muallim girişiminden sonuç almamanın yanısıra başarısız ve görevini yerine getirmeyen biri konumuna düşmüştür. Yukarıdaki örneklerin aksine Limni Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisinin maaşının emsallerine göre fazla olması ise tasarruf kaidesine aykırı bulunmuştur¹³⁵².

¹³⁵⁰ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 15, (3 B 1284 / 30 Ekim 1867) Evr. Nu: 826. Maaşının idaresine kâfi gelmediği gerekçesiyle çok sayıda müracaat yapılmıştır. Tuna vilâyeti Belgradcık kasabası rüşdiye mektebi için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 238, (26 Za 1286 / 27 Şubat 1870) Evr. Nu: 130; Şehzade ve Davutpaşa rüşdiye mektepleri için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 26, (21 C 1285 / 08 Ekim 1868) Evr. Nu: 361; Konya Seydişehir Mekteb-i Rüşdiyesi için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 283, (06 Ca 1292 / 10 Haziran 1875) Evr. Nu: 2728; Bursa Rüşdiyesi için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 50, (06 R 1288 / 24 Haziran 1871) Evr. Nu: 41; Edirne Keşan Rüşdiye Mektebi için bkz. **BOA. MF.İBT., 30/72**, (23 M 1310 / 16 Ağustos 1892); Kıbrıs Lefkoşa Rüşdiye Mektebi için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 176, (20 M 1291 / 09 Mart 1874) Evr. Nu: 93; Hüdâvendigâr vilâyetindeki rüşdiye mektebi için bkz. **BOA. MF.İBT., 17/54**, (11 L 1301 / 03 Ağustos 1884); Bursa Rüşdiye Mektebi için bkz. **BOA. MF.İBT., 17/92**, (3 Z 1301 / 23 Eylül 1884); Ereğli Rüşdiyesi için bkz. **BOA. MF.İBT., 17/7**, (22 S 1301 / 22 Aralık 1883); Bu konuda ayrıca bkz. **BOA. MF.İBT., 30/104**, (10 Ra 1310 / 01 Ekim 1892); **BOA. MF.İBT., 23/100**, (02 M 1307 / 29 Ağustos 1889).

¹³⁵¹ **BOA. MF.MKB., 8/47**, (18 M 1290 / 17 Mart 1873).

¹³⁵² **BOA. MF.MKT., 65/30**, (20 B 1297 / 28 Haziran 1880).

Maaş zammı konusunda bölge ahalisinin öğretmeni kayıran bir tutum içinde olduğunu görüyoruz. Adakale ceziresinden gelen dilekçede, buradaki mektebin muallim-i evveli Mehmed Naci Efendi'nin iyi ahlâklı olduğu, memleket evladının talim ve terbiyesi için yaptığı çalışmalardan ve hizmetlerinden tüm ada halkının memnun olduğu ifade edilmekteydi. Fakat ona verilen maaşla o ehliyetinde bir zatın tutulmasının mümkün olmadığı, bu yüzden gerek onun gerekse muavinlik görevini yerine getiren İsmail Hakkı Efendi'nin Adakale'de muallimliğe devam etmeleri için maaşlarına zam yapılması gerektiği ada halkı tarafından isteniyordu. Hatta Naci Efendi'nin geçen günlerin birinde müdürün kadir bilmez muamelelerinden bıkmış olduğundan istifa ettiği, fakat ahalinin ricaları üzerine istifasından vazgeçtiği de¹³⁵³ vurgulanmıştı. Görülen o ki, sadece muallimlerin kendileri maaşlarından yetersizliğinden dolayı zam talebinde bulunuyor değillerdi. Başarılı ve ahlâklı öğretmeni kaybetmek istemeyen bölge halkı da onu tutmak için başarılarından, faziletlerinden söz ederek gıyabında zam talebinde bulunuyordu.

Devlet, muallimin geçimini sağlayacak derecede maaş verememenin yanı sıra finansal güçlükler sebebiyle kimi zaman da maaşları geciktiriyordu. Bu durumda öğretmenlerin şikâyetleriyle karşılaşılıyordu. Bir muallim, daha önce de yazıp cevap alamadığı için yeniden yazdığı takririnde, maaşının zamanında verilmediğini söyleyerek ya geçim kaynağı olan maaşının zamanında verilmesini yahut kendisinin bu hizmetten alınmasını istirham ediyordu¹³⁵⁴.

Kız rüşdiyelerinde görev yapan erkek öğretmenler Dârülmuallimât mezun verdikçe yerini kadın öğretmenlere bırakıyordu. Fakat maaş konusunda erkek ve kız rüşdiyelerinde görev yapan personelin maaşları birbirinden farklılık arz ediyordu. 1874 tarihli vesikada inas rüşdiye mektebinde bulunan öğretmenlerin peyderpey erkek mekteplerine nakl

¹³⁵³ BOA. DH.MUİ., 25-2/30, (25 Ca 1328 / 4 Haziran 1910).

¹³⁵⁴ BOA. MF.İBT., 17/140, (06 Z 1301 /26 Eylül 1884).

edilerek, yerlerine Dârümuallimât'tan çıkan kadın muallimlerin tayin edildiği anlaşıyordu. Bu muallimelere 475 guruş, ikinci muallimelere 300 guruş maaş tahsis ediliyordu¹³⁵⁵.

Öğretmenler ekonomik olarak zaten yeterli şartlara sahip değilken, kimi yerlerde fedakârlık yapmak yine öğretmenlere düşüyordu. Kimi zaman yeni açılan bir mektebe öğretmen ataması yapılması için oradaki bazı muallimlerin maaşlarından kesinti yapılması yoluna gidiliyordu¹³⁵⁶.

Muallimlere tayinleri sırasında harcırah veriliyordu. 1874'de Eskişehir Rüşdiye Mektebi'ne atanan öğretmene nizamı gereğince 205 guruş harcırah verildiğini görüyoruz¹³⁵⁷. 1881 (1298) senesi boyunca taşra mekteb-i rüşdiyelerine tayin edilen muallimlere harcırah olarak toplam 33.694 guruş 10 para verilmiştir¹³⁵⁸.

1880 senesinde “Memurîn-i Mülkiye Terakki ve Tekaüd Kararnamesi” ile memur maaşlarında yüzde yirmi kesinti onaylandı¹³⁵⁹. Bu durum memur maaşlarının gitikçe kötüye gimesine sebep oldu. 1881 senesinde maaşlar daha kötü bir duruma gelmiş, dahası ödemelerde güçlükler yaşanmaya başlanmıştı. 1881 senesi başlarında illere, taşra mekatib-i rüşdiyesi ödeneğinin diğer memurların maaşlarından geri bırakılmayarak ödenmesi hakkında bir tamim gönderilmişti. Bu tamimle ilgili olarak Suriye¹³⁶⁰ ve Erzurum'dan¹³⁶¹ gelen cevaplarda muallimlerin maaşlarının diğer memurların maaşlarıyla birlikte vakt u zamanında ödendiği bildiriliyordu. Aynı sene bilhassa taşra rüşdiye mekteplerindeki yazı muallimleriyle bevvâbların maaşları idarelerine yetmeyecek dereceye gelmiş, istifa edenlerin yerlerine de aynı miktar maaşla birini bulmak mümkün olmamaya başlamıştı. Bu

¹³⁵⁵ BOA. MF.MKT., 22/102, (05 Za 1291 / 15 Aralık 1874).

¹³⁵⁶ Manastır vilâyetinde açılan inas rüşdiyesi için bölgedeki muallimlerin maaşlarından tasarruf edilen 800 guruşla muallim atanması hakkında bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1599, s. 27, (01 N 1305 / 12 Mayıs 1888) Evr. Nu: 6291.

¹³⁵⁷ BOA. İ.DH., 677/47185, (12 Za 1290 / 02 Ocak 1874).

¹³⁵⁸ BOA. ŞD., 209/31, (07 B 1301 / 02 Mayıs 1884).

¹³⁵⁹ Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform*, s. 234.

¹³⁶⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1420, s. 67, (08 R 1298 / 09 Mart 1881) Evr. Nu: 17.

¹³⁶¹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1420, s. 71, (15 R 1298 / 16 Mart 1881) Evr. Nu: 46.

yüzden maaşlarına ne kadar akçe ilavesi gerektiği konusunda inceleme yapılacaktı¹³⁶². Yapılan inceleme neticesinde söz konusu yazı muallimlerinin ve bevvâbların muhassesât-ı umûmiyeleri için gerekli olan zam yıllık 101.000 kûsur guruşa ulaşmıştı. Fakat o seneki muvazene yeniden maaş zammına müsait olmadığından mevcut muhassesat ile istihdamlarına karar verilmiş, maaşlarda herhangi bir iyileştirme yapılmamıştır¹³⁶³.

Bir mektebe muallim-i sâni olarak atanan öğretmenler sülûs dersini vermekle de yükümlü olduklarından bu ders için kendilerine ayrıca maaş tahsis edilmiyor, fakat rik'a dersi için bir miktar maaş verilebiliyordu¹³⁶⁴. Ayıca bir sülûs ve rik'a muallimi olmayan mekteplerde de muallim-i evvelin maaşına zam yapılarak bu dersleri okutması isteniyordu¹³⁶⁵.

Ayrı göreve aid iki maaşın birleştirilmesi usule uygun bulunmadığından uygulanmıyordu. Şöyle ki; Hanya Mekteb-i Rüşdiyyesi rik'a muallimi Akif Efendi bu görevi maaşsız olarak yapmayı taahhüd etmiş, Mektûbî Kalemî kâtiplerinden İbrahim Efendi de bu işe ortak olmuştu. Mektebin bevvâbı ise cami müezzini olduğundan hizmetini yeterince iyi yapamadığından bu hizmete daha ehliyetli birinin istihdamı gerekmektedir. Bu durum üzerine bevvâbın azledilerek rik'a hocalığı ve bevvâblık maaşlarının birleştirilerek toplam 183 guruş maaşla, Buharalı Hacı Abdullah Efendi'nin Hanya Rüşdiye Mektebi'ne mubassır unvanıyla istihdam edilmesi maârif komisyonundan mazbata ile ifade edilmişti. Fakat böyle iki hizmet için ayrı ayrı tahsis olunan maaşın birleştirilmesi uygun görülmemiş ve bevvâbların maaşları 85 guruş olduğu halde Hacı Abdullah Efendi'ye bundan daha fazla maaş verilemeyeceği ifade edilmişti. İleride rik'a muallimi Akif Efendi ayrılıp yerine başkası tayin edilecek olsa, bu işi parasız yapacak kimse bulunamayacak ve

¹³⁶² **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1420**, s. 109, (06 C 1298 / 05 Mayıs 1881) Evr. Nu: 28.

¹³⁶³ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1420**, s. 133, (24 Receb 1298 / 21 Haziran 1881) Evr. Nu: 20.

¹³⁶⁴ Kıbrıs Rüşdiye Mektebi'nde muallim-i sâninin 250 guruş maaşla sülûs dersi okutması istenmiş, fakat bunun asli görevi olduğu gerekçesiyle kabul edilmemişti. Rik'a muallimliği için ise 100 guruş verilmesi uygun bulunmuştu. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 2, (02 Ra 1283 / 15 Temmuz 1866) Evr. Nu: 257.

¹³⁶⁵ Hayfa Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Abdurrahman Hamdi Efendi'ye bu dersleri okutması için maaşı olan 480 guruşa 120 guruş zam yapılması hakkında bkz. **BOA. MF.İBT., 17/130**, (28 M 1302 / 17 Kasım 1884).

yeniden maaş tahsisine lüzum görülecekti. Bu ise tasarruf kaidesine aykırı olacaktı. Bu yüzden rik'a muallimliği maaşının eskisi gibi Akif Efendi'ye verilmesi, kabul ederse 83 guruş maaşla Abdullah Efendi, kabul etmezse uygun başka ehil birinin bevâb tayin edilmesi istenmişti¹³⁶⁶.

Bu durumdan biraz farklı olarak, Hasan Şefik Efendi, Rumeli tarafında rüşdiye muallimi olarak görev yaparken İstanbul'a taşınmış ve 150 guruş maaşla emekli olmuştu. Fakat bu maaş kendisini geçindirmeye yetmediği için 200 guruş maaşla Beşiktaş Rüşdiye-i Mülkiyesi Farisî muallimliğine tayin edilmişti. Fakat bu şekilde iki yerden maaş alması uygun olmadığından tekaüdlük maaşı kesilmişti. O da zaruret halinden bahsederek bu maaşın kendisine yeniden verilmesi için dilekçe vermişti¹³⁶⁷.

Vefat eden bir muallimin maaşı ise farklı şekillerde değerlendiriliyordu. Kasımpaşa ve Beşiktaş rüşdiye mekteplerinin riyaziye muallimi Binbaşı Ali Efendi vefatının ardından ondan boşalan aylık 500 guruş maaştan ikişer yüz guruşla Tevfik Efendi Kasımpaşa Mektebi'ne, Şakir Efendi de Beşiktaş Mektebi'ne hendese muallimleri olarak tayin edileceklerdi. Geride kalan 100 guruşun da Üsküdar'da Atik Valide Mektebi'nin rüşdiye mektebi olmasından dolayı açıkta kalan hocası Hafız Ahmed Efendi'ye tahsis edilmesine karar verilmişti. Ahmed Efendi'ye verilen 100 guruş ise hizmetine mahsus değil, merhameten verilmişti ve kayd-ı hayat şartı getirilmişti¹³⁶⁸. Vefat eden muallimlerin eşlerine ise belli bir miktar maaş bağlanıyordu. Şehzade Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Recep Efendi vefat edince eşi Emine ve kerimesi Lütfiye Hanımlara hazineден aylık altmışar guruş maaş tahsis edilmişti¹³⁶⁹. Bursa Rüşdiyesi sülüs hocası da vefat edince, zevcesi kendisine münasip bir miktar maaş bağlanmasını talep etmişti¹³⁷⁰.

¹³⁶⁶ BOA. MF.İBT., 1/2, (1 M 1289 / 11 Mart 1872).

¹³⁶⁷ BOA. İ.DH., 1228/96155, (1 Zilkade 1308 / 8 Haziran 1891).

¹³⁶⁸ BOA. İ.MVL., 437/19323, (03 Ra 1277 / 19 Eylül 1860).

¹³⁶⁹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 184, (03 S 1286 / 15 Mayıs 1869) Evr. Nu: 47. Nezâret-i Celilelerinden vuku' bulan iş'ar ve Şûrâ-yı Devlet'de verilen karar üzerine tensib olunmuş ve keyfiyet Mâlîye Nezâret-i Celîlesi'ne havale edilmiş.

¹³⁷⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 9, (23 Ş 1287/ 16 Kasım 1870) Evr. Nu: 379.

1882 senesine ait Şûrâ-yı Devlet evrak arasında yer alan bir belge rüşdiyede görev yapanların maaşı konusunda önemi bilgiler içermektedir. Bu belgeye göre, Dersaadet dışında memlekette mevcut rüşdiye mekteplerinde ehil ve muktedir muallimler istihdam edebilmek için bunların maaşlarının layık olduğu şekilde düzenlendiği ifade edilmekteydi. Mevcut mektepler bundan böyle önemine göre üç sınıfa ayrılacaktır: Yemaniye (Yemen) sınırı ve Trablusgarp ve Bağdat gibi memleketin en sonundaki mektepler 1. sınıf olarak kabul edilip, muallimlerine 800 guruşdan gayeti 1500 guruş; Dersaadet'e daha yakın bulunan mahaller 2. sınıf olarak kabul edilip buralardaki rüşdiye mekteplerinin muallimlerine 700 guruş ve civardaki (komşu) vilâyetler 3. sınıf olarak kabul edilerek buradaki rüşdiyelerin muallimlerine 600 guruş maaş verilmekteyken bütçeyi düzenlemek için memur maaşlarında indirim yapılmıştır. Bu indirimlerde 1. sınıf maaşlarından azaltmaya gidilmiş, 2. sınıf maaşları 560 ve 3. sınıf maaşları 480 guruş derecesine inmiştir. Birinci sınıf maaşları oldukça değerli ise de ikinci ve üçüncü sınıf maaşları muallimlerin mükellef oldukları ta'lim ve tedris vazifesiyle denk olmadığından bu para geçinmelerine yetmemektedir. Bu sebeple muallimlerce buralara rağbet edilmemekte ve bu sınıflardaki rüşdiyelerin çoğuna muallim bulunması konusunda güçlük çekilmekte, hatta bazısında hiç muallim bulunamamaktadır. Muallim bulunamayan yerlere ileride gönderileceği vaadiyle mahallerince birer muallim-i sâni istihdam edilmektedir. Bu yüzden sınıf-ı evvel maaşlarının zammı maddesinin başka bir zamana bırakılarak şimdilik 2 ve 3. sınıf dâhilinde yeniden açılacak rüşdiye muallimleri maaşlarının eski miktara göre verilmesi ve eski rüşdiye muallimlerinin maaşlarının önceki raddesinde olması gerektiğine dair rüşdiye mektebi idaresinden verilen dilekçe Meclis-i Maârif'e havale edilmiş¹³⁷¹.

Eğitim öğretimdeki maaş sıkıntısı 1910'lu yıllarda hâlâ gündemdeki konular arasındaydı. Dönemin Maârif Nâzırı Emrullah Efendi, 1910 yılı bütçe görüşmelerinde bu konudaki sıkıntıları dile getirmiş, Fransa örneğini vererek

¹³⁷¹ BOA. ŞD., 209/8, (2 C 1299 / 20 Nisan 1882).

orada bütün ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının hükûmet tarafından ödendiğini, bunun içinse büyük masraf gerektiğini söylemişti. Osmanlı Devleti'nde ise bunun mümkün olmadığını, fakat en azından fakir ve güçsüz olan yerlerde hükûmet bütçesinden maaş verileceğini, şimdilik ancak bu kadarını yapabileceklerini, geri kalanının ise önceden olduğu gibi halkın yardımları ile ve bazı eğitim öğretim ve medrese vakıfları tarafından karşılanacağını ifade ediyordu¹³⁷². Maârif Nâzırı Emrullah Efendi'nin 1910 yılında ortaya koyduğu tablo hiç de iç açıcı değildi. Bu konuşmadan, 1909 yılında örnek olmak üzere 27 adet "Numune Rüşdiyeleri" açıldığını, buradaki en yüksek dereceli öğretmen maaşının 700, ondan sonrakinin 600, yeni atanan bir öğretmenin 500, gezici öğretmenlerin ise 200 gurus aldıklarını öğreniyoruz. Diğer rüşdiyelerde ise durum şöyleydi: 201 okulda bir öğretmen vardı ve bu okulların 3 sınıfı vardı ve her sınıfta günde 4 saat çeşitli dersler okutulmaktaydı. Böylelikle günde 12 saat farklı derse girmek zorunda kalan öğretmenin üzerinde ciddi bir yük vardı ve fen dersleri de bu öğretmenlerin sorumluluğu altında idi. 195 okul 2 öğretmenle idare edilirken sadece 44 rüşdiyede 3 öğretmen görev yapmaktaydı. Kız rüşdiyelerinde ise durum şöyleydi: Bir öğretmenli 38, iki öğretmenli 22, üç öğretmenli 20 kız rüşdiyesi bulumaktaydı. Bu öğretmenlerin sadece 140 tanesi "Rüşdiye Öğretmen Okulu" mezunuyken, 71 tanesi derslerin boş geçmemesi için idadi mezunları arasından, dinî bilgilerde en yüksek not alanlar arasından seçilmiş kişilerdi. 170 öğretmenin ise nereden mezun olduklarını ise Nezâret dahi bilmiyordu. Öğretmen maaşları ise 200, 250, 300 gurus olup en çok 800 gurus'a kadar çıkmaktaydı. Hatta 150 gurus maaş alan öğretmen dahi vardı ki, bu da mevcut durumun vehametini ortaya koymaktaydı¹³⁷³.

Emrullah Efendi'nin 1910'da ortaya koyduğu bu tablonun benzerini 1911 senesinde İstanbul'daki ibtidâi ve rüşdî mekteplerinde gözlemlerde bulunan Ağaoğlu'nda da görüyoruz. Öğretmen maaşlarının 150, en çok 200

¹³⁷² "İkinci Meşrutiyet Döneminde Milli Eğitimimiz - I", Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 33, Kasım 1987, s. 63.

¹³⁷³ "İkinci Meşrutiyet Döneminde Milli Eğitimimiz - II", Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 34, Aralık 1987, s. 57.

guruş civarında olduğunu söyleyen Ağaoğlu, aynı zamanda mevcut şartların olumsuzluklarına da değinmeden edemez. Soğuk mektep köşelerinde sabahtan akşama kadar öğrencinin eğitim öğretimiyle meşgul olan öğretmenlerin, aldıkları maaşın azlığına rağmen bir eser-i hamiyet ve fedakârlık örneği olduklarını söyler. Nitekim yaşlı olmalarına rağmen vazifelerine meftun olduklarından çocuklardan bir türlü ayrılamayan ve çoğu vakitlerini çocuklarla birlikte geçiren muallimlere de rastladığını anlatır¹³⁷⁴.

Tedrisât-ı İbtidâiye Kanûn-ı Muvakkati ile öğretmen, memur ve hizmetlilerin maaşlarının ödenmesi, ilkokul öğretmeni yetiştiren kurumların tüm masraflarını, bulundukları illerin özel idare bütçelerinden ödenmesi hükmünü getirmesi, bu müesseselerin yeterli ölçüde gelişmesini engellemiştir. Çünkü birçok ilin özel idare gelirleri çok yetersiz olduğu için öğretmenler zaten çok düşük olan maaşlarını bile aylarca alamamışlar, okullara gerekli harcamalar yapılamamış ve dolayısıyla eğitim öğretim aksamıştır¹³⁷⁵.

3.4.5. Öğretmen Yeterlilikleri ve Nitelikleri

Bir öğretmende bulunması gereken vasıflar ve öğretmenin nitelikleri maârifin gelişmesinin en önemli unsurlarından biridir. Nurettin Topçu da, *“Muallim meselesi, Maârif davamızın ana meselesidir”, “Maârifî yapacak olan muallimdir. Şayet değerlendirilmezse Maârifî yıkan da o olur”*¹³⁷⁶ diyerek bu gerçeğe işaret etmiştir.

Münif Paşa da bir mektebin ıslahı için en önemli unsurun muallimin ehliyet ve istidat sahibi olması, ayrıca yeni öğretim yöntemlerini bilmesi gerektiğini söyler. Fakat tüm muallimler bu tarz bir eğitimden geçmediği için

¹³⁷⁴ Gündoğdu, a.g.e., s. 179-180.

¹³⁷⁵ Akyüz, “Cumhuriyete Gelinceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, s. 12-13.

¹³⁷⁶ Topçu, a.g.e., s. 95. Muallimlerin karakterinin nasıl olması gerektiği hakkında bir değerlendirme için bkz. a.g.e., s. 66-72.

bu öğretim yöntemlerini bilmiyorlardı. Hâlihazırdaki muallimlerin mağdur edilmemeleri için görevde bırakılmaları, fakat bu mesleğe yeni girecek olanların usûl-i cedîde hakkında imtihan yapılarak başarılı olduktan sonra kabul edilmeleri gerektiğini dile getiriyordu. Öğretmenleri şevke getirmesi için de muallimlere fazla maaş ya da bir çeşit imtiyaz verilmesi gerektiğini savunuyordu¹³⁷⁷. Böylelikle ehliyet sahibi öğretmenleri teşvik ederken, diğer yandan da mevcut öğretmenlerin isterlerse sınava girerek diğerlerinin haklarına sahip olabilmelerinin yolunun açılmasını istemekteydi.

Rüşdiye mekteplerinde görev yapacak öğretmenlerin yaşı, Maârif Nizamnâmesi hükmünce en az 25 olarak belirlendiği için bu yaştan küçük olanların muallim olarak görev yapmalarına izin verilmiyordu. Havran Mektebi-i Rüşdiyesi muallim-i evveli Mustafa Efendi vefat edince yerine oğlu Salih Efendi muallimliğe getirtilmek istenmiş; fakat sonra yaşının 15-16 raddelerinde olduğu anlaşıncı bu kişinin muallimliği kabul edilmemiştir. Bu yüzden buraya hüsn-i hatta malik ve nizama uygun başka ehil ve erbab birinin araştırılıp seçilmesi istenmişti¹³⁷⁸.

Dârümuallimîn bahsinde ifade edildiği üzere, taşralarda açılmakta olan rüşdiye mektebi muallimliklerine Dârümuallimîn mezunlarının atanması gerekiyordu. Daha doğrusu öncelik hakkı onlarındı. Fakat bazı durumlarda bu kurala uygun hareket edilmediği görülür. Zira bu sebepten, 1860 tarihinde Dârümuallimîn mezunlarının memnuniyetsizliği ile karşılaşılır. Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne yazılan arzuhalde, diplomalı muallimler, taşralarda açılmakta olan rüşdiye mektebi hocalıklarına hariçten hoca alındığını ve kendilerinin açıkta kaldığını ifade etmekteydiler¹³⁷⁹. Sonraki yıllarda ise Dârümuallimîn mezunlarının ülkenin pek çok farklı yerine tayin edildiklerini

¹³⁷⁷ Münif Paşa, **a.g.m.**, s. 183-184.

¹³⁷⁸ **BOA. MF.İBT.**, 1/5, (1 M 1289 / 11 Mart 1872); Kudüs-i Şerif Rüşdiye Mektebi'nde yaşanan benzer bir örnek için bkz. **BOA. MF.MKT.**, 58/7, (20 N 1295 / 18 Eylül 1878); Halep vilâyetine yazılan yazıda ise Kilis Mekteb-i Rüşdiyesi mualliminin de ehil olmaması ve yaşının uygun olmaması sebebiyle azledilerek yerine mahalli ulemasından Ebubekir Efendi'nin tayini istenmiş, fakat yapılan imtihanda bu kişinin ehliyetinin yeterli derecede, yaşının da 26 civarında olduğu anlaşılmıştır. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, 3/107, (3 Za 1290 / 24 Aralık 1873).

¹³⁷⁹ **BOA. A.MKT.NZD.**, 336/26, (09 R 1277 / 23 Aralık 1860).

görüyoruz¹³⁸⁰. Sözelimi Tuna vilâyetinde İstanbul Dârümuallimîni'nden mezun öğretmenler görev yapıyordu. Bunlar arasında 1860-1866 yılları arasında Filibe Rüşdiye Mektebi'nde hocalık yapmış olan Ali Suavi de vardır¹³⁸¹. Böylelikle, Dârümuallimîn'de nitelikli bir eğitim almış olan muallimler ülkenin her köşesine yayılmaya ve yeni öğretim teknikleriyle eğitim öğretim yapmaya başlamışlardı. Fakat mezun sayısının az olduğu ve çoğu yerde mahallinden bulunacak öğretmenlerle eğitim yapıldığı dikkate alınacak olursa ihtiyacın çok azının karşılanabildiğini söylemek mümkündür.

1870 senesinde, bazı illerde yeniden inşa olunan rüşdiye mekteplerinde görevlendirilmek üzere 30'dan fazla muallime ihtiyaç duyulduğunda bu mekteplerin muallim ihtiyacının yine Dârümuallimîn mezunlarından karşılanmasına ve bunun için iki yıl içinde gerektiği kadar diplomalı muallim-i evvel yetiştirilerek bu mekteplere gönderilmesine karar verilmiştir. Mezun bulunamadığı zamanlarda ise Dârümuallimîn'de ders görmüş öğrenciler mekteplere muallim-i sâni olarak görevlendirilmişlerdir¹³⁸².

Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyasında açılan rüşdiye mekteplerinde açılan yerin hususiyetleri göz önünde bulundurularak muallim seçimi yapılmaktaydı. Sözelimi, Arapların yaşadığı coğrafyada Arapça bilen muallim aranmaktaydı. Fakat bu vasıflara sahip öğretmen bulmak konusunda çoğu zaman güçlükler yaşanıyordu. Bu yüzden 1868 senesinde Suriye ahalisinden Türkçe bilen ve lisanının sarf ve nahvini tanıyan 10 kişinin seçilerek bunların Dârümuallimîn'de eğitim görmelerinin sağlanmasına karar verildi. Hatta bu kişilerin geçimlerini sağlamak için aylık 150'şer gurusu verilir

¹³⁸⁰ Dârümuallimîn mezunlarının ülkenin farklı bölgelerindeki rüşdiye mekteplerine tayinleri ile ilgili olarak bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 1, (Gurre M 1283 / 16 Mayıs 1866) Evr. Nu: 1656; **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 21, (08 C 1283 / 17 Ekim 1866) Evr. Nu: 723; **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 25, (19 Ş 1283 / 26 Aralık 1866) Evr. Nu: 1153; **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 29, (14 N 1283 / 20 Ocak 1867) Evr. Nu: 1253; **BOA. MF.İBT., 3/145**, (12 Za 1290 / 02 Ocak 1874). **BOA. MF.İST., 2/20**, (24 C 1317 / 30 Ekim 1899).

¹³⁸¹ Memişoğlu, **a.g.e.**, s. 50; Ali Suavi, daha önce de Bursa Rüşdiyesi'nde görev yapmıştır. Bkz. Ülken, **a.g.e.**, s. 78.

¹³⁸² **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068**, s. 237, (23 Za 1286 / 24 Şubat 1870) Evr. Nu: 134; Öğretmen olarak atanmak isteyen Darüşşafaka 6. sınıf tasdiknamelilerinden Mehmed Hulusi Efendi'nin muallim olması ise usule uygun bulunmayarak reddedilmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKB., 148/13**, (06 Ş 1325 / 14 Eylül 1907).

uygun bir medresede ikamet etmeleri sağlanacaktı¹³⁸³. Böylelikle biraz olsun muallim ihtiyacının karşılanacağı düşünülmüşse de bu kadar az sayıyla böyle bir ihtiyacın kapanması elbette söz konusu değildi. Nitekim sonraki yıllarda bu ihtiyaç devam edecektir.

Medine-i Münevvere’de bulunan 11 sıbyan mektebinden birinin rüşdiye mektebine dönüştürülmesine karar verildiğinde buraya Dârümuallimîn mezunlarından olup Arapça’ya aşına birinin muallim olarak gönderilmesi gerekmiştir. Çünkü bu bölgede Türk dilinin genelleşip yaygınlaşması faydalı olacaktır¹³⁸⁴. Aksi durumlarda ise sıkıntılar ortaya çıkmıştı. Basra Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmud Şükrü Efendi, Arapça lisanına aşına değildi ve öğrencileri Türkçe bilmeyen Arap çocukları idi. Bu yüzden gerekli fayda sağlanamıyordu. Basra Maârif Müdürlüğü’nden yazılan yazıda, böylesine önemli bir mevkide bulunan rüşdiye mektebinin gelişmesi için Arapça bilen bir muallimle becayiş yapılması istenmişti. Fakat bu konuda Nezâret’in verdiği cevap oldukça dikkat çekiciydi.

“Mekâtib-i rüşdiyeye duhul arzusunda bulunan etfalin oldukça Türkçe tekellüm ve tedrise iktidarı bulunması talimatı iktizasından bulunduğundan mekâtib-i ibtidâiyenin ıslahıyla mahall-i mezkûr etfalinin Türkçe’ye alıştırılmasına itina kılınması lazım geleceğinin ve lisan-ı Arabî için başka muallim tayin kılınmasına hacet olmadığının cevaben izbar buyurulması babında emr u ferman hazret-i veliyyü’l emrindir.”¹³⁸⁵

Bu, her ne kadar o bölgedeki eğitim öğretimi güçleştirdiği ve yeterli faydanın sağlanmadığı iddia edilen bir uygulama olsa da, devletin Türk dilini ülkenin her yanına yaymayı hedef alan politikasını ortaya koyması açısından önemlidir.

Bazı bölgelerin kendilerine has hususiyetleri sebebiyle öğretmende aranan nitelikler de değişiklik gösteriyordu. Mesela Basra Rüşdiye Mektebi

¹³⁸³ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 140, (08 Ca 1285 / 27 Ağustos 1868) Evr. Nu: 392.

¹³⁸⁴ BOA. İ.DH., 834/67085, (29 Ş 1298 / 26 Temmuz 1881); BEO. Ayniyât Def., Nu: 1420, s. 161, (14 N 1298 / 09 Ağustos 1881) Evr. Nu: 669.

¹³⁸⁵ BOA. MF.MKT., 119/77, (17 Z 1307 / 03 Ağustos 1890).

muallim-i evvelliğine Kerbela Rüşdiye Mektebi muallimi Nuri Efendi'nin tayin edilmesi istenmişse de, bu kişinin Dârümuallimîn'den mezun olmaması sebebiyle, diğer muallim ulaşınca kadar mektebin eskiden olduğu gibi vekâletle idare ettirilmesi istenmişti. Fakat Basra ahalisinin malum mizaçları ve din konusundaki katılıkları/sağlamlıkları sebebiyle buraya gelecek muallimin lisan ve ahalinin mizacını anlayabilecek, ârif ve ilmi kuvvetli biri olması gerekliydi. Bu yüzden Basra valisinin Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne yazdığı yazıda istihdam edilen Nuri Efendi'nin bu evsafıya sahip ve güvenilir bir insan olduğundan Basra Mekteb-i Rüşdiyesi muallimliğine bu zatın tayin edilmesinin uygun olduğu belirtilmiştir¹³⁸⁶.

Öğretmenin sahip olduğu niteliklerin bir mektep için ne kadar önemli olduğu, halkın çocuklarını emanet etmek konusunda öğretmene güvenmelerinin bölgede maârifin gelişmesini ne kadar etkilediğini rüşdiye mektebinin velilerinin maârif müdüriyetine yazdığı dilekçeden anlamak mümkündür. Hangi ilden yazıldığını tespit edemediğimiz bu dilekçede, veliler evlatlarını rüşdiye muallimi Yakub Efendi'ye emniyet edemediklerini, çocuklarını oradan alarak ibtidâi mektebine götürdüklerini ifade ediyorlardı. Veliler bu şikâyetin bir sonuç vermesi ve çocuklarının eğitimden mahrum bırakılmamasını istirham ediyorlardı¹³⁸⁷. Ehliyetsiz olan bir muallim, okuldaki öğrenci sayısının olması gerekenin çok altında olmasına, yani ahalinin mektebe ilgisinin düşük olmasına sebep oluyordu¹³⁸⁸.

Bazı dersleri okutacak nitelikte öğretmen bulunamaması ise farklı kaynaklardan öğretmen bulmayı zorunlu kılıyordu. Örneğin yazı ve resim derslerini verecek öğretmen bulunmadığında bu ihtiyaç kalemlerde görev yapan personelden karşılanıyordu. Fakat bu kişiler de muallimliği ek bir görev olarak gördüklerinden bu işe yeterince vakit ayıramıyorlardı ve bu da gereken

¹³⁸⁶ BOA. MF.İBT., 117/97, (02 Z 1319 / 12 Mart 1902)

¹³⁸⁷ BOA. MF.İBT., 217/68, (08 Za 1326 / 02 Aralık 1908).

¹³⁸⁸ Aydın vilâyeti örneği için bkz. BOA. MF.MKB., 17/159, (12 Za 1295 / 08 Kasım 1878).

faydayı sağlamıyordu¹³⁸⁹. Resim dersi için Erkân-ı Harbiye zabitlerinden dahi görevlendirme yapılmıştır¹³⁹⁰. Bazı durumlarda da başka bir mektepteki muallim aynı bölgedeki rüşdiye mektebinde ders verebiliyordu¹³⁹¹. Esasen bir mektepte görevli öğretmenler, birden fazla dersi vermekle de yükümlü olabiliyorlardı¹³⁹².

1873 senesinde Farsça muallimlikleri ile ilgili bir düzenleme yapılmış, bundan sonra İstanbul ve bilâd-ı selâse rüşdiye mektebi Farsça muallimliklerinden hal vuku' buldukça yeni bir muallim tayin edilmemesine karar verilmiştir. Farsça öğretme görevi, maaşlarına 140 gurus zamlı bundan sonra muallim-i evvel ve sânilerin görevleri arasına dâhil edilmiştir¹³⁹³.

Balkanlarda da yeterli donanımına sahip olan öğretmenlerin bulunamayışı, mektepler için bir sorun teşkil ediyordu. Bu mesele, bilhassa Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra değerli öğretmenlerini yitirmiş olan Bulgaristan'da, Prenslik Döneminde (1878-1908) önemli bir mesele idi. Bu sebeple Türk öğretmenlerinin bilgi ve becerilerini artırmak için her sene eğitim konferansları ve kursları düzenlenmişti. Bu kursların düzenlenmesinde Vilâyet Maârif Meclisi üyelerinden bazı kişilerin yanı sıra 16 Türk müfettişinin de önemli katkıları olmuştur. Mekteplere yeterli donanımına sahip muallim bulunamaması, bulunsa da o bölgede cemaat sandığının öğretmen maaşını karşılayamaması durumunda sıklıkla Bâb-ı Âli'den yardım istenmiştir¹³⁹⁴.

¹³⁸⁹ Zeyrek Rüşdiyesi'ne Maârif Nezâreti Mektubi Kalemi'nden Mehmed Efendi'nin yazı hocası, Muhasebe Odası'ndan birinin de resim hocası olarak görevlendirilmesi hakkında bkz. **BOA. MF.MKB., 8/4**, (02 M 1290 / 01 Mart 1873).

¹³⁹⁰ Hanya Rüşdiye Mektebi örneği için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 53, (12 R 1288 / 30 Haziran 1871) Evr. Nu: 45.

¹³⁹¹ Manastır'daki idadi mektebi resim mualliminin rüşdiye mektebi öğrencilerine resim göstermek üzere 100 gurus maaşla görevlendirilmesi hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069**, s. 1, (04 M 1283 / 19 Mayıs 1866) Evr. Nu: 1350.

¹³⁹² Ohri Rüşdiye Mektebi örneği için bkz. **BOA. MF.İST., 4/50**, (23 L 1323 / 20 Aralık 1905).

¹³⁹³ **BOA. MF.MKB., 8/22**, (05 M 1290 / 04 Mart 1873); **BOA. MF.İBT., 3/4**, (16 Ra 1290 / 14 Mayıs 1873); **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071**, s. 178, (14 C 1290/ 09 Ağustos 1873) Evr. Nu: 356.

¹³⁹⁴ 1880 yılında Türk öğretmenler için düzenlenen kurslara 156, 1881/1882 ders yılında ise Filibe, Hasköy ve Kırcaali'de yürütülen kurslara 220, 1882/1883'te düzenlenen üç kursa 81 Türk öğretmeni katılmıştır. Bkz. Memişoğlu, **a.g.e.**, s. 71.

Hat muallimlerinin seçimi ise diğer muallimlerden farklıydı. Bu derse talip olan muallim adaylarının yazıları ciddi bir incelemeden geçiriliyor, Meclis tarafından yazısı incelenen muallim, öğrenciye bu dersi öğretmeye yetecek derecede ehliyetli görülürse ataması yapılıyordu¹³⁹⁵. Hat muallimlerinin yazılarının güzelliği aynı zamanda hangi eğitim kademesine tayin edileceklerinin de bir işaretiydi. Bu noktada rüşdiye mekteplerine, sıbyan mekteplerine nazaran daha çok özen gösterildiği açıktır. Zira yazısı daha güzel olan öğretmenler rüşdiyede, yazısı ikinci derecede güzel olan öğretmenler ise sıbyan mekteplerinde görevlendiriyorlardı¹³⁹⁶.

Muallim-i sânilerin görevlerinden biri de sülüs öğretmek olmasına rağmen, bazı muallim-i sâniler bunu öğretecek yeterlilikte olmadıklarından, muallim-i sâni maaşının bir kısmıyla sülüs öğretecek başka biri istihdam ediliyor¹³⁹⁷, onun için ayrı bir tahsisat ayrılmıyordu.

Sülüs ve rik'a hatlarının her ikisini birden öğretebilecek öğretmen olduğunda bu dersi tek kişi veriyordu. Mirgün Rüşdiye Mektebi öğrencilerinin rik'a hattı öğrenmesinin zamanı geldiğinde bu mektebin sülüs muallimi Mustafa Mukbil Efendinin rik'a hattını öğretecek iktidarı olduğu için bu görev de kendisine verilmiş ve maaşına 105 guruş ilave edilmiştir¹³⁹⁸. Sayda'da ise henüz rik'a öğretecek kimse tayin edilmediği için bu hizmeti mektebin muallim-i evveli yapıyordu. Muallim-i evvel ise, maaşının kendisine yetmediğini ve münasip miktarda zamlanmasını istiyordu. Bu dilekçe Meclis-i Maârif'e havale edildiğinde ise maaş zammı yerine bu mektebe henüz rik'a hocası tayin olunmaması konusu ele alınmış ve mektebin açılmasının üzerinden 6 yıl geçmiş olmasına rağmen öğrencilere rik'a öğretecek bir rik'a

¹³⁹⁵ BOA. İ.MVL., 332/14260, (12 N 1271 / 29 Mayıs 1855); BOA. MF.MKB., 1/8, (06 M 1289 / 16 Mart 1872); BOA. MF.MKB., 210/75, (02 Ra 1333 / 18 Ocak 1915).

¹³⁹⁶ Aksaray'daki sülüs ve nesih hocalığı hakkında bkz. BOA. MF.MKB., 1/4, (01 M 1289 / 11 Mart 1872).

¹³⁹⁷ Tırnova örneği için bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1069, s. 7, (24 Z 1283 / 29 Mart 1867) Evr. Nu: 1657.

¹³⁹⁸ BOA. MF.İBT., 3/1, (16 Ra 1290 / 14 Mayıs 1873).

mualliminin olmadığı, hüsn-i hatta malik bir rik'a mualliminin asaleten atanması gerektiği belirtilmiştir¹³⁹⁹.

Nezâret'in mekteplerdeki hat derslerine önem verdiğinin bir diğer kanıtı da uygun yazısı olmayan hocalar tespit edildiğinde yerine başka birinin bulunmasına çalışılmasıydı. Sülüs ve talik yazıları güzel olmasına rağmen rik'a yazısı beğenilmeyen muallimin yerine "*hüsn-i hat erbabından*" başka birinin bulunması istenmiştir¹⁴⁰⁰. Siverek Rüşdiye Mektebi hüsn-i hat muallimliğine seçilen İbrahim Efendi'nin hat numunesi yeterli bulunmadığından sülüs ve rik'adan yazıları elverişli başka birinin seçilmesine ve bunların da numune yazılarının tercüme-i hâl varakasıyla beraber süratle gönderilmesi istenmiştir¹⁴⁰¹. Gönderdikleri yazı hatlarının istenildiği derecede iyi olmamasına rağmen daha iyi hattı olan bir muallim bulunamadığında ise yine o öğretmen görevlendirilmesinden başka çare kalmıyor, daha iyi bir talip çıkana kadar o kişi tayin ediliyordu¹⁴⁰².

Rüşdiyelerde ilmî yeterliliği son derece yeterli muallimler de görev yapmaktaydı. Ereğli Rüşdiye Mektebi muallimi Hafız Ni'met Efendi mevcut derslerin yanı sıra, sülüs, nesih, rik'a ve divan hatlarını tek başına verebiliyor ve öğrencilerin eğitimi için büyük çaba sarf ediyordu. Derslerle ilgili öğrenciler kontrolden geçirildiğinde, dersleri de her çeşit yazıyı da öğrendikleri, hatta yazılarının hocalarına emsal olduğu görülmüş ve bu herkes tarafından beğenilerek hayret uyandırmıştı¹⁴⁰³.

Hatıralarda çizilen öğretmen profili bizi gerçekliğe biraz daha yaklaştırır. Çoğu önemli mevkilere gelen rüşdiye öğrencilerinden bulabildiğimiz bazılarının rüşdiyedeki öğretmenleri hakkındaki ifadeleri o

¹³⁹⁹ BOA. MF.İBT., 3/7, (16 Ra 1290 / 14 Mayıs 1873).

¹⁴⁰⁰ BOA. MF.MKT., 42/1, (01 Ş 1293 / 21 Ağustos 1876).

¹⁴⁰¹ BOA. MF.MKB., 102/36, (27 C 1319 / 11 Ekim 1901); Tercüme-i hâl varakalarını göndermek usul gereği idi ve göndermeyen rüşdiye mektebi görevlileri, göndermeleri yönünde uyarılıyorlardı. Bkz. BOA. MF.MKT., 956/9, (12 Ş 1324 / 01 Ekim 1906).

¹⁴⁰² Edremit kazası Havran kasabası örneği için bkz. BOA. MF.MKB., 80/73, (17 M 1316 / 06 Haziran 1898); Sivas vilâyeti Köprü kazası örneği için bkz. BOA. MF.MKB., 102/103, (21 B 1319 / 03 Kasım 1901).

¹⁴⁰³ BOA. MF.İBT., 17/7, (22 S 1301 / 22 Aralık 1883).

dönemdeki öğretmenlerin nasıl olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim bu hatıralar karşımıza kimi zaman yol gösterici, başarılı ve donanımlı öğretmenler çıkarsa da kimi zaman despot, yeteneksiz öğretmenler de çıkarır.

Halid Ziya Uşaklıgil'in anılarından, İzmir'deki rüşdiye mektebinin yüz civarında öğrencisi olduğunu, her sınıfının bir muallimle idare edildiğini, arada ise gezici olarak bir Türkçe öğretmeni olduğunu öğreniyoruz¹⁴⁰⁴. Yazar, burada şiir yazdığını¹⁴⁰⁵ da anladığımız Kâmil Efendi isimli hocasından hayırla bahseder. Onun kendisinde hiçbir vakit silinmeyecek değerlendirme ve sevgi armağanı bıraktığını, pek aydın, düşünceli, rahat ve güzel konuşan, bilgili, Farsçada ve Türkçede alabildiğine güçlü bir kişi olduğunu ve gerek o sıralarda gerekse sonraları kendisinden çok yararlandığını söyler¹⁴⁰⁶.

Düzenli günlük tutma alışkanlığı sayesinde Fatih Rüşdiyesi hakkında detaylı bilgiler aktaran Sunata, öğretmenleri hakkında da çeşitli bilgiler verir. Şeyh Vasfi Efendi kıymetli öğretmenleri arasında gelmektedir. Bu öğretmen tarafından yazılmış yıldız kaplı bir Sarf-ı Osmanî (Osmanlıca Gramer) kitabı kendisine ilkokulu bitirdiğinde mükâfat olarak verilmiştir. Kitap yazdığı için de değerli görür hocasını. Bu hocanın dersi güzel anlattığı ve ders bitince öğrencileri soru yağmuruna tuttuğu için hiçbir çocuğun dalga geçmeye vakit bulamadığını, dersi iyi dinlemeyen ve sorulara cevap veremeyenlerin ise dersin sonuna kadar ayakta kaldıklarını söyler. Tarih öğretmenlerini sarıklı olarak tasvir eden Sunata, Osmanlı tarihini ayrıntılı okuduklarını, Kanûn-i Süleyman devrinin sonuna kadar geldiklerini söyler. Resim dersinde ressam Ali Rıza Bey adlı birinin ortaokullar için bastırıp hazırladığı karakalem resimlere bakarak resim yaptıklarını anlatır. Ahlâk derslerine müdürün girdiğini, her şeyin ifrat ve tefritinin zararlı olduğunu anlattığını, "İtidal" in ahlak

¹⁴⁰⁴ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 103.

¹⁴⁰⁵ Rüşdiye mektebi muallimlerinden şiir yazarlar olduğuna bir örnek de, Sultan Beyazıd Rüşdiye Mektebi Farisî muallimi Mehmet Refet'dir. Bu muallim, Sultan Abdülaziz Han'ın tahta çıkışı sebebiyle bir tarih düşürme şiiri yazmıştır. Bkz. **BOA. A.T.ŞF.**, 35/53, (17 Ra 1278 / 23 Eylül 1861).

¹⁴⁰⁶ Uşaklıgil, **a.g.e.**, s. 108.

düzeninin temelini teşkil ettiği yönünde ders verdiğini anlatır. Coğrafya hocaları Talat Bey ise kibar tavırlı ve nazik hareket eden bir insan olduğundan sınıftaki disiplini tam olarak sağlayamamakta, bu sebeple yazar, kürsünün yanına gidip gürültü edenleri görüp onları susturmaya çalışmaktadır. Bir nevi coğrafya öğretmenin yardımcısı olan yazar, bu arada coğrafya hocasının derse getirdiği kitaplara göz atma fırsatı bulur. Bu sırada kartpostal merakı da artmakta, satın aldığı kartpostallardaki Avrupa ve Amerika şehirlerinin düzeni ve temizliği dikkatini çekmekte, kartpostaldaki resimleri kendi yamru yumru sokaklarıyla kıyaslamaktadır. Farsça hocası Yusuf Efendi'nin ise yaşlı, beyaz sakallı, sarıklı, sevimli bir adam olup, yaşlılıktan dolayı derste uyuklayan biri olarak tasvir eder¹⁴⁰⁷.

Rüşdiye birinci sınıfa giderken (yani son sınıf), tarih öğretmenin, Murat Bey'in yazdığı tarih kitabından 30 sayfa ders verdiğini, Esat Dede isimli bir Farisî öğretmeni olduğunu söyleyen Tengirşenk, *Tuhfe-i Vehbî*'yi okutan bu hocanın çocuklara karşı son derece nazik olduğunu, hiç azarlamadığını söyler. Fakat herkesin hocanın bu yumuşak huyundan faydalanarak konuştuğunu, sesler fazlalaşınca ise siyah tahtaya geçerek “*Edep yahu...*” yazdığını söyler. Yine burada tahsilini İngiltere’de yapmış eski deniz subayı, okul müdürü Nadir Bey isimli kişiden de övgüyle söz eder. Kendine özel yöntemler uygulayarak matematik öğreten bu zat, bir gün imtihan kâğıdında yaptığı yanlışlığı anladığında diğer öğretmenlerle birlikte sınıfa girerek yanlışlığı ilan etmiş ve hatasını kabul etmiştir. Bu da yüksek ruhlu bir insan olduğunu onlara göstermiştir. Daha sonra Fatih Askerî Rüşdiyesi’ne iki ay gecikmeli olarak başlayan Tengirşenk, buradaki öğretmenlerinden bahsederken, bir haksızlık yaptığını anlayan geometri öğretmenin diğer arkadaşların yanında kendisinin gönlünü aldığını ve haksever bir öğretmen olduğunu anlatır¹⁴⁰⁸.

¹⁴⁰⁷ Sunata, **a.g.e.**, s. 195-196, 198-199.

¹⁴⁰⁸ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 25-27, 30.

Tepeyran, mahalle mektebinde kendisini okumadan soğutan hocanın ardından gittiği Isparta'daki rüşdiye mektebindeki yazı hocasını çok sever. Okuma yazmaya duyduğu nefreti gideren meşhur hattat, babasından ve küçük amcasından sonra en çok sevdiği kişilerden birinin bu hocası olduğunu söyler¹⁴⁰⁹. Ahmet Cevat Emre de Resmo'daki mektepte başöğretmeni Bursalı Mehmet Sabri Efendi'nin, sarıklı cübbeli olduğunu, medreseden ve eski Dârümuallimîn'den getirilmiş ve halis Türkçe konuşan bir âlim olduğunu söyler¹⁴¹⁰.

Ahmet Bedevî Kuran, Kula'da gittiği rüşdiye mektebinden söz ederken mektepte sarıklı bir muallim ve mubassırdan başka idareci olmadığını ve hatta bütün sınıfların bir araya toplanarak sırayla aynı hocadan ders aldıklarını anlatır¹⁴¹¹.

Görüldüğü gibi çizilen öğretmen profili arasında nefret uyandıran ve sert mizaçlılar olduğu gibi, öğrencilerinin hayatında derin izler bırakan, ilerleyen yaşlarına rağmen unutamadıkları, kimi zaman âlim olarak nitelendirilenler de vardı.

Askerî rüşdiyelerdeki öğretmen profili de hatıralarda yer almıştır. Burada görev yapanlar asker olduğu için mülkî rüşdiyelerdeki sarıklı cübbeli öğretmen tipi, yerini üniformalı subaylara bırakmıştır. Aynı zamanda o dönemde askerler arasında yaygın olan hürriyet fikirlerinin öğretmenler aracılığıyla rüşdiye seviyesindeki okullarda bile öğrencilere aktarıldığına şahit oluyoruz. Diyarbakır Askerî Rüşdiyesi'nde eğitimi sırasında Ziya Gökalp, hoca olarak kendisinde ilk tesir bırakan kişinin mektep müdürü Kolağası (önyüzbaşı) İsmail Hakkı Bey -ki bu kişi sonradan Amasya mebusu olan İsmail Hakkı Paşa'dır- olduğunu söyler. Çünkü bu hoca kendilerine dönemin

¹⁴⁰⁹ Tepeyran, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁴¹⁰ Emre, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁴¹¹ Burada dikkate değer tek noktanın ise güzel bir binada ayrıca bir kız mektebinin bulunması ve kız çocuklarına jimnastik derslerinin bile tatbik ettirilmesi olduğunu söyler. Bkz. Kuran, **a.g.e.**, s. 7-8.

kötülüklerini anlatarak hürriyet fikirleri telkin etmiş¹⁴¹², bu sayede öğrencilerinin hafızalarında yer etmiştir.

Mustafa Kemal'in okuduğu Selânik Askerî Rüşdiye'sinin öğretim ve yönetim kadrosunu çoğunlukla subaylar oluşturmaktaydı. Bilindiği gibi, matematik dersindeki yeteneği, yaratıcılığı ve ilgisi bu dersin öğretmeni Yüzbaşı Üsküplü Mustafa Sabri Bey tarafından kendisine "Kemal" adının verilmesine sebep olmuştu¹⁴¹³ ki, bu okulda ona en çok tesir eden bir diğer öğretmen ise kendisine özel ilgi gösteren Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Nakiyüddin Bey'di. Öyle ki, Atatürk'ün 22 Eylül 1924'te Samsun'da öğretmenlerin verdiği bir çayda karşılaştığı Nakiyüddin Bey hakkında söyledikleri aslında öğretmenlerin bir çocuğun kişiliğinin oluşmasında ne kadar önemli bir rol oynadıklarını göstermesi bakımından son derece önemli mesajlar içerir. Atatürk şöyle demiştir: *"... Şimdi burada bir zatı âliye tesadüf ettim. O, benim rüştiye birinci sınıfında muallimim idi. Bana henüz iptidaî şeyler öğretirken istikbal için ilk fikirleri de vermişti. Efendiler, izah etmek istiyorum ki, ilk ilham ana baba kucağından sonra mektepteki mürebbinin lisanından, vicdanından, terbiyesinden alınır."*¹⁴¹⁴

Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde okuyan Tevfik Sağlam da, bu mektepte hocaların çoğunun subay olup, bunların vazifelerinin ehli, öğretime alışmış kâmil insanlar olduğunu söyler¹⁴¹⁵.

Kula'daki mektepten sonra yatılı olarak ağabeyiyle birlikte Eyüp Sultan'daki Baytar Rüşdiyesi'ne giden Ahmet Bedevî Kuran, buradaki hoca profilini iki farklı şekilde yansıtır. Bunlardan ilki talebenin hazırlıklarını denetim için gündüzcü rüşdiyelerden gelen ve talebenin hürmetini kazanan Hikmet

¹⁴¹² Korkmaz, **a.g.e.**, s. 19.

¹⁴¹³ Şapolyo da, mektepte küçük Mustafa'nın zekâsına hayran olanlardan, hesap muallimi Yüzbaşı Mustafa'yı, Fransızca muallimi Naki (Nakiyüddin)'yi ve jimnastik muallimi Mülâzım Hasip Beyleri sayar. Zira onun Manastır İdadisi'ne girmesinde de Selânik Rüşdiyesi müdürü Kolağası Tevfik Bey ile Fransızca Muallimi Naki Bey ve Erkân-ı Harp Hasan Bey vesile olmuşlardır. Bkz. Şapolyo, **Atatürk'ün Hayatı**, s. 20-22.

¹⁴¹⁴ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938)**, TTK Basımevi, Ankara, 1952, s. 199; Nakiyüddin Bey hakkında ayrıca bkz. Sönmez, **a.g.e.**, s. 57-68.

¹⁴¹⁵ Sağlam, **a.g.e.**, s. 36.

Bey ve onun gibi diğer zabıtlardır ki, bunlar talebeyi aydınlatır ve derslere olan ihtimamlarını artırmaya çalışırlardı. Diğerleri ise ulûm-ı dinîye hocası Mazhar Efendi gibi derste morallerini bozmaya gayret eden hoca tipiydi. Bu hocanın, derste öğrencilere, Harbiye Mektebi'ne gidip kılıç takacaklarını, Fransızca konuşacaklarını ve kâfir olacaklarını Arnavut şivesiyle sürekli tekrarlanan bir azar şeklinde söylediği ve bu durumun kendisini hayli üzdüğünü ifade etmiştir. Mektep müdürleri Şevket Bey'i de çok temiz bir şahsiyet olarak niteleyen Kuran kendilerine bir baba nasihatiyle izin günlerinde denize gitmemeleri tavsiyesinde bulunduğunu, oysa kendi mantığının bu tarz görüş ve düşünceleri kabul etmediğini söylemektedir¹⁴¹⁶.

3.4.6. Öğretmenlerin Ödüllendirilmesi (Nişan-Taltif)

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nde nişan, rütbe gibi çeşitli ödüllendirme mekanizmalarının önem kazandığı bir dönem olmuştur. Bu gibi ödüllendirmelerde esas gaye, nişan ihsanını alanlarda merkezle, padişahla ilgili oluşacak iyi niyet¹⁴¹⁷ ve böylelikle yönetime duyulacak bağlılık olmakla birlikte, faydalı görülen çalışmaların devamını sağlamaya yönelik bir teşvik olarak da düşünülmelidir.

Devlet, vazifesini hakkıyla yerine getiren, öğrencilerin başarısı ve terbiyesi için ciddi çalışma ve gayretleri olan hocaları mükâfatlandırarak, onlara nişan ve taltifler vererek şevk ve gayretlerini artırma yoluna gitmiştir. Nitekim daha 1851 senesi Haziran ayında padişahın da hazır bulunduğu bir törenle Bâb-ı Âlî'de öğrencilerin imtihanları yapılarak gerek öğrencilere, gerekse muallimlere “atiyye” ve “nişan-ı aferin” verilmişti¹⁴¹⁸. 1857 senesinde “halkın cehlinin izalesi ve def edilmesi için” Bosna vilâyetine bağlı Travnik sancağında açılan rüşdiye mektebi öğrencilerinin imtihanı yapılmış ve ilgili cetvel düzenlenerek gönderilmiştir. Bu cetveldен öğrencilerin başarılı olduğu

¹⁴¹⁶ Kuran, **a.g.e.**, s. 12-13.

¹⁴¹⁷ Deringil, **a.g.e.**, s. 73-74.

¹⁴¹⁸ Mahmud Cevad, **a.g.e.**, s. 34.

ve hocaların öğrencilerin eğitimi konusunda gayret ettikleri anlaşıldığından hocalara bir kıt'a "iltifatnâme-i âli-i sadâretpenahilerinin" verilmesi istenmiştir¹⁴¹⁹.

Rüşdiyelerde yapılan imtihanlar neticesinde öğrencilerin başarılı olmasında öğretmenlerin gayretli çalışmalarının büyük payı olduğu dikkate alınarak öğretmenler çeşitli şekillerde ödüllendirilmiştir. Bazı muallimlere 5. dereceden¹⁴²⁰, bazı muallimlere ise 4. dereceden¹⁴²¹ mecidî nişanı¹⁴²² verilmiş, kimi öğretmenler ise İstanbul rûûsu ile ödüllendirilmiştir¹⁴²³.

Antalya Rüşdiye Mektebi muallimlerinin gayretleri takdire şayan olduğundan kendilerinin "Nezâret namına beyân-ı mahzuziyete himmet eylemeleri"ne karar verilirken¹⁴²⁴ Trablusgarp Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Hasan Ragıp Efendi'ye¹⁴²⁵, Aksaray, Silivri, Nablus gibi yerlerdeki rüşdiye mektebi muallim-i evvellerine¹⁴²⁶ rûûs-ı hümâyûn verilmesi istenmiştir. Uzun yıllar memuriyette bulunan ve hüsn-i hizmet gösteren muallimlerin de mükafât-ı seniyyeye mazhar olmaları gerektiği belirtilerek istekte bulunulmuştur¹⁴²⁷. Halep Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mahmud Lami Efendi ise öğrencilerin eğitimi konusunda mesai harcaması sebebiyle mükâfata layık görülerek rütbesi olan musıla-i Süleymaniye'nin mahrec-i mevleviyetine terfi' edilmesine karar verilmiştir¹⁴²⁸. Farklı tarihlerde memleketin farklı yerlerinden bazı rüşdiye mekteplerinin muallim-i evvel ve

¹⁴¹⁹ BOA. MF.MKT., 270/16, (12 C 1273 / 08 Şubat 1857).

¹⁴²⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 165, (06 Za 1285 / 19 Şubat 1869) Evr. Nu: 118; BOA. MF.MKT., 120/6, (03 M 1308 / 19 Ağustos 1890).

¹⁴²¹ BOA. MF.MKT., 120/6, (03 M 1308 / 19 Ağustos 1890); BEO. Ayniyât Def., Nu: 1420, s. 345, (12 Ca 1299 / 01 Nisan 1882) Evr. Nu: 70.

¹⁴²² Mecidîye nişanının ortaya çıkışı hakkında bkz. Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 48-49.

¹⁴²³ BEO. Ayniyât Def., Nu: 984, s. 85, (13 Ş 1295 / 12 Ağustos 1878) Evr. Nu: 244; BOA. MF.MKB., 17/10, (19 N 1295 / 17 Eylül 1878); BOA. MF. MKT., 23/124, (27 Za 1291 / 06 Ocak 1875).

¹⁴²⁴ BOA. MF.MKT., 120/32, (10 M 1308 / 26 Ağustos 1890).

¹⁴²⁵ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 101, (27 Şaban 1289 / 30 Ekim 1872) Evr. Nu: 36.

¹⁴²⁶ BOA. MF.MKT., 115/107, (20 C 1307 / 10 Şubat 1890).

¹⁴²⁷ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 167, (23 Za 1290 / 13 Ocak 1874) Evr. Nu: 287.

¹⁴²⁸ BOA. MF.İBT., 17/5 (11 Safer 1301 / 27 Aralık 1883).

sânilerine Edirne müderrisliği verilmiş ve rûûs-ı hümayunları kendilerine ulaştırılmak üzere gönderilmiştir¹⁴²⁹.

Bir diğer ödüllendirme şekli ise maaş arttırılmasıydı. Antalya Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Ömer Efendi'nin eğitim öğretimdeki dikkat ve gayretinden dolayı öğrencilerin çoğaldığı, bu gibi muallimlerin taltif edilmesinin uygun olmasından dolayı 450 guruş civarında olan maaşının arttırılması ve rûûsunun terfi ettirilmesi Mekke mutasarrıfı tarafından dilekçeyle istenmiş ve bu istek kabul edilmiştir¹⁴³⁰.

Esasen maddi bu gibi ödüllerin yanı sıra en büyük ödüllendirmeyi, hiç kuşkusuz öğretmenini koruyan bölge ahalisi yapmaktaydı. Mektebe iyi hizmetlerde bulunan bir muallimin bölge halkı tarafından nasıl da el üstünde tutulduğuna güzel bir örnek Beşiktaş Rüşdiyesi'nde yaşanmıştır. Maârif Nezâreti 1889 senesinde rüşdiye mekteplerini bir kez daha ıslah etmek girişiminde bulunmak istemiş ve bunun için de örnek olarak Beşiktaş Rüşdiyesi'ni seçmişti. Buraya dışarıdan müdür getirileceğinin haberi alınınca mektebe 27 senedir büyük hizmetler veren, öğrencilerin talim ve terbiyesi için azami gayret gösteren ve ilminin yanında iyi ahlâk sahibi olan muallim-i evvel Osman Efendi'nin bu görevi hak ettiği yönünde eleştiriler gelmiştir. Beşiktaş imamı, şehir-i emaneti azasından kişiler, muteberân-ı ahali, Erkân-ı Harbiye kaymakamı, Bâb-ı Seraskerî ketebesinden ve başka pek çok ileri gelenin yer aldığı yirmi kadar kişinin imzasının yer aldığı dilekçede, dışarıdan biri yerine Osman Efendi'nin müdür olarak görevlendirilmesi talebinde bulunulmuştur¹⁴³¹.

¹⁴²⁹ Bu kişiler şunlardır: Daire-i Meşihât-ı İslâmiye tarafından Maârif Nezâret-i Celîlesi'ne yazılan bu yazıdaki muallimlerden bazıları şunlardır: Seferhisar Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli mekremetlü İbrahim Paşa, Varna İkinci Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli mekremetlü Hacı Mehmed Fehmi, Hama Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli mekremetlü Mehmed Nuri, Dimetoka Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli mekremetlü Mehmed, Bodrum Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli Hasan Fehmi, Üsküp Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli mekremetlü Şahabeddin. Bkz. **BOA. MF.İBT., 17/27**, (6 Ca 1301 / 3 Mart 1884).

¹⁴³⁰ **BOA. MF.İBT., 23/10**, (10 B 1306 / 12 Mart 1889).

¹⁴³¹ **BOA. MF.İBT., 23/11**, (12 B 1306 / 14 Mart 1889); Bu konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. **BOA. MF.İBT., 23/15**, (15 B 1306 / 17 Mart 1889).

Çalışmalarından memnuniyet duyulan, gayreti ve ahlâkı bakımından örnek bazı muallimler için bölge halkı imza toplamış ve muallimin mükâfatlandırılması için Maârif Nezâreti'ne başvurmuşlardır¹⁴³². Fakat bu tür taltiflerde, muallimin 5 sene iyi hizmet etmiş olması şartı aranıyordu. Nitekim Bulgaristan'ın Lom kasabasındaki muallim-i evvel Hüseyin Avni Efendi için talep edilen taltif bu sebeple geri çevrilmiştir. Buradaki rüşdiye mektebi imtihanları Vidin müfettişi Hafız Süleyman Efendi, Müslüman eşraf, muteberân-ı Hristiyanıye, Bulgar mektepleri muallimleri ve müdürleri ve diğer zevatın huzurunda yapılmıştır. Belirli derslerden sorulan sorulara çocukların verdikleri cevaplar orada hazır bulunan İslâm ahalisinin takdirini kazanırken, Hristiyan ahalinin de hayretiyle alkışlarla karşılanmıştır. Halk, bu başarının muallim Hüseyin Efendi'nin gayretiyle olduğunu ve bir senede öğrencinin ilerlemesi ve terbiyesi sebebiyle nasıl teşekkür edeceklerini bilemediklerini ve bu muallimin taltif edilmesini istediklerini Nezâret'e bildirmişlerdir. Fakat cevaben, mekâtib-i rüşdiyenin taltiflerinin en az 5 sene hüsn-i hizmet ettikten sonra verildiğinden ve adı geçen muallimin istihdamının bir seneden ibaret olduğundan vakti geldiğinde icabına bakılacağı ifade edilmiştir¹⁴³³.

Kız çocuklarına yönelik mekteplerde çalışan, Maârif nişanıyla ödüllendirilen, gerek idadi gerekse öğretmen okullarından mezun olan kadınların isimleri de kimi zaman basında yer almaktaydı¹⁴³⁴.

Askerî rüşdiyelerde görev yapan muallimler ve müdürler de çeşitli şekillerde ödüllendirilmişlerdir. Diyarbakır Askerî Rüşdiyesi müdürü, 4. rütbeden bir kıt'a-i Osmanî nişan-ı âlisi verilerek taltif olunmuştu¹⁴³⁵. Trabzon'da "Terbiye-i Bedeniye" adıyla bir jimnastik salonu açan ve fahri muallimliğini yapan askerî rüşdiye mektebi müdür vekili dâhiliye yüzbaşı

¹⁴³² BOA. MF.İBT., 23/69, (03 Za 1306 / 1 Temmuz 1889). Maârif Nezâreti'ne yazılan bu dilekçede 1,5 sayfayı kapsayacak kadar çok kişinin isim ve imzası yer almaktadır. Bkz. BOA. MF.İBT., 23/99, (02 M 1307 / 29 Ağustos 1889).

¹⁴³³ BOA. MF.İBT., 23/88, (04 Z 1306 / 01 Ağustos 1889).

¹⁴³⁴ Çakır, a.g.e., s. 243.

¹⁴³⁵ BOA. MF.İBT., 7/50, (28 Ra 1327 / 19 Nisan 1909).

Mehmed Said Efendi'nin de madalya ile taltif edilmesi istenmiştir¹⁴³⁶. Beyrut Askerî Rüşdiyesi Fransızca, imlâ, resim ve riyaziye muallimlerine ve Trabzon Askerî Rüşdiyesi resim hocasına yaptıkları çalışmalarına mükâfat olarak 5. rütbeden mecidî nişanı verilerek taltif edilmeleri istenmiştir¹⁴³⁷.

Askerî mekteplerde - dolayısıyla askerî rüşdiyelerde - görevli, hoca, muavin ve dâhiliye zabiti gibi görev yapan kimselerin rütbelerinin terfi ettirilmesi Mekteb-i Harbiye-i Şahane'den çıkarılan beş maddelik bir nizamnâme ile belirlenmiştir¹⁴³⁸.

3.4.7. Öğretmenlere Verilen Cezalar

Devlet, başarılı ve çalışkan öğretmeni destekleyip, onu çeşitli şekillerde ödüllendirirken diğer taraftan da disiplini sağlamak ve yanlış uygulamaların önüne geçmek için cezalandırma mekanizmasını işletmiştir. Yetersiz ve başarısız olan, uygunsuz davranışlarda bulunan, vazifesini tam anlamıyla yerine getirmeyen veya eğitim öğretim dışında başka işlerle meşgul olan öğretmenlere ikazda bulunma, görev yeri değişikliği ve azletme gibi cezalar vermiştir.

Cezaların en hafifi uygunsuz davranışlarda bulunan öğretmene tenbihatta bulunulması şeklindeydi. Gerek mektebe devamsızlık, gerekse kötü hâl ve hareketlerden dolayı kabahatli görülen muallimlere, azletme

¹⁴³⁶ BOA. DH.MUİ., 95/2, (05 Ca 1328 / 13 Haziran 1910).

¹⁴³⁷ BOA. İDH., 901/71621, (07 M 1301 / 07 Kasım 1883). Sadece hocalara değil, mektep yapımında gayret gösteren veya para yardımında bulunan kişilere de nişan verilmiştir. Erzincan Askerî Rüşdiyesi'nin yapımı için uğraşan Rum milletinden Praşko isimli kişiye mektebin zeminine kadar temellerini ücretsiz inşa ettirmesi ve 3.000 guruş da yardım yapması sebebiyle mektebin yakın zamanda gerçekleşecek açılışında 5. rütbeden bir kıt'a mecidî nişan-ı zişanı ile taltif edilmesi istenmiştir. Bkz. BOA. İDH., 901/71630, (06 M 1301 / 06 Kasım 1883).

¹⁴³⁸ Söz konusu nizamnâme için bkz. ORH. Kutu No: 2, Defter No: 10, Belge No: 636. Tarih yok.

cezasından önce ikazda bulunuluyordu. Buna rağmen olumsuz hâli devam ederse o zaman azledileceği belirtilen çok sayıda muallim olmuştur¹⁴³⁹.

Kötü hâli ve devamsızlığı sebebiyle azledilmesi istenen muallimler olduğu¹⁴⁴⁰ gibi, memuriyetin temizliğine yakışmayan davranışlarda bulunan muallimlerin de değiştirilmesi istenmiştir¹⁴⁴¹.

Öğrencilere dışarıdan kitap, kâğıt, kalem, mürekkep gibi malzemeler getirtip yüksek fiyatla sattığı ihbar edilen öğretmenler hakkında da inceleme başlatılmıştır¹⁴⁴². Yolsuz hareketleri olduğu anlaşılan hocaların da

¹⁴³⁹ İzmir Rüşdiye Mektebi mualliminin devam jurnalleri incelendiğinde devamsızlığı olduğu görülmüş ve memuriyetine devam etmek istiyorsa vazifesini güzel bir şekilde yapması konusunda uyarılmıştı. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, 1/58, (5 R 1289 / 11 Haziran 1872); Mektep jurnallerinden devamsızlığı görülen Ohri Mekteb-i Rüşdiyesi rik'a muallimi Muhtar Efendi de, bir daha aynı fiili işlememesi kaydıyla işine devam edecektir. Bkz. **BOA. MF. MKT.**, 3/56, (28 Ca 1289 / 03 Ağustos 1872); Trabzon Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisine bazı olumsuz davranışlarından dolayı tenbihat yapılması gerektiği ifade edilmişti. Bkz. **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1419, s. 66, (26 N 1297 / 02 Eylül 1880) Evr. Nu: 415. Diyarbakır'ın Maden sancağı Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Mustafa Efendi'nin kendisine isnad edilen suç hakkında öncelikle uyarılması ve ayıplanması gerektiği hakkında bkz. **BOA. MF.İBT.**, 23/26, (05 Ş 1306 / 06 Nisan 1889); Trabzon'un Alaçam nahiyesi rüşdiye mektebi muallim-i evveli Mahmud Efendi'nin iktidarsızlığı ve idaresizliğinden dolayı öğrencilerin mekâtib-i ibtidâiye geri döndükleri ve muallimin münasebetsiz bazı hâlleri olduğu anlaşıncı muallimin azli istenmiş, fakat şimdilik sadece Nezâret adına bir tenbihatta bulunulması, aynı hareketleri yaparsa azledileceği bildirilmiştir. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, 90/14, (08 Ca 1318 / 03 Eylül 1900); Kastamonu İnas Rüşdiye Mektebi muallimesinin görevini tam olarak yerine getirmediği ve mektebin gelirlerini suistimal ettiği yapılan tahkikattan anlaşılmış ve muallime tenbihatta bulunulmasına karar verilmişti. Vazifesini güzel bir şekilde yerine getirmese azledileceği konusunda da muallim uyarılmıştır. Bkz. **BOA. MF.MKT.**, 56/52, (09 Ca 1296 / 01 Mayıs 1879).

¹⁴⁴⁰ Üsküp Mektebi muallim-i evveli tarafından Meclis-i Maârif'e havale edilen tahriratta, aynı mektebin muallim-i sânisini Selim Efendi'nin sû-i hâlden ve devamsızlığından dolayı azledilerek yerine başka birinin tayin edilmesi istenmiştir. Bu sebeple Selim Efendi'nin hâl ve hareketinin vilâyet tarafından isti'lâm buyurulması tezekkür ve tensib kılınmıştır. Bkz. **BOA. MF.MKB.**, 1/22, (08 M 1289 / 18 Mart 1872); Halep Mekteb-i Rüşdiyesi rik'a muallimi Mehmed Efendi'nin devamsızlığı cihetiyle değiştirilmesi, yerine numune hattı da uygun olan başka bir muallimin seçilmesi uygun görülmüştür. Bkz. **BOA. MF.MKB.**, 17/50, (10 L 1295 / 08 Ekim 1878). Hıms Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i sânisini devamsızlık sebebiyle azledilerek yerine başka bir muallim tayin edilmişti. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, 23/39, (04 N 1306 / 04 Mayıs 1889).

¹⁴⁴¹ **BOA. MF.MKT.**, 58/7, (20 N 1295 / 18 Eylül 1878).

¹⁴⁴² Şehr-i Emanet-i Celîlesi'ne yazılan yazıda, Silivri Mekteb-i Rüşdiyesi muallimi İsmail Hakkı Efendi'nin hariçten kitap, kâğıt ve kalem getirerek yüksek fiyatla öğrencilere satmak gibi hareketlerde bulunduğu, Silivri ahalisinden Süleyman ve Hüseyin imzalarıyla verilen arzuhâlden görülmüş ve durumun incelenmesine karar verilmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKT.**, 88/54, (04 S 1303 / 11 Kasım 1885). Aynı sebepten Galata Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i sânisini de uyarılmıştır. Bkz. **BOA. MF. MKT.**, 7/30, (24 Ş 1289 / 27 Ekim 1872).

değiştirilmesi¹⁴⁴³ yoluna gidilmiştir. Yetersiz görülen ve şikâyet edilen muallim, yapılan sınavda başarılı olursa şikâyet dikkate alınmıyordu. Kars Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i sânisî Mehmed Efendi'nin yetersiz olduğu 9 kişinin imzasıyla ihbar edilmişti¹⁴⁴⁴.

Okullarda öğretmen unsurunun ne kadar olduğu, öğretmenin öğrencilere davranışının okulun gelişmesinde veya geri kalmasında ne kadar etkili olduğunun bir kanıtı olan bu durumun farkında olan kimi yerel idareciler kendi bölgelerindeki mektep öğretmenini bu anlamda yetersiz gördüklerinde merkezden bu öğretmenin değiştirilmesi yönünde taleplerde bulunmuşlardır. Van Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli Abdullah Zühdü Efendi'nin durumu tam da bu durumu yansıtmaktadır. Bu kişinin kötü hâli ve muallimlik vazifesini yerine getirmeye muktedir olmadığı bildirilmiş ve kendisine açık olan Akka Mekteb-i Rüşdiyesi muallimliğini kabul edip etmeyeceği sorulmuştu. O günden beri yerinden ayrılacağına kesin gözüyle bakan muallim, mektebe çok az gelmeye başlamış ve geldiği günlerde de vazifesini yerine getirmeyip fesad-amiz işlerle uğraşmıştı. Onun bu kayıtsızlığını gören öğrenciler de mektebi terk edip ötede beride gezmeye başlamıştı. Defalarca uyarılmasına rağmen bildiğinden şaşmayan böyle kötü ve edepsiz bir adamın muallim-i evvelik gibi mutena bir hizmete uygun olmadığı ve öğrenci nezdinde de nüfuz ve itibarı kalmadığı; bu gidişle mektebin büsbütün terk edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı belirtilmiş, bu yüzden bu adamın buradan bir an evvel alınması Maârif Müdürü tarafından istenmişti¹⁴⁴⁵.

Yapılan incelemeler neticesinde öğretmenlik vasfına sahip olmayan öğretmenler azledilerek yerine başkası tayin edilmekteydi. Yalnız öğretmenin azledilebilmesi için ciddi bir inceleme yaptırılıyordu. Aksi anlaşıldığında ise azledilmesi söz konusu değildi. Bozkır Rüşdiye Mektebi muallimi Konyalı Mustafa Efendi'nin kötü ahlaklı olduğu, öğrencilere layık olmadıkları sözler

¹⁴⁴³ Görice Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli Emin Efendi'nin bazı yolsuz hareketleri sebebiyle değiştirilmesi talebi hakkında bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1418**, s. 180, (24 Ca 1297 / 04 Mayıs 1880) Evr. Nu: 201.

¹⁴⁴⁴ **BOA. MF.İBT., 23/58**, (07 L 1306 / 06 Haziran 1889).

¹⁴⁴⁵ **BOA. MF.İBT., 17/77**, (16 Nisan 1300(Rumi) / 3 B 1301 / 28 Nisan 1884).

söylediği ve bu durumun mektebin gelişmesine tamamen mani olduğu Konya valisinden gelen yazıda belirtilmiş ve bu muallimin başka bir yere nakledilerek güzel ahlâklı başka bir muallimin buraya tayin edilmesi istenmiştir. Bozkır kazası idare meclisi de bu muallimin memuriyete devamını uygun bulmadığını ifade etmiştir. Nezâret bu gibi durumlarda öğretmen bulmanın zorluğundan olsa gerek her zaman muallimin hemen azledilmesi yoluna gitmemiş, yapılacak tenbihatlarla o kişinin olumsuz davranışlarının giderilmesine çalışılmıştır. Nitekim Bozkır'daki bu muallim hakkındaki şikâyetle gönderilen cevapta, söz konusu muallimin öğrenciye karşı kötü söz söylemekten başka azlini gerektirecek bir durum varsa bunun ispatlanması, aksi takdirde bu defalık ikaz edilerek bundan böyle vazifesinin gereklerini yerine getirmesi, sözlerini ve hareketlerini güzelleştirmesi tavsiyesinde bulunulması bildirilmiştir¹⁴⁴⁶. Kilis Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i sânisî İbrahim Efendi de ehliyetli olmadığı ve mektebin terakkisine mani olduğu gerekçeleriyle azledilmek istenmişti. Halep vilâyetinin bu talebi üzerine yapılan tahkikatta ise liyakatinin istenilen derecede olduğu anlaşıldığı için eskiden olduğu gibi İbrahim Efendi'nin memuriyete devam etmesi Meclis-i Maârif'ten bildirilmişti¹⁴⁴⁷.

Merzifon Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli de bazı uygunsuz davranışları sebebiyle azledilerek yeni açılan Siverek Mektebi'ne tayin edilecekti¹⁴⁴⁸. Hizmetini yerine getirmeyerek memuriyetinin temizliğine yakışmayacak şekilde gece gündüz içki içmekle meşgul olan ve dine aykırı davranışlarda bulunan Aydın vilâyeti Çine (Hamidâbâd, Kiroba) Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Şevki Efendi, uyarılmış olmasına rağmen aynı davranışları sergilemeye devam etmişti. Yapılan nasihatlere kulak asmayan muallim ihbar edilmiş ve kaza kaymakamı tarafından da tasdik edilen durum Aydın vilâyetinden alınan yazıda açıklanmış. Buna göre Şevki Efendi muallimliğinde alışkanlık edindiği bu hâl ve harekete nazaran yine taşradaki

¹⁴⁴⁶ BOA. MF.MKT., 431/13, (17 Ş 1316 / 31 Aralık 1898).

¹⁴⁴⁷ BOA. MF.İBT., 3/48, (22 Ra 1289 / 30 Mayıs 1872).

¹⁴⁴⁸ BOA. MF.MKT., 1/1, (03 M 1289 / 13 Mart 1872).

başka bir dairede istihdam edilmek üzere mevcut memuriyetinden azledilmiştir¹⁴⁴⁹.

Muallimlerin takibinin yapıldığı, iktidarsız görülenlerin görev yerlerinde değişiklik yapılması suretiyle bu olumsuzluğun önüne geçilmeye çalışıldığını ve bu konuyla ilgili gelen dilekçelerin değerlendirildiğini görüyoruz. Vize Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli olup aynı zamanda ziraatle uğraşan ve öğrenciye karşı müstehcen sözler kullandığı söylenen Mehmed Emin Efendi, orada memuriyete devam etmesi uygun olmayacağından Lüleburgaz Rüşdiye Mektebi'ne nakledilmiştir¹⁴⁵⁰. Mekke Rüşdiye Mektebi muallimi Ahmet Efendi ise gayretsizliği ve vazifesini yerine getirme konusundaki iktidarsızlığı anlaşıldığından görev yerinde değişiklik yapılmasına karar verilmiş, bu sebeple Hicaz vilâyetindeki muallimler arasında becayiş yapılmıştır¹⁴⁵¹.

Öğretmenin bir mektebi iyi bir durumdayken kötü bir duruma doğru nasıl dönüştürebileceğine çarpıcı örneklerinden biri Aydın'da yaşanmıştır. Alaşehir Rüşdiye Mektebi açıldığında 60 kadar öğrencisi varken ve de bu sayının artması söz konusu iken sonradan öğrencilerin muallimler tarafından şiddetli bir şekilde darp edildiği, bu sebeple talebenin yarısından fazlasının mektebi terk ettiği bu muamelenin devamı hâlinde diğer talebelerin de dağılarak mektebin kapanacağı tehlikesi doğduğu yerel yönetim tarafından bildirilmiştir. Nezâret mekteplerde darb ile mücazatın (ceza) nizamen yasak olduğunu, ayrıca ahalinin eğitimi için bunca fedakârlık yapılırken ve henüz maârif lezzetinden habersiz olan bir yerin çocuklarının bu tür davranışlarla mektepten soğutulmasının caiz olmadığını belirtilmişti. Bu gibi davranışlardan men etmek görevinin ise hükûmete ait olduğu ifade edildikten sonra bölgeye bir memur gönderilerek buradaki durumun incelenmesi, asıl durumun

¹⁴⁴⁹ BOA. Y.MTV., 235/131, (25 B 1320 / 27 Ekim 1902). Maârif Nâzırı'ndan Mabeyn-i Hümayûn-ı Cenab-ı Mülûkane Başkitabet Celilesi Canib-i Âlisine yazılmış.

¹⁴⁵⁰ BOA. MF.MKB., 93/72, (06 M 1318 / 05 Mayıs 1900).

¹⁴⁵¹ BOA. DH.MUİ., 11-1/60, (03 N 1327 / 18 Eylül 1909).

rivayete uygun olup olmadığının araştırılarak Nezârete bildirilmesi istenmiştir¹⁴⁵².

Serfiçe Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelinin de istenilen vasıflara haiz olmadığından yeterli fayda sağlanamadığı, bu yüzden muallimin hâl edilerek münasip başka bir memuriyete tayini ve onun yerine de erbabı ehliyet ve liyakatten bir muallim-i evvelin tayini istenmişti. Böylelikle 67 olan öğrenci sayısı, burada bir düzen sağlanması hâlinde 100'ü geçecek ve burası muallim-i evvel ile de idare edilemeyeceği için bir de muallim-i sâniye ihtiyaç duyulacağı belirtilmekteydi.¹⁴⁵³

Devamsızlığı ve ehliyetsizliği sebebiyle öğrenci sayısının 50'den 7-8'e düştüğü mektebin mualliminin da azli istenmiş ve gönderilen müfettiş Osman Efendi, verdiği tahkikat varakasında bu kişinin azledilerek yerine başkasının tayin edilmesi gerektiğine karar vermiştir¹⁴⁵⁴.

Tırhala Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Hüseyin Hüsnü Efendinin de gerek mektebe devamsızlıktan gerekse de çocuk terbiyesi konusundaki yetersizliğinden dolayı öğrencilerin dağıldığı ve sadece 8-10 talebe kaldığı rivayet edilmiş. Nezâret ise Yanya vilâyetine cevaben adı geçen muallimin daha önce iyi hâline şehadet edilmişken şimdi bu tür rivayetlerin çıkmasının dikkat çekici olduğunu söyleyerek durumun araştırılması gerektiğine karar vermiştir¹⁴⁵⁵. Limni Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Fehmi Efendi de 3-4 ay Gelibolu'ya giderek mektebi boş bıraktığı için yerine İzmir Rüşdiye Mektebi muallim-i sâniisi Osman Efendi tayin olunması gündeme gelmiştir. Hatta tatil

¹⁴⁵² Bu mektebin şimdiye kadar devam jurnalleri de gelmediğinden bunların muallimler tarafından süratle tanzim ettirilerek gönderilmesi de ayrıca istenmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKT.**, 43/17, (23 Ş 1293 / 12 Eylül 1876).

¹⁴⁵³ **BOA. MF.İBT.**, 17/6, (31 Kânun-ı Sâni 1299 (Rûmi) 12 Şubat 1884).

¹⁴⁵⁴ **BOA. MF.MKB.**, 17/160, (12 Za 1295 / 08 Kasım 1878). Kimi zaman rüşdiye muallimleri de maârif müfettişi sıfatıyla görevlendirilmişlerdir. Mesela Fatih Rüşdiye Mektebi muallimlerinden Hasan Hüsnü Efendi, Aydın vilâyetindeki Çakırcalı hakkında teşebbüsatta bulunmak üzere maârif müfettişi sıfatıyla İzmir'e gitmiştir. Meydana gelebilecek ihbaratın nazar-ı dikkate alınması konusunda Dâhiliye Nezâreti, Aydın vilâyetini uyarmıştır. Bkz. **BOA. DH.MUİ.**, 63/43, (29 M 1328 / 10 Şubat 1910).

¹⁴⁵⁵ **BOA. MF.MKT.**, 60/146, (19 Ra 1296 / 12 Mart 1879).

ayları dışında mektepte bulunmadığı ayların maaşlarının da kendisine verilmeyerek alıkonulmasına karar verilmiştir¹⁴⁵⁶.

Tatil zamanlarında öğretmenler ancak izin alarak memlekete gidebiliyorlardı. Safed kazası rüşdiye mektebi muallim-i evveli Behcet Efendi dört seneden beri memleketi olan Kıbrıs'a gidemediğinden, oradaki bazı işlerini halletmek için tatil sırasında iki ay müddetle memleketine gitmek istediğini kaza kaymakamlığına ve Beyrut vilâyeti Maârif Müdüriyeti'ne bildirmişti. Sadrazam imzasıyla gitmesine ruhsat verilmiştir¹⁴⁵⁷. Aydın vilâyeti Kırkağaç kazası rüşdiye mektebi muallim-i evveli Yakup Sami Efendi hakkında da birtakım iddilar ortaya atılmış ve hatta bunlar gazetelerde yer almıştır. Kaza kaymakamı bu durumdan üzüntü duyduğunu belirterek muallimin durumunun incelenmesini istemiş fakat aradan çok vakit geçmesine rağmen hakkında karar verilmemiştir. Kazadaki ibtidâi mektebinin öğrenci sayısı önceki seneki kadar hatta belki de daha fazla olmasına rağmen, rüşdiyeye devam edenlerin sayısı muallime isnad edilen husustan dolayı önceki senenin yarısı kadar bile değildir. Bu durum rüşdiye mektebinden istifade edilememesine sebep olmuş ve kaymakam bir an evvel gerekli tahkikatın yapılmasını istemiştir¹⁴⁵⁸. Çaycuma Rüşdiyesi muallimi İbrahim Edebî Efendi önceden vazifesini yaparken tembellik yaptığı kesinleşince köyünün kazasına tayin edilmişti. Bu muallimin Çaycuma'da bulunan akrabası tarafından yapılan müracaat üzerine memuriyette bırakılmışsa da vazifede lâkayt hareketlerinin ve gayretsizliğinin devam ettiği anlaşıncı bu muallimin yerine muktedir birinin süratle tayin edilerek gönderilmesi gereği ortaya çıkmıştı¹⁴⁵⁹.

¹⁴⁵⁶ Fakat Fehmi Efendi'nin göreve başladığında 25 öğrenci varken ondan sonra sayının 6'ya düştüğü mazbatadan anlaşılmıştır. 5-6 şakird için masraf yapmak da caiz olmayacağından sayının 20-25'e çıkarılmaya çalışılması ve bu kadar öğrenci bulunamazsa tahsisatının mevkuf tutulmasına karar verilmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKB., 17/133**, (04 Za 1295 / 31Ekim 1878).

¹⁴⁵⁷ **BOA. Y.A.HUS., 323/97**, (08 C 1326 / 27 Haziran 1909).

¹⁴⁵⁸ **BOA. MF.İBT., 217/106**, (20 Za 1326 / 14 Aralık 1908).

¹⁴⁵⁹ Bolu Mutasarrıfı tarafından Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne yazılan dilekçe hakkında bkz. **BOA. MF.İBT., 354/38**, (09 B 1328 / 16 Temmuz 1910).

Mektepteki muallimler arasındaki anlaşmazlıklar da o mektebin gelişmesini engelleyen durumlardan biri olmuştur. Mesela Bursa'daki rüşdiye mektebinin ilerleyememesi, birinci ve ikinci muallimlerinin geçinememesinden ve bu yüzden de ahalinin mektebe rağbet etmemesinden kaynaklanmaktaydı. Zira Bursa gibi bir şehirde bulunan rüşdiye mektebinin büyük ölçüde gelişme göstermesi gerekmekteydi. Bu durum üzerine mektepte gerekli incelemeleri yapmak üzere Davut Efendi görevlendirilmişti¹⁴⁶⁰.

Öğretmenlerin uyarılmasına gerek duyulan konulardan biri de öğretmenlik vazifesi dışında başka işlerle meşgul olmalarıydı. Zira şahsî işleriyle meşgul olan öğretmenler böylelikle aslî vazifelerini aksatmakta ve öğrenciler eğitimden olması gerektiği kadar faydalanamamaktaydılar. Balıkesir Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelinin sürekli kendi işleri ile uğraştığı istihbaratı gelince bu durum hakkında araştırma yapılmasına karar verilmişti¹⁴⁶¹. Kırşehir ve Mucur Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelleriyle Karabekir ve Hacı Bektaş Rüşdiyeleri muallim-i sânilerinin bu gerekçeyle yerlerinin becayiş ettirilmesi istenmiştir. Fakat muallim-i sânilerin oralı olmaları sebebiyle teklif edilecek yere gitmeyecekleri belli olduğundan bundan sonra aslî vazifeleri dâhilinde hareket etmeleri ve öğrencilerin eğitimine dikkat etmeleri yönünde tenbihatta bulunulmasına karar verilmiştir. Şayet bu tenbihatların bir etkisi olmazsa durumun bildirilmesi ve o kişilerin azledilerek yerlerine başka ehil ve erbab birilerinin seçilerek imtihan varakalarının gönderilmesi ve asaletlerinin tasdik edilmesi gerektiği Kırşehir vilâyetine yazılmıştır¹⁴⁶². Ermenek Rüşdiye Mektebi muallimi Abdullah Efendi hakkında da, kendi faydasına olacak işlerle vakit geçirip çocukların eğitim öğretimiyle fazla ilgilenmeyerek tembellik yaptığı yönünde şikâyetler gelince

¹⁴⁶⁰ Bursa ahalisinin öteden beri ilme ve maârifeye sevgi beslemesi ve sıbyan mekteplerinin mevcuduna nazaran orada bir rüşdiye daha açılmasının kararlaştırılması hakkında bkz. **BOA. MF.MKT., 70/81**, (04 Za 1298 / 28 Eylül 1881).

¹⁴⁶¹ **BOA. MF.MKT., 71/168**, (06 Za 1289 / 06 Ocak 1873).

¹⁴⁶² **BOA. MF.MKT., 71/52**, (12 Za 1298 / 06 Ekim 1881).

durumun incelenmesine karar verilmiş ve eğer bu durum doğru ise söz konusu muallimin görevde kalmasının uygun olmadığı belirtilmiştir¹⁴⁶³.

Taşra rüşdiye mektepleri muallimlerinin de, bir kısmının bulundukları memleketlerde arazi ve akar edinerek ziraat ve ticaretle meşgul oldukları haber alınmış ve tatil ayları dışındaki günlerde mekteplere devam etmeyerek vazifesini sekteye uğratan muallimlerin yerine başkalarının tayin edilmesi kararlaştırılarak maârif müdürlüklerine bildirilmiştir¹⁴⁶⁴. Yanya İnas Rüşdiye Mektebi muallime-i evvelğine tayin olunan Bedriye Hanım da tatil bitmesine rağmen geri gelmeyince mektebin muallimsiz olarak uzun müddet kalması öğrencilerin eğitimini sekteye uğratmış, bu muallimin görevine dönmesi ya da yerine başka bir muallimin gönderilmesi istenmiş ve bu mektebe Dârümuallimât şehadetnamelilerinden Hamide Hanım tayin edilmiştir¹⁴⁶⁵.

Yenişehir Rüşdiyesi muallim-i sânisı Emin Efendi'nin de hem iktidarsızlığı, hem de mektebi terk ederek ticaretle meşgul olmasından dolayı azledilerek yerine başkasının atanmasına Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından karar verilmiştir¹⁴⁶⁶. Benzer şekilde Sungurlu Rüşdiyesi muallim-i evveli Mustafa Efendi'nin ticaretle meşgul olup mekteple meşgul olmaması ve talebelerin mektep kapısında birbirlerini yaralaması sebebiyle hakkında tahkikat yapılması istenmiştir¹⁴⁶⁷. Adana İnas Rüşdiye muallim-i evvelinin de iktidarsızlığından dolayı başka bir yere tayin edilmesi veya bu mektebe aylık 800 gurus maaşla iktidar sahibi bir müdire ile gerekli muallimlerin gönderilmesi Adana Maârif Müdürlüğü'nden istenmiştir¹⁴⁶⁸.

Kötü ve uygunsuz hâl ve hareketleri olan muallimlerin görev yerlerinde değişiklikler yapılmıştır¹⁴⁶⁹. Asıl vazifelerini bırakıp, mesleklerine

¹⁴⁶³ BOA. MF.MKT., 27/177, 25 Ra 1292 / 01 Mayıs 1875).

¹⁴⁶⁴ BOA. MF.MKT., 142/41, (05 Za 1309 / 31 Mayıs 1892).

¹⁴⁶⁵ BOA. MF. İBT., 55/ 90, (26 Ca 1314 / 2 Kasım 1896).

¹⁴⁶⁶ BOA. MF.MKB., 53/77, (19 Z 1310 / 03 Temmuz 1893).

¹⁴⁶⁷ BOA. MF.MKT., 1004/72, (23 Ca 1325 / 04 Temmuz 1907).

¹⁴⁶⁸ BOA. MF. İBT., 354/22, (04 M 1330 / 26 Aralık 1911).

¹⁴⁶⁹ Örneğin Varna Rüşdiyesi muallim-i evveli Necib Nadir Efendi'nin sâ-i ahvâl ve hareketlerinden bahisle değiştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bkz. BOA. MF.MKB., 30/20, (29 M 1304 / 27 Ekim 1886).

yakışmayacak işlerle vakit geçiren muallimlerin yerleri değiştirilirken¹⁴⁷⁰ Yenivaroş Rüşdiye Mektebi muallimi Mehmed Efendi de olduğu gibi bazıları da sû-i hâli sebebiyle azledilmiştir¹⁴⁷¹. İyileşemeyecek hastalığa yakalanan muallimler de azledilmişlerdir¹⁴⁷².

Devlet, her ne kadar öğretmenlerinin haklarını korumaya ve onların asılsız sebeplerden dolayı azledilmesini engellemeye çalışsa da öğrencilerin eğitim öğretimleri konusunda yetersiz olan öğretmenleri, eğitimin ilerlemesine engel olmaması için değiştirme yoluna gitmiştir¹⁴⁷³. Çünkü bu durumdaki mekteplerde velilerin öğrencilerini okula göndermemeleri gibi sonuçlar ortaya çıkmaktaydı ki, bu da eğitimin ülke genelinde ilerlemesine mani olmaktaydı.

Görüldüğü gibi devlet, bu olumsuzluğun önüne geçebilmek ve halkın mektebe olan ilgisini yeniden kazanmak için muallimlerin yerlerinde değişiklik yapmaktan çekinmemiştir.

Aydın Maârif Müdürü tarafından Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi'ne yazılan yazıda Bodrum Rüşdiyesi muallimi Hasan Saib Efendi'nin mektebin intizam-ı idaresine muktedir olmaması sebebiyle o yerin ahali tarafından vilâyete şikâyet edildiği anlaşılmaktadır. Keyfiyet vilâyet makamında değerlendirilmiş ve bu zatın büsbütün açığa alınması 28

¹⁴⁷⁰ **BOA. MF.MKB., 93/16**, (27 L 1317 / 27 Şubat 1900); Sayda Mektebi Rüşdiyesi muallim-i evvelinin gönderdiği yazıda, bazı münasebetsiz hâl ve hareketlerden dolayı Halep'ten uzaklaştırılarak Sayda'ya gelen Hidayet Efendi'nin bir rüşdiye mektebi açtığı ve çocukları aldatarak bu mektebe çektiği bildirilmiştir. Bu kişinin mektep açmasında beis olmadığı hâlde Maârif Nizamnâmesi'nin 129. maddesinde mekâtib-i hususiyede muallimlik edeceklerin Maârif Nezâreti'nden yahud mahallî maârif idaresinden ellerinde şehadetname olması ve edebe ve politikaya mugayir ders okutmaması gerektiği belirtiliyordu. Bu maddede ayrıca ders cetveli ile kitapların Nezâret tarafından veya mahallî maârif idaresince görülüp tasdik olunduktan sonra ruhsat verilmesi gerektiği yazılı olduğundan bu maddenin hükmüne uygun olarak gereken ruhsat verilmek üzere adı geçen kişi ve mektepte daha başka muallimler istihdam edecek ise onların da ellerinde şehadetname varsa, bunların tasdik edilmiş suretlerinin, ders cetvelinin ve okutulacak kitapların bir nüshasının buraya gönderilmesi istenmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKB., 17/82**, (17 L 1295 / 15 Ekim 1878).

¹⁴⁷¹ **BOA. TFR.I.KV., 25/2498**, (24 R 1321 / 20 Temmuz 1903).

¹⁴⁷² İnegöl Rüşdiye Mektebi muallimi illet-i dimagiyyeye (zihin hastalığı) mübtela olup mekâtib-i rüşdiye idaresinin derkenârı mucibince azledilerek yerine başkası tayin olmuştur. Bkz. **BOA. MF.MKB., 21/42**, (07 N 1299 / 22 Temmuz 1882).

¹⁴⁷³ Petriç Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli için bkz. **BOA. MF.MKB., 153/54**, (25 Z 1325 / 29 Ocak 1908). Tuna vilâyeti dâhilinde bulunan Tırnova sancağına tabi' Cuma-i Atik Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisini için bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 96, (17 Ca 1289 / 23 Temmuz 1872)

seneden beri yaptığı hizmetleri karşılığında tekaüdden mahrum olmasına sebep olacağından, tekaüdünü tamamlayıncaya kadar vilâyet haricinde 3. sınıf rüşdiye mekteplerinden birine nakledilmesi uygun görülmüştür. Yeniden açılacak Garbi Karaağaç kazası mekteb-i rüşdiyesi muallimliğine tayin olunacağı bildirilen Bayezid Rüşdiyesi muallimi Ahmed Efendi'nin Bodrum'a ve bundan boşalan Karaağaç Rüşdiyesi muallimliğine de Denizli İdadisi ulûm-ı dinîye muallimi Ali Efendi tayin edilerek Bodrum Rüşdiyesi'ndeki şikâyetler giderilmeye çalışılmıştır¹⁴⁷⁴.

Muallimlerin sadece okulda öğrencilere karşı olan tavrı değil, halk arasındaki konumları ve o yerin halkıyla iyi geçinmeleri de önem arz etmiştir. Aksi takdirde şikâyetler meydana gelmiş ve görev yerlerinde değişiklikler yapılmıştır. Aynı yerde uzun süre görev yapan muallimlerin de kimi zaman vazifelerinde gevşeklik gösterdikleri için şikâyet edildiği anlaşılmaktadır. Bitlis Merkez Rüşdiyesi muallim-i evveli bunlardan biridir. Çok uzun süre bu görevde olan muallim görevinde gevşeklik gösterdiği için ahalinin nefretini kazanmış, ahali bu muallim yüzünden mektebe yeterli ilgiyi göstermemiş ve bu sebeple muallimin azline karar verilmiştir¹⁴⁷⁵. Urla Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Hasan Fehmi Efendi ise ahali ile iyi geçinemediği için, görevine tekrar iade edilirse vazifesini yaptırmayacaklarından aynı maaşla boş olan Kuşadası Rüşdiye Mektebi muallim-i evvelliğine nakledilmiştir¹⁴⁷⁶.

Fakat kimi zaman yapılan şikâyetlerin şahsî düşmanlıktan ileri geldiği anlaşıldığında ise muallim korunmuş ve orada kalması uygun olmadığı için başka bir yere nakledilmiştir¹⁴⁷⁷. Kilis Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisî Yusuf Efendi de ehliyet sahibi biri olmasına rağmen, Halep Maârif Müdürü tarafından haksız yere azlettirilmiş ve yerine ehil olmayan biri getirilmiştir. Muallim-i evvelin de yetersiz olması sebebiyle halkın çocuklarını okuldan almaya başladığı, Kilis halkından bazı kişilerin verdiği dilekçeden

¹⁴⁷⁴ BOA. MF.İBT., 55/6, (21 R 1314 / 29 Eylül 1896).

¹⁴⁷⁵ BOA. MF.MKB., 46/59, (03 S 1310 / 26 Ağustos 1892).

¹⁴⁷⁶ BOA. MF.MKB., 153/7, (16 Z 1325 / 20 Ocak 1908).

¹⁴⁷⁷ BOA. MF.MKB., 93/59, (02 M 1318 / 01 Mayıs 1900).

anlaşılmıştır¹⁴⁷⁸. Düzce Rüşdiye Mektebi muallimi Nazım Efendi'nin de iktidarsızlığı ve mektebe devam etmemesi gerekçesiyle, bir dakika dahi görevde kalmasının caiz olmadığı Bolu kaymakamlığı tarafından bildirilmiş, bu yüzden yerine mülga Hamidiye Rüşdiye Mektebi muallimi geçici olarak tayin edilmişti. Muallim Nazım Efendi ise Maârif Nezâreti'ne bir dilekçe yazarak, haksız olarak görevinden alındığını ve mutasarrıfın kendisine, burada mutasarrıf olduğu sürece onun Düzce'de rüşdiye hocası olamayacağını söylediğini ifade eder ve bunun üzerine tahkikat başlatılır.¹⁴⁷⁹ Muğla Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i sânis, Maârif Nezâreti'ne yazdığı dilekçede, 4 seneden beri bu görevi hüsn-i idare ile yerine getirmekleyen Muğla'da hükümferma olan tarafdarlık sebebiyle haksız yere azledildiğini ve mağdur olduğunu söyleyerek memuriyete iade edilmesini talep etmektedir¹⁴⁸⁰.

1899 senesinde hem Dârümuallimîn-i Rüşdî, hem de Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi'nde tarih ve coğrafya muallimi olarak görev yapmakta olan Enver Efendi hakkındaki iddialar, gerek ders işleme tekniği, gerekse iş ahlâkı adına olumsuz bir tablo ortaya koymaktadır. Enver Efendi'nin eğitim öğretiminden eskiden beri istifade edilemediği, o şubenin talebesi tarafından Dârümuallimîn müdüriyetine verilen varakadan anlaşılmıştı. Bu muallim kitabı talebeden birine okutarak kendisi dinliyor ve belirli yerleri ezberlemelerini söyledikten sonra önceki dersi talebeden bir ikisine soruyor ve yazı yazmakla vakit geçiriyordu. Bu yüzden dersinden istifade edilemiyordu. Bunun dışında da bir takım yolsuzluklara adı karışmıştı. 40 senelik Dârümuallimîn'de memâlik-i şahane haritası dahi yoktu. Geçen sene talebelerin para toplayarak aldığı bir memâlik-i şahane haritasıyla bir de Avrupa haritası çalınıp satılmıştı. Tüm bunlardan dolayı gerek Dârümuallimîn'deki derslerin muallimliklerinden ve gerekse rüşdiye müdüriyetince aynı konularda sürekli şikâyet edilen Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi'ndeki coğrafya muallimliğinden hemen azledilmesine, bir süre bu

¹⁴⁷⁸ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1599, s. 9, (04 C 1305 / 16 Şubat 1888) Evr. Nu: 372(?).

¹⁴⁷⁹ BOA. ŞD., 210/46, (26 Z 1307 / 12 Ağustos 1890).

¹⁴⁸⁰ BOA. MF.İBT., 23/65, (23 L 1306 / 22 Haziran 1889).

halini düzeltip düzgün hareket edeceği konusunda kendisine güven duyulduktan sonra haline uygun bir hizmette istihdam edilmesine karar verilmiştir¹⁴⁸¹.

Muallimlerin yaptıkları bazı yanlış davranışlarda da kendilerine maaş kesintisi uygulanmıştır. Erzurum İnas Mekteb-i Rüşdiyesi muallime-i ulâsının önceki Kurban Bayramı'nda talimata aykırı olarak mektebi bir hafta fazla tatil ettiği anlaşılmış muallimenin maaşından bir haftalık kısmının kesilmesine karar verilmiştir. Erzurum vilâyeti Maârif Müdüriyeti'ne yazılan yazıda, muallimenin bu gibi ahvalinin tekrarı halinde ise azledileceğinin kendisine bildirilmesi istenmiş¹⁴⁸² böylelikle yapılan yanlışlığın tekrar edilmemesi için uyarıda bulunulmuştur.

Devlet, yukarıda söz edilen sebeplerde dolayı bazı caydırıcı yollara müracaat ederken haksız cezalar verebiliyor, yanlışlıklar yapabiliyordu. Fakat burada dikkat çekici olan, bir haksızlık yapıldığı anlaşıldığında, durumun düzeltilmesi yoluna gidilmiş olmasıdır. Mesela Zağra-i Atik Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Raci Efendi hakkında bazı hareketlerinden dolayı şikâyetler olmuş¹⁴⁸³, fakat daha sonra bu kişi hakkında söylenen sözlerin asılsız olduğu ve görevini güzel bir şekilde yerine getirdiği anlaşılmıştır¹⁴⁸⁴.

Lice Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisî Fethullah Efendi ise 2-3 ay ruhsatsız olarak mektebi terk ederek Diyarbakır'a geldiği gerekçesiyle görevinden azledilerek yerine başka birinin atanacağı bildirilmiştir. Fakat muallim, Lice'de yapılamayan hastalık tedavisi için Diyarbakır'a gittiğini ve yerine de muktedir bir vekil bıraktığını beyan edince, beyanında haklı olduğu anlaşılmış ve görevine geri getirilmiştir¹⁴⁸⁵.

¹⁴⁸¹ BOA. ŞD., 216/13, (05 Ra 1317 / 13 Temmuz 1899).

¹⁴⁸² BOA. MF.MKT., 985/93, (04 S 1325 / 19 Mart 1907).

¹⁴⁸³ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1071, s. 75, (20 Ş 1288 / 03 Kasım 1871) Evr. Nu: 2574.

¹⁴⁸⁴ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 92, (10 M 1289 / 20 Mart 1872).

¹⁴⁸⁵ BOA. MF.MKB., 17/73, (15 L 1295 / 13 Ekim 1878). Benzer bir şekilde Mamuretü'l aziz Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evveli sâbık Hafız Abdullah Zühdü Efendi'nin sebepsiz yere

Hacı Bektaş nahiyesindeki rüşdiye mektebi eski muallimi Yozgadî Ali Nihani Efendi de bazı kişilerin iftiralari sebebiyle görevinden ayrılmış ve yerine Abdullah Efendi adında biri getirilmişti. Fakat bu kişinin Farisî, hat, ilm-i hesap ve Arabî konusunda kesinlikle bilgisi yoktu. Eski muallim Ali Nihani Efendi'nin ise yapılan tahkikattan mezun ve ulûm ve fûnûna aşına bir zat olduğu anlaşılmış ve bu durum, buradaki herkes tarafından kabul edilmişti. Bilcümle ahalinin kendisinden memnun olduğu mahalli hükûmetin mazabatasından da anlaşılmış, maârifin ilerlemesi ve öğrencilerin perişanîyetini gidermek için Ali Nihani Efendi'nin buraya tayin edilmesi istenmiştir¹⁴⁸⁶.

Kastamonu İnas Rüşdiye Mektebi'nin önceki muallimesi Hafize Zeliha Hanım, 17 seneden beri hizmet ettiği mesleğinden kendisinin haksız yere azledildiğini, oysa hakkında hüsn-i şehadet olduğunu ve memuriyetine iadesini istemiştir. Önceden Kastamonu valisi olup halen Aydın valisi olan Abdurrahman Paşa'nın ekli tahriratında da bu muallimenin ehliyetinin ve iyi halinin tasdik olunduğu ve maârif müdüriyetinin şahsî kinine hedef olarak haksız yere azledildiği anlaşıldığından aylık 400 gurus maaşla muallimeye görevi iade edilmiştir¹⁴⁸⁷.

İzin süresi sona erdiği halde geri gelmeyen Bağdad Rüşdiye Mektebi muallim-i sânisî Arif Hikmet Efendi de, nizam gereği müstafi sayılarak yerine aynı mektepte görevli Maraşlı Hafız Osman Efendi'nin asaleten tayin edildiği bildirilmişti. Fakat daha sonra Arif Hikmet Efendi hastalığı sebebiyle 4 ay kadar izninin uzatılması ve biteceği sırada da muallim-i evvelik imtihanına sevkine müsaade edilmesini istemiştir¹⁴⁸⁸.

Erzurum İnas Rüşdiye Mektebi muallime ve mubassırasının da sû-i ahval ve hareketleri olduğuna dair isnad üzerine, durumun gerçeğe uygun

azledildiği ve mağdur olduğuna dair bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1418**, s. 144, (08 Ca 1297 / 18 Nisan 1880) Evr. Nu: 21.

¹⁴⁸⁶ **BOA. MF.İBT., 17/70**, (07 Za 1301/28 Ağustos 1884).

¹⁴⁸⁷ **BOA. MF.MKB., 46/151**, (30 S 1310 / 21Eylül 1892).

¹⁴⁸⁸ **BOA. MF.MKB., 138/19**, (01 M 1325 / 14 Şubat 1907).

olup olmadığı araştırılmıştır. Araştırma sonucu, durumun doğru olmadığı ve muallim lehine hüsn-i şهادette bulunulduğu ve durumun tam olarak anlaşılması gerektiği Meclis-i Kebîr-i Maârif tarafından ifade edilmiştir¹⁴⁸⁹.

Muallimler hakkında kimi zaman muhbirler tarafından¹⁴⁹⁰ yapılan bu tür şikâyetlere temkinli yaklaşıldığı ve şikâyetlerin tümünün hemen gerçek gibi algılanmayarak, gerçeğin ortaya çıkması ve muallimin de gereksiz yere suçlanmaması için incelemeler yaptırıp, yöre halkının şahitliklerine müracaat edildiği görülmektedir. Bu tür incelemelerin ne kadar gerekli olduğunu bir öğretmen hakkında hem olumlu hem de olumsuz telgraflar olmasından anlamaktayız. Düzce kazası rüşdiye mektebi muallimi Nazım Efendi'nin yetersiz olduğu yönünde kaza eşrafından 9 imzalı bir telgraf gönderilmişken, bu şikâyetin ağraz-ı şahsiyeden kaynaklandığını ve bu öğretmenin erbab-ı iktidar ve ehliyetten olduğu yönünde 7 kişinin imzasının olduğu bir telgraf da bulunmaktadır¹⁴⁹¹.

Gemlik kaymakamlığından yazılan yazıda da Umur Bey Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Abdullah Efendi'nin kendisine emlak ve akar edinerek ziraatle ve ticaretle meşgul olduğu ve bu sebeple vazifesini hakkıyla yerine getirmediği bildirilmişti. Bu ihbar üzerine durum araştırıldığında ise ihbarın safsatadan ibaret olduğu, gazez ve düşmanlıkla hocanın kıymetini bilmeyen cahil bir cemiyet tarafından yapıldığı anlaşılmıştır. Zira aleyhinde ihbar olan muallimin 15 seneden beri memuriyet vazifesini yerine getirdiği, devamsızlığının hiçbir vakit görülmediği, her sene şهادetname alarak çıkan öğrencilerinin üçte iki oranında olduğu ve hepsinin okur-yazar takımından olduğu belirtilmektedir. 15 sene zarfında da sadece bir emlâka sahip olmuştur ki, bu da her devlet memuru için yasak edilmemiş olduğundan bu

¹⁴⁸⁹ BOA. MF.MKB., 102/83, (12 B 1319 / 25 Ekim 1901).

¹⁴⁹⁰ Mesela Ayntab Rüşdiye Mektebi Fransızca muallimliğine tayin olunan Süleyman Efendi aleyhinde bazı ifadeleri içeren mahall-i mezkûrdan muhbir Sadık imzasıyla bir varaka gönderilmiştir. Bkz. BOA. MF.MKB., 21/26, (21 Ş 1299 / 07 Temmuz 1882).

¹⁴⁹¹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1422, s. 219, (08 C 1307 / 29 Ocak 1890) Evr. Nu: 1101/1111.

emlakın bulunmasıyla vazifesine halel getirecek bir durum olmadığı da belirtilmiştir¹⁴⁹².

Öğretmen kaynağının yetersizliği, öğretmen bulma noktasında çekilen sıkıntı ve yetişmiş elemana olan ihtiyaç devleti, yanlış davranışları olan ya da yetersiz görülen öğretmenleri hemen azletmeyerek öncelikle davranışlarını düzeltmeleri için uyarıda bulunmaya ya da görev değişikliği yapmaya sevketmiştir.

3.4.8. Rüşdiye Öğretmenlerinin Sıbyan ve İbtidâi Öğretmenlerinin Eğitilmesindeki Rolü

Osmanlı Yenileşme Tarihi'nde bir çok yeniliğe başlangıç teşkil eden rüşdiye mektepleri, çağın gereklerine uygun ilimlere sahip öğrenci yetiştirmenin yanı sıra öğretmen yetiştirme anlamında da önemli bir misyon yüklenmiştir. Zira rüşdiye mekteplerinin muallimlerinin bir kısmının Dârümuallimîn-i Rüşdî mezunu olmaları sebebiyle sıbyan muallimlerine kıyasla daha nitelikliydi. Zaman içerisinde rüşdiye mektebi muallimlerinin, sıbyan mektebi muallimlerini yetiştirmek ve sıbyan mekteplerini teftiş etmek gibi görevler de üstlendiklerini görüyoruz.

Rüşdiye mekteplerinde görev yapan öğretmenler kimi zaman sıbyan mekteplerini ıslah etmek üzere müfettiş olarak atanıyorlardı. Bu müfettişler aynı zamanda halkı, çocuklarının eğitimi konusunda teşvik ediyorlardı¹⁴⁹³. Bu tür atamaların dışında eğitim öğretim zamanında rüşdiye mektebinde öğretmen olarak görev yapanlar tatil zamanlarında da sıbyan mekteplerini teftiş etmek vazifesini üstleniyorlardı. 1872 tarihli “*Umûm Vilâyata Telgraf*” ibaresiyle tüm illere gönderilen yazıda rüşdiye muallimlerinin bu görevleri

¹⁴⁹² BOA. MF.İBT., 30/115, (19 Ra 1310 / 10 Ekim 1892).

¹⁴⁹³ İşkodra Rüşdiye Mektebi muallimi Davut Efendi'nin 2.000 gurus maaşla müfettiş olarak tayini için bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 59, (Selh Za 1286 / 03 Mart 1870) Evr. Nu: yok; BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 279, (10 C 1287 / 06 Eylül 1870) Evr. Nu: 1.

açıkça belirtilmiştir: “İş bu tatil eyyamında rüşdiye muallimleri usulü üzere bütün sıbyan mekteplerini dikkatle gezüb teftiş ve tenbihât-ı lâzımeyi icra idüb meşhudât ve mütalaalarını tafsilen inha etmeleri tenbih buyurulmak babında”¹⁴⁹⁴.

Telgraftan anlaşıldığı üzere rüşdiye muallimleri tatil aylarında sıbyan mekteplerini gezip teftiş edip o bölgenin muallimlerine gerekli ikazlarda bulunmakla, akabinde de gezdikleri mektepler hakkındaki görüşlerini rapor etmekle mesuldüler. Bu durumda muallimlerin hangi mekteplere gidecekleri sorusu gündeme gelmiş ve Yanya vilâyetinin yaptığı gibi bu durum Nezâret’ten sorulmuştur. Gelen cevaptan rüşdiye muallimlerinin yalnız bulundukları kasaba ile yakında bulunan köy sıbyan mekteplerini teftiş etmelerinin yeterli olduğu, ayrıca bu vazife için kendilerine harcırah verileceği ifade edilmiştir¹⁴⁹⁵.

Sıbyan mektebi muallimleri, rüşdiye muallimleri tarafından kendilerine verilen bu eğitimler sonucunda imtihana tabi tutulacaklardı ki, bu imtahanlar için bir komisyon teşkil edilecekti. Rüşdiye mektebi muallimlerinden ve diğer erbâb-ı maâriften oluşan bu heyetin yaptığı imtahan sonucunda başarılı olan sıbyan mektebi hocalarına belge verilecekti¹⁴⁹⁶.

Tatil aylarında sıbyan mekteplerini teftiş edip incelemelerde bulunan rüşdiye mektebi muallimleri, hazırladıkları raporları Meclis-i Maârif’e gönderiyorlardı. Gönderilen bu raporlar doğrultusunda mekteplerdeki eksiklikler belirlenmiş ve ihtiyaç olup da mektepte bulunmayan kitap ve risaleler bu vesileyle o mekteplere gönderilmiştir¹⁴⁹⁷. Mesela Priştine Rüşdiyesi muallimi, tatil günlerinde sıbyan mektebini teftiş ederek bir rapor düzenlemiş ve bu rapor Meclis-i Maârif’e havale edilerek burada mütalaa edilmiştir. Bu mütaalaya göre, bu kasabada bulunan sıbyan mektebinin bazı

¹⁴⁹⁴ BOA. MF.MKT., 3/34, (23 Ca 1289 / 29 Temmuz 1872). Zağra-i Atik, Sivas, Saraybosna, Sayda ve Samakov rüşdiye muallimleri tarafından raporlar gönderilmesi hakkında bkz. BOA. MF.MKT., 5/173, (04 Ş 1289 / 07 Ekim 1872).

¹⁴⁹⁵ BOA. MF.MKT., 3/46, (26 Ca 1289 / 01 Ağustos 1872).

¹⁴⁹⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 980, s. 48, (1289/1872-1873) (?), Evr. Nu: 169.

¹⁴⁹⁷ BOA. MF.MKB., 8/20, (04 M 1290 / 03 Mart 1873).

hocalarının geliri olmadığından mekteplerin terk edilmiş olduğu, bazı mekteplere de ecza-yı şerife¹⁴⁹⁸ ve ilm-i hâl risalesinin gerektiği anlaşılmıştır.

Sonraki yıllarda bu uygulamanın yerini bir başka uygulama almıştır. Dârümuallimîn-i İbtidâi Nizamnâmesi gereğince vilâyet merkezlerinde açılacak Dârümuallimîn-i İbtidâiye’de muallim yetişinceye kadar mevcut ibtidâi mekteplerinin muallimlerinin tatil esnasında kaza, liva ve vilâyet merkezlerine gönderilmesine karar verilmiştir. Yani daha önce rüşdiye muallimleri sıbyan mekteplerine giderken, bu kez ibtidâi muallimlerinin kaza, liva ve vilâyet merkezlerine gelerek eğitim almaları uygulaması başlatılmıştır. İbtidâi muallimleri kazalarda rüşdiye muallimleri tarafından, liva ve vilâyet merkezlerinde ise idadiye müdür ve muallimleri tarafından usûl-i cedîde üzere kıraat, ma’lumât-ı medenîye ve fennîye, hesap, tarih, coğrafya konularında eğitim alacaklardı. Fakat bu noktada zaten çok fazla vazifesi olan rüşdiye ve idadiye muallimlerinin tatilde istediklere yere gidebilecekken ibtidâi muallimlerine usûl-i cedîde öğretmek için memuriyette alıkonulmaları ancak kendilerine bu eğitimin hakkı olan bir bedelde yevmiye verilmesiyle mümkün olacaktı. Merkeze uzak köylerde de eğitim öğretime dair eksikliklerin en yakın rüşdiye mektebinden tamamlanması usulü getirilmiştir¹⁴⁹⁹. 1894 tarihli “*Adapazarı kazasınca maârifin terakkisi esbabının istikmali zımında komisyonca tensib edilen tedabiri mübeyyin talimatname*”de rüşdiye öğretmenlerinin ibtidâi öğretmenlerini yetiştirmesi konusuna da değinilmiştir. Kaymakam başkanlığında oluşturulan bu komisyon bütün köy ibtidâi mekteplerindeki öğretmenlerin usûl-i cedidi öğrenmeye mecbur olduklarını ve bunun rüşdiye öğretmenleri tarafından öğretileceğini söylüyordu. Talimatnamede coğrafya, tarih, hesap gibi dersler rüşdiye muallimleri tarafından, elif bâ-yı Osmanî ise komisyon sandığından verilecek 100 guruş maaşla ibtidâi muallimlerinden Hafız Ali Efendi tarafından öğretilecekti¹⁵⁰⁰.

¹⁴⁹⁸ **Ecza-yı şerife:** Kur’an-ı Kerim’i meydana getiren otuz cüz. Bkz. Devellioğlu, **a.g.e.**, s. 240.

¹⁴⁹⁹ **BOA. MF.MKT., 1129/29,** (26 Ca 1327 / 15 Haziran 1909).

¹⁵⁰⁰ **BOA. MF.MKT., 242/50,** (04 B 1312 / 31 Aralık 1894).

24 Haziran 1897 (12 Haziran 1313) tarihli padişah iradesi üzerine her nahiye merkezinde birer ibtidâî mektebi açılmasına karar verilmişti. Nahiyelerde açılacak bu mektepler, nitelikli öğretmen bulma ihtiyacını da beraberinde getiriyordu. Bu mekteplere atanacak öğretmenin çocuklara kısa sürede okuma yazma öğretebilmesi için usûl-i cedîdeye vâkıf olması gerekiyordu. Bu özelliğe sahip 60-70 hoca bulmak ise hemen mümkün olamayacağından mektepler açılrsa bile muallimi olmayınca kapalı kalacaktı. Bu sebeple vakit kaybetmeden şimdiden oralara hoca bulunması gerekiyordu. Vilâyet-i sittede nahiye öğretmenlerine maârif bütçesinden 100'er guruş maaş tahsis edilince, bunun büyük bir geçim kaynağı olarak görüleceği ve bu görevi çok sayıda isteyen çıkacağı tahmin ediliyordu. Usûl-i cedîdeyi uygulayacak muallim bulunamadığında ise her köyün imamı oradaki sıbyan mektebinin hocası olmuş ve bu hocalar kaza merkezlerine getirilerek rüşdiye mektebi öğretmenleri tarafından 40-50 gün süreyle usul-i cedit eğitimi almışlar, hatta hesap bile öğrenmişlerdir. Bu eğitimi bitirenlere, kurulan maârif komisyonu tarafından sınav yapılmış ve başarılı olanlara birer şehadetname verilmişti. Bu eğitimden geçtikten sonra görev yerlerine gelip usûl-i cedîdeye uygun olarak eğitim öğretim yapan muallimler, önceden iki yıl mektepte kalıp okuma yazma öğrenemeyen köylü çocukların 2-3 ay içinde kolaylıkla okuyup yazmalarını sağlayınca köy halkına da şevk ve azim gelmiş, yeni mektepler açıp, mescidler yapmışlardır¹⁵⁰¹. Bunun üzerine Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan yazıda, ibtidâî mekteplerinin memleketin her tarafına yayılması ile buralarda muktedir öğretmen ihtiyacı gündeme geldiği, bu ihtiyacın giderilmesi için merkez vilâyetlerde açılan Dârülmualimînlerden yetişecek öğretmenlerin peyder pey ibtidâî mekteplerine gönderileceği belirtiliyordu. Fakat bunlar yetişinceye kadar eğitim öğretim ile sorumlu olan köy imamları, kaza ve liva

¹⁵⁰¹ **BOA. DH.MKT., 2083/63**, (09 S 1315 / 09 Temmuz 1897). Bu yazı Aydın, Hüdavendigâr, Ankara, Cezayir-i Bahr-i Sefîd, Selânîk, Halep, Suriye, Trablusgarp, Beyrut, Bağdat, Yemen, Edirne, Trabzon, Adana, Musul, Kastamonu, Konya, Yanya, İşkodra, Manastır, Basra, İzmid, Çatalca, Biga, Kudüs-i Şerif, Bingazi illerine gönderilmiştir. Bkz. **BOA. DH.TMIK.S., 11/60**, (09 S 1315 / 09 Temmuz 1897).

merkezlerinde bulunan rüşdiye mekteplerinde usûl-i cedîde üzere eğitileceklerdi¹⁵⁰².

İbtidâî mektepleri ile ilgili nizamnâme hazırlanacağı zaman da rüşdiye öğretmenlerine ihtiyaç duyuluyordu. Görevlendirilecek öğretmen bir ay müddetle merkezde bu işle meşgul olacağından eğitime hâlel gelmemesi için iki üç muallimi olan mekteplerden birinden nöbetleşe olarak çalışmak üzere öğretmen görevlendirilmesi yapılacaktı¹⁵⁰³.

Görüldüğü gibi rüşdiye mektebi öğretmenleri, Dârülmuallimîn'den ibtidâî öğretmenleri çıkana kadar, ibtidâî muallimlerinin yetişmesinde birinci derecede rol oynayan unsurlar olmuşlardır. Yani rüşdiye mektepleri bir taraftan kendi eğitimini gerçekleştirirken diğer taraftan da muallimleri vasıtasıyla ibtidâî mekteplerindeki eğitimin sağlıklı bir şekilde yürümesi konusunda üzerlerine düşen vazifeyi yerine getirmişlerdir.

3.5. Rüşdiye Mekteplerinin Teftiş ve Denetimi

İstanbul'daki mekteplerin teftiş ve denetimine nazaran taşradaki mekteplerin denetimi oldukça sıkıntılıydı. Ulaşımındaki güçlükler de dikkate alındığında belirli aralıklarla merkezden taşraya gönderilen müfettişlerden umulan faydanın sağlanması imkânsız gibiydi. Öyle ki, Meclis-i Maârif azasından olan Safved Paşa, 1863 senesinde 4. orduyu teftişe tayin edildiğinde, maârif hususundaki bilgisi ve donanımı sebebiyle gideceği yerlerdeki rüşdiye mektebi öğrencilerinin teftişi görevi de kendisine verilmiştir¹⁵⁰⁴. 1869 senesi Mart ayında İstanbul'daki rüşdiye mekteplerinde okutulan derslerin tedrisini ve muallimlerin usul ve hareketini teftiş etmek

¹⁵⁰² BOA. DH.TMIK.S., 11/66, (10 S 1315 / 10 Temmuz 1897).

¹⁵⁰³ BOA. MF.MKT., 1160/16, (01 N 1328 / 05 Eylül 1910).

¹⁵⁰⁴ BOA. A. MKT.MHM., 268/30, (19 M 1280 / 06 Temmuz 1863).

üzere Dârümuallimîn-i Rüşdî tarih muallimi Mecid Efendi, Meclis-i Maârif azalığına atanmıştır¹⁵⁰⁵.

Safved Paşa'nın 1868 tarihli sadâret makamına gönderdiği rapor, gerek sıbyan gerekse rüşdiye mekteplerinin teftiş ve denetimi konusunda önemli bilgiler içeriyordu. Raporda Safved Paşa öncelikle; taşra rüşdiye mekteplerinde görev yapan muallimlerin yeterliliklerinin belli olduğunu, fakat sıbyan mekteplerinin muallimlerinin durumlarının bilinmediğine dikkat çekiyordu. Göz önündeki rüşdiye mekteplerinin Nezâret emrindeki muavinler tarafından devamlı yoklanıp eksiklerinin tamamlanmasına rağmen yine de istenen dereceye ulaştırılamadığını, denetimi yapılamayan taşralardaki rüşdiye mekteplerinin durumunun ise çok daha kötü olduğunu ifade ediyordu. Taşradaki bu mekteplerin senede bir defa merkezden tayin edilen memurlarla teftiş edilmeleri bir sürü gereksiz masrafa sebep oluyordu. Safved Paşa, bu tespiti yaptıktan sonra çözüm önerisi olarak bu mekteplerin masrafsız ve devamlı olarak mahallinden denetim altında bulundurulmaları gerektiğini ve her merkez vilâyette altışar, sancaklarda dörder azadan oluşmak üzere ayda iki kez toplanacak birer Meclis-i Maârif kurulması gerektiğini öneriyordu. Bu meclislerde, Meclis-i Maârif-i Umûmiye tarafından kaleme alınıp gönderilecek talimat hükümlerinin uygulanması, mekteplerin eksiklerinin tamamlanması ve gereken tedbirlerin alınması konularının görüşülmesi öngörülmüyordu. Bu görüşmelerden çıkan kararlar nezârete, yapılması gereken hususlar ise vilâyete bildirilecekti. Bu Meclis'in azasından birer zat nöbetleşe olarak haftada bir kez gerek rüşdiye gerek sıbyan mekteplerini dolaşacaktı. Öğretim yöntemleri ve öğrencilerin davranışlarında gördükleri yanlışlıkların giderilmesi ve muallimlerin talimatlara uygun hareket etmeleri için gerekli tavsiyelerde bulunacaklardı. Sıbyan mektebi olmayan köylerde sıbyan mektepleri açılması da yine bu meclislerin esas işleri arasında yer alacaktı. Taşra mekteplerinin bir düzen içinde olması için sunulan bu teftiş şeklinin uygun bulunması halinde söz konusu Meclis'in

¹⁵⁰⁵ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1068, s. 169, (26 Za 1285 / 11 Mart 1869) Evr. Nu: 125.

kurulması konusundaki diğer teferruatların Şûra-yı Devlet'e havalesi isteniyordu¹⁵⁰⁶.

Safved Paşa'nın bu önerilerinin Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde yankı bulduğu görülür. Bu Nizamnâme'yle Maârif Meclisleri kurulmuş¹⁵⁰⁷ ve yerel yönetimler eğitimle ilgili hususlarda görevlendirilmişlerdi. Nizamnâme'yle eğitimin gelişmesi, öğretmenlerin yetiştirilmesi için rehberlik hizmeti sunarak destek sağlayan müfettiş ile herhangi bir olayı araştırmak için görevlendirilen ve muhakkik denen kişiler birbirinden ayrılmıştır¹⁵⁰⁸.

Her müfettiş kendi bölgesinde eğitimle ilgili bilgileri ve talepleri merkeze bildirmekle ve görev yaptıkları bölgede eğitimin daha ileri bir hale getirilmesi konusunda çalışmakla mükellefi. Arnavutluk bölgesini teftiş eden mekâtib-i rüşdiye müfettişlerinden Davut Efendi, Arnavut lisanı üzere tertib ettirilen Elif bâ ve Sarf kitabının gerektiği kadarının tab' edilmesi ve buradaki mekteplere gönderilmesi gerektiğini Nezâret makamına bildirmişti¹⁵⁰⁹.

Müfettiş raporları, bize dönemin eğitim durumu hakkında önemli bilgiler sunar. 1884 senesinde askerî rüşdiyeleri teftiş etmekle görevli Von Der Goltz'un, askerî ve mülkî rüşdiyelere dair kıyaslaması dikkat çekicidir. Raporda askerî rüşdiyelerde sınıf mevcutlarının çok fazla olduğunu, bu durumun eğitim öğretim yapılmasını, okulun düzenini ve öğrencilerin sağlığını tehdit edecek kadar ciddi olduğu ifade edilir. Öyle ki, bazı sınıflarda mevcut 200'den bile fazladır. Buna rağmen mülkiye rüşdiyelerindeki sınıflar bu derece kalabalık değildir ve de bu mekteplere daha az öğrenci devam etmektedir. Raporda, bu durum tespitinden sonra, halkın çocuklarını mülkiye rüşdiyelerinden çok askerî rüşdiyelere göndermesinin sebeplerinin

¹⁵⁰⁶ BOA. ŞD.,205/3, (06 Ra 1285 / 27 Haziran 1868); Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, İletişim Yay., İstanbul, 2010, s. 113-114.

¹⁵⁰⁷ Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında eğitim alanında yaptığı yenilikler ve vilâyet mekteplerinin finansmanını sağlamadaki başarısı ve bunun Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne yansımaları hakkında bkz. Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s. 112-113.

¹⁵⁰⁸ Nizamnâme'de müfettişlerin Müslim ve gayr-i Müslimlerden olması hükmü yer almışken, Sultan II. Abdülhamid zamanında müfettişlerin müslümanlardan seçilmesi yeğlenmiştir. Bkz. Hüseyin Ağca, "Osmanlı Eğitim Kurumları ve Amaçları", s. 129.

¹⁵⁰⁹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1420, s. 277, (17 Safer 1299 / 07 Ocak 1882) Evr. Nu: 116.

incelenmesi, halkın her iki mektebe de eşit derecede rağbet etmesini sağlayacak ıslahatlar yapılması gerektiği ifade edilir. Bunun için Maârif-i Umûmiye Nâzırı tarafından verilen ruhsat üzerine mülkiye rüşdiyelerini de teftiş ederek bu konuda elde edeceği bilgiler ışığında uygun görülen ıslahat tedbirleri ile ilgili bir rapor takdim edeceğini belirtmiştir¹⁵¹⁰.

1896 tarihli hem de İstanbul'da Üsküdar'daki rüşdiye mektebine dair müfettiş raporu da dikkat çekicidir. Kütüp ve resail müfettişlerinden Ali Rıza Efendi, takririnde Üsküdar'da bulunan rüşdiye mektebine bu sene gerekenden fazla öğrenci kabul edilmesinden dolayı rüşdiye birinci sene dershanesinde fazla izdiham yaşandığını ve bu sebeple birkaç talebenin hastalandığını, hıfzıssıhha açısından uygun olmayan bu durumun düzeltilmesi gerektiğini rapor etmişti. Rapora göre; dershanenin kapasitesi nazar-ı dikkate alınarak geçen imtihanda sınıfta kalmış olan 28 öğrenciden başka müdür tarafından hem aynı mektebin sınıf-ı ibtidâisinden çıkan hem de dışarıdan müracaat edenlerden rüşdiye birinci seneye 81 kişinin daha kaydı yapılmıştı. Böylece bu sınıfın mevcudu 109 talebeye çıkmıştı. Fakat dershanenin ölçüleri 12'ye 8 zira' genişliğinde olduğu için bu kadar talebeye yetmiyordu. Nitekim öğrencilerden birkaçının hastalanarak evlerine gönderilmesinin bu sebepten olduğu düşünülmüştü. Ali Rıza Efendi'nin bu ihbarından önce Üsküdar ve Kadıköy mektepleri müfettişi mekremetlü Rasim Efendi marifetiyle birinci sınıf talebesinin iki kısma ayrılmasına karar verilmiş, bir kısmı sofaya oturtulmuş ve muallimin kapı yanında durup her iki tarafa birlikte ders vermesi uyarısında bulunulmuştu. Bu durumun eğitim öğretim açısından ne derece sağlıksız olduğu, öğrencilerin böyle bir eğitimden istifade etmesinin ne kadar güç olduğu belliydi. Fakat Üsküdar'da başka mektep olmadığından kaydı yapılmış talebenin ihraç edilmesi de mümkün olmayacağından birinci senenin iki şubeye ayrılması ve bir muallim-i sâninin 200 gurusu maaşla tayin edilmesi gerekiyordu¹⁵¹¹. Bu raporda bir taraftan bina meselesinin yetersizliğini görmek mümkünse de tersine bir bakış açısıyla

¹⁵¹⁰ BOA. Y.PRK.ASK., 24/50, (12 S 1302 / 01 Aralık 1884).

¹⁵¹¹ BOA. MF.İBT., 55/8, (21 R 1314 / 29 Eylül 1896). Aynı konudan söz eden diğer bir belge için bkz. BOA. MF.İBT., 55/28, (28 R 1314 / 06 Ekim 1896).

okullaşma oranındaki artışı görmek de mümkündür. Okulun birinci sınıfına yaptırılan kayıtların fazla olması olumlu bir gelişmeyken, devletin payitahtında bu talebi karşılayacak binanın bulunmaması da son derece olumsuz bir durumdu.

Mekteplerdeki öğrenci sayısının belirgin bir şekilde düşüşü ve artışı da müfettiş raporlarına yansıyan konular arasındaydı. Edirne ve Selânik vilâyeti mülkiye müfettişliğinden gönderilen aylık raporların bir fırkasında, bir seneden fazladır Kavala Mekteb-i Rüşdiyesi'ne muallim-i evvel gönderilmemesi sebebiyle öğrenci sayısının günden güne azalarak 25'e düştüğü bildirilmiş ve gereğinin yapılması istenmişti¹⁵¹².

Müfettişler arasında tutarsız beyanlar olduğu durumlarda Nezâret üçüncü bir kişiyi inceleme yapmak üzere görevlendirmiştir. Müfettiş Enverî Efendi, görev yaptığı yerdeki rüşdiye mektebinin tamirinden vazgeçilmesini, çünkü mektebin nakledilmesi gerektiğini rapor etmişti. Fakat diğer bir müfettiş, nakledilmek istenen mektebin etrafının Hristiyan Mahallesi olmasından dolayı bu nakli uygun görmemiş ve Doğancılar Mektebi'nin tamir edilmesi gerektiğini belirtmişti. İki müfettiş arasında ortaya çıkan bu ihtilaf, konunun incelenmesi gereğini ortaya çıkarmış ve Meclis tarafından üçüncü bir kişi görevlendirilmişti. Bu görevli de Enverî Bey'in aksi görüş bildirmişti. Sonunda Enverî Bey, Doğancılar Mektebi'nin tamiri için keşif yapılması kendisinden istemesine rağmen Meclis'in kararını kabule yanaşmayınca uyarılmıştı¹⁵¹³.

Bir yerde müfettişin bulunması, o bölgede yapılacak imtihanların da daha sağlıklı ve güven içinde yapılması anlamını taşıyordu. Bu yüzden halk, imtihan esnasında orada bir müfettişin bulunmasını arzu ediyordu. Çatalca kasabasında bulunan erkek ve kız rüşdiye ve ibtidâi mekteplerinin öğrencilerinin imtihanları sırasında nezâret etmek üzere mekâtib-i rüşdiye müfettişlerinden Rasih Efendi'nin gelmesi talep edilmişti. Onun gelmesi, hem

¹⁵¹² BOA. DH.MKT., 2440/68, (26 Ş 1318 / 19 Aralık 1900).

¹⁵¹³ BOA. MF.MKB., 30/130, (08 Ra 1304 / 04 Aralık 1886).

müfettişlik hem mümeyyizlik vazifesinin yerine getirilerek tam bir adalet ve hakkaniyete uygun olarak talebelerin imtihanlarının yapılması demektir. Bu talebin yerine getirilmesi halinde ahâlinin çok memnun olup padişaha duacı olacağı da ayrıca belirtiliyordu¹⁵¹⁴.

1902 (1320) senesinde bütün mekteplerin teftişi göreviyle vazifeli olmak üzere Meclis-i Kebîr-i Maârif ile Encümen-i Teftiş ve Muayene üyelerinden oluşan Teftiş-i Mekâtib Heyeti ismiyle bir heyet kurularak başkanlığına Meclis-i Maârif üyelerinden Rasih Efendi ek memuriyetle tayin edilmiştir.¹⁵¹⁵

Nezâret, kimi zaman bir ilin Maârif Müdürü'nü civar bölgelerdeki mektepleri denetlemek üzere görevlendiriyordu. Sözelimi, Sivas Maârif Müdürü, gelen emir üzerine 1912 senesinde Amasya'ya giderek; Lâdik, Havza, Vezirköprü, Merzifon, Gümüşhacıköy, Yenihan, Zile kazalarıyla Gümüş ve Turhal nahiyeleri ve Tokat sancağı merkezindeki mektepleri teftiş etmiştir. Buralarda incelemelerde bulunan müfettiş, tafsilatlı bir rapor hazırlayarak Nezâret'e sunmuştur. Bu raporda, rüşdiyelerdeki eğitimin vasat olduğu, bazı rüşdiyelerdeki eğitimin ibtidâilerden de aşağı olduğu ifade edilmiştir¹⁵¹⁶.

1906 senesinde İşkodra'da vilâyeti dâhilindeki mektepleri teftiş etmek, tedrisatın nasıl yapıldığı hakkında gözlemlerde bulunmak, noksanların tamamlanması için nasihatlerde ve teşviklerde bulunmak üzere maârif memurlarının görevlendirilmesi istenmişti¹⁵¹⁷. Herhangi bir okulda bir olay meydana geldiğinde de inceleme yapmak üzere müfettiş görevlendiriliyordu. Örneğin 1911 senesinde Cihangir İnas Rüşdiyesi'nde meydana gelen bir hadise hakkında tahkikat yapılması için müfettiş Mustafa Efendi görevlendirilmişti¹⁵¹⁸.

¹⁵¹⁴ BOA. MF.İBT., 23/77, (15 Za 1306 / 13 Temmuz 1889).

¹⁵¹⁵ Binark, a.g.m., s. 488.

¹⁵¹⁶ BOA. MF.İBT., 354/62, (24 C.ahir 1330 / 10 Haziran 1912).

¹⁵¹⁷ BOA. MF.MKT., 918/61, (25 M 1324 / 21 Mart 1906).

¹⁵¹⁸ BOA. MF. İBT., 354/28, (28 Z 1329 / 20 Aralık 1911).

Her vilâyette maârif müfettişlerinin olmaması ve bunlara ihtiyaç duyulması sebebiyle bütçeye, bakanlığa bağlı bir “Teftiş Heyeti” kurulduğu bizzat Maârif Nâzırı Emrullah Efendi tarafından ifade edilmiştir. Bu müfettişlerin bir kısmı vilâyetlerde maârif bütçesinin doğru olarak harcanmasını denetleyecekler ve maârif işlerini inceleyeceklerdi. Ayrıca Osmanlı Devleti’nin coğrafyası çok geniş olduğundan sancaklar için Seyyar Müfettiş (Gezici Müfettiş) Heyeti de kurulmuştur. Bunlara katılan her bir müfettişe ise 1.600 guruş aylık verilecekti. Bu müfettişlerin aslî vazifesi, öğretmenlerin öğretim ve eğitim hizmetlerindeki eksikliklerini tamamlamak, onları bir nevi eğitmektir. Emrullah Efendi bu konuda şunları da söyler “... gerek öğretmenleri gerek idari elemanları sürekli teftiş altında bulundurmak maârif için bir hayat meselesidir. Bu sebeple de açıkladığım gibi bir Teftiş Heyeti kuruyoruz.”¹⁵¹⁹ Bu düzenlemeyle maârif müfettişleri üç kısma ayrılmıştı. Birincisi doğrudan doğruya bakanın emrinde olan ve bakanın kendi düşüncesine ve takdirine göre bir inceleme, araştırma yaptırmak isterse oraya giden, çok geniş yetkilere sahip müfettişlerdi. İkincisi, bakanın yanında bulunup incelenmesi gereken işler olduğunda oraya gönderilen “Umumi Müfettiş” isimli müfettişlerdi. Diğerisi ise “Vilâyet Maârif Müfettişleri” ki, bunlar o zamana kadar yoktu. Bu hizmeti, maârif müdürleri yerine getiriyordu. Bunlar ilkokulların teşkilâtı, öğretmenlerinin atanması, ilkokullara ayrılan gelirlerin yönetimi gibi önemli hizmetlerde bulunmaktaydılar. Bu sebeple Emrullah Efendi, bütçe görüşmelerinde her vilâyette bir maârif müfettişi atanmasını önermiştir. Bunların ödenekleri ise İlk Okullar ödeneğinden ayrılacaktı¹⁵²⁰. Atanacak müfettişlerin ise, yıllarca ilkokul, rüşdiye ve idadilerde hizmet etmiş olan, maârif usul ve yöntemlerini bilen öğretmenlerden alınacağı belirtilmişti¹⁵²¹.

¹⁵¹⁹ “İkinci Meşrutiyet Döneminde Milli Eğitimimiz-I”, Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, s. 61.

¹⁵²⁰ Bu öneriye göre maaş bakımından Vilâyet Maârif Müfettişlerinin durumu şu şekildedir:

Birinci Sınıf Müfettişler: 5 kişi olup 3.000 guruş

İkinci Sınıf Müfettişler: 15 kişi olup 2.000 guruş

Üçüncü Sınıf Müfettişler: 1.500 guruş.

¹⁵²¹ “İkinci Meşrutiyet Döneminde Milli Eğitimimiz-I”, Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, s. 61.

3.6. Eğitim Öğretimin Aksamasına Sebep Olan Durumlar

3.6.1. Salgın Hastalıklar

Salgın hastalıklar, eğitim öğretimin aksamasının önemli sebeplerinden biriydi. Tifo, kolera, kızılçık, kuşpalazı ve hatta kimi zaman grip gibi, yayılmasından korkulan hastalıklarda çare olarak tehlike geçene kadar mektepler tatil ediliyordu.

1884 senesinde Eyüp civarında çocuklarda kızıl ve kuşpalazı hastalıkları ortaya çıkmış ve hatta bazı ölümler vuku bulmuştur. 40-50 öğrenciyi alabilecek bir mektebe haddinden fazla öğrenci kabul edilmesi ise izdihama sebep olmuştur. Bu yüzden merkez dâhilinde bulunan mekteplerin haber verilene kadar 5-10 gün kadar tatil edilmesine karar verilmiştir¹⁵²². Bu hastalıkların daha etkili olduğu zamanlarda tatiller uzatılabiliyordu. 1890 senesinde İstanbul ve bilâd-ı selâsenin bazı yerlerinde ortaya çıkan kuşpalazı ve kızılçık hastalıklarının yayılmaması için bir takım tedbirler alınmıştır. Mekâtib-i Rüşdiyye-i Askerîye ve baytar mekteplerindeki talebelerin çoğunun da hastalanarak mektebe gelemedikleri ve gelenlerin bazılarında da hastalık alameti görüldüğü anlaşıncı bu mektepler bir ay kadar tatil edilmiştir¹⁵²³. Yine aynı sene İstanbul'da influenza (nezle-i müstevliye) hastalığı hüküm sürmeye başlayınca, tüm mektepler geçici olarak tatil edilmiştir¹⁵²⁴.

1908 senesinde İstanbul'un bazı yerlerinde tifo hastalığının hüküm sürdüğü ve bu hastalığın çeşme sularından ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Bu hastalıktan mektep talebelerini korumak için ibtidâî, rüşdî, idadi, âli ve hususi mekteplerdeki çocuklara menba suyu içirilmesi, bu mümkün olmadığı halde de suyun kaynatılarak içilmesi uyarısında bulunulmuştur. Ayrıca gerek leylî gerek neharî olup yemek verilen mekteplerde pişmemiş yiyeceklerin

¹⁵²² BOA. MF.İBT., 17/98, (19 Z 1301 / 7 Ekim 1884).

¹⁵²³ BOA. Y.PRK.ASK., 59/62, (10 Ca 1307 / 02 Ocak 1890). Serasker imzalı.

¹⁵²⁴ O zamana kadar bu hastalık Osmanlı Devleti'nde görülmediğinden, halkın tedavi şeklini bilmeyerek bu hastalığı âdî nezle zannetmesinden dolayı epeyce ölüme sebep olmuştur. Bkz. Mahmud Cevad, a.g.e., s. 240.

verilmemesi ve eğer mektepte bu konuda herhangi bir vukuat meydana gelirse hemen belediyeye ve Nezâret'e bilgi verilmesi gerektiği Nezâret-i Maârif-i Umûmiye Sıhhiye Müfettişliği tarafından belirtilmiştir¹⁵²⁵.

Kolera hastalığının artması ve sıbyan mektepleriyle birlikte Fatih Askerî Rüşdiyesi'nin de tehdit altında olması üzerine tedbir alınması gündeme gelmiştir. Bu mekteplerin kordon altına alınması gerektiği, gıda ve meşrubat yetiştirmenin mümkün olmayacağı ve bu hastalıkta baş ağrısı ve sıızılı eksik olmayacağı için mekteplerin tatil edilmesine karar verilmiştir¹⁵²⁶. 1893 senesi Kasım ayı ortasında alınan bu karar, 1894 senesi Ocak ayı ortasına kadar devam etmiş, hastalığın günden güne geçmeye başladığı ve tamamen yok olmaya yaklaştığı anlaşıncaya Kanûn-ı sâni başından itibaren eğitim öğretime devam edilmesine karar verilmiştir. Hıfzıssıhha Umûmi Komisyonu'ndan tanzim edilip şehremanetinden gönderilen tezkire Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da okunarak hem Maârif Nezâreti'ne hem de Mekatib-i Askeriye Nezâreti'ne bildirilmiştir¹⁵²⁷.

Bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, salgın hastalıklar sebebiyle eğitim öğretim zaman zaman kesintiye uğrayabilmekte, hastalık tehlikesi geçince de eğitim öğretime devam edilmekteydi.

3.6.2. Savaş Zamanlarında Mektep Binalarının Farklı Amaçlar İçin Kullanılması

Rüşdiye mektebi binalarının farklı amaçlar doğrultusunda kullanılması da eğitim öğretimde aksamaların meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu durum daha çok savaş zamanlarında gerek askerlerin gerek muhacirlerin mekteplerde istihdam edilmelerinden kaynaklanmaktaydı.

¹⁵²⁵ BOA. MF.MKT., 1084/30, (12 Za 1326 / 06 Aralık 1908).

¹⁵²⁶ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1696, s. 291, (05 Ca 1311 / 14 Kasım 1893).

¹⁵²⁷ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1683, s. 15, (08 B 1311 / 15 Ocak 1894) ; BEO. Ayniyât Def., Nu: 1696, s. 409, (08 B 1311 / 15 Ocak 1894).

1879 senesinde Eyüp, Altay, At Pazarı İnas ve Zeyrek, Kapudan İbrahim Paşa erkek rüşdiyeleriyle bunlarında dışındaki bazı mekteplere muhacirler yerleştirilmişti. Bu muhacirlerin buralardan çıkarılması konusunda Muhacirin Komisyonu Riyaseti defalarca uyarılmış olmasına rağmen muhacirler tahliye olunmamışlardı. Oysa mesela At Pazarı İnas Rüşdiyesi'nde sadece 3 muhacir kaldığı haber alınmıştı. Bu mekteplerin böyle senelerce tatil edilmesinin çok büyük mahzurları olacağı göz önünde bulundurularak bir an önce muhacirlerin buradan boşaltılması konusunda ilgili komisyon uyarılmıştır¹⁵²⁸. Fakat bu uyarıların hemen cevap vermediği sonraki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Zira defalarca yazılmasına rağmen hâlâ muhacirlerin tahliye edilmediği ve bunun öğrenci için çok sakıncaları olduğu ve tatil mevsiminde gerekli tamirlerin ve düzenlemelerin yapılarak eğitim öğretime başlama tarihi olan Ağustos ayında açılmak üzere muhacirlerin tahliye edilmesi gerektiği bir kez daha Muhacirin Komisyonu'na yazılmıştır¹⁵²⁹.

1878 senesinde inas rüşdiyelerindeki muhacirler çıkarılıp öğrenciler okullarına devam etmişlerse de Sultanahmet İnas Rüşdiyesi ve Doğancılar İnas Rüşdiyesi'nde hâlâ muhacirler olduğundan, bunların da hemen tahliye edilmesi istenmiştir¹⁵³⁰. Edirne vilâyetine gönderilen yazıda da, ekli pusulada gösterilen şehir ve kasabalarda eskiden mevcut olan rüşdiye mekteplerinin istila sebebiyle terk edildiğinden bahsedilmektedir. Buraların istiladan tahliye olunarak mülkî memur vesairesinin iade edildiği gibi rüşdiye mektebi eğitim kadrosunun da tayin edilerek eğitim öğretime başlanması gerektiği bildirilmiştir. Eski ahali geri döner dönmez rüşdiyeler açılacak ve gereken

¹⁵²⁸ **BOA. MF.MKT., 62/54**, (19 Ca 1296 / 11 Mayıs 1879); Aynı şekilde, Muhacirin Komisyonu Riyaset-i Celîlesi'ne yazılan yazıda Fatih İnas Rüşdiyesi'nde kalan az sayıdaki muhacirin nakliyle mektebin tahliyesi istenmektedir. Bkz. **BOA. MF.MKT., 61/158**, (09 Ca 1296 / 01 Mayıs 1879); İskân-ı Muhacirin Şubesi Riyaset-i Behiyyesine yazılan yazıda, Zeyrek Mekteb-i Rüşdiyesi'ne iskân ettirilmiş olan muhacirinin 5-10 kişiden ibaret olduğundan mekteb-i mezkûrun bundan fazla tatil kalmaması için derununda bulunan muhacirin için diğer uygun bir yer bulunarak seri bir şekilde tahliyesi istenmiştir. Bkz. **BOA. MF.MKT., 63/7**, (09 B 1296 / 29 Haziran 1879).

¹⁵²⁹ **BOA. MF.MKT., 64/2**, (07 Ş 1296 / 04 Temmuz 1881).

¹⁵³⁰ **BOA MF.MKT., 59/105**, (02 M 1296 / 26 Aralık 1878).

bina tedarik edilecektir¹⁵³¹. Şüphesiz bu gibi durumlar diğer eğitim kademelerinde olduğu gibi rüşdiyelerdeki eğitim öğretimin aksamasına sebep olan amillerdendi ve bu tür olağanüstü durumlar yaşanmamış olsaydı rüşdiyeler çok daha etkin bir şekilde eğitimin yayılmasını sağlayabilecekti.

Rüşdiye binaları ihtiyaç görüldüğü zaman askerî amaçlı olarak da kullanılmıştır. Mesela Erzurum Rüşdiye Mektebi, Ordu-yı Hümayun tarafından hastaneye dönüştürülmüş ve öğrencileri dağıtılmıştı¹⁵³². Bundan başka mektebin bir kısmına asker yerleştirildiği durumlar da olmuştur. Bu durumda olan Midilli Rüşdiye Mektebi muallimi, bu durumun öğrencilerin eğitimden mahrum bırakılmasına sebep olduğu için uygun olmadığını söyleyerek, böyle bir düşünce varsa bunun çaresine bakılmasını talep etmiştir¹⁵³³.

1899 tarihinde Süleymaniye Mektebi muallim-i evvelinin Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne yazdığı yazıda kışlanın harap olması bahanesiyle mektebe asker yerleştirildiği ve bu yüzden 6 aydan beri tedrisata ara verildiğinden söz edilmektedir. Muallimin verdiği bu bilgi üzerine durumdan haberdar olan Nezâret, Musul vilâyetine yazı yazarak Nezâret'e malumat verilmeden mektebin tatilinin caiz olamayacağını belirtmiş ve asker-i şahanenin hemen uygun bir yere nakledilmesiyle eğitim öğretimin aksaklıktan kurtarılması istenmiştir¹⁵³⁴.

Hem depo olarak kullanılıp hem de eğitim öğretimin devam ettiği durumlar da olmuştur. Yabanabad kazası merkezinde bulunan rüşdiye mektebi binası 1314 (1896/1897) senesinde geçici bir süreliğine askeriye depo olarak verilmiş olmasına rağmen yıllarca tahliye edilmemiştir. Bu yüzden mektep çok dar bir alana sıkışmış, mektepte teneffüs edecek bir yer bile kalmamıştır. Hatta bu yüzden her sene öğrencilerin çeşitli hastalıklara

¹⁵³¹ BOA. MF.MKT., 64/45, (18 Ş 1296 / 07 Ağustos 1879).

¹⁵³² BOA MF.MKT., 50/32, (08 B 1294 / 19 Temmuz 1877).

¹⁵³³ BOA. MF.MKT., 64/32, (14 Ş 1296 / 03 Ağustos 1879). Midilli Mekteb-i Rüşdiyesi mualliminin Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilâyet-i Celilesine yazdığı yazı.

¹⁵³⁴ BOA. MF.MKT., 461/39, (12 Ra 1317 / 20 Temmuz 1899).

yakalandıklarını mektebin muallimi bildirmiştir. Bunun üzerine Ankara vilâyeti Maârif Müdürü de böyle bir duruma rıza gösterilemeyeceğini ve askeriye için yeni bir depo yapılana kadar kasabadaki mescitlerden cemaati az olan birinin geçici olarak depo yapılması gerektiğini ya da başka münasip bir yer bulunarak mektebin bir an önce tahliye olunması gerektiğini Nezâret'e bildirmiştir¹⁵³⁵.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl başında Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi iki şedid savaşa ard arda girmesi devleti askerî, ekonomik pek çok açıdan etkilerken eğitim öğretime de ciddi anlamda sekte vurmuştur. 1912 senesinde yaralı sayısındaki artış sebebiyle yer arayışına gidilmiş ve Cerrahpaşa Hastanesi'ne yakın olması sebebiyle Davutpaşa İdadi ve Makri Köy Rüşdiye mekteplerinin süratle tahliye edilerek "mecrûhin-i asâkir-i Osmaniye'nin" ikamesine ayrılması ve bütün memur ve mualliminin hastane hizmetinde bulunmaları Nezâret'ten istenmiştir¹⁵³⁶.

Balkan Savaşları sırasında da okul binalarının hastaneye dönüştürülmesi sebebiyle eğitim öğretimde aksamalar yaşanmıştı. Savaştan sonra erkek okulları yeniden eğitime açılırken, kız okullarının açılması konusunda daha yavaş davranılmıştı. Kadınlar bu duruma tepki göstererek Maârif Nezâreti'ne ve İstanbul Maârif Müdürü'ne kız okullarının açılması için dilekçeler yazmış, yetkililerle doğrudan görüşmeler yapmışlardır¹⁵³⁷.

3.7. Rüşdiye Mezunlarının İstihdamı

Rüşdiye mektebinden mezun olan öğrenciler, bu mektebin açılış amacına uygun olarak devletin çeşitli kademelerine memur olarak

¹⁵³⁵ BOA. MF.MKT., 811/45, (14 Ş 1322 / 23 Ekim 1904).

¹⁵³⁶ BOA. MF.MKT., 1182/53, (25 Za 1330 / 06 Kasım 1912). Şehremaneti Mektubi Kalemi'nin Maârif Nezâret-i Celîlesi'ne ve İstanbul vilâyeti Maârif Müdüriyeti'ne yazdığı yazı.

¹⁵³⁷ Çakır, a.g.e., s. 246.

girebildikleri gibi, eğitimlerine devam etmek isteyenler, buradan aldıkları şahadetnameyle daha üst düzey eğitim kurumlarına devam edebiliyorlardı.

Rüşdiyelerden mezun olan öğrencilerin gittikleri okulların başında, bir üst eğitim kurumu olan idadiler vardı. Rüşdiyeden ortalama bir kültür seviyesi elde etmiş olarak çıkan öğrenciler¹⁵³⁸ idadi mekteplerine alınırken öncelik, istekli olup yaşça ve bedence idadiye elverişli olanlara verilmişti. Ancak sayı eksik kaldığı zaman dışarıdan öğrenci alınması yoluna gidilmişti¹⁵³⁹. Rüşdiye mekteplerinden idadi mekteplerine alınacak bu öğrencilerin seçimi için her sene Meclis-i Maârif-i Umûmiye'den istekli olanların isimlerini içeren defterler düzenleniyordu¹⁵⁴⁰.

Taşra rüşdiye mekteplerinden mezun olan öğrencilerin bir kısmı İstanbul'daki idadi mekteplerine müracaat ederken¹⁵⁴¹, bir kısmı da idadilerin yaygınlaşmasıyla vilâyetlerde açılan idadi mekteplerine müracaat ediyordu¹⁵⁴². Kimsesiz, biçare ve fakir olup¹⁵⁴³ tahsile hevesli olan öğrenciler de gerek idadi mekteplerine¹⁵⁴⁴ gerekse başka bir mektebe kabul edilmeleri yönünde dilekçeler göndererek İstanbul'da eğitim görme isteklerini

¹⁵³⁸ **Türk Ansiklopedisi**, s. 477.

¹⁵³⁹ Bu yüzden her sene gerek rüşdiye mektebi, gerek Darülmaârif ve İrfaniyye ve Edebiye mekteplerinin öğrencilerinden istekli olanlarının eğitimleri sonucunda hangi sınıfa kabiliyetleri varsa o sınıfa alınmalarına karar verilmiştir. Bunun Mekteb-i Tıbbiye ve Bahriye ve Berriye-i Şahane'ye de genelleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. **BOA. İ.DH.**, 266/16630, (03 Ca 1269 / 12 Şubat 1853).

¹⁵⁴⁰ **BOA. A.MKT.MHM.**, 57/10, (14 L 1269 / 21 Temmuz 1853).

¹⁵⁴¹ Rüşdiye mektebi öğrencilerinden Süleyman Efendi de idadi mektebi öğrenciliğine dâhil edilmesini isteyenlerdendir. Bkz. **BOA. HR.MKT.**, 83/69, (Tarih yok).

¹⁵⁴² Ma'muretü'l aziz sancağı mekteb-i rüşdiyesi şakirdanının bu sene yapılan imtihanlarından şahadetname alanlardan bazıları kalemlere ve birazı da Erzurum vilâyeti mekteb-i idadisi şakirdanı silkinde kayd ve idhal kılınmış. Bkz. **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1072, s. 61, (23 B 1293 / 13 Ağustos 1876) Evr. Nu: 48; Kıbrıs Rüşdiye Mektebi'nden de 10 öğrenci için bu yönde gelen talep üzerine bu öğrencilerin Beyrut İdadi Mektebi'nde açık varsa oraya parasız olarak kabulleri istenmiş, fakat Beyrut İdadisi'nde de ancak 5 öğrencilik yer olduğu anlaşılmıştır. Bkz. **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1422, s. 485, (29 S 1308 / 14 Ekim 1890) Evr. Nu: 338; Aydın vilâyeti Çeşme Rüşdiyesi mezunlarının ücret alınmaksızın İzmir Mekteb-i İdadisi'ne kabul edilmelerini istemektedir. Bkz. **BOA. ŞD.**, 211/24 (9 Za 1308/16 Haziran 1891); Bitlis Rüşdiye Mektebi'nden mezun olan öğrencinin Erzurum Mekteb-i İdadî'si leyli kısmına parasız olarak kaydını istemektedir. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, 90/127, (22 Ca 1318 / 17 Eylül 1900).

¹⁵⁴³ **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1599, s. 91, (22 B 1306 / 24 Mart 1889) Evr. Nu: 5324.

¹⁵⁴⁴ Bulgaristan'dan Abbas Kemal Efendi'nin Mekâtib-i Askerîye-i Şahane Nezâreti'ne yazdığı dilekçe için bkz. **BEO. Ayniyât Def.**, Nu: 1696, s. 23, (09 M 1311 / 23 Temmuz 1893) Evr. Nu: Yok.

bildiriyorlardı¹⁵⁴⁵. Rüşdiye mezunları sadece mülkî idadilere değil, aynı zamanda askerî idadilere de başvurabiliyorlardı¹⁵⁴⁶.

Özel ve paralı olan rüşdiyelerden idadilere girmek isteyenler ise öncelikle sınava tabi tutulup, başarılı oldukları takdirde idadiye alınıyorlardı. A. Süheyl Ünver, Çarşıkapı'da özel bir rüşdiye mektebi olan “*Menba’ül İrfan*” dan mezun olduktan sonra Vefa İdadisi’ne girmek istemiş, fakat burada şehadetnamesini gösterince “*sen şehadetnameyi hususi bir mektepten almışsın. İmtihansız seni buraya alamayız*” denince imtihana girmek zorunda kalmış, başarılı olamadığı için buraya alınmamıştır. Bundan sadece üç gün sonra ise Mercan İdadisi’nin sınavlarında başarılı olarak bu mektebe kaydolmuştur¹⁵⁴⁷. Menba’ül İrfan’daki günlerinden bahseden Ünver, okulda hem ilk kısmın hem de orta kısmın üç sınıf olduğunu, bir süre sonra kendisinin dördüncü sınıfa yani orta (rüşdiye) birinci sınıfa nakledildiğini anlatır¹⁵⁴⁸. Bir şehirden başka bir şehre nakillerde, gidilen yerdeki rüşdiyelere kayıt yaptırmak konusunda ise sıkıntı yaşanmıyordu. Cemil Topuzlu, Paşakapısı Askerî Rüşdiyesi’nden aldığı vesikayı, gittiği Şam Askerî Rüşdiyesi’ne vererek bu okulun son sınıfına kaydını yaptırabilmişti. Buradan mezun olan Topuzlu, daha sonra İstanbul’a dönünce, hekimlik hevesini yerine getirebilmek için Çengelköydeki Askerî Tıbbiye İdadisi’ne kaydolmuş¹⁵⁴⁹ ve ülkenin önemli hekimlerinden biri olmuştur.

¹⁵⁴⁵ “*San’a ahalisinden ve mekteb-i rüşdiyesi şakirdanından olub Dersaadet’te tahsil arzusunda bulunduklarından bahisle emsalleri misillü Dersaadet’e celb ile mekâtibe yerleştirilmeleri istid’asına dair İsmail ve Mehmed ve Ali Galib Efendiler tarafından müştereken gönderilen arzuhal leffen irsal kılınmağla iktizasının ifasına himmet buyurulması siyakında tezkire.*” Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1599, s. 70, (03 R 1306 / 07 Aralık 1888) Evr. Nu: 2460.**

¹⁵⁴⁶ Mekâtib-i Askerîye Nezâret-i Aliyyesi’ne yazılan dilekçede; Rodos Mekteb-i Rüşdiyesi’nden çıkan Ahmed Muhtar Efendi, Mekteb-i Harbiye İdadisi’ne vusul etmek arzusunda olduğundan ve bu kişi ezkiyadan (keskin zekâlı) olduğu ve pederi de 10 seneden beri rüşdiye mektepleri muallimliklerinde bulunduğundan bu isteğin yerine getirilmesi istenmektedir. Bkz. **BOA. MF.MKT., 117/86, (05 L 1307 / 24 Mayıs 1890).**

¹⁵⁴⁷ 1911’de Menba’ül İrfan’dan şehadetname alan Ünver’in sınıf arkadaşlarından biri de Abdülbaki (Gölpınarlı) dir. Bu mektebe 3. sınıf öğrencisi olarak kaydolun Ünver, bu sınıftaki derslerin kendisine ağır geldiği yönündeki şikâyeti üzerine ceza olarak bir üst sınıfa kaydedilir ve bir daha şikâyet etmeden derslerine çalışır. Bkz. Ahmed Güner, Sayar, **A. Süheyl Ünver (Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri) 1898-1986**, Eren Yay., İstanbul, 1994, s. 58-59, 76-77.

¹⁵⁴⁸ Sayar, Güner, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁵⁴⁹ Topuzlu, **a.g.e.**, s. 4-5.

Meşrutiyet Döneminin önemli isimlerinden Dr. Rıza Nur, 1892’de Sinop Rüşdiyesi’nde okuduktan sonra İstanbul’a gelmiş ve Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi’nden mezun olmuştur. Daha sonra eğitimine Kuleli İdadisi ve Askerî Tıbbiye’de devam etmiş ve önce İttihat ve Terakki, daha sonra ise Ahrar ve Hürriyet ve İtilaf Fırkalarında yer alarak¹⁵⁵⁰ bu dönemin önemli siyaset adamlarından biri olarak fikirlerini savunmuştur.

Taşradan şehadetname alarak gelmiş olan şakirdanın Dersaadet’te mektebe kabul edilmesiyle ilgili olarak farklı uygulamalar göze çarpar. Taşralardan verilen rüşdiye mektebi şehadetnameleri pek çok okula ya da memurluğa girmenin kapısını açsa da bazen muteber tutulmadığı oluyordu. Taşköprü Mülkiye Rüşdiyesi’nden aldığı şehadetname ile özel okul konumundaki Numune-i Terakki mektebinin idadi sınıfından başlayacağını bekleyen Yusuf Kemal Tengirşenk, şehadetnamesini gösterince “*sen bunu bakkala ver de peynir sarsın*” ifadesiyle karşılaşınca hayal kırıklığına uğradığını söyler¹⁵⁵¹. Bu mektebe imtihanla öğrenci alındığından imtihan neticesinde ancak rüşdiye 3. sınıfına kabul edilmiştir¹⁵⁵². Bu örnek aslında rüşdiyelerde verilen eğitimin kalitesinin sorgulanabileceğine çarpıcı bir örnek teşkil ederken, taşrada alınan diplomaların İstanbul’daki özel bir okulda pek de bir işe yaramayacağını göstermektedir.

İdadi mekteplerine girmek isteyen öğrencilerle ilgili 1898 senesinde Beyrut vilâyeti Maârif Müdüriyeti’ne yazılan yazı, rüşdiyelerde verilen eğitimin sorgulanmasına sebep olacak bir içeriğe sahiptir. Türkçe konuşmayan illerle ilgili bir sıkıntıdan bahseden fakat önemli bir kısmı yırtılmış olan vesikadan ecnebi müesseselerinden veya mülhekat rüşdiye mekteplerinden şehadetname alarak idadiye girmek isteyen öğrencilerin tam olarak Türkçe konuşamadıkları için sınavda güçlük çektikleri anlaşılmaktadır. Öğrencilerin bu durumu, bir sene müddetle Türkçe öğretilecek müstakil bir sınıf kurulması

¹⁵⁵⁰ Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası** – II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar, Dergâh Yay., İstanbul, 1990, s. 240.

¹⁵⁵¹ Tengirşenk, **a.g.e.**, s. 16, 21.

¹⁵⁵² **a.g.e.**, s. 22-23.

ihtiyacını ortaya çıkarıyordu¹⁵⁵³. Bu vesika, devletin Araplarla meskûn bölgelerinde bulunan rüşdiyelerde dil eğitiminin yeterli derecede olmadığına bir delil niteliğindedir.

İdadilere başvuran öğrenci sayısı fazla olduğunda, başvuran öğrenciler yapılan bir sınavla seçiliyordu. Hasan Âli Yücel, 1911'de rüşdiyeden mezun olduktan sonra Vefa İdadisi'ne girerken talebe fazla olduğu için imtihan edildiklerini söyler¹⁵⁵⁴. Nitekim aynı tarihli bir vesikada mekâtib-i sultaniye ve idadiyeye parasız yatılı olarak kaydolmak isteyen rüşdiye mektebi mezunlarının sayısının çok olması halinde eski karar gereği Türkçe, tarih-i Osmanî ve hesap derslerinden imtihan edilecekleri belirtiliyordu¹⁵⁵⁵.

Devletin farklı coğrafyalarında rüşdiye mekteplerini bitiren öğrencilerden eğitimlerini devam ettirmek isteyenler, bulundukları illerde daha yüksek eğitim kurumları olmaması sebebiyle İstanbul'daki yüksek mekteplere girmek için müracaat ediyorlardı¹⁵⁵⁶. Bu müracaatların toplu olarak yapıldığı haller de mevcuttu. Örneğin, Rumeli-i Şarkî Rüşdiye Mektebi'nden çıkan 40 talebe, mekâtib-i âliyyeye kaydolabilmek için Filibe cemaat-i İslâmiyesine müracaat etmişti¹⁵⁵⁷. Benzer şekilde Rusçuk İslâm cemaati de Maârif Nezâreti'ne yazdıkları dilekçe ile Rusçuk ve Zîştovi rüşdiye mekteplerinden mezun olan 6 öğrencinin parasız olarak mekâtib-i âliyyeye kabul edilmelerini istemişti¹⁵⁵⁸. İşkodra vilâyeti de rüşdiye mektebinden mezun öğrencilerin o bölgede rüşdiye üzerinde bir okul olmaması sebebiyle okuyamadığı, bu

¹⁵⁵³ BOA. MF.MKT., 411/43, (28 Ra 1316 / 16 Ağustos 1898).

¹⁵⁵⁴ Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim*, s. 105.

¹⁵⁵⁵ BOA. MF.İBT., 354/65, (06 M 1330 / 28 Aralık 1911).

¹⁵⁵⁶ “Rusçuk Mekteb-i Rüşdiyesi'nden şehadetname alan etfâl-i müsliminin Dersaadet mekatib-i aliyyesinden birine kayd ve kabulleri istirhamını havi Rusçuk heyet-i İslâmiyesi tarafından gönderilen mazbata manzur-ı âli olarak iktizasının ifası ...”. Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1422, s. 3, (19 M 1303 / 28 Ekim 1885) Evr. Nu: 818.

¹⁵⁵⁷ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1599, s. 106, (29 L 1306 / 28 Haziran 1889) Evr. Nu: 7567. Fakat bu konuda sıkıntı yaşanmış ve aradan bir süre geçmiş olmasına rağmen bu öğrencilerin hâlâ mekteplere alınmadığı, sefil ve perişan bir halde oldukları haber verilerek, bir an önce mektebe kabullerinin sağlanması istenmiştir. Bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1599, s. 110, (03 Z 1306 / 31 Temmuz 1889) Evr. Nu: 8499.

¹⁵⁵⁸ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1422, s. 445, (26 M 1308 / 11 Eylül 1890) Evr. Nu: 711.

öğrencilerin rüşdiyede elde ettikleri bilgileri geliştiremedikleri için ümitsizliğe düştükleri ve büyük çoğunluğunun da mekâtib-i âliyyeye girmek istediklerini belirtmiş ve 13 öğrencinin Dersaadet mekâtib-i âliyesine kaydedilmeleri talebinde bulunmuştu¹⁵⁵⁹.

Bilindiği üzere rüşdiye mekteplerinin açılmasındaki asıl maksat devlet kadrolarına yetişmiş eleman sağlamaktır. Rüşdiyelerin ilk örnekleri kabul edebileceğimiz Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye, başlarda bu amaca hizmet etmiş, sonra da ülkenin dört bir tarafına yayılan rüşdiyelerle bu maksat gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Rüşdiye mekteplerinde derslerini başarıyla tamamlayan öğrenciler aklâm-ı şahaneden ve mekâtib-i mülûkâneden istedikleri kalemlere ve mekteplere gidebiliyorlardı¹⁵⁶⁰. Bu önemli bir gelişmeydi. Çünkü bazı bölgelerde devlet kadroları yani kalemlerin çok büyük bir kısmı Hristiyan memurlar tarafından doldurulmuş durumdaydı ve bu da gerek yerel ahali gerekse devlet yöneticileri tarafından – Islahat Fermanı’yla bu durum meşru kabul edilse bile – pek hoş karşılanmıyordu. Bu sebeple bilhassa 1860’larda, yani rüşdiyelerin henüz çok da hızlı bir yayılma seyri izlemediği yıllarda, idareciler, Hristiyan nüfusun baskın olduğu bu tür bölgelerde Müslüman çocuklarını yetiştirecek bir çözüm yolu olarak rüşdiye mektebi açma girişiminde bulunmuşlardır¹⁵⁶¹. Rüşdiyelerin bu dönemde, her türlü eksikliğine rağmen can kurtarıcı bir unsur olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Hızla artan bürokratik mevkiiler gitgide rüşdiye mezunları tarafından doldurulmakta ve bunlar “*modern aydınların alt tabakalarını*”¹⁵⁶² oluşturmaktaydı.

Rüşdiyelerdeki eğitimini tamamlayıp devlet dairelerinde memur olmak isteyen öğrencilere, eksiklerini tamamlamaları için 1862 senesinde Mahrec-i

¹⁵⁵⁹ BOA. DH.MKT., 711/6, (22 S 1321 / 20 Mayıs 1903).

¹⁵⁶⁰ Gönderilen defterde kayıtlı 23 kişinin istedikleri aklam ile mekâtib-i şahaneye gitmesine karar verilmiştir. Bkz. BOA. A.MKT.NZD., 158/75, 30 Za 1271 / 14 Ağustos 1855). Benzer örnekler için bkz. BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 12, (27 B 1284 / 23 Kasım 1867) Evr. Nu: Yok; BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 102, (05 N 1289 / 06 Kasım 1872) Evr. Nu: Yok.

¹⁵⁶¹ Bu konuda Şam örneği için bkz. Somel, “Şam’da Eğitim Sorunu ve Tanzimat’ın Suriye’de Geçerli Kılınması Meselesi (1861)”, s. 126.

¹⁵⁶² Karpas, Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, s. 200.

Aklâm adlı bir okul açılmıştı¹⁵⁶³. Mahrec-i Aklam'a giden rüşdiye mezunları burada hat ve kitabet eğitimi aldıktan sonra kalemlere gitme konusunda daha yeterli hale geliyorlardı. 1864 senesinde Mahrec-i Aklâm öğrencilerinin imtihanları yapıldığında bunların bir sene daha Mahrec-i Aklam'da eğitim görmelerinin iyi olacağı düşünülmüş fakat sonra yine de kalemlere yerleştirilmişlerdi¹⁵⁶⁴.

Kalemlere girmek için rüşdiye mezunu olmak yeterliyken, alınan bir kararla durum değişmiştir. 1873 senesinde rüşdiye mektebinden çıkacak öğrencilerin Mahrec-i Aklam'a girip çeşitli bilgileri öğrenip şehadetname almadıkça kalemlere kabul edilmemesi Nezâret tarafından ilgili dairelere bildirilmişti¹⁵⁶⁵. Demek ki, Mahrec-i Aklam açılalı hayli vakit olmasına rağmen bu tarihe kadar yine de rüşdiye mezunları kalemlere memur olarak girebiliyorlardı. Nezâret'in aldığı bu karar neticesinde artık bu durum ortadan kalkmış ve Mahrec-i Aklâm'a gitmek zorunlu hale getirilmiştir.

1875 senesinde şehadetname alarak İstanbul'daki rüşdiye mekteplerinden mezun olan 126 öğrencinin bir kısmı Mahrec-i Aklâm ile Mekâtib-i İdadiye-i Mülkiye'ye yazılmış, bir kısmı ise mekâtib-i askerîyeye ve tıbbiyeye gönderilmişti. Mahrec-i Aklâm'a girecek 7 kişiden 4'ü birer sebeple taşraya gitmiş, diğer 3 kişiden - ki bunlar Ratıb Bey, Ali Sedad Bey ve Arif Bey – Ratıb Bey hem uygulama görmek hem de bazı gerekli hususları Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme etmek üzere Rasathane'ye memur edilmişti. Arif Bey de kendi arzusuyla mekteb-i sultaniye gönderilince kaleme memur olacak yalnız Ali Sedad Bey kalmıştı ve o da Divân-ı Ahkâm-ı Adliye kalemine çirak olmak istemişti¹⁵⁶⁶.

¹⁵⁶³ **BOA. İ.DH., 522/35543**, (06 N 1280 / 14 Şubat 1864); **BOA. MF.MKT., 31/58**, (09 Ş 1292 / 09 Eylül 1875). Bu mektep 1874'te, Mekteb-i Mülkiye'nin ıslahına kadar faaliyetini sürdürmüştür. Bkz. Hayta, Ünal, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri**, s. 158.

¹⁵⁶⁴ **BOA. İ.DH., 522/35543**, (06 N 1280 / 14 Şubat 1864).

¹⁵⁶⁵ **BEÖ. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 143, (09 C 1290 / 04 Ağustos 1873) Evr. Nu: 294; Bu durum Nafi'a Nezâret-i Celîlesi'ne de tezkire ile bildirilmiştir. Bkz. **BEÖ. Ayniyât Def., Nu: 1070**, s. 144, (10 C 1290 / 05 Ağustos 1873) Evr. Nu: 145.

¹⁵⁶⁶ **BOA. MF.MKT., 31/58**, (09 Ş 1292 / 09 Eylül 1875).

Rüşdiyeden mezun olduktan sonra kalemlere girenlerden biri olan Emekli Yargıç Hüseyin Ertur hatıralarında, İzmir'in Tire ilçesinde rüşdiyeyi bitirdikten sonra o sırada Aşar memuru Nuri Efendi adında birinin Tire'ye gelerek rüşdiyeyi bitirmiş öğrencilerden yardımcılar aldığını ve kendisinin de ona müracaat ederek yanına ayda 250 kuruş aylıkla kâtip olarak girdiğini söyler. Nitekim burada 4 ay çalıştıktan sonra tüm alım merkezlerinin kayıtlarını bir ana deftere geçirmek üzere Hükûmet Aşar Dairesi'nde işe başlar¹⁵⁶⁷. Selânik Rüşdiyesi'nden mezun olan Şemsi Efendi de, mezuniyetinin ardından 15 yaşında Kaleiçi'nde dilekçe ve mektup yazan bir dükkânda çalışmaya başlamış, hatta bu arada rüşdiyeye devam edemeyen öğrencilere özel dersler vermiştir. Daha sonra ise Selânik'ten ayrılarak Aynaroz'da gümrük idaresinde kâtip olarak çalışmıştır¹⁵⁶⁸.

Tanzimat Döneminin önemli aydınlarından Ahmet Midhat Efendi de, Niş'teki rüşdiye mektebini bitirdikten sonra Tuna Vilâyeti Mektûbî Kalemî'ne girmiştir. Gerek Niş'teki rüşdiye tahsili, gerekse kalemdeki hayatı daha sonraki Ahmet Midhat'ı hazırlayan bir devre olarak kabul edilebilir¹⁵⁶⁹. Rüşdiye mezunu olan Yenipazarlı Ömer Efendi'nin Yenipazar Sancağı Rüşdiye Mektebi'nden imtihan sonrası şهادetname aldığı ve geçim vasıtası olmadığı için zor duruma düştüğünden gümrükçe münasip ve açık bir yer olduğunda istihdam edilmesi¹⁵⁷⁰ talebinde bulunması, gümrüğe de girebildiklerini gösterir. Isparta, Antalya ve Niğde rüşdiye mekteplerinde okuyan Ebubekir Hâzim Tepeyran da, Niğde'deki rüşdiye mektebinden şهادetname aldıktan hemen sonra 300 gurus maaşla muhaberat kâtipliğine tayin edilmiştir. Birkaç sene sonra da bu görevine ilaveten rüşdiyenin boş olan yazı hocalığı memurluğu kendisine verilmiştir¹⁵⁷¹. Ali Suavi de Davutpaşa Rüşdiyesi'nden mezun olduktan sonra "Bâb-ı Seraskerî

¹⁵⁶⁷ Ertur, **a.g.e.**, s. 14.

¹⁵⁶⁸ Sönmez, **a.g.e.**, s. 18.

¹⁵⁶⁹ Okay, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁵⁷⁰ **BOA. TŞR.BNM.**, 14/82, (11 N 1280/19 Şubat 1864). Bosna Rüşûmat Nezâretine yazılan tezkire.

¹⁵⁷¹ Tepeyran, **a.g.e.**, s. 22.

Dersaadet Yoklama Kalemi”nde göreve başlamış ve yaklaşık üç yıl süre ile bu memuriyette bulunmuştur¹⁵⁷².

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, bu tür kalemlerde görev alabilmek, rüşdiye mezunu olmak şartına bağlıydı. Çünkü o dönemde rüşdiye; asgari bir eğitim seviyesini ifade ediyor, kalemlerde edinilecek bilgi ve tecrübeleri üzerine inşa edebilecek bir temele sahip olunması anlamı taşıyordu.

1860’lı yıllarda rüşdiye mezunu olmak demek, o devrin oldukça eğitilmiş kabul edilen, gözde kişileri olmak demektir. Nitekim rüşdiyenin o dönemdeki konumunu anlamak için şu sözlere kulak vermekte fayda vardır: “*O zamanlarda rüşdiye mektepleri küçük bir Darülfünun sayılabilirdi. Pek muhtasar da olsa okutulan metinlerin o derecelerden ziyadesini değil, o kadarını bile otuz bin nüfuslu kasabalarda İstanbul’dan gönderilen baş hocalardan başka bilir hiç kimse yok gibi idi. Memleketin en münevverleri rüşdiye mezunlarıydı.*”¹⁵⁷³ Rüşdiye mezunlarının, Tanzimat Dönemi aydınlarını da yetiştiren en önemli ve dikkat çekici kurumlarından biri olan Tercüme Odası’na girebilmeleri de bunun bir ispatı gibidir. Rüşdiye mezunu olan İzmirli Şemseddin Bey’in 1867 senesinde Tercüme Odası’na alınması hususunda izin istenmiştir¹⁵⁷⁴.

Tanzimat’ın ilk dönemlerinden itibaren açılan mekteplerde okuyan öğrencilerin bu şekilde bürokraside istihdam edilmeye başlanması modern bir kadrolaşmayı da beraberinde getirmiştir. Böylelikle yeni kadro kalemde değil, mektepte eğitim görmüş kişilerden meydana geliyordu. Artan iş yükü

¹⁵⁷² Ali Suavi’nin, rüşdiyede oldukça başarılı dört yıl geçirmiş olduğunu, girdiği rüşdiye öğretmenliği sınavında Maârif Nâzırı A. Sami Paşa’nın dikkatini çekmesinden anlamaktayız. Bkz. Doğan, **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi**, s. 187, 219.

¹⁵⁷³ Tepeyran, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁵⁷⁴ **BOA. İ.HR.**, 227/13310, (29 Ca 1284 / 28 Eylül 1867).

sebebiyle de artık yazışma dili edebî ve sanatlı dil olmaktan çıkıp daha açık, anlaşılır bir ifade ve üslûba dönüşmüştü¹⁵⁷⁵.

*“Mekâtib-i Rüşdiye’den bâ-şehâdetnâme me’zûn olmıyanların, devâir-i resmiye kalemlerine mülâzim kayd olunmamaları umûmen tenbih ve i’lân olundu”*¹⁵⁷⁶ ifadesi gereği, rüşdiye mezunu olmayanların devlet kademelerinde görev alabilmeleri mümkün değildi. Hatta rüşdiye mezunlarının da Maârif Nezâreti tarafından yapılacak imtihanda ehliyet ve liyakat sahibi oldukları anlaşıldıktan sonra alınması esastı ve Nezâret tasdik etmedikçe açıktan hiç kimsenin alınmaması usulü getirilmişti¹⁵⁷⁷. Bunun aksi uygulamalar fark edildiğinde gereken müdahaleler yapılmıştı. Mesela Plevne Rüşdiyesi öğrencisiyken tahsilini tamamlamayan Hacı Ali Efendizade Hafız Ahmed Efendi rûsûmat dairesine, Hafız Mahmut Efendizade İbrahim Efendi ise hükûmet dairesine girmişti. Durum anlaşıncı Meclis-i Maârif’ten Tuna vilâyetine yazılan yazıda bu gibi tahsilini tamamlamayan öğrencilerin devlet dairelerinde istihdam edilmelerinin usule aykırı olduğu ve şehadetname almadıkça hükûmet ve rûsûmat idarelerince kabul edilmemesi gerektiği belirtilmişti¹⁵⁷⁸.

Şehadetnamesi olmadığı için görevden ihraç edilenler de olmuştu. Fakat özel durumlarda inisayif kullanılarak çözümler üretildiği de vakidir. Kıbrıs Muhasebe Kalemî’nde görev yapan Ahmed Şevki Efendi şehadetnamesi olmadığı için ihraç edilince o da eskiden olduğu gibi görevine devam etmek istediğini belirten bir dilekçeyle vermişti. Fakat bu kişi aklâma şehadetnamesiz kimse alınmaması hakkında çıkan emrin tebliğinden önce göreve başladığından ve fakir hali de göz önünde bulundurularak derslerini

¹⁵⁷⁵ Ortaylı, “Osmanlı Kançılıyasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatiğasının Bazı Yönleri”, **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Haz: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 267-268.

¹⁵⁷⁶ **Lûtfî Tarihi**, C. XV, s. 27.

¹⁵⁷⁷ Hayta, **Tarih Araştırmalarına Kaynak ...**, s. 218. (Tasvir-i Efkâr, 5 M 1279 / 3 VII 1862’den aktaran)

¹⁵⁷⁸ **BOA. MF.MKT.**, 3/62, (02 C 1289 / 06 Ağustos 1872).

tamamlayıp şehadetname alıncaya kadar sabahları rüşdiye mektebine gidip ders almak şartıyla görevine devam etmesine izin verilmişti¹⁵⁷⁹.

Şehadetname almadan devlet dairelerine girebilme ihtimali, suistimalleri gündeme getiriyordu. Mektepte aldıkları eğitimi tamamlamayıp, şehadetname almadan mektebi terk eden öğrenciler kalemlere ve dairelere mülâzemetle (stajyer olarak) kabul edilebiliyordu. Bu tür uygulamaların olduğu iller merkez tarafından uyarılmış ve taşrada bulunan kalemlere rüşdiye mezunu olmayanların alınmasının, mektebe devam eden öğrencilerin ümitsizliğine sebep olacağı ve bu halde mektebe rağbet edilmeyeceğinden bu gibi uygulamaların olmaması ve mektebin itibarının korunması gerektiği ifade edilmiştir¹⁵⁸⁰. Bilecik Tahrirat Kâtibi Habil Efendi ile mal müdürü Kamil Efendi, rüşdiye mektebindeki kabiliyetli öğrencilerin, şehadetnamelerini almaksızın anne babalarını ikna, öğrencileri de teşvik ederek mektebi bıraktırmışlardı. Bu haberin alınması üzerine Nezâret, mekteplere bu şekilde müdahale edilmesinin maârifin yayılmasını sekteye uğratacağı ve bahsedilen durum doğru ise bu kişilerin yaptıkları bu müdahaleden men edilmeleri gerektiği konusunda Hüdavendigâr vilâyetini uyarmıştır¹⁵⁸¹. Maraş Mekteb-i Rüşdiyesi'ndeki durum da bir bakıma bununla benzerlik göstermekteydi. Buradaki öğrencilerden bazılarının tahsillerini tamamlamadan, yani şehadetname almadan aklama devam ettikleri mektebin muallimi tarafından bildirilince Nezâret duruma müdahale etmiştir. Rüşdiye şehadnamesi olmayan birinin aklâma kabul edilmesinin padişah iradesi gereği yasak olduğu ve bu durumdaki hiçbir öğrencinin kalemlere kabul edilmemesi gerektiği konusunda Halep vilâyeti uyarılmıştır¹⁵⁸².

¹⁵⁷⁹ BOA. MF.MKT., 23/44, (17 Za 1291 / 27 Aralık 1874).

¹⁵⁸⁰ Elbistan rüşdiye mektebi mualliminin yazısı üzerine Halep vilâyetine gönderilen yazı için bkz. BOA. MF.MKT., 54/68, (18Ra 1295 / 22 Mart 1878).

¹⁵⁸¹ BOA. MF.MKT., 55/39, (07 R 1295 / 10 Nisan 1878).

¹⁵⁸² BOA. MF.MKT., 61/122, (05 Ca 1296 / 27 Nisan 1879).

Rüşdiye mekteplerinde yapılan imtihan sonunda şehadetname¹⁵⁸³ alan öğrenciler askerî okullara da girebiliyorlardı¹⁵⁸⁴. 1862'de açılan Vidin Rüşdiyesi'nde 1868 senesine kadar üç kez imtihan yapılmış ve 32 öğrenci mezun olmuştu ki, bunlardan ikisi İstanbul'daki askerî mekteplere kaydolmuştu¹⁵⁸⁵. 1872 senesinde Dersaadet ve bilâd-ı selâse de bulunan rüşdiye mektepleri öğrencilerinden şehadetname alacaklardan tahminen 60 kadarı askerî mekteplere girmek isteyeceklerinden idadiye, Tıbbiye, Bahriye ve Berriye mekteplerinde 60 kadar yerin açık bulundurulması gerektiği ilgili yerlere bildirilmişti¹⁵⁸⁶. İstolca kazasından Ali Bey de, Mostar Mekteb-i Rüşdiyesi'nden mezun olduktan sonra İstanbul'a gelmiş ve yazdığı tahriratta, padişah emri gereği istedikleri mekteplere girebileceklerini hatırlatarak askerî idadi mektebine kabulünü istemiştir¹⁵⁸⁷. Aynı sene Bolu Rüşdiyesi'nden mezun olup İstanbul'a gelen Mehmet Tevfik Efendi, Mekteb-i Harbiye-i Şahane idadisine kayıt yaptırmak istemişti. Fakat Mehmet Tevfik Efendi'nin bu isteği, mekteb-i idadiye için o sene gereken öğrencilerin mühendishaneye bir seneden beri açıktan devam eden öğrencilerden alınacağı ve dışardan başka öğrenci alınmasına gerek kalmadığı gerekçesiyle reddedilmişti. Ancak yapılan incelemeye göre Galata Rüşdiye Mektebi'nde tahsilini tamamlamamış 50 kadar öğrencinin Mekteb-i Bahriye'ye girdiği gibi Darülmaârif, Zeyrek, Beşiktaş, Fatih ve Söğüt mekteplerinden 24 ve diğer mekteplerden de bir o kadar öğrencinin askerî mekteplere kaydoldukları öğretmenleri tarafından bildirilmişti. Bu durum, hayli emek sarfederek, sınava girerek şehadetname almış olanların ümitsizliğe düşmelerine sebep olacağı gibi, rüşdiye mekteplerinde eğitimlerini tamamlamayan öğrencilerden bir iki sene daha fazla mektepte bulundurulacakları için devlete daha fazla masraf

¹⁵⁸³ Hâsılât-ı muhacirin masraflarına karşılık olmak üzere padişah emriyle çıkan tarifiede pullar ihdas edilmiştir. Buna göre mekâtib-i rüşdiye şehadetnamelerine beşer ve mekâtib-i idadiye şehadetnamelerine onar, mekâtib-i âliye şehadetnamelerine yirmişer gurusluk pul konulmuştur. Bkz. **BOA. ŞD., 218/13**, (27 Ra 1320 / 03 Temmuz 1902).

¹⁵⁸⁴ **BOA. A.MKT.NZD., 309/36**, (28 Ş 1276 / 22 Mart 1860).

¹⁵⁸⁵ Mezun vermeye başlanması Tuna Gazetesi'nde yer bulmuş ve altı sene zarfında bu kadar şakird yetiştirilmesi memleketin maârifçe gelişme sürecine açık bir örnek olduğu ifade edilmiştir. Bkz. 6 Aralık 1868 tarihli Tuna Gazetesi'nden naklen, Memişoğlu, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁵⁸⁶ **BOA. MF.İBT., 1/79**, (5 Ca 1289/11 Temmuz 1872).

¹⁵⁸⁷ **BOA. MF.MKT., 3/72**, (03 C 1289 / 07 Ağustos 1872).

çıkacaktı. Bu yüzden hem şehadetname alanların mağdur olmasının önüne geçilmesi, hem de devlete fazla masraf olmaması için ellerinde şehadetname olmaksızın kaydolanların kayıtlarının silinmesi ve şehadetname ile çıkmış olanların kabul edilmesine karar verilmiştir¹⁵⁸⁸.

1874 senesine ait bir vesika ise bu konuya farklı bir boyut kazandırmaktadır. Her sene mekâtib-i askerîye idadilerine, rüşdiye mekteplerinde tahsilini tamamlayıp şehadetname alanlardan gönüllü olanlar alınıyordu. 1874'te Darülmaârif adlı rüşdiye mektebi idadi mektebine dönüştürülerek resmî açılışı yapılmıştı. Bu mektep için düzenlenen ders cetveli gereğince eğitim süresi üç sene olup bundan böyle askerî mekteplere rüşdiyelerden öğrenci gönderilmemesi, burada eğitimini tamamlayıp şehadetname alanların isterlerse doğrudan Mekâtib-i Askerîye-i Harbiye mektepleriyle Mekteb-i Sultaniye'ye ve aklâma gönderilmeleri kararlaştırılmıştı. Bu sebeple şimdi bu idadi mektebine gitmek isteyenler varsa birkaç güne kadar isimlerinin yer aldığı bir defter düzenlenmesi gerektiği bildirilmişti¹⁵⁸⁹.

Nitekim 1874 senesinde askerî okullara müracaat etmek için İstanbul'a gelen öğrencilerin çoğu vaktinde yetişemedikleri ve gidecekleri mektepler de öğrenci alımını tamamladığı için bu isteklerini bir sonraki seneye ertelemek zorunda kalmışlardı. İstanbul'a gelip şurada burada sefalet çeken bu öğrencilerin mağdur olmaması için büyük vilâyetlere bir yazı yazılmış ve bu durumdaki öğrencilerin illerinin yakınındaki idadi mekteplerine gönderilmesinin doğru olacağı belirtilmiş ve bu yönde uygulama yapılması istenmiştir¹⁵⁹⁰. Böylelikle hem İstanbul dışında açılmış olan idadilere öğrenci kaynağı sağlamak, hem de İstanbul'daki askerî okulların aşırı talepten dolayı ihtiyacı karşılayamayacağı düşüncesiyle buralara taşradan yapılacak başvurular azaltmak istenmiş olmalıdır. Tabi bunda Darülmaârif'ten öğrenci

¹⁵⁸⁸ BOA. MF.İBT., 1/81, (12 Ca 1289/18 Temmuz 1872).

¹⁵⁸⁹ BOA. MF.MKT., 17/94, (23 M 1291 / 12 Mart 1874).

¹⁵⁹⁰ Bu yazı, Edirne, Tuna, Bosna, Selânik gibi yaklaşık 27 vilâyete gönderilmiştir. Bkz. BOA. MF.MKT., 20/40, (20 B 1291 / 01 Eylül 1874).

alınmaya başlanmasının etkisi de göz ardı edilemez. Söz konusu uygulamaya hemen geçilmediği anlaşıyor. Zira 1876'da İstanbul'daki rüşdiye mekteplerinden çıkan öğrencilerden mekâtib-i askeriye ve Tıbbiye'ye girecek olanların isimlerini ve gidecekleri mektebi bildiren, Meclis-i Maârif'in hazırladığı pusulalardan¹⁵⁹¹ söz edildiğini görüyoruz.

Esasen askerî okullara müracaat edenlerin çoğu askerî rüşdiye¹⁵⁹² mezunuydu. Bu durumda taşradan gelip İstanbul'da eğitim gören öğrencilerin daha sonra memleketlerine dönerek hizmet etmelerinin faydalı olacağı düşünülüyordu. Bağdat Askerî Rüşdiyesi'nden mezun olan Mehmed Ali ve arkadaşı Şevket, İstanbul'daki askerî mekteplerden birine girebilmek için müracaatta bulunmuşlardı. Bu öğrencilerin yüksek okullardan mezun olduktan sonra Bağdat'a geri dönüp orada hizmet etmelerinin faydalı görüldüğü Nezâret'e bildirilmişti. Hatta müracaat ettikleri sene yer yoksa bir sonraki sene ilk alınacak öğrenciler arasında olması gerektiği, şimdilik de Mekteb-i Mülkiye'ye kayıt yaptırılarak ne zaman geleceklerinin de bildirilmesi isteniyordu¹⁵⁹³. Askerlik hizmetinde çavuşluk ve zabıtlık görevlerinde bulunan rüşdiye mezunları da vardır¹⁵⁹⁴.

Rüşdiye mezunlarının Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn'a girebilmeleri ise imtihan neticesinde olabiliyordu¹⁵⁹⁵. Mekteb-i Bahriye-i Şahane'ye ise başta sadece İstanbul'dan öğrenci alınırken daha sonra deniz kenarında bulunan yerlerdeki öğrencilerin de bu nimetten mahrum olmamaları gerektiği düşünüldükten bir düzenleme yapıldı. Bu düzenlemeye göre sahil kenarındaki yerlerde (sevahil-i Devlet-i Aliyye) yaşayan halkın 14-15 yaşındaki çocukları

¹⁵⁹¹ BOA. MF.MKT., 41/114, (26 B 1293 / 16 Ağustos 1876).

¹⁵⁹² Askerî rüşdiyelerin yetiştirdiği bazı tanınmış komutanlar için bkz. Çam, a.g.e., s. 82.

¹⁵⁹³ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1428, s. 318, (04 Ca 1309 / 06 Aralık 1891) Evr. Nu: 359.

¹⁵⁹⁴ Raşid Çavuş isimli bir zat, Tevkifhane-i Umûmi Müdüriyeti'ne memleketi olan Kayseri'de rüşdiye tahsilini tamamlamış olduğunu ve 17 seneden beri hizmet-i askerîyede çavuşlukla ve bazen de zabıtlık vazifesiyle birçok memleketler ile cezirelerde istihdam edildikten sonra Irak ceziresinde esir düştüğünü ve terhis edildiğinde memuriyet-i aliyyelerinde boş olmadığı haberini aldığını ve gardiyanlığa tayin edilmek istediğini ifade eden bir dilekçe yazmış. Altında müsted'i çavuşun sabıkalı olmadığı ve hüsn-i hal ashabından olduğu notu da düşülmüştür. Bkz. BOA. DH.MB.HPS.M., 45/76, (09 Ş 1339 / 18 Nisan 1921).

¹⁵⁹⁵ BOA. A.MKT.MHM., 262/4, (09 Za 1279 / 27 Nisan 1863).

mektebe kabul edilebilecek, Gelibolu ve Tekfurdağı rüşdiyelerindeki öğrencilerden 14-15 yaşında olup tahsilini tamamlayanlardan birer kişi kendi isteğiyle her sene haziran başında İstanbul'a gelecekti. Fakat rüşdiye öğrencilerinin Haziranın 15'inde imtihanlarının son bulması sorun teşkil edeceğinden bu konuda Mekâtib-i Askerîye Nezâreti'yle yazışmalar yapılmış ve sonuç olarak Bahriye Mektebi'ne müracaat edecek rüşdiye öğrencilerinin genel rüşdiye imtihanlarına bekletilmeden yani imtihan yapılmaksızın haziran başında İstanbul'da bulunacak şekilde gönderilmelerine karar verilmişti. Meclis-i Maârif'ten ifade olunan bu durum, sahilde bulunan rüşdiyelerin mensup oldukları vilâyetlere bildirildi¹⁵⁹⁶. Böylelikle Bahriye Mektebi'ne de rüşdiye öğrencilerinin yolu açılmış oldu.

Rüşdiye mezunlarının gittiği okullardan biri de önemli kadrolarda görev yapmalarına imkân verecek olan Mülkiye Mektebi'dir. Sofya¹⁵⁹⁷, Konya¹⁵⁹⁸ gibi ülkenin farklı coğrafyalarından İstanbul'a gelen rüşdiye mezunları mülkiye mekteplerinde okuyorlardı. Bunlardan bazıları fakir olmaları sebebiyle bu mektebin leylî kısmına parasız olarak kabul edilmelerini istiyorlardı. Konya Rüşdiye Mektebi mezunlarından biri de bu yönde talepte bulunmuştu¹⁵⁹⁹. Benzer şekilde Resmo Rüşdiye Mektebi'nden mezun olan ve yapılan sınavda akranına nispeten birinci derecede isti'dad ve kabiliyeti olduğu görülen Mustafa Efendizade Hasan Efendi'nin, İstanbul'da bulunan Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye, babasının bu mektebin yıllık ücretini de ödeyemeyecek olmasından dolayı parasız olarak kabulü istenmiştir¹⁶⁰⁰.

1869 Manastır Serfiçe doğumlu olan Mehmet Ali Aynî, sırasıyla İstanbul Çiçek Pazarı Rüşdiyesi, San'a (Yemen) Askerî Rüşdiyesi ve İstanbul Soğukçeşme, Gülhane Askerî Rüşdiyesi'ne devam ettikten sonra lise öğrenimine Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de başlamıştı. Bu eğitimlerinin ardından İstanbul Hukuk Mektebi'nde muallim yardımcılığından Diyarbakır

¹⁵⁹⁶ BOA. MF.MKT., 41/119, (26 B 1293 / 16 Ağustos 1876).

¹⁵⁹⁷ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1070, s. 10, (11 C 1284 / 09 Ekim 1867) Evr. Nu: 303.

¹⁵⁹⁸ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1428, s. 84, (02 Ra 1309 / 06 Ekim 1891) Evr. Nu: 2537.

¹⁵⁹⁹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1428, s. 84, (02 Ra 1309 / 06 Ekim 1891) Evr. Nu: 2537.

¹⁶⁰⁰ BOA. MF.İBT., 23/75, (13 Za 1306 / 11 Temmuz 1889).

Maârif Müdürlüğü, 1895'te İstanbul'da Maârif Nezâreti İstatistik Kalemî Başkâtipliği gibi eğitim alanında pek çok görevde bulunmuştur¹⁶⁰¹. Rüşdiye mezunlarının gittiği diğer bir okul da Baytar mektepleri idi. Hem mülkî hem de askerî baytar mekteplerine Erzincan, Bursa, Çorum gibi illerden öğrenciler müracaat etmişlerdir¹⁶⁰².

Rüşdiye mekebi mezunları Mekteb-i Sultani'ye de müracaat ettiklerini, bu okulun belli bir ücreti olması sebebiyle de öğrencilerin fakir olduklarını belirterek parasız olarak bu mektebe kabul edilmek istediklerini görüyoruz. Bunlar arasında hem mülkî hem de askerî rüşdiye mezunları vardı¹⁶⁰³. Muhacirin çocuklarından rüşdiye mezunu olanlar da Mekteb-i Sultani'ye alınıyorlardı¹⁶⁰⁴. Rüşdiye mektebi öğrencisi iken ebeveyni vefat eden öğrenciler ise tahsillerini devam ettirmek için Darüşşafaka'ya girebiliyorlardı¹⁶⁰⁵.

Tıbbiye Mektebi de rüşdiye mezunlarının gittikleri mektepler arasındaydı. 1878 senesinde Beylerbeyi Rüşdiyesi öğrencilerinden Ahmed Efendi Mekteb-i Fünûn-ı Tıbbiye İdadisine kabul edilir¹⁶⁰⁶. Taşradan da Tıbbiye'ye gitmek isteyen öğrenciler müracaat etme hakkına sahiptiler¹⁶⁰⁷.

¹⁶⁰¹ Aynî'nin Diyarbakır Maârif Müdürlüğü yaptığı sırada Ziya Gökalp de bu şehirde öğrencidir. Bkz. Abamüslim Akdemir, **Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997, s. 1-3.

¹⁶⁰² **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1696**, s. 923, (01 Ra 1312 / 01 Eylül 1894) Evr. Nu: Yok; **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1697**, s. 651, (06 Za 1312 / 01 Mayıs 1895) Evr. Nu: Yok; Bursa'dan müracaat eden Ahmed isimli öğrenci, fakr u zaruretinden dolayı leyfî olarak kabulünü talep etmiştir. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1696**, s. 599, (17 L 1311 / 24 Nisan 1894) Evr. Nu: Yok; Erzincan Askerî Rüşdiyesi'nden mezun öğrenci de mektebe leyfî olarak girmek istemiştir. Bkz. **BOA. İ.AS., 1312/S-22** (27 S 1312/29 Ağustos 1894).

¹⁶⁰³ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1598**, s. 160, (11 L 1303 / 13 Temmuz 1886) Evr. Nu: 6486; **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1422**, s. 641, (20 B 1308 / 01 Mart 1891) Evr. Nu: 3777.

¹⁶⁰⁴ Belgrad muhacirelerinden Fatma hatunun oğlu Hüsnü Efendi, Vidin Rüşdiye Mektebi'nden şehadetname alarak ayrılmış ve Dersaadet'e gelerek burada mekteb-i sultani şakirdanı silkine dâhil olmak isteğiyle bir arzuhal vermiştir. Taşra rüşdiyesinden şehadetname alarak Dersaadet'e gelen şakirdanın istediği mektebe alınması nizamı icabından olarak, kendisinin ise muhacirin evladından olduğu ve bî-vaye (nasipsiz) olduğu gösterilerek gereğinin yapılması istenmiştir. Bkz. **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1072**, s. 52, (Gurre C 1293 / 23 Haziran 1876) Evr. Nu: 3817.

¹⁶⁰⁵ **BEO. Ayniyât Def., Nu: 1697**, s. 621, (27 L 1312 / 23 Nisan 1895) Evr. Nu: Yok.

¹⁶⁰⁶ **BOA. A.MKT.MHM., 482/67**, (12 C 1295 / 13 Haziran 1878).

¹⁶⁰⁷ Filibe Rüşdiyesi'nde tahsilini tamamlayarak Dersaadet'e gelen ve bivâye olan İsmail Hakkı Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye kaydolmak için Tıbbiye Nezâret-i Behiyyesi'ne dilekçe vermiştir. Bkz. **BOA. DH. MKT., 1445/74**, (20 Z 1304 / 08 Eylül 1887).

Daha 1876 senesinde Kudüs-i Şerif Mekteb-i Rüşdiyesi'nden mezun olan Zenci Selim Efendi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencisi olmak istediğini bildirmiş¹⁶⁰⁸ kuvvetle muhtemel bu isteği kabul olunmuştu.

Tıbbiye Mektebi'ne girmek isteyenler arasında gayr-i Müslim unsurlara da rastlanmaktaydı. Askerî rüşdiye mektebinden mezun olan Rum milletinden Aleks bu mektebe kabul edilmek için müracaatta bulunmuştu¹⁶⁰⁹. Askerî rüşdiye mektebinden mezun olan ve Tıbbiye mektebine girmek için müracaatta bulunan Musevi milletinden Davud isimli kişinin kabulüne izin verilmemiş olmasına rağmen babasının hüsn-i hizmetinden dolayı mektebe kabul edilmesi istenmiştir¹⁶¹⁰.

Daha 1863 senesinde rüşdiyeden mezun olan öğrencilerden yirmi dokuzu idadiye, sekizi Mühendishane-i Berrî-i Hümayun, beşi Mekteb-i Tıbbiye ve üçü Mekteb-i Bahriye-i Şahane öğrencisi olarak kabul edilmişti. Geri kalan dört kişinin ikisi telgrafhaneye, biri muallimhane-i nevvaba ve biri de evkaf-ı hümayun mahkeme-i teftişiyeye girmişlerdi¹⁶¹¹.

Devlet, mezun olan öğrencilerin gitmek istedikleri okullara her zaman onay vermeyebiliyordu. Filibe İslâm cemaati tarafından rüşdiye mektebinden mezun olan 27 fakir öğrencinin beşinin Mekteb-i Sultaniye, beşinin Mülkiye-i Şahane'ye, dördünün Darüşşafaka'ya ve geri kalanın da mekâtib-i askeriye kabul edilmeleri istenmiştir. Fakat Nezâret tarafından öğrenci sayısı fazla bulunmuş ve yirmi yedi yerine on dört öğrencinin alınabileceği ve bunlardan dördünün Mekteb-i Mülkiye ve Sultaniye, ikisinin Darüşşafaka'ya ve sekizinin de Mekteb-i İdadiye-i Askerîye'ye kayıtlarının yapılmasına karar verilmiştir¹⁶¹².

¹⁶⁰⁸ BOA. MF.MKT., 39/31, (12 C 1293 / 04 Temmuz 1876).

¹⁶⁰⁹ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1695, s. 155, (27 M 1310 / 20 Ağustos 1892) Evr. Nu: Yok.

¹⁶¹⁰ BEO. Ayniyât Def., Nu: 1697, s. 709, (23 Za 1312 / 18 Mayıs 1895) Evr. Nu: Yok.

¹⁶¹¹ BOA. İ.DH., 505/34348, (27 N 1279 / 17 Şubat 1863).

¹⁶¹² BEO. Ayniyât Def., Nu: 1423, s. 334, (28 Z 1308 / 04 Ağustos 1891) Evr. Nu: 752.

Rüşdiye mektebi mezunlarından isteyenler polis ve jandarma mekteplerine¹⁶¹³ olduğu gibi telgraf ve posta nezâretine de¹⁶¹⁴ girebiliyorlardı. Edirne Askerî Rüşdiyesi'ni bitiren Talât Paşa daha 18 yaşındayken Edirne Posta ve Telgraf Müdürlüğü'nde kâtip olarak göreve başlamış, hatta 1903'te başkâtipliğe getirilmişti¹⁶¹⁵. Anlaşılan, rüşdiyedeki eğitiminin üzerine başka bir tahsil görmeden de bulunulan memuriyette terfi etmek mümkündür.

Kimi müracaatlar ise şu veya bu mektep şeklinde belirtilmeyip, rüşdiye üzerinde herhangi bir mektep şeklinde ifade edilmiştir. Sivas Rüşdiye Mektebi sınıf-ı evveli Hacı Ömer Efendizâde Mahmud Efendi de Türkî, Arabî, Farisî, hesap, coğrafya, tarih, sülûs, rik'a gibi derslerden yüksek notlar alarak mektebin birincisi olmuştur. O da, mekâtib-i rüşdiyenin üzerinde nizamen uygun olan mekteplerden birine sınavsız kabul olunması için başvuruda bulunmuştur¹⁶¹⁶. Aynı şekilde Varna Rüşdiye Mektebi sınıf-ı evvel öğrencilerinden Habibullah Efendi de mektebin birincisi olarak hangi okulu isterse imtihansız kabul olunması talebinde bulunmuştur ki; onun sınavını yapan kişilerin bu öğrenci hakkında hüsn-i şehadetleri olduğu, mekâtib komisyonu tarafından da onaylanmıştır¹⁶¹⁷.

Rüşdiye mektebinden mezun olan öğrencilerden eğitimlerine devam etmek istemelerine rağmen rüşdiye üzerinde bir eğitim kurumu olmaması sebebiyle bulundukları yerin maârif komisyonları tarafından İstanbul'daki yüksek mekteplere kaydolmaları Nezâret'ten istenmiştir. Bu öğrenciler arasında savaş ve göç sebebiyle fakir ve perişan durumda olan ailelere mensup olanları kendi hallerine bırakılırlarsa eğitim ile değil, maişet

¹⁶¹³ BOA. DH.EUM.VRK., 3/73 (6 B 1328/13 Temmuz 1910); Rüşdiye mektebi mezunlarından Lütfullah Efendi'nin polislik mesleğine sınavla kabul edilmesi talebi ise tebliğat gereği menatik-ı harbiyedeki vilayât memurları yerleştirilinceye kadar açıktan tayin yapılmaması gerekçesiyle reddedilmişti. Bkz. BOA. DH.EUM.VRK., 10/10 (16 M 1331/26 Aralık 1912).

¹⁶¹⁴ BOA. DH.MKT. 187/27., (14 C 1311 / 23 Aralık 1893). Varna'da 1868 senesinde mezun olan öğrencilerin de büyük kısmı Varna hükûmeti devair, rüsûmat ve karantina ve telgrafhanesinde göreve başlamıştır. 6 Aralık 1868 tarihli Tuna gazetesinden nakleden Memişoğlu, a.g.e., s. 48.

¹⁶¹⁵ Talât Paşa'nın Anıları, Haz: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 9.

¹⁶¹⁶ BOA. MF.İBT., 17/48, (29 Şaban 1301/ 23 Haziran 1884).

¹⁶¹⁷ BOA. MF.İBT., 17/49, (29 Şaban 1301 / 23 Haziran 1884).

kazanmak ile uğraşacaklardı. Bu yüzden felaket ve sefaletten kurtulması ve geleceği aydınlatması için bu çocukların İstanbul'daki mevcut mekâtib-i âliyyeye ücretsiz olarak kabul edilmeleri istenmiştir¹⁶¹⁸. Şarkî Rumeli vilâyetinde bulunan rüşdiye mektepleri mezunları da İstanbul'daki yüksek mekteplere girmek için müracaat etmişlerdir¹⁶¹⁹.

Rüşdiye mezunları, yeni açılan bazı mekteplere yönlendirilmek için de iyi bir alandı. 1884 senesinde yeni açılan Dersaadet Nehari Hamidiye Ticaret Mektebi'ne yeterli sayıda öğrenci başvurmayınca ve tam da rüşdiye mekteplerinin imtihanlarının yapılacağı vakit olduğu için, buradan mezun olan öğrencilerin bu ticaret mektebine müracaat edecekleri tahmin edilmiştir. Yine de eksik tamamlanmazsa diye bu mektepten çıkacakların devlet tarafından umur-ı maliyede istihdamlarının düşünüldüğünü rüşdiye mektebi öğrencilerine anlatarak bu mektebe öğrenci gelmesine çalışılmıştır¹⁶²⁰. Böylelikle rüşdiye mezunları yeni bir istihdam alanına kavuşmuştur.

Kız rüşdiyelerinden mezun olan öğrencilerin bir kısmı daha yüksek eğitim kurumlarına giderken meslek hayatına atılanları da vardı. Sultanahmet İnas Rüşdiyesi'nden tahsilini tamamlayarak mezun olan Kadriye Hanım, Biga Dârümuallimîni ana sınıf muallimeliğinde boş yer bulunduğunu haber alınca buraya tayin olunmak için dilekçe vermiştir¹⁶²¹. Rüşdiyeden mezun kadınlar, iş başvurularında rüşdiye mezunu olduklarını söylüyorlardı. Rüşdiye ve Hilal-i Ahmer Hasta Bakıcı mekteplerinden mezun olup 17 sene hüsn-i hizmet ettiğini söyleyen Aişe Bedia binti Ahmed, Tevkifhane-i Umumi Müdüriyeti'ne yazdığı dilekçede annesinin vefatı sebebiyle Anadolu'dan Dersaadet'e

¹⁶¹⁸ Bundan 4 sene evvel açılan rüşdiye mektebinden yetişen öğrencilerin Dersaadet'te mevcut mekâtib-i âliyyeye duhulleri hususunda şimdiye kadar yaptıkları müracaatların kabul edildiğini ve bundan cüret alarak bu isteklerinin de kabul olacağını ümid ettiklerini beyan ediyorlar. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, 17/51, (12 N 1301 / 05 Temmuz 1884).

¹⁶¹⁹ **BOA. Y.MTV.**, 35/123 (21 S 1306/27Ekim1888).

¹⁶²⁰ Bu mektebin açılmasındaki maksat ticaret erbabının artmasıyla ticaret mahallerinin gelişmesi olarak belirtilmiştir. Bkz. **BOA. MF.İBT.**, 17/64, (29 B 1301 / 24 Mayıs 1884).

¹⁶²¹ **BOA. MF. İBT.**, 636/18 (29 Z 1335 / 16 Ekim 1917).

geldiğini, burada geçinemeyip sefalet içinde olduğunu ve maiyetlerinde her ne türlü vazife olursa yapmak istediğini ifade eder¹⁶²².

¹⁶²² **BOA. DH. MB..HPS.M., 46/68**, (26 Za 1339 / 2 Ağustos 1921). Dilekçenin altında “*Ale’l usul tahkikat icra ve iade buyurmak üzere polis müdüriyet-i umumisi canib-i âlisine takdim kılındı.*” ifadesi yer almaktadır.

SONUÇ

Bir toplumun değişim ve gelişiminin en önemli unsurlarından biri olan eğitim, Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinin temel faktörlerinden biridir. Klasik eğitim kurumlarının değişen dünyaya ayak uyduramaması, her seviyede modern eğitim kurumlarının açılmasını zaruri hâle getirmiştir. Bu anlamda ilk reformlar askerî alanda gerçekleşirken, sivil eğitim konusundaki ilk adım Sultan II. Mahmud'un rüşdiye mekteplerini açma kararı ile atılmıştır. Tanzimat Dönemiyle birlikte ülkenin her köşesine yayılmaya başlayan rüşdiyeler, gerek eğitimin modernleşmesinin gerekse Osmanlı yenileşmesinin lokomotifleri olma görevini üstlenmişlerdir.

Rüşdiye mektepleri, açılma kararının ardından ilk olarak iki eğitim kurumuyla temsil edilmiştir ki, bunlar devlete sivil memur yetiştirmek üzere açılan meslek okulları niteliğindeki Mekteb-i Maârif-i Adliye ve Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye'dir. Bu iki yeni mektep, Tanzimat'la birlikte açılacak olan rüşdiyelere örnek teşkil etmesi ve devletin yetişmiş sivil memur ihtiyacını karşılayacak olması bakımından son derece önemlidir.

Tanzimat Dönemi aydınlarının eğitim konusundaki yadsınamaz çabaları, Osmanlı toplum yapısının tedricen de olsa değişmesine sebep olurken, bu dönem eğitim teşkilâtı alanında da kayda değer gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. O zamana kadar vakıfların kontrolü altındaki eğitim, artık devletin resmî kurumlarının yani açılan yeni Meclislerin ve Nezâretlerin idaresi altına girmiştir. 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile de eğitim sistemi sağlam bir dayanak bulmuştur.

Osmanlı modernleşmesini, eğitimin modernleşmesinden ayırmak, bunları farklı farklı düşünmek imkânsızdır. Bu yüzden Osmanlı modernleşmesinin gerçekleşmesi için yeni usullerle eğitim öğretim yapılmasının yanı sıra bu modern eğitimi ülkedeki tüm vilâyetlere de yaymak gerekmektedir. Devletin bu amacını gerçekleştirebilecek, ülkedeki yayılma sahası en fazla olan ilk modern eğitim kurumları ise rüşdiyeler olmuştur.

Rüşdiyelerin yaygınlaştırılmasıyla ilgili en önemli engel ise finansal zorluklardı. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'yle bu mektepleri açma görevi, halka ve yerel yönetimlere bırakılmıştı. Bu durum aynı zamanda yayılmanın önündeki en önemli engel olmuştur. Benzer sebeplerle yeni usullere göre eğitim almış öğretmen bulunmasında, öğretmen bulunduğu durumlarda ise onların maaşlarının karşılanmasında güçlükler yaşanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid ve Meşrutiyet Döneminde sayısal olarak artış gösteren eğitim kurumları sayesinde taşradaki halkın dünya görüşü ve eğitime bakışı konusunda gözle görülür değişimler yaşanmıştır. Çok sayıda belgede, ülkenin farklı coğrafyalarından gelen ve bulundukları bölgede rüşdiye mektebi açılmasını isteyen taleplerin yanısıra bölgenin ileri gelenlerinin mektep açma girişimleri de halkın bu anlamda bilinçlenmeye başladığının kanıtı gibidir. Bu anlamda eğitim öğretimin önemi konusunda taşrada yaşayan Osmanlı teb'asının bilinçlenmesinde rüşdiyelerin rolü inkâr edilemez. Ülkede faaliyet gösteren azınlık ve yabancı okulların varlığı da halkın eğitime olan ilgisini tetiklemiş; ahali bu okullarının menfî tesirinden çocuklarını koruyabilmek için rüşdiye mekteplerini kurtarıcı gibi görmüştür.

Rüşdiye mektepleri, öğretmen ihtiyacını gündeme getirip, ülkeye modern eğitim veren öğretmen okullarını kazandırması bakımından ayrıca önemlidir. Dârülmuallimîn, ilk modern öğretmen okulu olarak kurulmuş ve yetiştirdiği öğretmenlerle rüşdiyelerin öğretmen ihtiyacını karşılamayı hedeflemiştir. Modern anlamda eğitim veren bu kuruma rağmen öğretmen ihtiyacı hiç bitmemiş, taşralara gönderilecek Dârülmuallimîn mezunu öğretmen bulmak her zaman çok güç olmuştur. Bu sebeple Nezâret bazı çözümler bulmaya çalışmıştır. Kimi zaman rüşdiye mekteplerindeki Fransızca, hesap gibi derslerin asker veya sivil memurlar tarafından verilmesi sağlanmış, kimi zaman yerel ulemâdan kişiler imtihana tabi tutulduktan sonra muallim-i sâni olarak atanmışlardır. Bunlardan ilki, iki farklı görevde bulunması sebebiyle muallimlik görevinin hakkıyla yerine getirilmemesine, ikincisi ise modern eğitim almamış ilmiye kökenli kişilerin öğrencileri

yetiştirmesi gibi bir duruma sebep olmuştur. Böylece modern eğitim almış muallim-i evveller ile ulema kökenli muallim-i sâniler iki farklı nitelikte öğretmenin rüşdiyelerde mevcudiyetine sebep olmuştur. Yeni usullere göre eğitilmiş, ülkenin farklı coğrafyalarında görev yapan öğretmenler, bir yandan yeni ğretim yöntem ve teknikleriyle öğrenciler yetiştirirken öte yandan taşra halkının eğitime ve yeniliklere olan bakış açısının değişmesinde son derece önemli bir rol oynamışlardır.

Türk kadının meslek edinmesi ve bu şekilde sosyal hayata girmesinin başlangıcı kabul edilebilecek Dârülmuallimât'ın açılması da, yine inas rüşdiyelerinde kadın öğretmene duyulan ihtiyaç sebebiyledir. Meşrutiyet Döneminde kadınların daha yoğun bir şekilde cemiyette yer almasını, meslek sahibi olmasını ve yayın hayatına atılmasını Darülmuallimat'taki bu bilinçlenmenin tezahürü olarak görmek mümkündür.

Bunların yanı sıra rüşdiye muallimlerinin, ibtidâi muallimlerinden daha nitelikli olması, onlara ayrı bir misyon da yüklemiştir. İbtidâi muallimlerini usûl-i cedîde yöntemlerinden haberdar etmek, onları belli bir eğitimden geçirmek görevi ve ibtidâi mekteplerinin teftiş ve denetimi de rüşdiye muallimlerinin görevleri arasına girmiştir. Yani rüşdiyeler, sadece kendi varlıkları ve yetiştirdiği kişiler aracılığı ile değil, öğretmenleri aracılığıyla da eğimin modernleşmesinde önemli bir görev üstlenmişlerdir.

Hatıralardan da anlaşılacağı üzere, bilhassa askerî rüşdiyelerde görev yapan asker kökenli öğretmenlerin bu yaştaki öğrencilere hürriyet fikri açılmasında etkisi olduğu, bunun da modernleşme sürecine katkısının olduğu bir gerçektir.

Rüşdiyelerin modernleşmeye en önemli katkılarından biri, programlarda getirdiği yeniliklerdir. Erkek ve kız rüşdiyelerindeki ders programları farklılık gösteriyordu. Erkek rüşdiyelerindeki *hesap*, *hendese*, *Fransızca* gibi dersler kız rüşdiyelerinde okutulmuyor, burada kızların günlük hayatta işine yarayacak *El Hünerleri*, *İdare-i Beytiyye* gibi dersler

okutuluyordu. Askerî rüşdiyelerde de erkek rüşdiyelerinden çok büyük bir fark olmamasına rağmen farklı program uygulanıyordu. *Hesap, hendese, tarih, coğrafya* gibi ilimlerin yanı sıra *Fransızca* dersinin rüşdiye mekteplerinde yer almaya başlaması önemli bir gelişmedir. Fransa'nın Tanzimat'tan itibaren Osmanlı Devleti üzerinde pek çok alanda hissedilen etkisi, eğitim alanında da kendini göstermiş ve Fransızca dersi rüşdiye mektebi programlarında yer almaya başlamıştır. Bilhassa askerî rüşdiyelerde ve ticaret yapılan bölgelerde okutulan bu ders batı düşüncesinin de yavaş yavaş mekteplere girmesine zemin hazırlamıştır.

Taşradaki mektepleri kontrol etmenin güçlüğü en aza indirmek ve merkezin kontrolünü sağlamak için bu mekteplerden düzenli olarak raporlar istenmiştir. Taşralardan üç ayda bir gönderilmesi zorunlu olan devam jurnalleri sayesinde merkez, hem taşradaki mekteplerin durumunu gözlemleyebiliyor hem de uygulamada düşülen rehabet veya hatalara geç kalmadan müdahale edebiliyordu. Geç gönderilen, gönderilmeyen ya da belirlenen kriterlere uyulmadan hazırlanan istatistik cetvelleri sebebiyle vilayetlerin sıklıkla uyarılması, merkezin kendi varlığını taşrada canlı tutmak isteğinin bir sonucu olsa gerektir.

Taşralarda denetim mekanizmasının işletilmesinin bir diğer yolu olan teftiş mekanizması da merkezden nadir olarak gönderilen müfettişler sayesinde sağlanabiliyordu. Bunun yetersizliğinin fark edilmesi üzerine Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi'nde vilayetlerde Maarif Meclisleri kurulmuş ve vilayetteki maarif işleri bu meclisten sorulur olmuştu. Her müfettiş kendi bölgesiyle ilgili malumatı Nezaret'e bildirmekle görevlendirilmiştir. Müfettişlerin verdiği raporlar doğrultusunda söz konusu mekteplerle ilgili yapılabilecekler, Nezaret tarafından müzakere edilerek uygulamaya geçirilmeye çalışılmıştır.

Rüşdiye mekteplerinde disiplin mekanizmasının işletilmeye çalışıldığı da anlaşılmaktadır. Disiplinin sağlanması için gerekli görüldüğü durumlarda öğretmenlere de öğrencilere de çeşitli cezalar verilmiştir. Öğretmenlerde

ihardan görev ihracına kadar, öğrencilerde falakadan okuldan ihraç edilmeye kadar çeşitli cezai işlemler uygulanmıştır. Öğretmenlerin cezalandırılması konusunda, gelen haberlere itibar edilmeyip, gerektiğinde bölgeye müfettiş gönderilerek durumun araştırılması da hem hakkaniyet ilkesiyle hem de öğretmene duyulan ihtiyacın fazla olması sebebiyle öğretmenin hemen gözden çıkarılamamasıyla açıklanabilir. Eğitimde ödüllendirmenin cezalandırmadan daha etkili olduğu ilkesinden hareketle öğretmenler için nişan, taltif, rûûs; öğrenciler için aferin varakası, tahsinname, kitap ödülleri gibi teşvik edici unsurlar kullanılmıştır.

Rüşdiyelerin açılmasından itibaren en önemli sorunlardan biri olarak karşımıza çıkan bina meselesi savaş zamanlarında daha da artmış, okul binalarına askerlerin istihdam edilmesi veya buraların depo olarak kullanılması gibi sebeplerden eğitim öğretime ara verilmiştir. Salgın hastalıklarda da öğrencilerin sağlığını tehlikeye sokmamak için mekteplerin tatil edilmesi, eğitim öğretime sekte vuran durumlardan olmuştur.

Rüşdiye mektebinden mezun olan öğrenciler yüksek öğrenim kurumlarına devam edebildikleri gibi, açılış gayesine uygun olarak kalemlere memur olarak girmişlerdir. Önceden, eğitim görmemiş olarak gelen stajyer memurların usta çırak usulüyle yetiştirildiği kalemlere artık rüşdiyeden yetişmiş az çok eğitilmiş bireyler girmeye başlamış ve bu da bürokrasinin çehresinin değişmesine sebep olmuştur. Hemen meslek hayatına atılmayan rüşdiye mezunları bir üst eğitim kurumuna ya da askerî mekteplere devam etmiştir. Meşrutiyet Döneminin ileri gelen pek çok ismi, daha sonra Harbiye, Mülkiye, Tıbbiye gibi yüksek okullara giderek buradan yetişmelerine rağmen, ilk olarak modern eğitimin temellerini rüşdiye mekteplerinde almışlardır. Kimi zaman olumsuz da olsa, hatıralarda karşımıza çıkan tablo bu kişilerin rüşdiye anılarının canlılığı ve yetişmelerindeki rolün önemine yöneliktir.

Askerî rüşdiyelerin disiplin, fizikî şartlar, daha köklü bir modernizm geleneği sebebiyle öğretim yöntem teknikleri, ders araç gereçleri bakımından mülkî rüşdiyelerden üstün olması, çoğu kez halkın bu mekteplere

yönelmesine yol açmıştır. Askerî rüşdiyelerin bu popülaritesini azaltmak için alınan tedbirlerden biri olan mülkî ve askerî rüşdiyelerin programlarının birleştirilmesi ise uzun çabalara rağmen gerçekleştirilememiş, daha sonra ise askerî rüşdiyeler Maârif Nezareti'ne bağlanmıştır.

Osmanlı eğitim sisteminde 1913 Tedrisât-ı İbtidâye Kanûn-ı Muvakkati ile bir dizi değişikliğe gidilmiş, Cumhuriyet Dönemine taşınacak kurallar getirilmiştir. Bu kanunla, açıldığı günden beri sıbyan mekteplerinin üzerinde bir ortaöğretim kurumu gibi telakki edilen rüşdiyeler, “*mekâtib-i ibtidâiye-i umumiye*” adıyla ibtidâi mektepleri ile aynı çatı altında birleştirilerek ilköğretimin ikinci kademesi halini almıştır. Bu yeni sistem içinde Devre-i Âliye seviyesi rüşdiye öğrencilerinin yaş grubunun devam ettiği sınıflar olmuşlardır. Fakat ülkenin her yerinde bu sisteme geçilmesi kolay olmamış, uzun bir süre rüşdiyeler gerek idadi mektepleri bünyesindeki sınıflar olarak gerekse münferid olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Her türlü imkânsızlıklara rağmen Tanzimat Dönemi eğitim kurumları bir dönüşümün başlangıcını temsil eder. Günümüzdeki pek çok eğitim kurumunun geçmişine ait izleri Tanzimat Döneminde buluruz. Bunlardan biri olup Osmanlı Eğitim Sisteminde, dolayısıyla da Osmanlı Yenileşme Tarihi'nde şu veya bu şekilde rol oynadığı açık olan rüşdiye mektepleri, gerek sayı gerek öğretim programları gerek öğretmen nitelikleri, gerekse uygun eğitim öğretim mekânlarını sağlamak bakımından istenen seviyeye hiçbir zaman gelememiştir. Buna rağmen bir kez başlayan bu dönüşüm sayesinde ki, hem rüşdiyeler hem de daha sonra gidilen yüksek öğretim kurumları sayesinde Osmanlı son dönem aydınları ortaya çıkmıştır. Böylelikle yeni eğitim kurumları Osmanlı Modernleşmesinin, Osmanlı Modernleşmesi de yeni eğitim kurumlarının hayatiyetini sağlamıştır.

KAYNAKÇA

1. ARŞİVLER

1. 1. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

1. 1. 1. DOSYA USULÜ ENVANTERİ

1. 1. 1. 1. Maârif Nezâreti Meclis-i Kebîr-i Maarif (MF.MKB.): 1/4, 1/8, 1/22, 1/35, 1/40, 1/41, 1/42, 1/44, 1/81, 1/82, 1/132, 1/137, 1/139, 1/145, 8/4, 8/20, 8/22, 8/35, 8/47, 8/65, 8/67, 8/104, 8/133, 17/1, 17/2, 17/4, 17/10, 17/13, 17/48, 17/50, 17/73, 17/82, 17/133, 17/159, 17/160, 17/77, 21/26, 21/42, 21/61, 21/76, 30/20, 30/43, 30/83, 30/130, 30/158, 46/21, 46/151, 46/59, 46/151, 49/171, 53/60, 53/77, 53/113, 63/43, 63/64, 63/87, 63/110, 65/29, 65/78, 72/8, 72/36, 72/51, 72/80, 72/90, 72/93, 80/52, 80/73, 80/76, 80/79, 88/7, 88/40, 88/94, 88/103, 88/111, 88/120, 93/16, 93/29, 93/59, 93/66, 93/72, 93/130, 102/36, 102/83, 102/103, 102/127, 105/4, 105/6, 105/20, 105/75, 105/127, 138/17, 138/19, 138/57, 138/92, 138/127, 148/13, 153/7, 153/28, 153/54, 153/94, 177/160, 177/176, 210/75.

1. 1. 1. 2. Maârif Nezâreti Tedrisât-ı İbtidâiye Kalemi (MF.İBT.): 1/2, 1/4, 1/5, 1/7, 1/34, 1/43, 1/45, 1/46, 1/52, 1/57, 1/58, 1/63, 1/68, 1/79, 1/81, 1/96, 1/99, 1/103, 1/108, 1/109, 1/115, 1/116, 1/122, 1/126, 3/1, 3/2, 3/4, 3/7, 3/15, 3/16, 3/20, 3/31, 3/32, 3/33, 3/40, 3/42, 3/48, 3/49, 3/74, 3/81, 3/87, 3/89, 3/93, 3/94, 3/95, 3/99, 3/101, 3/107, 3/117, 3/120, 3/122, 3/123, 3/129, 3/145, 3/147, 7/50, 17/5, 17/6, 17/7, 17/17, 17/20, 17/27, 17/41, 17/48, 17/49, 17/51, 17/54, 17/59, 17/64, 17/70, 17/77, 17/92, 17/98, 17/99, 17/108, 17/109, 17/112, 17/128, 17/130, 17/134, 17/135, 17/140, 23/3, 23/10, 23/11, 23/15, 23/16, 23/17, 23/26, 23/39, 23/58, 23/65, 23/69, 23/75, 23/77, 23/80, 23/88, 23/99, 23/100, 30/72, 30/80, 30/93, 30/94, 30/97, 30/100, 30/104, 30/115, 30/116, 30/119, 55/6, 55/8, 55/17, 55/28, 55/42, 55/47, 55/72, 55/74, 55/80, 55/81, 55/90, 55/98, 55/117, 55/118, 55/122, 90/14, 90/41, 90/86, 90/88, 90/119, 90/127, 90/137, 117/2, 117/3, 117/4, 117/30,

117/33, 117/39, 117/43, 117/44, 117/97, 117/129, 117/143, 217/3, 217/16, 217/68, 217/72, 217/105, 217/80, 217/87, 217/106, 217/110, 217/116, 354/16, 354/20, 354/22, 354/28, 354/34, 354/38, 354/41, 354/54, 354/61, 354/62, 354/64, 354/65, 636/18, 636/97.

1. 1. 1. 3. Maârif Nezâreti İstatistik Kalemi (MF.İST.): 1/3, 1/22, 1/24, 1/37, 1/50, 1/54, 1/72, 1/73, 1/75, 1/91, 1/94, 1/102, 1/109, 1/114, 1/115, 1/116, 1/117, 1/120, 1/121, 2/20, 2/55, 2/57, 2/97, 4/26, 4/49, 4/50, 4/86, 5/62, 5/70, 5/77, 5/94, 7/5, 7/7, 7/17, 7/20, 7/41, 7/59.

1. 1. 2. MÜTEFERRİK BELGELER

1. 1. 2. 1. Hatt-ı Hümayûnlar (H.H.): 494/24232, 465/22801, 465/22801/A, 1320/51545.

1. 1. 2. 2. Cevdet Tasnifi

1. 1. 2. 2. 1. Cevdet Maârif (C.MF.): 4/170, 7/327, 40/1997, 50/2479, 90/4461, 104/5176, 104/5177, 120/5990, 128/6386.

1. 1. 2. 2. 2. Cevdet Maliye (C.ML.): 534/21947.

1. 1. 2. 3. İrâdeler

1. 1. 2. 3. 1. İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.): 127/3298, 127/3324, 136/3693, 177/5295, 198/6146, 326/13933, 330/14121, 332/14260, 333/14308, 334/14340, 355/15492, 371/16297, 371/16301, 372/16330, 375/16448, 382/16730, 405/17596, 415/18147, 416/18179, 417/18239, 425/18668, 437/19323, 449/20012, 455/20388, 474/21468, 479/21727.

1. 1. 2. 3. 2. İrâde Dâhiliye (İ.DH): 2/6, 2/64, 37/1749, 486/32851, 55/2721, 73/3623, 73/3623, 78/3877, 78/3880, 91/4564, 175/9411, 175/9470, 215/12585, 224/13324, 250/15342, 250/15343, 266/16630, 389/25760, 505/34348, 522/35543, 591/41122, 606/42205, 628/43667, 661/46061, 672/46781, 675/47001, 677/47185, 678/47264, 723/50477, 834/67085,

894/71123, 901/71621, 901/71630, 932/73827, 967/76414, 973/76860, 992/78362, 1084/85067, 1125/87927, 1133/88497, 1228/96155, 1229/96202, 1249/97958.

1. 1. 2. 3. 3. İrâde Maârif (İ.MF.): 2/1312/Z-3, 11/1323 R-13, 12/1324 M-6, 1313/B-2, 1318 Ş-4, 1319 B-3.

1. 1. 2. 3. 4. İrâde Şûra-yı Devlet (İ.ŞD): 9/446, 9/476, 25/1097, 35/1767.

1. 1. 2. 3. 5. İrâde Hâriciye (İ.HR.): 44/2054, 159 / 8497, 227/13310.

1. 1. 2. 3. 6. İrâde Askerî (İ.AS): 38/1319 B-26, 1312/S-22.

1. 1. 2. 4. Sadâret Evrâkı

1. 1. 2. 4. 1. Sadâret Mektubî Kalemi (A.}MKT.): 10/94.

1. 1. 2. 4. 2. Sadâret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devâir (A.}MKT.NZD.): 34/58, 158/75, 158/76, 251/63, 269/33, 272/64, 302/11, 309/36, 336/26.

1. 1. 2. 4. 3. Sadâret Mektûbi Kalemi Umum Vilâyât (A.}MKT.UM.): 404/8, 408/72, 410/81, 426/19, 465/82, 507/23, 511/53, 514/28, 529/81, 534/95, 550/29, 564/80.

1. 1. 2. 4. 4. Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.}MKT.MVL): 87/86-1, 94/51, 102/83.

1. 1. 2. 4. 5. Sadâret Mühimme Kalemi (A.}MKT.MHM.): 31/46, 57/10, 262/4, 268/30, 270/96 , 278/55, 472/71, 482/67.

1. 1. 2. 4. 6. Sadâret Teşrifât Kalemi (A.}TŞF.): 26/95, 26/98, 35/53.

1. 1. 2. 4. 7. Sadâret Âmedî Kalemi (A.} AMD.): 5/91, 21/1, 32/78.

1. 1. 2. 5. Maârif Nezâreti Evrakı

1. 1. 2. 5. 1. Maârif Nezâret-i Mektûbi Kalemî (MF.MKT.): 1/1, 1/60, 1/73, 1/82, 1/95, 2/45, 2/48, 2/62, 2/74, 2/103, 2/115, 2/125, 2/59, 2/130, 2/159, 3/34, 3/37, 3/46, 3/56, 3/62, 3/72, 3/98, 4/1, 4/3, 5/45, 5/173, 6/53, 6/113, 6/148, 7/30, 7/74, 7/168, 7/171, 8/94, 9/1, 9/30, 9/31, 9/47, 9/90, 9/91, 9/93, 13/4, 14/108, 14/110, 16/156, 17/55, 17/94, 19/106, 20/40, 21/31, 22/117, 22/142, 23/1, 23/44, 22/102, 23/124, 24/112, 26/35, 27/166, 27/177, 27/211, 29/47, 30/127, 31/58, 31/80, 32/151, 33/8, 33/11, 35/46, 33/57, 35/43, 35/78, 38/59, 38/75, 39/31, 39/95, 39/107, 41/114, 41/119, 42/1, 42/87, 42/112, 42/113, 43/17, 43/29, 45/122, 46/14, 46/102, 50/32, 50/125, 50/129, 51/6, 51/151, 52/67, 52/68, 52/101, 53/65, 54/68, 55/39, 56/52, 57/18, 58/7, 58/94, 58/144, 59/105, 60/21, 60/66, 60/146, 61/11, 61/105, 61/112, 61/121, 61/122, 61/158, 62/54, 62/125, 62/179, 63/7, 63/119, 64/2, 64/32, 64/45, 65/29, 65/30, 65/68, 65/163, 68/15, 68/48, 68/64, 70/81, 70/122, 71/18, 71/52, 71/87, 71/115, 71/123, 72/42, 78/3880, 83/39, 85/37, 85/109, 88/54, 92/122, 98/27, 111/68, 113/38, 114/1, 115/107, 117/86, 117/108, 117/116, 119/77, 120/6, 120/32, 120/50, 142/41, 179/119, 102/39, 102/103, 107/90, 107/90, 142/41, 142/45, 179/119, 240/54, 242/50, 270/16, 309/14, 380/54, 409/5, 411/43, 421/57, 428/54, 431/1, 431/13, 438/29, 456/1, 461/39, 578/19, 622/55, 623/12, 709/51, 773/33, 787/3, 779/50, 793/15, 799/24, 811/45, 842/5, 853/61, 878/34, 880/1, 881/65, 891/42, 892/3, 893/38, 898/47, 918/61, 946/75, 952/66, 956/9, 985/93, 990/45, 997/52, 1004/41, 1004/72, 1023/58, 1026/2, 1037/23, 1046/68, 1084/30, 1091/3, 1091/44, 1115/28, 1129/29, 1135/9, 1136/28, 1140/40, 1150/34, 1152/2, 1160/16, 1175/4, 1182/53, 1190/43, 1196/50.

1. 1. 2. 6.Yıldız Evrâkı

1. 1. 2. 6. 1. Yıldız Esas ve Sadrazam Kâmil Paşa Evrâkı (Y.EE.): 37/85, 131/24, 131/25, 134/4, 142/205.

1. 1. 2. 6. 2. Yıldız Perâkende Evrâkı Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK.): 24/50, 59/62.

1. 1. 2. 6. 3. Yıldız Maârif Nezâreti Maruzatı (Y.PRK. MF): 2/82, 4/54, 5/4.

1. 1. 2. 6. 4. Yıldız Mütenevvî Maruzat (Y.MTV): 35/123, 39/67, 51/86, 175/215, 234/57, 235/131, 259/24, 273/8.

1. 1. 2. 6. 5. Yıldız Sadâret Resmî Maruzat (Y.A.RES): 50/21, 56/51, 57/8, 104/50.

1. 1. 2. 6. 6. Yıldız Sadâret Hususî Maruzat (Y.A. HUS): 252/106, 323/97, 526/47, 1309/3.28.

1. 1. 2. 7. Dâhiliye Nezâreti Evrâkı

1. 1. 2. 7. 1. Dâhiliye Mektûbî Kalemi (DH.MKT.): 187/27, 711/6, 1338/56, 1445/74, 1512/115, 1862/23, 2083/63, 2440/68, 2753/18.

1. 1. 2. 7. 2. Dâhiliye Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.S.): 11/60, 11/66, 21/1.

1. 1. 2. 7. 3. Dâhiliye Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi (DH.MUI.): 4-1/15, 11-1/21, 11-1/60, 25-2/23, 25-2/30 43-1/62, 63/43, 92-2/7, 95/2, 103-1/30, 124/41.

1. 1. 2. 7. 4. Dâhiliye Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti (DH.UMVM): 68/54.

1. 1. 2. 7. 5. Dâhiliye Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Evrak Odası (DH.EUM.VRK): 3/73, 10/10.

1. 1. 2. 7. 6. Dâhiliye Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR): 54/22.

1. 1. 2. 7. 7. Dâhiliye Müteferrik (DH.MB..HPS.M.): 45/76, 46/68.

1. 1. 2. 7. 8. Dâhiliye Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS.): 49/11.

1. 1. 2. 8. Şûra-yı Devlet (ŞD.): 205/3, 205/16, 205/20, 208/40, 209/8, 209/31, 210/46, 211/24, 213/11, 214/72, 215/18, 215/24, 216/8, 216/13, 218/13, 220/2, 220/35, 224/27.

1. 1. 2. 9. Taşra Evrâkı

1. 1. 2. 9. 1. Taşra Evrâkı Bosna Müfettişliği (TŞR.BNM.) : 12/95, 14/82.

1. 1. 2. 10. Teftişât-ı Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV.): 25/2498.

1. 1. 2. 11. Hariciye Nezâreti Mektûbi Kalemî (HR. MKT.): 83/69.

1. 1. 2. 12. Zabtiye Nezâreti Belgeleri (ZB.): 426/101, 340/96.

1. 1. 3. DEFTERLER

1. 1. 3. 1. Ayniyat Defterleri¹⁶²³: 980, 984, 985, 1068, 1069, 1070, 1071, 1072, 1073, 1418, 1419, 1420, 1422, 1423, 1428, 1598, 1599, 1613, 1683, 1695, 1696, 1697.

1. 2. GENELKURMAY ATASE ARŞİVİ

1. 2. 1. İstiklâl Harbi Koleksiyonu (İSH)

Kutu: 214, Gömlek: 133, Belge: 133-1;

Kutu: 352, Gömlek: 155, Belge: 155-2;

Kutu: 209, Gömlek: 53, Belge: 53-2;

¹⁶²³ Defterlerin sayfa numaraları ve varsa evrak numaraları metin içinde gösterilmiştir.

Kutu: 332, Gömlek: 173, Belge: 173-1;

Kutu: 449, Gömlek: 43, Belge: 43-1;

Kutu: 560, Gömlek: 104, Belge: 104 – 1;

Kutu: 653, Gömlek: 83, Belge: 83-1.

1. 2. 2. Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu (ORH)

Kutu No: 2, Defter No: 10, Belge No: 636,

Kutu No: 2, Defter No: 10, Belge No: 606.

2. SALNÂMELELER

2. 1. Maârif Salnâmeleri (SNMU): 1316 (1898), **1317** (1899), **1318** (1900), **1319** (1901), **1321** (1902).

2. 2. Devlet Salnâmeleri (DS.): 1275 (1858), Def'a 13, **1276** (1859), Def'a 14, **1282** (1865), Def'a 20, **1287** (1870), Def'a 25, **1297**, Def'a 35, **1302** (1885), Def'a 40, **1323** (1905), Def'a, 61, **1326** (1908), Def'a 64.

2. 3. Vilâyet Salnâmeleri (SV.): Suriye, 1318 (1900), Def'a 32, s. 118, **Halep, 1318** (1900), Def'a 28, s. 137, **Hüdâvendigâr, 1318** (1900), Def'a 27, s. 327, **Kosova, 1304** (1887), Def'a 4, **Adana, 1318** (1900), Def'a 11, **Erzurum, 1318** (1900), Def'a 15, **Selânik, 1320** (1902), Def'a 17.

3. RESMÎ YAYINLAR

Takvim-i Vekâyi.

Düstûr Koleksiyonu: Düstûr I. Tertip, C. I-II, Düstûr II. Tertip, C. V.

Mekâtib-i İbtidâiye Ders Müfredâtı, 6, 5, 4 ve 3 Dershane ve Muallimli Mekteplere Mahsus, Matba'a-i Âmire, İstanbul, 1330.

4. KİTAPLAR

ADIVAR, Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.

Ahmed Lûtfî Efendi, **Lûtfî Tarihi**, XI-XV. ciltler, Yay. Haz.: Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.

Ahmed Lûtfî Efendi, **Lûtfî Tarihi**, C. VIII, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 1999.

Ahmed Rasim, **Osmanlı**, Düzenleyen: Metin Hasırca, 700. Yıl, C. VI, Emir Basın Yayın, İstanbul, (Tarihsiz).

Ahmed Rasim, **Falaka**, Haz.: Sedit Yüksel, MEB Basımevi, Ankara, 1969.

AKBAYAR, Nuri, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003.

AKDEMİR, Abamüslim, **Mehmed Ali Aynî'nin Düşünce Dünyası**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1997.

AKGÜNDÜZ, Murat, **Osmanlı Medreseleri -XIX. Asır-**, Beyan Yay., İstanbul, 2004.

AKYILDIZ, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yay., İstanbul, 2006.

AKYILDIZ, Ali, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform**, Eren Yay., İstanbul, 1993.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem A Yay., Ankara, 2004.

ANDIÇ, Fuat, Süphan Andıç, **Sadrızam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasî Vasiyetnamesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.

ARMAOĞLU, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, TTK Yay., Ankara, 1997.

ARSEVEN, Celâl Esat, **Sanat ve Siyaset Hatıralarım**, Yayına Haz.: E. Işın, İletişim Yay., İstanbul, 1993.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II (1906-1938), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952.

ATAY, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi – Medrese Programları-İcazetnâmeler-İslahat Hareketleri -**, Dergâh Yay., İstanbul, 1983.

AVCI, Nazmi, **Türkiye’de Modernleşme Açısından Din Kültür Siyaset (1839-1960)**, Pınar Yay., İstanbul, 2000.

Belgelerle Tanzimat - Osmanlı Sadriazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasî Vasiyyetnâmeleri-, Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Engin Deniz Akarlı.

BERKER, Aziz, **Türkiye’de İlköğretim (1839-1908)**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.

BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yay. Haz.: Ahmet Kuyaş, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2002.

BİLİM, Cahit Yalçın, **Tanzimat Devri’nde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1839–1876)**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1984.

BİLİM, Cahit Yalçın, **Türkiye’de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 1998.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit, **Türkiye’de Eğitim Bilimleri Tarihi**, MEB Yay., İstanbul, 1995.

BİRİNCİ, Ali, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası – II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar**, Dergâh Yay., İstanbul, 1990.

BOZKURT, Gülnihâl, **Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, TTK Yay., Ankara, 1996.

Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Cevdet Paşa, **Tezâkir 21-39**, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Cevdet Paşa, **Tezâkir 40-Tetimme**, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

CİHAN, Ahmet, **Reform Çağında Osmanlı İlimiye Sınıfı**, Birey Yay., İstanbul, 2004.

Cumhuriyetin 50. Yılında Millî Eğitimimiz, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK Yay., Ankara, 1997.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2007.

ÇAKIR, Serpil, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yay., İstanbul, 1994.

ÇAM, Yusuf, **Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar: Rüştîye-İdadi- Harbiye (1892-1902)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991.

DAVISON, Roderic, **Osmanlı-Türk Tarihi (1774-1923)**, Çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004.

DAVISON, Roderic, **Reform in the Otoman Empire 1856-1876**, New York, 1973.

DERİNGİL, Selim, **Simgeden Millete – II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İletişim Yay., İstanbul, 2007.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansikopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 1992.

DEWEY, John, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor (1924)**, Millî Eğitim Bakanlığı, (XIII. Millî Eğitim Şûrası: 13-17 Kasım 1989).

DOĞAN, İsmail, **Osmanlı Ailesi - Sosyolojik Bir Yaklaşım-**, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001.

DOĞAN, İsmail, **Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Ansiklopedisi, C. XI, Konya, 1994.

ELDEM, Edhem, **İftihar ve İmtiyaz, Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi**, İstanbul, 2004.

EMRE, Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi – Mustafa Kemal Neler Yaptı -**, Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1960.

ENGELHARDT, **Tanzimat ve Türkiye**, Kaknüs Yay., İstanbul, 1999.

ERGİN, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, C. I-II, III-IV, V.

ERGÜN, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ocak Yay., Ankara, 1997.

Ethem Nejat, **Türklük Nedir ve Terbiye Yolları**, Yayına Haz.: Faruk Öztürk, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2001.

FAROQHI, Suraiya, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam-Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla-**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.

FINDLEY, Carter V., **Dünya Tarihinde Türkler**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

FINDLEY, Carter V., **Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform – Bâbîâli (1789-1922)**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.

FORTNA, Benjamin C., **Mekteb-i Hümayûn – Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim**, İletişim Yay., İstanbul, 2005.

GEORGEON, François, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, Çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

GÖÇEK, Fatma Müge, **Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü - Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme**, Çev.: İbrahim Yıldız, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999.

GÖÇGÜN, Önder, **Hususî Mektuplarına Göre: Ziya Gökalp'in Hayat Görüşü**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1992.

GÖKMAN, Muzaffer, **İstanbul'u Yaşayan ve Yaşatan Adam Ahmet Rasim**, Çelik Gülersoy Vakfı Yay., C. I, İstanbul, 1989.

GÜL, Ahmet, **Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri**, TTK Yay., Ankara, 1997.

GÜLER, Ali, **Askerî Öğrenci Mustafa Kemal'in Notları (Arşiv Belgelerinin Işığında)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2001.

GÜNDOĞDU, Abdullah, **Ümmetten Millete**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

GÜNGÖR, Erol, **Dünden Bugünden - Tarih - Kültür - Milliyetçilik - ,** Ötüken Yay., İstanbul, 1995.

GÜNGÖR, Erol, **İslâmın Bugünkü Meseleleri**, Ötüken Yay., İstanbul, 1993.

GÜNGÖR, Erol, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, Ötüken Yay., İstanbul, 1996.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ocak Yay., Ankara, 1993.

HAYTA, Necdet, **Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

HAYTA, Necdet, Uğur Ünal, **Osmanlı Devletinde Yenileşme Hareketleri (XVII. Yüzyıl Başlarından Yıkılışa Kadar)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2003.

İLERİ, Tefik, **Maarifimiz**, [Nafia Vekili ve Maarif Vekâleti Vekili Tefik İleri'nin 29.11.1959 Tarihinde Yaptığı Radyo Konuşması], Maarif Basımevi, Ankara, 1959.

İNALCIK, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu – Toplum ve Ekonomi**, Eren Yay., İstanbul, 1996.

KAÇMAZOĞLU, H. Bayram, **Türk Sosyoloji Tarihi II, - II. Meşrutiyetten Cumhuriyete -**, Anı Yay., Ankara, 2003.

KARA, İsmail - Ali Birinci, **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri**, Dergâh Yay., İstanbul, 2005.

KARAKAŞ, Mahmut, **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1995.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. V, TTK Yay., Ankara, 1994.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, TTK Yay., Ankara, 2003.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, TTK Yay., Ankara, 2005.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Modernleşmesi - Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus** - Çevirenler: Akile Zorlu Durukan, Kaan Durukan, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, Çev: Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, İstanbul, 2006.

KAZAMIAS, Andreas M., **Education And The Quest For Modernity In Turkey**, The University of Chicago Press, Printed in the United States of America, 1969.

KAZICI, Ziya, **Osmanlı'da Eğitim Öğretim**, Bilge Yay. İstanbul 2004.

KIRPIK, Güray, Şahin Oruç, **Tedrisât Mecmuası'ndan – Uygulama Okulu'nda Yapılmış Ders Örnekleri**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

KOÇER, Hasan Ali, **Eğitim Sorunlarımız Üzerine İncelemeler ve Düşünceler**, Türk Eğitim Tarihi Araştırmaları, No: 3, Ankara, 1975.

KOÇER, Hasan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

KORKMAZ, Alâaddin, **Ziya Gökalp Aksiyonu Meşrutiyet ve Cumhuriyet Üzerindeki Tesirleri**, MEB Yayınları, İstanbul, 1994.

KÖSTÜKLÜ, Nuri, **Kâzım Karabekir ve Eğitim**, Çizgi Kitabevi Yay., Konya, 2009.

KUNERALP, Sinan, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922): Prospografik Rehber**, İsis Press, İstanbul, 1999.

KURNAZ, Şefika, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, MEB Yay., İstanbul, 1997.

KURNAZ, Şefika, **II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını**, MEB Yay., İstanbul, 1996.

LEVEND, Ağah Sırrı, **Ahmed Rasim**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1965.

LEWIS, Bernard, **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, Çevirenler: Hamdi Aydoğan – Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yay., Ankara, 1998.

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in 1939 Maarif Şûrasını Açış Nutku, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.

Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nafi, **Maârif-i Umûmiye ve Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi**, Hazırlayan: Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001.

MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yay., İstanbul, 1994.

MARDİN, Şerif, **Türkiye'de Toplum ve Siyaset - Makaleler I-**, Derleyenler: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İletişim Yay., İstanbul, 1990.

Mehmed Süreyya, **Osmanoğulları (Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?)**, Haz. Güntekin Oransay, Küğ Yay., Ankara, 1969.

MEHMEDOĞLU, Yurdagül, **Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul, 2001.

MEMİŞOĞLU, Hüseyin, **Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2002.

MERİÇ, Cemil, **Umrandan Uygarlığa**, Ötüken Yay., Ankara, 1974.

METİN, Halil, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, MEB Yay., Ankara, 2001.

Muallim Cevdet, **Mektep ve Medrese**, Hazırlayan: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İstanbul, 1978.

NURDOĞAN, M. Arzu, **Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)**, (Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2005).

OKAY, Orhan, **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi**, Dergâh Yay., İstanbul, 2008.

OKUMUŞ, Ejder, vd., **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, Ark Kitapları, İstanbul, 2006.

ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İletişim Yay., İstanbul, 2001.

ORTAYLI, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim – Makaleler I -**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.

ORTAYLI, İlber, **Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek**, Timaş Yay., İstanbul, 2008.

Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II, (XIX. yüzyılın başlarından yıkılışa), Yayın Yönetmeni: Robet Mantran, Çev: Server Tanilli, Cem Yay., İstanbul, 1995.

ÖZKAYA, Yücel vd., **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara, 2003.

ÖZTÜRK, Cemil, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, TTK Yay., Ankara, 1996.

PARMAKSIZ, Esmâ, **II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler**, (Yayımlanmamış doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008).

PAYZIN, Sabahattin, **Tarihte Dil, Yazı, Bilim ve Toplum**, İzmir, 1992.

RAŞİT, Hıfzırrahman ve Nihat Âdil, **Umumî Tedris Usulü**, Kanaat Kütüphanesi, 1930, (İkinci Tab'ı).

SAKAOĞLU, Necdet, **Bu Mülkün Sultanları**, Oğlak Yay., İstanbul, 2000.

SAKAOĞLU, Necdet, Nuri Akbayan, **Avrupalılaştırmanın Yol Haritası ve Sultan Abdülmecid**, Denizbank Yay., İstanbul, 2008.

SAKAOĞLU, Necdet, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838–1868)**, TTK Yay., Ankara, 1994.

SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2006.

SEZER, Ayten, **Atatürk Döneminde Yabancı Okullar (1923-1938)**, TTK Yay., Ankara, 1999.

SOMEL, Selçuk Akşin, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, İletişim Yay., İstanbul, 2010.

SOMEL, Selçuk Akşin, **The Modernization of Republic Education in The Otomon Empire 1839-1908**, Leiden, Boston-Köln-Brill, 2001.

SÖNMEZ, Cemil, **Atatürk'ün Yetişmesi ve Öğretmenleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2004.

Sultan İkinci Abdülhamîd Han Devri Osmanlı Mektepleri: Fotoğraf ve Planlar, Ed. Ömer Faruk Yılmaz, Haz. Osman Doğan, Çamlıca Yay., İstanbul, 2007.

Şakirtten Mektepliye, Talebeden Öğrenciye, Hazırlayan: Fatma Türe, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996.

ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Atatürk'ün Hayatı**, Güneş Matbaası, Ankara, 1954.

Şemseddin Sâmî ve Osmanlı Kadınları, Çevrimyazı ve İnceleme: İrfan Karakoç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008.

Şemseddin Sami, **Kadınlar**, Hazırlayan: İsmail Doğan, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996

Şemseddin Sâmî, **Kâmus-ı Türkî**, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

ŞIVGIN, Hale, **19. Yüzyılda Gaziantep**, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Yay., Ankara, 1997.

ŞİŞMAN, Adnan, **Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)**, TTK Yay., Ankara, 2004.

ŞİŞMAN, Adnan, **XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006.

TAŞKIRAN, Tezer, **Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları**, Başbakanlık Basımevi, 1973.

TEKELİ, İlhan, Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, TTK Yay., Ankara, 1999.

TENGER, Süleyman, **Rüştiye Mekteplerinin Tarihi Gelişimi ve Din Eğitimi ve Öğretimi**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005).

TOPÇU, Nurettin, **Türkiye'nin Maarif Dâvası**, Dergâh Yay., İstanbul, 2006.

TURHAN, Mümtaz, **Kültür Değişmeleri**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1994.

Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, C. I, Ankara, 1992.

Türkiye Tarihi 3 - Osmanlı Devleti, 1600-1908 -, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 2008.

TÜRKOL, Ramazan, **Eyüp Askerî Rüştiyesi'nin (1910-1916) Giden Evrak Defteri ve Değerlendirilmesi**, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kırıkkale Üniversitesi, 2007).

UBİCİNİ, M. A., **Türkiye 1850**, Çev: Cemal Karaağaçlı, C. I, (Tercüman 1001 Temel Eser).

UNAT, Faik Reşit, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, Tamamlayıp Yayımlayan: Bekir Sıtkı Baykal, TTK Yay., Ankara, 2008.

UNAT, Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış**, MEB Yayınları, Ankara, 1964.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara, 1988.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul, 1994.

ÜNAL, Uğur, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008.

ÜNAL, Uğur, **Meclis-i Kebîr-i Maârif (1869-1922)**, TTK Yay., Ankara, 2008.

ÜNAL, Uğur, Togay Seçkin Birbudak, **Mustafa Sâti Bey ve Eğitime Dair Lâyhaları**, Murat Kitabevi, Ankara, 2010.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet, **Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1990.

Türk Ansiklopedisi, Millî Eğitim Basımevi, C. 27, Ankara, 1978.

YALÇIN, E. Semih, **Mustafa Kemal Atatürk Hayatı ve Eseri**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2006.

YAZICI, Mustafa, **Tanzimattan Bu Yana Millî Eğitim Bakanları Başbakanlar ve Atatürk (1839–1973)**, Emel Matbaacılık, Ankara, 1973.

YÜCEL, Hasan Âli, **Türkiye’de Orta Öğretim**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1994.

Ziya Gökalp Külliyyâtı – II Limni ve Malta Mektupları, Haz.: Fevziye Abdullah Tansel, TTK Yay., Ankara, 1989.

Ziya Gökalp, **Makaleler I**, Hazırlayan: Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.

Ziya Gökalp, **Makaleler V**, Hazırlayan: Rıza Kardaş, Ankara, 1981.

Ziya Gökalp, **Makaleler VII**, Hazırlayan: M. Abdülhalûk Çay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Ziya Gökalp, **Millî Terbiye ve Maarif Meselesi**, Diyarbakır Tanıtma ve Turizm Derneği Yay., Ankara, 1964.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yay., Ankara, 2003.

5. MAKALELER

“İkinci Meşrutiyet Döneminde Milli Eğitimimiz-I”, Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 33, Kasım 1987.

“İkinci Meşrutiyet Döneminde Millî Eğitimimiz – II”, Yay. Haz.: Eğitim ve Öğretim Araştırma Grubu, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S. 34, Aralık 1987.

AĞCA, Hüseyin, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Amaçları”, **Söğüt - IV. ve V. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1989-1990)**, Ertuğrul Gazi'yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yay., Ankara, 1991, s. 117-131.

AĞCA, Hüseyin, “Türk Eğitim Sisteminin Tarihi Gelişimi ve Disiplin Sağlayıcı Müesseselere Genel Bir Bakış”, **Söğüt VI. Osmanlı Sempozyumu (Eylül 1991)**, Ertuğrul Gazi'yi Anma ve Söğüt Şenliği Vakfı Yay., Ankara, 1992, s. 125-159.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, “Muhammed Abdüh'un Gözüyle Osmanlı Devleti ve Eğitim Sistemi”, **Sur**, S. 141, Yıl. 12, Aralık 1987, s. 34-41.

AKYÜZ, Yahya, “Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. IV, S. 10, Kasım 1987.

AKYÜZ, Yahya, “Galatasaray Lisesinin Islahına İlişkin Ali Suavî'nin Girişimlerini Gösteren Bir Belge”, **Belleten**, C. XLVI, S. 181, Ankara, 1982, s. 121-131.

AKYÜZ, Yahya, “Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar”, **Belleten**, C. XLV/2, S. 179, Ankara, Temmuz 1981, s. 205-213.

AKYÜZ, Yahya, “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”, **Millî Eğitim**, S. 143, Ankara, 1999, s. 12-32.

AKYÜZ, Yahya, “Osmanlı'da İlk Açılan Öğretmen Okulları”, **Toplumsal Tarih**, Eylül 2002, S. 105, s. 62-66.

AKYÜZ, Yahya, “Türkiye’de Öğretmenliğin Temelleri Sağlam Atılmıştı...”, **Yeni Türkiye**, Yıl. 2, S. 7, Ocak-Şubat, 1996, s. 471- 475.

AKYÜZ, Yahya, “Darülmuallimin'in İlk Nizamnamesi (1851), Önemi ve Ahmet Cevdet Paşa, **Millî Eğitim**, S. 95, Mart 1990, s. 3-20.

AKYÜZ, Yahya, “Cumhuriyete Gelinceye Kadar İlköğretimin Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, **Türkiyede İlköğretim (Dünü, Bugünü, Yarını)**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 2003.

AKYÜZ, Yahya, “Öğretmen Okulu Dışından İlk Kez Öğretmen Atanmasına İlişkin Orijinal Belgeler (1860-1861) ve Tarihî Gelişim”, **Millî Eğitim**, S. 137, Ocak Şubat Mart 1998.

ALKAN, Mehmet Ö., “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si**, Derleyen: Kemal H. Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 74-242.

ANTEL, Sadrettin Celâl, “Tanzimat Maârifi”, **Tanzimat I**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, s. 444-462.

ARBATLI, Ömer Sami, “Kırım’da Rüştîye Mekteplerinin Açılması ve Tesirleri”, **Emel**, Ocak-Şubat 1965, Yıl.5, S. 26.

ARIBAŞ, Sebahattin, “Başlangıçtan II. Meşrutîyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, **Yeni Türkiye**, Mart-Nisan 2000, Yıl. 6, S. 32.

ATA, Bahri, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, **Tarihin Peşinde**, Yıl. 2009, S. 1, s. 27-36.

BAKIR, Kemal, “II. Meşrutîyet Döneminde Milli Seçkincilik ve Eğitim: Emrullah Efendi Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Doğu Batı**, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2008, Yıl: 11, S. 45, s. 197-213.

BALCIOĞLU, Mustafa, İsrail Kurtcephe, “Tevhid-i Tedrisata Geçiş Döneminde Tokat Askeri Rüşdiyesi”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Kasım, 1991, S. 59, s. 39-47.

BALTACI, Cahit, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, **Yeni Türkiye**, Ocak-Şubat 1996, Yıl. 7, S. 7, s. 467-470.

BALTACI, Cahit, “XV-XVI. Asır Osmanlı Eğitim Faaliyetine Toplu Bir Bakış”, **Diyanet**, C. XV, S. 1, 1976.

BALTACI, Cahit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., C. 11, Ankara, 2002, s. 446-462.

BAYKARA, Tuncer, “Mustafa Reşid Paşa’nın Medeniyet Anlayışı”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri**, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 49-52.

BAYSUN, Cavit, “Mustafa Reşit Paşa”, **Tanzimat 2**, MEB Yay., İstanbul, 1999, s. 723–746.

BEYDİLLİ, Kemal, “Âli Paşa, Mehmed Emin”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, S. 2, s. 425-426.

BEYDİLLİ, Kemal, “Mahmud II”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXVII.

BEYDİLLİ, Kemal, “Mustafa Reşid Paşa”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. XXXI.

BİLİM, Cahit Yalçın, “Türkiye’de Orta Öğretimde Çağdaşlaşma (1838-1876)”, **Türk Kültürü**, Ocak 1977, S. 171.

BİNARK, İsmet, “Maarif Tarihimize Ait Bir Rapor”, **Yeni Türkiye**, Ocak-Şubat 1996, Yıl. 2, S. 7, (Eğitim Özel Sayısı), s. 477-493.

ÇAĞATAY, Neşet, “Tanzimat ve Türk Eğitimi”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri (Ankara 13-14 Mart 1985)**, TTK Yay., Ankara, 1994, s. 53-64.

DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., C. XV, Ankara, 2002.

DOĞAN, Recai, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 37, Ankara, 1997.

DUMAN, Tayyip, Hüseyin Dilâver, “İstanbul’da Açılan İlk Darülmuallimin”, **Erdem**, TTK Basımevi, C. 9, S. 26, s. 651-657, Ankara, Eylül 1996.

ERDOĞDU, Teyfur, Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilâtı - I, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 51, S. 1, s. 183-247.

ERDOĞDU, Teyfur, Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilâtı - II, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. 52, S. 1, s. 247-285.

GÜL, Mustafa, “Tokat Askerî Rüşdiyesi’nde Eğitim-Öğretim Sistemi (Tokat Askerî Birinci Lisesi)”, **Askerî Tarih Bülteni**, Şubat 1995, S. 38.

GÜNAY, Nejla, “Maraş Ermenileri’nde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C. III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007.

GÜNDÜZ, Mustafa, “Osmanlı Modernleşmesinin Temel Dinamiği Eğitim ve Paradoksal Sonuçlar”, **Gelenekten Geleceğe Muhafazakâr Düşünce**, Yıl. 4, S. 16-17, Bahar Yaz 2008, s. 165-186.

GÜNDÜZ, Mustafa, “II. Meşrutiyet İdeolojilerinde Sosyoloji ve Geleceğin Toplum Tasavvuru”, **Doğu Batı**, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2008, Yıl: 11, S. 45, s. 149-170.

İŞIKSAL, Cavide, “Türkiye’de Açılan İlk Yabancı Dil Okulları”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Haziran, 1968, s. 29-31.

İŞİN, Ekrem, “Tanzimat, Kadın ve Gündelik Hayat”, **Tarih ve Toplum**, IX/51, Mart, 1988, s. 24.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, **150. Yılında Tanzimat**, Yay. Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 347-348.

İNALCIK, Halil, “II. Meşrutiyet: Anayasa Rejimi Geliyor, Cumhuriyet Yolu Açılıyor”, **Doğu Batı**, Mayıs, Haziran, Temmuz, 2008, 11-16.

İNAN, M. Rauf, “1920’lerde Türk Millî Eğitimi”, **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 58-59.

İNAN, M. Rauf, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Kurumları”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Nisan 1999, S. 27, s. 65-72.

İSHÂKİ, Ayas, “Türk Kadını”, **Türk Yurdu**, C. III, S. 15, Yıl.1925.

KARAHASANOĞLU, Subutay Hikmet, “Mekatib-i Rüşdiye’de Okutulan Dört Kıraat Kitabı”, **Müteferrika**, 1995, S. 6, s. 143-147.

KARAL, Enver Ziya, “Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri (1718–1839)”, **Tanzimat 1**, MEB Yay., İstanbul, 1999, s. 13-30.

KARDAŞ, Rıza, “Sosyal Değişme Yönüyle Tanzimat Öncesinde Eğitim ve Yenileşme Hareketleri,” **Türk Kültürü**, Nisan 1972, S. 114, Yıl: X, s. 369-381.

KAYNAR, Reşat, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, TTK Yay., Ankara, 1991.

KAZICI, Ziya, “Vakıfların Osmanlı Eğitimindeki Yeri,” **Diyanet** (Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı), C. 35, S. 1.

KILIÇ, Remzi, “Osmanlı Yönetiminde XIX. Yüzyıl Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007.

KOCAMANOĞLU, Emine, “Eğitim Hakkında Görüşleri ve Ayşe Sıdika Hanım”, **Tarih ve Toplum**, İletişim Yay., Eylül 1999, C. 32, S. 189, s. 51-55.

KÖKTAŞ, Arif, “Osmanlı Devleti’nde Saray Teşkilâtı: Enderun Mektebi”, **Yeni Türkiye**, Mart-Nisan 2000, Yıl. 6, S. 32, s. 717-721.

KUT, Turgut, “İstanbul Sıbyan Mektepleriyle İlgili Bir Vesika”, **Journal of Turkish Studies**, C. 2, Cambridge, 1978, s. 55-84.

KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülaziz”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I.

KÜÇÜK, Cevdet, “Abdülmecid”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. I.

M.Ş.E., “Rüştiye”, **Türk Dili**, Ekim 1951, C. I, S. 1, s. 9-16.

Münif Paşa, “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan”, **Mecmua-i Fünûn**, 1279, C. I, S. 5, s. 176-185.

ONGUNSU, A.H., “Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış”, **Tanzimat I**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, s. 1-12.

ORTAYLI, İlber, “Osmanlı Kançılıryasında Reform: Tanzimat Devri Osmanlı Diplomatasının Bazı Yönleri”, **Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Haz.: Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, İstanbul, 2006.

ÖNTUĞ, Mustafa Murat, “Osmanlı Devleti’nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimleri”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C. III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007.

ÖZCAN, Tahsin, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim Hizmetlerinin Finansmanı”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yay., C. 10, Ankara, 2002, s. 872-877.

ÖZTÜRK, Cemil, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştiren Kurumlar Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi**, C. 6, S. 12, 2008, s. 487-519.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983.

PARMAKSIZ, Esmâ İğüs, “Ermeni Tarihçisi Arşak Alboyacıyan’ın Kayseri Ermenileri Tarihi Adlı Eserine Göre Kayseri’de XIX. Yüzyıl İle XX. Yüzyıl Başlarında Faaliyet Gösteren Ermeni Okulları”, **Hoşgörü Toplumunda Ermeniler**, C. II, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2007.

ROGAN, Eugene L., “Aşiret Mektebi: Abdülhamid II’s School For Tribes (1892-1907)”, **International Journal of Middle East Studies**, S. 28, February (1996), s. 83-107.

SAKAOĞLU, Necdet, “Tanzimat Okulları”, **Tarih ve Toplum**, XII/72, (Aralık 1989).

SAKAOĞLU, Necdet, “İptidailer”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 4, 1994, s. 187-189.

SAKAOĞLU, Necdet, “Lütfiye-i Vehbî’de (18. yy) Çocuk Eğitimiyle İlgili Görüşler”, **Çocuk Kültürü - 1. Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildirileri** – Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., (Yay. Haz. Prof. Dr. Bekir Onur), Ankara, 1997, s. 71-95.

SARIYILDIZ, Gülten, “Osmanlı Bürokrasisinde Kâtip Yetiştirmek İçin Açılan Modern Bir Eğitim Kurumu: Mekteb-i Maârif-i Aklâm (Mahrec-i Aklâm),” **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, (6), 2000, s. 17-30.

Sâtı Bey, “Darülmualliminin Mesleği, **Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası**, Nu: 6, s. 186-195.

SEZER, Baykan, “Osmanlı Eğitim Sisteminden Günümüz Eğitim Birliğine”, **İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı II**, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1987, s. 143-150.

SİVRİKAYA, İbrahim, “Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Aralık, 1972, S. 63, s. 17-24.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, **Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması Bildirileri (1853-1856)**, (22-23 Mayıs 2006), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007, s. 61-84.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Maarif Müdürü Radovişli Mustafa Bey’in Raporları ve Müslim ve Gayrimüslim Eğitimi: II. Abdülhamid Devri Selânik Taşrasında Maarif Meselesi (1885-1886), **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Güz 2005, S. 2, s. 113-147.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Şam’da Eğitim Sorunu ve Tanzimat’ın Suriye’de Geçerli Kılınması Meselesi (1861)”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Bahar, 2009, S. 8 (248), s. 93-132.

SU, Kâmil, “Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Bursa Okulları ve Ahmet Rıza Bey - I”, **Eğitim Hareketleri**, Temmuz- Ağustos, 1977, C. 22, s. 265-266.

SUNGU, İhsan, “Galatasaray Lisesinin Kuruluşu”, **Belleten**, C.VII, S. 28, Ankara, 1943, s. 315-347.

SUNGU, İhsan, “Mekteb-i Maârif-i Adliye’nin Tesisi”, **Tarih Vesikaları**, Birinci Teşrin, 1941, C. I, S.3, s. 212-225.

ŞANAL, Mustafa, “Selim Efendi’nin Öğretim Yöntemleri ile Ödül ve Ceza Vermeye İlişkin Görüşleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, **Millî Eğitim**, MEB Yay., S. 158, Bahar 2003, Ankara, s. 205-220.

ŞİMŞEK, Hüseyin, “XIX. Yüzyıl Çocuk Dergiciliği ve Eğitsel İşlevleri Üzerine”, **Millî Eğitim**, Temmuz Ağustos Eylül 2001, S. 151, s. 113-122.

TAŞKIRAN, Tezer “Yükseköğretim ve Türk Kızları”, **Cumhuriyetin 50. Yılında Çalışma Alanlarında Türk Kadını**, İstanbul Üniversitesi Atatürk Devrimleri Araştırma Enstitüsü Yay., İstanbul, 1974.

TÜRKÂY, Cevdet, “Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilâtından Örnekler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Eylül 1972, S. 60.

Ulviye Mevlân, “ Kadınlık-Maârif Nâzırı”, **Kadınlar Dünyası**, Nu: 131.

UNAT, Faik Reşit, “Atatürk’ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştği Devrin Millî Eğitim Sistemi”, **Atatürk Konferansları I**, TTK Basımevi, Ankara, 1964, s. 82-83;

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Namık Kemal’in Abdülhamid’e Takdim Ettiği Arizalarla Ebuzziya Tevfik Bey’e Yolladığı Bazı Mektuplar”, **Belleten**, C. XI, S. 42, TTK Basımevi, Ankara, Nisan 1947.

ÜKE, Meryem, “Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Türkiye Araştırmaları ve Literatür Dergisi**, C. 6, S. 12, 2008, s. 653-663.

YALTKAYA, M. Şerafettin, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler” **Tanzimat I**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1999, s. 463-467.

YAZICI, Nesimi, “Yüzelli Yıl Öncesi Çocuklarımız Neler Okuyorlardı?”, **Diyanet Aylık Dergisi**, S. 129, Eylül 2001, s. 20-23.

6. HATIRA ve BİYOGRAFİLER

Abdülhâk Hamid’in Hatıraları, Hazırlayan: İnci Enginün, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1994.

ALDAN, Mehmet, **Galiçya ve Sonrası – Hilmi Dilmen’in Öyküsü**, A.Ü. S.B.F. ve Basın Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1984.

Ali Ekrem Bolayır’ın Hâtıraları, Haz: Metîn Kayahan Özgül, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.

APAK, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, TTK Yay., Ankara, 1988.

AŞCİDEDE, Halil İbrahim, **Hatıralar**, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1960.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.

Enver Paşa’nın Anıları (1881-1908), Hazırlayan: Halil Erdoğan Cengiz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

ERTUR, Esat K., **Tamu Yelleri**, (Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur’un Anıları), TTK Yay., Ankara, 1994.

KURAN, Ahmet Bedevî, **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Muallim Naci, **Ömer'in Çocukluğu-Muallim Naci'nin Çocukluk Hatıraları**, Yay. Haz.: Selim Gündüzalp, Zafer Yay., İstanbul, 2008.

NASUHOĞLU, Ahmet Muhtar, **Yâd-ı Mâzi ve Hayatımın Tarihi - Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bir Hukukçunun Hatıraları -**, Haz.: Ömer Hakan Özalp, Ayşe Raziye Özalp, Dergâh Yay., İstanbul, 2007.

Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967.

ÖZGÜL, M. Kayahan, **Münif Paşa**, Elips Yay., İstanbul, 2005.

SAĞLAM, Tevfik, **Nasıl Okudum**, Nehir Yay., İstanbul, 1991.

SAYAR, Ahmed Güner, **A. Süheyl Ünver (Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri) 1898-1986**, Eren Yay., İstanbul, 1994.

SUNATA, İ. Hakkı, **İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006.

Talât Paşa'nın Anıları, Haz: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul, 1967.

TEPEYRAN, Ebubekir Hâzim, **Hatıralar 1**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1944.

TOKGÖZ, Ahmed İhsan, **Matbuat Hatıralarım**, Yay. Haz.: Alpay Kabacalı, İletişim Yay., İstanbul, 1993.

TOPUZLU, Cemil **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, İkinci Baskıyı Yayınlayanlar: Hüsrev Hatemi, Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yay., İstanbul, 1982.

UŞAKLIGİL, Halid Ziya, **Kırk Yıl**, Düzenleyen, Yeni Basıma Hazırlayan: Şemsettin Kutlu, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1987.

YÜCEL, Hasan Âli, **Geçtiğim Günlerden**, İletişim Yay., İstanbul, 2007.

7. DERS KİTAPLARI

Çatalcalı Hasan Efendi, **İlm-i Hesab**, Matba'a-i Âmire, 1306.

Hüseyin Hıfzı, **Hulâsa-i Tarih-i Umûmi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1324.

İmam Zâde (Merhum) Esad Efendi, **Dürr-i Yektâ**, 1328.

İlm-i Hâl, Matbaa-i Âmire, 1318, İkinci baskı.

İlm-i Hesab'dan Ta'lim-i Hesab, Matba'a-i Âmire, 1280.

Mahmud Esad bin Emin, **Tarih-i İslâm**, 1315, Matbaa-i Âmire, 1315.

Mehmed Arif, **Muhtasar Avrupa Coğrafyası**, Matbaa-i Âmire, 1318.

Mehmed Âsım, **Mekâtib-i İbtidâiyede Tahrir Dersi Nasıl Tedris Edilmeli**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1332.

Mehmed Zihni, **Ni'met-i İslâm**, Matbaa-i Âmire, 1316.

EKLER

RESİM EK-1: Erkek Rüşdiye Mektepleri ve Öğrencileri¹⁶²⁴Fatih Rüşdiyesi, (Kaynak: **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, 1319, s. 152)

Ayasofya Merkez Rüşdiye Mektebi

Bakırköy Mekteb-i Rüşdiye Şakirdanı

¹⁶²⁴ Altında farklı bir kaynak belirtilmedikçe, Ek-1, Ek-2 ve Ek-3'teki resimler **Sultan İkinci Abdülhamîd Han Devri Osmanlı Mektepleri: Fotoğraf ve Planlar**, Ed. Ömer Faruk Yılmaz, Haz.: Osman Doğan, Çamlıca Yay., İstanbul, 2007'den alınmıştır. Resimlerin altındaki sayfa numaraları da bu kitabın sayfa numaralarını gösterir.

Davutpaşa Merkez Rüşdiyesi, s. 47

Mahmudiye Merkez Rüşdiyesi, 82

Mahmudiye Rüşdiyesi Talebeleri, s. 83

Üsküdar Zükûr Rüşdiye Mektebi, s. 89

Burhaniye'de Mekteb-i Rüşdî ve İbtidâî, s.182

Kastamonu Rüşdiyesi, s. 167

Merzifon'da Mekteb-i Rüşdiye, s. 132

Nevşehir Mekteb-i Rüşdiyesi, s. 157

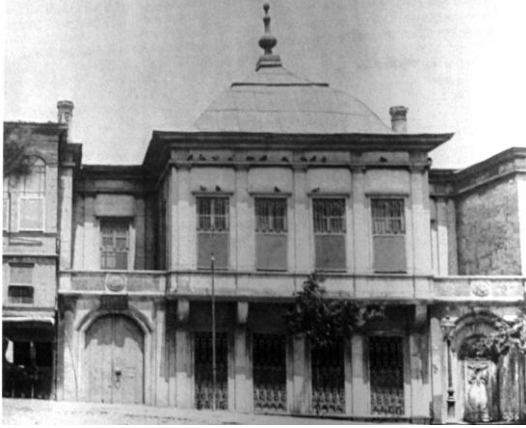

Trabzon Akçaabat'ta Açılan Mekteb-i Rüşdî, s. 236

Pirlepe Mekteb-i Rüşdî-i Mülkîsinin Tevzî-i Mükâfât Resmi, s. 250

RESİM EK-2: Kız (İnas) Rüşdiye Mektepleri ve Öğrencileri

Sultanahmet İnas Rüşdiyesi s. 32

Aksaray İnas Rüşdiyesi, s. 37

Ayasofya İnas Rüşdiye Mektebi, s. 39

Diyarbakir Merkez İnas Mektebi Rüşdîsi, s. 208

Urfa İnas Mekteb-i Rüşdiyesinin Resm-i Küşâdı, s.161

Mirgün İnas Rüşdiyesi, (Kaynak: **Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye**, 1319, s. 164)

Yanya İnas Rüşdiye Mektebi'nin Açılış Merasimi, s. 277

Yanya İnas Mekteb-i Rüşdîsi'nin Nakış ve Tâlimhanesi, s. 278

Yanya İnas Mekteb-i Rüşdîsi'nin Birinci Dikiş Katında Yemekhane, s. 279

RESİM EK-3: Askerî Rüşdiye Mektepleri ve Öğrencileri

Koca Mustafa Paşa Mektebi Rüşdiye-i Askerîyesi, s. 79

Gülhane Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîyesi, s. 73

Soğukçeşme Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîyesi, s. 34

Fatih Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîyesi, s. 71

Trabzon'da Askerî Rüşdiye Mektebi, s. 234

Işkodra'da İnşâ Olunan Mekteb-i Rüşdiye-i Askerîye'nin Açılış Merasimi, s.247

Selânik Mekteb-i Rüşdi-i Askerîsi, s.293

Selânik Mekteb-i Rüşdi-i Askerîsi, s. 291

Üsküp Mekteb-i Rüşdi-i Askerîsi, s. 262

RESİM EK-4: Rüşdiye Mekteplerinde Okutulan Ders Kitaplarından Bazıları

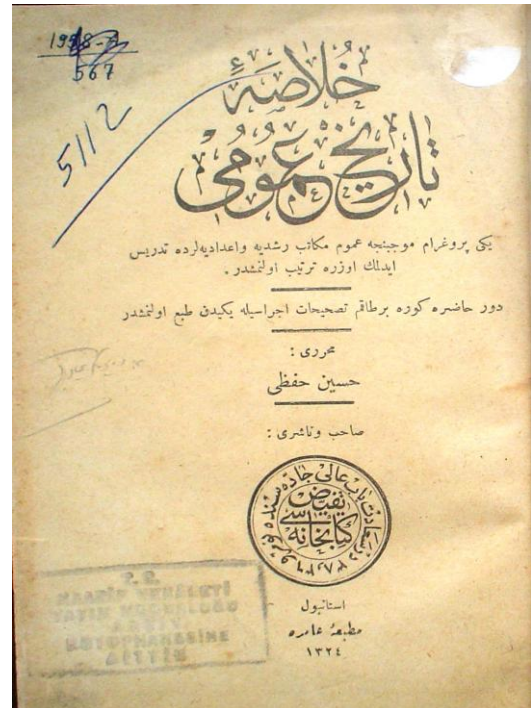

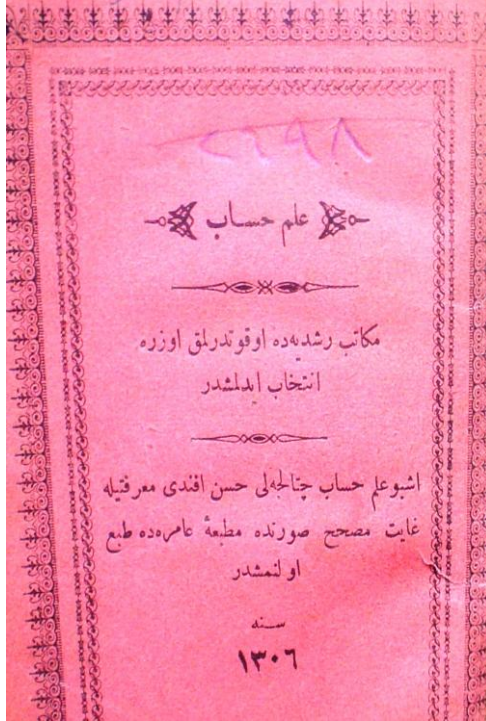
Mehmed Arif, **Muhtasar Avrupa Coğrafyası**, Matbaa-i Âmire, Darü'l Hilâfetü'l Aliyye, 1318.

(Mekâtib-i Rüşdiye ve İdadiyenin Üçüncü Senelerinde Tedrisi Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesince Tensîb Kılınmıştır / Fiyatı 20 paradır)

Hüseyin Hıfzı, **Hulâsa-i Tarih-i Umûmi**, Matbaâ-i Âmire, İstanbul, 1324.

(Yeni Program Mucibince Umûm Mekâtib-i Rüşdiye ve İdadiyelerde Tedris Edilmek Üzere Tertîb Olunmuştur – Devr-i hâzıra göre bir takım tashihât icrasıyla yeniden tab' olunmuştur.

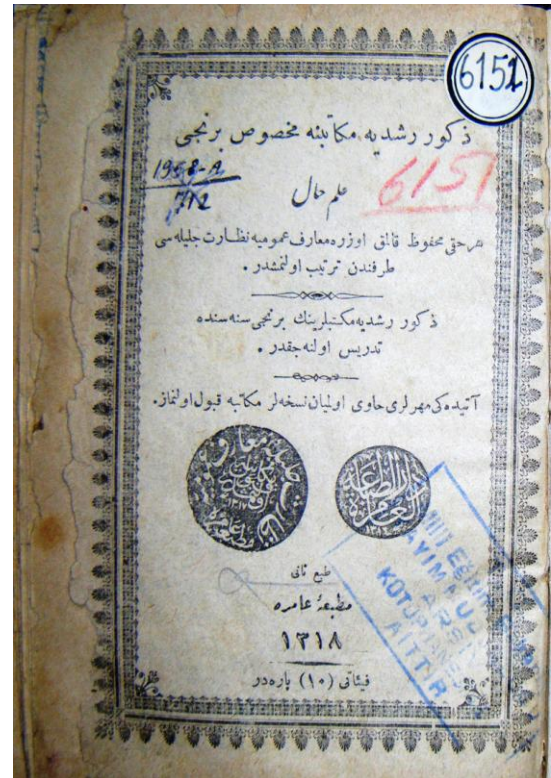

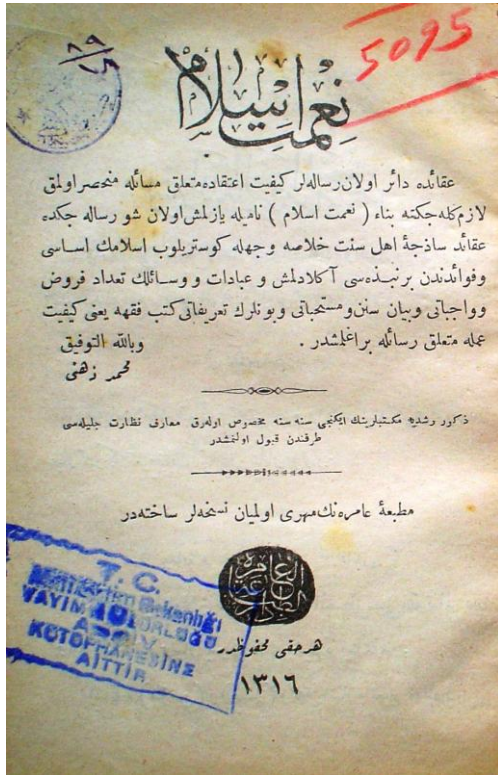
İlm-i Hesâb, İş bu İlm-i Hesâb Çatalcalı Hasan Efendi Marifetiyle Gâyet Musahhah Sûretde Matba'a-i Âmirede Tab' Olunmuşdur, 1306.

(Mekâtib-i Rüşdiyyede Okutturulmak Üzere İntihâb Edilmiştir.

İlm-i Hâl, Her Hakkı Mahfuz Kalmak Üzere Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi Tarafından Tertib Olunmuşdur, Matbaâ-i Âmire, 1318.

(Zükûr Rüşdiye Mekteplerinin Birinci Senesinde Tadrîs Olunacaktır. Tab'ı Sâni)

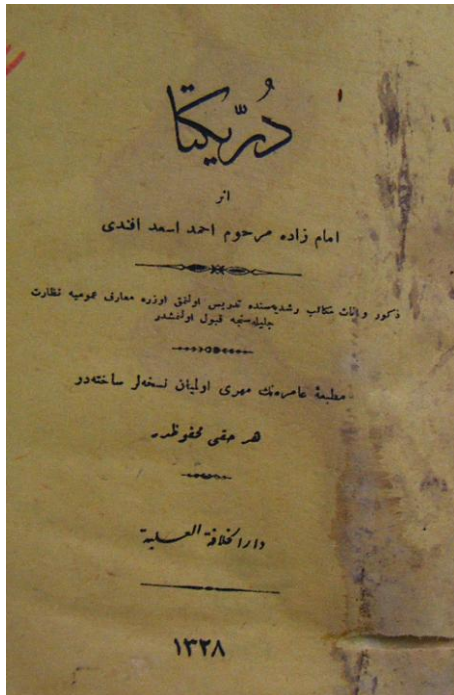

Mehmed Zihni, **Ni'met-i İslâm**, 1316.

(‘Akâide dair olan risaleler keyfiyet-i ‘itikâda müte’allık mesâile münhasır olmak lazım geleceğine bina’ (Ni’met-i İslâm) namıyla yazılmış olan şu risâlecikde ‘akâid sâzece-i ehl-i sünnet hulâsa vechle gösterilmeyüb İslâm’ın esası ve fevâidinden bir bendesi anlaşılmış ve ibadât ve vesâilin ta’dâdı fûrûz ve vâcibâtı ve beyân-ı sünen ve müstehebâtı ve bunların ta’rifâtı kütüb-i fıkha yani keyfiyet-i amele müte’allık resâile bırakılmıştır.

[Zükûr rüşdiye mekteplerinin ikinci senesine mahsus olarak Maârif Nezâret-i Celîlesi tarafından kabul olunmuştur.]

Dür-i Yektâ, İmamzâde Merhum Mehmed Esad Efendi,

(Zükûr ve İnas Mekâtib-i Rüşdiyesinde Tedris Olunmak Üzere Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesince Kabul Olunmuştur)

1328.

RESİM EK-5: Nişan Örnekleri

Mekteb-i Rüşdiye Şakirdanına **Mahsus Aferin Nişanları** (Yaldızlı gümüş birinci rütbe ve gümüş ikinci rütbe mekâtib-i rüşdiye nişanları, 1848. Düzoğlu Boğos'un (1797-1871) kağıt üzerine çizimi. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, 3691, v.15.

(Kaynak: Edhem Eldem, **İftihar ve İmtiyaz, Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi**, İstanbul, 2004, s. 105)

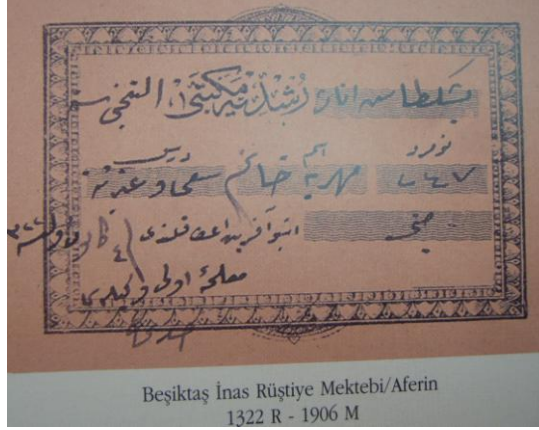
Mekâtib-i Rüşdiye Nişanı, 1848, Gümüş 43*36mm. 26 g. İstanbul Arkeoloji Müzesi, İslâmi Sikkeler Bölümü, Ön Yüz: 1264/1848 *Mekâtib-i Rüşdiye*, Arka Yüz: Nişân-ı Âferin-i İmtihandır,

(Kaynak: Eldem, **a.g.e.**, s. 105)

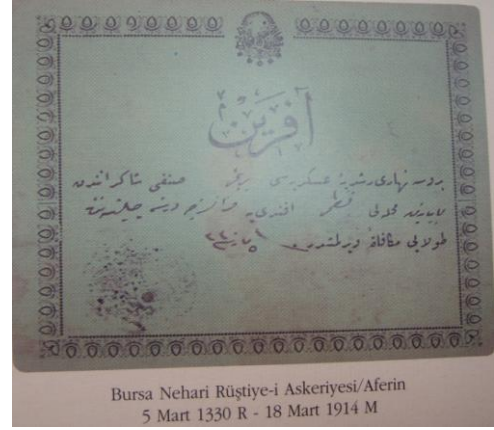

RESİM EK-6: Ödül Belgeleri

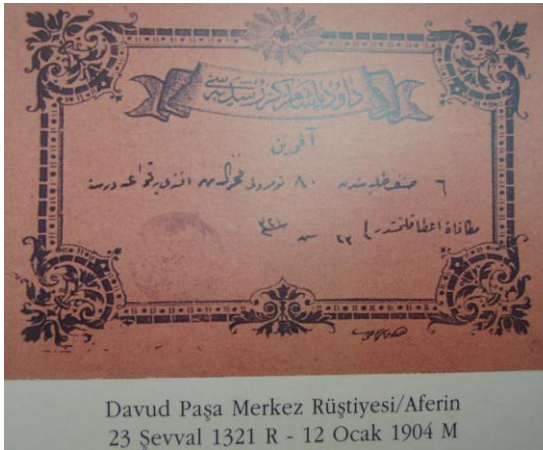
Kaynak: Şakirtten Mektepliye, Talebeden Öğrenciye, Hazırlayan: Fatma Türe, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996.

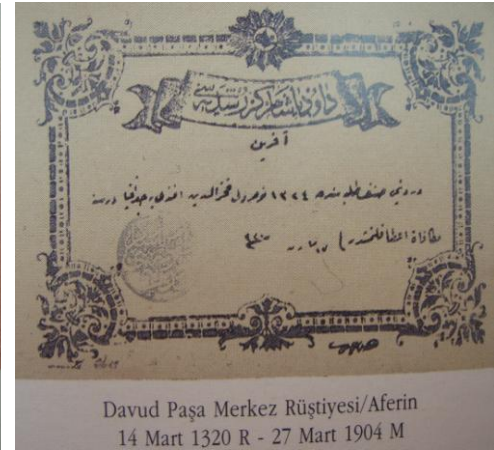
Şakirtten Mektepliye, s. 49

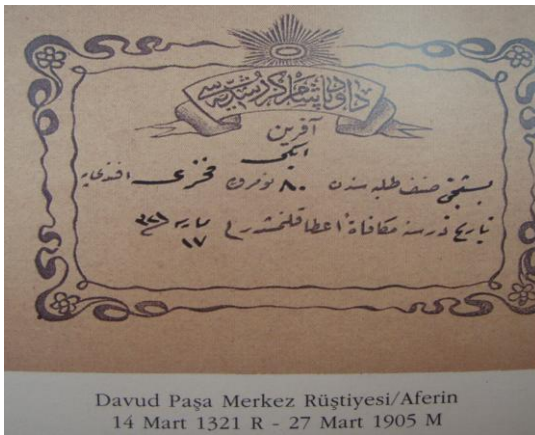
Şakirtten Mektepliye, s. 49

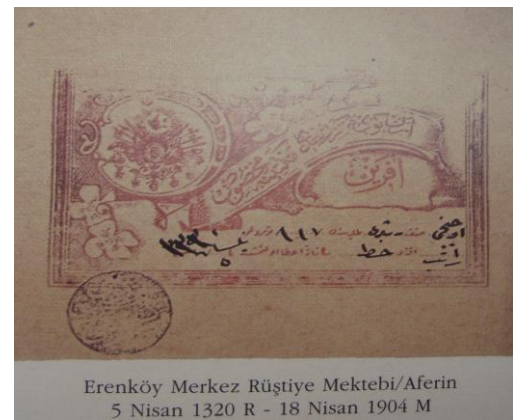
Şakirtten Mektepliye, s. 53

Şakirtten Mektepliye, s. 54

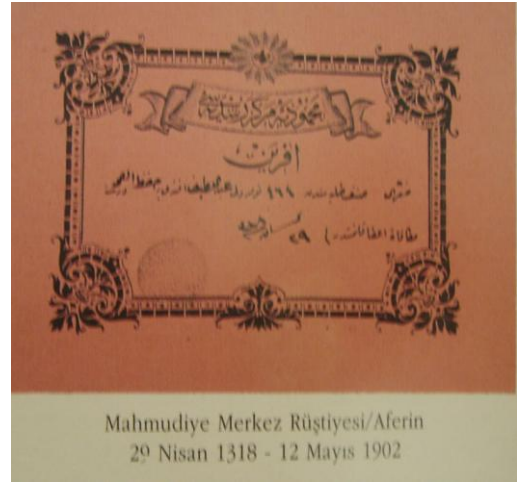
Şakirtten Mektepliye, s. 54

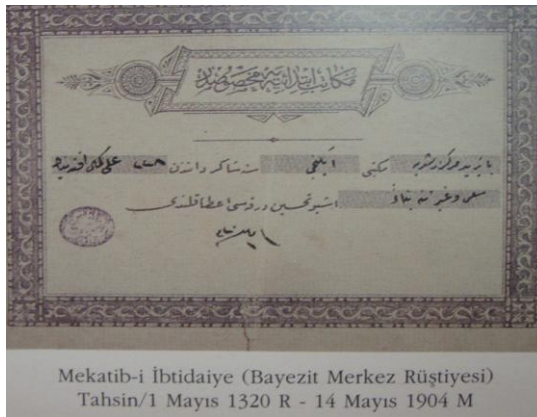
Şakirtten Mektepliye, s. 55

Şakirtten Mektepliye s. 56

Şakirtten Mektepliye s. 59

Şakirtten Mektepliye s. 60

Şakirtten Mektepliye s. 68

Şakirtten Mektepliye s. 68

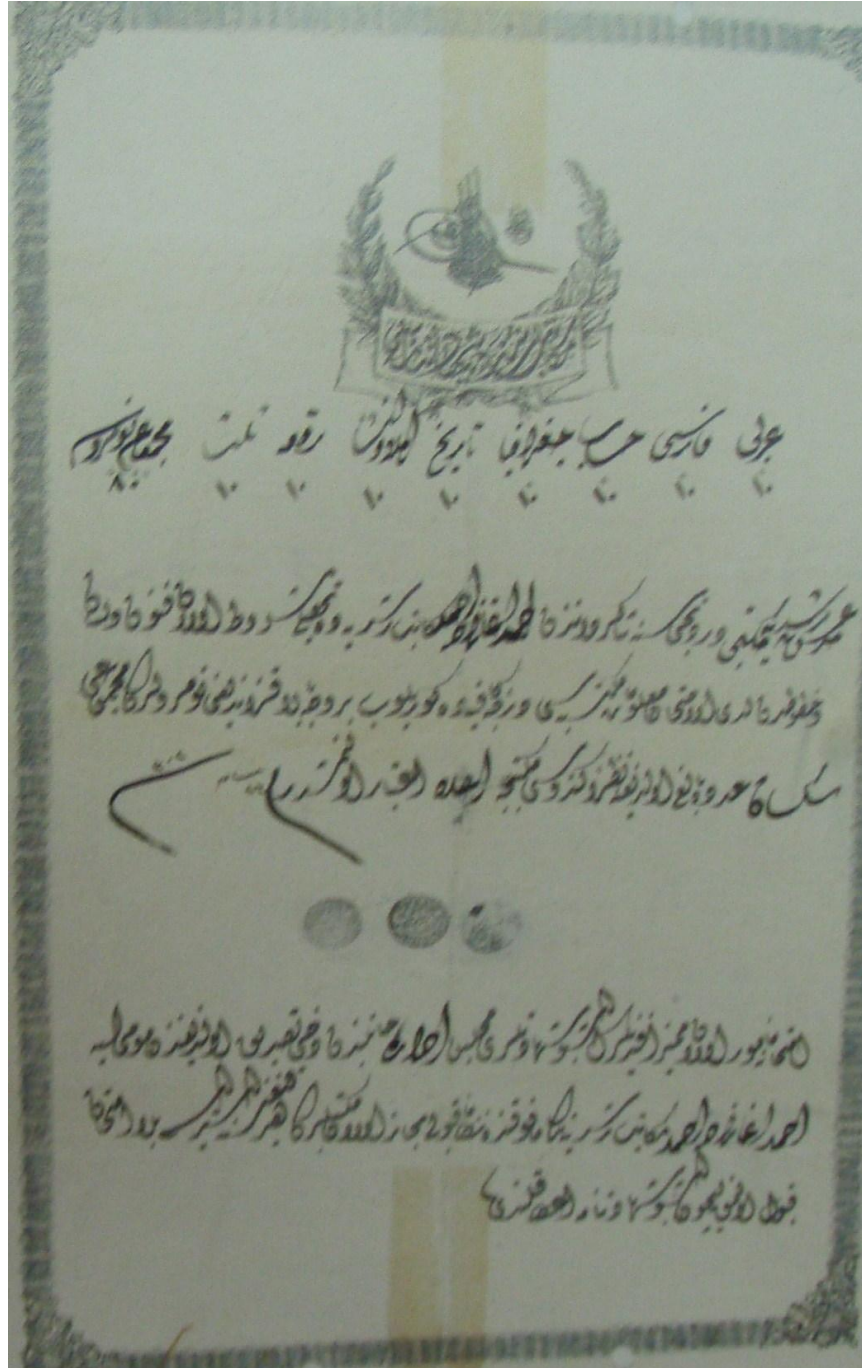
Şakirtten Mektepliye s. 75

Kaynak: İsmail Hakkı Sunata, **İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe**, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, s. 160, 187, 299). (Sayfa numaraları sırasıyla verilmiştir.)

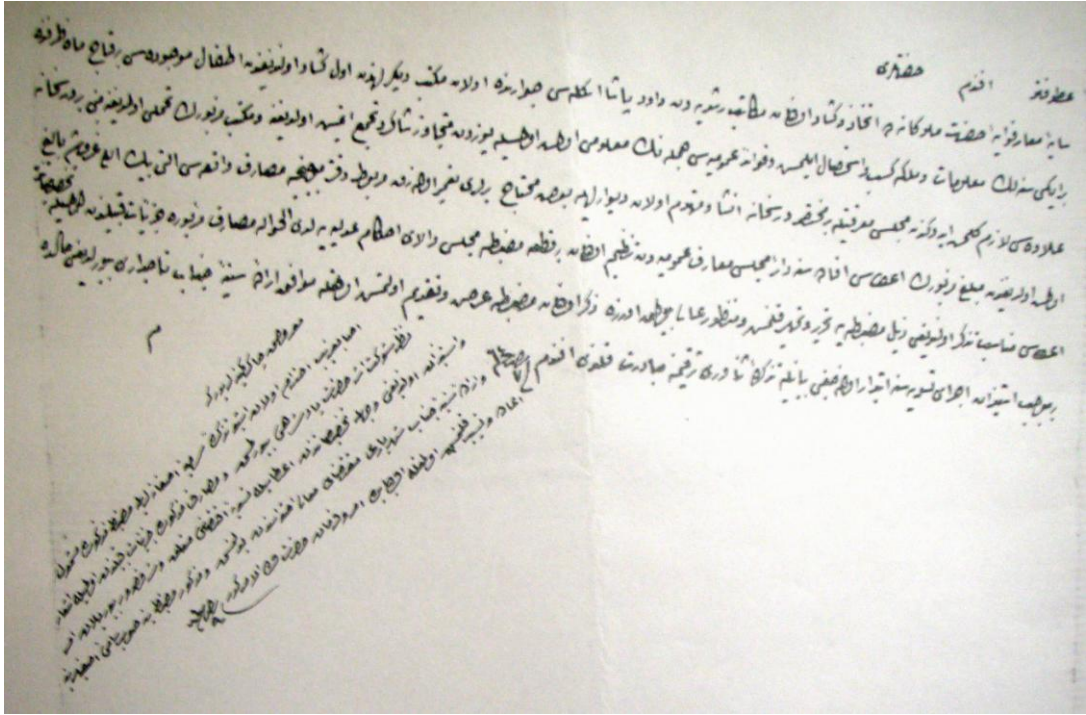

RESİM EK-7: Mekâtib-i Rüşdiye Şehadetnamesi

Kaynak: Şakirtten Mektepliye, Talebeden Öğrenciye, Hazırlayan: Fatma Türe, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1996, s. 89.

BELGE EK-1: BOA. İ.DH., 175/9411, (07 B 1264 / 10 Haziran 1848).

Atûfetlû Efendim Hazretleri

Sâye-i maârifvâye-i hazret-i mülûkânede ittihaz ve küşâd olunan mekâtib-i rüşdiyyeden Davutpaşa İskeleyi civarında olan mektep diğerlerinden evvel küşâd olduğundan etfâl-i mevcûdesi birkaç mâh zarfında bir iki senelik ma'lûmat ve meleke kesb ve istihsal eylemiş ve fevâid-i umûmiyesi cümlelerin ma'lumu olmuş olmasıyla yüzden müteceviz şakird tecemmu' etmiş olduğuna ve mekteb-i mezbûrun tahammülü olmadığına mebni bir derslane ilavesi lazım gelmiş idüğünden meclis ma'rifetiyle bir muhtasar derslane inşa ve mühtedim olan duvarlarıyla bazı muhtac yerleri tamir olunarak merbut defter mucibince masarif-i vâkı'ası 6.050 guruşa baliğ olmuş olduğundan meblağ-ı mezbûrun i'tası ifadesine dair Meclis-i Maârif-i Umûmiye'den tanzim olunan bir kıt'a mazbata Maclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye lede'l havale masarif-i mezbûre cüz'iyât kabilinden olmasıyla tahsisattan i'tası münasib tezekkür olduğuna zeyl-i mazbataya tahrir ve temhîr kılınmış ve manzur-ı âli buyurulmak üzere zikr olunan mazbata arz ve takdim olunmuş olmağla muvafık-ı irade-i seniyye-i cenâb-ı tacdâri buyurulduğu halde ber müceb-i

istizan icra-yı tesviyesine ibtidâr olunacağı beyanıyla tezkire-i senâveri terkım kılındı efendim.

Fi 07 Receb 1264 (09 Haziran 1848)

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Esâbi'-zîb-i ihtiram olan iş bu tezkire-i sâmiye-i asafâneleriyle mazbata-i mezkûrede meşmûl nazar-ı şevket-i eser-i hazret-i padişahi buyurulmuş ve masârif-i mezkûrede cüz'ıyyât kabilinden olmasıyla iş'âr ve istizan olduğu vechle tahsisâtından i'tasıyla tesviye-i iktizası müte'allık ve şerefsudur buyurulan emr u irâde-i seniyye-i cenâb-ı şehriyarî muktezâ-yı me'âli ihtivasından bulunmuş ve mezkûr mazbata yine savb-ı sâmi-i âsafîlerine i'âde ve tesyîr kılınmış olmağla ol bab da emr u ferman hazret-i veliyyü'l emrindir.

Fi 09 Receb 1264 (11 Haziran 1848)

BELGE EK-2: BOA. Y.MTV., 235/131, (25 B 1320 / 27 Ekim 1902).

Nezâret-i Maârif-i Umûmiye

175

Mâbeyn-i Hümâyûn Cânib-i Mülûkâne Baş Kitâbet Celîlesi

Cânib-i Âlisine

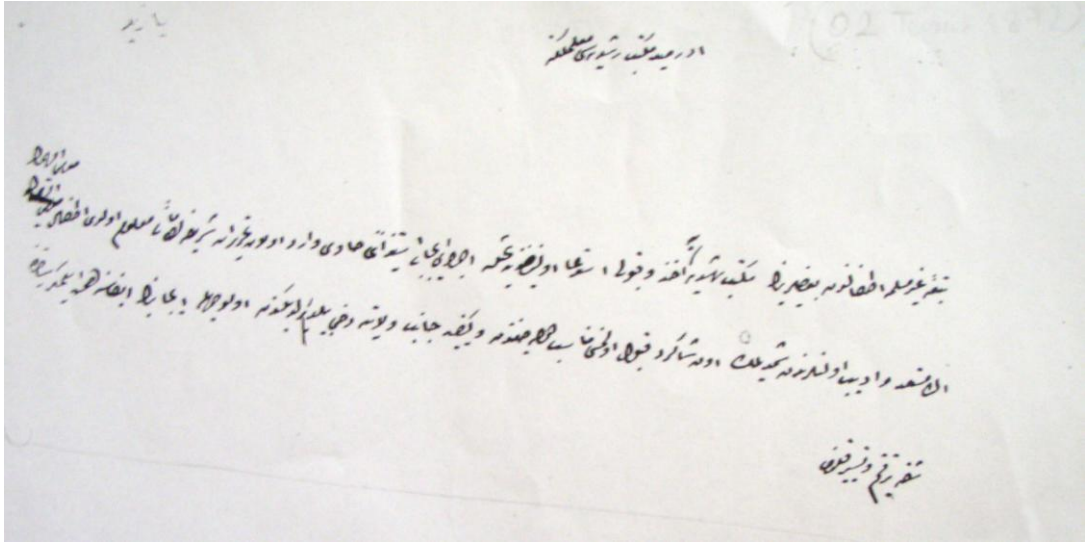
Kandiye Rüşdiyesi muallim-i sâbıkı Şevki Efendi'nin 1.000 guruş maaşla taşra mekâtib-i rüşdiyesi muallimliklerinden birine sūrat-i tayin ve i'zâmı şerefmüte'allik buyurulan irade-i seniyye-i cenâb-ı hilafetpenâhi iktizâ-

yı 'âlisinden bulunduğu 9 Şubat Sene 314 tarih ve 2.616 numrolu tezkire-i hususiye-i âsafâneleriyle makam-ı çâkerîye tebliğ buyurulması üzerine mûma ileyhe ber mantuk emr u ferman-ı hümâyun cenâb-ı mülûkâne ol mikdar ma'aşla Beyrut vilayeti dâhilinde Cebele Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin ve muahharen bilâ mezuniyet Dersaadet'e gelerek diğerk mahalle naklini istirham eylesine mebni Meclis-i Maârif kararıyla Aydın vilayeti dâhilinde Çine Mekteb-i Rüşdiyesi muallim-i evvelliğine nakl olunmuş ise de hizmet-i hazırâsını îfa etmeyerek sıfat-ı memuriyetine yakışmayacak sûretde leyli ve nehari 'işret ve lu'biyyât ile meşgul olmakta ve mugayir-i diyanet tefevvühât-ı gayr-i lââyıkâda bulunmakda olduğu ve icra olunan nesâyih ve tenbihatı da isga etmekde bulunduğu mahallinden ihbar ve lede'l isti'lâm keyfiyetin kaza-i mezkûr kaim-makamlığından dahi tasdik kılındığı bu kere Aydın vilayet-i celîlesinden alınan tahrirat me'alinden müstebân olmuş ve mûma ileyhin muallimlikde i'tibar ettiğı şu hal ve harekete nazaran yine taşrada başka bir dairede istihdam olunmak üzere me'muriyet-i hâzırasından azli münasib mutala'a kılınmakda bulunmuş ise de her ne vechle emr u ferman isâbet beyan hazret-i hilâfetpenâhi şerefmüte'allik buyurulur ise hükm-i celîlinin infazına müsâra'at kılınacağı muhât 'alem-i âlî buyuruldukda ol bâb da emr u ferman hazret-i menlehü'l emrindir.

Fi 25 Receb Sene 320 ve Fi 14 Teşrin-i Evvel Sene 318

Maârif Nâzırı

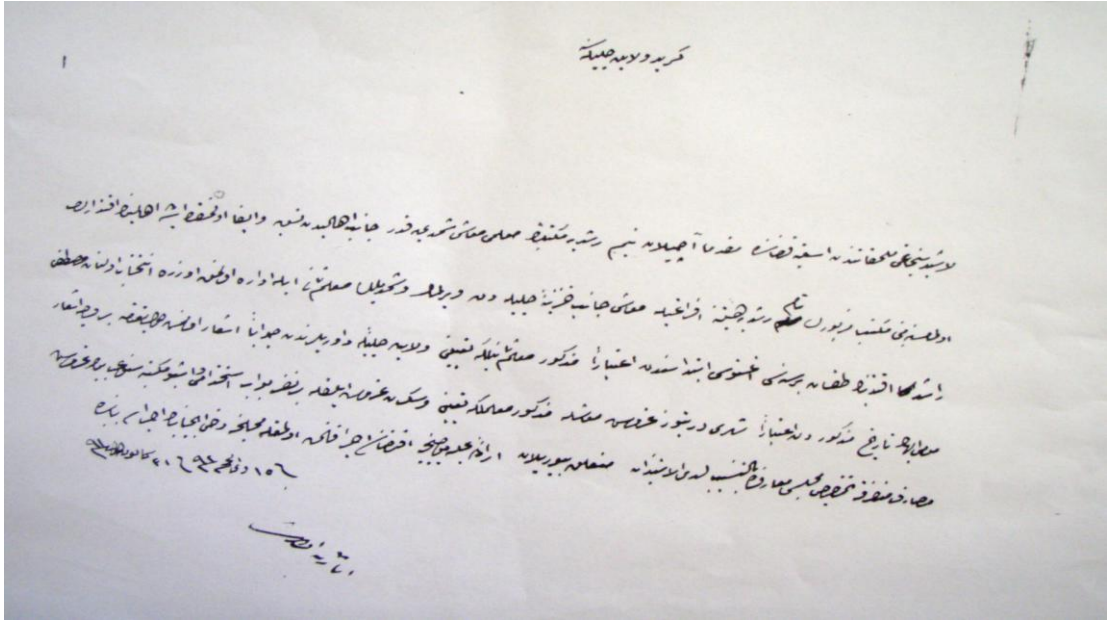
BELGE EK-4: BOA. MF. MKT., 2/62, (26 R 1289 / 02 Temmuz 1872).

Edremid Mekteb-i Rüşdiye Muallimliğine

Teb'a-i gayr-i müslime etfalinden bazılarının mekteb-i rüşdiyeye ahz ve kabulü istid'a olunduğundan bahisle icra-yı icabı istizânını hâvi vârid olan tahrirat-ı şerîfeler meâli ma'lum oldu. Etfal-i muma ileyhin en müstaid ve edîb olanlarından şimdilik 10 şakird kabul olunması münasib olacağından ve keyfiyet cânib-i vilâyete dahi bildirildiğinden ol vechle icâbının ifâsına himmet eylemeleri siyâkında şukka terkim ve tesyîr kılındı.

BELGE EK-5: BOA. MF. MKT., 33/8, (15 Z 1292 / 12 Ocak 1876).

Girit Vilâyet-i Celîlesine

Laşid sancağı mülhakâtından İstiyе kazasında mukaddeman açılan nîm rüşdiye mektebinin muallimi maaşы şimdiye kadar cânib-i ahâlden tesviye ve ibka olunmakda ise de ahalisinin iktidarları olmamasına mebnî mekteb-i mezbûrun tam rüşdiye hey'etine ifrâğıyla maaşы cânib-i hazine-i celîleden verilmek ve şimdilik muallim-i sâni ile idare olunmak üzere intihab olunan Mustafa Raşid Efendi'nin 91 senesi Ağustos ibtidasından itibaren mezkûr muallim-i sânilige ta'yini vilâyet-i celîle-i dâverilerinden cevaben iş'âr olunmuş olduğundan ber vechi iş'âr mûma-ileyhin tarih-i mezkûrdan itibaren şehrî 400 gurus maaşla mezkûr muallimliğe tayini ve 80 gurus aylıkla bir nefer bevvâb istihdamı ve iş bu mektebe senevî 1.000 gurus masarif-i müteferrika tahsisi Meclis-i Maarif'de bi't-tensîb lede'l-istizân müte'allik buyurulan irade-i 'aliyye mucibince iktizası icra kılınmış olmağla mahallince dahi icabının icrası bâbında.

Fi 15 Zilhicce Sene 92 Fi Kânûn-i Evvel Sene 91

Pişgâh-ı Sâmi-i Cenâb-ı Vilâyetpenâhiye

Atufetlû Efendim Hazretleri

Antalya Mekteb-i Rüşdiyyesi muallim-i evveli Ömer Efendi'nin emr-i tedrisdeki dikkat ve gayretinden nâşi şakirdan yevmen fe yevmen tekessür etmekde ve 'ilm ve fazlından müstefîd olmakta olunduğuna ve ta'lim ve tedrise sa'y olan bu misillû mualliminin birer suretle taltifi şân-ı âli iktizasından bulunduğuna binaen 450 gurusı raddesinde bulunan maaşının tezyîd ve rûusunun terfi'i istirhamını mutazammın Maarif Komisyonundan verilen mazbata leffen takdim-i huzur-ı sâmi-i âsâfaneleri kılınmış ve mazbata-i mezkûrede arz ve beyan olunan sûret kâbil olamaz ise muallim-i muma ileyhın bir kat daha tâziyane-i şevk ve gayretini mucib olmak üzere rûusunun terfi'iyle tesrîri merhûn-ı müsa'ade-i mekârim'ade-i fehmaneleri bulmuş olmağın ol bâb da emr u ferman hazret-i menlehü'l emrindir.

Fi 16 Cemaziye'l-ahir Sene 306 ve Fi 4 Şubat Sene 304

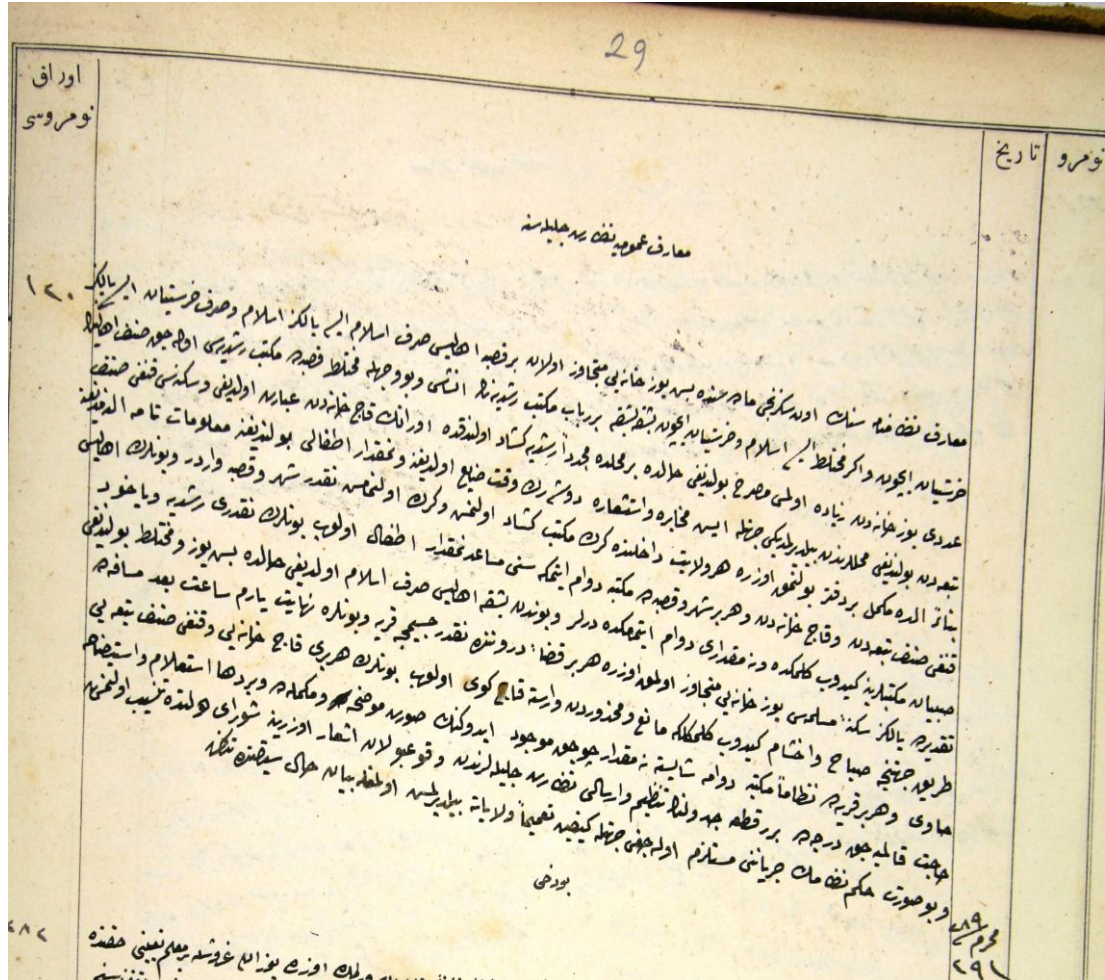
Mekke Mutasarrıfı

Numro – 534

İş bu tahrirat ve melfûfu olan mazbata mütalaa olundu. Muallim-i muma ileyhın maaşı mektep ve mahallinin ehemmiyetiyle mütenasib olmadığı derkâr idüğünden maaşının hadd-i nisabına iblağı ve bir de suret-i iş'âra nazaran muallim-i muma ileyhın umûr-ı memuresinde göstermekte olduğu sa'y ve gayretine mükâfâten haiz olduğu rûusunun terfi'iyle kendisinin tesrîri lüzumunun melfuf mazbatanın leffiyle Maârif-i Umûmiye Nezaret-i Celîlesi'ne inhası hususuna müsa'ade-i aliyye-i cenâb-ı vilâyetpenâhilerinin erzân ve şâyân buyurulması babında ferman.

Fi 21 Şubat Sene 304

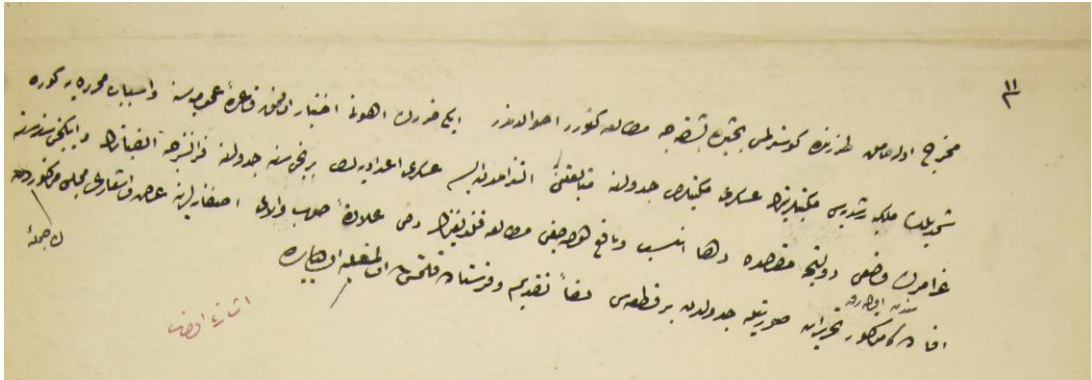
BELGE EK-7: BEO., Ayniyât Def., Nu: 1069, s. 29, (29 Muharrem 1289/ 08 Nisan 1872) Evr. Nu: 120.

Maârif-i Umûmiye Nezâret-i Celîlesi'ne

Maârif Nizamnâmesi'nin 18. maddesinde 500 haneyi mütecâviz olan bir kasaba ahalisi sırf İslâm ise yalnız İslâm ve sırf Hristiyan ise yalnız Hristiyan için ve eğer muhtelit ise İslâm ve Hristiyan için başka başka birer bâb mekteb-i rüşdiyenin inşası ve bu vechle muhtelit kasabada mekteb-i rüşdiyesi olacak sınıf-ı ahalinin adedi 100 haneden ziyade olması musarrah bulunduğu halde bir mahalde müceddeden rüşdiye küşâd olundukda oranın kaç haneden ibaret olduğu ve sekenesi kangı (hangi) sınıf teb'adan bulunduğu mahallerinden bildirilmediği cihetle iş muhabere ve istiş'âra düşerek vakit zâyî' olduğuna ve ne mikdar etfâli bulunduğu ma'lumât-ı

tamme olduğuna binaen elde mükemmel bir defter bulunmak üzere her vilayet dâhilinde gerek mekteb küşâd olunmuş, gerek olunmamış ne kadar şehir ve kasaba vardır ve bunların ahalisi hangi sınıf teb'adan ve kaç haneden ve her bir şehir ve kasabada mektebe devam etmeye sinni müsaid ne mikdar etfal olub bunların ne kadarı rüşdiye veyahud sıbyan mekteblerine gidüb gelmekte ve ne mikdarı devam etmemektedirler ve bundan başka ahalisi sırf İslâm olduğu halde 500 ve muhtelit bulunduğu takdirde yalnız sekene-i müslimesi 100 haneyi mütecaviz olmak üzere her bir kaza derûnunda ne kadar cesimce karye ve bunlara nihayet yarım saat ba'd mesafede tarik cihetince sabah ve ahşam gidüb gelmekliğe mâni' ve mahzurdan vâreste kaç köy olub bunların her biri kaç haneyi ve hangi sınıf teb'âyı hâvi ve her bir karyede nizamen mektebe devama şâyeste ne mikdar çocuk mevcut idüğünün sûret-i muvazzaha ve mükemmelede ve bir daha isti'lâm ve istizaha hâcet kalmayacak derecede birer kıt'a cedvelinin tanzim ve irsali Nezâret-i Celîlelerinden vuku'bulan iş'âr üzerine Şûra-yı Devlet'de tensîb olunmuş ve bu sûret hükm-i nizâmın cereyânını müstelzim olacağı cihetle keyfiyet ta'mimen vilâyâta bildirilmiş olmağla beyân-ı hâl siyâkında tezkire.

Makâm-ı Vâlâ-yı Seraskerî'den mevrud 4 Şubat Sene 302 tarih ve 972 numrolu tezkiresine cevabdır

İş bu tezkire-i aliyye-i sipeh-sâlârîleri meal-i âlisi rehin-i 'ilmi âcizi olduktan sonra Meclis-i Maârif-i Iede'l havale ne şekil derdest olan mekatib-i idadiye Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesinin 33. maddesinde gösterildiği vechle mekâtib-i rüşdiyede ikmâl-i tahsil etmiş olan İslâm ile sınıf-ı gayr-ı müslime çocuklarının muhteliten ta'lim ve tedrisleri içün mevzu' olub idadi mektebinin füyûzâtını nizamnâme-i mezkûrun 42. ve 158. ve 161. maddeleri esasen tayin etmiş olduğu gibi ders cedvelleriyle mekteb-i mezkûrun daha nerelere mahrec olabileceği hususunu ta'mimen vilâyâtâ tasdîr ve tesyîr kılınan tahrirât-ı âcizi bi'l-etraf izâhât-ı matlûbeyi câmi' bulunduğundan mezkûr tahrirat suretiyle ol bab daki matbu' cedvelden bir kıt'asının tisyârı halinde başkaca mutala'a beyanına hacet kalmayacağından bunların irsali ifade olunmuş ve Hama Mekteb-i Rüşdiyesi'nden bâ şehâdetname çıkan şakirdan şimdiye kadar Şam Mekteb-i İdadisi'ne kabul olundukları halde birkaç senedir Fransızca bilmediklerinden kabul olunmadıkları ve bu ise şakirdanın ye's ve fütûrunu mucib olacağı zikr olunan şakirdanın muallimi tarafından beyan kılınmış olması üzerine taraf-ı vâlâ-yı şehriyârileriyle evvelce cereyan eden muhabere cevabında mekâtib-i idadiye ders cedveli hükmünce 1. sene talebesi gramer okuyacakları ve elif bâ görmeyenlerin mekâtib-i mezkûreye kabulleri halinde ileride dersten dönecekleri ve bilâhâre mektebin füyûzâtından mahrum kalacakları cihetle buralara mahal kalmamak üzere mülkiye ve askerîye rüşdiyelerin ders cedvellerinin tevhîdi sureti

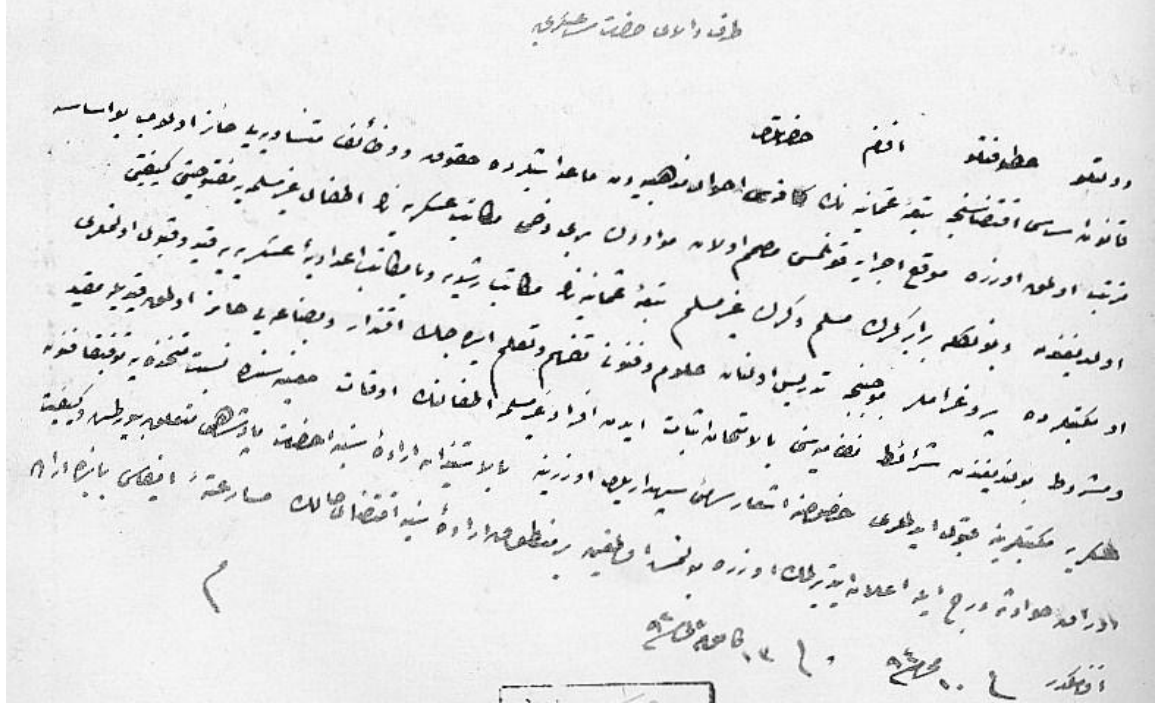
gösterilmiş ve tasdir olunan cevab-ı aciziyede taşra mekâtib-i rüşdiyesinde Fransızca okutturulması esbâb-ı müteaddideden dolayı müstecel olarak mekâtib-i idadi-i askeriyede ise 1. sene Fransızca elif bâ ve 2. sene gramer okutulmak mümkün olduğu iş'âr kılınmış olduğu halde bu suret mekâtib-i askeriye nizamât-ı müessisîni ihlal edeceği beyanıyla muvafakat gösterilmemiş olup iş bu ihtilafın halli ya mekâtib-i rüşdiye-i mülkiyede Fransızca dersinin ta'limine nezâret-i acizîden veya mekâtib-i idadiye-i askeriyede 1. sene okunan gramerin 2. seneye te'hiriyle 1. sene elif bâ tedrisine taraf-ı eşref-i cenâb-ı seraskerîlerinin husus-ı muvafakata vâbeste olmağla şimdi şıkkeyn beyninde esbâb-ı müracceha tahdisi lazım gelmiştir. Şöyle ki Maârif Nizamnâmesi'nin 23. maddesinde mevki'-i ticaret olan memleketlerde ezkiyâ-yı talebeden istekleri olanların 4. sene içinde Fransızca dersine başlamaları tecviz olunmuştur ki madde-i mezkûrede musarrah olan şu kuyud ve ibare-i cevaz Fransızca dersinin ta'mimi mecburiyetini icab etmeyüb mamafih günden güne arttığı ihsas edilen ta'mim ihtiyacı başka bir mesele ise de Anadolu'nun içerilerinde ve Arabistan'ın bazı mevkiinde Fransızca dersinin mecburiyette tutulmasına hal ve zamanın müsaadesizliği muhtâc-ı izah olmadığından ve bu böyle bir mahzura karşı gidilse her yerde Fransızca muallimi bulmak ve birçok mebalîğa tevakkufa tahmin edilen ücret-i tedrisîyeye karşılık tedarik eylemek gibi maddî bazı müşkülâta tesadüf edilecektir. Rüşdiyenin yetiştireceği talebeden bu dakâyıkın hakk-ı tahyiriyle mükellef olmayan bir takım evlâd-ı vatanın terk-i dâr ve diyar ve tebâr ederek mekâtib-i idadiye-i askeriyeye kabul arzularının mücerred evvelki mekteplerde Fransızca elif bâ okumamış denilerek kesredilmesinden neş'et eden mahzur ile mekâtib-i askeriyede 1. senede okunacak gramerin 2. seneye te'hirindeki mahzur mukayese edilecek olur ise hangisinin i'zam olacağını isbata tafsîlât-ı meşrûha kâfidir. Bir de zaten mülkiye rüşdiyeleri askerî idadiyesine de mahrec olmak üzere tesis olunmuş olduğu halde sonra her nasılsa askerî rüşdiyeler teşekkül etmiş olması ve mülkiye rüşdiyelerinin mekâtib-i idadiyeye mahrec olamamak tarzında gösterilmesi bahsi de başkaca mutala'a götürür ahvaldendir. İki zararın ehveni ihtiyar olunmak ve uhde-i umûmiyesine ve esbâb-ı muharrereye göre

şimdilik mülkiye rüşdiyesi mekteplerin askerî mekteplerin cedveline mütâbaatını iltizamdan ise askerî idadiyeler 1. sene cedveline Fransızca elif bâ'nın ve 2. senesine gramerin vaz'ı devletce maksada daha enseb ve nâfi olacağı mutala'a kılındığının dahi ilaveten savb-ı vâlâ-yı asafânelerine arz ve iş'ârı meclis-i mezkûrun cümle-i ifadesinden olarak tahrirat suretiyle cedvelden bir kıt'ası leffen takdim ve firistâde kılınmış olmağla ol bab da.

Fi 19 Rebiü'l ahir Sene 302 ve 24 Kânûn-ı Sâni Sene 300

mekteb-i rüşdiye ittihazıyla tamirat-ı lazimesi tesviye olduğu inha kılındığından buraca dahi muallimi intihab olunub diğer bazı rüşdiyelerle beraber bunun dahi küşâdı zımında iktizası derdest icra bulunduğuna ve şu kadar ki medrese-i mezkûre mütevellisinin bazı vezaif u olsa bile yine emsali vechile kat' olunmayarak ona verileceğine mebni taraf-ı saadetlerine beyan-ı hâl olunması nazar-ı müşarûn ileyh hazretleri tarafından cevaben iş'ar olunmuş ve bu suret Meclis-i Vâlâ'da dahi tasvib kılınmış olmağla ifade-i hâl siyakında şukka.

BELGE EK-10: ATASE ARŞIVI – ORH. Kutu No: 2, Defter No: 10, Belge No. 606 (10 M 1294 / 25 Ocak 1877).

Taraf-ı Vâlâ-yı Hazret-i Seraskerîye

Devletlû Efendim Hazretleri

Kânun-ı Esâsi iktizasınca teb'a-i Osmâniye'nin kâffesi ahvâl-i mezhebiyeden ma'âda şeylerde hukuk ve vezâif-i mütesâviyeyi haiz olup bu esasa müretteb olmak üzere mevki'i icraya konulması musammem olan mevaddan biri dahi mekâtib-i askerîyenin etfal-i gayr-i müslimeye meftuhiyeti keyfiyeti olduğundan ve bununla beraber gerek müslim ve gerek gayr-i müslim teb'a-i Osmaniye'nin mekâtib-i rüşdiye veya mekâtib-i idadiye-i askeriyeye kayd ve kabul olunmaları o mekteplerde programlar mucibince tedris olunan 'ulûm ve fûnunu tefehhüm ve ta'allüm edecek iktidar ve biza'ât haiz olmak kaydıyla mukayyed ve meşrût bulunduğundan şerâit-i nizamiyesini bi'l imtihan isbat eden efrâd-ı gayr-i müslime etfalinin evkat-ı muayenesinde nisbet-i mütahazaya tevfiakan fûnûn-ı askerîye mekteplerine kabul edilmeleri hususuna iş'ar-ı sami-i sipehdârileri üzerine bi'l istizan irade-i seniyye-i hazret-i padişahî müteallik buyurulmuş ve keyfiyet evrak-ı havadise

derc ile i'lân ettirmek üzere bulunmuş olmağın ber mantuk irade-i seniyye iktiza-yı halin müsara'aten ifâsı bâbında irade efendimindir.

Fi 10 Muharrem Sene 94 ve Fi 13 Kânun-ı Sâni Sene 96.

ÖZET

ALTINOVA, Ayşegül, Osmanlı Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, Doktora Tezi, Ankara, 2010.

Osmanlı Devleti'nde eğitim alanındaki ilk yenileşme çabaları askerî okullarla başlamıştır. Sultan II. Mahmud Döneminde açılmasına karar verilen rüşdiye mektepleri ise sivil alanda eğitimin modernleşmesi için atılmış en önemli adımdır. Erkek rüşdiye mekteplerinin ardından askerî rüşdiyeler ve kız rüşdiyeleri de açılmıştır. Gerek erkek gerekse kız rüşdiyeleri için ortaya çıkan öğretmen ihtiyacı, Dârümuallimîn ve Darümuallimat gibi modern eğitim veren öğretmen okullarının açılmasını sağlamıştır. 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnâmesi ile pek çok eğitim kurumunun yanı sıra rüşdiyelerin de eğitim esasları belirlenmiştir.

Açılan bu mektepler için nitelikli öğretmen, uygun bina, ders araç ve gereçleri bulma konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Finansal güçlükler sebebiyle her mektebin açılması ile ilgili masrafların vilayetlere bırakılması, ilerlemenin yavaş olmasına sebep olmuştur. *Usûl-i cedîde* üzere eğitim verilen rüşdiyelerde kız ve erkek rüşdiye mekteplerinin ders programları birbirinden farklıydı. *Fransızca* ve *Hendese* gibi bazı dersler sadece erkek rüşdiyelerinde okutulurken *El Hünnerleri*, *İdare-i Beytiyye* gibi dersler de sadece kız rüşdiyelerinin programlarında yer alıyordu. Askerî rüşdiyelerin ders programı da erkek rüşdiyelerinin programı ile benzerlik göstermesine rağmen farklıydı. Tüm bu mekteplerdeki ders programlarında zaman zaman değişiklikler yapılmış, bazı dersler eklenmiş veya çıkarılmış ya da haftalık ders saatleri değişmiştir.

Bu mekteplerde; ahlaklı olup, çocukların başarısı için emek harcayan öğretmenler çeşitli nişan ve taltiflerle ödüllendirilirken uygunsuz hal ve hareketlerde bulunan öğretmenlere ise çeşitli cezalar verilmiştir. Aynı şekilde öğrenciler de başarılı ve ahlaklı oluşlarına göre ödüllendirilmiş, aksi durumlarda ise belirli şekillerde cezalandırılmış, böylelikle disiplin sağlanmaya çalışılmıştır.

Rüşdiye mektepleri, gerek eğitime getirdiği yeni ve modern öğretim yöntemleri sayesinde eğitimin modernleşmesinde gerekse değişen zihniyet yapısının taşraya ulaştırılması ve Meşrutiyet Döneminde önemli görevlere gelecek çoğu kişileri yetiştirmesi bakımından Osmanlı Yenileşme Tarihinde mühim bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler:

- 1- OsmanlıEğitim
- 3- Rüşdiye
- 4- Okul
- 5- Yenileşme

ABSTRACT

ALTINOVA, Ayşegül, *Rüşdiye Schools in Modernization of the Ottomans*, Ph D Thesis, Ankara, 2010.

In the Ottoman State, the first renovation efforts in the field of the education started at the military schools. The junior high schools (*rüşdiye*) that were decided to be opened during the period of Sultan Mahmud II are the most important step taken to modernize education in the civil area. Following the *rüşdiye* schools, military junior high schools and girls junior high schools were opened. The need for teachers arising for both male and female junior high schools opened the way to open teacher schools providing modern education like *Dârülmualimîn* and *Darülmualimat*. With the General Education Regulation of 1869, education principles of the junior high schools and many other education institution were determined.

There were difficulties in finding qualified teachers, proper buildings, course material and equipment for these schools. Progress was slowed down by the decision to make provinces responsible for opening each school due to financial difficulties. In junior high schools providing education with the new method, the course programmes of the girls and boys junior high schools were different. Some courses like *French* and *Geometry* were given only in boys junior high schools and some courses like *Hand Skills* and *House Management* were given only in girls junior high schools. Despite some similarities, the course programme of the military junior highs schools was different than that of the boys junior high schools. Some changes were made in course programmes of these schools, adding or removing some courses or changing the weekly course hours.

At these schools well behaved teachers trying their best for the success of the children were rewarded by various medals and awards while teachers with unbecoming behaviour were punished. Similarly students were rewarded and punished by success and morality thus it was attempted to establish discipline.

Ottoman junior high schools played important roles in the Ottoman History of Renovation for modernizing education by the new and modern teaching methods brought to education and for extending the changing mentality to countryside and raising many people for the important positions during the Constitutional Monarch Period.

Key Words:

- 1- Ottoman
- 2- Education
- 3- Rushdiye
- 4- School
- 5- Modernization